ЕП 3

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

ТОМ IV

БАН - [illegible]
за литература
БИБЛИОТЕКА

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

В ЧЕТИРИ ТОМА

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Лиляна Грашева (главен редактор),
Екатерина Дограмаджиева, Климентина Иванова,
Стефан Кожухаров, Дора Мирчева,
Светлина Николова, Ана Стойкова

АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „МАРИН ДРИНОВ"

ЕП3

КИРИЛО–МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

ТОМ IV

Т–Я
ДОПЪЛНЕНИЕ

Главен редактор
Лиляна Грашева

Редактори
Екатерина Дограмаджиева, Климентина Иванова,
Стефан Кожухаров, Светлина Николова, Ана Стойкова

Българска академия на науките
Национална библиотека
БИБЛИОТЕКА

СОФИЯ • 2003
АКАДЕМИЧНО ИЗДАТЕЛСТВО „МАРИН ДРИНОВ“

949.72.031.5(031)
+286.7(091)(031)
В126.

Институтът за литература
при Българската академия на науките
благодари сърдечно на ИВОН и ДИМИТЪР ПАНИЦА
за дарението, което направи възможно отпечатването на III
и IV том на Кирило-Методиевската енциклопедия

Изданието бе подпомогнато и от

НАЦИОНАЛНАТА ЕЛЕКТРИЧЕСКА КОМПАНИЯ

НАЦИОНАЛНИЯ ФОНД ЗА НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
ПРИ МИНИСТЕРСТВОТО НА ОБРАЗОВАНИЕТО
И НАУКАТА

ФОНДАЦИЯ „МАНУСКРИПТА“

Библиографска редакция
Ана Стойкова

Енциклопедична редакция
Петрана Колева

Подбор на илюстрациите
Димитринка Димитрова
Марина Йорданова

ЕП 3
Инв. No.15003

ДАР

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

© Институт за литература, 2003
© Борис Димитров Драголов, художник, 2003

ISBN 954-430-949-7 (АИ) (Т. IV)
ISBN 954-8712-28-8 (ИЛ при БАН)

АВТОРСКИ КОЛЕКТИВ

Александрова, Ренета
Андонова, Антоанета
Атанасова, Десислава
Бабалиевска, Стоянка
Бакалова, Елка
Бояджиев, Андрей
Буюклиев, Иван
Бърлиева, Славия
Василев, Васил
Велковска, Елена
Велчева, Боряна
Вълчанов, Валентин
Гагова, Нина
Георгиев, Павел
Грашева, Лиляна
Гугуланова, Иванка
Гюзелев, Васил
Данчева-Василева, Ани
Дикова, Росица
Дилевски, Николай
Димитров, Христо
Димитрова, Димитринка
Димитрова, Маргарет
Добрев, Иван
Дограмаджиева, Екатерина
Златанова, Румяна
Иванова, Климентина
Иванова, Найда
Измирлиева, Валентина
Илиев, Илия
Илчев, Петър
Йовчева, Мария
Каприев, Георги
Карабелова, Гинка
Кискинова, Маргарита
Ковачева, Пенка
Коев, Тотю
Колева, Петрана
Коледаров, Петър
Кочева, Емилия
Кръстев, Ангел
Куев, Куйо
Куюмджиева, Светлана
Лашкова, Лили
Милтенова, Анисава
Минчев, Георги
Минчева, Ангелина
Мирчева, Бойка
Мирчева, Дора
Мирчева, Елка
Младенова, Маргарита
Мострова, Татяна
Мурдаров, Владко
Мусакова, Елисавета
Начева, Мира
Нешева, Виолета
Николова, Бистра
Николова, Светлина
Павлов, Иван
Павлова, Румяна
Пенев, Пеньо
Пенкова, Бисерка
Петрова, Мая
Пехливанов, Илия
Попов, Георги
Пърличева, Олга
Райкова, Мария
Райчинов, Сергей
Ралева, Цветана
Русинов, Русин
Славова, Татяна
Смядовски, Стефан
Сотиров, Георги
Стефова, Лидия
Стойкова, Ана
Томова, Елена
Тотев, Константин
Тотоманова, Анна-Мария
Трендафилов, Христо
Христова, Боряна
Христова, Искра
Цибранска, Марияна
Чанева-Дечевска, Нели
Янакиева, Цветанка
Янева, Петя
Япова, Наташа

СЪКРАЩЕНИЯ

авг.	–	август, августовски
акад.	–	академик
АН	–	Академия на науките
ап.	–	апостол
апр.	–	април, априлски
арх. ед.	–	архивна единица
археол.	–	археологически
балк.	–	балкански
БАН	–	Българска академия на науките
БАН	–	Библиотека Российской академии наук, Санкт-Петербург
бел.	–	бележка
БКД	–	Българско книжовно дружество
бр.	–	брой
бълг.	–	български
Б-я	–	България
в.	–	век, вестник
вж.	–	вижте
виз.	–	византийски
вин. пад.	–	винителен падеж
вм.	–	вместо
г.	–	година
ГИМ	–	Государственный исторический музей, Москва
гл.	–	глава (от книга)
гр.	–	град
грц.	–	гръцки
губ.	–	губерния
дат. пад.	–	дателен падеж
дв. ч.	–	двойствено число
д-во	–	дружество
действ. член	–	действителен член
дек.	–	декемврийски
дн.	–	днес, днешен
доп. член	–	дописен член
доц.	–	доцент
д-р	–	доктор
държ.	–	държавен
евр.	–	еврейски
европ.	–	европейски
ед. ч.	–	единствено число
ж. р.	–	женски род
заб.	–	забележка
зам.	–	заместник
зв. пад.	–	звателен падеж
и др.	–	и други
изд.	–	издание
ил.	–	илюстрация
имп.	–	император, императорски
им. пад.	–	именителен падеж
инст.	–	институт
истор.	–	исторически
км	–	километър
кн.	–	книга
л.	–	лист, лице (в граматиката)
лат.	–	латински
м	–	метър
мест. пад.	–	местен падеж
мин. несв. време	–	минало несвършено време
мин. св. време	–	минало свършено време
мм	–	милиметър
мн. ч.	–	множествено число
м. р.	–	мъжки род
напр.	–	например
НБКМ	–	Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий", София
н. е.	–	новата ера
неизв.	–	неизвестно (при датиране)
НМРМ	–	Национален музей „Рилски манастир"
ноем.	–	ноември, ноемврийс и
н. с.	–	научен сътрудник
н. ст.	–	нов стил
о-в	–	остров
ок.	–	около
окт.	–	октомври, октомврийски
ОРЯС	–	Отделение русского языка и словесности
отд.	–	отдел
отд. отп.	–	отделен отпечатък
п-в	–	полуостров
пл.	–	планина
посм.	–	посмъртно
прабълг.	–	прабългарски
предл. пад.	–	предложен падеж
прил.	–	приложение
пр. н. е.	–	преди новата ера
проф.	–	професор
пс.	–	псалтир
първобълг.	–	първобългарски
р.	–	ред, река
РАН	–	Российская академия наук

РГАДА	–	Российский государственный архив древних актов, Москва
РГБ	–	Российская государственная библиотека, Москва
респ.	–	респективно
РНБ	–	Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург
род. пад.	–	родителен падеж
с.	–	страница, село
сб.	–	сборник
св.	–	свети
св. вид	–	свършен вид
с. г.	–	същата година
сег. вр.	–	сегашно време
септ.	–	септември, септемврийски
СИБАЛ (CIBAL)	–	Международен информационен център за изворите на балканската история и Средиземноморието, София
сигн.	–	сигнатура
сл.	–	следващ
слав.	–	славянски
см	–	сантиметър
сп.	–	списание
спр.	–	спрежение
срв.	–	сравнете
среднобълг.	–	среднобългарски
ср. р.	–	среден род
ст.	–	степен
старобълг.	–	старобългарски
ст. н. с.	–	старши научен сътрудник
ст. ст.	–	стар стил
сх.	–	схема
т.	–	том, точка
табл.	–	таблица
твор. пад.	–	творителен падеж
т. е.	–	тоест
т. н.	–	така нататък
т. нар.	–	така наречен
унив.	–	университет
ф.	–	фонд
фак.	–	факултет
факс.	–	факсимиле
февр.	–	февруари, февруарски
фотот.	–	фототипно
ха	–	хектар
ЦИАИ	–	Църковен историко-археологически институт, София
ЦИАМ	–	Църковен историко-археологически музей, София
ч.	–	част, член (в документ)
чл.-кор.	–	член-кореспондент
чуждестр. член	–	чуждестранен член
ян.	–	януари, януарски

Означенията на библейските източници са съкратени според съществуващата в българските издания практика (напр. Мт 4:1–3).

СЪКРАЩЕНИЯ НА ПАМЕТНИЦИ

Асем. ев.	–	Асеманиево евангелие
Ен. ап.	–	Енински апостол
ЖК	–	Пространно житие на Кирил
ЖМ	–	Пространно житие на Методий
Зогр. ев.	–	Зографско евангелие
ЗСЛ	–	Законъ соудный людьмъ
Клоц. сб.	–	Клоцов сборник
Мар. ев.	–	Мариинско евангелие
Сав. кн.	–	Савина книга
Син. евх.	–	Синайски евхологий
Син. пс.	–	Синайски псалтир
Супр. сб.	–	Супрасълски сборник

КИРИЛО–МЕТОДИЕВСКА ЕНЦИКЛОПЕДИЯ

Том IV

СЪКРАЩЕНИЯ НА КНИГИ

БИБ	Българска историческа библиотека. София.
ГИБИ	Гръцки извори за българската история. София.
ИБИ	Извори за българската история. София.
ЛИБИ	Латински извори за българската история. София.
ККФ 1	Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. София, 1969.
ККФ 2	Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. София, 1971.
ККФ 3	Константин-Кирил Философ. Материали от научните конференции по случай 1150-годишнината от рождението му – Велико Търново, 10–11. XI. 1977 г., и Рим, 12–13. XII. 1977 г. София, 1981.
ККФ 4	Константин-Кирил Философ. Български и славянски първоучител. Сборник статии. София, 1983.
Кл. Охр.	Климент Охридски. Сборник статии по случай 1050 години от смъртта му. София, 1966.
ПТСО	Прибавления к изданию творений святых отцов в русском переводе. Москва. 1843–1891.
Хиляда и сто години	Хиляда и сто години славянска писменост. 863–1963. Сборник в чест на Кирил и Методий. София, 1963.
Cyrillo-Methodiana	Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963. Köln–Graz, 1964.
Magna Moravia	Magna Moravia. Sborník k 1100. výročí příchodu byzantské mise na Moravu. Praha, 1965 (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 102).
Methodiana	Methodiana. Beiträge zur Zeit und Persönlichkeit, sowie zum Schiksal und Werk des hl. Method. Wien–Köln–Graz, 1976.
MMFH	Magnae Moraviae Fontes Historici. 1–5. Praha, 1966–1977 (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica, 104, 118, 134, 156, 206)
PG	J. P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series graeca. Paris.
PL	J. P. Migne. Patrologiae cursus completus. Series latina. Paris.
Symposium Methodianum	Symposium Methodianum. Beiträge der Internationalen Tagung in Regensbu zum Gedenken an den 1100. Todestag des hl. Method. Neuried, 198
Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 1–2	Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι. 1–2. Θεσσαλονίκη, 1966–1968.

ЦИТИРАНИ ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ*

	АБВ. София. 1979–1991.
	Анали. София. 1994–
	Анали Филолошког факултета Београдског универзитета. Београд. 1962–
	Антени. София. 1971–1996.
АЕ	Археографический ежегодник. Москва. 1958–
	Археографски прилози. Београд. 1979–
	Археологические известия и заметки. Москва. 1893–1899.
	Археология. София. 1959–
	Архитектура. София. 1954–
	Балкански преглед. София. 1946–1949.
БалкЕ	Балканско езикознание. София. 1959–, Вж. и Linguistique balkanique.
	Бдински вести. Видин. 1915.
	Беседы в Обществе любителей российской словесности. Москва. 1867–1871.
	Библиограф. Санкт-Петербург. 1884–1914.
	Библиографическая летопись. Петроград. 1914–1923.
	Библиографические записки. Москва. 1892.
	Библиотека. Приложение към Църковен вестник. София. 1901–1912.
	Библиотекар. Београд. 1948/1949–
	Библиотекар. София. 1955– (1954: Бюлетин на Държавната библиотека „В. Коларов")
	Богословље. Београд. 1926–1940. 1957–
	Богословска мисъл. София. 1996–
	Богословские труды. Москва. 1960–
БВ	Богословский вестник. Сергиев Посад. 1892–1916.
	Болгария. София. 1951–
	Болгарская русистика. София. 1974–
	Братски труд. Москва. 1860.
	Братство. Београд. 1887–1941.
	Българистика. София. 1986–1991.
	Българистика. Информационен бюлетин. София. 2000–
	Българистика и българисти. София. 1996–
	Българска историческа библиотека. София. 1928/1929–
	Българска мисъл. София. 1925–1944.
	Българска музика. София. 1953– (1948/1949–1952: Музика).
	Българска реч. София. 1995–
БСб	Българска сбирка. Пловдив. 1893–1899. София. 1900–1915.
БЕ	Български език. София. 1951–
	Български език и литература. София. 1958–
БПр	Български преглед. София. 1893–1900.
БПр	Български преглед. София. 1929–1933.
БСт	Български старини. София. 1906–1945.
	Българско музикознание. София. 1971–
	Былое. Санкт-Петербург–Ленинград. 1906–1907; 1917–1926.
	Бюллетень диалектологического сектора Института русского языка АН СССР. Москва. 1947–
	Варшавские университетские известия. Варшава. 1870–1914.
	Векове. София. 1972–
	Вестник Академии наук СССР. Москва. 1931–
	Вестник археологии и истории. Санкт-Петербург. 1885–1918.
	Вестник древней истории. Москва. 1937–1941. 1946–
	Вестник Европы. Москва. 1802–1830. Санкт-Петербург. 1866–1918
	Вестник истории мировой культуры. Москва. 1957–
ВЛУсиал	Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. Ленинград. 1956–
ВМУ	Вестник Московского университета. Москва. 1946–
	Вестник Русского западноевропейского патриаршего екзархата. Париж. 1947–1956. 1957–
	Весці Акадэміі навук БССР. Серия грамадскіх навук. Мінск. 1956–
ВВр	Византийский временник. Санкт-Петербург – Ленинград. 1894–1928. Н. с. Москва. 1947–
	Византийское обозрение. Юрьев. 1915–1917.
	Военно-исторически сборник. София. 1927–

* За периодичните издания, при които не са посочени място и години на издаване, не успяхме да установим тези данни.

ВИ	Вопросы истории. Москва. 1945–
	Вопросы литературы. Москва. 1957–
ВСЯ	Вопросы славянского языкознания. Москва. 1954–1963.
ВЯ	Вопросы языкознания. Москва. 1952–
	Воскресное чтение. Киев. 1837–1845, 1846 (1847–1870), 1871.
	Време. Београд. 1921–1941.
	Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. Москва. 1849–1857.
ГСАН	Глас Српске академије наука (Преди: Глас Српске Краљевске академије). Београд. 1887–
	Гласник Државног музеја. Нова серија. Сарајево. 1946–
	Гласник Друштва српске словесности. Београд. 1847–1864. Вж. и Гласник Српског ученог друштва.
	Гласник на Институтот за национална историја. Скопје. 1957–
ГСНД	Гласник Скопског научног друштва. Скопје. 1925–1940.
	Гласник Српског научног друштва. Београд. 1926–
	Гласник Српске академије наука. Одељење друштвених наука. Београд. 1954–
	Гласник Српског ученог друштва. Београд. 1865–1892 (от 1847: Гласник Друштва српске словесности).
	Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот. Скопје. 1948–1974. 1975–
	Годишник на Българския библиографски институт. София. 1948–1963.
	Годишник на Висшия институт за театрално изкуство. София. 1956–1988.
	Годишник на Висшия педагогически институт – Шумен. София. 1976–1978.
ГДА	Годишник на Духовната академия. София. 1951–1980/1981 (1990).
ГНАМ	Годишник на Народния археологически музей. София. 1920–1943.
ГСУ	Годишник на Софийския университет. София. 1905–
ГСУБф	Годишник на Софийския университет. Богословски факултет. София. 1924–1950.
ГСУисфф	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София. 1910–1951.
	Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев". София. 1987–
	Годишник на Софийския университет. Официален отдел. София. 1905–
ГСУфклф	Годишник на Софийския университет. Факултет по класически и нови филологии. София. 1977– (1954–1976: Годишник на Софийския университет. Факултет по [illegible] филологии).
ГСУфсф	Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии. Соф[illegible] 1966–
ГСУфф	Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. София. 195[illegible]
ГСУфиф	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София. 1954–[illegible].
	Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски". ІІА. Филологически и богословски науки. Шумен. 1976–
	Годишњак. Српска академија наука. Београд. 1941–1959 (1887–1940: Годишњак. Српска Краљевска академија. 1960– : Српска Академија наука и уметности).
	Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду. Нови Сад. 1957–
	Дневник. София. 1902–1944.
ДАН СССР	Доклады Академии наук СССР. Москва. 1922–1931. Н. с. 1933–
	Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. Москва. 1952–
	Доклады и сообщения Филологического факультета МГУ. Москва. 1947–
	Древности. Труды Московского археологического общества. Москва. 1865–1916.
	Древности. Труды славянской комиссии Московского археологического общества. Москва. 1895–1911.
ДК	Духовна култура. София. 1920/1921–
	Духовный вестник. Харьков. 1858–1867.
	Душеполезное чтение. Москва. 1860–1894.
	Ежегодник музея истории религии и атеизма. Москва. 1957–1959.
	Ежегодник православной церкви в Чехословакии. Прага.
ЕЛ	Език и литература. София. 1946–
	Жива антика. Скопје. 1951–. Вж. и Živa antika.
	Живая старина. Санкт-Петербург. 1890/1891–1916.
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвящения. Санкт-Петербург. 1834–1905. Н. с. 1906–1916.
	За буквите. Кирило-Методиевски вестник. София. 1979–1990.
	Записки Императорского Новороссийского университета. Одесса. 1867–1909.
	Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. Одесса. 1875–1894 (1844–1874 и 1895–1919: Записки Одесского общества истории и древностей).
	Записки Императорского русского географического общества. Санкт-Петербург. 1865–
	Записки Императорского Харьковского университета. Харьков. 1874–1882. 1893–1916.

ЗИАН	Записки Императорской академии наук. Санкт-Петербург. 1862–1916.
	Записки Історично-філологічного відділу Української академії наук. Київ. 1919–1933.
	Записки Отдела рукописей. Государственная публичная библиотека СССР им. В. И. Ленина. Москва. 1938–
	Записки и труды Общества истории и древностей российских при Московском университете. Москва. 1815–1926 (1827–1837: Труды... 1837–1844: Русский исторический сборник).
	Записки Українського наукового товариства в Київі. Київ. 1908–
	Зборник за историју јужне Србије и суседьих области. Скопље. 1936–
	Зборник за проучаваље књижевности. Београд.
	Зборник за славистику. Нови Сад. 1970–
	Зборник за филологију и лингвистику. Нови Сад. 1957–1983.
	Зборник заштите споменика културе. Београд. 1950–
	Зборник историје књижевности Српске академије наука и уметности. Београд. 1960–
	Зборник Матице Српске за друштвене науке. Нови Сад. 1950–
	Зборник Матице Српске за књижевност и језик. Нови Сад. 1953–
	Зборник Матице Српске за ликовне уметности. Нови Сад. 1965–
	Зборник Матице Српске за филологију и лингвистику. Нови Сад. 1984/1985– (1957–1983: Зборник за филологију и лингвистику).
	Зборник Музеја примењене уметности. Београд. 1955–
	Зборник на Археолошкиот музеј во Скопје. Скопје. 1955/1956–
ЗБРВИ	Зборник радова Византолошког института. Београд. 1952–
	Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду. Београд. 1948–
	Зограф. Београд. 1970–
	Зора. София. 1920–1944.
	Известия Академии наук Белорусской ССР. Минск. 1948–
ИАН СССР оги	Известия Академии наук СССР. Отделение гуманитарных наук. Москва. 1928–1930.
ИАН СССР оля	Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. Москва. 1940–1963.
ИАН СССР оон	Известия Академии наук СССР. Отделение общественных наук. Москва–Ленинград. 1931–
ИАН СССР сля	Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка. Москва. 1964.
	Известия за командировките на Министерство на народното просвещение. София. 1904–
	Известия Императорского археологического общества. Санкт-Петербург. 1857–1884.
ИИАН	Известия Императорской академии наук. Санкт-Петербург. 1836–1896.
ИИАН по РЯС	Известия Императорской академии наук по Отделению русского языка и словесности. Санкт-Петербург. 1852–1861.
	Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. Нежин. 1877–1916.
	Известия и ученые записки Казанского университета. Казань. 1865–1883. Вж. УЗИКУ.
	Известия Кавказского историко-археологического института в Тифлисе. Тифлис. 1923–1927.
ИАИ	Известия на Археологическия институт. София. 1950–1972. Вж. и Известия на Българския археологически институт.
	Известия на Архивния институт. София. 1957–1959. Вж. ИНА БАН.
	Известия на Българската патриаршия. Църковно-историческия и архивен институт, Централния църковен историко-археологически музей. София. 1978–
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт. София. 1921–1950.
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество. София. 1910–1920.
	Известия на Българското географско дружество. София. 1933–1990 (1993).
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество в София. София. 1905–1940 (1944–1948: Известия на Българското историческо дружество). 1967–1987.
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество. Варна. 1908–1964.
	Известия на Дружеството на филолозите-слависти в България. София. 1942.
ИДБ „ВК"	Известия на Държавната библиотека „Васил Коларов". София. 1953–1963. Вж. и ИНБ „КМ".
	Известия на Държавните архиви. София. 1957–
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София. 1951–1957. Вж. и ИИИ.
ИИБЛ	Известия на Института за българска литература. София. 1952–1960. Вж. и ИИЛ.
ИИБЕ	Известия на Института за български език. София. 1952–1984.
	Известия на Института за изобразителни изкуства. София. 1956–1968 (1969–1973: Известия на Института по изкуствознание).
ИИИ	Известия на Института за история. София. 1960–1990 (1951–1959: Известия на Института за българска история).

ИИЛ	Известия на Института за литература. София. 1961–1972 (1952–1960: Известия на Института за българска литература).
	Известия на Института за музика. София. 1952–1972. Вж. и Известия на Института по музикознание.
	Известия на Института по музикознание. София. 1973–1974
	Известия на Историческия музей – Кюстендил. Кюстендил. 1989–
ИИД	Известия на Историческото дружество в София. София. 1905–1940. Вж. и ИБИД.
ИНБ „КМ"	Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий". София. 1963–. Вж. и ИДБ „ВК".
	Известия на Народния етнографски музей в София. София. 1921–1943.
	Известия на Народния музей – Бургас. Бургас. 1950–1965.
	Известия на Народния музей – Варна. Варна. 1965–
	Известия на Народния музей – Шумен. Варна. 1960–1973.
ИНА БАН	Известия на Научния архив на БАН. София. 1966–1968 (1957–1959: Известия на Архивния институт).
	Известия на Педагогическия институт „Акад. Т. Самодумов". София. 1950–1988.
	Известия на Президиума на Народното събрание. София. 1950–1962.
ИСОФУ	Известия на Семинара по славянска филология при Университета в София. София. 1905–1948.
	Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Казань. 1878–1929.
ИОРЯС	Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. Санкт-Петербург–Петроград–Ленинград. 1896–1927.
И по РЯС	Известия по русскому языку и словесности. Ленинград. 1928–1930.
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе. Одесса–София. 1896–1912.
	Известия Санкт-Петербургского археологического общества. Санкт-Петербург. 1859–
	Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества. Санкт-Петербург. 1883–1888; 1902–1904 (1889–1891: Славянские известия; 1892–1894: Славянское обозрение).
	Изкуство. София. 1951–
	Илюстрация светлина. София. 1897–1934 (1891–1896: Светлина).
	Информационный бюллетень Международной ассоциации по изучению и распространению славянских культур (МАИРСК). Москва–Прага. 1977–
	Исследования по русскому языку. Минск. 1965–
	Историја. Скопје. 1965–
	История. София. 1992–
	Историјски гласник. Београд. 1948–
	Историјски часопис. Београд. 1948–
ИП	Исторически преглед. София. 1945–
	Историческо бъдеще. София. 1997–
	История и обществознание. София. 1979– (1958–1968: История и география; 1969–1979: История и основи на комунизма).
ЈФ	Јужнословенски филолог. Београд. 1913–
	Казанский библиофил. Казань. 1921–1923.
	Киевские университетские известия. Вж. Университетские известия. Императорский университет св. Владимира.
	Книжици за прочит. Солун. 1889–1891. 1893–1895.
	Књижевна историја. Београд. 1913–
	Књижевност. Београд. 1946–
	Књижевност и језик. Београд. 1954–
	Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. Москва. 1951–1965.
	Културен живот. Скопје. 1956–
	Културно наследство. Скопје. 1955–
ЛБАН	Летопис на Българската академия на науките. София. 1914–1947. Вж. и ЛБКД.
ЛБКД	Летопис на Българското книжовно дружество. София. 1901–1911. Вж. и ЛБАН.
ЛМС	Летопис Матице Српске. Нови Сад. 1825–
	Летопись занятий Археографической комиссии. Санкт-Петербург. 1861–
ЛИФОНУ	Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете. Одесса. 1890–1916.
	Ликовна уметност. Скопје. 1973–
ЛЗ	Литературен збор. Скопје. 1954–
ЛМ	Литературна история. София. 1977–1991.
	Литературна мисъл. София. 1957–
	Лихнид. Зборник на трудови. Охрид. 1957–
	Любословие. София. 1985–
	Македоно-Одрински преглед. София. 1905–1907.
МІ	Македонски архивист. Скопје. 1972–
	Македонски јазик. Скопје. 1950–

МкП Македонски преглед. София. 1924/1925–1942/1943.
Минало. София. 1909–1919. 1942.
Минало. София. 1994–
Мир. София. 1894/1895–1944.
Мовознавство. Київ. 1934–1940. Н. с. 1941–
Молва. Москва. 1831–1835.
Москвитянин. Москва. 1841–1856.
Московские епархиальные ведомости. Москва. 1869–1879.
Московские церковные ведомости. Москва. 1880–
Московский листок. Москва. 1881–1916.
Московский телеграф. Москва. 1825–1834.
Музеи и паметници на културата. София. 1956–
Музикални хоризонти. София. 1973–
Музикознание. София. 1977–
Народна култура. София. 1957–1990. (1990–: Култура).
Народна младеж. София. 1947/1948–1991.
Народна просвета. София. 1945–
Наука. Пловдив. 1881/1882–1883/1884.
Научен живот. София. 1959–
Научни састанак слависта у Вукове дане. Београд. 1971–
Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски". Пловдив. 1963–
Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски". Филология. Пловдив. 1983–
Научно-литературный сборник Галицко-русской матицы. Львов. 1865–
Научные доклады Высшей школы. Филологические науки. Москва. 1958–
Новости дня. Москва. 1883–1906.
Новый журнал. New York. 1942–
Новый мир. Москва. 1925–
Общественные науки. Москва. 1976–
Овдје. Титоград. 1969–
Отечествен фронт. София. 1944/1945–1990. (1990–: Отечествен вестник).
Отечество. София. 1975–
ПСб Палестинский сборник. Москва. 1954–
Пелагонитиса. Списание за православна вера, култура, образование и уметност. Битола. 1996–
ПСп Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Браила–София. 1870–1910.
Плиска, Мадара, Преслав. София. 1977–
Polata kăngenikola. Nijmegen. 1978–
Полско-български преглед. София. 1919–1935.
Посебна издања. Српска краљевска академија. Филозофски и филолошки списи. Београд. 1890–
ПО Православное обозрение. Москва. 1860–1891.
ПС Православный собеседник. Казань. 1855–1916.
ПКЈИФ Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. Београд. 1921–1939. 1954–
Прилози МАНУ. Одделение за лингвистика и литературна наука. Скопје. 1976–
Прилози МАНУ. Одделение за општествени науки. Скопје. 1970–
Проблеми на изкуството. София. 1968–
Проблеми на културата. София. 1978–
Прометей. София. 1937–1943.
Просвета. София. 1935/1936–1942/1943.
Просветно дело. Скопје. 1945–
Разкопки и проучвания. София. 1948–
Родина. София. 1938–1941.
Родна реч. София. 1957–
Родолюбие. София. 1982–1990 (1945–1981: Славяни).
Родопски преглед. София. 1930–1933.
Руски и западни езици. София. 1974–1984
Русская беседа. Москва. 1856–1860.
Русская литература. Ленинград. 1958–1992.
Русская речь. Москва. 1967–
Русская старина. Санкт-Петербург. 1870–1918.
Русский архив. Санкт-Петербург. 1863–
Русский вестник. Москва. 1856–1906.
Русский курьер. Москва. 1879–1891.
РФВ Русский филологический вестник. Варшава. 1879–1917.
Русский язык в школе. Москва. 1936–

	Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне републике Србије. Београд. 1956–
СбНУ	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София. 1889–
	Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко в Нежине. Нежин. 1896–1914.
СбБАН	Сборник на БАН. София. 1913–1949.
СОРЯС	Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. Санкт-Петербург–Петроград–Ленинград. 1872–1928.
С по РЯС	Сборник по русскому языку и словесности. Ленинград. 1928–1930.
	Сборник Русского археологического общества в королевстве Югославии. Белград. 1927–1940.
	Сердика. София. 1937–1952.
	СИБАЛ. Информационен бюлетин. София. 1977–
	Славяне. Москва. 1942–
	Славяни. София. 1945–1981 (1982–: Родолюбие).
	Славянска беседа. София. 1937–1943.
СФ-С	Славянска филология. София. 1963–
	Славянская книга. 1925–1926.
СФ-М	Славянская филология. Москва. 1951–
	Славянски глас. София. 1902–1940.
	Славянские известия. Санкт-Петербург. 1889–1891; 1904–1910; 1912–1916. Вж. и Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества.
	Славянское обозрение. Санкт-Петербург. 1892–1894. Вж. Славянские известия.
	Слов'янське мовознавство. Славянское языкознание. Киев. 1958–
	Слънце. София. 1919–1921.
	Советская археология. Москва. 1957–
СС	Советское славяноведение. Москва. 1965–1992 (1993–: Славяноведение).
	Современные записки. Париж. 1920–1940.
	Современост. Скопје. 1951–
	Спектар. Скопје. 1983–
СпБАН	Списание на БАН. София. 1911–
	Споменик. Српска краљевска академија. Београд. 1888–
	Сравнително литературознание. София. 1982–
	Српски књижевни гласник. Београд. 1901–1914; 1920–1941.
	Старинар. Београд. 1884–1895; 1906–1911; 1912–1939. Н. с. 1950–
	Старине Косова и Метохије. Приштина. 1961–
	Старобългарска литература. София. 1971–
	Съпоставително езикознание. София. 1976–
ТВПИ „КМ"	Трудове на Висшия педагогически институт „Братя Кирил и Методий" във Велико Търново. София. 1964–1971 (1972–: Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий". Велико Търново).
	Трудове на катедрата по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски". Шумен. 1997–
	Труды Библиотеки АН СССР. Москва и др. 1948–
	Труды Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина. Ленинград. 1957– (1953–1955: Сборник Государственной публичной библиотеки...).
	Труды Института языкознания АН СССР. Москва. 1952–
	Труды Историко-архивного института. Москва. 1939–1948.
	Труды Исторического факультета Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко. Киев. 1940.
ТКДА	Труды Киевской духовной академии. Киев. 1860–1914.
	Труды Московского археологического общества. Вж. Древности. Труды Московского археологического общества.
	Труды Общества любителей российской словесности при Московском университете. Москва. 1818–1825.
ТОДРЛ	Труды Отдела древнерусской литературы. Ленинград. 1934–
	Труды славянской комиссии. Ленинград. 1930.
	Україна. Київ. 1924–1930. 1932.
	Українська мова в школі. Київ. 1951–
	Университетские известия. Императорский университет св. Владимира. Киев. 1861–1919.
	Ученые записки Высшей школы г. Одессы. Одесса. 1921/1922.

УЗИКУ	Ученые записки Императорского Казанского университета. Казань. 1834–1864; 1884–1916 (1865–1883: Известия и ученые записки Казанского университета; 1925–: Ученые записки Казанского государственного университета им. В. И. Ульянова-Ленина).
	Ученые записки Императорского Юрьевского университета. Юрьев. 1893–1917.
	Ученые записки Института славяноведения АН СССР. Москва. 1948–
	Ученые записки Ленинградского государственного университета. Филологические науки. Ленинград. 1939–
УЗМГУ	Ученые записки Московского государственного университета. Москва. 1880–1917. Н. с. 1933–
	Училищен преглед. София. 1896–1949.
	Филологические записки. Воронеж. 1860–1916.
	Филологические науки. Вж. Научные доклады Высшей школы.
	Филология. София. 1977–
	Философска мисъл. София. 1945–1991.
	Философски преглед. София. 1929–1943.
	Християнска мисъл. София. 1907–1909.
ХЧ	Християнское чтение. Санкт-Петербург. 1821–1916.
	Художествена култура. София. 1910–1930.
	Церковные ведомости. Санкт-Петербург. 1888–1917.
	Церковный вестник. Орган Православной церкви в Польше. Варшава. 1954–
	Церковь и время. Научно-богословский и церковно-общественный журнал. Москва. 1991–
ЦВ	Църковен вестник. София. 1900/1901–
	Читалище. София. 1911/1912–
ЧОИДР	Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва. 1845/1846–1916.
	Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. Киев. 1879–1914.
ЧМОЛДП	Чтения в Московском обществе любителей духовного просвещения. Санкт-Петербург. 1863–1909. Сергиев Посад. 1910–1916.
	Этимология. Москва. 1965–
	Этнографическое обозрение. Москва. 1889–
	Южни славяни. София. 1945–
	ABDOS. Mitteilungen. Arbeitsgemeinschaft der Bibliotheken und Dokumentationsstellen der Ost-, Ostmittel- und Südosteuropaforschung. Hannover. 1981–1991. Berlin. 1992–
ABAW	Abhandlungen der königlichen Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse. München. 1835–1928. N. F. 1929–
ABGW	Abhandlungen der königlichen Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Prag. 1785–1883/1884.
	Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Berlin. 1908–1944; 1945/1946–1949.
	Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse. Leipzig. 1849–1939/1942; 1950–
	Abhandlungen der K. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaftler. Philosophisch-historische Klasse. Leipzig. 1850–
AAV	Acta Academiae Velehradensis. Praga. 1905–1948.
	Acta apostolorum apocrypha. Lipsiae. 1891–
	Acta ecclesiastica Sloveniae. Ljubljana. 1979–
	Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Presoviensis. Rossica Slovaca. Prešov. 1992–
	Acta linguistica. Copenhagen. 1939–
	Acta musicologica. Kassel. 1928–
	Acta Poloniae historica. Warszawa. 1958–
	Acta Universitatis Carolinae. Praga. 1955–. Вж. и Slavica Pragensia.
	Acta Universitatis Lodziensis. Folia linguistica. Łódź. 1981–
	Acta Universitatis Lundensis. Lund. 1864–1904. N. s. 1905–
	Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filologia polska. Toruń. 1957–
	Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas Philosophica. Olomouc. 1960–
	Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Philologica. Olomouc. 1949–
	Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Slavic Studies. Stockholm. 1947–
	Acta Universitatis Szegediensis Attila Jószef nominatae. Acta historica. Szeged. 1957–
	Acta Universitatis Szegediensis Attila Jószef nominatae. Dissertationes slavicae. Szeged. 1962–
	Aevum. Milano. 1927–

AION. Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli. Slavistica. Napoli. 1993–
Almanach České akademie pro vědy, slovesnost a umění. Praha. 1893–1913 (1891–: Almanach České akademie věd a umění).
American Ecclesiastical Review. Philadelphia. 1889–
<The> American Slavic and East European Review. Menasha, Wis. 1945–1961.
AB Analecta Bollandiana. Bruxelles. 1882–
Analele Universităţii din Bucureşti. 1964–
Annales Academiae scientiarum Fennicae. Seria B. Humaniora. Helsinki. 1909–
Annuaire. Ecole pratique des Hautes études. IVe section. Sciences historiques et philosophie. Paris. 1969–
Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves (Université Libre de Bruxelles). Bruxelles. 1932/1933–
Annual of the British School at Athens. Athens. 1894/1895–
Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien. 1864–1945 (1946–: Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse).
AnzSPh Anzeiger für slavische Philologie. Wiesbaden. 1966–
Archaeologia bulgarica. Sofia. 1997–
Archaeologia historica. Brno. 1976–
Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn. Wien. 1877–1897.
Archeologiai értesitö. Budapest. 1868–
Archeologické rozhledy. Praha. 1949–
Archiv für katholisches Kirchenrecht. Innsbruck. 1861–1896. Mainz. 1896–
Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. Wien. 1848–1865.
Archiv für Musikwissenschaft. Leipzig. 1921–1927. 1951–
Archiv für österreichische Geschichte. Wien. 1865– (1848–1865: Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen).
ASPh Archiv für slavische Philologie. Berlin. 1876–1929.
Archiva. Revista di istorie, filologie şi cultura. Jaşi. 1888 (?)–
Archivum Europae Centro-Orientalis. Budapest. 1935–1944.
Archivum historiae pontificae. Roma. 1963–
Arkaeologisk Kunsthistoriske Meddelelser. Copenhagen. 1932–
Arkiv för nordisk filologi. Lund. 1883–
Arkiv za poviestnicu jugoslavensku. Zagreb. 1851–1875.
<The> Art Bulletin. New York. 1919–
Art Studies. Princeton etc. 1923–1931.
Athena Review. Richmond, Virg., U.S.A. 1995–
Athenaeum. Budapest. 1917–
Athenaeum. Warszawa. 1876–1901.
Atheneum. Praha. 1884–1893.
Atti dell'Istituto Veneto di scienze, Lettere ed Arti. Venezia. 1840–
Atti della Pontificia. Academia romana di archeologia. Memorie. Roma. 1921–
Balcania. Bucarest. 1938–1945.
BalkA Balkan-Archiv. Leipzig. 1925–1928.
Balkan Studies. Thessaloniki. 1960–
Balkanoslavica. Prilep–Beograd. 1972–
Beiträge zur Sprachkunde und Informationsverarbeitung. München. 1963–
Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung. Berlin. 1958–
Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slavischen Sprachen. Berlin. 1856–1868.
Bericht der Römisch-germanischen Kommission des archäologischen Instituts des Deutschen Reiches. Frankfurt/M. 1904/1905–
Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. Leipzig. 1849–1944; 1949/1950–
<The> Bible Translator. London. 1950–1971.
Biuletyn Polskiego Towarzystwa językoznawczego. Wrocław–Warszawa–Kraków. 1927–
Biuletyn slawistyczny. Warszawa–Łódź. 1976–
Blick nach Osten. Klagenfurt–Wien. 1948–
Bogoslovni vestnik. Ljubljana. 1921/1922–
Bogoslovska smotra. Zagreb. 1910–1914; 1924–1941; 1959–
Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata. Grottaferrata. 1929–1943. N. s. 1947–
Bollettino dell'Istituto storico italiano per il Medioevo e Archivo muratoriano. Roma. 1886–
Bollettino di archeologia christiana. Roma. 1863–
Bratislava. Bratislava. 1927–

Buletinul Institutului Român din Sofia. Sofia. 1941–

BHR Bulgarian historical review. Sofia. 1973–

Bulletin d'archeologie crétienne. Rome. 1863–1864. 3 ser. 1878–1880.

BSLP Bulletin de la Société de linguistique de Paris. Paris. 1869–

Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale. Warszawa. 1928–

Bulletin International de l'Académie des Sciences et des Lettres. Classe de philologie, d'histiore et de philosophie. Cracovie. 1901–

Bulletin linguistique. Bucarest. 1933–

Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury. Praha. 1957–

Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury. Praha. 1957–

Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti. Zagreb. 1953–1959 (1959–: Bulletin Instituta za likovne umjetnosti).

Byzantina. Thessaloniki. 1969–

Byzantina – Metabyzantina. New York. 1946–

Byzantine Studies. Pittsburg. 1974–

Byzantinische Forschungen. Amsterdam. 1975–

BZ Byzantinische Zeitschrift. Leipzig. 1892–

Bbg Byzantinobulgarica. Sofia. 1962–

Byzantinorossica. St. Petersburg. 1995–

Byzantinorussica. Москва. 1994–

Bsl Byzantinoslavica. Praha. 1929–

Byzantion. Bruxelles. 1924–

Cahiers archéologiques. Paris. 1946–1975.

Cahiers de l'Institut du Moyen-Age Grec et Latin. Kopenhagen. 1969–

Čas. Ljubljana. 1907–

ČČM Časopis Českého museum. Praha. 1831–1854 (1827–1830: Časopis Společnosti vlasteneckého museum v Čechách; 1855–1917: Časopis Musea Království Českého).

ČMM Časopis Matice moravské. Brno. 1869–

Časopis pro moderní filologii. Praha. 1911–

Časopis společnosti přátel starožitností. Praha. 1892–1932.

Časopis Vlasteneckého musejního spolku Olomouckého. Olomouc. 1884–1926.

Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino. Ljubljana. 1918–1931.

Časopis za zgodovino in narodopisje. Maribor. 1904–1940. 1965–

Catholic Historical Review for the Study of the Church History of the United States. Washington. 1915–1921. N. s. 1921–

Cercetări de lingvistică. Cluj. 1956–

Česká literatura. Praha. 1953–

Československá rusistika. Praha. 1956–

Československý časopis historický. Praha. 1953–

ČČF Český časopis filologický. Praha. 1942/1943–1945.

ČČH Český časopis historický. Praha. 1895–

Český lid. Praha. 1891–

Chicago Studies. Chicago, Ill. 1962–

<La> Civiltà Cattolica. Roma. 1850–

Classica et Mediaevalia. Kopenhagen. 1938–

Codices manuscripti. Wien. 1975–

Collectanea theologica. Przegląd Teologiczny. Lwów. 1920–

Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina. Ravenna. 1956–

Crkva u svijetu. Split. 1966–

Croatia sacra. Zagreb. 1931–1944.

Croatica. Zagreb. 1970–

Croatica Christiana Periodica. Zagreb. 1977–

Cyrillomethodianum. Thessalonique. 1971–

Das östliche Christentum. N. F. Würzburg. 1948–

Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede. Ljubljana. 1950–

DAWW Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien. 1850–

Deutsche Literaturzeitung. Berlin. 1880–

Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters. Köln–Wien. 1945–

Diakonia. New York. 1966–

Dialogi. Maribor. 1965–

Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1882–1945.

Dom in svet. Ljubljana. 1888–

Dometi. Rijeka. 1968–
Duchovní pastýř. Praha. 1950–
Duchovný pastier. Trnava. 1817–?
Dumbarton Oaks Papers. Cambridge, Mass. 1941–
Échos d'Orient. Paris. 1897–1940/1942.
Élet és Tudomány. Budapest. 1946–
Epigraphica. Milano. 1939–
EB Études balkaniques. Sofia. 1964–
<Les> Études balkaniques tchécoslovaques. Praha. 1966–1974.
EH Études historiques. Sofia. 1960–
<Les> Études philosophiques. Paris. 1926–
Études slaves et roumaines. Budapest. 1948–
Europa Orientalis. Roma. 1982–
Evangelische Kommentare. Stuttgart. 1968–
Folia Historica Bohemica. Praha. 1979–
Folia Linguistica. Berlin. 1967–
Folia Slavica. Columbus, Ohio. 1977–1987.
Forschungen und Fortschritte. Berlin. 1925–1967.
Forschungen zur deutschen Geschichte. Göttingen. 1862–1886.
Frühmittelalterliche Studien. Münster. 1967–
Geografski vestnik. Ljubljana. 1925–
Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo. Ljubljana. 1919/1920–1944/1945.
Glasnik Slovenske matice. Ljubljana. 1954–
Glotta. Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache. Göttingen. 1909–
Godišnjak Balkanološkog instituta. Sarajevo. 1957–
Godišnjak Naučnog društva Bosne i Hercegovine. Sarajevo. 1956–
Göttingische gelehrte Anzeigen. Göttingen. 1824–1944. 1953–
Hamburger Beiträge zur Musikwissenschaft. Hamburg.
Harvard Slavic Studies. Cambridge, Mass. 1953–1976.
Harvard Ukrainian Studies. Cambridge, Mass. 1977–
Historica. Praha. 1959–
Historica Slovaca. Bratislava. 1940/1941–
Historické štúdie. Bratislava. 1955–
Historický časopis. Bratislava. 1953–
Historijski zbornik. Zagreb. 1948–
Historische Zeitschrift. München. 1859–1944. 1949–
Hlasy z Ríma. Časopis slovenských katolíkov. Rím. 1951–
Hlídka. Brno. 1884–1938.
Hlídka archeologická. Praha. 1928–
Indogermanische Forschungen. Strassburg. 1892–1944. 1949–
Indogermanisches Jahrbuch. Strassburg. 1913–1942. 1948–
<The> International Journal of Nautical Archeology and Underwater Exploration. London–New York. 1972–1993.
IJSLP International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. 's-Gravenhage. 1959–
Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik. Berlin. 1912–(1907–1911: Internationale Wochenschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik).
Irénikon. Chevetogne. 1926–
Istra. Pula. 1963–
Jahrbuch der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. München. 1843–1909. 1912–
Jahrbuch der Literatur. Wien. 1818–1849.
JÖB Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik. Wien. 1969– (1951–1968: Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesellschaft).
Jahrbuch des Staatlichen Instituts für Musikforschung Preußischer Kulturbesitz. Stuttgart–Weimar. 1969–
Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Breslau. 1936–1941. N. F. München. 1953–
Jazykovedné štúdie. Bratislava. 1956–1988.
Jews and Slavs. Jerusalem–St. Petersburg. 1993–
Jezik in slovstvo. Ljubljana. 1955/1956–
Język polski. Kraków. 1916–
Jižní Morava. Břeclav. 1966–
Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki. 1889–
Journal of the American Musicological Society. Philadelphia. 1948–
<The> Journal of Theological Studies. Oxford. 1899–

JIČ Jugoslovenski istoriski časopis. Ljubljana. 1935–
Katoliški obzornik. Ljubljana. 1897–1906.
Kirche im Osten. Göttingen. 1958–
Klio. Leipzig. 1901–1943.
Književni tjednik. Zagreb. 1941–1942.
Književnik. Zagreb. 1864–1866.
Kratylos. Wiesbaden. 1956–
Krčki kalendar. Krk–Rijeka. 1938–1941. 1952–1955. 1993–
Květy. Praha. 1878–1911.
Kyrios. Berlin. 1936–1943 (1911–1914. N. F. 1931–1935: Zeitschrift für osteuropäische Geschichte).
Language. Journal of the Linguistic Society of America. Baltimore. 1925–
<Le> Langage et l'Homme. Bruxelles. 1966–
Letopis Matice Slovenskej. Martin. 1864–1872–1921.
Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ljubljana. 1938/1942–
Lětopis. Jahresschrift des Instituts für sorbische Volksforschung in Bautzen. Reihe B, Geschichte. Bautzen. 1954–
Lingua Posnaniensis. Poznań. 1949–
LS Linguistica slovaca. Bratislava. 1939–
Linguistique balkanique. Sofia. 1959–. Вж. и Балканско езикознание.
Linguistische Berichte. Hamburg. 1969–
LF Listy filologické. Praha. 1874– (1874–1890: Listy filologické a pedagogické).
Literárne listy. Ružomberok. 1891–1930.
Literární rozhledy. Praha. 1923–1931.
Literatura na świecie. Warszawa. 1971–
Liturgiegeschichtliche Forschungen. Münster. 1918–1927 (1928–: Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen).
Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1867/1877–
Ljubljanski zvon. Ljubljana. 1881–
Lud słowiański. Kraków. 1929–1938.
Macedoniae Acta Archaeologica. Prilep. 1975–
Macedonian Review. Skopje. 1971–
Macedonian Studies. New Delhi. 1983–
Magyar Könyvszemle. Budapest. 1876–
Magyar Nyelv. Budapest. 1905–
Mannheimer Berichte. Mannheim. 1966–
Marginalien. Berlin. 1948–
Marulić. Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda. Zagreb. 1968–
Materiale şi cercetări linguistice. Bucureşti. 1953–
Mélanges d'archéologie et d'histoire. École Française de Rome. Paris. 1881–
Mémoires. Académie Royale de Belgique. Classe des lettres. Bruxelles. 1906–
Mémoires de la Société de linguistique de Paris. Paris. 1868–1935.
Messager de l'Exarchat du Patriarche Russe en Europe Occidentale. Paris. 1931–
Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien. 1871–1942. 1947–
Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstituts in Österreich. Wien. 1981–
Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Graz etc. 1880–
Mitteilungen der Österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte. Wien. 1950–1987.
Mitteilungsblatt des Mediävistenverbandes. Frankfurt a. M. 1989–1995.
Mitteilungen der K. k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien. 1856–1874 (N. F. 1875–1910: Mitteilungen der K. k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. 3. F. 1910–1918: Mitteilungen der K. k. Zentralkommission für Denkmalpflege).
Monatsberichte der K. Preußischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin. 1856–1881.
Monde latin et monde slave. Paris. 1893–1894.
Most. Cleveland, Ohio. 1954–
Münchener Studien zur Sprachwissenshaft. München. 1952–
<Le> Muséon. Louvain, Londres. 1882–
Musica antiqua. Neerpel. 1983–2000.
Musik des Ostens. Kassel. 1947–
Náboženská revue. Praha. 1929–
Naša knjiga. Zagreb. 1982–
Naše doba. Praha. 1894–
Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rjetkosti N. R. Bosne i Hercegovine. Sarajevo. 1953–

Naše věda. Praha. 1919–1950.
Nastavni vjesnik. Zagreb. 1893–
Nasza przeszłość. Kraków. 1946–
Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde. Hannover, Leipzig, Berlin. 1876–1935.
New Zealand Slavonic Journal. Wellington. Victoria. 1967–
Nova et Vetera. Sarajevo. 1951–1990.
Nyelvtudományi Közlemények. Budapest. 1862–
Obzor. Sofia. 1967–1982.
Obzor. Zagreb. 1871–1941.
Ognjišče. Koper. 1965–
Oko. Zagreb. 1973–
Onoma. Bulletin d'information et de bibliographie. Louvain. 1950–
OUPB Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas Philosophica. Brno. 1923–
Orientalia christiana analecta. Roma. 1935–
OChP Orientalia christiana periodica. Roma. 1935–
Oriente cristiano. Palermo. 1961–
Österreich. Zeitschrift für Geschichte. Wien. 1917–1919.
<Der> Österreichische Geschichtsforscher. Wien. 1838–1842.
Österreichische Osthefte. Wien. 1959–
Österreichische Rundschau. Wien. 1904–1920.
Österreich-Ungarische Revue. Wien. 1886–1910.
Osteuropa. Stuttgart. 1951–
Östkirchliche Studien. Würzburg. 1952–
Osvěta. Praha. 1871–1919.
OSP Oxford Slavonic Papers. Oxford. 1968–
Palaeobulgarica. Sofia. 1977–
Palaeoslavica. Cambridge, Mass. 1993–
PArch Památky archeologické. Praha. 1855–1948. 1953–
Pamiętnik literacki. Warszawa. 1902–1938. 1946–
Pamiętnik słowiański. Kraków. 1949–
Papiere zur Linguistik. Tübingen. 1973–
Perspektiven der Philosophie, Neues Jahrbuch. Hildesheim. 1975–
Philologus. Wiesbaden. 1846–1896. 1944–
Phonetica Francofortensia. Frankfurt. 1992–
Ponte. Firenze. 1945–
PJ Poradnik językowy. Warszawa. 1901–
PF Prace filologiczne. Warszawa. 1855–1937.
Prace językoznawcze. Wrocław. 1954–
Prager Rundschau. Prag. 1931–1938.
Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji. Split. 1946–
Príroda a spoločnosť. Martin. 1952–1991.
Proceedeings of the British Academy. London. 1903/1904–
Przegląd pedagogiczny. Warszawa. 1882–1938. 1970–1975.
Przegląd zachodni. Poznań. 1945–
RJAZU Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1867–1945. N. s. 1948–
Radovi Filozofskog fakulteta Universiteta u Zadru. Razdio lingvističko-filološki. Zadar. 1966–
RIJAZU Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. Zagreb. 1954–
Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine. Odjeljenje istoriko-filoloških nauka. Sarajevo. 1953–
RSslI Radovi Staroslavenskog instituta. Zagreb. 1952–
Radovi Zavoda za slavensku filologiju. Zagreb. 1977–
Razprave. Filozofsko-filološko-historični razred Akademije znanosti in umetnosti. Ljubljana. 1930–1949 (1950–: Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede).
Razprave. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za zgodovinske in društvene vede. Ljubljana. 1950–
Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani. Ljubljana. 1923–1940.
Recherches de science religieuse. Paris. 1910–
Rendiconti dell'Istituto Lombardo di scienze e lettere. Classe di lettere e scienze morali e storiche. Milano. 1864–
<The> Review of Politics. Notre Dame, Indiana. 1939–
Revija. Osijek. 1961–
Revista de istorie şi teorie literară. Bucureşti. 1952–
Revue benedictine. Bruxelles. 1890–
Revue d'histoire des textes. Paris. 1990–
REB Revue des études byzantines. Paris. 1943–

RES Revue des études slaves. Paris. 1921–
RESEE Revue des études sud-est européennes. Bucureşti. 1963–
Revue de l'Orient chrétien. Paris. 1896–1946.
Revue des questions historiques. Paris. 1866–1939.
Revue roumaine de linguistique. Bucureşti. 1955–
Revue svetovej literatúry. Bratislava. 1965–
Rheinisches Museum für Philologie. Frankfurt a. M. 1827–1829. N. F. 1833–1839. 3. F. 1842–1943/1944. 1949/1950–
RSlav Ricerche slavistiche. Roma. 1952–
Riječ. Split. 1919–?
Rivista di archeologia cristiana. Roma. 1924–
Rivista di studi bizantini e neoellenici. Roma. N. s. 1954–
Ročenka Slovanského ústavu. Praha. 1928–
Rocznik Orientalistyczny. Kraków. 1914/1915–
RS Rocznik Slawistyczny. Kraków. 1908–1939. 1952–
Roczniki Humanistyczne KUL. Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Wydział Historyczno-Filologiczny. Lublin. 1949 –
RsI Romanoslavica. Bucureşti. 1958–1972. 1980–
RČAV Rozpravy Československé akademie věd. Praha. 1891–
Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału filologicznego Akademii umiejętności. Kraków. 1874–1891 (1892–1909; 1910–1919: Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział filologiczny. 1918–: Rozprawy Wydziału filologicznego Akademii umiejętności w Krakowie).
Rozprawy Komisji językowej. Wrocław. 1959–
Ruch Literacki. Kraków. 1960–
Ruch Teologiczny. Lwów. 1929–1931.
Russia Mediaevalis. München. 1973–
Russian Linguistics. Dordrecht. 1974–
<The> Russian Review. New York. 1941–
Russica Romana. Ghezzano–La Fontina. 1994–
Saeculum. Freiburg i. Br.–München. 1950–
Sborník filologický. Praha. 1910–1946.
SFFUKB Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Bratislava. 1922–1932. 1958–
Sborník Filozofickej fakulty Univerzity P. J. Šafárika v Prešove. Bratislava. 1960/1961–
Sborník Historického kroužku. Praha. 1893–1933.
Sborník historický ČSAV. Praha. 1953–
Sborník Matice moravské. Brno. 1914–
Sborník Matice slovenskej pre jazykozpyt, národopis, dějepis a literárnu historiu. Turčianský sv. Martin. 1922–
Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Turčianský sv. Martin. 1896–1951.
Sborník Národního muzea v Praze. Rada A. Historický. Praha. 1938/39–
Sborník Národního muzea v Praze. Rada C. Literární historia. Praha. 1956–
SPFFBU Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity. Brno. 1952–
Sborník věd pravních a státních. Praha. 1900/1901–
Scando-Slavica. Copenhagen. 1954–
Schriften der Balkan-Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Linguistische Abteilung. Wien. 1903–
Scrittura e Civiltà. Roma. 1977–2001.
Semiotica. The Hague–Paris–New York. 1969–
Senjski zbornik. Prilozi za geografiju, etnologiju, ekonomiku, povijest i kulturu. Senj. 1965–
Serbian Studies. Chicago, Ill. 1980–
Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'Alto Medioevo. Spoleto. 1954–
Silesia antiqua. Wrocław. 1959–
SAWW Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien. 1848–
SBA Sitzungsberichte der K. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-philologische und historische Klasse. München. 1871–1897. N. F. 1898–
Sitzungsberichte der K. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Klasse für Philosophie, Geschichte und Philologie. Prag. 1885–1935. Вж. и Věstník Královské České společnosti náuk. Třída filosoficko-historicko-filologická. Praha.
SPAW Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. Berlin. 1856–1938. 1948–
Slavia. Praha. 1922/1923–
Slavia antiqua. Poznań. 1948–

Slavia occidentalis. Poznań. 1921–
Slavia orientalis. Warszawa. 1952–
SEEJ Slavic and East European Journal. Bloomington, Ill. 1957–
Slavic Review. University of Illinois. Champaign. 1941–
Slavica. Debrecen. 1961–
Slavica Gandensia. Gent. 1974–
Slavica Hierosolymitana. Jerusalem. 1977–
Slavica Pragensia. Praha. 1954–
Slavica Slovaca. Bratislava. 1966–
Slavische Rundschau. Berlin. 1929–
<Die> Slawischen Sprachen. Salzburg. 1982–
SR Slavistična revija. Ljubljana. 1948–
<The> Slavonic and East European Review. London. 1922–
Slovac Studies. Rome. 1961–
Slovakia. New York. 1938–?
Slovan. Ljubljana. 1885–
Slovanské historické studie. Praha. 1955–
Slovanské štúdie. Bratislava. 1957–
Slovanský přehled. Praha. 1898–
Slovenska matica. Ljubljana. 1889–
Slovenská reč. Bratislava. 1932–
Slovenské pohľady. Martin. 1881–1993.
Slovenski jezik. Ljubljana. 1938–1941.
Slovesná věda. Praha. 1947–1962.
Slovo. Bratislava. 1969–1987.
Slovo. Zagreb. 1952–
SaS Slovo a slovesnost. Praha. 1935–
Sodobnost. Ljubljana. 1933–1941 (1946–1952: Novi svet. 1953–1962: Naša sodobnost. 1963– : Sodobnost).
Speculum. Cambridge, Mass. 1926–
Spisy Slovenskej Akadémie vied a umění. Bratislava. 1941–
Spoletium. Spoleto. 1954–
Sprachwissenschaft. Heidelberg. 1976–
Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii umiejętności. Kraków. 1890–
Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN. Oddział w Krakowie. Kraków. 1957–1967.
Sprawozdania z posiedzeń Warszawskiego Towarzystwa Naukowiego. Warszawa. 1908–
Sprawozdania z prac naukowych Wydziału nauk społecznych. Warszawa. 1958–
Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen. Leipzig. 1878–1916.
Starine. Zagreb. 1869–
Strahovská knihovna. Praha. 1966–
Studi bizantini. Napoli. 1924–
Studi bizantini e neoellenici. Roma. 1931–1963.
Studi e testi. Città del Vaticano. 1900–
Studia Academica Slovaca. Bratislava. 1972–
Studia Albanica. Tirane. 1965–
Studia Balkanica. Sofia. 1970–
Studia historico-philologica Serdicensia. Sofia. 1938–1940.
Studia Historyczne. Wrocław. 1967–
Studia linguistica Polono-Jugoslavica. Wrocław. 1980–
Studia patristica et liturgica. Regensburg. 1967–
Studia Rossica Poznaniensia. Poznań. 1970–
Studia russica. Budapest. 1978–
StS Studia Slavica. Academia Scientiarum Hungaricae. Budapest. 1955–
SFPS Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. Warszawa. 1955–
Studia źródłoznawcze. Warszawa. 1957–
Studie Československé akademie věd. Praha. 1953–
Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. N. F. Reihe 2. Paderborn–München–Wien–Zürich–Schoningh. 1981–
Studies in Slavic and General Linguistics. Amsterdam. 1981–
Studii de limba literară şi filologie. Bucureşti. 1971–
SCL Studii şi cercetări lingvistice. Bucureşti. 1950–

Studii şi cercetări ştiinţifice. Filologie. Bucureşti.
Studijné zvesti Archeologického ústavu. Nitra. 1956–
Studime filologjike. Tirane.
St. Vladimir's Theological Quarterly. Crestwood, Tuckahoe, New York. N. S. 1957– (1953: St. Vladimir's Seminary Quarterly).
Subsidia Hagiographica. Bruxelles. 1886–
Südost-Forschungen. München etc. 1940– (1936–1939: Südostdeutsche Forschungen. Leipzig–München).
Světozor. Praha. 1867–1898.
Századok. Budapest. 1867–
Travaux du Cercle linguistique de Prague. Prague. 1929–
Travaux linguistique de Prague. Praha. 1964–
Travaux et Mémoires. École Française d'Athènes. Paris. 1929–
Una Sancta. Meitingen–Freising. 1954–
Universitas Carolina. Philologica. Praha. 1955–
Ural-Altaische Jahrbücher. Wiesbaden. 1954–
Věda a život. Praga. 1935–
Vědecká ročenka právnické fakulty Masarykovy university. Brno. 1922–
Verhandelingen der Koninklijke akademie van wetenschappen. Afdeeling letterkunde. Amsterdam. 1858–1891. F. 2. 1892–
Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg. 1874–1900. N. F. 1900– (1831–1874: Verhandlungen des Historischen Vereins für den Regenkreis).
Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München. München. 1953–
Věstník České akademie věd a umění. Praha. 1892–
Věstník Československého musea. Praha. 1928–
Věstník Královské České společnosti náuk. Třida filosoficko-historicko-filologická. Praha. 1885–1935.
Vienac. Zagreb 1874–
Vijenac. Zagreb. 1993–
Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske. Zagreb. 1952–
Vjesnik bibliotekara hrvatske. Zagreb. 1950–
Vjesnik Djakovačke biskupije. Djakovo. 1948–
Vjesnik za archeologiju i historiju dalmatinsku. Sarajevo. 1878– (1878–1919: Bulletino di archeologia e storia dalmata).
Vlast. Praha. 1884–1939.
Vlastivědný věstník Moravský. Brno. 1949–
WSl <Die> Welt der Slaven. Wiesbaden. 1956–
Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas. Graz–Köln. 1955–
Wiener Jahrbücher der Literatur. Wien. 1818–?
Wiener slavistischer Almanach. Wien. 1975–
WSJ Wiener slavistischer Jahrbuch. Wien. 1950–
Wieś. Łódź. 1944–
Wissenschaft und Weltbild. Wien. 1948–
Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald. Greifswald. 1952–
Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Berlin. 1952–
Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Leipzig. 1952–
Zagrebački katolički list. Zagreb. 1849–1879.
Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije. Zagreb. 1954–
Zbornik za slavistiku. Novi Sad. 1970–
Zbornik za umetnostno zgodovino. Ljubljana. 1921–1940. N. S. 1951–
Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb. 1974– (1954–1973: Zbornik Istorijskog instituta JAZU)
Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft. Leipzig. 1846/1847–1921; N. F. 1922–
Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung. Weimar. 1911–
Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur. Berlin. 1841–1875.
Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien. Wien. 1850–1919.
Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin. 1953–
Zeitschrift für katholische Theologie. Innsbruck. 1876–
Zeitschrift für Kirchenrecht. Berlin. 1861–1915/1916.
Zeitschrift für Musikwissenschaft. Leipzig. 1918/1919–1934/1935 (1935/1936–: Archiv für Musikforschung).
Zeitschrift für neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. Giessen. 1900–1942; 1949–
Zeitschrift für Ostforschung. Marburg/Lahn. 1952–

Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Wien. 1895–1944 (N. F. 1947–: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde).
Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft. Berlin. 1947–
ZSPh Zeitschrift für slavische Philologie. Leipzig. 1924–1944. 1947– (1950– Heidelberg).
ZS Zeitschrift für Slawistik. Berlin. 1956–
Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte. Berlin. 1886. N. F. 1887–1910.
Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen. Berlin. 1852–1943; 1948–
Zeszyty naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Lublin. 1958–
Zeszyty naukowe Universytetu Jagiellońskiego. Prace historycznoliterackie. Kraków. 1955–
Zeszyty naukowe Universytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze. Kraków. 1956–
Zeszyty naukowe Universytetu Łódźkiego. Nauki humanistyczno-społeczne. Łódź. 1955–
Zeszyty naukowe Wydziału humanistycznego Universytetu Gdańskiego. Slawistyka. Gdańsk. 1978–
Zeszyty naukowe Wydziału humanistycznego Universytetu Gdańskiego. Filologia rosyjska. Gdańsk. 1971–
Zeszyty naukowe Wyższej szkoły pedagogicznej w Katowicach. Prace językoznawcze. Katowice. 1959–1966 (1966–: Prace językoznawcze).
Zgodovinski časopis. Ljubljana. 1947–
Živa antika. Skopje. 1951–
Život. Zagreb. 1920–
Zlatá Praha. Praha. 1884–1929.
Z polskich studiów slawistycznych. Warszawa. 1958–
Zprávy Jednoty klasických filologů. Praha.
Życie i myśl. Warszawa. 1950–
Życie literackie. Kraków etc. 1951–

Αναζητήσεις. Βεροία. 1991–
Αναλέκτα Βλατάδων.
Βυξαντιακά. Θεσσαλονίκη. 1981–
Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Θεσσαλονίκη. 1917–
Ἐκκλησία. Ἀθῆναι. 1923–
Ἑλληνικά. Ἀθῆναι. 1928–1939.
Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυξαντινῶν Σπουδῶν. Ἀθῆναι. 1927–
Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας στερεοελλαδικῶν μελετῶν. Ἀθῆναι.
Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἀθῆναι. 1926–
Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη. 1956–
Θεσσαλονικέων Πόλις. Θεσσαλονίκη. 2000–
Καθ' οδόν. Θεσσαλονίκη. 1992–

Т – двайсет и първата буква в старобълг. *азбуки* (в северносемитското писмо съответният знак, наречен тав, е последен; в грц. азбука τ е веднага след σ). Нарича се твръдо (прилагателно име в ср. р. или наречие 'твърдо'). И в двете старобълг. азбуки има числена стойност 300, както е и в грц. числена система. Това е последният знак, за който е документирано числено значение в старобълг. глаголически ръкописи. Начертанието за глаголическо *т* се отнася към сравнително простите буквени конструкции: хоризонтална двойка петлици, съединени в най-високите си вътрешни точки чрез също така хоризонтално щрихче (сх. ⰒⰔ). Фигурката има общо взето вертикална симетрия, а се противопоставя на повечето от другите глаголически начертания по това, че не е двуетажна – частите ѝ са разположени една до друга, а не една над друга. В това отношение тя стои най-близо, от една страна, до фигурката за *ш*, а от друга, до начертанията за *в* и *д* (респ. *ж*) в техния сплескан вариант.

Големината на петлиците, освен едноетажността, е най-интересната особеност на глаголическото *т*. По правило знакът има най-големите петлици, които изобщо може да се намерят в глаголицата; въпреки това като цяло начертанието е по-ниско от другите знакове, а в *Киевските листове* заема съвсем тясна ивица – буквата виси от горната линия, без да достига нивото на който и да било друг знак (тип ⰒⰔ). Точно в този вид и така поставен, *т*-знакът не се среща в никой от другите глаголически ръкописи (освен – и то по изключение – в силно сплескания ъгловат почерк на *Охридските листове*). За основно трябва да се смята онова начертание, което винаги е свързано със средната редова ос и обикновено докосва още една от другите – било горната, било долната. В това отношение е отново налице паралелът с *ш*-начертанието.

Високо е положението на знака в Зогр. ев. (включително в интерполираната част), Мар. ев., Клоц. сб., Син. пс., обикновено и в Охридските листове; в тези ръкописи горната линия на буквата лежи върху горната хоризонтала, а найниските водоравни части са разположени съвсем малко над долната ос. Другата възможност – когато фигурката е поставена върху долната редова линия и не стига до горната – може да се срещне на различни места, но навсякъде като изключение, освен в *Рилските глаголически листове*. Междинна позиция заема фигурката в Асем. ев. – тя не докосва нито горната, нито долната ос, а е ориентирана само към средната.

Тъй като петлиците в състава на *т*-знака са единственият абсолютно необходим буквен компонент, а при това са и по-големи, това се е отразило донякъде и върху формата им: те никога не се превръщат в същински кръгчета и чертиците, респ. дъгичките, които ги изграждат, се виждат по-ясно, отколкото при петлиците на останалите знакове. От краищата на лявото горно щрихче се спускат надолу две линийки, които може да са успоредни, напр. в Клоц. сб., Син. евх., Охридските листове и в някои покъсни текстове, но може и да се раздалечават надолу, както е в Асем. ев., Зогр. ев., Мар. ев., Рилските глаголически листове (сх. ⰒⰔ), а може и да се доближават (сх. ⰒⰔ), но това е по-рядко и само в отделни ръкописи, като Клоц. сб., Син. евх., спорадично и другаде. Впечатлението за окръгленост се създава, когато тези чертици, включително и долната, са дъговидни; това е най-характерно за Асем. ев. (сх. ⰒⰔ). Интересна е формата

на лявата петлица в Зогр. ев. – тя понякога е разностранен четириъгълник или петоъгълник (сх. и). Дясната петлица се рисува по-небрежно и почти винаги е не само по-дребна (освен в Син. евх.), но и по-окръглена, особено в Асем. ев., където може да се доближи до окръжност. При по-нататъшния си развой начертанието на *т* става все повисоко, докато запълни цялото редово пространство и се изравни с петлиците от състава на други знакове (за *в*, *ж* и т.н. в хърватската глаголица, срв. напр. и честата лигатура там = *тв*). За евентуалната мотивировка на глаголическия *т*-знак и за възможните му връзки с други буквени начертания вж. *Глаголица*.

С фонетично значение на *т* в глаголицата след средата на X в. се явява, макар все още съвсем рядко, и виз. буква ѳ (тита) – по веднъж в Зогр. и в Мар. ев., но значително по-често в Асем. ев. В това се проявяват наченките на влияние от страна на виз. графика върху старобългарската, което се засилва по-късно, особено в развоя на *кирилицата*. Знакът тита се пише изключително в чужди думи, главно по-редки лични имена или топоними (срв. единичните ѳома – Йоан 21: 2 в Зогр. ев., отъ вифсаидъı – Йоан 1: 45 в Мар. св., но и вифанїѣ, вифлеемъ, вифсаида, гаввафа, голгоѳа и др. в Асем. ев., където се срещат и ѳома, звателна форма марѳо, а иначе марта, и т. н.). Без съмнение буквата тита не е фигурирала в първоначалната глаголица.

В синайските паметници се намира и виз. унциално Т (тау), напълно еднакво с което е и кирилското т. Всъщност тази буква се среща най-много само в Син. пс., около 60 пъти, обикновено в заглавия (предимно в частите, писани от втория и от третия калиграф), но и вътре в реда (само във втората половина и само у втория писач, в чиято част се намира такова т, и два пъти като инициалка, два пъти надредно и веднъж в маргинална бележка). В Син. евх., а също и в Охридските листове виз.-кирилското т се явява изключително рядко, и то като инициалка или в заглавие. Изказаното мнение, че тази буква е съществувала още в първоначалната глаголица, където е била последна и е образувала заключителен паралел към първата, като и двете са били символ на кръста, не може да се приеме без резерви. Трябва да се има предвид, че същинското глаголическо *т* е много широка и много ниска буква, а при заглавния шрифт фигурите са удължени вертикално; освен това то заема много място и неслучайно вторият копист на Син. пс. (единственият, който използва виз.-кирилско т и при редовния минускулен шрифт) прибягва до него изключително във втората половина на реда (срв. и изместването на най-широкото глаголическо начертание, за *м*, от лат. унциално *м* в късната хърватска глаголица, където и еровият знак е заменен от проста чертица). Трябва да се изтъкне още, че в Син. пс. се срещат и други подобни замени на широки глаголически начертания с виз.-кирилски (пет пъти в вм. пак у втория писач и също към края на реда и една инициалка, два пъти м и др.).

До XIV в. кирилският знак за *т* се пише, както е прието да се казва, с малко „спуснати криле". Чертичките, които се спускат от кобилицата, са къси, като сравнително по-често това се отнася за лявото крило (напр. в Супр. сб.). В някои по-ранни ръкописи (*Листовете на Уйдолски*, Григоровичевия паримейник, Врачанското евангелие) спуснатите криле на буквата достигат средата на реда. От това начертание се е развила късната буква с три еднакви вертикални линии. Рядко срещана особеност на кирилицата е високото *т* (Листовете на Уйдолски, на места в Григоровичевия паримейник, Добромировото евангелие и др.); буквата е опряна на горната линия на реда и е по-къса от съседните ѝ букви. Това из-

писване има успоредици в глаголическото ⰳⰴ, което също се среща в ръкописи с висящо писмо.

Петър Илчев, Боряна Велчева

ТÀВРИКА, Таврия, Таврида – древно название (от V в. пр. н. е.) на южната част на дн. п-в Крим, населена от племето таври, и на целия п-в по време на Средновековието (до XV в.). През 860, след като им е възложена *Хазарската мисия*, Константин-Кирил Философ и Методий пристигат в главния град на Т. – *Херсон*.

ТÀНДАРИЧ, Йосип (Tandarić, J.) (4.I.1935 – 23.I.1986) – хърватски лингвист и богослов, францисканец. Роден в Котари край Самобор, Хърватия. Учи в класическа гимназия в Загреб и Сплит (завършва през 1955). По същото време посещава кратък курс по старослав. език при М. Япунджич. Следва теология в Католическия богословски фак. в Загреб (1957–1963), като посещава и курс по глаголическа и кирилска палеография при В. *Щефанич* и В. А. *Мошин* и курс по архивистика при Й. Буторац. Славистика завършва през 1968 във Философския фак. в Загреб, където получава магистърска степен по лингвистика (1973) и защитава докторска дисертация „Глаголашкият ритуал“ (1979). Сътрудничеството му със Старославенския инст. в Загреб започва през 1959; в него Т. работи като асистент (от 1973), висш н. с. (от 1979) и научен съветник (от 1984). Един от редакторите и най-активните сътрудници на сп. „Slovo“. Умира в Загреб.

Научната дейност на Т. е изцяло в областта на хърватския глаголизъм. Разностранното образование му позволява да разработва успешно някои от свързаните с него сложни и фундаментални теми – глаголашкия ритуал и Хомилиар, ранните глаголически преводи на *Евангелието* и *Апостола*, първопечатните

Йосип Тандарич

глаголически книги. Т. описва важни паметници и ги изследва в езиково и текстологическо отношение, участва в подготовката на ценни издания на старопечатни глаголически книги, работи по Речника на църковнослав. език от хърватска редакция, подготвян от Старославенския инст. в Загреб.

Голямата цел на Т. е да проучи и реконструира хърватскоглаголическия ритуал, за който свидетелстват само два непълни текста. Той събира всички ритуални текстове, фрагментарно запазени в бенедиктинските и францисканските глаголически ръкописи, добавяйки към вече познатите и свои открития. Изготвя пълна библиография на тези текстове. Изследвайки състава на глаголическия ритуал, установява, че част от текстовете произлизат от най-ранния период на слав. писменост (молитвата за благослов на храната на Великден, молитвата за благослов на дома, молитвата при първо подстригване на косата) и са преписани от архаична основа, сродна на *Синайския евхологий*. За другата част от текстовете с източен произход

предполага, че са могли да бъдат преведени от грц. език в Хърватско. Повечето от ритуалните текстове Т. определя като преводи от латински, включвани в глаголическия ритуал по различно време – от XII до XV в., и по различни пътища („Hrvatskoglagoljski ritual", 1980). Паралелно с текстологическите си изследвания Т. изучава основно езика на ритуала, преди всичко от онзи дял, който е преведен на хърватска почва в по-късния период и може да бъде представителен за хърватскоглаголическия район от гледна точка на книжовната норма. Върху корпус от пет литургични книги (мисали) Т. показва, че езикът на преводите от латински е нормиран книжовен език – по неговата терминология църковнославянски от хърватски тип, а преводачите глаголаши добре са познавали старослав. литературен език, както и латинския („Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu", 1983). Отделна своя работа Т. посвещава на глаголическия ритуал, представен в печатно издание в Сен в края на XV или началото на XVI в., което е един от първите печатни ритуални наръчници на Запад въобще. Той изтъква, че Сенският ритуал не е превод от латински, а е възникнал като кодификация на глаголически ритуални текстове, които се употребяват в Хърватско от няколко века („Senjski ritual iz 1507. i njegovo mjesto u glagoljskoj pismenosti", 1979).

Т. прави важни уточнения за състава и произхода на различните типове книги, в които се съдържат ритуалните текстове. Той изяснява отношението между отделните мисали, потвърждавайки схващането, че съществуват две основни средища на разпространението им – северно и южно. Проучвайки ритуалните дялове в мисалите, които съдържат перикопи от Евангелието, Т. забелязва, че те са близки до най-старите слав. (кирило-методиевски) преводи на Евангелието. Текстът на перикопите дава според Т. нови податки за реконструкцията на хърватското глаголическо евангелие, както и доказателство за съществуването на хърватско глаголическо четириевангелие („Hrvatskoglagoljski ritual", 1980).

Друга основна тема на Т. е глаголическият Хомилиар, за чието съществуване в отделна книга свидетелстват фрагментът от Люблянския бревиар, както и текстовете на хомилии в други ръкописни книги. Т. започва реконструкцията на Хомилиара въз основа на 30 ръкописни *бревиара*, фрагменти от бревиари и други глаголически сборници. Успява да издири хомилетични текстове в четири бревиара и да установи изворите, по които са съставени. Резултатите публикува в работата си за Падуанския бревиар („Hrvatskoglagoljski Padovanski brevijar", 1977).

Изучавайки глаголическите литургични ръкописи, Т. прави и други важни изводи. Той установява, че Парижкият сборник Slave 73 съдържа реда на службата и канона на първичната, още неформирана редакция на глаголическия Сакраментар, която е излязла от употреба в навечерието на францисканската реформа през XIII в. и не е запазена дори фрагментарно („Ordo missae u Pariškom zborniku Slave 73", 1979). Специално внимание Т. отделя на глаголическите литургични кодекси, възникнали в Кръчката област, и установява особености, които ги различават в литургично, текстологическо и езиково отношение от останалите глаголически книги от този тип („Osobine krčkih glagoljskih liturgijskih kodeksa", 1980).

Работата на Т. върху хърватската глаголическа традиция закономерно поставя въпроса за съотношението на източните и западните елементи в нея. Освен при изследванията на литургичните книги, ритуала и Хомилиара Т. засяга по-подробно този проблем в публикация върху глаголическия Апостол („Hrvatskoglagoljski apostol izmedu Istoka i Zapada",

1983), като показва начина, по който в литургичните текстове е извършено свързването на наследеното от ранните слав. преводи и лат. литургичен образец. Едно от свидетелствата за дълбоката връзка на хърватските ръкописи с източната традиция е съхраняването в техния състав на преводи на Апостола по грц. образци, както и на части от текста, които не са в употреба в Западната църква, а са характерни за източните (грц. и слав.) апостоли.

Т. изследва и първопечатните глаголически книги – особено мисала от 1483 и бревиара от 1491, за които смята, че са подготвени от истрийски глаголаши. По технически качества бревиарът изостава от мисала („Hrvatskoglagoljski tiskani breviar iz 1491", 1984). Т. анализира за пръв път графичния инвентар в глаголическите първопечатни книги („Grafički znaci prve hrvatske tiskane knjige", 1964; „Grafički znakovi prvotiska", 1971).

С подкрепата на видни палеослависти Т. подготвя една необичайна книга – нов старослав. мисал („Rimski misal... Čin misi s izbranimi misami", 1980). Книгата съдържа част от Мисала (редът на службата с евхаристийните молитви и няколко образци от служби), която Т. превежда от лат. богослужебен текст на старославянски от хърватски тип. Това издание е в подкрепа на глаголическата богослужебна традиция на слав. език след Втория ватикански събор (1962).

Съч.: Grafički znaci prve hrvatske tiskane knjige. – Slovo, 14, 1964, p. 110–120; Sadržaj Misala. – In: Misal po zakonu Rimskoga dvora 1483. Pretisak. Zagreb, 1971, p. III–XIV; Grafički znakovi prvotiska. – In: Misal po zakonu Rimskoga dvora 1483. Pretisak. Zagreb, 1971, p. LXI–LXVIII; Hrvatska književnost srednjega vijeka. Pet stoljeća hrvatske književnosti. 1. (ред.). – Зборник за славистику, 3, 1972, с. 171–173; Još jedan odlomak prvotiska misala iz 1483. – Slovo, 25–26, 1976, p. 389–391; Psaltir (Kožičićeva tiskara: Rijeka, 1530). Pretisak. Zagreb, 1976, 7 f.; Hrvatskoglagoljski misal vojvode Hrvoja (U povodu faksimiliranog i kritičkog izdanja). – Croatica Christiana Periodica, 1, 1977, 1, p. 103–105; Hrvatskoglagoljski Padovanski brevijar. – Slovo, 27, 1977, p. 129–147; J. Vrana. Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar. Beograd, 1975 (ред.). – Slovo, 27, 1977, p. 198–203; Staroslavenski jezik hrvatskih glagoljaša. – In: VIII Međunarodni slavistički kongres, Zagreb, 3–9. IX. 1978. Prilozi. Zagreb, 1978, p. 115–124; Neke osobitosti hrvatskoglagoljskoga prijevoda Evanđelja. – Istra, 16, 1978, 1–2, p. 16–20; Senjski ritual iz 1507. i njegovo mjesto u glagoljskoj pismenosti. – Croatica Christiana Periodica, 3, 1979, 3, p. 185–189; Glagoljska pismenost u srednjovjekovnoj Bosni. – In: Povjesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine. Sarajevo, 1979, p. 47–51; Ordo missae u Pariškom zborniku Slave 73. – Slovo, 29, 1979, p. 5–30; Hrvatskoglagoljski ritual. – Slovo, 30, 1980, p. 17–87; Osobine krčkih glagoljskih liturgijskih kodeksa. – Croatica Christiana Periodica, 4, 1980, 6, p. 136–140; Rimski misal povelenijem svetago zbora ekumenskago vatikanskago drugago obnovljen a proglašen oblastiju Pavla Papi VI. Čin misi s izbranimi misami. Zagreb, 1980, 64 p.; Tekstološka istraživanja hrvatskoglagoljskih liturgijskih spomenika. – In: Tekstologija srednjovekovnih južnoslovenskih književnosti. Međunarodni naučni skup 14–16. XII. 1977. Beograd, 1981, p. 129–135; Die Marienverehrung in den kroatisch-glagolitischen Liturgiekodices. De cultu Mariano saeculis XII–XV. – In: Acta Congressus Mariologi-Mariani internationalis Romae anno 1975 celebrati. 2. Romae, 1981, p. 201–211; Od Ohrida do Krbave i Roča (Obredni tekstovi Euhologija sinajskoga u hrvatskoglagoljskim misalima). – Istra, 19, 1981, 5–6, p. 46–50; Hrvatskoglagoljski Apostol između Istoka i Zapada. – Croatica, 19, 1983, p. 155–166; Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu. – Slovo, 32–33, 1983, p. 53–83; Prvotisak senjske glagoljske tiskare u samostanu franjevaca konventualaca u Cresu. – Croatica Christiana Periodica, 7, 1983, 11, p. 184–185; Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491. – Slovo, 34, 1984, p. 125–157; Hrvatska knjiga od glagoljskog prvotiska do sredine 16. stoljeća. – Croatica Christiana Periodica, 8, 1984, 13, p. 218–220; Canon Missae u Parčićevu misalu. – In: Litterae slavicae medii aevi F. V. Mareš sexagenario oblatae. München, 1985, p. 321–327; Sveto pismo u hrvatskoglagoljskim liturgijskim kodeksima. – Пелата књиженисшва, 15–16, 1986, с. 15–24; Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi. Zagreb, 1993 (Djela Instituta za ekumensku teologiju i dijalog Katoličkog bogoslovskog fakulteta u Zagrebu. Odjel za hrvatski glagolizam, 1), 342 p.

Лит.: Damjanović S. Josip Tandarić. – Croatica, 16, 1985, 22–23, p. 198–200; Nazor A. Josip Tandarić (Kotari 1935 – Zagreb 1986). – Slovo, 36, 1986, p. 228–238; Родић Н., Д. Стефановић. Тужан тренутак наше старословенистике. – Археографски прилози , 8, 1986, с. 155–156; Tkadlčik V. – Slavia, 65, 1996, p. 385–387 (ред.).

Нина Гагова

ТАРКÀН, т а р х а н (от тюркски tarkan) – прабълг. титла от тюркски произход с неизяснена етимология. Среща се в *прабългарски надписи*, както и в писмени извори, отнасящи се до началния период от съществуването на бълг. държава. Във всички познати случаи на употреба титлата се предхожда от друга, най-често с неизяснено значение: ζερα ταρκάνος, ζουπαν ταρκάνος, ὀλγου ταρκάνος, βουλίας ταρκάνος, Βοριτακάγγος, καλουτερκάνος, canna tarcan. Двама от познатите Т. – зера тарканът Онегавон (Негавонаис) и жупан тарканът Охсун (Шун) са били приближени на хан Омуртаг (814–831) и са загинали при изпълнение на неизвестни военни мисии (вж. Б е ш е в л и е в В. Първобългарски надписи, №№ 60, 61, с. 214–217). Други двама са известни като областни управители: *бори тарканът*, наместник на княз Борис I (852–889) в Белград (вж. М и л е в Ал. Гръцките жития на Климент Охридски, с. 120), и олгу тарканът Теодор, споменат в Симеоновия надпис, намерен край с. Наръш (дн. Неа Филаделфия), Солунско (вж. Б е ш е в л и е в В. Първобългарски надписи, № 46, с. 170–172). Т. са участвали в дипломатически мисии на бълг. владетели. Така напр. кана тарканът Илия пристигнал с пратеничество в Константинопол през 869 за уреждане на бълг. църковен въпрос, а калу тарканът Симеон участвал в пратеничество в Константинопол през 927, което уредило брака на цар *Петър I* (927–969) с внучката на имп. Роман I Лакапин (920–944). Според имп. Константин VII Багренородни (913–959) вторият син на бълг. хан носел титлата боила таркан (De ceremoniis aulae byzantinae, ed. Bonn., p. 681). Не е известно дали Т. са спадали към едно от двете висши съсловия – на *боилите* и на *багаинте*, или са съставили отделна привилегирована прослойка. Може само да се предполага, че подобно на Т. у другите тюркски народи и прабълг. Т. са се ползвали с големи привилегии по времето на Първото бълг. царство. След края на X в. не са известни споменавания на тази титла. През епохата на виз. робство тя очевидно излиза от употреба и не съпровожда имената на сановници от Второто бълг. царство.

Лит.: М и л е в Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 120, 121, 155–156; Б е ш е в л и е в В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 67–68, 170–172, 214–216; В е н е д и к о в Ив. Военното и административно устройство на България през IX и X век. С., 1979, с. 57–62; Б е ш е в л и е в В. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 55–56.

Илия Илиев

ТАРНАНÍДИС, Йоанис (Ταρνανίδης, Ἰ.) (17.II.1939) – грц. църковен историк, археограф и филолог. Роден в с. Капнохори, окръг Козани. Завършва богословие в Солунския унив. (1962). Специализира виз. дипломатика (при Г. Острогорски), слав. палеография (при В. А. *Мошин*), съпоставителна граматика на слав. езици, старослав. език и история на средновековната слав. литература в Белградския унив. (1965–1968). Работи като асистент (1970), доц. (1976), надзорен проф. (1982), извънреден и редовен (1983) проф. по история на слав. църкви в Богословския фак. на Солунския унив., чийто декан е през 1987–1989. Председател на грц. Д-во за слав. проучвания от създаването му (1975) и член на Д-вото за македонски проучвания. Като председател (1987–1989) на Управителния съвет на Центъра за виз. изследвания създава голяма изследователска програма – „Славянски извори за историята на Византия", която и днес се осъществява под неговото научно ръководство.

Т. защитава докторска дисертация за сръбския историк Йован Раич – „Τα προβλήματα της Μητροπόλεως Καρλοβικίων κατά τον ΙΗ΄ αιώνα και ο Jovan Rajić (1726–1801)" (1972). Хабилитационният му труд „Η διαμόρφωσις του αυτοκεφάλου της Βουλγαρικής Εκκλησίας

(864–1235)" (1976) е посветен на борбата за независимост на Бълг. църква през Средновековието. Т. подчертава, че процесът преминава през различни етапи на развитие, като основен негов двигател е светската политика на бълг. владетели, подета още от княз *Борис I* (852–889), за утвърждаване на независимостта на бълг. държава. Липсата на сведения в това отношение в грц. и бълг. извори от времето на цар *Симеон* (893–927) той използва като доказателство за тезата, че бълг. владетел не се е занимавал специално с църковния въпрос, а относителна самостоятелност на Църквата постига само благодарение на нарушени връзки с Вселенската патриаршия. Поголям успех има провиз. политика на неговия наследник *Петър I* (927–969). По време на неговото царуване дръстърският архиепископ е обявен от Сената и имп. Роман I Лакапин (920–944) за бълг. патриарх, но Т. смята, че това е мирски акт с почетно значение, а не църковна промоция. Според него положението се запазва и при царете Самуил (997–1014) и Иван Асен II (1218–1241). Така той стига до заключението, че през Средновековието Бълг. църква се издига много в църковната йерархия, но не успява никога да заеме място сред великите източни патриаршии и да получи същите привилегии като тях. Тази тема Т. разработва допълнително в статии и монографии, като подчертава гъвкавостта на виз. политика, която според него във всички случаи се оказва печеливша.

Т. проучва историята на бълг. и сръбското монашество и ролята на грц. манастири. Обект на негови изследвания са също просветители и църковни дейци. Проявява особен интерес към живота и делото на св. Сава и св. Симеон Сръбски, както и на Доситей Обрадович.

Много значителен принос в развитието на палеославистиката е излязлата през 1988 книга на Т. за откритите през

Йоанис Тарнанидис

1975 в Синайския манастир *„Света Екатерина"* слав. ръкописи. Тя не е справочен каталог в тесния смисъл на думата. Описани са 41 ръкописа с хронология от XI до XIV в., като на по-важните от тях е отделено повече внимание, изложени са първите хипотези и изводи за съдържанието и употребата им, както и за значението им като истор. и историколитературни извори. Уводът съдържа основните първоначални кодикологически наблюдения. Въведени са в научно обръщение много важни и неизвестни дотогава части на Син. пс. и Син. евх., глаголически псалтир и др. Т. смята, че те са част от колекция, включваща целия цикъл от книги, необходими за всекидневните нужди на монасите. Според него нееднородността на писмото и наличието на глаголически ръкопис със западен произход сочат, че сбирката е натрупвана постепенно. Само някои от фрагментите (напр. от глаголическия евхологий, псалтира, кирилското Добромирово евангелие), най-старият сръбски псалтир и някои други фрагменти се отнасят към ръкописи от известната от по-рано сбирка на манастира. Те липсват и в описание-

то на *Порфирий Успенски*, т. е. събирани са и са скрити в криптата на църквата преди неговото идване в манастира. Приписките свидетелстват за съществуването през XIV в. на сръбски скриптории на Синай. От общо 41 ръкописа 25 са сръбски. Идентифицирани са трима от писачите – Йоаникий, Йоан йеромонах и Яков. Една от приписките дава основание да се предполага, че бълг. книги (главно минеи) са писани в Б-я.

Допирът с толкова интересен и нов изворов материал става подтик за Т. и за други палеославистични публикации. Особено важна за проучването на делото на Константин-Кирил и Методий е статията му „Latin Opposition to the Missionary Work of Cyril and Methodius" (1992), в която убедително се доказва, че зад тезата на католическото духовенство, изложена в ЖК и ЖМ, за непригодността на слав. език за предаване на свещените текстове всъщност се крие много поважен мотив на лат. опозиция – страхът, че виз. църковна и културна традиция ще завладее нейни територии. Новото, което слав. първоучители донасят, не е езикът, а новото съдържание на ритуала въобще. Новооткритите фрагменти от слав. глаголически псалтир, Син. евх. и слав. глаголически миней, които са писани на южнослав. диалект и според Т. са част от преводаческото дело на двамата братя, представят виз. литургична традиция. На тази новост католическите духовници не могат да реагират открито, защото по това време Християнската църква официално се смята за обединена. Същото обаче е валидно и за виз. мисионери, затова и дипломатичният отговор на Кирил и Методий на лат. претенции с преводът на *Литургията на свети Петър*, която не представлява отклонение от нормите на Източната църква. В статия от 1999 Т. предлага обяснение за наличието на успореден грц.-лат.-глаголически абецедар в *Псалтира на Димитър Олтарник*. Според него в случая трябва да се мисли за противопоставяне на презрителното отношение спрямо езика на славяните, т.е. за опит на образован човек, може би монах, да изтъкне, че слав. букви са достойни да стоят редом с буквите на свещените езици, защото са употребявани от светите братя Кирил и Методий и са приети от Константинополската църква.

Излязлата през 1992 книга на Т. „Πτυχές της Σλαβικής Ορθοδοξίας" („Аспекти на славянското православие") има за цел реабилитацията на виз. политика спрямо славяните. Представени са най-важните изяви на религиозните контакти между двете средновековни общности: *Моравската мисия* на Кирил и Методий, слав. писменост и слав. православна книга през Средновековието, кирило-методиевската църковна традиция във *Велика Моравия* и *Панония*, лат. противопоставяне на апостолското дело на двамата братя, автокефалията на слав. църкви. Подробно са анализирани и съпоставени *Пространните жития на Кирил и Методий*. Според Т. едното е писано веднага след смъртта на Кирил в Рим от грц. монаси, а другото – ок. 15–20 г. по-късно на славянски. От тях се черпят доказателства за толерантността от страна на Константинопол към разпространението на християнството на други езици. Изказва се предположение, че и други императори преди *Михаил III* (842–867) са получавали предложения за създаване на слав. азбука, но условията за това не са били подходящи. Голямо внимание е отделено на аргументите, защитаващи грц. произход на братята. ЖК, ЖМ, пасажи от *Пространното житие на Климент Охридски* и някои места от съчинението на *Черноризец Храбър* са използвани за интерпретация на възникването и развитието на слав. писмо и слав. книга, вдъхновявани и ръководени според Т. от Византия. Затова и богато илюстрираните кратки описания на слав. ръкописи, за

БИБЛИОТЕКА
ЧИТАЛНЯ

които се смятат, че стоят най-близо до първите Кирило-Методиеви преводи, включват само преведени от грц. език богослужебни и учебни текстове – Зогр. ев., Мар. ев., Асем. ев., *Охридските листове*, Син. пс., Син. евх., Псалтира на Димитър Олтарник, *Синайския малък миней*, *Синайския мисал*, Клоц. сб., *Рилските глаголически листове*, *Киевските листове*, Сав. кн., Супр. сб., *Листовете на Ундолски*, *Хилендарските листове*, *Зографските листове*, *Остромировото евангелие*, *Изборника от 1073*, *Изборника от 1076*, *Архангелското евангелие*. Специално място е отделено и на монашеството. Корените му отново се проследяват до времето на Кирил и Методий, чието дело според Т. не би могло да се осъществи без помощта на слав. монаси, които са знаели добре грц. език. Т. отбелязва, че през IX–X в. славяните пазят общите си обичаи, че разликите в езиците им са много малки и Византия ги възприема като един етнос. В това той вижда причините за обособяването на слав. монаси в общности със своя физиономия на основата на общите църковни книги, църковен език и църковна традиция, произтичаща и подпомагана от Константинопол дори след падането на Балк. п-в под турска власт. Изтъкната е ролята на грц. манастири около Константинопол, на Синайския п-в и на *Атон*. Противоречивият процес на създаване на независими слав. църкви получава по-умерена трактовка в сравнение с по-ранни публикации на Т. и особено по отношение на автокефалията на Бълг. църква по времето на царете Симеон и Иван Асен II. Подробно е разгледана политиката на Михаил VIII Палеолог (1259–1282), който според Т. не проявява дипломатически дарби и не успява да подчини Бълг. и Сръбската църква на *Охридската архиепископия*. Голямо достойнство на монографията са приложените текстове – Църковното послание на Василий II от 1019–1020 и житията на няколко светци: *Иван Рилски*, *Климент Охридски*, *Наум Охридски*, Иван Владимир, Козма Зографски, Сава Сръбски и Симеон Сръбски.

Съч.: Traductions serbes d'oeuvres grecques au XVIIIe siècle. – Cyrillomethodianum, 1, 1971, p. 80–106; Περί των βασικών θεσμών διοικήσεως του Πατριαρχείου Σερβίας, συνοπτική ιστορική ανασκόπηση και μετάφραση του Καταστατικού της Σερβικής Εκκλησίας στο τόμο του μητροπολίτη Κίτρους Βαρνάβα Δ. Τζωρτζάτου. – In: Οι βασικοί θεσμοί διοικήσεως των ορθοδόξων Πατριαρχείων μετά ιστορικής ανασκοπήσεως. Αθήνα, 1972, p. 182–268; Τα προβλήματα της Μητροπόλεως Καρλοβικίων κατά τον ΙΗ΄ αιώνα και ο Jovan Rajić (1726–1801). Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη, 1972, 200 p.; Le rappel de la prise de Belgrade de 1521 par les Turcs dans les „βραχέα χρονικά". – Cyrillomethodianum, 2, 1972–1973, p. 160–164; Byzantine-Bulgarian Ecclesiastical Relations during the Reigns of Ioannis Vatatzis and Ivan Assen II, up to the Year 1235. – Cyrillomethodianum, 3, 1975, p. 28–52; Η διαμόρφωσις του αυτοκεφάλου της Βουλγαρικής Εκκλησίας (864–1235). Θεσσαλονίκη, 1976, 187 p.; Η εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορος Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου έναντι των Βουλγάρων και Σέρβων. – Βυζαντινά, 8, 1976, p. 47–87; Колико је св. Сава као личност могао да утиче на остварење аутокефалије Српске цркве. – В: Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање. Београд, 1979, с. 55–62; Les derniers créateurs de „Sborniki". – Cyrillomethodianum, 5, 1981, p. 214–217; Д. Богдановић. Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Београд, 1978 (рец.). – Cyrillomethodianum, 7, 1983, p. 245–248; Култ светог Саве и светог Симеона код грка. – В: Хиландарски зборник. 5. Београд, 1983, с. 101–182; A.-E. Tachiaos. The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos. Thessaloniki–Los Angeles, 1981 (рец.). – Cyrillomethodianum, 7, 1983, p. 248–250; Ιστορία της Σερβικής Εκκλησίας. Θεσσαλονίκη, 1985, 223 p.; Ιστορία της Βουλγαρικής Εκκλησίας. Θεσσαλονίκη, 1986, 104 p.; Η παλαιοσλαβική μετάφραση της Αγίας Γραφής. – In: Εισηγήσεις Δ΄ Συνάξεως Ορθοδόξων βιβλικών Θεολόγων. Θεσσαλονίκη, 1986, p. 203–208; Παλαιά και νέα δεδομένα στην αναζήτηση της γνήσιας Μεθοδιανής Λατρευτικής παράδοσης στο Σλαβικό κόσμο. – In: Πρακτικά συνεδρίου, εορταστικαί εκδηλώσεις προς τιμή και μνήμη των αγίων αυταδέλφων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων. Θεσσαλονίκη, 1986, p. 225–270; Πανσλαβισμός· Ιδιαιτερότητες και ενταξή του στην Ελλαδική κοινωνία. – In: Πρακτικά Α΄.

Παγκοσμίου Ποντιακού Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη, 1986, p. 117–130; Auf Sinai entdeckte Quellen als Ausgangspunkt für ein neues Verständnis der cyrillo-methodianischen Mission. – In: Salzburg und die Slawenmission. Zum 1100. Todestag des hl. Methodius. Beiträge des Internationalen Symposions, 20. bis 22. September 1985 in Salzburg. Salzburg, 1986, p. 11–21; Ο βίος του οσίου Σίμωνα πρώτου κτίτορα της Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας. – In: Άγιος Σίμων ο (Μυροβλήτης) Αθωνίτης. Αθήνα, 1987, p. 17–55; Les relations serbes avec le centre Hésychaste du Mont Sinai au XIVe siècle. – In: L'Art de Thessalonique et des Pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Belgrade, 1987, p. 137–141; Η Κυριλλο-μεθοδιανή Λατρευτική παράδοση στη Μοραβία και Παννονία. – In: Αφιέρωμα στη μνήμη Βασιλείου Στογιάννου. Θεσσαλονίκη, 1988, p. 755–773; The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai. Thessaloniki, 1988, 361 p.; Τα μοναστήρια ως κέντρα πολιτιστικής ακτινοβολίας του Βυζαντίου στο Σλαβικό κόσμο. – In: Αφιέρωμα στον Εμμανουήλ Κριαρά. Θεσσαλονίκη, 1988, p. 285–289; Glagolitic Canon to Saints Peter and Paul (Sin. Slav. 4/N). – In: Filologia e letteratura nei paesi slavi. Studi in onore di Sante Graciotti. Roma, 1990, p. 91–97; Σλαβικά χειρόγραφα. – In: Σινά. Οι θησαυροί της Μονής. Αθήνα, 1990, p. 360–361; Βυζαντινή περίοδος της Ι. Μ. Σιμωνόπετρας. – In: Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος, Αθήνα, 1991, p. 18–21; Latin Opposition to the Missionary Work of Cyril and Methodius. – In: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Thessaloniki, 1992, p. 49–62; Πτυχές της Σλαβικής Ορθοδοξίας. Θεσσαλονίκη, 1992, 360 p.; Στα βόρεια της Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη, 1992, 139 p.; Ο ρόλος του Βυζαντινού αυτοκράτορα και η συμβολή του Οικουμενικού πατριάρχη στη διαμόρφωση του αυτοκεφάλου των Σλαβικών Εκκλησιών. – In: Μνήμη Ιωάννου Ευαγγ. Αναστασίου. Θεσσαλονίκη, 1992, p. 539–564; Η αρχή και το τέλος της „περί Τρίτης Ρώμης" θεωρίας. – Καθ' οδόν, 1, Ιαν.–Απρ. 1992, p. 89–95; Το αίτημα της μητρόπολης Σκοπίων για αυτοκέφαλο υπό το φώς της Ορθόδοξης Παράδοσης. – Καθ' οδόν, 2, Μάης –Αύγουστος, 1992, p. 69–76; Ο εθνικός αγώνας των Σέρβων και η θρησκευτική του διάσταση. – Καθ' οδόν, 3, Σεπτ. –Δεκ., 1992, p. 124–137; Τα ελληνικά γράμματα και ο σλαβικός κόσμος. Λόγος πανηγυρικός, 30.01.1993. Θεσσαλονίκη, 1993, 26 p.; Ο πατριάρχης Φώτιος και η διάδοση του Χριστιανισμού στους Σλάβους. – In: Μνήμη Αγίων Γρηγορίου του Θεολόγου και Μεγάλου Φωτίου Αρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως. Θεσσαλονίκη, 1994, p. 483–491; Το αρχαιότερο σλαβικό Ψαλτήρι. – In: Καιρός. Τόμος τιμητικός στον ομότιμο καθηγητή Δαμιανό Αθ. Δόϊκο. Θεσσαλονίκη, 1994 (Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ. Νέα σειρά. Τμήμα ποιμαντικής και κοινωνικής θεολογίας, 4), p. 415–426; Aspetti dell Ortodossia Slava. – In: Le radici de monachesimo ortodosso slavo. Θεσσαλονίκη, 1995 (Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ. Νέα σειρά. Τμήμα ποιμαντικής και κοινωνικής θεολογίας, 5), p. 393–412; Το Άγιο Όρος ανάμεσα στο Βυζάντιο και στους Σλάβους. – In: Το Άγιο Όρος, χθες – σήμερα – αύριο. Διεθνές Συμπόσιο Εταιρ. Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 29 Οκτ. – 1 Νοε. 1993. Θεσσαλονίκη, 1996, p. 337–346; Τα δυτικά σύνορα της Ορθοδοξίας. – Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ. Νέα σειρά. Τμήμα ποιμαντικής και κοινωνικής θεολογίας, 7, 1997, p. 295–312; Απόηχοι βυζαντινοσερβικών τριβών κατά την τελική ανακήρυξη-ανύψωση του Σερβικού Πατριαρχείου (1919–1922). – In: Τιμητικό Αφιέρωμα στον Ομότιμο Καθηγητή Αντώνιο-Αιμίλιο Ταχιάο. Θεσσαλονίκη, 1998 (Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ. Νέα σειρά. Τμήμα ποιμαντικής κα κοινωνικής θεολογίας, 8), p. 59–71; Ελληνοσλαβική πνευματική επικοινωνία ανά τους αιώνες. – Αναζητήσεις, 7, 1998, p. 3–14; Η Κύπρος ως ενδιάμεσος σταθμός των Σλάβων μοναχών προς τους Αγίους Τόπους. – In: Ο μοναχισμός στην Κύπρο. Λευκωσία, 1999, p. 219–223; Οι Μακεδόνες των βυζαντινών χρόνων. – In: Πρακτικά Συνεδρίου Μακεδονία: Ιστορία και Πολιτισμός, Φλώρινα, 20–21 Οκτ. 1995. Θεσσαλονίκη, 1999, p. 55–84; Το θεοβάδιστο όρος Σινά και η Ιερά Μονή της Αγίας Αικατερίνης. – In: Ιερά Προσκυνήματα, Προπύργια της Ορθοδοξίας. 1. Αθήνα–Θεσσαλονίκη, 1999, p. 362–397; Το σλαβικό (γκλαγκολικό) αλφαβητάρι του Σινά. – In: Thessaloniki – Magna Moravia. Proceedings of the International Conference. Thessaloniki, 16–19 October 1997. Thessaloniki, 1999, p. 165–173; The Macedonians of the Byzantine Period. – In: Byzantine Macedonia. Identity, Image and History. Papers from the Melbourne Conference, July, 1995. Melbourne, 2000, p. 29–49; Πατριαρχείο Βελιγραδίου – Προπύργια της Ορθοδοξίας της Σερβικής Εκκλησίας. – In: Ιερά Προσκυνήματα, Προπύργια της Ορθοδοξίας. 2. Αθήνα–Θεσσαλονίκη, 2000, p. 34–53; Νοτιοσλαβικές συλλογές – μεταφράσεις ασκητικών και ησυχαστικών έργων κατά τον 14ο αι. (Περίπτωση Συναϊτικού κώδικα 24/N). – In: Ο άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς στην Ιστορία και στο Παρόν. Άγιον Όρος, 2000, p. 87–94; Ελληνορθόδοξη ταυτότητα και Ευρωπαϊκή Οικουμενικότητα. – In: Δυτικομακεδονικά Γράμματα. Κοζάνη, 2001, p. 11–19; Οι „κατά Μακεδονίαν Σκλαβήνοι". – In: Ιστορική πορεία και σύγχρονα προβλήματα προσαρμογής. Θεσσαλονίκη, 2001, 205 p.; Το σλαβικό είδωλο της πόλης του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλο-

νίκης. – In: Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα. Θεσσαλονίκη, 2001, p. 597–613; Η αρχιεπισκοπή Αχρίδας ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και Σλαβικό κόσμο. – In: Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων. Θεσσαλονίκη, 2002 (Αριστ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης. Διεθνή Συμπόσια για τη Μακεδονία. Β΄ Συμπόσιο. Θεσσαλονίκη, 14–20 Δεκ. 1992), p. 29–35; Литургията на свети Петър по синайския ръкопис № 5 N. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 213–219.

Лит.: Кочев Н. – ДК, 57, 1977, 4, с. 28–32 (рец.); Величева Б. Новооткрити ръкописи в Синайския манастир „Света Екатерина". – Palaeobulgarica, 12, 1988, 3, p. 126–129; Birnbaum H. – WSl, 34, 1989, p. 173–181 (рец.); Bláhová E. – Bsl, 50, 1989, p. 64–68 (рец.); Rehder P. – Südost-Forschungen, 48, 1989, p. 252–257 (рец.); Tkadlčík V. – Slavia, 58, 1989, p. 165–170 (рец.); Dobrev I. A New Collection of Slavonic Manuscripts from the Sinai Peninsula. – Cyrillomethodianum, 13–14, 1989–1990, p. 159–177; Шпадијер И. – Археографски прилози, 12, 1990, с. 341–347 (рец.); Mareš F. V. – Slovo, 39–40, 1990, p. 204–205 (рец.); Божилов Ив. – ИП, 46, 1991, 3, с. 103–104 (рец.); Момина М. А. – ВЯ, 1991, 6, с. 141–148 (рец.); Mareš F. V. Význam staroslověnských rukopisů nově objevených na hoře Sinaj. – Slavia, 60, 1991, p. 225–231 (същото в: Palaeoslovenica. Památce Josefa Kurze. Praha, 1991, p. 1–7); Mathiesen R. – Harvard Ukrainian Studies, 15, 1991, 1–2, p. 194–196 (рец.); Ефимова В. Об апостольских чтениях в составе Синайского евхология (в связи с последними открытиями в монастыре св. Екатерины на Синае). – Информационный бюллетень Международной ассоциации по изучению и распространению славянских культур (МАИРСК), 26, 1992, с. 4–14; Янева П. Нова книга за православното славянство. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 4, p. 109–112; Who is who 1992. Επίτομο βιογραφικό λεξικό. Αθήνες, 1992, p. 532–533; Минчев Г. Мястото на новооткритите листове от Синайския евхологий сред другите текстове от ръкописа. Филологически и литургически анализ на молитвите от денонощния богослужебен цикъл (ἁγιαστικὴ ἀκολουθία). – Palaeobulgarica, 17, 1993, 1, p. 21–36; Tachiaos A.-E. – Cyrillomethodianum, 17–18, 1993–1994, p. 244–247 (рец.); Паренти С. Глаголический список римско-византийской литургии св. Петра (син. глаг. 5/N). – Palaeobulgarica, 18, 1994, 4, p. 3–14.

Петя Янева

ТАХИА̀ОС, Антониос-Емилиос (Ταχιάος, Α.-Αἰμ.) (20.V.1931) – грц. славист. Роден в Солун. Завършва богосло-

Антониос-Емилиос Тахиаос

вие в Солунския унив. (1954), специализира в Париж палеославистика при А. *Вайян*, старогрузински език при Ш. Мерсие и история на слав. църкви при А. В. Карташов (1954–1957). От 1960 е асистент в Истор. отдел на Богословския фак. на Солунския унив., където защитава докторска дисертация върху влиянието на исихазма в Русия (1962). Н. с. в Инст. по балканистика в Солун (1963); там основава Славянска секция – с курсове по слав. езици. През 1965 е първият грц. стипендиант в София по линия на културния обмен между двете страни. Доц. (1965), извънреден проф. (1968) и редовен проф. (1974) в Катедрата по история на слав. църкви в Богословския фак. и зам.-председател (1988) и председател (1990) на Управителния съвет на Инст. по балканистика в Солун. Създател и председател на Грц. асоциация на славистите (1975). Член на Международния комитет на славистите и на Международната асоциация за изучаване и разпространение на славянските култури. Член-кор. на Сръбската академия на науките и изкуствата (1981), чуждестранен член на БАН (1989), член-кор. на Грц. академия на науките (2000). Почетен д-р

на Православния богословски инст. в Париж (1987), на Софийския унив (1988) и на Богословската семинария „Св. Владимир" в Ню Йорк (1988). Почетен член на Д-вото на филолозите българисти (1986). От 1963 издава в Солун „Бюлетин за славянска библиография", който по-късно прераства в „Балканска библиография". Основател и гл. редактор на грц. палеославистичен годишник „Cyrillomethodianum" (1971). Директор на основания през 1996 *Център за културни изследвания „Свети Кирил и Методий"* в Солун.

Т. е специалист по виз.-слав. исторически и културни връзки и по история на Източноправославната църква през Средновековието. Част от изследванията му са посветени на християнизацията на славяните и на делото на Константин-Кирил и Методий и техните ученици. Особено го интересува темата за социокултурната среда, в която се формират личностите на солунските братя. В редица публикации той подлага на критическа преценка сведенията в слав. извори, по които може да се съди за техния произход (1968, 1972–1973, 1993–1994, 2001). Според Т. в ЖК, ЖМ и в похвалните слова за Кирил и Методий съществуват достатъчно данни в подкрепа на хипотезата, че първоучителите принадлежат към фамилия, свързана с грц. аристокрация. Така той обяснява високото образование на Кирил, благосклонността на виз. император към него и назначаването му за „библиотекар" (всъщност секретар на виз. патриарх). Други доказателства Т. намира в гл. 2 на ЖМ: изпращането на Методий за управител в слав. княжество, изричното изтъкване на благородническия му произход и особено израза: да къ проучилъса късѣмъ обѣчаемъ словѣньскѣнымъ и обыкнѣ къ по малоу – „та да изучи всичките им славянски обичаи и постепенно да ги обикне" (Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 187, 198). Т. смята, че в гл. 2 от ЖМ се съдържа и друго основание етническата принадлежност на слав. автор на ЖМ и на самия Методий да бъдат разграничени: Методий извършва подвиг за „нашия народ" (същия израз Хр. *Кодов* тълкува в противоположен смисъл – като едно от безспорните доказателства, че и авторът на ЖМ, и Методий са славяни, срв. Климент Охридски..., 3, с. 205). Това разграничаване според него личи и в облажаванията в *Похвално слово за Кирил* от Климент Охридски, както и във вторичната редакция на общото *Похвалното слово за Кирил и Методий*, според което двамата братя, за разлика от Авраам, са просветили чужд народ. В общото похвално слово се говори за славяните като за „нов народ" – израз, който Т. изтъква и в други произведения на слав. автори (напр. в акростиховете на *Константин Преславски*); по негово мнение определението „нов" е отнесено към народ, различен по произход от Кирил и Методий (1972–1973, с. 132–139). Т. защитава тезата, че етнонимът „българин", употребен за Кирил в някои слав. извори, е късен (от XII–XIII в.) и отразява разпространението на култа към първоучителите в бълг. земи.

Като приема становището на Ив. *Дуйчев*, че опитите във Византия за създаване на слав. писменост предхождат значително *Моравската мисия*, Т. задълбочава проучванията по тази тема и стига до убеждението, че огнището на формиране на виз.-слав. Кирило-Методиев кръг от съмишленици се е намирало във виз. тема Опсикия във *Витиния* (Мала Азия) (1971). Според него Кирил и Методий са извършили първите преводи от грц. език по време на пребиваването си в манастира във Витинския *Олимп*; аргумент е сведението от ЖМ, че Методий се замонашва и се занимава с книжовна дейност именно там. Т. не се съмнява, че създаването на слав. азбука има за основа старобългар-

ския език, говорен от местните славяни. Това твърдение той подкрепя с филологически доказателства за наличието в най-ранните Кирило-Методиеви преводи на следи, свързващи ги с малоазийските грц. диалекти. Относно т. нар. *рушки писмена*, споменати в гл. 8 на ЖК, той отхвърля тезата на Ваян за замяна на „сирийски" (сѹрьскы) с „руски" (рѹсьскы) и приема, че при отиването си в *Херсон* Кирил и Методий вече са носили със себе си слав. преводи на Евангелието и на Псалтира, като са ги използвали за проповед (1967). Израза и обрѣт' же тѹ є҃ѵ҃гліе и ѱалтирь рѹш'кым писменем писано Т. превежда като „там получи [от своите спътници] евангелие и псалтир, писани с руски (т.е. славянски) букви", като смята, че „руски" е използвано поради местното име на славяните в Херсон. По този начин Т. едновременно поддържа както представата, че по време на пребиваването си на п-в Крим двамата братя са влезли в контакт с местното славяноезично население, така и сведението на патриарх *Фотий* от 867 за по-ранна християнизация на русите в този регион и за основаването на специална епископия за тях (1993–1994, с. 61–71; 2001, с. 50–51).

Според Т. някои от учениците на слав. просветители са били подбрани сред населението на областта, където Методий е бил управител; може да се предполага следователно, че *Климент Охридски* е малоазийски славянин. Сведението от грц. *Пространно житие на Климент Охридски*, че Климент е от „европейските мизи, наричани от мнозина и българи", той обяснява като влияние от съществуващото по-ранно бълг. житие на светеца. Т. изследва и съдбата на Кирило-Методиевото дело след края на IX в., като анализира известията за Климент, *Наум Охридски* и *Ангеларий* след завръщането им в Б-я и подчертава извършеното по времето на цар *Симеон* (893–927) за възхода на слав. писменост и създаването на книжовна традиция на старобълг. език с основополагаща роля за другите слав. народи. Тази традиция според него има важно значение за русите, чието официално покръстване той отнася към 988. Култа към Кирил и Методий през вековете окачествява като съществен фактор в европ. цивилизация, а слав. култура – като третата класическа култура в Европа (1988; 2001, с. 151–157).

Т. посвещава изследвания на исихазма на Балканите през XIV в., на Търновската книжовна школа и нейните последователи (по-специално внимание отделя на Григорий Синаит, Теодосий Търновски, Евтимий Търновски, Димитър Кантакузин, Киприан). Анализира грц.-бълг. и грц.-сръбските отношения в прехода от Средновековие към Ново време (XVIII–XIX в.) и по-точно творчеството на *Паисий Хилендарски* и Паисий Величковски. Много ценни са наблюденията му върху ролята на *Атон* като съкровищница на ръкописното наследство от най-ранна епоха (1975). Автор е на първия аналитичен опис на слав. ръкописи, съхранявани в руския атонски манастир „Св. Пантелеймон" (представени са 74 кодекса от XIII до XVIII в.). Т. редактира съставения от А. А. *Турилов* и Л. В. Мошкова справочник за слав. ръкописи от 12 сбирки на атонски манастири и скитове, който съдържа каталожни описания на 1109 кирилски ръкописа от XI до началото на XIX в.

Съч.: Ἡ κατὰ τὸν 12-ον αἰῶνα γενομένη ἀπόπειρα διασπάσεως τῆς διοικητικῆς ἑνότητος τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας. – Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 46, 1960, p. 176–185, 248–257; Ὁ μητροπολίτης Ρωσίας Κυπριανὸς Τσάμπλακ. Θεσσαλονίκη, 1961, 85 p.; Επιδράσεις του Ησυχασμού εις την εκκλησιαστικήν πολιτικήν εν Ρωσία (1328–1406). Θεσσαλονίκη, 1962, 155 p.; Die Aufhebung des bulgarischen Patriarchats von Tirnovo. – Balkan Studies, 4, 1963, p. 67–82; Περὶ καταργήσεως τῶν ἀρχιεπισκοπῶν Ἀχρίδος καὶ Πεκίου ἐπὶ Γενναδίου Σχολαρίου. – Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 46, 1963, p. 202–211; Αἱ μετὰ τοῦ Ἁγίου Ὄρους σχέσεις τῆς Ρωσίας μέχρι τοῦ 14ου αἰῶνος. – In: Ἀθωνικὴ Πολιτεία: ἐπὶ τῇ χιλιετηρίδι τοῦ Ἁγίου Ὄρους,

Θεσσαλονίκη, 1963, p. 491–508: Ὁ Παΐσιος Βελιτσκόφσκι (1722–1792) καὶ ἡ ἀσκητικοφιλολογικὴ σχολή του. Θεσσαλονίκη, 1964. 150 p.: Σύμμεικτα περὶ τῆς σχολῆς τοῦ Παΐσίου Βελιτσκόφσκι. – Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης, 10, 1965, p. 673–693; Clément d'Achrida dans l'actualité bulgare. – Balkan Studies, 7, 1966, p. 434–447; Jedno malo poznato delo Hristofora Žefarovića: Prilog istoriji grčko-srpskih kulturnih odnosa. – Историјски часопис, 14–15, 1966, с. 347–360; Τὰ πρῶτα σλαβικὰ θρησκευτικὰ ποιήματα τῆς ἐποχῆς τῶν ἁγ. Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου. – Ἐκκλησία, 43, 1966, p. 474–478; Le monachisme serbe de saint Sava et la tradition hésyhaste athonite. – В: Хиландарски зборник, 1, Београд, 1966, с. 83–89; Τὰ Ῥωσικὰ γράμματα εἰς τὸν „βίον" τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου. – In: Θεολογικὸν συμπόσιον. Χαριστήριον εἰς τὸν καθηγητὴν Π. Κ. Χρήστου. Θεσσαλονίκη, 1967, p. 289–310; Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου κατὰ τὰς σλαβικὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ μαρτυρίας. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος, 2, p. 83–132; Περὶ πνευματικῶν ρευμάτων εἰς τὴν σλαβικὴν Ὀρθοδοξίαν κατὰ τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα. – In: Ὀρθόδοξος πνευματικότης, Χριστιανισμὸς-Μαρξισμός. Θεσσαλονίκη, 1968, p. 66–90; Ἱστορία τῶν σλαβικῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, Θεσσαλονίκη, 1970, 178 p. (2 изд. 1976); Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до Моравской миссии. – ККФ 2, с. 285–293; Идеи Паисия Хилендарского в связи с греческим возрождением XVIII-го века. – In: Actes du premier Congrès des études balkaniques et sud-est européennes. 7. Littérature, ethnographie, folklore. Sofia, 1971, p. 125–127; Nouvelles considérations sur l'oeuvre littéraire de Démétrius Cantacuzène. – Cyrillomethodianum, 1, 1971, p. 131–182; Синайский патерик. Изд. подг. В. С. Гольшенко, В. Ф. Дубровина. М., 1967 (рец.). – Cyrillomethodianum, 1, 1971, p. 213–214; Ἡ Διήγησις περὶ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν σλαβικὸν κῶδικα Χελανδαρίου 280. – Κληρονομία, 3, 1971, p. 355–365; Ὁ τελευταῖος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν. – Μακεδονικά, 12, 1972, p. 12–32; L'origine de Cyrille et de Méthode. Vérité et légende dans les sources slaves. – Cyrillomethodianum, 2, 1972–1973, p. 98–140; А. С. Львов. О пребывании Константина Философа в монастыре Полихрон (СС, 1971, 5, с. 80–86) (рец.). – Cyrillomethodianum, 2, 1973–1974, p. 194; L'oeuvre littéraire de Cyrille et de Méthode d'après Constantin Kostenecki. – Balkan Studies, 14, 1973, p. 293–302; Le mouvement hésychaste pendant les dernières décennies du XIVe siècle. – Κληρονομία, 6, 1974, p. 113–130; L'autobiographie et l'un que genre littéraire de la littérature balkanique slave du XVIIIe siècle. – Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, 19, 1975, p. 429–436; Mount Athos and the Slavic Literatures. – Cyrillomethodianum, 4, 1975, p. 1–35; „Песма Богородици" Димитрија Кантакузина у хиландарском рукописма. – В: Зборник историје књижевности, 10. Стара српска књижевност Београд, 1976, с. 181–196; Болгаро-греческие культурные отношения в эпоху просвещения. – В: Славянские культуры в эпоху формирования и развития славянских наций XVIII–XIX вв. М., 1978, с. 356–360; Улога светога Саве у оквиру славенске књижевне делатности на Светој Гори. – В: Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање. Београд, 1979, с. 85–89; The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos. Thessaloniki–Los Angeles, 1981, 198 p.; De la Philokalie au Dobrotoljubie: la création d'un „sbornik". – Cyrillomethodianum, 5, 1981, p. 208–213; Gregory Sinaites' Legacy to the Slavs: Preliminary Remarks. – Cyrillomethodianum, 7, 1983, p. 113–165; Πηγὲς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῶν ὀρθοδόξων Σλάβων. 1. Θεσσαλονίκη, 1984, 284 p.; The Testament of Photios Monambasiotes. Metropolitan of Russia (1408–1431): Byzantine Ideology in XVth Century Muscovy. – Cyrillomethodianum, 8–9, 1984–1985, p. 77–109; The Revival of Byzantine Mysticism among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722–1794). Thessaloniki, 1986, 55+296 p.; Hesyhasm as a Creative Force in the Fields of Art and Literature. – In: L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des rapports du IVe Colloque serbo-grec, Belgrade 1985. Belgrade, 1987, p. 117–123; Erfahrungen mystischer Theologie. Die Wiedergeburt orthodoxer Spiritualität durch den Starzen Paisi Welitschkowski (1722–1794). – Stimme der Orthodoxie, 1988, 3, p. 37–39; The Cult of Saint Methodius in the Byzantino-Slavonic World. – In: Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress Held on the Eleventh Centenary of Death of Saint Methodius, Rome, October 8–11, 1985. Rome, 1988, p. 131–142; Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs. Thessaloniki, 1990, 229 p.; Byzantium after Byzantium. – In: The Legacy of St. Vladimir. Byzantium – Russia – America. Papers Presented at a Symposium Commemorating the Fiftieth Anniversary of S. Vladimir's Orthodox Theological Seminary, Crestwood, New York, September 27 – October 1, 1988. Crestwood, New York, 1990, p. 31–39; Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἱ Θεσσαλονικεῖς ἅγιοι ἄλλαξαν πού την Ἱστορία. – Μακεδονικὴ ζωή, 285, 1990, p. 24–31; Τὸ ἐφήμερο κράτος τοῦ Σαμουὴλ (976–1018). Προβλήματα καὶ ερωτηματικά. Θεσσαλονίκη, 1990, 41 p.; Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἱ θεμελιωτὲς τῆς ἀρχαίας σλαβικῆς γραμματείας. Θεσσαλονίκη, 1992, 264 p.: О оригиналној словенској књижевној делатности на Светој Гори. – В: Зборник у част Војслава Ђурића. Београд, 1992, с. 43–51; The Russian Millenium and the Greek World. – In: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the In-

ternational Congress on the Millenium of the Conversation of Rus' to Christianity. Thessaloniki, 26–28 November 1988. Thessaloniki, 1992, p. 19–24; Europe's Encounter with the Athonite Tradition. – In: Mount Athos and the European Community. Thessaloniki, 1993, p. 93–106; The Spiritual and Cultural Role of the Greek Diaspora in the Slavic World. – In: Μακεδονικὸν Ἀριστεῖον Ἰακώβου Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι προσφορᾶς τοῦ εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν καὶ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων. Θεσσαλονίκη, 1993, p. 451–471; Ι. Ταρνανίδης. Πτυχὲς τῆς Σλαβικῆς Ὀρθοδοξίας. Θεσσαλονίκη, 1992 (рец.). – Cyrillomethodianum, 17–18, 1993–1994, p. 244–247; Some Controversial Points Relating to the Life and Activity of Cyril and Methodius. – Cyrillomethodianum, 17–18, 1993–1994, p. 41–71; Вечното значение на кирилицата. – ГСУ. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", 6, 1994, с. 43–49; Ἡ σλαβικὴ γραμματειακὴ παραγωγὴ στὸ Ἅγιον Ὄρος. – Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Τμήματος Θεολογίας Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 4, 1994, p. 835–850; Ἕνας πνευματικὸς ἀναμορφωτὴς της Ρωσίας: Μάξιμος ο Γραικός. – Ελληνικὴ διασπορά, 7, 1996, p. 48–53; Greeks and Slavs. Cultural, Ecclesiastical and Literary Relations. Thessaloniki, 1997, 608 p.; Le Mont Athos dans l'Europe moderne. – In: Autochromes du Mont Athos. 1913&1918. Athènes, 1997, p. 16–28; Ἄννα η Πορφυρογέννητη: Μια Ελληνίδα πριγκίπισσα στη Ρωσία του 10ου αιώνα. – Ελληνικὴ διασπορά, 13, 1997, p. 30–33; Η μετάβαση των Θεσσαλονικέων αδελφών Κυρίλου και Μεθοδίου στη Ρώμη. – Θεσσαλονικέων πόλις, 2, 1997, 1, p. 143–152; Οἱ Ἕλληνες μητροπολίτες στὸ Κράτος τοῦ Κιέβου. Ἡ σημασία τῆς πνευματικῆς τους προσφορᾶς. – Κληρονομία, 29, 1997, p. 313–337; Задачи и перспективы дальнейшего изучения жизни и деятельности Кирилла и Мефодия. – В: Международный филологический сборник в ознаменование 150-летия со дня рождения Ф. Ф. Фортунатова. М., 1998, с. 55–72; Τὰ θαυμαστὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, ἔτσι ὅπως τὰ εἶδε καὶ τὰ σχεδίασε μὲ ζῆλο καὶ πολλὴ ἐπιμέλεια ὁ εὐλαβὴς ὁδοιπόρος μοναχὸς Βασίλειος Γρηγορόβιτς Μπάρσκυ, ὅταν περιηγήθηκε τὴν ἱερὴ πολιτεία τοῦ Ἄθω τὸ ἔτος 1744. Θεσσαλονίκη, 1998, 182 p.; Ὁ κόσμος τῶν Σλάβων στὴν προοπτικὴ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορικῆς ἐρευνας. – Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς ΑΠΘ. Νέα σειρά. Τμήμα θεολογίας, 8, 1998, p. 39–48; Света Гора и България. – В: Стари фотографии от Атон. Пловдив, 1999, с. 8–13; Ἡ βυζαντινὴ κληρονομία στὸν κόσμο τῶν Σλάβων. Πρόσληψη καὶ διαλεκτικὴ διαδικασία . – Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 75, 2000, 2, p. 110–138; Ἡ μετάβαση τῶν Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου στὴ Ρώμη. – Θεσσαλονικέων Πόλις, 5, 2000, 1, p. 143–152; Ἡ Ὀρθοδοξία καὶ ὁ κόσμος τῶν Σλάβων. – In: Ὁ θησαυρὸς τῆς Ὀρθοδοξίας. 2000 χρόνια. Ι. Ἀθῆναι, 2000, p. 130–138; Cyril and Methodius of Thessalonica. The Acculturation of the Slavs. Crestwood, New York, 2001, 206 p.; Cyril and Methodius' Visit to Rome in 868: Was It Scheduled or Fortuitous? – In: ΧΡΥΣΑΙ ΠΥΛΑΙ. ZLATAIA VRATA. Essays Presented to Ihor Ševčenko on His Eightieth Birthday by His Colleagues and Students. 2. Cambridge, Mass., 2002 (Palaeoslavica, 10., 2), p. 210–221; Le culte de Saint Constantin en Bulgarie au XVe siècle. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 79–84.

Лит.: Милтенова А. Антониос-Емилиос Тахиаос на 70 години. – Българистика, 2001, 3, с. 93–97.

Анисава Милтенова

ТЕОДОР СТУДИТ (Θεόδωρος ὁ Στουδίτης) (759 – 11. IX.826) – виз. богослов, идеолог на православното монашество, общественик, проповедник и химнограф. Роден в Константинопол в семейство, принадлежащо към чиновническата аристокрация. Баща му Фотинос възглавява императорската служба за събиране на данъците. Цялата фамилия се обявява против *иконоборството* и при имп. Константин V Копроним (741–775) бащата и майката се замонашват. Т. С. остава в столицата, за да завърши образованието си. Изучава граматика, риторика, диалектика и философия. След Седмия вселенски събор (786/787), който възстановява иконопочитанието, вуйчото на Т. С. Платон, участник в събора, се оттегля заедно с племенниците си в манастира Сакудион, бивше родово имение на семейството във *Витиния*, Мала Азия. В тази обител Т. С., вече монах, преуспява в подвижничеството. През 787 е ръкоположен за йерей от патриарх Тарасий (784–806), а в 794 е избран за игумен на манастира. Поради разногласия с имп. Константин VI (780–797) за кратко време е заточен в Солун. Тъй като във Витиния става опасно за пребиваване поради арабските набези, Т. С. се завръща в Константинопол. Там получава от патриарха и имп. Ирина (797–802) настоятелството на *Студийския*

Св. Теодор Студит. Изображение в Киевския псалтир, 1397 г.

манастир (798), чиито иноци са били разгонени от иконоборците. Само за няколко години Т. С. го превръща в цветуща обител и главно средище на иконопочитанието. Броят на монасите от 12 достига почти 1000. Заради безкомпромисната си позиция спрямо враговете на иконите Т. С. е изпращан трикратно на заточение (в Метеора, Бонета и Смирна). Той се обявява дори срещу начетения патриарх *Никифор I* (806–815), чието отношение към прикрития иконоборец имп. Лъв V (813–820) смятал за прекалено либерално. По време на краткото тържество на иконопочитанието при имп. Михаил I Рангаве (811–813) Т. С. е между най-влиятелните съветници на василевса. Твърде краен в религиозната си нетърпимост, той настоятелно иска от императора да продължи безперспективната война с бълг. хан Крум (803–814), в чието лице вижда гонител на християните и враг на кръста. Разгромът на виз. войски през лятото на 813 при Версиникия спомага за детронирането на Михаил I Рангаве и слизането на Т. С. от политическата сцена. Опитите на новоизбрания имп. Лъв V Арменец да привлече на своя страна популярния игумен са неуспешни. В няколко писма до императора Т. С. категорично отхвърля намесата на светската власт в църковните дела и се изявява като един от най-ожесточените противници на традиционния виз. цезаропапизъм. При имп. Михаил II (820–829) той и привържениците му са върнати от заточение, но поради несъгласие с колебливата политика на императора спрямо иконопочитанието Т. С. напуска столицата. Умира в Хероние Акритски.

Т. С. оставя богато книжовно наследство, част от което не е запазена. Проповедническата му дейност е свързана със задълженията му на игумен и наставник, а също и на горещ защитник на иконопочитанието. Автор е на два сборника с поучения за монаси, известни под названията „Голям катехизис“ и „Малък катехизис“. Вторият съдържа 134 поучения (Т. С. проповядвал пред студийското братство три пъти седмично). Наставленията му са насочени към иноческите добродетели в общежителния манастир, към дисциплината и самодисциплината, към греховете и добродетелите на аскетичния живот. Пълното съдържание на Големия катехизис не е известно със сигурност. Според К. Крумбахер от него са запазени само 77 поучения, но според издателите на „Добротолюбие“ (1901) в манастира „Св. Пантелеймон“ на Атон се намира късен препис на Големия катехизис в 3 т. (271 поучения). Преписът е направен от кодекс от

XI в. Освен катехизистични (огласителни) поучения Т. С. пише празнични слова за господски, богородични и др. дни и за патрона на Студийския манастир Йоан Предтеча и Кръстител; речи срещу иконоборците; две надгробни слова (за майка си и за вуйчо си Платон); ямбически стихотворения, посветени на манастирския живот, и др.

Във връзка с въвеждането на нов устав за монасите от Студийския манастир на Т. С. се приписва т.нар. Ипотипосис (указание за устройството на Студийския манастир), чийто текст е вероятно запис на писмено предание, получено от Т. С.; възникнал е не по-късно от средата на IX в. Ипотипосис ляга в основата на завещанието на преподобния Атанасий Атонски (Диатипосис) и на Алексеевския устав.

Като химнограф Т. С. има огромен принос за съставянето на песнопенията от Постния триод. И. Карабинов дели историята на *Триода* на три периода – до Т. С.; период на неговата дейност и на дейността на подражателите му; период след Т. С. Голяма част от поетическото наследство на Т. С. остава трайно в състава на Триода и се намира в късните му печатни издания. За делничните дни на Четиридесетница са включени 30 трипеснеца, 4 четирипеснеца, 30 подобни стихири и 30 седални (Г. Попов, 1985, с. 13). Други химнични творби на Т. С. остават само в ръкописната традиция.

Т. С. оставя и богата кореспонденция, ценна както от историческа, така и от литературна гледна точка. Неговите писма и послания (ок. 550) първоначално са събрани в пет книги, от които само две са запазени напълно. Една част от тях се отнася до конфликта с иконоборците и с други ереси и разкрива енергията и размаха, с които Т. С. води борба с противниците на светоотеческата традиция. Някои от писмата са великолепни психологически етюди върху душевното състояние на монасите и свидетелство за напрегнатия духовен живот на самия Т. С.

В Б-я Т. С. става известен още в най-старий период на слав. книжнина. Неговите иконопочитателски възгледи се споделят от Константин-Кирил Философ. По смисъл и съдържание заветът на Т. С., изложен в съчинението му „За вярата", кореспондира с *Написание за правата вяра*. Най-рано са преведени част от химничните творби на Т. С. в състава на Триода. Преди XIII в., вероятно още в старобълг. период, в репертоара на слав. проповед се включват и неговите поучения за дните на Четиридесетница (от Малкия катехизис). Може да се предположи, че именно те изместват Климентовите слова като четива за постните недели. Най-ранният запазен препис от поученията на Т. С. (от втората половина на XIII в.) се съхранява в Хилендарския манастир под № 387. Словата са подредени по календарни цикли. В монашески сборници от XIV в. има отделни негови поучения, а в панегириците се срещат преводи на Слово за кръста и две от словата за Йоан Кръстител – за Пренасяне на главата на Предтеча и за Рождество на Йоан Кръстител.

Съч.: S. P. N. Theodori Studitae Opera omnia. – PG, 99, 1860; Творения преподобного отца нашего и исповедника Феодора Студита в русском переводе. 1–2. СПб., 1867–1869 (2 изд. 1907–1908); Sermones parvae catecheseos. Ed. J. Cozza-Luzi. – In: M a i A. Nova Patrum Bibliotheca. 9., 1. Romae, 1888; Sermones magnae catecheseos. Ed. J. Cozza-Luzi. – In: M a i A. Nova Patrum Bibliotheca. 9., 2. Romae, 1888; Epistulae. Rec. G. Fatouros. 1. Prolegomena et textum epp. 1–70 continens. Berlin–New York, 1992, 10+496 p., 7 tabl.; 2. Textum epp. 71–564 et indices continens. Berlin–New York, 1992, p. 189–1007 (Corpus fontium historiae byzantinae, 31, 1–2).

Лит.: T h o m a s C.-H. Theodor von Studion und sein Zeitalter. Osnabrück, 1892; K r u m b a c h e r K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453). München, 1897, p. 147–150; E b e r s o l t J., A. T h i e r s. Les églises de Constantinople. Paris, 1913, p. 3–18; Доброклонский А. Преподобный Феодор, исповедник и игумен Студийский. 1–2. Одесса, 1913–1914; H a u s h e r r I. S.

Théodore Studite, l'homme et l'ascète (d'après ses cathéchèses). – Orientalia christiana, 6, 1926, p. 1–87; Werner E. Die Krise im Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz: Theodor von Studion. – Berliner byzantinische Arbeiten, 5, 1957, p. 113–133; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. München, 1959, p. 491–495; История Византии. 2. М., 1967, с. 65–70, 89–90; Иващенко Д. С. Славянские переводы Малого катехизиса Феодора Студита в Отделе рукописей ГБЛ. – Записки Отдела рукописей ГБЛ, 1978, 39 с.; Frazee Ch. St. Theodore of Studios and Ninth Century Monasticism in Constantinople. – Studia monastica, 23, 1981, p. 27–58; Попов Г. Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2,), с. 13–14; Kazhdan A. Theodore of Studios. – In: Oxford Dictionary of Byzantium. New York–Oxford, 1991, p. 2044–2045; Fatouros G. Theodoros Studites. – In: Kirchenlexikon. 11. 1996, col. 978–981.

Климентина Иванова

ТЕОДО̀РА (неизв. – 11.II.867) – виз. императрица, съпруга на имп. *Теофил* (829–842). След неговата смърт управлява империята в продължение на 14 г. (842–856) заедно с малолетния си син *Михаил III* (842–867) и съвет от трима регенти. Родена в Ебиса, Пафлагония; баща ѝ е друнгарият Марин, майка ѝ – Теоктиста. Нейни братя са Петронас и кесарят *Варда*. Според виз. обичай през IX в., когато престолонаследникът Теофил трябвало да се ожени, свикали в столицата най-хубавите и родовити девойки, измежду които Теофил избрал Т. (най-вероятно през 821–822).

По време на властването на Теофил Т. е преследвана от него заради непоклатимите си иконопочитателски убеждения, наследени от семейството ѝ и предадени от нея на петте ѝ дъщери – Текла, Анна, Анастасия, Пулхерия и Мария. Веднага след смъртта на императора тя връща заточените иконопочитатели и иконите в столицата (19 февр. 842), възстановявайки по този начин иконопочитанието, като същевременно полага усилия да запази паметта на съпруга си чиста от обвинението в ерес. Съществува обширен агиографски материал за предсмъртното покаяние на Теофил и за пяколкодневните аскетични подвизи на Т., чрез които тя се надява да измоли опрощение за съпруга си. В легендите се споменава и за чудодейното изчезване на името Теофил от списъка на еретиците, които трябвало да бъдат анатемосани. На практика регентите и настойниците на малолетния Михаил III – логотетът *Теоктист* и чичото на Т. *Мануил*, вслушвайки се и в предсмъртния съвет на Теофил към Т. да продължи политиката му, се стремят да възстановят иконопочитанието колкото се може по-безболезнено. Между смъртта на Теофил и събора през 843, възстановил иконопочитанието, минава една година; през това време е свален патриарх *Йоан VII* Граматик (837–843) и престолът му е зает от умерения *Методий I* (843–847), който не подлага иконоборците на особени преследвания. Свалените патриарх се опитва да направи провокация, обявявайки се за наранен от друнгария Константин, но е разобличен от Варда и заточен в манастир. Именно тогава става и диспутът му с Константин Философ. На събора са потвърдени решенията на Седмия вселенски събор (Втори никейски, 786/787) и е възстановено иконопочитанието. Срещу неговите противници са произнесени анатеми, включени в издадения по този случай синодик. Така от 11 март 843 започва да се празнува Неделята на православието (през първия неделен ден на Великия пост). За разлика от доиконоборския период обаче след 843 на практика се възстановява почитането само на рисуваните икони, не и на скулптурите.

По време на управлението си Т. има силен и верен поддръжник в лицето на логотета Теоктист. С негова помощ през 855 тя ожевява сина си Михаил III за Евдокия Декаполита, за да го откъсне от влиянието на лекомислената Евдокия Ингерина. Междувременно войната с арабите постоянно тлее. Главната побе-

да над тях през този период е спечелена в Египет (853), когато виз. флот опожарява гр. Дамиета. Т. води борба и срещу павликяните в Мала Азия: към края на управлението си праща Аргир, Дука и Судал да ги върнат в православието или да ги накажат със смърт, вследствие на което десетки хиляди от тях са избити. Последните прояви на съпротивата им са сломени през 858. През този период е организирана и кампания срещу цигани-те, която завършва с успех през 855 при Аназарб. Византия завладява о-в Крит, но не успява да го задържи; не успява да си върне и о-в Сицилия. От друга страна, конфликтите ѝ със северната ѝ съседка подготвят почвата за *покръстването на българите*, което става при сина на Т. Михаил III. На 13 ноем. 866 папа *Николай I* (858–867) изпраща на Т. писмо, свързано с тогавашните униатски настроения на бълг. княз *Борис I* (852–889).

Във виз. дворец се оформят две партии: Т. и Теоктист срещу Михаил III и Варда. Императорът постоянно е настройван против майка си и нейния любимец, чието опекунство започва да му тежи. С негласното му одобрение Варда и Дамиан убиват Теоктист (20 ноем. 855) и през март 856 Михаил III се обявява за единствен император. Т. абдикира, а през авг.–септ. 857 е изгонена от двора и изпратена в манастира Гастрия с две от дъщерите си. Върху патриарх *Игнатий* (847–858; 867–877) е упражнен натиск да я постриже за монахиня; неговият отказ става една от причините за сваляне-то му в края на 858. След смъртта си Т. е канонизирана.

Императрица Теодора. Миниатюра от Менология на имп. Василий II, XI в.

Княз Борис изпраща вестители при императрица Теодора. Миниатюра от Мадридския препис на Хрониката на Йоан Скилица, XII–XIII в.

Лит.: Acta Sanctorum. Februarii II. Venetiae, 1735, p. 554–568; Theophanus Continuatus. Chronographia. Liber IV. Michaelis Theophili Filii Imperium. – PG, 109, col. 161–190; Pseudo-Symeon Magister et Logotheta. Annales. Michael et Theodora. – PG, 109, col. 707–720; Georgios Monachus. Vitae recentiorum imperatorum. – PG, 109, col. 871–884; Josephus Genesius. Regum libri IV. – PG, 109, col. 1089–1125; Georgios Hamartoli. Chronicon. IV. – PG, 110, col. 1029–1045; Georgios Cedrenus. Historiarum compendium. – PG, 121, 1, col. 1024–1045; De festo orthodoxiae. – Acta Sanctorum. Junii III. Parisiis–Roma, 1867, p. 448–451; Hergenröther J. Photius, Patriarch von Konstantinopel. 1. Regensburg, 1867, p. 288–295, 339–351; Hélé C h.-J. Histoire des conciles. 5. Paris, 1870, p. 308–310; Corpus inscriptionum graecorum. 4. Berolini, 1877, No. 8683; Петровский М. Сказание о востановлении иконопочитания по сербской рукописи XV в. – ПС, 1886, 2, с. 1–23; Regel W. Analecta byzantino-russica. Petropoli, 1891, p. III–XIX, 1–43; Успенский Ф. И. Синодик в Неделю Православия. – Записки Императорского Новороссийского университета, 58, 1893, с. 19–20; De Boor K. Der Angriff der Rhos auf Byzanz. – BZ, 4, 1895, p. 449–453; Nilles N. Calendarium manuale utrisque ecclesiae orientalis et occidentalis. 1. Innsbruck, 1896, p. 98; Diehl Ch. Figures byzantines. 1. Paris, 1906, p. 133–156; Лопарев Х. Византийските жития святых VIII–IX вв. – ВВр, 17,

1910, с. 82; Bury J. B. A History of the Eastern Roman Empire (from the Fall of Irene to the Accession of Basil I). 802–867. London, 1912, p. 143–153, 469–471; Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, p. 127–132; Bréhier L. Bardas – In Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastique, 6. Paris, 1932, col. 759–762; Vasiliev A. A. Histoire de l'empire Byzantin. 1. Paris, 1932, p. 359, 378, 389; Ostrogorsky G. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940, p. 151–155 (на бълг. ез.: Острогорски Г. История на Византийската държава. С., 1998, с. 300–306); Bréhier L. Le monde byzantin. 1. Vie et mort de Byzance. Paris, 1946, p. 105; Halkin F. Bibliotheca hagiographica graeca. [3 изд.] 2. Bruxelles, 1957, No. 1731–1735; The Cambridge Medieval History. 4., 1. Cambridge, 1966, p. 104–113; История Византии. 2. М., 1967, с. 78–79, 172–174; Ангелов Д. История на Византия. 1. С., 1976, с. 345–346.

Елена Велковска

ТЀОДОРОВ-БАЛА̀Н, Александър Стоянов (15/27.X.1859–12.II.1959) – бълг. езиковед, литературен историк, библиограф. Роден в бесарабското с. Кубей (дн. в Украйна) в семейството на българи преселници. Начално образование получава в родното си село, средно – в Комрат и Болград. През 1878 става чиновник в столицата на току-що освободена Б-я. През 1879 се записва студент по слав. филология в Прага, където учи при М. *Хатала* и Ян Гебауер. През последната година от следването си се премества в Лайпциг; негови учители там са А. *Лескин* и Фр. К. Бругман. Завършва Карловия унив. в Прага с научната степен „доктор по философия“ (присъдена му за труда „За звука ь в новобългарския език“) и през 1884 се връща в Б-я. Работи като учител и чиновник в Министерството на народното просвещение. От 1888 е преподавател (след това и проф.) във Висшия педагогически курс (дн. Софийски унив.); основава Катедрата по българска и слав. литератури и я ръководи до 1934, когато напуска Университета поради пределна възраст. Три пъти е избиран за ректор на Университета и два пъти – за декан на Историко-филологическия фак. През 1884 е избран за дописен и за редовен член на БКД (от 1911 БАН; респ. за член-кор. и акад.). Умира в София.

Научните интереси на Т.-Б. обхващат както езиковедски, така и литературоведски проблеми. Той е един от създателите на бълг. литературна наука. Неговият труд „Българска литература“ (1896), предназначен за средните и специалните училища, е първата история на бълг. литература, написана с богата аргументация в резултат на задълбочено проучване на литературните факти и явления. Т.-Б. предприема първите научни издания на Паисиевата „История славеноболгарская“ (1898) и на съчиненията на Софроний Врачански (1906), изучава делото на П. Берон, Неофит Хилендарски, Бозвели, Д. и К. Миладинови, В. Друмев, П. Р. Славейков, Л. Каравелов и други дейци от Бълг. възраждане. От литературата след Освобождението (1878) най-силно привлича вниманието му творчеството на Ив. Вазов.

Изключително голяма е заслугата на Т.-Б. за създаване на бълг. библиография. След многогодишна работа той публикува капиталния труд „Български книгопис за сто години (1806–1905)“, който обхваща цялата печатна продукция през посочения период (15 258 заглавия), както и изследването „Книгописният труд у българите“ (1906).

Получил отлична езиковедска подготовка, Т.-Б. израства като самобитен учен с всепризнат принос в развитието на бълг. езикознание. Той е първият бълг. езиковед, който разграничава за научни цели понятията „език“ и „реч“. Налага се не само като оригинален изследовател на граматическия строй на съвременния бълг. език, но и като неуморен радетел за неговото устройство, чистота, граматическа правилност и благозвучие. Трудът му „Българска граматика“ (1930) представя системно изложение на фонетиката на съвременния бълг. език, в което при описанието на звуковете

звуковите промени се правят чести съпоставки със състоянието в старобълг. език и в различни народни говори. Т.-Б. държи сметка и за правоговорните проблеми, като се стреми да кодифицира някои норми. В центъра на вниманието му винаги стоят въпросите на езиковата култура, които разработва на широка теоретична основа. Участва и в подготвянето на първите свезки от „Български тълковен речник" (1927), продължен по-късно само от Ст. *Младенов*. Деен член на почти всички правописни комисии, той допринася за установяване на демократичен правопис.

Александър Теодоров-Балан

В статията „Старият български език и новобългарските наречия" (1885) Т.-Б. развива възгледи, които и днес пазят своята научна стойност. Той изхожда от правилната мисъл, че обилието от местни говори на бълг. езикова територия далеч не е недостатък и пречка да бъде изградена граматиката на съвременния книжовен бълг. език. Като полемизира успешно с Фр. *Миклошич* по въпроса за езика на Кирил и Методий, обявен за близък на езика на панонските славяни и неправилно наричан „панонословенски" (вж. *Панонска хипотеза*), Т.-Б. излага решителни доказателства в полза на възгледа, че езикът на слав. първоучители по съществени свои особености се покрива с бълг. език и трябва да се нарича старобългарски, както го определят редица слависти – „старобългарският език съдържа в себе си обяснението на новобългарския, който пък в собствените наречия пази началата за своя книжовна обработка" (с. 265). Т.-Б. с право се противопоставя и на становището, според което употребяваният от Църквата език трябва да се назовава „славянски", „старославянски" и „църковнославянски", когато той е само проникнат „от същи русизми старобългарски език" (с. 265). Като посочва благотворното влияние на говорите за изграждането на книжовния език, Т.-Б. застъпва идеята за неговата опора върху главните бълг. диалекти: „В тялото на сегашния български писмен език", който би се „въздигнал от народния непокварен говор, македонското наречие има да бъде негова кръв, тракийското кости, а подунавско-българското мишци, защото по-старинният характер на македонското и благата му фонетика би смогли да образуват от жилавите мишци на подунавско-българското едно гиздаво тяло, което върху юнашкия скелет на тракийското би се развивало като благородна мъжка снага" (с. 271).

В „Българска литература" Т.-Б. докосва редица въпроси на старобълг. литература – за началото и условията на възникването ѝ, за писмото и езика, за епохите в развитието ѝ и др. Централно място в тази част заема делото на Константин-Кирил и Методий във *Велика Моравия* и *Панония* и на учениците и последователите им в Б-я – *Климент Охридски*, *Наум Охридски*, *Константин Преславски*, *Йоан Екзарх*, *Черноризец Храбър* и др. В своите характе-

ристики и оценки за дейността на тези писатели Т.-Б. се опира на най-надеждните извори – ЖК и ЖМ, житията на Климент и Наум, сказанието „За буквите" на Черноризец Храбър и др., като има предвид и създадената дотогава научна литература върху тях. Началото на слав. писменост Т.-Б. отнася към годината на моравското пратеничество – 862, като не допуска по-ранно нейно възникване. Той смята, че ЖК и ЖМ са дело на един автор – славянин, и с това застъпва мнение, което и досега преобладава в науката, но поддържа неправилното предположение на А. Д. *Воронов*, че двете жития са написани най-напред на гръцки, а после са преведени на слав. език. Т.-Б. не приема като достоверно сведението в *Краткото житие на Климент Охридски*, че той е внесъл промени в създадената от Кирил азбука.

Във връзка с делото на слав. първоучители Т.-Б. развива и плодотворна издателска и изследователска дейност. В поредицата „Помагала" към „Университетска библиотека" той издава книгата „Кирил и Методи" в две части. Първата от тях (1920) е посветена на житията и похвалните слова за солунските братя. В увода се характеризира дейността им във Велика Моравия и Панония и отражението на делото им сред западните и източните славяни и сред румънците, като се привлича най-авторитетната до момента литература. Авторството на ЖК и ЖМ Т.-Б. отдава на Климент Охридски. Главно място в книгата заемат текстовете на произведенията за Кирил и Методий, снабдени с ценни бележки и придружени с речник. Във втората част (1934) са обнародвани друг род източници, както личи от подзаглавието – „Набожен помен и исторични свидетелства за Кирила и Методия". Включени са редица паметници от различно време и с различен жанров характер, писани на слав., грц. и лат. език, които съдържат *вести за Кирил и Методий* и техните ученици. И тук отделните текстове или извадките от тях са снабдени с уводни бележки и научен коментар, като са посочени най-ценните изследвания по засегнатите въпроси.

Двете свезки на труда „Кирил и Методи" представят не само основните *извори* за дейността на слав. първоучители във Велика Моравия и Панония и отражението ѝ в други страни, но и компетентен увод в съответната научна литература, който показва широката начетеност на автора и вярната му ориентация в проблемите. Към ценния принос на Т.-Б. в тази област се отнася и изследването „Свети Климент Охридски в книжевния помен и в научното дирене" (1919). Т.-Б. публикува устни, ръкописни и печатни източници за делото му от XI до началото на XX в. Успоредно с това той представя заслугите на голям брой изследователи (В. М. *Ундолски*, П. Й. *Шафарик*, Й. *Иванов*, П. А. *Лавров*, Г. *Балашчев*, Е. В. *Петухов*, Ст. Новакович, В. *Вондрак*, Фр. *Снопек* и др.). Така образът на Климент е очертан в рамките на Кирило-Методиевото дело във Велика Моравия и Панония, в момента на гоненията на учениците им след смъртта на Методий през 885, в светлината на собствената му просветителска дейност в Б-я.

Студията на Т.-Б. „Към тъй наречените Панонски жития" (1923) подлага на анализ различни страни на ЖК и ЖМ. Сочат се важни доказателства, които позволяват да се отхвърли даденото им първоначално от Миклошич название „панонски легенди", а също така и названието „моравско-панонски легенди", поддържано от Фр. *Пастърнек*. Т.-Б. въвежда определението „българско-моравски". Основанието му за това е, че езикът, на който са написани, принадлежи на „български словени", пренесен в Моравия, а мисията на братята след 862–863 е била „моравска". Обоснован-е възгледът, че ако ЖК е съставено в Моравия, то ЖМ произхожда от „българско

землище", а сам авторът, „доколкото е вероятно, е бил български словенин".

Съч.: „Български речник" от Ив. А. Богоров. Филологическа студия. – Наука, 1, 1882, с. 696–715, 783–784, 874–885; Принос към въпроса за българските носовки. – ПСп, 3, 1882, с. 142–145; За звука „ь" в новобългарския език. – ПСп, 4, 1883, с. 106–132; 5, 1883, с. 19–44; Един принос към високчкия говор. – ПСп, 15, 1885, с. 401–410; Д-р Леополд Гайтлер. – ПСп, 16, 1885, с. 141–148; Към звука „ь" в новобългарския език. – ПСп, 15, 1885, с. 344–350; Старият български език и новобългарските наречия. – ПСп, 14, 1885, с. 256–271; Западните български говори. – ПСп, 19–20, 1886, с. 146–213; Към историята на български език. Българският книжовен език и правопис. – ПСп, 32–33, 1890, с. 242–286; 34, 1890, с. 511–541; Българска литература. Пловдив, 1896, 251 с. (2 изд. 1901, 176 с., 3 изд. 1907, 196 с.); Паисий Хилендарски. История славеноболгарская (1762). Стъкми за издание А. Теодоров-Балан. Пловдив, 1898, 126 с.; Български език. Методична граматика за долни класове на средни училища. 1. Пловдив, 1899, 188 с.; 2. Пловдив, 1900, 173 с.; Софроний Врачански. За стогодишнината на новата българска печатна книга (1806–1906). С., 1906, 139 с.; Български книгопис за сто години (1806–1905). Материали. С., 1909, 1667 с.; Свети Климент Охридски в книжевния помен и в научното дирене. С., 1919, 119 с.; Кирил и Методи. 1. Жития на Кирила и Методия и похвални тем слова. С., 1920, 178 с.; 2. Набожен помен и исторични свидетелства за Кирила и Методия. С., 1934, 7+264 с.; Към тъй наречените Панонски жития. – ГСУнифф, 19, 1922–1923, с. 1–31; Борба за съвременен правопис. С., 1924, 48 с.; Българска граматика. 1. За думите. 1. Звукословие. С., 1930, 16+401 с.; Разногласни становища за българска граматика. – СпБАН, 52, 1935, с. 87–205; Нова българска граматика. С., 1940, 503 с.; Състояние на българската граматика. Критична студия. С., 1947, 6+240 с.; Из недрата на българския правопис. – ИИБЕ, 1, 1952, с. 121–146; Нова българска граматика за всякого. 1. За думите. 1., 1. Общо за думите. С., 1954, с. 1–122; 1., 2. Имена. С., 1955, с. 123–271; 1., 3. Глагол. С., 1958, с. 273–412; 1., 4. Неменитни думи. 2. За изреченията. С., 1961, с. 413–568; Българско склонение. – БЕ, 4, 1954, 1, с. 40–61; Граматични разногласия (Разяснения и възражения). – БЕ, 4, 1954, 3, с. 203–219; Благодарствено слово на акад. А. Теодоров-Балан, произнесено на тържеството по случай 95 години от рождението му. – БЕ, 4, 1954, 4, с. 307–310; Български залиси с език, книжнина и общество. С., 1956, 304 с.; Менитба на имена в българската граматика. – БЕ, 6, 1956, 2, с. 130–147; Български изток и запад в книжовния език (Принос за моя стотни рожден ден 27. X. 1958). – БЕ, 8, 1958, 6, с. 489–498; Избрани произведения. С., 1987, 336 с.; Книга за мене си [Автобиографски бележки]. С., 1988, 168 с.

Лит.: Стойков Ст. Академик Александър Теодоров-Балан и българският език (По случай 95-годишнината му). – БЕ, 4, 1954, 4, с. 333–356; Динеков П. Академик Александър Теодоров-Балан и българската литература. – В: Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. С., 1955, с. 31–37; Иванова К. А. Т.-Балан. Българските залиси (рец.). – БЕ, 7, 1957, 4, с. 380–383; Андрейчин Л. Поклон пред делото и паметта на А. Теодоров-Балан. – БЕ, 9, 1959, 1, с. 3–11; Динеков П. Александър Теодоров-Балан. – Септември, 12, 1959, 4, с. 119–126; Младенов М. Сл. Пионер на българската филологическа наука. Акад. Ал. Теодоров-Балан (1859–1959). – Проблеми на висшето образование, 4, 1966, 4, с. 55–57; Сто години Българска академия на науките. 1869–1969. С., 1969, с. 702–704; Русинов Р. Синтактичните възгледи на Александър Теодоров-Балан. – СпБАН, 16, 1970, 2–3, с. 111–125; Янакиева Т. Библиографското дело на Александър Теодоров-Балан и връзката му с българската литературна история. – СпБАН, 19, 1973, 2, с. 41–54; Стойков Ст. Александър Теодоров-Балан (1859–1958). – В: Строители и ревнители на родния език. С., 1982, с. 265–278; Викторова К. Александър Теодоров-Балан и езиковата култура. – БЕ, 35, 1985, 5, с. 422–430; Милева В. Първата българска граматика на Александър Теодоров-Балан (писана на чешки език). – БЕ, 35, 1985, 5, с. 431–440; Русинов Р. Приносът на Александър Теодоров-Балан в теорията на националния книжовен език. – БЕ, 35, 1985, 5, с. 413–421; Попова В. Александър Теодоров-Балан. – В: Александър Теодоров-Балан. Избрани произведения. С., 1987, с. 5–26; Dinekov P. Un coup d'oeil sur l'histoire de la slavistique bulgare: mémoires inédits d'Alexandre Teodorov-Balan. – In: En hommage à Roger Bernard. Etudes bulgares. Paris, 1988 (RES, 60), p. 475–480 (същото на бълг. език в: Динеков П. Размисли върху българската литература и култура. С., 2001, с. 227–234); Пашов П. Академик Александър Теодоров-Балан – първият ректор на Софийския университет „Климент Охридски". – В: Теодоров-Балан А. Книга за мене си. С., 1988, с. 5–12; Мурдаров Вл. Александър Теодоров-Балан. – В: Виенската славистика и българското езикознание 1822 – 1849 – 1918. Пловдив, 1999, с. 273–279; Gladkova H. Výročí Aleksandra Teodorova-Balana (15./27. 10. 1859–12. 2. 1959). – Slavia, 70, 2001, 2, p. 173–181.

Русин Русинов

ТЕОКТИ́СТ, логотет (неизв. – 20.XI. 855) – виз. държавен деец от обкръжението на императрица *Теодора* (842–856), настойник на малолетния имп. *Михаил III* (842–867) и главен съперник на *Варда*. Заедно с Теодора Т. фактически управлява Виз. империя до пълнолетието на Михаил III. Кариерата си започва вероятно като телохранител (ἐξκουβίτωρ) на имп. Михаил II (820–829), на когото активно помага при свалянето на имп. Лъв V (813–820); после става πατρικίος и κανίκλειος, а при имп. *Теофил* (829–842) достига високите постове λογοθέτης τοῦ δρόμου и χαρτουλάριος τοῦ κανικλείου. Някои изследователи го смятат за вуйчо на Теодора, брат на майка ѝ Теоктиста, но изворите не дават преки сведения за потеклото му; в едни от тях Т. е представен като евнух, в други – като фаворит на вдовстващата императрица, стремящ се чрез брак с нея да заеме престола. В хрониките от времето на Македонската династия се проявява отрицателно отношение към Т. поради близостта му с представителите на Аморейската династия. Най-новите истор. изследвания го разкриват като верен служител на тази династия, способен политик, финансист, военен и културен деец.

След предана служба на двама иконоборски императори, в 842 Т. застава начело на иконопочитателската политика на Теодора, която води с такт и умереност. Посочен от умиращия имп. Теофил за настойник на Михаил III заедно с чичото на Теодора *Мануил*, пламенен иконопочитател, свързан с крайните студитски кръгове, Т. успява да неутрализира Мануил и той се оттегля от двореца, фактически и от властта. Политиката на Т. на религиозно примирение е причина за учудващо мекото му отношение към еретиците. Патриарх става умереният *Методий I* (843–847) и освен изгнанието на бившия патриарх *Йоан VII* Граматик (837–843), предизвикано от самия него, на практика няма сведения за други гонения на иконоборци.

Т. има огромен авторитет като покровител на Аморейската династия, помогнал на Михаил II да дойде на власт, лоялен към Теофил и крепител на малолетния Михаил III. Опитва се да възстанови престижа на аморейските императори чрез военни подвизи, изопачено предадени или премълчани от промакедонските историографи (част от тях са известни само по арабски извори). През 843 той организира морска експедиция и успява временно да върне о-в Крит на империята. В Хрониката на *Георги Амартол* се съобщава, че подведен от слухове за немилост на Теодора към него, Т. изоставя експедицията, за да се върне в столицата. Константинополският синаксар обаче свидетелства, че Т. оставя Сергий Никетиат за свой заместник, а Крит получава виз. управител, т. е. военната кампания е успешна. От 353 до 359 около Крит действа многоброен виз. флот. През 844 Т. претърпява поражение от арабите при Мавропотамон, но по-късно спечелва голяма победа над тях: два арабски извора съобщават за завземането на гр. Дамиета на 22 май 853, за което виз. историци пазят пълно мълчание.

Положението на Т. в двореца не е стабилно поради постоянните интриги на Варда, брат на Теодора. Конфликтът между двамата започва още през 843 и се изостря след смъртта на патриарх Методий I, когато Теодора и Т. посочват за патриарх суровия аскет, сина на имп. Михаил I Рангаве (811–813) евнуха Игнатий, много популярен сред народа и критично настроен към ролята на Варда като възпитател на младия имп. Михаил III. Сватбата на Михаил III с Евдокия Декаполита в 855 е последният успех на Теодора и Т. в дворцовата борба. Варда постоянно настройва императора срещу майка му и логотета с твърдения, че те не го допускали да управлява сам и се стремели към престола му. Така със съгласието на Михаил III и пред очите му Дамиан и Варда убиват Т. В Константинополския синаксар при четивата за

20 ноем. е поместено Мъчение на Теоктист, патрикий и евнух, по времето на Теодора. Това е свидетелство, че Т. е канонизиран.

Успехите на виз. политика в годините непосредствено след смъртта на Т. са до голяма степен подготвени от него. Между 856 и 863 са спечелени няколко победи над арабите и е върната изгубената през 838 Амория. Политиката на Теодора и Т. за защита на хазарите от скандинавските роси и арабите до голяма степен обяснява *Хазарската мисия* на Константин Философ.

Епохата на Т. е време на политически и културен възход – наричат я „управление на светци" (св. Теоктист, св. Теодора, св. Сергий Никетиат). Т. е високообразован човек, покровител на науките. Най-важна е ролята му в реформата на висшето образование, започната от Теофил, която обикновено се приписва на Варда; това обаче е вярно за времето след 856, а за предходния период, съвпадащ с годините на обучението на Константин, главен фактор е Т. Негов близък приятел е *Лъв* Математик, когото Т. представя на Теофил. След свалянето на Лъв от солунския архиепископски престол Т. го кани в Константинопол на предишната му длъжност – преподавател в столичното висше училище; тези сведения съвпадат с данните от ЖК. Вероятно и *Фотий* е назначен от Т. за преподавател след 843, когато Константин е негов ученик; във всеки случай ранната Фотиева кариера е свързана с Т. Според гл. 3 и 4 на ЖК Т. е покровител на Константин Философ от Солун – с негова помощ той пристига да учи в столицата. Т. дори му предлага да го ожени за своя кръщелница, а след отказа му се грижи да му осигури добра църковна кариера. Вероятно негова е заслугата Константин да получи мястото на вивлиофилакс и после – на хартофилакс. След интронизацията на патриарх *Игнатий* (847–858; 867–877) Константин се оттегля в манастир. Близките отношения между Т. и Константин Философ дават основание на някои учени да търсят роднински връзки между двамата, но за това няма преки данни. Последният опит за подкрепа на тази хипотеза въз основа на някои косвени сведения от писмата на *Теодор Студит* и особено на няколко изображения по стените на солунската църква „Св. Димитър" (К. Бонис, 1969) не е убедителен, поне що се отнася до фреските: изкуствоведският анализ ги отнася към VII в.

Лит.: Leonis Grammaticus. Chronographia. – PG, 108, col. 1061, 1068; Theophanus Continuatus. Chronographia. – PG, 109, col. 161–164, 181–184; Pseudo-Symeon Magister et Logotheta. Annales. Michael et Theodora. – PG, 109, col. 716–720; Josephus Genesius. Regum libri IV. – PG, 109, col. 1089–1092; Georgios Hamartoli. Chronicon. IV. – PG, 110, col. 876–877, 1029–1037, 1089–1101; Малышевский И. И. Логофет Феоктист, покровитель Константина Философа. – ТКДА, 28, 1887, 1, с. 265–297; Regel W. Analecta byzantino-russica. Petropoli, 1891, p. 14; Успенский Ф. И. Синодик в Неделю Православия. – Записки Императорского Новороссийского университета, 58, 1893, с. 19–20; Bury J. B. A History of the Eastern Roman Empire (from the Fall of Irene to the Accession of Basil I). 802–867. London, 1912, p. 144–145, 154–159, 274, 291, 394, 439; Теодоров-Балан Ал. Кирил и Методи. I. С., 1920, с. 69; Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, p. 177; Bréhier L. Bardas. – In: Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastique, 6. Paris, 1932, col. 759–762; Dvornik F. Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, p. 34–45, 67–69, 88–92, 172–175; Ostrogorsky G. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940, p. 153–155, 167 (на бълг. език: Острогорски Г. История на Византийската държава. С., 1998, с. 301–305, 336); Halkin F. Trois dates précisées grâce au synaxaire. – Byzantion, 24, 1954, p. 11–14; The Cambridge Medieval History. 4., 1. Cambridge, 1966, p. 105–112; Μπόνη Κ. Γ. Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἱ τῶν Σλάβων ἀπόστολοι καὶ ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. – In: Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος I, p. 249–289; Μπόνη Κ. Γ. Οἱ Ἕλληνες ἱεραπόστολοι τῶν Σλάβων Κύριλλος καὶ Μεθόδιος ὑπὸ τὸ νέον φῶς τῆς ἐπιστήμης. – Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρις τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 6, 1967, p. 17; Bonis K. G. Die Slawenapostel Kyrillos und Methodios und

die Basilika des Hl. Demetrios von Thessalonike. Ein Beitrag zur Klarung der Familie dieser Heiligen und eine Deutung gewisser Mosaiken und Aufschriften des Hl. Demetrios von Thessalonike. Athen, 1969, 154 p.+26 tabl.

Елена Велковска

ТЕÒФИЛ (неизв. – 20.I.842) – виз. император (окт. 829–842) от Аморейската династия. От 821 е василевс и август заедно с баща си Михаил II (820–829), чиято политика продължава; на престола е вече в зряла възраст. За разлика от необразования си баща Т. получава блестящо възпитание. Негов учител е Йоан Синкел, по-късно известен като последния иконоборски патриарх *Йоан VII* Граматик (837–843). От него бъдещият император възприема интереса към богословието и завидна ерудиция (автор е на няколко църковни химна за Богородица и за светци), а така също и непоклатими иконоборски убеждения. През 821–822 (според някои автори около 828–830) се оженва за пафлагонката *Теодора*, след като отхвърля бъдещата църковна поетеса Касия. Има двама сина, единият от които умира млад, и пет дъщери.

Във виз. историография ясно се различават две противоположни тенденции в оценката за Т. *Иконоборството* му и особено принадлежността му към Аморейската династия са главните причини за негативното отношение към него в хрониките от времето на първите императори от Македонската династия, където той е обрисуван като жесток иконоборец и лош политик, довел страната до външни загуби. Следи от положителна тенденция са запазени най-вече в агиографската и летописната литература, в която е характеризиран като справедлив и великодушен съдия – всяка седмица той отивал на кон до Влахернската църква, като изслушвал всякакви оплаквания и взимал решения в полза на бедните и онеправданите против богатите и властните, наказал убийците на имп. Лъв V (813–820), довели баща му Михаил II на виз. престол (достоверността на тази история се подлага на съмнение). Следи от положителното отношение към Т. има и в сатиричния диалог „Тимарион", където той е представен като единствения християнски съдия в отвъдния свят, редом с елинските Минос и Еак.

Външната политика на Т. се обуславя от лошото наследство, което той получава. През 837, след променлив ход на войната с абасидските халифи Ал Мамун и Ал Мутасим, Т. завзема Запетра, Самосата и Мелитена, но една година по-късно губи важната крепост Аморий, откъдето води началото си династията му, и Анкира. Във връзка с това събитие възниква Житието на 42-мата аморийски мъченици (паметта им се чества на 6 март). На запад арабите превземат Палермо (831) и Византия постепенно губи позициите си в о-в Сицилия. Южна Италия е окончателно откъсната от Византия през 842 въпреки помощта на венецианския флот, която Т. измолва, а о-в Крит става средище на арабските пирати още през 827. Във връзка с постоянната война на изток Т. поддържа оживени връзки с хазарите. По молба на техния хаган през 833 Т. изпраща спатарокандидата Петронас в устието на р. Дон, където той построява крепостта Саркел (през X–XII в. – руска крепост Белая Вежа), а после става стратег на новосъздадената тема *Херсон*. При сина на Т., имп. *Михаил III* (842–867), във виз.-хазарската политика активно участва Константин-Кирил Философ (вж. *Хазарска мисия*). През 839 в Константинопол е прието руско посолство.

Като нарушава 30-годишния мир и се възползва от застоя на Т. в азиатската кампания и с въстанието на смоляните, през 837 българ. хан Пресиян (836–852) откъсва от Виз. империя значителни територии в *Македония* и Беломорието. През същата година виз. флот помага на заселените още от хан Крум

през 813 в Бесарабия виз. пленници да избягат по Дунав до Константинопол. Сред тях е и бъдещият имп. *Василий I* Македонянин (867–886).

Вътрешната политика на Т. е насочена към заздравяване на защитната мощ на Византия. Той укрепва константинополските стени и разширява темната организация, особено в Понт. На изток и североизток създава три нови теми: Пафлагония (от североизточната част на Букеларион) и Халдия (от североизточната част на Арменикон) в Южното Причерноморие и Херсон в Северното. Организира и три военноадминистративни области (κλεισοῦραι) със защитна цел: Харсианон, Кападокия и Селевкия. През 836 в Солунско и през 841 в п-в Пелопонес се вдигат слав. бунтове, потушени от Т. Компактната и сплотена маса пелопонески славяни е принудена да плаща четири пъти по-голям данък, отколкото преди въстанието. Сериозен удар е нанесен и върху постоянно тлеещия бунт на павликяните в Мала Азия: през 835 в Киликия е убит водачът им Сергий (Тихик), 30 000 перси са разселени по различни теми, 14 000 – по р. Вардар.

Т. е последният император иконоборец, при когото, според историографската традиция, преследванията срещу иконопочитанието са особено ожесточени. До 834 той спазва толерантното отношение към него, наследено от баща му, и дори се опитва да спечели привържениците му на своя страна (именно тогава бъдещият патриарх *Методий I* (843–847) е освободен от затвора и се заселва в двореца). Насърчени от това, трима източни патриарси Йов Антиохийски, Христофор Александрийски и Василий Ерусалимски му отправят послание – истинска апология на иконопочитанието. Обаче под силното влияние на патриарх Йоан VII Граматик Т. подновява гоненията срещу иконопочитателите: закрива манастирите в населените

Седмично посещение на имп. Теофил в Храма на Св. Богородица Влахерна. Миниатюра от Мадридския препис на Хрониката на Йоан Скилица, XII–XIII в.

места и изгонва много монаси, особено палестински, от градовете. Братята Теодор и Теофан, сирийци, преследвани още от Лъв V, са дамгосани по челата с 12 ямбически стиха, откъдето получават прозвището „начертани". Особено ожесточено са преследвани иконописците – зографът Лазар е жигосан по ръцете. Пратеникът на ерусалимския патриарх Михаил Синкел е затворен. Това са почти всичките сведения за жестокостта на Т. към иконопочитателите, почерпани главно от Хрониката на т. нар. Продължител на Теофан. Очевидно императорът се ограничава с изгаряне на икони, с изгнания на монаси от градовете и с няколко по-специални случая, известни днес в агиографски амплифициран вид; от друга страна, Т. строи нови манастири (напр. в Пруса), сам той е църковен писател и композитор, а пялото му семейство – императрица Теодора и петте му дъщери, са пламенни иконопочитатели. Всички мерки срещу иконопочитанието се ограничават само в столицата, което дава основание иконоборството на Т. да се характеризира като чисто императорско-патриаршеско движение. Навярно затова то е прекратено така безболезнено веднага след смъртта на

Смъртта на имп.Теофил. Миниатюра от Ватиканския препис на Манасиевата хроника, ок. 1345–1346 г.

Т., а усилията на Теодора да реабилитира паметта му пред Църквата се увенчават с успех.

Т. е талантлив администратор, финансист и културен деец. Той поставя началото на възхода на науките, достигнали разцвет при патриарх *Фотий* (858–867; 877–886). За да бъде популярен сред народа, Т. изкуствено задържа ниски цените в Константинопол. След себе си оставя пълна държ. хазна – въпреки войните. Вкусът му към разкош води до широка строителна дейност в столицата, чрез която се стреми да направи Византия главна културна сила на Изтока и да съперничи на абасидските халифи. Постоянните войни срещу арабите не му пречат да поддържа културен обмен с тях. По образец на халифския дворец в Багдад виз. архитект Патрикий построява столичния дворец Вриас на малоазиатския бряг на Босфора. Дворецът Карион, построен за дъщерите му, е от карийски мрамор. По нареждане на Т. в *Багдадския халифат* са пратени няколко грц. научни трактата, по-късно преведени на арабски. В историографията е отразено влечението на Т. към пищните церемонии, напр. триумфът му след победата над арабите.

По времето на Т. публичното образование е обновено и е открито висше училище, по-късно известно като *Магнаурска школа* (по името на двореца, в който се е помещавало). Негов пръв ръководител е прочутият виз. учен *Лъв* Математик. Хронистите разказват, че един ученик на Лъв попаднал при халифа Ал

Мамун (813–833); удивен от познанията му, халифът поискал Лъв да стане негов служител. Когато Т. научил за това, той обърнал внимание на учения и го назначил за професор по математика в тогавашната школа при църквата „Св. 40 мъченици". Сред учениците на Лъв са бъдещият патриарх Фотий и Константин-Кирил Философ. По времето на Т. е създаден и най-старият съхранен виз. датиран минускулен ръкопис – евангелие, писано през 835 от ръката на Николай Изповедник, ученик на *Теодор Студит*.

Лит.: Epistola synodica Orientalum ad Theophilum imperatorem. – PG, 95, col. 345–386; Theophanus Continuatus. Chronographia. Liber III. Theophili Michaelis filii imperium. – PG, 109, col. 97–162; Pseudo-Symeon Magister et Logotheta. Annales. Theophilus. – PG, 109, col. 685–707; Georgius Monachus. Vitae recentiorum imperatorum. – PG, 109, p. 849–872; Josephus Genesius. Regum libri III. – PG, 109, col. 1053–1088; Georgius Cedrenus. Historiarum compendium. – PG, 121, 1, col. 984–1021; Constantinus Manasses. Compendium chronicum. – PG, 127, col. 398–406; Héfélé Ch.-J. Histoire de conciles. 5. Paris, 1870, p. 305–307; Regel W. Analecta byzantino-russica. Petropoli, 1891, p. 19–43; Brooks E. W. The Marriage of the Emperor Theophilos. – BZ, 10, 1901, p. 540–545; Bury J. B. A History of the Eastern Roman Empire (from the Fall of Irene to the Accession of Basil I). 802–867. London, 1912, p. 121–143; Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, p. 29, 33, 44, 53, 68, 104–118; Diehl Ch. La légende de l'empereur Theophile. – Seminarium Kondakovianum, 4, 1931, p. 33–37; Vasiliev A. A. Histoire de l'empire Byzantin. 1. Paris, 1932, p. 359, 377, 392; Ostrogorsky G. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940, p. 143–146 (на българ. език: Острогорски Г. История на Византийската държава. С., 1998, с. 285–289); Bréhier L. Le monde byzantin. 1. Vie et mort de Byzance. Paris, 1946, p. 98–104; The Cambridge Medieval History. 4., 1. Cambridge, 1966, p. 101–116, 611, 704–710, 735; 4., 2. Cambridge, 1967, p. 86, 264–270, 327; История Византии. 2. М., 1967, с. 74–76, 87; Ангелов Д. История на Византия. 1. С., 1976, с. 343–344.

Елена Велковска

ТЕОФИЛА̀КТ ОХРИДСКИ, Теофилакт Български (преди 1055 – след 1126) – виз. богослов, ритор и писател. Роден в гр. Еврип на о-в Евбея, дн. в Гърция.

Св. Климент Охридски и св. Теофилакт Охридски. Гравюра от Стематографията на Христофор Жефарович, 1741 г.

За ранните му години не се знае много. В някои ръкописи с негови творби е запазен патронимът Ἥφαιστος, малко познат във виз. просопография. Предполага се, че е учил първоначално в родния си град, а по-късно в Константинопол, където става ученик на прочутия философ, историк, оратор и държавник Михаил Псел. Т. О. е един от най-образованите хора на своето време и достига до високата длъжност началник на ритората в Константинопол. При патриарх Николай III Граматик (1084–1111) е ръкоположен за патриаршески дякон на великата църква „*Света София*" в столицата. По това време е назначен за учител и възпитател на младия Константин Дука, син на имп. Михаил VII Дука (1071–1078) и на Мария Аланска. Тази длъжност изпълнява след 1083, когато

Св. Теофилакт, св. Кирил, св. Методий и св. Климент. Икона от Зографския манастир, 1864 г.

имп. Алексий I Комнин (1081–1118) му я поверява, смятайки сина на покойния император все още за престолонаследник. Като наставник на Константин Т. О. написва „Царско възпитание", запазено до днес. В качеството си на началник на Константинополската ораторска школа той се обръща с тържествено слово към имп. Алексий I Комнин на Богоявление (6 ян.) 1088, както изисквал виз. дворцов церемониал. Това събитие се приема за terminus post quem относно ръкополагането на Т. О. за архиепископ в Охрид. Все пак най-вероятно началото на Теофилактовото архипастирство се отнася към 1089–1090. Сериозно основание за това дава писмото на Т. О. до ученика му Никола (дякон на църквата „Св. София" в Константинопол), в което той излага виждания си за догматическите спорове между Константинополската и Римската църква. Предполага се, че това писмо трактат, известно със заглавието „Περὶ ὧν ἐγκαλοῦνται Λατῖνοι" („В какво се обвиняват латинците"), е изпратено във връзка с тогавашните преговори между висшите виз. църковни и държ. кръгове и пратеници на папа Урбан II (1088–1099) относно евентуален църковен събор за сближение на Източната и Римската църква. Крайната възможна година, през която Т. О. заема Охридската архиепископска катедра, е 1092, откогато датират със сигурност негови писма от Охрид.

Причините за изпращането на Т. О. за духовен предстоятел на почти цяла поробена Б-я не са достатъчно изяснени. Може би това е било средство за неговото отстраняване от столицата на империята. Т. О. действително отправя многобройни призиви и молби към различни висшестоящи дворцови администратори и други държ. и църковни сановници, приближени на императора, да бъде освободен от тежестта на служебните задължения в провинцията, но без успех. Има предположения, че причина за това изгнание е привързаността му към Мария Аланска, негова покровителка. Известно е, че по това време родът Дука бил в немилост пред Комнините. Някои специалисти подозират, че Т. О. е наклеветил пред императора неговия племенник Йоан Комнин, дук на Драч; интригата била разкрита, дискредитирала Т. О. и му навлякла омразата на Комнините. Други учени, между които е и Д. *Оболенски*, напомнят, че през XI–XII в. висшите църковни постове в провинцията били давани като награда за достойно изпълнение на задълженията в константинополската патриаршеска администрация. Обръща се внимание на дарбите на Т. О., които вероятно са били използвани за осъществяване на виз. политика спрямо поробения бълг. народ. Тъй като няма конкретни данни за ня-

какви крайно враждебни действия и асимилаторски прояви на Т. О., може да се приеме, че той наистина е бил легитимен изпълнител на задачите, поставени му от имп. Алексий I Комнин – да се грижи за виз. интереси в покорените бълг. земи. Тази мисия обаче Теофилакт изпълнявал разумно, с такт и толерантност към населението, без да достига до крайности при поддържането на необходимите ред и законност. Нападките към паството на охридския архиепископ в някои от неговите запазени писма са по-скоро литературна мода, отколкото реалност. Може да се твърди, че той има и заслуги към бълг. население.

Архиепископството на Т. О. съвпада с много драматични събития от историята на Балк. п-в от края на XI и началото на XII в. По време на виз.-печенежките войни бълг. земи са разорени. През 1093–1094 рашкият жупан Вълкан нахлува в тях и опустошава редица селища. Две години по-късно през територията на *Охридската архиепископия* (през Драч на път за Солун) преминават войските на Първия кръстоносен поход, по същите места имп. Алексий I Комнин води война (1107–1108) с норманските нашественици на Боемунд Тарентски. Освен това фискалните власти се стремят да накърнят привилегиите и доходите както на населението, така и на самия Т. О. и неговата Църква. Особено се проявяват в това отношение главният бирник на Б-я Иасит и управителят на тема България в началото на XII в. Йоан Тарониг. Огромните допълнителни данъци и извънредният войнишки набор от Охридско по време на войната срещу Боемунд засилват разрухата в тези области. Т. О. успява да стабилизира положението в епархиите на своята архиепископия, но има немалко неприятности с подчинените си епископи и особено със средецкия. Недоброжелателно се отнася към него и паството. Архиепископът невинаги успява да го привлече на своя страна (напр. при споровете с фискалните чиновници част от населението взема страната на бирника Иасит и в лицето на недоволния парик Лазар се оплаква от своя духовен пастир на централната власт в Константинопол).

Науката не разполага със сведения за края на Теофилактовото архиепископстване и на неговия живот. Предполага се, че той е бил жив в 1125–1126 и вероятно е починал скоро след това. В една епиграма към негово произведение Б-я се посочва като негов гроб. Но дали той е бил архиепископ до края на живота си, не е известно. В *Дюканжовия списък* след него са изредени имената на още трима архиереи, оглавявали Охридската архиепископия до 1143, когато със сигурност на този пост е бил Йоан Комнин.

От Т. О. са запазени произведения в стихове и проза, богословски и светски по съдържание. Най-голям е броят на неговите тълкования към почти целия Нов завет и към книгите на старозаветните малки пророци – Осия, Авакум, Йона, Наум и Михей. Към богословските му съчинения се отнасят и две слова – за честния кръст и за празника Въведение Богородично. Богословското наследство на Т. О. е високо ценено както от следващите поколения църковни писатели, така и от представители на ренесансовата мисъл (напр. от Еразъм Ротердамски).

С висока истор. и литературна стойност се отличават две от произведенията на Т. О. – *Пространното житие на Климент Охридски* и Житието на 15-те тивериуполски мъченици. В тях личи положително отношение към бълг. духовни ценности. Т. О. създава богата на фактология картина на кирило-методиевските традиции в Б-я, като се стреми да се идентифицира с продължителите им. В делото на първоучителите и техните ученици той търси идеологическа опора на опитите си в течение на многогодишната си дейност на бълг. архиепископ да

примири виз. и старобълг. култура. Само в такъв двукултурен контекст може да се разбере правилно тази част от неговото литературно наследство. Каквито и да са били подбудите на Т. О., провежданата от него политика не постига основната цел на виз. светски и духовни власти – приобщаването на българите към нормите на чуждата за тях империя, което ясно проличава от развитието на освободителното движение в бълг. земи, довело до възобновяването на бълг. държава в края на XII в.

От творчеството на Т. О. със светски характер се открояват преди всичко неговите писма (съхранените са ок. 130), в които се отразяват богатият му вътрешен свят и бълг. действителност в края на XI и началото на XII в. Писмата предизвикват непрестанен интерес в най-различни области на истор. дирене – социална история, икономически явления, политическа структура на бълг. земи под виз. власт, църковна организация и по-специално статут и привилегии на Охридската архиепископия, бит и всекидневие на населението.

Съч.: Theophylacti opera. – PG, 123–126; Historia martyrii XV martyrum (Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων ἱερομαρτύρων ιε΄ τῶν ἐν Τιβεριουπόλει τῇ βουλγαρικῶς ἐπονομαζομένῃ Στρουμμίτζῃ μαρτυρησάντων, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ δυσσεβοῦς ἰουλιάνου τοῦ παραβάτου, συγγραφὲν ὑπὸ Θεοφιλάκτου τοῦ ἁγιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας). – PG, 126, col. 151–222; Симеон митроп. Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ Български с литурка на неговото Мъченичество на светите 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол, именуван на български Струмица, в царуването на злочестивия Юлиана Отстъпник. – СбБАН, 27, 1931, с. 1–238, 239–269; Житие на св. Климент Охридски. Превод от гръцкия оригинал, увод и бележки Ал. Милев. С., 1955, 104 с.; Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 7–164; Discours, traités, poésies. Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. Thessalonique, 1980 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 16, 1), p. 129–343, 345–377; Lettres. Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. Thessalonique, 1986 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 16, 2), p. 133–597; Иванов И. Житие на св. Климент Охридски. Мъченичеството на 15-те Тивериуполски мъченици, Писма, Стихотворение, посветено на Никифор Вриений. Част от Обяснението към писмото на ап. Павел до Римляните. С., 1994 (ГИБИ, 9. Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ Български, отнасящи се до българската история, 2), 240 с.; Iliev I. The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition. – Bbg, 9, 1995, p. 62–120.

Лит.: Васильевский В. Византия и печенеги (1048–1094). Приложения, 3: Феофилакт Болгарский и его сочинения. – ЖМНП, 164, 1872, ноябрь, с. 116–165 (същото в: Васильевский В. Труды. I. СПб., 1908, с. 134–149); Praechter K. von. Antike Quellen des Theophylaktos von Bulgarien. – BZ, 1, 1892, p. 399–414; Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453). München, 1897, p. 133–135, 441, 463–465, 480; Roth K. Studie zu den Briefen des Theophylaktos Bulgartus. Ludwigshafen am Rhein, 1900, 22 p.; Цухлев Д. Охридски архиепископ Теофилакт (1084–1108). – ПСп, 20, 1908, 69, с. 161–199; Снегаров Ив. История на Охридската архиепископия. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. С., 1924, с. 198–204, 220–225, 268–274; Mercati S. G. Poesie di Teofilatto di Bulgaria. – Studi bizantini, 1, 1924, p. 173–194; Златарски В. История на българската държава през средните векове. 2. България под византийско владичество (1018–1187). С., 1934, с. 262–350, 404–406, 503–515; Xanalatos D. A. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida. München, 1937, 87 p.; Ξανάλατος Δ. Θεοφύλακτος ὁ Βουλγαρίας καὶ ἡ δρᾶσις του ἐν Ἀχρίδι. – Θεολογία, 16, 1938, p. 228–240; Leroy-Molinghen A. Prolégomènes à une édition critique des „Lettres" de Théophylacte de Bulgarie ou de l'autorité de la „Patrologie Grecque" de Migne. – Byzantion, 13, 1938, 1, p. 253–262; Polách O. Kdo je autorem tak zv. „Bulharské legendy". – AAV, 18, 1947, p. 53–74; Николаев Вс. Феодални отношения в покорената от Византия България, отразени в писмата на Теофилакт, архиепископ български. С., 1951, 240 с.; Katičić R. Der akzentuierte Prosarhythmus bei Theophylaktos von Achrida. – Жива антика, 7, 1957, с. 66–84; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 649–651; Katičić R. Βιογραφικὰ περὶ Θεοφυλάκτου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος. – Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 30, 1960–1961, p. 364–385; Gautier P. Le discours de Théophylacte de Bulgarie à l'autocrator Alexis Ier Comnène (6 janvier 1088). – REB, 20, 1962, p. 93–130; Gautier P. L'épiscopat de Théophylacte Héphaistos, archevêque de Bulgarie. Notes chronologiques et biographiques. – REB, 21, 1963, p. 159–178; Katičić R. Korespondencija Teofi-

lukta Ohridskog kao izvor za historiju srednjovjekovne Makedonije. – ЗбРВИ, 8, 1964, 2, p. 177–189; Божилов Ив. Писмата на Теофилакт Охридски като исторически извор. – Известия на държавните архиви, 14, 1967, с. 60–100; Gautier P. Deux oeuvres hagiographiques du Pseudo-Théophylacte. Thèse de doctorat. Paris, 1968; Панов Б. Теофилакт Охридски како извор за средновековната историја на македонскиот народ. Скопје, 1971, 403 с.; Маслев Ст. Проучвания върху някои произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ Български (1090 – около 1126). С., 1974 (ГИБИ, 9. Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ Български, отнасящи се до българската история, 1), 182 с.; Gautier P. Introduction. – In: Théophylacte d'Achrida. Discours, traités, poésies. Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. Thessalonique, 1980 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 16, 1), p. 11–37; Mullett M. Theophylact through His Letters: The Two Words of an Exile Bishop. Dissertation. Birmingham, 1981; Грозданов Цв. За портретите на Теофилакт Охридски. – История, 21, 1985, 2, с. 281–292; Obolensky D. Theophylaktos of Ohrid and the Authorship of the *Vita Clementis*. – In: Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Ν. Στράτο. 2. Θεολογία καὶ φιλολογία. Ἀθῆναι, 1986, p. 601–618; Иванова О. В. Христианизация Первого болгарского царства по данным сочинения Феофилакта Охридского. – В: Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы: Киевская Русь. М., 1987, с. 12–14; Obolensky D. Theophylact of Ohrid. – In: Obolensky D. Six Byzantine Portraits. Oxford, 1988, p. 34–82; Нихоритис К. Теофилакт Охридски – автор на първичната гръцка служба в чест на Климент Охридски. – ГСУ. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", 83, 3, 1989 (1991), с. 157–173; Iliev I. The Manuscript Tradition and the Authorship of the Long Life of St. Clement of Ohrid. – Bsl, 53, 1993, p. 68–73; Илиев И. Теофилакт Охридски, Архиепископ Български. – История, 5, 1996, 1, с. 28–33; Podskalsky G. Theophylaktos von Achrida als Exeget in der slavischen Orthodoxie. – Studi sull'Oriente Cristiano, 2, 1998, 1, p. 75–94; Иванов С. А. Пространное Житие Климента Охридского и его автор. – В: Флоря Б. Н., А. А. Турилов, С. А. Иванов. Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. СПб., 2000, с. 28–65.

Илия Илиев

ТЕТРАЕВА̀НГЕЛИЕ – вж. *Евангелие*.

ТИВЕРИУПО̀Л – вж. *Струмица*.

ТЍПИК (грц. τυπικόν, старобълг. типикъ), Устав (старобълг. оуставъ) – богослужебна книга на Православната църква, която постановява точно реда на службите за всеки ден от годината и определя всички възможни случаи на наличие на конкуриращи се елементи на празниците. Т. се различава от другите богослужебни книги по това, че съдържа предимно указания (рубрики); поетическите и прозаическите текстове в него са съвсем малко.

Както с основание отбелязва още И. Д. Мансветов (1885), Т. е най-късната от всички богослужебни книги, защото е предназначена да организира начина за употреба на другите книги, особено на химнографските. Той се появява след окончателното оформяне на поетическите сборници (*Октоих*, Параклитик, *Триод* (Пентикостар), *Миней*).

Т. възниква в манастирска среда. Евентуалните по-ранни и по-прости рубрикални компилации, като например таблиците на лекционарите или указанията в някои ръкописи на *Синаксара*, по никакъв начин не могат да се смятат за негови предшественици, въпреки че от края на X в. започват да включват рубрикални показалци, адресирани към богослужение, което вече е повлияно от манастирското. Такива текстове само свидетелстват за започващото влияние на манастирската литургия върху съборно-енорийската – силна тенденция, която скоро прераства в пълно господство на манастирския чин и в градските, и в селските църкви.

След изданията и изследванията на А. А. Дмитриевски и Х. Матеос на ръкописите Р и Н на „Синаксара на Великата Константинополска църква" сред учените се утвърждава неправилната употреба на термина Т. за означаване и на тези агиографски ръкописи, за които в по-новите изследвания се използва терминът „типик-синаксар", като под Т. се подразбират рубрикалните нормативи, които само понякога може да се преписват в ръкописите на Синаксара. Именно за да се избегне евентуално объркване в терминологията, която е твърде слож-

на, напоследък в специалните изследвания върху този тип ръкописи се употребява определението „синаксар с литургични рубрики (указания)".

Във вида, в който е познат, Т. се ражда не по-рано от X в., още по-вероятно през XI в. Както „Правилото" („Τυπώσις") на *Студийския манастир*, съставено след смъртта на *Теодор Студит* (827) от учениците му, така и „Διατύπωσις" на св. Атанасий Атонски (ок. 970) не могат да се приемат за архаични форми на литургичния Т., защото съдържат, подобно на древните западни манастирски правила (Regula Magistri, Regula Benedicti), богослужебни указания, поставени в общ дисциплинарен контекст, който регулира и други моменти от живота на манастирското братство, като работата, храната, постите и т. н.

Необходимостта от рубрикален кодекс като Т. се налага тогава, когато богослужението става все по-сложно поради синтеза, осъществен от студитите, между константинополската катедрална традиция и ерусалимската манастирска и катедрална литургия. В светлината на този синтез Т. би трябвало да бъде резултатът от последната и окончателната кодификация на студийската реформа. Наистина между календара на Константинопол и календара на Ерусалим има съществени хеортологични разлики. Историята на текста на Т. е феноменологично обща с историята на другите виз. богослужебни книги: макар че могат да се различат истински „литургични семейства (родове)", сред различните ръкописи на Т. се наблюдават разлики, които могат да бъдат значителни. По този повод е известен разказът на Никон Черногорец, който в своя „Тактикон" забелязва, че не е виждал нито един Т., еднакъв с някой друг (срв. В. Н. *Бенешевич*, 1917, с. 21–22).

В руската литургична наука от края на XIX и началото на XX в. поради критерий, който е както съдържателен, така и хронологически, се оформя делението на ръкописите на Т. на две групи: студийски и ерусалимски (саваитски). Най-старият познат студийски Т. е дело на игумена Алексий, по-късно константинополски патриарх (1025–1043); известен е само благодарение на един почти съвременен негов слав. превод, съхранен в руски ръкописи от XII–XIII в. В грц. традиция се пази студийският Т. на константинополския Евергетски манастир, както и Т. на Спаския манастир в Месина (Сицилия), поместен в ръкопис от ок. 1165. Саваитският Т. е плод на подновеното влияние на Лаврата на Мар Сава до Ерусалим върху студийския Т., особено след латинското владичество над Константинопол (1204–1261). Влиянието е особено доловимо при въвеждането на всенощното бдение в събота срещу неделя; то е така подчертано, че заема първата глава в новия Т. Атонската редакция на тази книга през XIV в. става норма на виз. богослужение по времето на исихазма и се разпространява в целия виз.-слав. свят, като обхваща парадоксално и съборните, и енорийските църкви, с изключение на южноиталианските манастири, останали верни на студийския Т., от които днес съществува само Гротафератският манастир близо до Рим – единствен случай в света на жива студийска литургична традиция.

През 1545 във Венеция е напечатан един непознат или поне неидентифициран досега ръкопис на саваитския Т. под заглавие „Типик на ерусалимската св. Лавра на нашия отец св. Сава". Този текст се разпространява в православния свят, измествайки вероятно останалите местни литургични традиции. Така историята на Т. отразява естествените еволюционни процеси на християнските литургии, в които едно поместно господстващо богослужение винаги надделява над другите местни варианти на същата литургия. Саваитският Т. и студийският Т. в контекста на нарастващото общо

„манастиризиране" на виз. богослужение стават норма, всеки за своето време, и за неманастирските съборни и енорийски църкви.

Тази основна несъвместимост на манастирското богослужение с нуждите на енорийските храмове води до две ревизии на Т. от страна на Вселенската патриаршия, осъществени в Константинопол през 1838 (под ръководството на Ковстантин Протопсалт) и през 1888 (под ръководството на протопсалта Георги Виолакис), излезли под заглавие „Типик на Великата църква". Така реформираният Т. е приет от всички поместни национални православни църкви, намиращи се по онова време под юрисдикцията на Вселенската патриаршия.

Много се е спорило в науката по въпроса за Т., използван от Константин-Кирил и Методий при превода на първите слав. богослужебни книги. В светлината на известните факти става ясно, че солунските братя не са познавали никакъв Т., тъй като към средата на IX в. той още не е съществувал. Но поради необходимостта да се означи организацията на богослужението и преди появата на Т., уместно е да се предпочете по-неутралният термин „чин". Това би позволило да се избегне ненужното обърквване, което може да доведе до проектиране в Кирило-Методиевата епоха на една книга, която тогава още не е съществувала.

Лит.: Τυπικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἁγίας Λαύρας [...]. Ἐν Βενετίᾳ, 1545; Дмитриевский А. Богослужение в русской церкви за первые пять веков. – ПС, 1882, 1, с. 138–166, 252–296; 2, с. 346–373; Майсаетов И. Церковный устав (Типик): его образование и судьба в греческой и русской церкви. М., 1885, 4+448 с.; Дмитриевский А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. 1. Τυπικά. Киев, 1895, 147+912+25 с. (фототипно изд. Hildesheim, 1965); Лисицын М. Первоначальный славяно-русский Типикон. Историко-археологическое исследование. СПб., 1911, 15+386 с.; Скабаланович М. Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением. 1–3. Киев, 1910–1915 (фототипно изд. М., 1995); Бенешевич В. Н. Тактикон Никона Черногорца. Греческий текст по рукописи № 441 Синайского монастыря св. Екатерины. 1. Петроград, 1917 (Записки Историко-филологического факультета Петроградского университета, 139), 120 с.; Mateos J. Le typicon de la Grande Eglise, Ms. Sainte-Croix n 40, X siècle. Introduction, texte critique, traduction et notes. 1. Le cycle des douze mois. Roma, 1962 (Orientalia Christiana Analecta, 165), 399 p.; 2. Le cycle des fêtes mobiles. Roma, 1963 (Orientalia Christiana Analecta, 166), 334 p; Чифлянов Бл. Богослужебният чин, преведен от братята Кирил и Методий в началото на Моравската им мисия. – ГДА, 22 (48), 1972–1973, с. 223–385; Radovic A. Réformes liturgiques dans l'Eglise de Grèce. – In: Liturgie de l'Eglise particulière et liturgie de l'Eglise universelle. Roma, 1976 (Bibliotheca Ephemerides liturgicae, Subsidia, 7), p. 261–273; Taft R. Mount Athos. A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite. – Dumbarton Oaks Papers, 42, 1988, p. 179–194; Thiermeyer A.-A. Das Typikon-Ktetorikon und sein literarhistorischer Kontext. – OChP, 48, 1992, p. 475–513; Тафт Р. Византийското богослужение. Кратка история. – В: Тафт Р., Е. Фаруджа. Теология на литературата и теология на символа. С., 1992, с. 11–95; Taft R. The Byzantine Rite. A Short History. Collegeville, 1993, 84 p.; Пентковский А. Древнерусская версия типикона патриарха Алексея Студита: ГИМ, Син. 330 (Из истории литургической традиции Русской Церкви в XI–XIV вв.). Автореферат за докт. дисертация. Romae, 1996; Luzzi A. Precisazioni sull'epoca formazione del sinassario di Constantinopoli. – Rivista di studi bizantini e neoellenici, 36, 2000, p. 75–91; Тафт Р. Ф. Византийский церковный обряд. Краткий очерк. СПб., 2000, 158 с.; Пентковский А. Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси. М., 2001, 430 с.; Пентковский А. Литургические реформы в истории Русской Церкви и их характерные особенности. – Журнал Московской патриархии, 2001, 2, с. 72–80; Пентковский А. Константинопольский и Иерусалимский богослужебные уставы. – Журнал Московской патриархии, 2001, 4, с. 70–78; Пентковский А. Студийский устав и уставы студийской традиции. – Журнал Московской патриархии, 2001, 5, с. 69–80; Цуркан Р. Славянский перевод Библии. Происхождение, история текста и важнейшие издания. СПб., 2001, с. 81–104; Велковска Е. Система на византийските и славянските богослужебни книги в периода на възникването им. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 230–234.

Елена Велковска

ТКА̀ДЪЛЧИК, Войтех (Tkadlčík, V.) (8.II.1915–25.XII.1997) – чешки теолог медиевист. Роден в Карловице, околия Кромнержиж, Чехия. Следва в Богословския фак. в Оломоуц, където тогава преподава Й. *Вашица*, и във Философския фак. в Оломоуц при К. *Хоралек* и Я. Белич. През 1948 защитава малък докторат по теология в Богословския фак., където преподава руски език (1945–1950) и става главен асистент. Работи като църковен администратор във Вълкош край Пршеров, след това е духовник в храма „Св. Вацлав" в Оломоуц (1972–1974) и в Скршипов край Опава (от 1974). Т. е един от редакторите на AAV.

Основните научни интереси на Т. са в областта на началната история на слав. писменост и на слав. литургия, която проучва главно с оглед на влиянията върху нея от страна на Виз. и Римската църква. Автор е на публикации за най-старото църковно устройство на славяните. Първите му трудове са посветени на въпроси, свързани със слав. *епиграфика* и по-специално с произхода на отделни букви от *глаголицата*. Т. смята, че тя е създадена преди отиването на Константин-Кирил и Методий във *Велика Моравия*, където са били познати същите знаци, но с известни различия в употребата им. Създателят на глаголицата Кирил я свързва с фонологичната система на *солунския говор* от IX в. и въпреки че има предвид грц. образци, творчески използва грц. писмо за създаване на нова, самостоятелна писмена система. Т. посочва двойки и тройки от знаци за отбелязване на близки звукове, които са доказателство за ориентацията на Кирил в явления от фонетичен и фонологичен тип. На тази основа той проучва трите вида глаголическо *и* в *Киевските листове* (1956) и на широк сравнителен фон анализира двете *х* в глаголицата (1964). Долавяната от Кирил разлика между палаталното и непалаталното *х* е причината според Т. за наличието на двете глаголически букви – обикновено *х* (ⱈ) и паякообразно *х* (Ⱋ).

Т. посвещава специално изследване на *Черноризец Храбър*, чиято защита на слав. азбука свързва със създадените от Кирил писмени знаци (1964). В други две публикации обобщава наблюденията си за системния характер на глаголицата и кирилицата (1971, 1972).

Т. публикува кирилския надпис от гр. Михаловце (Източна Словакия) (1983). След подробен палеографски анализ той прави извода, че това е надгробен надпис на княз Пресиян, живял според надписа през 996/997–1060/1061. Надписът безспорно е свързан с бълг. езикова среда. В обширен истор. коментар Т. обяснява съдбата на Пресиян – според него син на бълг. цар Иван-Владислав (1015–1018), с чиято смърт през 1018 се слага край на Първото бълг. царство. Имп. Василий II Българоубиец (976–1025) приема бълг. царско семейство и Пресиян като най-стар син получава титлата магистър, а майка му Мария става придворна дама (зости). За участие в заговор срещу имп. Роман III Аргир (1028–1034) Пресиян е ослепен и изпратен заедно с майка си в манастир. Т. предполага, че по-късно, когато неговите братя Алусиян и Арон и сестра му Катерина заемат високи постове във виз. администрация, Пресиян има възможност да напусне мястото на своето заточение. Как попада в Източна Словакия (вероятно с майка си), е неизвестно. Според Т. този рядко населен със славяни район е предполагал спокойствие и сигурност, бил е защитен от север от Карпатите и се е намирал в периферията на унгарското кралство, където не са достигали грабителските набези на печенезите. Титлата „княз", която се среща в надписа, не съответства на титлите, получени от Пресиян във виз. двор, но според Т. отговаря на неговия произход от владетелски слав. род и на неговите евентуални претенции за власт, каквито може би в из-

Войтех Ткадълчик

вестна степен е осъществил в новата слав. среда. Т. предполага, че името Пресиян несъмнено е свързано с едноименния прабълг. хан и е дадено от Иван-Владислав на първородния му син с оглед на собствените му амбиции към престола. Независимо от географската си отдалеченост от Б-я по епиграфски, истор. и езикови белези надписът от Михаловце безпорно принадлежи към надписите от времето на цар Самуил (997–1014) и Иван-Владислав и засега е последен по време от надписите, свързани с Първото бълг. царство. Днес се съхранява в Земплинския музей в Михаловце. Открит е при археол. разкопки (1977) на ротонда и гробище от XI–XIII в., под която се намира по-стар археол. пласт с останки от керамика, вероятно от IX в. Представлява каменна плоча с ширина 0,55 м, височина 0,75 м и дебелина 0,35 м. Текстът е нанесен на пет реда.

В специална статия от 1969 Т. излага аргументи в подкрепа на традиционната теза, че Константин-Кирил и Методий пристигат във *Велика Моравия* през 863. Според него тази година отговаря на смисъла както на всички най-важни извори (*Италианската легенда*, ЖК, ЖМ и съчинението на Черноризец Храбър), така и на съответната истор. ситуация. За разлика от привържениците на тезата за 864 като начална година на Моравската мисия Т. смята, че сведенията в тези извори не си противоречат, а взаимно се допълват. Като анализира данните от Пространните жития, той излага и доводи в полза на мнението, че мисията е достигнала до Моравия по Via Egnatia.

Т. пручва *Литургията на свети Петър* (1977) и съотношението на виз. и римския ритуал в слав. богослужение, разпространението на религиозния култ към делото на Кирил и Методий в източната и в западната християнскокултурна сфера. По негова преценка, аргументирана в специална статия, Кирило-Методиевият превод на библейските книги е най-голямото филологическо дело през IX в. (1987).

Според Т. сведението от гл. 15 в ЖМ, че преводът е бил извършен „в продължение на шест месеца, от месец март до двадесет и шестия ден на месец октомври“, е доказателство, че Житието е било написано на глаголица (сочат се шест месеца, а реалното време от март до октомври е осем месеца); противоречието се обяснява с факта, че глаголическото *дзяло* означава 8, а кирилското – 6. От друга страна, той намира, че времето от осем месеца е било напълно достатъчно за обема на тази преводаческа работа („преведе ... всичките библейски книги в пълнота, с изключение на Макавеите“), още повече, че Псалтирът е бил преведен по-рано. Разликата между броя на библейските книги, които *Йоан Екзарх* посочва като преведени от Методий, и днешния брой на *каноничните книги* Т. обяснява със сливането на някои канонични текстове през Средновековието. Сред добре обоснованите негови постановки е и тезата, че за големия разцвет на старобълг. книжнина по

времето на цар *Симеон* (893–927) имат значение слав. книги, оставени във виз. столица по време на Методиевото посещение там (гл. 13 на ЖМ).

Т. излага аргументи в полза на покъсното датиране (втората половина на XIV в.) на хърватските глаголически *служби за Кирил и Методий*, като свързва техния произход с дейността на *Емаузкия манастир* в Прага. Според него дословно цитираните в службите пасажи от ЖК, както и наличието на езикови архаизми и бохемизми не само не противоречат на подобно датиране, а напротив, категорично свързват службите с дейността на манастира. Това доказват и литургичните им особености. Т. се придържа към становището, че официалната канонизация на Кирил и Методий е осъществена в Моравия, откъдето е възприета от слав. духовенство в Чешкото княжество през X–XI в. Като допуска, че в тази среда са били използвани вече съществуващите слав. служби за Кирил и Методий, съставени по виз. обред, Т. анализира особеностите на хърватските служби (по римокатолическия обред) и стига до следните заключения: в хърватските земи литургическото честване на светите братя е засвидетелствано в началото на XIV в., макар че е било второстепенно и за него не са били създадени самостоятелни четива; такива четива (служби) са създадени от емаузките глаголаши във връзка с официалното въвеждане на Празника на Кирил и Методий в Чешкото княжество; запазените днес хърватски служби, които са съставени според реформирания през XIII в. францискански устав, представляват две отделни хърватски преработки на изгубената днес чешка Емаузка служба, съставена по устава на Бенедиктинския орден.

Като се придържа към мнението на Ф. В. Мареш за по-голяма близост на руските редакции на Първото старославянско житие на св. *Вацлав* до старинния оригинал в сравнение с хърватската му редакция, Т. привежда и някои други съображения в подкрепа на това убеждение, които той открива не само на текстуално равнище, но и по отношение на смислово-идейната насоченост на Житието на св. Вацлав (1985). Той смята, че встъпителната му част е в тясна идейно-тематична зависимост от Беседите на Григорий Велики върху Евангелието. Тази връзка между двата текста според него не е вторична, а е била присъща на самия оригинал на житието. Въз основа на това той допуска възможността Беседите да са били преведени в Чехия не през XI, а още през X в., като преводачът е бил и автор на Славянското житие на св. Вацлав.

Съч.: Trojí hlaholské *t* v Kyjevských listech. – Slavia, 25, 1956, p. 200–216; Dvě reformy hlaholského písemnictví. – Slavia, 32, 1963, p. 340–366; Le moine Chrabr et l'origine de l'écriture slave. – Bsl, 25, 1964, p. 75–92; Dvojí hlaholské *ch* v hlaholici. – Slavia, 33, 1964, p. 182–193; Byl sv. Cyril biskupem? – Via, 2, 1969, p. 23–27; Das Napisanje o pravěi věrě, seine ursprüngliche Fassung und sein Autor. – In: Konstantin-Kyrill aus Thessalonike. Würzburg, 1969 p. 185–209; Datum příchodu slovanských apoštolů na Moravu. – Slavia, 38, 1969, p. 542–551; Byzantinischer und römischer Ritus in der slavischen Liturgie. – In: Wegzeichen. Festgabe zum 60. Geburtstag von Prof. Dr. H. M. Biedermann. Würzburg, 1971 (Das östliche Christentum, N. F., 25), p. 313–332; Systém hlaholské abecedy. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 357–377; Rimskyj misal slověnskym jazykem izvoljenijem Apostolskym za Archibiskupiju Olomuckuju iskusa dělja izdan. Olomuc, 1972, 186+12 p.; „Právníci" v Životě Metodějově. – Slovo, 22, 1972, p. 41–51; Systém cyrilské abecedy. – Slavia, 41, 1972, p. 380–392; K datování hlaholských služeb o sv. Cyrilu a Metoději. – Slovo, 27, 1977, p. 85–128; Slovanská liturgie svatého Petra. – Duchovní pastýř, 26, 1977, 1, p. 13–14; 2, p. 22–25; Byzantský a římský ritus ve slovanské bohoslužbě. – Duchovní pastýř, 27, 1978, 1, p. 4–10; Kdo udělil postřižiny sv. Václavu? – LF, 103, 1980, p. 209–212; Novi hrvatskoglagoljski misal. – Croatica christiana periodica, 6, 1982, p. 131–136; Cyrilský nápis v Michalovcích. – Slavia, 52, 1983, p. 113–123; Das Slavische Alphabet bei Chrabr. – Bsl, 46, 1985, p. 106–120; První staroslověnská legenda o sv. Václavu a Besědy sv. Řehoře Velikého. – In: Litterae Slavicae medii aevi. F. V. Mareš sexagenario oblatae. München, 1985, p. 329–334; Sv. Cyril a Metoděj a mariánská úcta. – Slovo, 18, 1986, 3, p. 10–13; Cyrilometodějský překlad bible. – In: Odkaz Soluňských bratří. Teologické studie. Praha, 1987, p.

77–87; Sv. Vladimír Veliký a pokřtění Rusi. – Slovo, 20, 1988, 5, p. 11–13; 6, p. 11–14; 7, p. 10–14; J. Tandarić. Hrvatsko-glagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi. Zagreb, 1993 (рец.). – Slavia, 65, 1996, p. 385–387; Svatopluk I. a církevní činitelé na Velké Moravě. – In: Sborník Velehradský, třetí řada, 2, 1996, p. 59–66; Cyrilometodějský překlad bible – úkoly a problémy rekonstrukce. – In: Cyrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka. Olomouc–Praha, 2000, p. 23–36.

Лит.: Cyrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka. Olomouc–Praha, 2000, 146 p.; P o j s l M. Mons. Prof. ThDr. Vojtěch Tkadlčík. – In: Cyrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka. Olomouc–Praha, 2000, p. 11–15; V e d r a l A. Bibliografie praci Mons. Prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka. – In: Cyrillomethodiana. Sborník k uctění památky Mons. prof. ThDr. Vojtěcha Tkadlčíka. Olomouc–Praha, 2000, p. 16–22.

Иван Павлов,
Десислава Атанасова

ТОДОР ДОКСОВ – вж. *Тудор Доксов*.

ТОМИСЛАВ (Tomislav) (неизв. – ок. 928) – хърватски крал (910–928). Оскъдните сведения за ранната история на хърватите не позволяват да се установи точно престолонаследието както на предшествениците, така и на наследниците на Т. Роден е вероятно ок. средата на IX в. и се смята за потомък на Търпимировичевата династия. Някои изследователи са склонни да приемат, че княз Мутимир Търпимирович е негов баща и предшественик на престола.

Началото на X в. в хърватската история се характеризира с появата на голяма опасност за суверенитета на страната. Настанилите се в края на IX в. в областта *Панония угри* (маджари) предприемат походи за разширяване на своите владения. Особено интензивен е техният натиск на запад, през хърватските земи, за излаз на Адриатическо море. Навременните действия и победите на княз Т. установяват трайна граница между хървати и маджари по поречието на р. Драва. Това довежда до прекратяване на франкската хегемония над тези земи и до включването на панонските хървати в Томиславовата държава; присъединена е и значителна част от Босна.

През 924 държавата на Т. граничи на изток непосредствено с Б-я. Хърватският княз привлича вниманието на виз. дипломация, след като детронираният от българите сръбски владетел избягва в хърватската държава. По-нататъшната съдба на Т. се определя от отношенията му с Б-я и Византия, от една страна, и с Папската курия, от друга. Намиращата се в критично положение Византия усилено действа за спечелването му като съюзник. Това е можело да стане обаче само с посредничеството на папата, който имал значително влияние не само в църковните дела, а и въобще в живота на хърватската държава. Така се постига сближение между Византийската и Римокатолическата църква. Цената на този акт е предоставянето на църковния диоцез на Южна Далмация под върховенството на папата. От своя страна папа *Йоан X* (914–928) урежда сближаването между Т. и Византия. На хърватския владетел е дадена почетната титла проконсул. Същевременно папата има свои планове за Далмация, за осъществяването на които на Т. е поднесена кралска корона (според обръщението на Йоан X към Т. като към крал на хърватите в едно писмо от 925).

На запад от Б-я се оформя враждебна коалиция между хърватския крал, захълмския княз Михаил и намерилия убежище в Хърватско сръбски княз Захарий. Войската, изпратена срещу нея от българ. цар *Симеон* (893–927), претърпява пълно поражение. На пръв поглед победата на Т. повишава неговия престиж. Изгода от нея обаче извлича папа Йоан X. Той използва създалото се положение, за да се представи за спасител на хърватския народ: изпраща в Б-я епископ Мадалберт и захълмския дук Йоан, за да уредят мирните отношения между двете

държави. На българския цар те предлагат признаване на короната и патриаршията от Рим, както и избавяне от един недружелюбен съсед, който го отвлича от главната му цел – Византия. На хърватите са осигурени източните граници. Ползата от това за Римската църква става очевидна в светлината на решенията на *сплитските събори* през 925 и особено през 928 – събития с първостепенно значение за Хърватската църква по времето на крал Т.

Когато през 923 на Римската църква е отстъпено върховенството над далматинските епископии, първенствуващо място сред тях заема сравнително младата епископия в Нин. Неин глава е енергичният епископ Григорий, който се ползва с подкрепата на хърватското духовенство. Новата епископия съперничела на традиционната хегемония на сплитския епископ над виз. Далмация. По традиция римските първосвещеници отдавали предпочитание на по-старите градове – седалища на епископски катедри. Освен това папското влияние в Далмация се крепяло главно на населението в старите градове по крайбрежието на Адриатическо море. Ето защо Йоан X изпраща през 925 двама свои представители, които свикват църковен събор на хърватските и далматинските епископи. Там те разгласяват папското послание, което ги принуждава да решат спора в полза на Сплитската епископия. Папата изпраща и споменатото по-горе послание до Т., паричайки го „крал на Хърватия". В писмото наред със становищата по църковнойерархическите въпроси се изказва и недоволството на Рим от пиршата се в Хърватия слав. литургия, въведена от учениците и последователите на първоучителите Константин-Кирил и Методий. В духа на това следите съборните решения предвиждат на слав. език да служи само нисшето духовенство. И в този пункт Т. отстъпва пред натиска на своя могъщ покровител, защото се надява да укрепи единството на своята разраснала се държава и да спечели подкрепата на населението от далматинските градове и острови – основни опорни пунктове по крайбрежието на Адриатическо море. Протестите срещу съборните решения от страна на нинския епископ Григорий и неговите привърженици довеждат до свикването на Втория сплитски събор (928). На него категорично са потвърдени решенията на Първия сплитски събор. Нинската епископия е закрита и цялата църковна власт е предадена на сплитския митрополит, който се намирал под юрисдикцията на папата. Йоан X, от когото Т. вече е зависим, не пропуска удобния момент да укрепи позициите си в новозавоюваните в църковно отношение земи. Въпреки всичко това слав. литургия и просвета в Хърватско, макар и ограничени, не изчезват напълно.

Оценките за личността и политиката на Т. са противоречиви. От една страна, началото на X в. е период на голям разцвет и могъщество в хърватската държава. От друга, съдбата на Т. показва, че той е зависел много от своите съседи и на практика не е имал възможност активно да се намесва в хода на събитията.

Лит.: Klaić V. Povijest hrvata. 1. Zagreb, 1899, p. 71–84; Šišić F. Geschichte der Kroaten. 1. (bis 1102). Zagreb, 1917, p. 121–150; Zbornik kralja Tomislava. Zagreb, 1925, 686 p.; Mandić D. Razprave i prilozi iz stare hrvatske povjesti. Roma, 1963, p. 214–225; Dujčev I. Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance aux Xe – XIIe siècles. – In: Dujčev I. Medioevo bizantino-slavo. 3. Roma, 1971, p. 197–202; Fine J. The Early Medieval Balkans. Ann Arbor, 1983, p. 262–266; Rapacka J. Leksykon tradycji chorwackich. Wurszawa, 1997, p. 185–187.

Илия Илиев

ТОМСЪН, Франсис (Thomson, F.) (24.XI.1935) – белгийски палеославист, шотландец по произход. Роден в гр. Чийм, графство Съри, Великобритания. Завършва германска (1957) и слав. филология (1959) в Кеймбридж. Специали-

зира слав. филология и теология в Хайделберг (1959–1960). През 1964 защитава докторат на тема „Уилям Палмър и Руската църква" в Теологическия фак. на Унив. в Кеймбридж. От 1963 работи в Държ. унив. в Антверпен, Белгия, като лектор (1963–1980), извънреден (1980–1988) и редовен проф. (от 1988); от 1997 е professor emeritus с годишна стипендия за научна работа. Във Фак. по приложна икономика и в Инст. за преводачи и интерпретатори в Държ. унив. в Амстердам чете лекционни курсове по английски език и теория на превода. Член-учредител на Британската славистична група за медиевистични изследвания (1974), на Белгийския междууниверситетски център за източноевроп. изследвания (1979) и на Белгийската асоциация за украински изследвания (1990, председател от 1991). Член на Белгийската асоциация по византинистика (от 1978), на Славистичната библейска комисия към Международния комитет на славистите (от 1989) и на Славистичния комитет за изследване на Новия завет към Обединените библейски д-ва (1991–1999). Председател на Белгийската асоциация на славистите и неин представител в Международния комитет на славистите (от 1991). Член на редакционните колегии на списанията „Slavica Gandensia" (от 1988) и „Analecta Bollandiana" (от 1993). Почетен знак „Климент Охридски", I ст., на Софийския унив. (1988), почетен д-р на Великотърновския унив. (1999).

Франсис Томсън

Основно място в научните занимания на Т. заемат проблемите за връзката на виз. литература със старите слав. литератури, за разпространението и рецепцията на преводните произведения в тях, както и за взаимодействието между слав. култури. Съставената от него картотека инципитариум обхваща над 10 000 слав. превода, възникнали от създаването на слав. писменост до смъртта на имп. Петър I (1725). В редица публикации (обединени в книгата му „The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia" и допълнени с осъвременена информация и библиография) Т. застъпва тезата, че основният корпус от преводи (литургични текстове и монашески четива), използвани от източните славяни, е направен в Б-я. Процесът на пренасяне на културни ценности, възникнали главно на Атон, но и в Константинопол, Ерусалим и Синай, към Русия през бълг. земи, макар и протичащ с постепенно отслабващ интензитет, на практика никога не престава. Посредническата роля на старобълг. литература между Византия и Русия намира израз в предоставяне не само на готови преводи, но и на преработените според бълг. условия виз. структурни парадигми. Т. е убеден, че слабото владеене на съвременния за Ранното средновековие литературен грц. език, което проличава в липсата на цитати от непреведени виз. автори в оригиналните творби на книжовниците в Киевска Русия, както и непознаването на виз. догматическа теология и на класическата грц. философия лишават сред-

новековната руска култура от директна връзка с виз. оригинали и в крайна сметка довеждат до механично спазване на църковния ритуал. По думите на Т. Киевска Русия наследява не интелектуалния свят на високата виз. образованост, а обскурантизма на виз. монашество. На тази теза противопоставят свои аргументи Д. М. *Буланин* (1979) и А. А. *Алексеев* (1996).

Т. е автор на стойностни изследвания върху историята на превода и разпространението в средновековните слав. литератури на отделни творби и типове сборници, свързани с имената на изтъкнати виз. писатели (Григорий Назиански, Ефрем Сирин, Йоан Постник, Михаил Синкел, Псевдо-Методий от Олимп и др.). Изучавайки подбора на текстовете и цялостната структура на *Изборника от 1073*, той предполага, че паметникът е бил замислен като наръчник за светски лица по въпросите на християнската вяра и поведение, особено необходим за обстановката в Б-я след покръстването през 864. Неговата студия върху рецепцията на трудовете на Йоан Златоуст, включваща и подробен списък на творбите от различните редакции на *Златоструя* (придружен с инципитариум и първична библиография), е основно справочно помагало при работата с този старобълг. паметник. На задълбочен критически анализ са подложени и някои от „по-особените" ранни слав. преводи (главно жития на светци), за които се смята, че са били направени от лат. език или на основата на текстове, запазени единствено в итало-грц. традиция. Специални проучвания Т. посвещава на средновековната теория и практика на превода от гръцки на латински и славянски, като създава типология на най-често допусканите от слав. книжовници грешки, посочва като задължително условие за изследването на слав. преводи съпоставката с критическо издание на грц. текстове и обсъжда затрудненията, възникващи при предаването на старите слав. текстове на съвременни езици.

Особено внимание Т. отделя на развитието на слав. *Библия* от най-старите ѝ преводи до наши дни; на този проблем посвещава отделна монография. Целта му е да предостави изчерпателен преглед (снабден с подробен библиографски обзор) на съвременното състояние на изследванията в тази област, като проследи както формирането и еволюцията на Стария завет като цяло, така и историята на слав. преводи и оформянето на библейските книги (текстологическите проучвания върху всяка от частите на Библията са резюмирани в отделна глава). Т. застъпва мнението, че няма доказателства за превод на Библията или на части от нея от времето преди *Моравската мисия*, а ако се допусне, че такъв превод все пак е съществувал (мисионерите е трябвало да обясняват Евангелието достъпно на новопокръстените и да разполагат поне с текста на молитвата „Отче наш" на славянски), то той не е достигнал до наше време. Според Т. остава неясно колко етапа на преработка разделят първоначалните Кирило-Методиеви преводи от най-ранните им запазени версии и дали други слав. текстове (освен на Евангелието, Псалтира и Посланията на апостолите) са надживели техните създатели. Така на въпросите, дали слав. първоучители наистина са успели да подготвят пълен превод на Стария завет, както и кои именно измежду ранните преводи на библейските книги са наистина тяхно дело, засега не може да се даде отговор.

За кирилометодиевистиката интерес представляват също заключенията на Т. по отношение на *триезичната ерес*. Той оспорва разпространената представа, че по времето на Моравската мисия представителите на Западната църква допускали литургията да се извършва само на евр., грц. и лат. език, и доказва, че посочваните по въпроса извори се цитират

извън контекста и смисълът им се преиначава. Според него за разлика от Византия, където налагането на християнството се съпровожда от нетолерантност спрямо родния език на новопокръстените и обикновено върви успоредно с процеса на гърцизиране, строгото придържане към триезичната догма на Запад е мит, който няма потвърждение в истор. паметници.

Т. има отделни изследвания и за някои видни представители на старобълг. литература. Той смята, че доказателствата за авторството на *Константин Преславски* върху превода на Черковното сказание са недостатъчни, макар и да е сигурно, че той е осъществен в Б-я в края на IX или в началото на X в., и препоръчва старобълг. превод да бъде разглеждан в съпоставка с латинския, направен по същата грц. версия на *Анастасий Библиотекар*. На основата на детайлен анализ на разночетенията в преписите на старобълг. превод на трактата „За православната вяра" от Йоан Дамаскин Т. аргументирано доказва блестящото боравене с грц. език и доброто познаване на философско-догматическата терминология от страна на преводача *Йоан Екзарх*, които най-вероятно са резултат от неговото теологическо образование.

Важни теми в изследователската работа на Т. са българ. културно развитие по време на виз. владичество, основаването и историята на най-важните за слав. свят манастири на п-в Атон – Зографския, Хилендарския и „Св. Пантелеймон", литургичната реформа на Евтимий Търновски. Студия и отделна монография Т. посвещава на Григорий Цамблак, в които оспорва традиционни постановки във връзка с житейския и творческия му път, с автентичността и достоверността на изворите за него.

С ъ ч . : Economy. An Examination of the Various Theories of Economy Held within the Orthodox Church with Special Reference to the Economical Recognition of the Validity of Non-Orthodox Sacraments. – The Journal of Theological Studies, 16, 1965, p. 368–420; Cosmas of Bulgaria and His Discourse Against the Heresy of Bogomil. – Slavonic and East European Review, 54, 1976, p. 262–269; The Nature of the Reception of Christian Byzantine Culture in Russia in the Tenth to Thirteenth Centuries and Its Implications for Russian Culture. – Slavica Gandensia, 5, 1978, p. 107–139 (същото в: The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia. Farnborough, 1999); The Ascription of the Penitential Заповѣди святыхъ отецъ къ исповѣдающимся сыномъ и дщеремъ to Metropolitan George of Kiev. – In: Russia Mediaevalis. 4. München, 1979, p. 5–15 (corrigenda in: Russia Mediaevalis. 5. München, 1984, 1, p. 176); A Guide to Slavonic Translations from Greek down to the End of the Fourteenth Century. – В: Славянска палеография и дипломатика. 1. С., 1980, с. 27–37; Apocrypha Slavica. – Slavonic and East European Review, 58, 1980, p. 256–268; Chrysostomica Palaeoslavica. A Preliminary Study of the Sources of the Chrysorrhoas (Zlatostruy) Collection. – Cyrillomethodianum, 6, 1982, p. 1–65; Slavonic Translations of Saint Basil's Works. – Палата книгописьмя, 6, 1982, с. 61–63; Quotations of Patristic and Byzantine Works by Early Russian Authors as an Indication of the Cultural Level of Kievan Russia. – Slavica Gandensia, 10, 1983, p. 65–102 (същото в: The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia. Farnborough, 1999); A Survey of the Vitae Allegedly Translated from Latin into Slavonic in Bohemia in the Tenth and Eleventh Centuries. – In: Atti dell' 8. Congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo. Spoleto, 1983, p. 331–348; The Works of St. Gregory of Nazianzus in Slavonic. – Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums, NF, Reihe 2, 1983, p. 119–125; The Eulogy of St. John the Divine Attributed to John the Exarch of Bulgaria. – Slavica Gandensia, 11, 1984, p. 129–158; The Slavonic Translations of the „Oratio in Mesopentecosten in paralyticum, et in illud: 'Nolite iudicare secundum faciem'" Attributed Variously to Amphilochius of Iconium and John Chrysostom. – Byzantion, 54, 1984, p. 593–601; The True Origin of Two Homilies Ascribed to Ephraem Syrus Allegedly Preserved in Slavonic. – In: ANTIΔΩΡΟΝ. Hulde aan dr. Maurits Geerard bij de voltooiing van de Clavis Patrum Graecorum. 1. Wetteren, 1984, p. 13–26; Early Slavonic Translations – an Italo-Greek Connection? – Slavica Gandensia, 12, 1985, p. 221–234; The Slavonic Translations of Pseudo-Methodius of Olympus' Apocalypsis. – В: Търновска книжовна школа. 4. С., 1985, p. 143–173; Apocrypha Slavica II. – Slavonic and East European Review, 63, 1985, 73–98; The Old Bulgarian Translation of the Homilies of Ephraem Syrus. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 1, p. 124–130; Constantine of Preslav and the Old Bulgarian Translation of the „Historia ecclesiastica et mystica contemplatio" Attributed to Patriarch Germanus I of Constantinople. – Palaeobulgarica, 10, 1986, 1, p. 41–48; Old Slavonic Translations: Advantages and Disadvantages of Slavonic as a Literary Language

– Le Langage et l'Homme, 21, 1986, p. 110–116; The „Passio S. Johannis Baptistae" and the "Laudatio (secunda) S. Nicolai episcopi Myrensis" Hitherto Attributed to Clement of Ochrida. – In: Studia slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata. 2. Rome, 1986, p. 697–703; Prolegomena to a Critical Edition of the Old Bulgarian Translation of the „De ascetica disciplina" Ascribed to Basil of Caesarea, Together with a Few Comments on the Textual Unreliability of the 1076 Florilegium. – Slavica Gandensia, 13, 1986, p. 65–84; Сравняване на славянските преводи с некритични издания на гръцки текстове – няколко примера за методологическа грешка. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 289–294; The Problem of the Reception of the Works of John IV Ieiunator of Constantinople among the Slavs: Nicon of the Black Mount and Cirycus of Novgorod. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 1, p. 23–45; Slavonic Translations of Basil of Caesarea's „De ascetica disciplina" and a Slav Adaptation of the First of Them. – В: Втори международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1986 г. Доклади. 11. Стара българска литература. Литература на Българското възраждане. С., 1987, с. 50–84; Patriarch Euthymius of Tărnovo and Philotheus of Constantinople und Liturgical Reforms in Fourteenth Century Bulgaria. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 4, p. 116–119; The Implications of the Absence of Quotations of Untranslated Greek Works in Original Early Russian Literature, Together with a Critique of a Distorted Picture of Early Bulgarian Culture. – Slavica Gandensia, 15, 1988, p. 63–91 (същото в: The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia. Farnborough, 1999); „Sensus" or „Proprietas Verborum". Mediaeval Theories of Translation as Exemplified by Translations from Greek into Latin and Slavonic. – Symposium Methodianum, p. 675–691; Towards a Typology of Errors in Slavonic Translations. – Orientalia Christiana Analecta, 231, 1988, p. 351–380; The Bulgarian Contribution to the Reception of Byzantine Culture in Kievan Rus': the Myths and the Enigma. – Harvard Ukrainian Studies, 12–13, 1988–1989, p. 214–261 (същото в: Die slawischen Sprachen, 30, 1992, p. 105–152; The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia. Farnborough, 1999); Continuity in the Development of Bulgarian Culture during the Period of Byzantine Hegemony and the Slavonic Translations of Works by the Three Cappadocian Fathers. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 140–153; Towards a Typology of Quotations in Early Slavonic Literature, with an Assessment of their Value for Textology Illustrated by the Quotations from Ephraem Syrus' „Pareneses" in the „Patericon Kievocryptense". – AnzSPh, 20, 1990, p. 15–60; Les cinq traductions slavonnes du „Libellus de fide orthodoxa" de Michel le Syncelle et les mythes de l'arianisme de saint Méthode, apôtre des Slaves, ou d'Hilarion, métropolite de Russie, et de l'existence d'une Eglise arienne à Kiev. – RES, 63, 1991, p. 19–54 (corrigenda: RES, 63, 1991, p. 724); Stages in the Assimilation of Byzantine Culture by the East Slavs, 9th–17th Centuries. – In: XVIIIe Congrès international des études byzantines. Résumés des communications. 2. Moscow, 1991, p. 1158–1159; John the Exarch's Theological Education and Proficiency in Greek as Revealed by His Abridged Translation of John of Damascus' „De Fide Orthodoxa". – Palaeobulgarica, 15, 1991, 1, p. 35–58; SS Cyril and Methodius and a Mythical Western Heresy: Trilinguism. A Contribution to the Study of Patristic and Mediaeval Theories of Sacred Languages. – AB, 110, 1992, p. 67–122; On Translating Slavonic Texts into a Modern Language. Some Critical Remarks on a New English Translation of Early East Slav Sermons, Together with a Translation of Luke of Novgorod's Homily to the Brethren. – Slavica Gandensia, 19, 1992, 205–217; Archbishop Daniel II of Serbia, Hierarch, Hagiographer, Saint. With Some Comments on the „Vitae regum et archiepiscoporum Serbiae" and the Cults of Mediaeval Serbian Saints. – AB, 111, 1993, p. 103–134; The Symeonic Florilegium – Problems of Its Origin, Content, Textology and Edition, Together with an English Translation of the Eulogy of Tzar Symeon. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 1, p. 37–53; „Made in Russia". A Survey of the Translations Allegedly Made in Kievan Russia. – In: Millenium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Rußland 988–1988. Vorträge des Symposiums anläßlich der Tausendjahrfeier der Christianisierung Rußlands in Münster vom 5. bis 9. Juni 1988. Köln–Weimar–Wien, 1993, p. 295–354 (същото в: The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia. Farnborough, 1999); The Corpus of Slavonic Translations Available in Muscovy. The Cause of Old Russia's Intellectual Silence and a Contributory Factor to Muscovite Cultural Autarky. – In: Christianity and the Eastern Slavs. 1. Slavic Cultures in the Middle Ages. Berkeley, 1993 (California Slavic Studies, 16), p. 179–214 (corrigenda: California Slavic Studies, 17, 1994, p. 335) (същото в: The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia. Farnborough, 1999); L'évolution de la manière de traduire chez les Slaves au moyen âge. Comparaison et édition de deux traductions slavonnes (X^e–XIVe siècles) de passages d'Irenée et d'un Pseudo-Augustin. – Revue d'histoire des textes, 24, 1994, p. 313–336; Greek, Latin and Slavonic – a Mediaeval Variant of the Theory of Three Pre-eminent Languages in the Late Middle High German Translation of William Durandus' „Rationale divinorum officiorum". Together with a Note on the Slavonic Translation of the Latter. – AnzSPh, 22, 1994, 2, p. 147–175; The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' „Scholia mythologica in Orationes Gregorii Nazianzeni". – Palaeobulgarica, 18, 1994, 3, p. 91–92; The Earliest Vernacular Slav Translation of Old Testament Books from Hebrew. Together with a Few Comments on Allegedly Judaizer Translations. – Slavica Gandensia, 21, 1994, p. 145–155; On the Problems Involved in Translating Slavonic Texts into a Modern Language. – Bsl, 55, 1994, p. 360–375; The Intellectual Culture of Early Russia and the Historian's

Task. An Open Letter to Oleg N. Trubacev. – Palaeoslavica, 3, 1994, p. 297–302; The Distorted Mediaeval Russian Perception of Classical Antiquity: the Causes and the Consequences. – In: Mediaeval Antiquity. Louvain, 1995 (Mediaevalia Lovaniensia, Series I. Studia, 24), p. 303–364 (същото в: The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia. Farnborough, 1999); OCS *лакиа: Neither „Mare", nor „Whore", but Ghost-Word. – In: Подобната памать сътворити. Essays to the Memory of Anders Sjöberg. Stockholm, 1995 (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Slavic Studies, 24), p. 187–192; Saint Anthony of Kiev – the Facts and the Fiction. The Legend of the Blessing of Athos upon Early Russian Monasticism. – Bsl, 56, 1995, p. 637–668; The Intellectual Difference between Muscovy and Ruthenia in the Seventeenth Century. The Case of the Slavonic Translations and the Reception of the Pseudo-Constantinian „Constitutum" („Donatio Constantini"). – Slavica Gandensia, 22, 1995, p. 63–107; Slav Philology Today – a Few Reflections on Desiderata. – Slavia, 66, 1996, p. 54–56; The False Identification of Gregory Tsamblak with Gabriel Uric: The Full Extent of Alexander Yatsimirsky's Fraud Exposed. – Slavica Gandensia, 23, 1996, p. 117–169; The Origins of the Principal Slav Monasteries on Athos: Zographou, Panteleèmonos and Chilandariou. Together with Some Comments on the Alleged Appearance of Hesychast Practices on Athos in the Late Twelfth Century and on Early Serbian Monasticism. – Bsl, 57, 1996, p. 310–350; Gregory Tsamblak – the Man and the Myths. – Slavica Gandensia, 25, 1998, 2, p. 1–144; The Slavonic Translation of the Old Testament. – In: Interpretation of the Bible. Proceedings of the International Symposium, 18–20 September 1996. Ljubljana–Sheffield, 1998, p. 605–920; The Intellectual Silence of Early Russia. Some Introductory remarks. – In: The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia. Farnborough, 1999, p. 1–14; The Reception of Byzantine Culture in Mediaeval Russia. Farnborough, 1999, 416 p.; Has the Cyrillomethodian Translation of the Bible Survived? – In: Thessaloniki – Magna Moravia. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki 16–19 October 1997. Thessaloniki, 1999, p. 149–164; Jernej Kopitar and the Acquisition of Slavonic Codices from Chilandari and Zographou for the Imperial Court Library at Vienna in 1827. – WSJ, 14, 1999, p. 201–218; Communications orales et écrites entre Grecs et Russes (IXe–XIIIe siècles). Russes à Byzance, Grecs en Russie: Connaissance et méconnaissance de la langue de l'autre. – In: Voyage et voyageurs à Byzance et en Occident du VIe au XIe siècle. Actes du colloque international organisé par la Section d'Histoire de l'Université Libre de Bruxelles en collaboration avec le Département des Sciences Historiques de l'Université de Liège (5–7 mai 1994). Geneva, 2000, p. 99–147; The Slavonic Translation of the Hitherto Untraced Greek „Homilia in nativitatem Domini nostri Jesu Christi" by Atticus of Constantinople. – AB, 118, 2000, p. 5–36; The Ages of Man in Slavonic Translated and Original Literature down to the Time of Peter the Great. A Preliminary Study. Together with Some Comments on the Relative Semantic Values of the Terms Used to Denote the Ages. – Slavica Gandensia, 27, 2000, p. 247–277; Погрешно ли е приписвано на Григорий Цамблак Мъчението на св. Йоан Нови. – Старобългарска литература, 32, 2001, с. 63–74; Further Proof of Latin Influence on the Earliest Attainable Slavonic Translation of the Psalms. – Slavica Gandensia, 28, 2001, p. 209–216; Hagiographica in the Slavonic Manuscripts of the Pontificio Istituto Orientale. Together with an Excursus on the Slav Accounts of St Barbarus. – AB, 119, 2001, p. 363–382; The Slavonic Manuscripts on Mount Athos. Some Remarks about a Recent Catalogue. – AB, 119, 2001, p. 126–143; The Slavonic Bible as an Oecumenical Link between East and West. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 30–44.

Лит.: Буланин Д. М. Пятнадцать вопросов проф. Томсону из университета в Антверпене. – Русская литература, 22, 1979, 1, с. 97–101; Алексеев А. А. Кое-что о переводах в Древней Руси (по поводу статьи Фр. Дж. Томсона „Made in Russia"). – ТОДРЛ, 49, 1996, с. 278–296; Буланин Д. М. Мифы о Григории Цамблаке и мифоборчество Ф. Томсона. – Русская литература, 2, 2000, с. 211–216; Петрова-Таneва М. Професор Франсис Томсън на 65 години. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 3, p. 116–123.

Мая Петрова

ТОМШИЧ, Франце (Tomšič, F.) (20.III. 1905 – 5.V.1975) – словенски езиковед славист. Роден в Требине, Словения. Завършва гимназия в Ново место (1923) и славистика във Философския фак. на Люблянския унив. (1928). Специализира в Ягелонския унив. в Краков и във Варшава (1928–1929). Защитава дисертация в Любляна на тема „Jezik v Janeza Svetokriškega Sacrum Promptuarium" (1930). През 1934 полага допълнителен изпит за преподавател по словенски, сърбохърватски и лат. език. Гимназиален учител в Любляна и Кран (1930–1949). Хонорован преподавател и проф. по словенистика във Висшия педагогически инст. в Любляна (1949–1953). Извънреден проф. по старославянски език и слав. филология във Философския фак. на Люблянския унив. (от 1953). През 1960 се хабилитира. През 1961–1971 преподава

Франце Томшич

допълнително и история на словенския книжовен език. От 1961 е научен съветник при Комисията за словенска граматика, филология и правопис към Словенската академия на науките и изкуствата. Член на Главната редколегия на Речника на словенския книжовен език и на редколегиите на списанията „Slovenski jezik" (1939–1941) и „Slavistična revija" (1955–1958). Умира в Любляна.

Научната дейност на Т. е съсредоточена главно в областта на истор. граматика на словенския език, историята на словенския книжовен език (по-точно на връзката му със старата книжовна традиция), най-стария писмен слав. език и неговите кодификатори Кирил и Методий, сравнителната граматика на слав. езици с оглед на развоя на старобълг. граматически категории и структури в съвременните слав. езици. Паралелно с основните си научни занимания той работи върху двуезични речници – немско-словенски (със седем издания) и словенско-немски (с три издания).

Т. е автор на изследване по сравнителен слав. синтаксис, посветено на развоя на причастията в слав. езици. Той е категоричен, че праслав. причастия не са сляпо повторение на гръцките, тъй като и другите индоевроп. езици познават сходни форми с подобна употреба. Според него обаче старобълг. конструкции с причастия са повторение на гръцките, тъй като най-старите слав. паметници са превеждани от грц. език и преводите са правени от гърци. Т. е убеден, че историята на слав. езици потвърждава автохтонността на разглежданите структури, като особена стойност в това отношение имат примерите от народните песни. През X в. от всеки пълноправен глагол са се образували причастия, които са притежавали глаголни и именни категории: време, залог, вид, склонение, род, число, определеност/неопределеност. По линията на предикацията те се развиват в деепричастия, а на атрибутивността – в прилагателни. Словенският език губи сегашното страдателно причастие; той е вторият слав. език, който не запазва тази форма, тъй като по функция тя се е доближавала до миналото страдателно причастие. В старобълг. език и двата вида причастия са налице, както и в старогръцкия, докато лат. език не познава това различие. От съвременните слав. езици само руски и български запазват сегашното страдателно причастие. То може да бъде заменено от пасивна конструкция – спрегаем глагол + се. Още от XVI в. атрибутивната употреба на сегашното причастие в словенския език е много ограничена. Миналото действително причастие I е рядко срещано в старословенски (във *Фрайзингенските молитви* има само три такива примера); през XVI в. се е срещало също рядко и най-често в адвербиална употреба. Вместо него често се е употребявало сегашно причастие.

Според Т. старобълг. атрибутивни причастия са на същите места, на които са и старогръцките. В съвременните слав. езици те се заменят с подчинени

относителни изречения. В словенския език още през XVI в. се употребяват спорадично. Конструкциите с дателен самостоятелен се развиват в деепричастни, за което съществуват и примери от старочешки и старобълг. текстове. Атрибутивните причастия се заменят и от именителни субстантивни или местоименни конструкции. Има пълно съвпадение между старобълг. и старогрц. език и в предикативната употреба на причастията. Това състояние потвърждават и случаи от староруски, чешки и полски паметници, от езика на далматински писатели, от хърватски документи от XIII в., от текстове на протестантски словенски писатели. Т. заключава, че само някои спомагателни глаголи в старобълг., старохърватски и старословенски паметници изискват включване на причастия към сказуемото. Подобна е връзката и при глаголите за възприятия от типа на: зная, виждам, слушам, намирам, съзирам и др. Прякото допълнение е винително. В тези конструкции обикновено се употребява сегашно причастие; миналото причастие е по-рядко срещано. В отделни случаи – при императивна употреба на инфинитива и при някои спомагателни глаголи (чисти копули, фазисни и модални копули, като хотѣти, имѣти, начати, повѣдати), сегашното причастие се замества от инфинитив. Според Т. развоят на причастията в словенския език е самостоятелен и независим, каквито са тенденциите в цялостния развой на другите слав. езици – старополски, старочешки. През XVII в. започват да изчезват деепричастията, които се заменят от инфинитив или подчинени изречения. След XVI в. остават само атрибутивните причастия. През периода на Контрареформацията причастията се поддържат съзнателно в езика под лат. влияние. Основният извод, който Т. прави, е следният: изчезването на причастията е общослав. тенденция. Конкурентните форми са: апозитивно предикатно деепричастие, инфинитивни форми, подчинени изречения, самостоятелно употребени глаголи. Друг съществен извод гласи, че употребата на деепричастни форми от протестантските словенски писатели не се дължи нито на немско, нито на лат. влияние, а е взета от живия народен език, където се е срещала при глаголите за възприятие.

В изследването си върху ЖМ (1955) Т. изразява становища по спорни въпроси около историята на *Пространните жития на Кирил и Методий* (авторство, място и време на възникване, език на оригиналите, слав. преводи). Той смята, че авторите на житията са различни книжовници, като нито един от тях не е бил моравски или панонски славянин, а образован Кирилов или Методиев ученик от Византия, грък по произход. Подкрепя мнението на Н. *ван Вейк*, че ЖК е възникнало във Велика Моравия преди 885 и смята, че Методий е участвал в неговото съставяне. По отношение на ЖМ обаче се разграничава от Ван Вейк и допуска, че то е написано на юг, в Б-я или *Македония*.

Въз основа на текстологически анализ на ЖМ (по осем преписа) Т. представя най-типичните примери от текста, които според него безспорно обосновават тезата на Н. Л. *Туницки*, че житията на слав. първоучители са гръцки по произход. В защита на тази концепция той анализира отделни лексеми и изрази (помышлан, по малоу, на молитвоу са наложнста, сѣмть възѣлѧ), които показват редица особености на слав. превод: неумело избиране на слав. синоними, непознаване на функцията на перфекта в слав. езици, неправилен превод и промяна на смисъла на отделни думи поради неразбиране на оригинала. За сравнение са привлечени примери от речниковия фонд на Супр. сб., Син. пс., Хрониката на Георги Арматол, Ефремовската кормчая и др. Т. смята, че са необходими допълнителни проучвания, тъй като лек-

сиката на Житието в отделни случаи се различава от езика на най-старите слав. паметници, а в други има значително сходство с него. Т. изтъква, че според езиковите си черти ЖМ е преведено през т. нар. от него моравски период на стария църковен слав. език (с. 206). Преводът е извършен най-късно през първото десетилетие на X в. по грц. извор, възникнал малко по-рано от превода, като преводачът е някой от изгонените Методиеви ученици, грък, познаващ добре моравското наречие поради дългогодишното си пребиваване във Велика Моравия. В заключение Т. допуска, че ЖМ и неговият слав. превод са дело на един и същ пряк Методиев последовател, но не назовава неговото име. При анализа се обръща внимание на вариантните форми в текста и се търси истор. и езикова обосновка на появата им. Т. разглежда различните съвременни преводи на Житието, като коригира отделни неточности в тях, както и в изследователските тълкувания. Работата съдържа и оценка на съществуващите издания на паметниците.

През 1960 Фр. *Гривец* и Т. публикуват критическо издание на ЖК и ЖМ („Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes") в съпоставка и с анализ на най-важните лат. и грц. кирило-методиевски *извори*. Трудът се състои от четири части. Т. подготвя третата от тях – „Textus Slavicus vitae Constantini et vitae Methodii" (p. 83–167), в която житията са възпроизведени съответно по Хилендарския препис № 444 от 1625–1626 и по Успенския препис от края на XII – началото на XIII в. с разночетения.

В публикация от 1968 Т. оспорва изказаните в палеославистиката мнения за влиянието на други слав. езици (старобългарски, старословашки) върху езика на *Фрайзингенските молитви* и подкрепя тезата на Р. Рамоувж за техния словенски произход. Сред главните му аргументи са следните обстоятелства: приемането на християнството от словенците 100 г. преди идването на слав. първоучители в Моравия, възможността за използване на разбираем народен език във вероучението в края на VIII – началото на IX в. (по силата на въведения от имп. Карл Велики закон), ранните преводи на молитви от немски на словенски език (каквито са и Фрайзингенските откъси 1 и 2), съществените разлики между тях и Молитва за апостол или мъченик на Климент Охридски (според Т. те имат общ грц. извор), както и пълната обществено-политическа ситуация в словенските земи по време на Моравската мисия.

Съч.: Nemško-slovenski slovar. V Ljubljani, 1938. 6+760 p. (2 изд. 1974, 989 p.); Slovstvena zgodovina Slovencev, Hrvatov in Srbov v vprašanjih in odgovorih. V Ljubljani, 1938, 164 p. [P r e g e l j L. F. T o m š i č]; A. V. Isaćenko. Narečje vasi Sele na Rožu (рец.). – Slovenski jezik, 2, 1939, p. 234–236; Starocerkvenoslovanska slovnica in čitanka za višje razrede srednjih šol. Ljubljana, 1943, 74+2 p.; Poglavje iz slovenske historične sintakse. – SR, 8, 1955, p. 56–67; Vita Metodii (Tekstnokritične opombe). – SR, 8, 1955, p.195–208; Vita Metodii. 2. – SR, 9, 1956, p. 65–79; Razvoj knjižne slovenščine. – In: Zgodovina slovenskega slovstva. I. Ljubljana, 1956, p. 9–28; Slovstveni spomeniki v dobi pismenstva. – In: Zgodovina slovenskega slovstva. I. Ljubljana, 1956, p. 170–180; Jožef Kurc. Evangeliar Assemanuv (рец.). – SR, 9, 1956, p. 206; Prof. dr. Rajko Nahtigal – osemdesetletnik. – SR, 10, 1957, p. 1–9; Slovensko-nemški slovar. Ljubljana, 1958, 20+1053 p. (2 изд. 1973, 768 p.); Podoba najstarejše pisne slovenščine. – SR, 11, 1958, p. 19–34; Rajko Nahtigal. – In: Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 9, 1959, p. 63–67; Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Zagreb, 1960 (Radovi Staroslavenskog instituta, 4), 275 p. [G r i v e c Fr., Fr. T o m š i č]; Brižinski spomeniki. – Jezik in slovstvo, 1968, 7, p. 203–207; Freisinger Denkmäler im Licht der geschichtlichen Tatsache. – In: Cyrillo-Methodianische Fragen. Wiesbaden, 1968, p. 169–174; Koroška in začetki slovenskega pismenstva. – In: Koroška in koroški Slovenci. Ljubljana, 1971, p. 271–275.

Лит.: D e v o s P. – AB, 80, 1962, 3–4, p. 462–464 (рец.); L a c k o M. – OChP, 28, 1962, p. 191–194 (рец.); T k a d l č i k V. – Slavia, 32, 1963, p. 283–287 (рец.); P o g o r e l e c B. Sedemdeset let Franceta Tomšiča. – Jezik in slovstvo, 20, 1974–1975, p. 160–163; Z o r J. Prof. dr. France Tomšič. Sedemdesetletnica. – Naši razgledi, Ljubljana, 18, 4, 1975, p. 205; France Tomšič. – In: Biografije in bibliografije znanstvenih in strokovnih sodelavcev Slovenske Akademije znanosti in umetnosti.

Ljubljana, 1976, p. 116–118; S ú h a d o l n í k St. Tomšič France. – In: Slovenski bibliografski leksikon. 4. T–Ž. Ljubljana, 1980–1991, p. 127–129; K o r u z a J. Razumevanje in vrednotenje delovanja solunskih bratov v slovenski literarni zgodovini. – Bogoslovni vestnik, 45, 1985, p. 176–178; Z o r J. Tomšić, France. – In: Enciklopedija Slovenije. 13. Ljubljana, 1999, p. 284.

Лили Лашкова,
Елена Томова

Елена Тончева

ТО́НЧЕВА, Елена Борисова (26.VI. 1933) – бълг. музиковедка медиевистка. Родена в София, където получава средно образование. Завършва Теоретичния отдел на Бълг. държ. консерватория (1958), като учи и пиано в класа на А. Стоянов. Специалист (от 1960) и н. с. (от 1968) в Инст. за музикознание при БАН. През 1963–1965 учи църковно пеене и невмена нотация при протопсалта на Бълг. православна църква композитора П. Динев. Специализира история на средновековната музика в Париж (1971–1972) при С. Корбен. Защитава кандидатска дисертация на тема „Молдавски ръкописи от XVI в. – Велика вечерня. Репертоарно и палеографско-текстологическо изследване. (За музиката в Евтимиевата книжовна школа в Търново през XIV в.)“ (1980) и докторска дисертация на тема „Полиелейни мелодии, обозначени като български в балканската песенна практика (псалм 135 по извори от XII–XIII и XIV–XV в.)“ (1993). Ст. н. с. II ст. (1981) и ст. н. с. I ст. (1994). Ръководител на Музикалноистор. секция (1981–1996) в Инст. по музикознание и негов директор (от 1996). През зимния семестър на 1990 работи върху късновиз. псалмодия в Центъра за византоложки проучвания „Dumbarton Oaks Center“ към Харвардския унив. във Вашингтон. Изнасяла е лекции по късновиз. псалмодия в Инст. по лат. и грц. средновековие към Копенхагенския унив. (1986) и в Музиколожкия инст. към Виенския унив. (1994). Член на редколегиите на сп. „Българско музикознание“ (1977) и на поредицата „Musica Antiqua. Acta Scientifica“ (Бидгошч, Полша, от 1988). Асоцииран член на работната група „Кантус Планус“ към Международното музиколожко д-во (от 1990). Орден „Кирил и Методий“ I ст. (1983), Хердерова награда за 1998.

Въз основа на културноистор. и типологическо моделиране и на изследване на псалмодически песенни текстове в ранните славяноезични богослужебни извори (Преславска керамична плочка от IX–X в. с прокименов репертоар, старобълг. алилуарион) Т. подкрепя тезата, че в Б-я се поставя началото на славяноезичната източноправославна музикална традиция чрез творчески подбор спрямо утвърдените богослужебни модели. Основно място в изследванията на Т. заема музиката от късновиз. (XIV–XV в.) и поствиз. период (XV–XVIII в.). Интересуват я две главни теми: псалмодическото творчество на Йоан Кукузел и нотирания славяноезичен църковнопесенен репертоар, който тя проучва по двуезични грц.-слав. музикални (невмирани) извори от XIV–XV в. – Палаузовия препис на Бориловия синодик от XIV в., Атинския ръкопис № 928 – т. нар. Жеглиговска антология-аколутия от XV в., Рилските музикални приписки, Скопската

пападика от XV в. (№ 93 от Белградската народна библиотека), 10-те ръкописа от певческата школа в молдовския манастир Путна от XVII–XVIII в. („болгарский роспев", нотиран с киевска петолинейна нотация от XVI в. насам в Украйна, Белорусия, Московска Русия).

Т. отделя специално внимание на полиелейните мелодии, свързани в ръкописите с етнонима „българско" (по псалми 134 и 135). Тя ги изследва в рамките на късновиз. полиелеен репертоар и установява тяхна трайна отличителна стилистическа особеност – псалмодическа строфичност. В двуезичната грц.-слав. Жеглиговска антология Т. открива характерна за по-ранния период (XI–XIII в.) палеографска особеност – мелодикосегментираща точка, която разграничава в мелизматичния късновиз. репертоар традиционна мелодическа „лексика". В стихирарическия славяноезичен репертоар на антологията точките разграничават мелодически формули от по-висш структурен порядък – мотиви (тип попевки), изграждащи псалмодически по облик строфични композиции. Т. систематизира и класифицира интонационните модели-формули (мотиви) и ги използва при сравнителния анализ на славяноезичните мелодии от XIV–XVI в. и петолинейно нотираните мелодии от „болгарский роспев" (XVII–XVIII в.). Така тя установява обща за славяноезичния репертоар псалмодическа стилистика от строфичен тип, изградена върху сравнително ограничен брой интонационни модели (мотиви). Специален обект на вниманието ѝ са и нотираните с т. нар. съкратена тита-нотация българоезични химнографски извори от XI–XIII в., между които уникално явление с развитата си тита-нотация е Драгановият миней от XIII в.

Т. формулира следната хипотеза за цялостното развитие на бълг. източноправославна средновековна музика: през IX–X в. в славяноезичното богослужение се налагат ранни и по-прости (вероятно ерусалимски) мелодически модели от псалмодически тип (различни от съответните по време константинополски, поставили началото на по-нататъшното развитие на виз. музика); те се съхраняват до XIII в. главно по устен път (или чрез „съкратените" тита-записи); от XIV в. в славяноезичната богослужебна песенност започва процес на овладяване на късновиз. нотация и стилистика; ранната по произход и псалмодическа по облик устна традиция частично попада в писмените двуезични грц.-слав. извори (XIV–XVI в.) наред със славяноезичното творчество в духа на късновиз. стилистика; от края на XVI в. насам тази песенност се нотира в Украйна с киевската петолинейна нотация под наименованието „болгарский роспев" (претърпял при това и специфични мелодически изменения). Т. подкрепя хипотезата си с множество мелодически съпоставки от изворовия материал.

Т. въвежда в науката уникални музикални извори: Бачковски фрагмент с мелизматично пеене от края на XIII в. (разкриващ непознат дотогава ранен етап на компилиране на новите късновиз. певчески книги аколутие) и три ръкописни ирмолога в библиотеки на Букурещ, които свидетелстват за съществуването през XVII–XVIII в. на манастир школа на „болгарский роспев" – манастира Голям скит (Манявски) в Карпатите.

С ъ ч . : Към въпроса за музикалната дейност на славянските просветители Константин-Кирил и Методий. – Старобългарска литература, 1, 1971, с. 81–102; Преписи на хирономическото певческо упражнение на Йоан Кукузел (Към проблема за развитието на византийската музикална традиция през периода XIV–XVIII в.). – Известия на Института по музикознание, 18, 1974, с. 209–309; Църковната музика в Търновската книжовна школа и съхранението ѝ в Молдавската църковнопеевска практика през XVI в. – В: Търновска книжовна школа. 2. С., 1980, с. 573–589; Манастиры „Голям Скит" – школа на „Болгарский роспев". Скитски „болгарски" ирмолози от XVII–XVIII в. С., 1981, 1., 167 с.; 2., 700 с.; Хирономическото певческо упражнение на Йоан Кукузел. – В: Йоан Кукузел – живот, творчество, епоха. С., 1981 (Музикални из-

ризонти, 18–19), с. 74–101; Boulgarikon-Melodien in der Akoluthie des Psalms 135. – In: Musica antiqua Europa orientalis. Acta scientifica. 6. Bydgoszcz, 1982, p. 93–114; Die Skitische musikhandschriftliche Familie des Bolgarkij Rospev von 17.–18. Jh. und die spätbyzantinische Musikpraxis. – JÖB, 32 (17), 1982, p. 85–98; Der altrussische Kondakar. – AnzSPh, 14, 1983, p. 155–158; Рилски музикални приписки от XV в. [Т о н ч е в а Е., Е. К о ц е в а]. – Българско музикознание, 7, 1983, 2, с. 3–44; Новооткрит паметник на средновековната музика от XIII в. в Бачковския манастир. – Българско музикознание, 8, 1984, 3, с. 3–46; Das Polyeleos-Gesangwerk Johannes Koukouzeles. – Mitteilungen des bulgarischen Forschungsinstituts in Österreich, 4, 1984, 2, p. 59–74; За ранната полиелейна песенна практика на Балканите (по извори от XII–XIII в.). – Българско музикознание, 9, 1985, 3, с. 3–29; За старобългарската полиелейна песенна практика (Новооткрит невмен запис на полиелей „вулгарикон"). – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 340–364; Калофонни стихове от майстор Йоан Кукузел (по рък. Атина № 2458 от 1336 г.). – Българско музикознание, 11, 1987, 4, с. 88–117; Isaija's Antology (Athens Ms N 928, XVth c.) as a Sourse for the Late-Byzantine Melodical Lexicology [Theses]. – In: Musica antiqua Europa orientalis. Acta scientifica. 7. Bydgoszcz, 1988, p. 1025–1046; Keramikplatte aus Preslav mit Prokeimena-Repertoire aus dem 9./10. Jahrhundert als altbulgarisches Musikdenkmal. – Symposium Methodianum, p. 315–340; За старобългарската адиларна песенна практика. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 208–218; За полиелей „българката" – възможно взаимодействие между църковен и фолклорен певчески професионализъм. – Музикални хоризонти, 1989, 12–13, с. 147–165; Полиелейни припеви за св. Иван Рилски от XV в. – Българско музикознание, 15, 1991, 2, с. 42–54; The Bulgarian Liturgical Chant. – In: Rhythm in Byzantine Chant. Hernen, 1991, p. 129–140; Die musikalische Bedeutung des Interpunktionszeichens „Punkt" in dem sticherarischen Repertoire der Handschrift NB Athens 928 (XV Jh.). – In: Musikkulturgeschichte. Festschrift für Konstantin Floros zum 60. Geburtstag. Wiesbaden, 1991, p. 461–478; Über die Formelhaftigkeit in der mündlichen Kirchengesangspraxis auf dem Balkan (Das Automela-Proshomoia-Singen der Südslaven im 15. Jh. nach Ms. Athens N 928). – In: Cantus Planus. Pecs, Hungary, 1990, Budapest, 1992, p. 251–266; Полиелейният псалм 135 по извори от XII–XIII в. – Българско музикознание, 17, 1993, 1, с. 3–31; The „Latrinos" Settings of the Polyeleos Psalm 135. On the Typological Problems of the Late Byzantine Psalmody. – In: Cantus Planus. 2. Eger, Hungary, 1993, Budapest, 1995, p. 473–492; Празникът на православието в България през XIV в. – В: Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. С., 1996, с. 81–92; Нотацията в Драгановия миней в контекста на музикалнописмената практика през XIII в. – В: Светогорската обител Зограф. 2. С., 1996, с. 243–258; Взаимоотношението Изток – Запад в европейската музикална култура: теология и музика (източноевропейското Ars nova). – Българско музикознание, 23, 1999, 2, с. 91–101; *Ars музика* на Изток и на Запад в Европа през XIV век. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 658–665.

Лит.: К у ю м д ж и е в а Св. Молдавски ръкописи от XVI в. – Велика вечерня. Репертоарно и палеографско-текстологическо изследване (За музиката в Евтимиевата школа в Търново през XIV в.) (рец.). – Българско музикознание, 5, 1981, 2, с. 59–60; Х ъ р к о в Ст. Четири десетилетия в служба на „звучащата теология" (Опит за портрет на Елена Томчева). – Palaeobulgarica, 27, 2003, 1, с. 100–107.

Наташа Япова

ТОТ, Имре (Tóth, I.) (21.IV.1932) – унгарски палеославист. Роден в гр. Карцаг, Унгария. Завършва руска филология в Сегедския унив. (1954). Първоначално е учител по руски език (1954–1959) и преподавател по руски език във Висшия учителски инст. в Ясберен (1959–1961). От 1961 работи в Катедрата по руски език и литература в Сегедския унив., където е доц. (1983) и проф. (1986). Чете курсове по старобълг. език, история на руския език, сравнителна граматика на слав. езици, история на езикознанието, води и практически занимания по история на руския и старобълг. език. Преподавателската му работа включва спецкурсове за живота и делото на Кирил и Методий, Златния век на старобълг. литература, увод в слав. езикознание и др. Защитава университетска дисертация „Палеография и език на Музейното евангелие" (1964) и кандидатска дисертация „Склонение на съществителните имена в Псковските летописи" (1967). Редактор на изданието на Катедрата по руски език и литература при Сегедския унив. „Dissertationes Slavicae (Sectio Linguistica)". През 1985 защитава докторска дисертация „Русская редакция древне-

Имре Тот

болгарского языка в конце XI – начале XII в.". Почетен д-р на Софийския унив. (2001). Чуждестр. член на БАН (2001).

Основните занимания на Т. са съсредоточени върху възникването на руската редакция на старобълг. език, историята на руския език, описания на старобълг. и староруски ръкописи, бълг. заемки в унгарския език, живота и делото на Константин-Кирил и Методий и техните ученици. Той проучва детайлно отделни фонетични и морфологични особености на ръкописи от най-ранния период на староруската книжнина, като обръща специално внимание и на палеографските и правописните им особености. Наблюденията си систематизира в книгата си от 1985 – първото, подчертано приносно монографично изследване на сложния процес, довел до формирането на руската редакция на старобълг. език. Данните от десет различни в жанрово отношение ръкописа от този период му дават основание да сподели мнението на някои руски учени (А. А. *Шахматов*, Н. Н. *Дурново* и др.) за съществуването на норма в русификацията на проникналите в Русия старобълг. паметници – за разлика от другото разпространено схващане за хаотично натрупване на русизми в преписите. Според Т. нормата предизвиква промени във фонетичните, в някои морфологични (по-рядко и в лексикални) черти на паметниците. По характер обаче езикът остава старобългарски, с наличие на русизми. Спорадичното въвеждане на русизми според терминологията на Т. води до създаването на руски *извод*, а последователното им натрупване – до появата на руска *редакция* (втора фаза в развитието на процеса). Той смята, че в правописно отношение не се откриват комплексни черти, по които тези паметници могат да се обединят. В началото на XII в. вече е била създадена система на руския правопис, по същото време се оформят и своеобразни правописни школи – едноерова (с ъ или ь) и двуерова. Проучените от Т. особености му позволяват да твърди, че текстове с ь са преписвани предимно в Източна или Североизточна Б-я, докато ръкописи с ъ са се създавали и в Източна, и в Западна Б-я. Оттам тези паметници са проникнали в Русия след покръстването ѝ в 988. Употребата на еровете в проучените от Т. паметници показва, че по-голямата част от тях са преписани от оригинали, възникнали в Източна Б-я, което, разбира се, не означава, че ръкописи от Западна Б-я не са били известни в Русия. Според рефлексите на праслав. съчетания *tъrt, *tьrt, *tъlt, *tьlt Т. очертава разделната линия между руския извод и руската редакция. Ръкописи, които отразяват старобълг. рефлекси, представляват руския извод, а руските рефлекси характеризират руската редакция. Нейното развитие се ускорява с дейността на създадения от киевския княз Ярослав Мъдри (1019–1054) скрипторий.

Съществена част от проучванията на Т. засяга проблеми около *изворите* за слав. първоучители. Той обръща специално внимание на един малко известен лат.

извор за Методий – богословския трактат на марошварския (чанадския) епископ Гелерт (980–1046) „Deliberatio supra hymnum trium puerorum" („Размишление над химна за тримата юноши"), в който се говори за Методиеви сподвижници – „suffragantibus Metodianistis" (1986). Чрез подробен анализ на фразата: „Ако не се лъжа, някои имат намерение с помощта на методиевистите в края на краищата напълно да отслабят у нас силата на Църквата в угода на еретиците" в контекста на истор. обстановка в епископията на Гелерт, като се опира и на данни от топонимията и на българ. заемки в унгарския език, Т. убедително доказва, че става дума именно за Методий и за отглас на неговата дейност, т. е. за богослужение на старобълг. език, което е предизвиквало негодуванието на Гелерт поради вероятните му убеждения на триезичник. За ранни контакти между българи и унгарци според Т. свидетелстват Първото житие на *Наум Охридски* и многобройните българ. заемки в унгарския език. След обстоен езиков коментар на Житието (1978, 1993) той формулира няколко основни извода: времето на неговото създаване е първата половина на X в., мястото – Западна Б-я (Девол); първоначалният текст е бил близък до езика на паметници, които не произхождат от западнобълг. земи (Супр. сб., Сав. кн.); единственият познат днес препис на Житието се отличава с известна сърбизация, която е осъществена преди XIV в. и е резултат на сътрудничеството между българи и сърби на православна основа. В специална статия (1997) Т. обосновава гледището си относно гл. 16 на ЖМ, в която се съобщава за срещата на архиепископ Методий с унгарски крал. Той приема пасажа за исторически достоверен, а самия текст – за частично интерполиран (добавено е не определението „угърски", а съществителното „крал", което е заместило първоначалното старобълг. „владика" със значение „господар"). Т. допуска, че Методий се е срещнал с някой от унгарските вождове през есента на 884 в района на Средния Дунав.

Няколко публикации на Т. са посветени на философските възгледи на Константин-Кирил, които са разгледани в тясна връзка с филологическата му практика, тъй като е очевидно, че като философ и филолог той е бил вдъхновяван от едни и същи „мисловни и емоционални мотиви". Може да се твърди, подчертава Т., че Константин-Кирил е представител на лансираното от Григорий Назиански философско течение; светоусещането му е повлияно и от платонизма, и от неоплатонизма; той не стига до крайностите на мистицизма, защото е имал правилно отношение към реалностите, постигнато чрез личен опит. Т. намира, че като убеден иконопочитател слав. първоучител съумява да създаде такава писмена система, в която изобразяемото (фонемата) се изразява еднозначно, изключвайки друго тълкуване, както го изключва и иконното изображение. Като анализира диспутите на Константин, в които той излага отношението си към иконите (гл. 6 и 10 на ЖК), Т. изяснява, че слав. първоучител изгражда аргументацията си върху теоретични постановки на Йоан Дамаскин, патриарх Никифор I и Теодор Студит, адаптирайки ги умело към конкретната ситуация (1996). Въз основа на част от лат. кирило-методиевски извори Т. разкрива и Методиевата философска доктрина (наречена от папа Йоан VIII (872–882) „doctrina falsa" – фалшиво, лъжливо учение) като богословски и житейски обоснована позиция срещу *триезичната ерес* (1989). В рамките на сходна проблематика е обсъдено учението на патриарх Фотий за двете души у човека и произтеклата от него промяна на отношенията между Константин-Кирил и Фотий (1991, 2001).

Сред най-значителните приноси на Т. са серията публикации, посветени на те-

мата за кирило-методиевските *традиции*. В съответствие с многоплановия й характер той подхожда към нея от няколко страни, осветлявайки различни факти и явления (спомена за първоучителите и техните ученици, отразен в книжовни паметници, разпространението на богослужение на старобълг. език, на християнска терминология и на слав. писменост в определени европ. региони, съдбата на конкретни ръкописи, оформянето на правописни школи, историята на някои манастири и др.).

Т. е автор на първата монография за Кирил и Методий на унгарски език (1981, 2 допълнено изд. 1991; на бълг. език – съответно 1981 и 2002). В нея се проследява дейността на двамата братя от формирането им като личности до разгрома на делото им във *Велика Моравия*. В книгата е концентрирана богата истор. и научноизследователска фактология. Макар и предназначено за по-широки читателски среди (поради което част от въпросите са само маркирани), изложението на Т. обхваща всички основни моменти около биографиите и творческите изяви на първоучителите. Сред изводите за общоисторическото значение на тяхното дело е подчертано обстоятелството, че те укрепват връзките между Византия и Рим и с това отлагат във времето разкола в Християнската църква, с което допринасят за единството на средновековна християнска Европа. В кратка заключителна глава е представен разцветът на книжнината през бълг. Златен век – епохата, когато се разгръща истор. роля на Б-я за спасяването на слав. писменост.

С ъ ч .: Музейное евангелие. – StS, 11, 1965, p. 195–270; Бычковская псалтырь XI в. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 8, 1972, p. 71–96; К вопросу изучения памятников русской редакции старославянского языка. – StS, 19, 1973, p. 337–346; Един езиков паметник в софийската Народна библиотека „Кирил и Методий". – ЕЛ, 28, 1973, 3, с. 22–36; К изучению среднеболгарских памятников. – StS, 20, 1974, p. 197–219; Житие Кондрата. – StS, 21, 1975, p. 237–275; Житие Феклы. – StS, 22, 1976, p. 235–270; О сочетаниях перед плавными между согласными в древнерусских рукописях XI в. – ВЯ, 1976, 4, с. 100–104; Листок Викторова. – StS, 23, 1977, p. 1–27; Русская часть Саввиной книги. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 12, 1977, p. 177–206; Кирилло-Мефодиевские традиции в средневековой Венгрии. – Palaeobulgarica, 1, 1977, 1, p. 20–25; К изучению именных форм среднеболгарских памятников. – Palaeobulgarica, 1, 1977, 1, p. 55–64; A legéribb Naum – legenda a Magyar honfoglalas. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Acta Historica, 20, 1977, p. 13–20 [K r i s t o G., I. T o t h]; К изучению графической системы русской редакции старославянского языка. – Hungaro-Slavica, 1978, p. 367–387; К изучению одноеровых памятников XI в. – StS, 24, 1978, p. 229–258; Данные к филологическому и историческому изучению жития Наума [K r i s t o Д., И. Т о т]. – Palaeobulgarica, 2, 1978, 4, p. 58–64; Кириллометодиевские традиции в средневековой Венгрии. – ВЯ, 1978, 5, с. 110–120; Редуцированные гласные в Реймском евангелии. – StS, 25, 1979, p. 427–439; Към изучаване на морфологията на среднобългарските паметници. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 364–369; К изучению одноеровых памятников XI в. – Palaeobulgarica, 4, 1980, 2, p. 26–29; Konstantin-Cirill és Metód, életc és működése. Budapest, 1981, 126 p. (2 доп. изд. Szeged, 1991; на бълг. език: Т о т И. Константин-Кирил и Методий. С., 1981, 153 с.; 2 доп. изд. С., 2002, 236 с.); Глагольные формы в Реймском евангелии. – Studia Russica, 4, 1981, p. 175–180; Константин-Кирил като философ. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 4, p. 33–35; Слово о пользе чтения книг Иоанна Златоуста в списке XI в. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 14, 1981, p. 299–329; О протографе и протографе кирилловской части Реймского евангелия. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 3, p. 180–182; Русская часть Саввиной книги. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 15, 1982, p. 193–245; Слуцкая псалтырь. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 15, 1982, p. 147–191; Болгарское четвероевангелие в Будапеште. – Palaeobulgarica, 7, 1983, 2, p. 3–13; Константин-Кирилл как ученый. – StS, 29, 1983, p. 3–31; По стъпките на мисионерите. – В: Кирило-Методиевски страници. С., 1983, с. 47–56; Исторические предпосылки возникновения и распространения древнеболгарской письменности на Руси. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 16, 1984, p. 144–199; Следи от Кирило-Методиевата традиция в унгарския речников фонд. – Palaeobulgarica, 8

1984, 1, p. 87–89; К изучению русской редакции древнеболгарского языка. – Palaeobulgarica, 8, 1984, 4 p. 93–98; Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. С., 1985, 356 с.; Миней Дубровского. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 17, 1985, p. 101–138+30 tabl.; К изучению русской редакции древнеболгарского языка XI–XII вв. – Palaeobulgarica, 10, 1986, 2, p. 24–37; Малоизвестный латинский источник о деятельности учеников Мефодия в Венгрии в начале XI в. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 48–54; Изучение деятельности Кирилла и Мефодия в Венгрии. – В: Хиляда и сто години от смъртта на Методий. С., 1987 (Кирило-Методиевски студии, 4), с. 469–474; Малоизвестный фрагмент служебной минеи на месяц октябрь. – StS, 33, 1987, p. 11–35; К вопросам изучения русской редакции древнеболгарского языка. – Hungaro-Slavica, 1988, p. 301–308; К изучению Слуцкой псалтыри. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 20, 1988, p. 219–226; Кирило-Методиевите традиции в Унгария. – В: Унгарска българистика. С., 1988, с. 59–68; Константин-Кирил като учен. – В: Унгарска българистика. С., 1988, с. 69–99; Konstantin-Cirill a tudós. – Filolsgiai Kozlöny, 34, 1988, p. 1–23; Doctrina Methodii Philosophi (Учение Мефодия Философа). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. С., 1989, с. 225–234; [Предговор]. – In: Szótárindex az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez. Szeged, 1989, p. I–V; Liste preliminaire des manuscrits slaves cyrilliques et glagolitiques jusqu'à la fin du XVe s. conserves en Hongrie. – СИБАЛ. Информационен бюлетин, 13, 1989, с. 120–123; Древнерусский писец. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 21, 1990, p. 137–172; Русская часть Саввиной книги. Корректурное издание текста. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 21, 1990, p. 363–419; Magyarországi szláv kéziratok – Slavische Handschriften in Ungarn. Főszerk Nyomárkay I. Felelős szerk Tóth I. Budapest, 1990, p. 13–59; Фрагмент служебной минеи за месяц март. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes slavicae, 22, 1991, p. 147–176; Constantin and Patriarch Photius. – In: Byzance et ses voisins. Rédigé par Thérèse Olajos. Szeged, 1991, p. 33–40; Вышеград на Дунае и Сазава. – StS, 38, 1993, p. 191–202; Язык Жития Наума. Введение. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 12–23; A magyar nyelv bolgár-szláv jövevényszavainak problematikája. – In: Az Alföld a 9. században. Szeged, 1993, p. 197–206; Българистиката в Сегедския университет. – Hungaro-Bulgarica, 5, 1994, p. 135–190; К вопросу о кирилло-мефодиевской традиции в Венгрии. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 3, p. 3–10; К кирилло-мефодиевской традиции в Венгрии. – Hungaro-Bulgarica, 5, 1994, p. 123–135; Древнейшая русская часть Саввиной книги. Сегед, 1995, 52 с.; Орфографические школы времени Иоанна Экзарха. – В: Преславска книжовна школа. 1. Шумен, 1995, с. 186–191; „Утрины" и „утрицы" в истории древнерусской письменности. – In: Studia palaeoslavica. Szeged, 1996, p. 169–176; Magyarok és szlávok a 9–11. században. – In: Árpád előtt és után. Szeged, 1996, p. 75–94; Saint Cyril (Constantin) on the Importance of Icons. – In: East and West. Szeged, 1996, p. 156–158; The Significance of the Freising Manuscripts [FM] for Slavic Studies in Hungary. – In: Zbornik Brižinski Spomeniki. Ljubljana, 1996, p. 443–448; Византийское миссионерство и христианская терминология венгерского языка. – StS, 42, 1997, p. 325–338; К изучению одноеровых памятников. – Hungaro-Slavica, 1997, p. 325–328; Словарь-индекс русской редакции древнеболгарского языка конца XI – начала XII века. Приложение. Источники. Сегед, 1997, 73 с.; Metód találkozása az „ugor királyal". – In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság (1100 година досељења Мађара у Војводини). Újvidék, 1997, p. 113–122; К изучению Кюстендилского палимпсеста. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. С., 1998, с. 422–428; The Missionary Activity of the Greek Church, and the Bulgarian Slavic Layer in Hungarian Ecclesiastic Terminology. – In: XII Międzynarodowy kongres slawistów. Kraków 27 VIII–2 IX 1998. Streszczenia referatów i komunikatów. Językoznawswo. Warszawa, 1998, p. 288–289; A szegedi szlavisztika kezdetei. – In: Ötvenéves a szegedi szlavisztika / Пятьдесять лет сегедской славистике. Szeged, 1999, p. 33–41; Библейские цитаты в „вербальном поведении" Константина Философа. – В: Кирило-Методиевски студии. 14. С., 2001, с. 40–44; Кирилло-Мефодиевская традиция в карпатском бассейне в X–XI веке. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 132–139.

Лит.: Мирчева-Масимео Б. – В: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 186–189 (рец.); Павлова Р. Книга с важным научным значением. – Palaeobulgarica, 10, 1986, 1, p. 107–108; Жуковская Л. П. Еще раз о старославянском языке (По поводу книг И. Тота и Р. М. Цейтлин). – ИАН СССР сля, 46, 1987, 1, с. 49–85; Алексеев А. А. – ИАН СССР сля, 46, 1987, 1, с. 86–89 (рец.); Живов В. М. Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тота „Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.". С., 1985). – ВЯ, 36, 1987, 1, с. 46–65; Иванова-Мирчева Д. Снова о терминологии и еще кое о чем... (По поводу статей Л. П. Жуковской и В. М. Живова). – Palaeobulgarica, 11, 1987, 3, p. 105–112; Дуйков Д.,

Институт литературы БИБЛИОТЕКА

Р. Станков. К вопросу об основных положениях становления и развития древнеболгарского литературно-письменного языка и его изводов. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 1, p. 9–28; Мирчева Б. Професор Имре Тот на 60 години. – БЕ, 52, 1992, 6, с. 540–541; H. Tóth Imre. Budapest, 2000 (Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások, 58), 24 p.; Бояджиев А. Професор Имре Тот на 70 години. – Palaeobulgarica, 25, 2001, 4, p. 117–120.

Бойка Мирчева

ТОТЕВ, Тотю Косев (22.XII.1930) – бълг. археолог. Роден в с. Кръшно, Търговищка област. Завършва Богословския фак. на Софийския унив. (1956). През 1957 започва работа като пръв уредник на Археол. музей в Плиска. В периода 1962–1974 е н. с. и завеждащ Базата музей на Археол. инст. с музей при БАН в Преслав. Включва се в теренното проучване на дворци, църкви и манастири във втората бълг. столица, както и на отделни паметници в нейната околност. През 1978 защитава кандидатска дисертация на тема „Винница – производствен керамичен център на Преслав през IX–X в.". Ръководител на Филиала на Археол. инст. с музей при БАН в Шумен (от 1974), Ст. н. с. (1979), д-р на истор. науки (1990) с дисертацията „Керамичната икона в средновековна България". Преподавател в Шуменския унив. (от 1990), проф. (1992); ръководител на Катедрата по богословие (1991–2001), декан на Фак. по бълг. филология, история и богословие (1991–1995), ректор на Унив. (1995–1999). Чете лекции по библейска и църковна археология, християнско изкуство, средновековна бълг. култура, история на Византия; води спецкурсове в Софийския унив., Националната художествена академия в София, Американския унив. в Благоевград, Свободния унив. във Варна, както и в чуждестр. учебни заведения в Русия (1994), Гърция и Турция (1995, 1996), Италия (1998), Великобритания (1999) и другаде. Член (1975) и член на Президиума (1995) на Международната уния по слав. археология, почетен председател на Православния богословски студентски съюз (1993). Главен редактор на научните поредици „Преслав" (т. 1–5, 1968–1993), „Плиска-Преслав" (т. 1–6, 1979–1993), „Преславска книжовна школа" (1995–), отговорен редактор на „Епископ Константинови четения" (1994–), „Трудове на катедрите по история и богословие" (1997–) и др. Ордени „Кирил и Методий" I ст. (1985), „Стара планина" I ст. (2001).

Научните възгледи и методологията на Т. се формират при контактите му като студент с Кр. *Миятев*, Ив. *Снегаров*, Ив. *Гошев* и в работата с археолозите В. *Иванова-Мавродинова*, Ст. *Ваклинов*, Ив. Акрабова-Жандова и др. Научните му интереси са главно в областта на преславската култура през IX–X в. В края на 50-те г. на XX в. започва първите си самостоятелни разкопки в района на Плиска, от 1962 ръководи теренни проучвания в *Преслав* и в околностите му; разкритите забележителни археол. паметници (манастирите в местностите Тузлалъка, Под Зъбуите, при *Кръглата църква*, Дворцовия манастир, базиликите в Стамбол Йолу и Сакалова могила, релефна и рисувана *керамика*, каменна пластика и металопластика, ювелирни творби, старобълг. надписи и др.) променят основно първоначалните представи за материалната и особено за художествената култура на бълг. столица през нейния Златен век.

Предмет на първите публикации на Т. са дребни, но значими находки (varia), постъпили отдавна в Преславския музей – знаци, амулети, печати и др.; вкусът към детайлите е постоянна черта на изследователската му работа и показва умението му да прави подробни и точни описания. Началните му приноси в кирило-методиевската проблематика са откриването и обнародването на няколко грц. и старобълг. надписа от Преслав от края на IX и X в., като надписа върху сребърната чаша на Сивин жупан (1964) и двуезичния надгробен надпис на Ана

(1966). На него принадлежи и опитът да се идентифицира личността на презвитер *Йоан* в надписа от с. Теке козлуджа (дн. с. Избул, Шуменска област) с известния от Беседата на Презвитер *Козма* Йоан Презвитер Нови, преводач от грц. език на Житие на Антоний Велики и Житие на Панкратий Тавроминийски (1974).

След 1970 Т. създава проблемна група, която изучава ролята главно на преславските манастири като средища на разностранна художествена и книжовно-просветна дейност. Разкритите в тях ателиета за рисувана керамика, каменна пластика, обработка и резба върху кост, производство на стъкло и стъклени мозайки, металопластика и др. ги характеризират преди всичко като центрове на високохудожествени занаяти. Намерените материали (икони, скулптирани мраморни детайли и др.) свидетелстват за разцвета на преславското изкуство през X в. Редица находки, като писала (стила), закопчалки и метални украси от подвързии на книги, старобълг. и грц. надписи върху камък, глина, олово и рисувана керамика сочат, че в преславските манастири е развивана и просветна и книжовна дейност. Следите от нея се откриват предимно в градските манастири при Кръглата църква, северозападно от Дворците, а също и около църквата на Мостич. Проучванията на Т. в манастира „*Свети Пантелеймон*“ в местността Патлейна край Преслав показват, че той е бил един от главните центрове за производство на рисувана керамика; липсват обаче данни да е бил средище на просветна и книжовна дейност, както допускат първите му изследователи.

На откритите в преславските манастири важни материали и нови данни Т. посвещава редица статии и доклади на международни конгреси и симпозиуми (Букурещ, 1971; Братислава, 1975; София, 1980; Шумен, 1979 и 1981, и др.). Резултатите от проучванията са обобщени

Тотю Тотев

в монографичните му изследвания и студии за ранната история на Преслав (с каталози, коментари на находките, библиография и приложения). В монография (1982) е разгледан манастирът в местността Тузлалъка, от който произхождат най-ранните произведения на българската и изобщо на слав. керамична рисувана икона. В труда са обединени двете основни насоки в изследователското развитие на Т. – проучването на преславските манастири като средища на художествен живот и на преславската рисувана керамика като негов най-ярък и самобитен изразител. В книгата за преславската керамична икона (1988) са описани аналитично всички открити рисувани и релефни белоглинени икони и са обобщени данните за керамични ателиета, майстори керамици, за стила и датировката на преславската керамична иконография от края на IX и първата половина на X в.; по-късно трудът (в бълг. и английска версия) е значително разширен с материал от епохата на Второто бълг. царство, съхраняван в бълг. и чуждестр. музеи. В кръга на тези изслед-

вания е монографията за средновековна Винница (1996) – първия значителен производствен център за строителна и битова керамика, предназначена за столицата. Изследването за Дворцовия манастир в Преслав (1998) е посветено на най-големия от осемте открити до днес преславски манастири. Според Т. в него цар-Симеоновият интелектуален елит е осъществявал както типичния за епохата интензивен книжовен живот, така и работата на специализирана декоративно-художествена школа, за каквато може да се съди по значителния брой манастирски ателиета. Тази тематика е осветлена и в публикациите на Т. за т. нар. от него родов манастир на владетелите от Преслав, който се е намирал непосредствено до Кръглата църква (1987 и др.).

В поредица от статии и книги (на бълг. и английски език) Т. разглежда подробно Преславското съкровище (ок. 130 златни и позлатени предмета), открито близо до Стария град. Те съдържат подробно описание на стила на златните накити и на находките от сребро и бронз; акцентува се върху техниката на виз. клетъчен емайл.

Т. е автор на първото цялостно изследване на керамичната икона в средновековна Б-я (2001), в което проследява историята на нейното проучване, въпросите за времето, местата и начина на производството ѝ, за нейните създатели, за типовете икони, сюжетите, стила на иконографията и др. Изводите му са в няколко насоки: началото на старобългарската и изобщо на слав. керамична иконопис се поставя в края на IX в. и според досегашните археол. данни има хронологическа предимна спрямо иконите от Константинопол; в Б-я са усвоени сложни процеси и технологии, прилагани в постоянни и обзаведени с всичко необходимо за производството ателиета; преславските керамици иконописци са се отличавали с високо професионално умение и със завидна богословска ерудиция, черпели са сюжети и образи от сирийско-палестинското изкуство, от цариградските църкви, от миниатюри във виз. кодекси от IX–X в.; изображенията са свързани с тези източници и по стил; в някои столични манастири е налице сътрудничество между художниците от скрипториите и керамиците от ателиетата; керамичната икона е намирала място в олтарните прегради и изобщо в декоративния ансамбъл на някои богато строени църкви в Преслав; червеноглинената икона (известна засега само от две находища – Патриаршеската църква в Търновград и църква № 10 в средновековния гр. Червен, дн. останки до с. Червен, Русенска област) се появява през Второто бълг. царство и е една от най-високите прояви на търновското художествено творчество през XIII–XIV в., но между нея и белоглинената икона от Преслав не може да се установи приемственост.

Обобщаваща характеристика на преславската култура Т. прави в книгите си за Преслав (1982, 1993, 2000 и 2001). В своята съвкупност изследванията му върху тази тематика представят бълг. варианти на заложените от Кирил и Методий цивилизационни образци.

С ъ ч . : Сребърна чаша с надпис от Преслав. – ИАИ, 27, 1964, с. 5–15; Два нови старобългарски надписа от Преслав. – БЕ, 16, 1966, 1, с. 39–45; Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. – ИАИ, 29, 1966, с. 61–67; Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964. – Известия на Народния музей – Шумен, 5, 1972, с. 41–56; Граждански постройки на левия бряг на река Тича и Преслав [Т о т е в Т., Ст. С т а н и л о в]. – Известия на Народния музей – Шумен, 5, 1972, с. 57–76; Старобългарски производствен център за строителна керамика и чашата на язовир „Винница". – Известия на Народния музей – Шумен, 6, 1973, с. 159–187; Северната порта на Външния град в Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (р. Камчия). – Известия на Народния музей – Варна, 9, 1973, с. 304–312; Кой е презвитер Йоан от един старобългарски надпис? – Известия на Народния музей – Варна, 10 (25), 1974, с. 317–321; Тридесет години археологически разкопки в Преслав. – Ар-

хеология, 16, 1974, 3, с. 48–60; Манастирът „Тузлалъка" – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. – Археология, 18, 1976, 1, с. 8–15; За новооткритите рисувани керамични икони от Преслав. – Изкуство, 26, 1976, 2, с. 25–29; Базилика при Сакалова могила в Преслав. – В: Преслав, 2. С., 1976, с. 38–62; Две църкви в Преслав [Т о т е в Т., П. Г е о р г и е в]. – В: Плиска–Преслав. Проучвания и материали, 1. С., 1979, с. 18–31; Велики Преслав. – В: Стари български столици. С., 1980, с. 71–91; Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав [Т о т е в Т., П. Г е о р г и е в]. – В: Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, с. 130–136; Преславските манастири, средища на художествен живот през IX–X в. – Векове, 9, 1980, 5, с. 46–53; Преславските манастири в светлината на най-новите археологически проучвания. – В: Българистика и българисти. С., 1981, с. 81–84; Манастирът „Тузлалъка" – център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. С., 1982 (РП, 8), 78 с.; Преславското златно съкровище. Изследване. С., 1982, 103 с. (също на англ. език; The Preslav Gold Treasure. Sofia, 1983, 103 p.); Кръстовидна църква под основите на Голямата базилика в Плиска (865–866). – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 160–170; За кумани в един надпис от Преслав. – В: Културата на средновековния Търнов. Сборник 800 години Търновград. С., 1985, с. 158–170; Дворцовият манастир в Преслав. – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 70–84; Родов манастир на владетелите в Преслав. – Старобългарска литература, 20, 1987, с. 120–128; Les monastères de Pliska et Preslav aux IXe–Xe siècles. – Bsl, 47, 1987, p. 185–200; Епиграфски свидетелства за старобългарската писменост. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 2, p. 83–92; Преславската керамична икона. С., 1988, 88 с.; Старобългарските манастири в светлината на археологическите разкопки и проучвания. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 3–13; Велики Преслав. Пътеводител. Варна, 1993, 124 с.; Преславското съкровище. Шумен, 1993, 112 с.; Реминисценция на стихове от псалом 67 в гръцки заклинателен надпис от Преслав. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, с. 183–187; За една колекция рисувани белосливени съдове от Преслав. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, с. 214–222; Някои наблюдения във връзка с типологизацията на преславските кръстокуполни църкви. – Старобългарска литература, 27, 1994, с. 3–11; Нови наблюдения и данни за облика на гражданската архитектура през Първото българско царство. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 317–332; Nouvelles données archéologiques sur Preslav. – Bsl, 56, 1995, p. 779–784; За една група рисувани керамични икони от Дворцовия манастир в Преслав. – В: Епископ-Константинови четения. 2. Шумен, 1996, с. 179–187; Монастырь около Круглой церкви в Преславе. – В: Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, с. 282–293; Средищната църква в Дворцовия манастир на Преслав. – В: Епископ-Константинови четения. 3. Шумен, 1996, с. 11–21; Средновековна Виница. Шумен, 1996, 160 с.; Гробнични постройки и некрополи в Дворцовия манастир на Преслав. – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет университет „Епископ Константин Преславски", 1, 1997, с. 207–218; Археологические данные о Преславе. – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет университет „Епископ Константин Преславски", 2, 1998, с. 61–68; Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998, 139 с.; Църква до източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав. – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет „Епископ Константин Преславски", 3, 1999, с. 38–46; Църква край Румска река във Външния град на Преслав. – В: Преславска книжовна школа. 4. Шумен, 1999, с. 136–143; The Ceramic Icon in Medieval Bulgaria. Sofia, 1999, 156 p.+99 tabl. (на бълг. език; Керамичната икона в средновековна България. С., 2001, 160 с.+99 табл.); Преславската култура и изкуство през IX–X век. С., 2000, 196 с.; Veliki Preslav. Sofia, 2001, 112 p.

Лит.: З а л е с с к а я В. Н. – ВВр, 47, 1983, с. 273–275 (рец.); D u r a n d J., Ch. V o g t. Plaques de céramique décorative byzantine d'époque Macédonienne. – Louvre, 4, 1992, octobre, p. 38–44; Г е о р г и е в П. Д-р Тотю Тотев – заслужил изследовател на Преслав. – В: Преслав, 4. С., 1993, с. 7–10; V o g t Ch., A. B o u q u i l l o n. Technologie des plaques murales décorées de Preslav e de Constantinople (IXe–Xe siècles). – Cahiers archéologique, 44, 1996, p. 105–116; П е т р о в а П. – Известия на Историческия музей – Шумен, 9, 1997, с. 298–301 (рец.); F r a n ç o i s V. Bibliographie analytique sur la céramique byzantine à glasure. – In: Varia Anatolica, 9. Paris, 1997, p. 158–159 (№№ 491–494); С т е ф а н о в П. Библиография на проф. д-р на ист. науки Тотю Косев Тотев. Шумен, 1999, 63 с.; Ч о л о в П. Български историци. Биографично-библиографски справочник. С., 1999, с. 288; С т а н и л о в Ст. Тотю Тотев на 70 години. – Проблеми на изкуството, 2001, 3, с. 56–57; С т е ф а н о в П. Избрана научна библиография на проф. д.ист.н. Тотю Тотев, създател и пръв ръководител на Катедра „Теология". – Трудове на катедрите по история и богословие. Шуменски университет университет „Епископ Константин Преславски", 4, 2001, с. 6–13; Т р е н д а ф и л о в Хр. Тотю Тотев и Велики Преслав. – Наука, 11, 2001, 4, с. 50–53.

Павел Георгиев,
Христо Трендафилов

ТРАДИ́ЦИИ кирило-методиевски извън българските земи. Понятието обхваща широк кръг факти и явления (предимно от сферата на духовната култура), възприемани като последици и отгласи от цялостната дейност на Константин-Кирил и Методий и техните преки ученици, като нейно продължение и съхранение, като израз на спомена за нея. По тип, хронология и географско разпространение Т. са изключително разнообразни, поради което са обект за проучване на различни хуманитарни дисциплини. В съответната научна проблематика първостепенно място заемат темите за съдбата на създадените от първоучителите азбука, книжовен език (във всичките му функции) и преводи, за историята на слав. богослужение, за възникването и развитието на техния култ и обвързаните с него богослужебни текстове и други книжовни паметници. Отделни изследователи разглеждат като форма на Т. позоваването на солунските братя през по-късни епохи (напр. през Възраждането), когато се е появявала необходимост да се отстояват обществени позиции или национални ценности в духа на тяхната хуманна принципност. За палеославистите обаче съвсем закономерен е интересът към Т. през Средновековието.

Св. Кирил и св. Методий покръстват славяните. Релеф от постамента на скулптурна композиция от Бм. Макс в Тинския храм в Прага. 1845 г.

Най-пряка проява на Т. сред **западните славяни** се търси в Чехия и Словакия, в чиито земи през IX в. се създава и съществува докъм 907 държ. формация *Велика Моравия*. Тъй като конкретните данни за великоморавското общество и неговите езикови и културни характеристики са твърде оскъдни, информация за тях обикновено се получава по косвен път, включително чрез всички помощни истор. дисциплини. Ключов за тази тематична област е въпросът за наличието или отсъствието на политически и културен континуитет между Велика Моравия и средновековното Чешко княжество, по-късно – кралство на Пршемисловците, както и между Велика Моравия и останалите под унгарско господство нейни земи, на които се развива словашката народност. Поради обстоятелството, че източниците на информация обикновено засягат само отделни моменти от историята на Велика Моравия и на чешкото общество, често тяхното тълкуване и изграждането на съответните теории са в пряка зависимост от решаването на изходните проблеми по критиката на текстовете. Поради това се привличат и сведенията от *проучванията на археологически паметници от IX–X век* на територията на Велика Моравия, които разширяват представите за нея и за връзките ѝ с пршемисловска Чехия. Много оскъдни са известията за съдбата на слав. литургия непосредствено след разпадането на Великоморавското княжество, а с преки данни за отношенията между Велика Моравия и пршемисловска Чехия съвременната наука не разполага. Косвени свидетелства за Т. в Чехия се срещат в Хрониката на *Козма Пражки*, в повлияните от нея храдищко-опатовицки летописи и в Далимиловата хроника, където се споменава, че чешкият княз *Борживой* е бил покръстен от моравския архиепископ Методий по времето на моравския княз *Светополк*. Освен това на Методий се

приписва и успешна мисионерска дейност в присъединените по онова време към държавата на Светополк (870–894) земи на вислянците (дн. Краковско), където покръстил княза (името му не е известно) (М. *Копецки*, 1965). Някои изследователи предполагат, че тези съобщения на истор. извори са достоверни (В. *Вавржинек*, 1963; Фр. *Дворник*, 1970), други ги тълкуват като късни интерполации в хрониките без значителна документална стойност.

Много неясен е и въпросът за съдбата на онези от *учениците на Кирил и Методий*, които са произхождали от Велика Моравия, не са били пряко свързани с Б-я и не са потърсили убежище при бълг. княз *Борис I* (852–889). Не могат да се изключат предположенията, че те са били добре приети предимно в пршемисловска Чехия (Р. *Вечерка*, 1974, 1977) и Словакия.

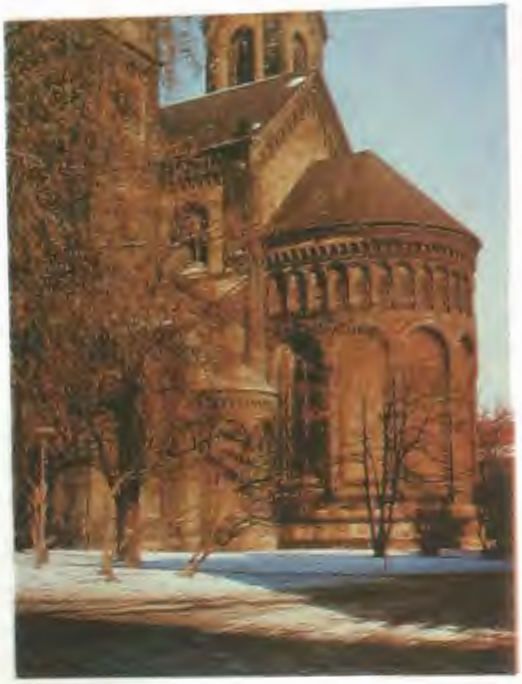
Особено важно място в проблематиката за връзките между Великоморавското княжество и чешката държава заема *Сазавският манастир*, в който литургията, отслужвана на Кирило-Методиевия слав. език, се запазва почти до края на XI в., като по този начин се поддържат Т. на езиковото и литературното творчество. Главните извори за историята на манастира са двете лат. жития на неговия първи игумен св. Прокоп, които вероятно са имали по-стар слав. прототип. Широко разпространена е представата за връзките на Сазавския манастир с културните центрове на Киевска Русия и Унгария (Й. *Вашица*, 1940; Я. *Станислав*, 1958, с. 40–51; П. *Кирай*, 1971; А. И. *Рогов*, Е. *Блахова*, В. *Конзал*, 1976, с. 17–27), но поради липса на преки свидетелства тези връзки не могат да се конкретизират териториално в определен манастир, град или област. Разностранно и противоречиво се тълкува и ролята на Сазавския манастир за съхранението на кирило-методиевските Т. в Чехия; определенията за нея варират от

Сазавският манастир

представянето ѝ като екзотично изключение в живота на чешкото общество, съзнателно възродено след продължителна пауза през X в. (Ф. Граус, 1963, 1966; З. Фиала, 1966) до мнението, че тя отразява широко течение в духовния живот, продължение на непрекъснати великоморавски Т. (В. *Киас*, 1981).

Преки съобщения за богослужение на слав. език в чешката държава през периода след XII в. липсват. Като косвен източник на данни за отзвук от духовния живот се използват запазените текстове на старобълг. книжовен език, писани в чешките земи (общо 27 текста, които носят частични белези за чешки произход – Ф. В. *Мареш*, 1979). Тъй като тяхното локализиране към конкретно литературно средище се основава главно върху факти от езика и историята на текста и поради това е твърде несигурно, отнасянето на някои от достигналите до наше време паметници към Сазавския манастир засега е в сферата на хипотезите (М. *Вайнгарт*, 1949; Й. *Врана*, 1970). Независимо от това преобладава мнението, че там е развивана усилена книжовна дейност и са създавани както преводи, така и оригинални произведения. Във връзка с оригиналните творби най-ши-

Църквата „Св. св. Кирил и Методий" в Прага

рок научен интерес предизвикват данните от лат. легенди за св. Прокоп и особено споменаването в предговора на легендата Vita minor, че лат. кратко житие е преведено от слав. език. Макар че това съобщение буди известни съмнения у някои автори (К. Йелинек, 1965), преобладава мнението, че слав. житие е съществувало (Б. Риба, 1953; О. *Кралик*, 1964, 1966; Й. Кадлец, 1966; В. Ринеш, 1967), тъй като лат. жития на св. Прокоп се вписват в контекста на общите черти на старобълг. агиография – връзка с истор. факти и защита на правото на слав. езици да имат своя книжовна форма. Всъщност главните аргументи в полза на становището за непрекъсната приемственост на кирило-методиевските Т. в Чехия са именно характерните езикови и литературни особености на запазените чешки паметници, писани на старобълг. книжовен език (в чешко-моравска *редакция*), найвече на *Киевските листове* и *Пражките листове* (Врана, 1970), житията на св. *Вацлав* и св. *Людмила* и др. (А. *Пражак*, 1978). Жанровата и идейната Т. на агиография със силно застъпен истор. елемент, започната с *Пространните жития на Кирил и Методий* и с легендите за Вацлав и Людмила, продължава и в други лат. легенди (напр. в *Beatus Cyrillus*). Нейните основни белези – широк жанров, социалнофункционален и стилистичен диапазон и „централизираща" държ. идеологическа насоченост, показват, че този род жития са част от вътрешната литературна дейност на няколко поколения книжовници (Вечерка, 1970). За това говорят също преводите от латински на старобълг. език, направени в чешките земи и продължителното съществуване на песента „Hospodine, pomiluj ny" (Вечерка, 1967). Показателно е обстоятелството, че в агиографските цикли за Вацлав и Людмила често се преплитат цели пасажи или фрагменти от жития на Кирил и Методий (напр. в лат. *Чешка легенда* и в житията на св. Людмила от старочешкия Пасионал).

Интересно е съобщението в Първата легенда за св. Вацлав, че чешкият престолонаследник, внук на първия чешки християнски княз Борживой, бил образован и по славянските, и по латинските книги. В Хрониката на Козма Пражки, *Християновата легенда*, Чешката легенда се посочват дори конкретни имена на свещеници, дошли в Чехия от моравските земи – Каих, Павел, Храстей, които разпространявали слав. литургия след покръстването на Борживой от Методий. В многостранния проблем за езиково-литургичния и културния континуитет между Велика Моравия и пршемисловска Чехия културноистор. аспект има водещо значение, най-убедително доказателство за което са сравнително големият брой чешки текстове, запазени в руски преп-

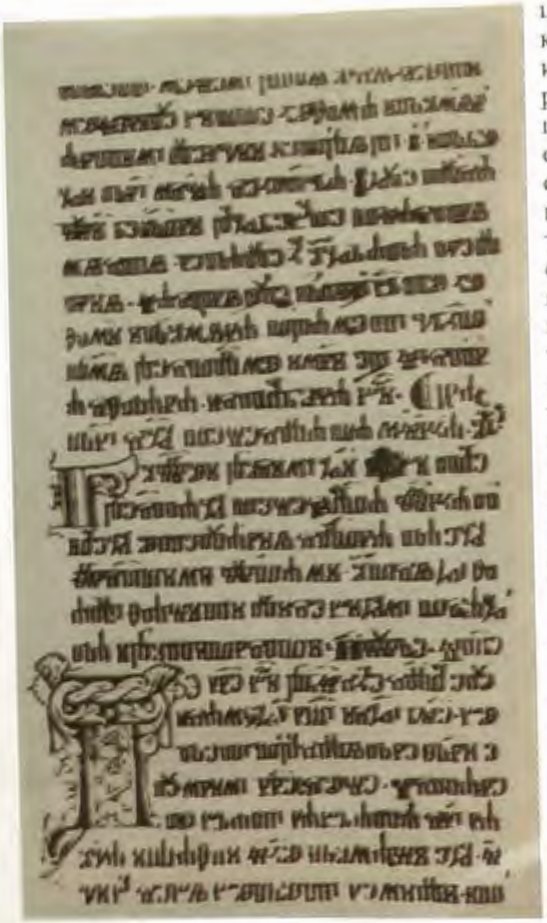
си. Те носят белезите на езикова редакция, съществувала в сравнително продължителен период. Голямото значение на лат. жития на св. Вацлав и св. Людмила, които в литературно и идейно отношение се обединяват със славянските, намира концентриран израз в дискусиите около Кристиановата легенда, смятана за първоизточник на съобщението, че Борживой е покръстен от Методий. Тя става средоточие на обсъжданията около континуитета изобщо, защото доверието или недоверието към сведенията в нея дава възможност да се създадат понякога полярно противоположни теории (Р. Урбанек, 1947–1948; К. *Хоралек*, 1950–1951; Ф. Бартош, 1953; Я. *Лудвиковски*, 1965; Граус, 1966; Кралик, 1968; Дворник, 1970, с. 215; Вечерка, 1976; Кадлец, 1976). Значението на Кристиановата легенда се определя от ранната ѝ датировка (според част от специалистите – началото на X в.). Поради това главно от признаването или отхвърлянето на нейната автентичност и на ранната ѝ поява зависи становището на отделните изследователи по проблема за континуитета. Оригиналният, некомпилативният характер на Кристиановата легенда и на Първата легенда за св. Вацлав определя важността на съдържащите се в тях сведения за културния живот в Чехия през X в. – почти единствените и най-авторитетните данни по този въпрос, въз основа на които се аргументира мнението, че между Велика Моравия и пршемисловска Чехия е съществувала връзка в областта на слав. богослужение, а до покъсно време – и в отношението към родния език и неговото право на самостоятелност и книжовна употреба. Това убеждение се потвърждава и от археол. проучвания, тъй като в материалната култура на Чехия се наблюдават отгласи от материалната култура на Велика Моравия, а княжеските владения на Славниковците наподобяват преходна зона на засилено велокоморавско влияние (Кралик, 1976, с. 196–206). Включването на техни-

DE SLAVO-
BOHEMICA
SACRI CODICIS VERSIONE
DISSERTATIO
F. FORTUNATI DURICH
ORD. MINIMORUM S. FRANCISCI DE PAULA.
PRAGAE,

Титулна страница с изображение на Кирил и Методий от книга на Ф. Дурих, издадена през 1777 г.

те територии в границите на пршемисловска Чехия създава условия не само за обединяване на чешките племена, но и за проникване на великоморавската култура в нея. Като условие и свидетелство за разпространението на кирило-методиевските Т. в Чехия може да се тълкува и благосклонното отношение към слав. литургия на чешките владетели Олдржих (1012–1032, 1034), Бржетислав I (1034–1055) и Вратислав II (1061–1092) (Киас, 1981).

Тъй като отхвърлянето на великоморавския континуитет в Чехия почива върху текстов анализ на някои от истор. извори, при изясняването на въпроса е целесъобразно да се привличат данни и от направените археол. проучвания на

Първото житие на св. Вацлав, препис от 1379 г.

великоморавските и чешките територии. Такова е напр. мнението на Граус (1963, 1966), което има сериозни опоненти (Вечерка, 1967). Сравнително по-малко анализирано е мнението на И. *Боба* (1971), че Моравия на князете *Ростислав* (846–870) и Светополк и на Методий трябва да се локализира южно от р. Дунав, в гр. Марава (Сирмиум, дн. Сремска Митровица, Сърбия). То се опира главно върху тълкуването на названията на Моравия в лат. извори, както и на общи съображения за структурата на църковната йерархия. Становището на Боба игнорира както археол. данни, така и характера на слав. литературни паметници, писани в чешките земи, а някои от езиковите му анализи не са издържани от филологическо гледище (М. Младенова, 1985). То е неубедително и поради това, че сред главните му аргументи е отдавна отхвърленото от славистиката мнение, че прилагателното словѣньскъ и неговите лат. съответствия трябва да се тълкуват в тесен смисъл като „славонски" или „словенски". За критиката на тези мнения голямо значение има анализът на археол. находки, както и пълнотата на привличаните истор. извори (Л. *Хавлик*, 1987). Изключително важни са археол. сведения за материалната култура и християнските символи, които показват връзките на Велика Моравия както с франките, така и със страните от виз. сфера. Самостоятелен проблем е идентифицирането на големите великоморавски археол. находища съобразно със сведенията от истор. извори за известни великоморавски селища.

Като предпоставка за наличието на културна приемственост между Велика Моравия и Чехия може да се смята и голямата етническа близост между двете области, заселени с близкородствени племена, преминаващи към държ. форма на организация. Поради това важен самостоятелен въпрос от проблематиката на кирило-методиевските Т. в чешките земи представлява езиковата им страна, която може да се разглежда двупосочно – с оглед на елементите от великоморавския и чешкия език в езиковата система на текстовете, създавани след 885 на старобългарски (кирило-методиевския) книжовен език на територията на чешката държава, и с оглед на елементите от него, проникнали в създаващия се през XIII и XIV в. старочешки книжовен език. Първата от тези насоки се свързва с паметници като Киевските листове,

Пражките листове, химна „Hospodine, pomiluj ny" и др., които свидетелстват за наличието на специфична езикова среда и на оформен висок стил в старобълг. книжовен език. Чрез химна „Hospodine, pomiluj ny" елементи от Т. преживяват до XIV в., когато по времето на имп. Карл IV (1347–1378) отново настъпват благоприятни политически условия за възстановяване на слав. литературна дейност. С основаването на пражкия *Емаузки манастир* кирило-методиевските Т. в Чехия се възстановяват от хърватски монаси глаголаши, чиито книжовни занимания продължават около един век. Така във формирането на новото езиково съзнание на чешкото общество има принос употребата на кирило-методиевския език. Това се отнася и за оформянето на старочешкия език и правопис, както и за обновяването на култа към Кирил и Методий в новото литературно творчество – на основата на старинните се създават нови жития на св. Вацлав, на Константин-Кирил Философ, на св. Вит. Възраждането на Кирило-Методиевите идеи намира отражение в писаната по поръчка на Карл IV чешка история, в която авторът Пршибик Пулкава от Раденин отделя специално място на слав. литургия и нейното разрешаване от папата в резултат на застъпничеството на първоучителите (Копецки, 1965, с. 571). По същото време се осъществява старочешкият превод адаптация на Библията, написан с ъгловата хърватска глаголица. Тази писмена практика вероятно е оказала известно въздействие при оформянето на лат. чешки правопис по времето на Ян Хус (Мареш, 1973). Свидетелства за подем (според друго гледище – действителното начало) в съществуването на Т. през епохата на Карл IV са няколко от най-ценните лат. *извори* за делото на Кирил и Методий, между които са *Моравската легенда*, легендата *Quemadmodum*, Службата Adest dios gloriosa, Пространното житие на св. Прокоп (Vita maior), както и литературни паметници на чешки език, съставени чрез превеждане и компилиране, напр. съкратената преработка на Чешката легенда, чешкия превод на Краткото житие на св. Прокоп (Vita minor), компилираното Житие на светите Църха и Страхота и др. Проучванията в тази насока през последните две десетилетия разширяват представата за чешкия принос в ръкописната традиция на най-разпространената агиографска творба на Западноевроп. средновековие – *Legenda aurea* на Яков Ворагински, която съдържа четива с кирило-методиевски мотиви (А. Видманова, 1982; Сл. *Бърлиева*, 1998).

Св. Кирил и св. Методий. Изображение в Мисал на Ян от Блудов, 1466 г.

Ограниченият брой на текстовете, в които въздействието на великоморавския и на чешкия език върху старобълг. книжовен език обхваща всички езикови равнища, става причина вниманието на съвременните изследователи да се съсредоточи предимно върху тях в търсенето на чисто езиковите взаимодействия (Мареш, 1961; Е. *Паулини*, 1964, с. 50–71). Но докато повечето автори се спират именно на този проблем, най-неизяснен остава резултатът от функционирането

Най-старото изображение на Емаузкия манастир, гравюра от XV в.

на старобълг. книжовен език в чешката езикова среда, проявен при възникването на старочешкия книжовен език (В. *Вондрак*, 1895; Мареш, 1963; Младенова, 1988). Обикновено се обръща по-голямо внимание на лексикалния слой, свързан с конфесионалната терминология в старочешкия език, който показва старобълг. произход (термини като blahoslaviti, rozhřešiti < разрѣшити, tvořec, tvořitel и др. – Б. *Хавранек*, 1963; Паулини, 1964). Изтъкват се и по-системни езикови влияния (Младенова, 1988). Специален интерес представляват християнските лични имена, в чиито дублетни форми в старочешкия и старополския език се отразяват следи от кирило-методиевските Т. (М. Карплукувна, 1972, 1973, 1977). Тези чисто езикови следи и реминисценции от кирило-методиевските Т. съществуват най-продължително време – дори и след отпадането на конкретните литературни и идейни компоненти.

Късни реминисценции в чешката култура, свързани с имената на Кирил и Методий, се наблюдават през епохата на Чешкото национално възраждане. След продължително прекъсване – от периода на хуситските войни (1419–1437) и попадането на чешката народност под властта на Хабсбургите (1526), при честването на 1000-годишнината от смъртта на солунските братя се разгръща движение за обединение между Източната и Западната църква (т. нар. чешки юнионизъм – Вашица, 1940). В този случай, както и през най-новия период от развитието на чешкото общество (XIX–XX в.) култът към Кирил и Методий се използва често, понякога с противоречиви идеологически цели.

Разпространено е мнението, че в началото на X в., когато Великоморавското княжество вече не съществува, словашките територии попадат в по-неблагоприятни в сравнение с Чехия условия с оглед на възможностите за поддържане на основните начала на Моравската мисия. Това се отнася особено за времето след включването им в кралството на *угрите* (XI в.). Въпреки това слав. богослужение продължава, макар и в много ограничени рамки. Известно е, че Съборът на епископите от 1104 (или 1105) разрешава в големите храмове да се четат на слав. език Евангелието, Апостолът и Символът на вярата, а Символът на вярата и молитвата „Отче наш" – и в малките храмове. И по-късни синодални декрети (напр. от 1114 и 1382) допускат употребата на „собствен" език при кръщение (К. Хабовщякова, 1981; Рогов, 1991, с. 183). Колкото и да е била стеснена, тази богослужебна практика се е нуждаела от книжнина. Доказателство за това са случаите на слав. църковна терминология, попаднала в неслав. богослужебни ръкописи (Й. Тибенски, 1963).

Когато се обсъжда въпросът за континуитета на кирило-методиевските Т. в Словакия, при положение, че не съществуват преки сведения в този смисъл в

истор. извори, словашките специалисти се позовават на езикови явления (Станислав, 1933, 1956, 1968, 1971, 1974), на първо място на социалната терминология, проникнала в унгарски език от езика на покореното великоморавско население. Липсват преки сведения и за участието на западнослав. диалекти при формирането на основата на словашкия език, както и за влиянието им върху първоначалния Кирило-Методиев език, но обстоятелството, че голяма част от територията на съвременна Словакия (Нитранско) е била част от Великоморавското княжество (вж. *Нитра*), дава основание да се предполага, че е имало контакт между двата езика. За ранната фаза от развитието на старобълг. книжовен език обаче изтъкваните „словашки" явления са обилно документирани в книжовните паметници, създадени покъсно по бълг. земи. Към въпроса за кирило-методиевските Т. се отнася и поредица от факти, свързана с книжовни паметници, писани на среднобълг. език с белези на евтимиевски правопис и битували в Източна Словакия през XVI–XIX в., но те все още не са достатъчно проучени (П. *Шима*, 1966, 1969, 1971, 1975).

От края на XVIII в. кирило-методиевските Т., разбирани като успоредно явление на великоморавската традиция (единствената държ.-правова традиция за словаците) стават „крайъгълен камък" на словашкия възрожденски историзъм, който от своя страна е „циментиращият фактор" в националните възродителни процеси (В. Матула, 1992, с. 103). Отбранителният характер на словашкото национално движение определя и начините за актуализация на Кирило-Методиевото културно наследство, придавайки му „ярко изразени черти на апологетизъм, национална гордост и патриотизъм" (с. 104). Забележителен пример за тази духовна атмосфера е позицията на представителя на първото поколение словашки възрожденски дейци Ю.

Горазд. Картина от Ян Троян, 1991 г.

Папанек, който твърди, че неговият истор. труд „Historia gentis Slavae", публикуван през 1780, пресъздава дейността на солунските братя и на краля на словаците Светополк. В кръга на тази проблематика многократно са изтъквани заслугите на няколко дейци от второто поколение словашки възрожденци, на първо място П. Й. *Шафарик*, обосновал континуитета на великоморавската епоха със следващите етапи от общественото и културното развитие на чехи и словаци, на Ян *Колар*, Ян Холи и др. В най-решителния (трети) етап на словашкото освободително движение се откроява фигурата на Л. Щур, който поставя великоморавските и кирило-методиевските идеи в основата на словашката национална идеология.

Солунските братя. Скулптура от Й. Кулих, 1963 г.

Към проявите на кирило-методиевските Т. в Словакия през XIX в. се причисляват още издаваното от А. Радлински сп. „Cyrill a Method", организираните от него поклоннически посещения на *Велеград*, основаването на културното д-во „Матица словенска" в гр. Мартин, Словакия (1863), и др. Вж. и *Кирил и Методий в изобразителното изкуство*, *Кирил и Методий в музиката*, *Кирил и Методий в художествената литература*, *Паметници* на Кирил и Методий.

Лит.: Vondrák V. K otázce vlivu církevní slovanštiny na starou češtinu. – ČČM, 49, 1895, p. 301–314; Stanislav J. Dnešný stav otázky československých prvkov v staroslovienskych pamiatkach. – In: Říša Velkomoravská. Praha, 1933, p. 491–532; Vašica J. Český unionism. – In: Co daly naše země Evropě a lidstvu. Praha, 1940, p. 123–125; Vašica J. Raný kult českých světců v cizině. – In: Co daly naše země Evropě a lidstvu. Praha, 1940, p. 24–27; Urbanek R. Legenda t. zv. Kristiána ve vývoji předhusitských legend ludmilských i václavských a její autor. 1., 1. Praha, 1947, 216 p.; Weingart M. Československý typ církevnej slovančiny. Bratislava, 1949, p. 19–44; Horálek K. R. Urbanek Legenda t. zv. Kristiána ve vývoji předhusitských legend lumilských i václavských a její autor. Praha, 1947 (рец.). – Slavia, 20, 1950, p. 86–89; Bartoš F. Kníže Bořivoj na Moravě a založení Prahy. – In: Josef Dobrovský (1753–1933). Praha, 1953, p. 430–440; Chaloupecký V., B. Ryba. Středověké legendy prokopské. Jejich historický rozbor a texty. Praha, 1953, 285 p.; Stanislav J. O prehodnotenie veľkomoravských prvkov v cyrilo-metodejskej literatúre. – В: Сборник в чест на акад. Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. С., 1955, с. 357–363; Stanislav J. Slovenské slovo *nepriaznik*, stsl. непрѣзнь „diabolus". – Slavia, 25, 1956, p. 254–257; Stanislav J. Dějiny slovenského jazyka. 1. Úvod a hláskoslovie. 2 изд. Bratislava, 1958, p. 40–51, 147–251; Мареш Ф. В. Древнеславянский литературный язык в великоморавском государстве. – ВЯ, 10, 1961, 2, с. 12–23; Станислав Я. Кирило-методиевската традиция в Словашко. Прослава на Димитър Солунски. – ЕЛ, 18, 1963, 3, с. 3–10; Graus F. Velkomoravská říše v české středověké tradicii. – ČČH, 11, 1963, 3, p. 289–305; Havránek B. Studie o spisovném jazyce. Praha, 1963, 372 p.; Mareš F. V. Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besed Řehoře Velikého (Dvojeslová). – Slavia, 32, 1963, p. 417–451; Tibenský J. Veľkomoravská a cyrilometodějská tradícia v období počiatkov slovenského národného obrodenia. – In: Veľka Morava a naša doba. Bratislava, 1963, p. 86–114; Tibenský J. Veľkomoravská a cyrilometodějská tradícia v živote slovenskej feudálnej národnosti. – In: Veľka Morava a naša doba. Bratislava, 1963, p. 58–84; Vavřínek V. Církevní misie v dějinách Velké Moravy. Praha, 1963, 205 p.; Večerka R. Velkomoravská literatura v přemyslovských Čechách. – Slavia, 22, 1963, p. 398–418; Станислав Я. Имало ли е в Словакия старобългарска култура през IX век? – ЕЛ, 19, 1964, 6, с. 37–46; Georgiev E. Kirilo-Metodiada. – SFFUKB, 16, 1964, p. 105–120; Králík O. O existenci slovanské legendy prokopské. – Slavia, 33, 1964, p. 443–448; Pauliny E. Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy. Bratislava, 1964, 244 p.; Vrana J. Glagoljski grafemi Ҁ–Ѕ, ѪҀ–ѪЅ i njihova ćirilska transkripcija. – Slavia, 33, 1964, p. 171–181; Jelínek K. Slovanská a latinská Sázava. – Slavia, 34, 1965, p. 123–131; Kopecký M. Cyrilometodějská tradice v starší české literatuře. – Magna Moravia, p. 567–586; Ludvíkovský J. Great Moravia Tradition in the 10th Cent. Bohemia and Legenda Christiani. – Magna Moravia, p. 525–566; Ш и м а П. Начальный этап изучения старославянской письменности в Словакии. – Slavica Slovaca, 1, 1966, 1, p. 81–85; Fiala Z. Hlavní problémy politických a kulturních dějin českých v 9. a 10. století podle dnešních znalostí. – ČČH, 14, 1966, 1, p. 54–65; Graus F. Slovanská liturgie a písemnictví v

přemyslovských Čechách 10. století. – ČČH, 14, 1966, 4, p. 473–496; Kadlec J. K poměrům na Sázavě v 2. polovině XI století. – Slavia, 35, 1966, p. 266–268; Králík O. Znovu o existenci slovanské legendy prokopské. – Slavia, 35, 1966, p. 259–265; Ryneš V. Několik poznámek k počátkům svatoprokopské úcty. – Slavia, 36, 1967, p. 271–279; Večerka R. Jazykovědný příspěvek k problematice staroslověnského písemnictví v Čechách X. a XI. století. – Slavia, 36, 1967, p. 421–428; Králík O. Nová fáze sporů o slovanskou kulturu v přemyslovských Čechách. – Slavia, 37, 1968, p. 474–494; Stanislav J. Častica a spojka „dă" v slovenčině. – Slavica Slovaca, 3, 1968, 3, p. 276–279; Шимa П. Характер старославянского наследия восточной Словакии – Slavica Slovaca, 4, 1969, p. 264–275; Dvornik F. Byzantské misie u Slovanů. Praha, 1970, p. 90–237; Večerka R. Problematika staroslověnského písemnictví v Přemyslovských Čechách. – Slavia, 39, 1970, p. 223–237; Vrana J. Praški glagoljski odlomci kao svjedok neprekidne ćirilometodske tradicije u Češkoj do kraja XI stoljeća. – Slavia, 39, 1970, p. 238–248; Boba I. Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague, 1971, 167 p.; Király P. K otázke cyrilometodejských tradícií v Uhorsku. Otázka hlaholských pamiatok. – Slovo, 21, 1971, p. 291–300; Šima P. Archaický protograf kódexu 7784. – Slavica Slovaca, 6, 1971, 3, p. 264–266; Stanislav J. Zo štúdia spovedných textov spred r. 863 na Veľkej Morave alebo v Panónii. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 335–340; Karpluková M. Ślady liturgii słowiańskiej w staropolskich imionach chrześcijańskich (typ Kozma, Łuka). – In: Z polskich studiów slawistycznych. 4. Prace na VI Międzynarodowy kongres slawistów w Warszawie. Językosnawstwo. Warszawa, 1972, p. 155–161; Karpluková M. O staropolskim przejmowaniu imion wczesnochrześcijańskich (typ Bartolomiej, Maciej). – Onomastika, 18, 1973, p. 133–172; Mareš F. V. Kyrillo-Methodianische Wurzeln der tschechischen diakritischen Orthografie. – Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philologisch-historische Klasse, 110, 1973, 3, p. 81–99; Вечерка Р. Приносът на Кирил и Методий за чехословашката култура. – ЕЛ, 29, 1974, 5, с. 1–8; Stanislav J. K problému slovenských jazykových čŕt v staroslovienskych (staroslovanských) literárnich pamiatkach. Nom., Gen., Ak., (Vok.) sg. ijo-kmeňov. – Slavica Slovaca, 9, 1974, 3, p. 235–243; Stanislav J. Problém slovakizmov v staroslovienskych (staroslovanských) pamiatkach. – Slovo, 24, 1974, p. 203–221; Šima P. Slovensko a byzantsko-bulharské tradice. – Slavica Slovaca, 10, 1975, 1, p. 83–85; Kadlec J. Die sieben Suffragane des hl. Metodius in der Legende des sogenannten Christian. – Methodiana, p. 61–71; Králík O. Kosmova kronika a předchozí tradice. Praha, 1976, 270 p.; Rogov A., E. Bláhová, V. Konzál. Staroslověnské legendy českého původu (Nejstarší kapitoly z dějin česko-ruských kulturních vztahů). Praha, 1976, 399 p.; Večerka R. Slavistický příspěvek k latinské legendě Kristiánově. – Slavia, 45, 1976, p. 132–136; Karpluk M. Argumenty onomastyczne w dyskusji nad liturgiją słowiańską w Polsce. – Onomastika, 22, 1977, p. 79–82; Večerka R. Základy slovanské filologie a staroslověnštiny. Praha, 1977 (2 изд. Praha, 1980, 180 p.); Pražák E. Slovanský václavský kánon v českém kulturním kontextu raného středověku. – Slavia, 47, 1978, p. 404–410; Mareš F. V. An Antology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin. München, 1979, 230 p.; Habovštiaková K. O cyrilometodovskej tradícii na Slovensku. – ККФ 3, с. 275–283; Kyas V. Ke kulturním poměrům na Moravě v 10. a 11. století. – Slavia, 50, 1981, p. 1–7; Vidmanová A. K dataci staročeského Passionálu. – LF, 105, 1982, p. 200–208; Младенова М. Езиковият аспект на Кирило-Методиевата традиция в средновековна Чехия. – ГСУфсф, 74, 1984 (1988), I, Езикознание, с. 3–33; Vidmanová A. Staročeský Passionál. – In: Jakub de Voragine. Legenda aurea. Praha, 1984, p. 58–64; Младенова М. Върху едно мнение относно местоположението на Методиевия диоцез. – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 30–38; Havlík L. Kronika o Velké Moravě. Brno, 1987, p. 118–269; Рогов А. И. Кирилло-Мефодиевские традиции в эпоху Средневековья. – В: Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. М., 1991, с. 174–187; Матула В. Кирилло-Мефодиевская традиция и ее роль в словацком национальном возрождении. – In: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Thessaloniki, 1992, p. 103–107; Флоря Б. Н. Кирилло-Мефодиевские традиции в „Легенде Кристиана". – Bsl, 56, 1995, p. 571–577; Dedičstvo sv. Cyrila a sv. Metoda v slovenskej a bulharskej kultúre. Nitra–Bratislava, 1996. 128 p.; Judák V. Sv. Svorad-Andrej a Beňadik – pokračovatelia cyrilometodskej myšlienky. – In: Dedičstvo sv. Cyrila a sv. Metoda v slovenskej a bulharskej kultúre. Nitra–Bratislava, 1996, p. 98–102; Lukačka J. Byzantská misia a Nitra. – In: Dedičstvo sv. Cyrila a sv. Metoda v slovenskej a bulharskej kultúre. Nitra–Bratislava, 1996, p. 20–29; Stojanova Ľ. Poznámky o cyrilometodskej tradícii v dejinách českej a slovenskej literatúry do konca XIX. storočia. – In: Dedičstvo sv. Cyrila a sv. Metoda v slovenskej a bulharskej kultúre. Nitra–Bratislava, 1996, p. 74–82; Šimo-Svrčeková M. Cyrilo-metodské motívy vo výtvarnom umení na Slovensku. – In: Dedičstvo sv. Cyrila a sv. Metoda v slovenskej a bulharskej kultúre. Nitra–Bratislava, 1996, p. 120–126; Бърлиева Сл. Агиографските творби за св. Кирил и Методий в Legenda Aurea на Яков Ворагински. – В: Кирило-Методиевски студии. 11. С., 1998, с. 5–120; Младенова М. Кирило-Методиева география и езикова история или западните славяни, Кирил и Методий и какво е (о)станало после. С., 1999, 143 с.; Marsina R. La tradition des Saints Cyrille et Méthode en Slovaquie. – In: Thessaloniki – Magna Moravia. Proceedings of the International Conference, Thessaloniki 16–19 October 1997. Thessaloniki, 1999, p. 113–119.

Маргарита Младенова

Научните дискусии за отгласите от Моравската мисия на Кирил и Методий и за съществуването на слав. литургия в П о л ш а продължават повече от 200 г. Причината е в тясната обвързаност на тази проблематика с важните истор. въпроси за началото на полската държава, проникването на християнството в полските земи през IX в. и формирането на църковната организация.

След обединението на източнолехитските племена през втората половина на X в. възниква полската държава, която през 966 при княз Мешко I (ок. 960–992) приема официално християнството. Всичко, което се знае за най-ранния предписмен период от историята на полския език (преди XI в.), е резултат на сравнителна реконструкция, а не на непосредствени данни. Образуването на племенна държава ок. 880 в южните полски земи – в Краковска област на Малополша, също не е документирано и т. нар. Висленско княжество се разглежда като вероятно съществувало в контекста на моравско-чешката експанзия. Племенната държава на вислянините, в която може би проникват ранни влияния на християнството, е завладяна от великоморавския княз *Светополк*, след това известно време е под чешко владичество и едва през 990 при Мешко I влиза в границите на полската държава. След втората половина на XI в. държ.-политическият център отново се премества на юг към Малополша, а от XIII в. неоспоримо политическо и културно средище на полската държава е Краков. Поради тези обстоятелства следите от Кирило-Методиевата мисия в Южна Полша имат изключително важно значение както за началото на полската държавност, така и за формирането на полския културен диалект, който ляга в основата на общонародния книжовен език.

Единственото сведение за съществуването на държавата на вислянините през IX в. се съдържа в гл. 11 на ЖМ, според която силният висленски „езически княз" се подигравал с християните и не се вслушал в съветите на Методий да се покръсти доброволно „на своя земя", за да не бъде покръстен „по принуда като пленник на чужда земя". Предсказанието на Методий се сбъднало – „така и станало" заключава житиеписецът. Повечето полски историци смятат, че това е агиографски похват, на който противопоставят истор. аргументи и преди всичко обстоятелството, че през IX в. Южна Полша и Силезия са били извън Великоморавското епископство на Методий (В. Шчешняк, С. Кентшински, В. Абрахам). Има обаче и изследователи, които са склонни да търсят реални факти зад въпросния пасаж – предполага се напр., че княжеството на вислянините е било във васална зависимост от Велика Моравия, преустановена в началото на X в. поради упадъка на великоморавската държава, че преди да достигнат до самостоятелна държ. организация вислянините попадат под властта на чешката династия на Пршемисловците, че споменатите в ЖМ преследвания на християните трябва да се отнесат към времето ок. 873, когато започва голямата експанзия на Велика Моравия на югоизток, и др. (Ив. *Буюклиев*, 1985, с. 9–12).

Недостатъчните доводи на хипотезата за ранното приемане на християнството във Висленското княжество и за съществуването на слав. литургия през IX–XI в. в южните полски земи не са пречка тази хипотеза да има повече привърженици, отколкото противници. Противниците изказват по-скоро умерен скептицизъм и рядко се формират крайни мнения – напр. че официалната християнизация, възприета от Чехия по времето на Мешко I, е оставила слав. следи само в религиозната терминология на полския език. Това, което се смята за слав. литургия в Чехия и Полша, някои специалисти (напр. Г. Лабуда) наричат двуезичие, т. е. употреба на слав. език

редом с друг литургичен език. Двуезичието на християнската култура във Великоморавия е традиция, която се поддържа и в църковния живот на Чехия през X–XI в. – пазят я монасите на *Сазавския манастир*. След като са откраднати мощите на св. Войтех (1039), симбиозата между чешкото и полското християнство прекъсва и Църквата в Полша започва силно да се латинизира – до такава степен, че проникването на думи от родния език в паметниците и документите става много рядко, а за старослав. текстове и дума не може да става.

На противоположно мнение са историци като К. Ланкоронска, които смятат, че слав. литургия в Полша надживява залеза на Велика Моравия (907) и съществува до XII в., като в Краков или Сандомеж има Слав. митрополия. Съществува и мнение, че кирило-методиевската Т. се прехвърля и във Великополша, за което говори източновиз. обредност при покръстването на Мешко I. Следите от слав. литургия се доказват чрез мисионерската дейност на Методий или на негови ученици сред висленските славяни и със съществуването на Слав. митрополия в Краков. Грц. име на пейния първи епископ Прохор явно насочва към южнослав. влияние. Ланкоронска извежда Слав. митрополия със седалище в Сандомеж от Митрополията на Методий и смята, че там я е пренесъл избягалият от Великоморавия негов ученик *Горазд*.

Тезата за двукратното въвеждане на слав. чин в полските земи – през IX в. в резултат на непосредствената дейност на Методий и през X в. чрез чешкото посредничество при официалното приемане на християнството, намира последователи сред теолозите предимно от кръга на полското православие (Й. Клингер, Ю. Умински, архиепископ Сава). Клингер обобщава изследванията върху следите от Кирило-Методиевата мисия в полските земи и поддържа мнението,

Легендата Quemadmodum и Моравската легенда в полски ръкопис от XV в.

че тя е пуснала дълбоки корени в Полша. След упадъка на Великоморавското княжество слав. Т. даже са се засилили и при управлението на Болеслав I Храбри (992–1025) е имало не една, а няколко слав. митрополии. В този дух се тълкуват съобщенията от първите лат. хроники на Галския Аноним и В. *Кадлубек* за преследване на слав. литургия в държавата на Болеслав I Храбри и за траурния химн в негова чест, който съдържал обръщение към поданиците християни по лат. и слав. чин. Конфликтът между двете богослужения вероятно е причина и за смъртта на епископ Станислав, който се изправил срещу краля, бранейки слав. литургия. След 1037 слав. църковна ор-

ганизация напълно е унищожена и княз Кажимеж I Възстановител (вероятно 1034–1058) въвежда лат. литургия в цяла Полша. Х. Ловмянски разглежда конфликта между двата чина по времето на Болеслав Храбри като продължение на борбата между Методий и Вихинг.

Мнението си за съществения принос на слав. литургия през X–XI в. в християнизацията на Полша архиепископ Сава защитава с познатите житийни и истор. извори, като придава голямо значение на археол. доводи. Разкритите ротонди в краковския Вавел, Вислица и Пшемисъл, които не се различават от чешките църкви, доказват, че Южна Полша е влизала във Великоморавската държава. Общите черти в архитектурните им елементи насочват към великоморавския стил на сакрално строителство. За сериозни лингвистични доказателства се смятат данни от топонимията, разкриващи култа към св. Климент, св. Горазд и св. Димитър Солунски.

Стремеж към обективност и добросъвестно отношение към аргументите и контрааргументите на различните мнения, както и отхвърляне на пресилените филологически интерпретации на изворите са характерни за умерените привърженици на тезата на Т. *Лер-Сплавински*. В по-ранните си трудове той защитава идеята за съществуването на слав. литургия в Полша, но по-късно заключава, че кирило-методиевската Т. е краткотрайна и не е оказала съществено влияние върху формирането на църковнополитическите и културните отношения в средновековна Полша. Критичният подход на Лер-Сплавински следват филолозите слависти Ал. *Брюкнер*, Б. *Хавранек*, Л. *Мошински*, Я. Шатковски, Буюклиев, М. Младенова и др. У някои от тях по-голяма тежест придобиват контрааргументите (З. Суловски), а у други (Т. Милевски) надделяват доводите в защита на мнението, че слав. литургия е имала по-дълбоки корени, че не е изчезнала след смъртта на Методий, а след 907 моравяните, които избягали във Висленското княжество, я пренесли от *Велеград* в Краков. Слав. литургия е съществувала не само по времето на краковския епископ Прохор, но и по-късно; за това свидетелства съобщението на епископ Матеуш, който в 1143 води борба срещу слав. чин и се обръща за помощ в молитвата си към св. Бернард.

След като коментира всички познати досега доводи, Младенова предпочита да говори за известна самостоятелност в развоя на полската кирило-методиевска Т. Фактът, че няма истор. извори и книжовни паметници, доказващи пренасянето на Кирило-Методиевия език в Полша, не изключва неговото влияние върху старополски. Според Буюклиев участието на кирило-методиевските Т. в изграждането на западнослав. езици трябва да се схваща по-широко, а не да се свързва само със съществуването на слав. литургия. Докато данните за литургичната практика са оскъдни, старополските паметници показват несъмнена връзка с кирило-методиевските Т. и най-вече с моравската *редакция* на Кирило-Методиевия език. Текстът на най-старата полска поетическа творба – химна „Богородица", многократно се привежда като доказателство за връзка с великоморавската епоха и с религиозната терминология на старобълг. език. Названието Богородица е чуждо на лат. традиция, то е свойствено на гръко-виз. догматика, а чрез нея на слав. чин. Ранното (X в.) или по-късното датиране (XIV в.) на химна е дискусионно, но езикът му свидетелства за преплитане на лат. и слав. традиция в християнската терминология на полски език. Ако песента е възникнала през XIV в., това е резултат от културната обстановка в средновековна Чехия, в която слав. идея се възражда. Според Буюклиев остава въпросът, дали влиянието на старобълг. език върху старополския е резултат от взаимодействие

през моравската епоха, но чешкото посредничество в този процес не подлежи на съмнение. Чрез чешкия език отделни старобълг. елементи са проникнали в старополски и това дава основание да се търсят следи от Кирило-Методиевата мисия и старобълг. култура в древна Полша. Като най-важен източник на религиозната полска терминология старобълг. език е оказал и непосредствено влияние върху старополския. Шатковски установява в старополския език думи, които липсват или са с променено значение в старочешкия, но имат успоредици в старобългарския. От това следва изводът, че при заемането на старобългаризми в полски е имало и пряко влияние, осъществено по време на предполагаеми контакти в Южна Полша, а не само доминиращо чешко посредничество.

Данните от топонимията също разширяват представата за разпространението на кирило-методиевските Т. в полските земи (М. Карплук).

През Ранното средновековие кирило-методиевските Т. оставят слаби следи в езиковата и културната история на Полша, но след XIV в. настъпва техният разцвет в духа на чешката епоха на имп. Карл IV (1347–1378).

Силезийският княз Конрад II основава слав. манастир в Олешница (1380), а в 1390 кралица Ядвига и крал Владислав III Ягело (1434–1444) издигат църквата „Св. Кръст" и манастира *Клепаж* в Краков. Бенедиктинските монаси в тези манастири донасят глаголическа книжнина и отслужват слав. литургия. Посредничеството на бенедиктинците улеснява проникването на чешкото влияние в полските литургични книги, а Мачей Меховита смята Бенедиктинския орден за последовател на Кирило-Методиевата църква. Ягелонската библиотека притежава единствения запазен глаголически ръкопис от Клепаж – т. нар. Краковски фрагменти от XIV в., част от мисал, вероятно донесени от Прага или преписани в Клепаж. Те обаче не са могли да имат съществено въздействие върху формиралия се вече полски книжовен език.

Разцветът на кирило-методиевските Т. през XIV–XV в. има две трактовки. Едната теза поддържа, че XIV в. е началото на култа към Кирил и Методий и че той се разпространява от Моравия през Чехия и стига до Полша – до краковското духовенство, което възприема молитви и четива от чешките литургични книги и календари. Инициатор на култа е епископ Збигнев Олешницки, който въвежда през XV в. празник на солунските братя в църковния календар. През 1436 св. Кирил и св. Методий са обявени за апостоли и покровители на Полша, а според Краковския требник от XV в. св. Кирил управлявал седем полски епископства. Подобни сведения показват, че през XIV в. великоморавската Т. е била вече неясна. Сл. *Бърлиева* смята, че и в Чехия, и в Полша в периода XI–XIV в. не е съществувал литургичен култ към Кирил и Методий. Тя изследва новооткрити в полските библиотеки преписи на *Моравската легенда* и *Quemadmodum* (двете лат. жития, посветени на Кирил и Методий, от *Legenda aurea*), които документират значително разпространение на Златната легенда в Полша; в повечето от тях редом с полските светци се споменават и солунските братя. Култът към тях намира най-силен израз в полската преработка на Моравската легенда, публикувана от И. *Полковски* и позната като *Краковска легенда* (Полковски смята, че Краковската легенда е по-стара; появила се е по-рано в Полша и оттам е била пренесена в Моравия). Бърлиева добавя шест нови нейни преписа към познатите и доказва, че текстът ѝ е компилиран в края на XIV в. като четиво за календарния празник на светите братя. Преписите представляват редки следи, напомнящи за слав. Т. и култа към Кирил и Методий.

Въпросът, дали може да се говори за великоморавски културен континуитет сред западните славяни (Младенова) или

Моравската легенда, краковска редакция в ръкопис от XV в.

за съществуването на цезура (прекъсване) в разпространението на кирило-методиевските Т. през XI–XIV в., в полската наука не стои с такава острота, както в чешката. Полските слависти разделят проблематиката около кирило-методиевските Т. съобразно два периода: слав. литургия в Полша като непосредствен резултат от великоморавската мисия на солунските братя, и култивираната слав. литургия в бенедиктинските манастири през XIV–XV в. Становището на Мошински е, че съществуването на слав. чин през първия период е хипотетично. Единственият довод за него е свидетелството от ЖМ, останалите доказателства са косвени, но те образуват логическа цялост и затова хипотезата е правдоподобна. Все повече привърженици има мнението, че култът към Кирил и Методий не идва от Моравия или Чехия, както смята Лер-Сплавински. Налагането на лат. чин не означава прекъсване на кирило-методиевските Т. в полските земи: след процъфтяването си през XIV–XV в. култът към слав. просветители продължава да се разраства през XVI в., когато е поддържан от пропагандаторите на уния между Западната и Православната църква и братята са признати за патрони на Гнезненския диоцез. В делото на Кирил и Методий унитатите виждали начало на съюза между двете църкви, който трябвало да осъществят славяните.

Преди да угасне глаголическата традиция в Краков, през 1491 излизат първите печатни текстове на кирилица – Шв. Фиол издава четири православни богослужебни книги. Според В. Стемпняк-Минчева източниците им са с източнослав. основа, но за триодите са използвани среднобълг. кодекси.

От началото на XVII в. празникът на Кирил и Методий започва да изчезва от литургичните календари на полските диоцези; възстановява се едва през XIX в. Тогава се появява и култът към Кирил и Методий сред нарастващата полска емиграция в Америка. През 1886 е създадена Полската духовна семинария „Св. Кирил и Методий“ в Детройт, преместена по-късно в Орчард Лейк, щат Мичиган. Според В. Кумор основата за развитието на култа не е в пренесеното зад океана религиозно наследство, а енцикликата *Grande munus* (1880) на папа Лъв XIII, която припомня великото дело на слав. първоучители и разширява техния култ в целия католически свят. Интересът към кирило-методиевската проблематика се засилва ок. 1885, когато се чества 1000-годишнината на Моравската мисия и от смъртта на Методий. През XX в. дискусии се водят само сред медиевистите. Положението се променя рязко

след енцикликата Slavorum apostoli на папа Йоан Павел II, която дава тласък на научни сесии, конференции, чествания и редица публикации през 80-те и 90-те г. на XX в. Обогатява се тематиката, свързана с делото на Кирил и Методий, с тяхното наследство в полския език, с истор. контекст на Моравската мисия (Й. *Русек*). Като културно пространство, в което си взаимодействат виз. Изток и лат. Запад, в полските земи кирило-методиевската Т. органически се вплита в местната лат. традиция. Според Ал. Липатов виз.-слав. културен кръг несъмнено оказва влияние върху древна Полша и кирило-методиевските Т. са неговият проводник и посредник.

Лит.: Polkowski I. Cześć śś. Cyryla i Metodego w Polsce według ksiąg liturgicznych i legend od końca XIII wieku. W Krakowie, 1885, 64 p.; Szcześniak W. Obrządek słowiański w Polsce pierwotnej rozważony w świetle dziejopisarstwa polskiego. Warszawa, 1904, 207 p.; Lehr-Spławiński T. Misja słowiańska św. Cyryla i Metodego. – Ruch Teologiczny, 2, 1931, p. 17–24; Лер-Сплавински Т. Има ли следи от моравската дейност на Методия в Полша. – СпБАН, 58, 1939, с. 73–83; Widajewicz J. Państwo Wiślan. Kraków, 1947, 136 p.; Zathey J. O kilku przepadłych zabytkach rękopiśmiennych Biblioteki Narodowej w Warszawie. – In: Studia z dziejów kultury polskiej. Warszawa, 1949, p. 73–95; Umiński J. Obrządek słowiański w Polsce w IX–X wieku i zagadnienie drugiej metropolii w czasach Bolesława Chrobrego. – Roczniki Humanistyczne KUL, 4, 1953, 4, p. 1–44; Paszkiewicz H. The Origin of Russia. London, 1954, p. 381–404; Havránek B. Otázka existence církevní slovanštiny v Polsku. – Slavia, 25, 1956, p. 300–305; Lehr-Spławiński T. Czy są ślady istnienia liturgii cyrylo-metodejskiej w dawnej Polsce? – Slavia, 25, 1956, p. 290–299; Lehr-Spławiński T. Nowa faza dyskusji o zagadnieniu liturgii słowiańskej w dawniejszej Polsce. – Nasza przeszłość, 7, 1958, p. 233–256; Kętrzyński S. O zaginionej metropolii czasów Bolesława Chrobrego. – In: Kętrzyński S. Polska X–XI w. Warszawa, 1961, p. 289–351; Lanckorońska K. Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland. Rome, 1961, 8+194 p.; Abraham W. Organizacja kościoła w Polsce do połowy XII w. Poznań, 1962, 359 p.; Szymański J. Czy w Polsce istniał obrządek rzymsko-słowiański? – Zeszyty naukowe KUL, 6, 1963, 2, p. 41–56; Stender-Petersen A. Die kyrillo-methodianische Tradition bei den Polen. – Cyrillo-Methodiana, p. 440–469; Milewski T. Język stato-cerkiewno-słowiański w średniowiecznej Polsce. – Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace językoznawcze, 15, 1965, p. 7–21; Wasilewski T. Wiślańska dynastia i jej zachlumskie państwo w IX–X w. – Pamiętnik słowiański, 15, 1965, p. 23–61; Lehr-Spławiński T. Reichte die slavische Liturgie-Praxis einmal bis nach Polen? – In: Cyrillo-Methodianische Fragen. Slavische Philologie und Altertumskunde. Wiesbaden, 1968, p. 89–94; Sułowski Z. Początki kościoła polskiego. – In: Kościół w Polsce, 1. Średniowiecze. Kraków, 1968, p. 17–123; Łowmiański H. Początki Polski. 4. Warszawa, 1970, 538 p.; Wrocławski K. Historyczne, legendarne i literackie echa Misji Morawskiej braci soluńskich w Polsce. – Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот, Скопје, 22, 1970, с. 393–419; Łowmiański H. The Slavic Rite in Poland and St. Adalbert. – Acta Poloniae Historica, 24, 1971, p. 5–21; Moszyński L. Liturgia słowiańska glagolskie zabytki w Polsce. – Slovo, 21, 1971, p. 255–273; Karpluk ówna M. Ślady liturgii słowiańskiej w staropolskich imionach chrześcijańskich (typ Kozma, Luka). – Z polskich studiów slawistycznych, seria 4. Językoznawstwo, 1972, p. 155–161; Boba I. Przyczynek do dyskusji na temat śladów działności świętego Metodego nad Wisłę. – In: American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists, Warsaw, August 1973. 3. History. The Hague–Paris, 1973, p. 11–15; Boba I. Methodian and Moravian Continuity and Tradition in Poland. – In: VII Międzynarodowy kongres slawistów. Warszawa, 21–27. VIII. 1973. Streszczenia referatów i komunikatów. Warszawa, 1973, p. 969–971; Karpluk M. Argumenty onomastyczne w dyskusji nad liturgiją słowiańską w Polsce. – Onomastika, 22, 1977, p. 79–82; Lehr-Spławiński T. Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój. Warszawa, 1978, 451 p.; Шатковски Я. По въпроса за непосредственото влияние на старобългарския език върху старополски. – БЕ, 31, 1981, 5, с. 407–412; Kumor B. Zagadnienie chrześcijaństwa metodiańskiego w Państwie Wiślan. – In: Polskie kontakty z piśmiennictwem cerkiewnosłowiańskim do końca wieku XV. Gdańsk, 1982, p. 47–55; Polskie kontakty z piśmiennictwem cerkiewnosłowiańskim do końca wieku XV. Gdańsk, 1982 (Zeszyty naukowe Wydziału humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Slawistyka, 3), 189 p.; Klinger J. Nurt słowiański w początkach chrześcijaństwa polskiego. – In: Klinger J. O istocie prawosławia. Wybór pism. Warszawa, 1983, p. 365–421; Trzynaście wieków Bułgarii. Materiały polsko-bułgarskiej sesji naukowej. Warszawa, 28–30. X. 1981. Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1983, 349 p.; Първев Г. Кирило-Методиевата проблематика в полската историография. – Векове, 13, 1984, 6, с. 57–62; Łabuda G. Kraków biskupi przed rokiem 1000. Przyczynek do dyskusji nad dziejami misji metodiańskiej w Polsce. – Studia historyczne, 27, 1984, 3 (106), p. 371–412; Бююклиев Ив. Следите от Кирило-Методиевата традиция в старополски. – В: Кири-

ло-Методиевите традиции в славянските езици. Първи полско-български сборник. С., 1985, с. 5–57; К у м о р Б. Култът към Кирил и Методий сред полската емиграция в САЩ. – Palaeobulgarica, 10, 1986, 4, p. 68–74; Р у с е к Й. Честването на 1100-годишнината от смъртта на славянския първоучител Методий в Полша. – Palaeobulgarica, 10, 1986, 4, p. 75–78; М л а д е н о в а М. Връзката на Полша с Кирило-Методиевата традиция. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 1, p. 124–126; L e š n y J. Konstantyn i Metody apostołowie Słowian. Dzieło i jego losy. Poznań, 1987, 161 p.; Dziedzictwo misji słowiańskiej Cyryla i Metodego. Materiały sesji naukowej w WSP w Kielcach 4–5, XII, 1985. Kielce, 1988, 195 p.; U r b a ń c z y k S. Wirkte die methodianische Mission in Polen? – Symposium Methodianum, p. 341–345; С а в в а епископ. Следы миссионерской деятельности св. Мефодия на землях Польши. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий, 1. С., 1989, с. 25–32; С т е м п н я к - М и н ч е в а В. Първите кирилски текстове, излезли от печатницата на Швайполт Фиол. – Palaeobulgarica, 14, 1990, 2, p. 96 – 102; Б е н д з а М. Следи от мисионерската дейност на светите братя Кирил и Методий на полска земя (втората половина на IX – първата четвърт на XI в.). – ДК, 71, 1991, 5, с. 19–28; Б ъ р л и е в а Сл. Новооткрити преписи на латински агиографски творби за Кирил и Методий в полската Legenda aurea. – В: Кирило-Методиевски студии, 8. С., 1991, с. 264–278; Р о г о в А. И. Кирилло-Мефодиевские традиции в эпоху Средневековья. – В: Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. М., 1991, с. 174–187; C h o d k i e w i c z A. Tradycja cyrylo-metodiańska w Polsce. – In: Cyryl i Metody apostołowie i nauczyciele Słowian. Studia i dokumenty. 1. Studia. Lublin, 1991, p. 125–132; Cyryl i Metody apostołowie i nauczyciele Słowian. Studia i dokumenty. 1. Studia. Lublin, 1991, 291 p.; 2. Dokumenty. Lublin, 1991, 298 p.; Л и п а т о в А. Взаимодействие латинского Запада и византийского Востока: кирилло-мефодиевская традиция, истоки польской литературы и проблемы славянской взаимности. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 1, p. 67–80; K m i e t o w i c z F. Kiedy Kraków był „trzecim Rzymem". Białystok, 1994, 120 p.; Н а у м о в Ал. Krakowskie cyrillomethodiana. – В: Кирило-Методиевски студии, 10. С., 1995, с. 138–144; Tradycje Cyryla i Metodego w językach i literaturach słowiańskich: język piśmiennictwa słowiańskiego do XV wieku. Warszawa, 1995, 188 p.; Б ъ р л и е в а Сл. Агиографските творби за св. Кирил и Методий в Legenda aurea на Яков Воратински. – В: Кирило-Методиевски студии, 11. С., 1998, с. 7–120; Б ъ р л и е в а Сл. Една хомилетична творба за св. Кирил и Методий (Към въпроса за латинската cyrillo-methodiana в Полша). – Palaeobulgarica, 22, 1998, 2, p. 40–49; K a r p l u k M. O słowotwórstwo staropolskiej terminologii chrześcijańskiej (do r. 1500). – Język polski, 78, 1998, 1–2, p. 91–97; М л а д е н о в а М. Кирило-Методиева география и езикова история или западните славяни, Кирил и Методий и какво е (о)станало после. С., 1999, с. 49–54; Н а у м о в А. Польски акатист у част светих Ћирила и Методија. – В: Словенско средњовековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу. Београд, 2001, с. 385–391.

Иванка Гугланова

Кирило-методиевските Т. в **южнославянските земи** са много старинни. Слав. богослужение в С ъ р б и я се възприема окончателно през X или началото на XI в. (преди това съществува само в онези части от нея, които по това време влизат в границите на бълг. държава). Управлението на цар Самуил (997–1014) според А. Младенович е крайната граница, до която сърбите са могли да получат богослужение на слав. език, и той е склонен да приеме, че налагането на слав. език като църковен и държавен става едва при този владетел. Основанията му са антивиз. политика на Самуил и положението, че областта Рашка влиза в състава на държавата му (2000, с. 42). Според Дж. *Трифунович* проникване на бълг. книжнина е започнало през X в., а през XI в. то е окончателен факт (2001, с. 10–11). По-вероятно е обаче някои кирило-методиевски текстове да са били възприети чрез територии, разположени непосредствено до диоцеза на Методий. Предположения за ранни контакти на сърбите с Методиевата архиепископия се правят въз основа на писмото на папа *Йоан VIII* от 873 до сръбския княз *Мутимир* (860–890), с което папата призовава княза да подчини в църковно отношение земите си на Панонската архиепископия. Времето от 873 до смъртта на Методий и разгромяването на слав. дело във Велика Моравия и Панония е твърде кратко, но изглежда, че глаголическата писменост е позната в Сърбия още оттогава. Вероятно процесът е продължил в западните сръбски зе-

ми и след 885 като резултат от разпространението на слав. книжнина в Далмация. Основание за това дава устойчивостта на глаголическата традиция в архиепископиите, включващи западни сръбски земи (напр. Сплитската). След покръстването на сърбите (между 867 и 874) по времето на имп. *Василий I* Македонянин земите им попадат под две църковни юрисдикции. Западните са подчинени на Рим и са в рамките на Сплитската, Барската и в определени периоди – на Дубровнишката архиепископия. Някои от първите източни епископии по силата на виз. църковнотериториално разделение са част от Бълг. патриаршия до нейното унищожение (Белградска, Сремска, Браничевска, Нишка, Рашка, Липлянска – срв. Б. Николова, 1997, с. 52–66), а след основаването на *Охридската архиепископия* са в нейния диоцез. Сръбски територии са включвани и в Драчката митрополия. Навсякъде, където се запазва структурата на виз. църковна организация, влизат в употреба и преведените в Б-я основни богослужебни книги.

Не е абсолютно сигурно на кое писмо е било пренесено богослужението на слав. език. Младенович не е убеден, че по сръбските земи глаголицата е получила широко разпространение. Според него данните са оскъдни, а паметници като Михановичевия или Гръшковичевия фрагмент са второстепенни. Поблизко до истината изглежда становището на Трифунович, че глаголицата не само се е вкоренила в сръбските земи, но е оставила значителни следи, видими и в периода XIV–XV в. За глаголически паметници, за фрагменти от тях и за употреба на отделни глаголически букви в сръбски надписи и други текстове той споменава в труда си, посветен на началото на сръбската писменост и връзката ѝ с кирило-методиевските Т., като обобщава и различните мнения по въпроса (2001, с. 11, 19–27, 29–32, 161–185).

Инициал от Мирославовото евангелие, края на XII в.

Важна част от проблематиката на Т. в Сърбия са формирането и характерът на правописните центрове, отразяващи т. нар. сръбска *редакция* на старобълг. език. Терминът в този случай означава главно правописна корекция на преписваните текстове, чиито норми повече или по-малко се спазват от копистите, т. е схваща се като синоним на правопис; съдържанието на текстовете остава непроменено. Още Дж. *Даничич* подчертава, че правописните правила, наблюдавани в първите запазени сръбски кирилски паметници (напр. *Мирославовото евангелие*, чийто правопис се определя като зетско-хлъмски), свидетелстват за дълъг път на наслагване на двата правописа, при което се установяват правилата на сръбската редакция (1975, с. 311–312). Запазените сръбски паметници представят сръбските езикови и право-

писни норми като факт от края на XII в. Палеославистите обаче имат различни мнения за мястото, където са възникнали. Според А. Белич (1936, с. 224) и други специалисти началото на сръбската редакция е поставено в Зета, откъдето тя се е разпространила по-късно в Хлъм и Рашка; основанието е, че най-старите сръбски паметници произхождат от западните области (Зета и Хлъм). А.-М. Тотоманова също приема, че зетско-хлъмският правопис е първичен, а рашкият оказва влияние над него (1985, с. 198–203). Обратно, П. Джорджич поставя началото на сръбската редакция в рашките земи и съответно рашките правописни норми според него са първичната основа на сръбския правопис (1971, с. 63). О. *Неделкович* смята, че зетско-хлъмската и рашката правописна школа не възникват последователно, а синхронно. Първичната сръбска редакция се обособява върху широка (зетско-хлъмско-босненско-рашка) територия. При нейното оформяне върху моравско-панонската основа се наслояват охридски и преславски влияния (1979). Друго виждане има И. Грицкат (1975). Въз основа на филологически и културноистор. анализи тя локализира първоначалната сръбска редакция в южните гранични места на призренско-южноморавския диалект северно от Скопие по времето на Часлав Клонимирович (ок. 928 – ок. 950). Към мнението на Грицкат се присъединява и Б. Йованович (Стипчевич) (1975). Преглед на становищата в сръбската палеославистика по този въпрос прави Трифунович (1994, с. 102–110). Хипотезата на Грицкат се подкрепя и от факта, че активният книжовен живот в Охрид, Девол и другаде едва ли е замрял след смъртта на Климент Охридски и че по-късно – след 70-те г. на X в., бълг. държавен център се мести на запад и се установява в *Преспа*. От началото на XI в. центростремителната култура на Охридската архиепископия активизира не само средищата на Западна Б-я, но и подчинените на Охрид сръбски епископии. Голямото книжовно значение на региона северно от Скопие е подчертано от Д. Богданович, който бележи, че старославянската (т. е. старобългарската) книга има естествени пътища, водещи от Охрид към Скопие и оттам на север и северозапад към Липляни и Раса, Призрен, Скадар, Дукля и Хлъм, а на североизток – към Ниш (1980, с. 122–124). Около началото на XIII в. в Раса (дн. Нови Пазар, Сърбия), седалище на великия жупан Стефан Неманя, се оформя рашкият правопис, останал характерен за сръбските паметници през следващия век (Ив. *Добрев*, 1991). Първият запазен паметник с рашки правопис е *Вълкановото евангелие*. Той влияе върху късния сръбски едноеров правопис на провинциалните средища и след въвеждането на ресавския правопис.

Кирило-методиевските Т. се пазят в общия книжовен фонд, необходим за богослужението според източния обред по сръбските земи. Той се образува както от най-старите преводи на първоучителите, изпълнени във Велика Моравия и Панония и пренесени или възстановени по-късно в Б-я, така и от всички основни текстове, преведени, компилирани или създадени от техните ученици и изобщо от бълг. книжовници до края на X в. Писмената традиция, основана на общия църковен език, и общата вероизповедна практика помагат бълг. книжовен репертоар да се възприеме в Сърбия само с правописна адаптация (Р. Трифонова, 1994). Ръкописи и фрагменти от ръкописи, запазили най-старите Кирило-Методиеви преводи, както и преводите, извършени в Б-я до края на X в., са посочени у Богданович (1980), Трифунович (1994, 2001) и др. Оригиналните старобълг. произведения от IX–X в. не само са известни на сръбските книжовници, но и са запазени в техни преписи в по-голяма степен, отколкото в Б-я. От-

делни текстове проникват рано в сръбските земи и остават в първоначалния си вид отпреди редакциите, направени вероятно в Преслав през втората половина на X в., което обяснява защо някои творби са съхранени само в единични сръбски преписи. По-късно староизводните текстове или фрагменти от тях продължават да се възпроизвеждат главно на територията, подчинена на Охридската архиепископия. Не е изключено някои оригинални произведения в състава на богослужебните книги да се връщат и да стават част от сръбския репертоар чрез руски ръкописи, пазещи старобълг. текстове. Възможно е и ранното посредничество на *Хилендарския манастир*. Тези текстове се преписват и през целия XIV в. в провинциалните средища на територията на дн. Македония, докато в Б-я и на Атон след втората половина на столетието доминират новоизводните редакции на богослужебните книги. Т. в оригиналния химнографски репертоар се пази по-упорито в западните и югозападните земи на Балк. п-в; затова и сръбските преписи имат голямо значение за палеославистиката. Значителна част от откритите в последно време творби с азбучен или фразов акростих са сръбски по произход или по правопис. Само в два сръбски преписа е познато и Житието на Панкратий Тавроминийски, преведено от презвитер *Йоан*.

Най-ранният известен засега препис от оригинална слав. творба (азбучни стихири с глаголическа подредба на буквите) е фрагментарно запазен в палимпсест от XII в. от Евангелие № 19 от Библиотеката на Ерусалимската патриаршия (Кл. *Иванова*, 1994; Трифунович, 2001, с. 53–61). В сръбски преписи са съхранени химнографски творби на *Климент Охридски*, *Наум Охридски*, *Константин Преславски* и аноними. Г. *Попов* използва при издаването на триодния текст и реконструкцията на акростиха „Стихове добри Константинови" в триодната ком-

Сръбско училище. Стенопис от църквата „Св. Апостоли" в Печ, XIII в.

позиция на Константин Преславски 10 сръбски староизводни *триода* (1985, с. 67–70); в староизводните *октоиси* М. Йовчева открива няколко химнични текста от Климент Охридски, проучвайки шест сръбски октоиха от различен тип (1999). В староизводните *минеи*, писани по сръбските земи, през XIII и XIV в. се помества значителна част от известните днес служби или само канони, чието акростихово оформяне (при азбучните – глаголическо) свидетелства за ранния им произход и за принадлежността им към химнографското дело на Климент Охридски, Константин Преславски и др. (Б. Йованович-Стипчевич, 1981; Попов, 1982; 1995; 1998, с. 16–17; Л. В. Мошкова – А. А. Турилов, 1999). Азбучни стихири са засвидетелствани и в заупокойната служба за мирянин в сръбски требник (В. М. Загребин, 1981). Сръбските преписи на староизводните триодни и минейни панегирици и на *чети-минеите* включват слова от Климент Охридски и *Йоан Екзарх*. По най-ранните от тях – Хомилиара на Миханович (Д. *Иванова-Мирчева*, 1968; Иванова, 1977) и Милешевския панегирик (М. *Капалдо*, 1989; Иванова, 1989), се възстановява първоначалната структура на слав. панегирици и до голяма степен се очертава кръ-

гът от оригинални слав. произведения в тях. Само в два сръбски кодекса (единият – отчасти съхранен) се съчетават староизводен триод и староизводен триоден панегирик, включващ както оригинални триодни песнопения на Константин Преславски, така и слова на Климент Охридски (Иванова, 1987).

Изключително важна роля за запазването на кирило-методиевските Т. в сръбската книжнина имат манастирите на Атон и преди всичко Хилендар. През втората половина на XIII и през XIV в. в Хилендар се преписват най-значимите паметници на *Преславското книжовно средище*, дело на Кирило-Методиевите ученици и техните следовници – *Изборникът от 1073* (Г. *Михаила*, 1987), Шестодневът на Йоан Екзарх, Учителното евангелие на Константин Преславски (два преписа), още един състав, подобен на Симеоновия сборник, *Златоструй* в кратка редакция, отделни слова от Пълната редакция на Златоструя и др. Някои особености на преписите показват, че хилендарци са познавали глаголическото писмо. Освен отделни глаголически букви, срещащи се напр. в Хил. 386 (Дж. *Радойчич*, 1967, с. 318), глаголическите следи са най-явни в преписа на Шестоднева от 1263 (Т. *Славова*, 1999, с. 39). В Хилендар, както и по територията на Сърбия, практиката да се преписват староизводните текстове се възобновява през XVII в. във връзка със стремежа на сръбските книжовници към сводни (старо- и новоизводни) състави.

Дял от кирило-методиевските Т. е и включването в сръбската литература на творби в чест на двамата първоучители. Отражението на култа към тях в сръбската книжнина има възпроизвеждащ характер; в нея до XVII в. не се създава нито едно произведение, посветено на тяхната памет. Оригиналните текстове от XIII в. възхваляват сръбските светци владетели, но в ръкописните книги, възникнали в сръбските територии, се включват творби за слав. просветители, създадени в Б-я. Това се отнася и до произведенията, които им се приписват. *Прогласът към Евангелието*, който повечето палеослависти приемат за творба на Константин-Кирил, е поместен в три сръбски четвероевангелия – Хилендарското на дяк Бунило от третата четвърт на XIII в. (Хил. 23); от ГИМ, Хлуд. 13; от РАН, Гилф. 2. От 17 познати досега преписа на *Канон за Димитър Солунски* (дело на анонимен автор, а според редица изследователи – творба на Методий) пет са поместени в сръбски кодекси от началото на XIII до края на XIV в. (Б. Мирчева, 2002). В сръбските паметници текстовете, посветени на солунските братя, следват бълг. традиция. Първоначалният култ към тях като към слав. просветители, пренесен в Б-я от техните ученици и следовници, е много подчертан и остава интензивен и по-късно, тъй като поради истор. обстоятелства през XI–XIII в. почитта към Константин-Кирил и в по-слаба степен към Методий придобива народностен характер (А. А. *Турилов*, 1999, с. 23). В месецословните части на различните типове сръбски евангелия и апостоли най-често се споменава само Кирил под 14 февр., по-рядко – и Методий, като при неговата памет се срещат варианти, показващи по-слабото функциониране на култа. И двете памети се откриват напр. в Мирославовото евангелие, в два апостола от първата половина на XIV в., в кратък апракос от края на XIII (?) – началото на XIV в. и др. В сръбски препис на апостол и евангелие, отразяващ според Турилов раннопреславски, ако не и късноплисковски столичен календар, наред с уникалните дати за победата на княз Борис над езичниците (28 март) и освещаването на църквата на ап. Петър у българите (28 апр.), под 13 февр. (вероятно следствие на глаголическа транслитерация) се четат не само упоменание за Кирил, но и кратки типикарски указания.

как да се извършва службата, ако е в постен ден. В същия кодекс под 6 апр. е изписано: Н паме блженаго оца Меѳодіа Моравьска. оучителя. словѣньска почившаго въ лѣта. ѕ.ѳ.нѳ. Иже прѣложи. ѡ грьк. книги въ словѣньскые. Според Турилов годината 6318 може да се приеме за грешка при транслитерацията от глаголица в кирилица (1999, с. 26–27). Само паметта на Кирил е отбелязана в месецослова на четвероевангелие от манастира Дечани (№ 1), в Шишатовацкия апостол от 1324 и другаде.

Службите за Кирил и Методий влизат в сръбския книжовен репертоар едновременно с разпространяването на минеите по Студийския устав. Затова и преписването им е интензивно до XIV в. Един от най-ранните южнослав. преписи на Службата за Кирил (XIII в.) е сръбски, т. нар. Софийски препис в ръкопис № 895 от НБКМ, открит от Б. *Ангелов*, издаден и изследван от Б. *Райков* (1969). В единствен препис, със сръбски правопис, е запазен и Канон за Методий, открит и издаден от Мошкова и Турилов (1998). Попов (2001) доказва, че той е дело на Климент Охридски. В сръбски ръкописи намират място и двете похвални слова – за Кирил от Климент Охридски и приписваното му *Похвално слово за Кирил и Методий*. Съществува своеобразно разпределение на двете творби. *Похвалното слово за Кирил* е съставна част от староизводните панегирици и чети-минеи, запазени в сръбски преписи. Три сръбски преписа са посочени в изданието на съчиненията на Климент Охридски (1, 1970, с. 428–429). Два от тях са староизводни от XIV в. (към тях се прибавя и още един от Дечанския манастир – № 101), а третият е от втората половина на XVI в., в сборник, съчетаващ старо- и новоизводни състави. Общото похвално слово влиза в сръбската литература в новоизводни състави в един блок с ЖК и вероятно чрез преписите на Владислав Граматик (К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения, 1, с. 475–476). Двата сръбски преписа (от XVI в. от манастира Озрен, сега в Патриаршеската библиотека на Сърбия, № 282, и Хилендарски № 444 от 1626) следват редакцията на текста на Владислав Граматик, но имат и някои различия, подсказващи зависимостта им от друг, вероятно по-ранен, недостигнал до наши дни текст.

Сръбски псалтир от XIV в.

Проложното житие на Кирил и Методий, поместване под дата 25 авг. в състава на Обикновения пролог, се разпространява заедно с този паметник в репертоара на сръбската книжнина. И житийните текстове, създадени в Б-я най-вероятно в XIII в. – *Успение Кирилово* и *Успение Методиево*, са познати в Сърбия. Успение Кирилово – в три преписа, най-ранният от които е от XV в. Единственият засега препис на Успение Методиево е в сръбски пролог от 1560.

Копистът дяк Симон го е преписал от бълг. протограф, недостигнал до наше време.

Интересен е фактът, че през XVII в. култът към Кирил сред сърбите се засилва, за което свидетелстват първите сръбски творби, посветени на неговата памет. Службата за Кирил в един от преписите, обнародван от Н. В. Шляков през 1910, въпреки че включва някои песнопения от по-старите служби, представлява отделна литературна редакция в такава степен, че Райков я приема за самостоятелна творба (1969). При това в нея пред Успение Кирилово е поместено епиграматично двустишие, вероятно дело на сръбски книжовник, „припознал" Успението като стишно проложно житие и поискал да му придаде съответния завършен вид (л. 287: Пренарѣнїи а҃гг҃акимь Кѵ̑рїла архїе҃ппа. / Въ д҃г. мѹ̑раго филѡфа оучса вл҃ги сьны оученꙗ'ше). Вероятно през същото столетие възниква и чисто сръбска празнична пространна Служба за Кирил по Ерусалимския устав. Позната в единствен препис, тя показва прекъсване в прославата на първоучителите след въвеждането на Ерусалимския устав, но и възобновен интерес към личността на Кирил в XVII в. (Иванова, 1992).

Т. в Босна до XV в. в областите, църковноадминистративно свързани с източния обред, не се отличава от сръбската; там протичат същите процеси и се разпространява същата книжнина; пише се на кирилица. Като се изключат някои дипломатически текстове (грамоти и повели), всички кирилски ръкописи от Босна от XIII–XIV в. са запазили с незначителни разлики основните особености на правописа на Мирославовото евангелие. Според Тотоманова трудно може да се говори за босненска школа като за школа със собствен правопис. Понятието означава определен тип кирилско писмо, което се е употребявало от богомилите католици в Босна и Херцеговина, а по-късно е залегнало в основата на босненската печатна азбука, т. нар. босанчица или буквица (1985, с. 199). Като възникнали в босненските земи Богданович сочи 17 четвероевангелия, три апостола и един препис на Апокалипсиса. Но той подчертава и специфичното за книжнината на средновековна Босна „отстъпване" от литургичния облик на кодекса, какъвто той е познат в Източната църква, „четивното" споряване на всички новозаветни и някои старозаветни, а и апокрифни преписи в един кодекс (Хваловия ръкопис от 1404), както и самостоятелната поява на Апокалипсиса на Йоан Богослов (Апокалипсиса на християнина Радослав) (1980, с. 136). Посочените от Богданович особености се свързват с характера на босненската църква, която е „патаренска". Католическата традиция в Босна е тясно свързана с лат. богослужение и неговите функционални и книжовни особености. В това отношение паметниците, възникнали в босненските и в хърватските земи, имат общи характеристики.

Лит.: Белић А. Учешће св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћирилских споменика. – В: Светосавски зборник. I. Расправе. Београд, 1936 (Посебна издања. Српска краљевска академија, 114), с. 211–276; Радојчић Ђ. Сп. Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару. – Архивист, 2, 1952, 2, с. 47–82; Babić A. O pitanju formiranja srednjevjekovne Bosanske države. – Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, 3. Odjeljenje istoriko-filoloških nauka, 2, 1955, p. 57–79; Čremošnik G. Ostci arhiva bosanske franjevačke vikarije. – Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, 3. Odjeljenje istoriko-filoloških nauka, 2, 1955, p. 5–56; Vego M. Humačka ploča. Najstariji ćirilski pisani spomenik (X ili XI stoljeće) u Bosni i Hercegovini. – Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. s., 11, 1956, p. 41–61; Mihanović Homiliar. Herausgegeben von R. Aitzetmüller. Graz, 1957 (Editiones monumentorum slavicorum veteris dialecti), 4 p.+265 facs; Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. I. С., 1958, с. 36–44; 3. С., 1978, с. 3–16; Радојичић Ђ. Сп. Традиције Ћирило-Методијанске код Срба. – Књижевност, 43, 1966, 12, с. 431–449; Radojičić Dj. Traditions cyrillo-méthodiennes chez les serbes. – Κυριλλος και

Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 1, p. 183–209; Радојчић Ђ. Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба. Нови Сад, 1967, 383 с.; Иванова-Мирчева Д. Хомилиарът на Михановић. – ИИБЕ, 16, 1968, с. 381–391; Райков Б. Два новооткрити преписа от службата на Кирил Философ и няколко бележки върху нейния състав. – ККФ 1, с. 203–218; Иванова Кл. Два неизвестни азбучни акростиха с тагологическа подредба на буквите в средновековни български празничен миней. – ККФ 2, с. 341–365; Ђорђић П. Историја српске ћирилице. Београд, 1971, 535 с.; Жуковская Л. П. Сербские переименные евангелия апракос в книгохранилищах СССР и их связи с инославянскими рукописями. – В: Исследования по сербохорватскому языку. М., 1972, с. 208–239; Даничић Ђ. Ситнији списи Ђуре Даничића. Београд, 1975 (Посебна издања. Српска академија наука и уметности, 486. Одељење језика и књижевности, 25), 544 с.; Грицкат И. Српска редакција црквенословенског језика. – В: Грицкат И. Студије из историје српскохрватског језика. Београд, 1975, с. 27–39; Јовановић Б. Почетак српске редакције словенског књижевног језика. – ПКЈИФ, 41, 1975, с. 112–125; Иванова Кл. Неизвестна редакция на Златоструя в сръбски извод от XIII в. – Зборник историје књижевности Српске академије наука и уметности. Одељење језика и књижевности, 1976, 10, с. 89–107; Иванова Кл. Цикл великопостных гомилий в Гомилиаре Михановича. – ТОДРЛ, 32, 1977, с. 219–244; Иванова Кл. За Хилендарския препис на първия Симеонов сборник. – Старобългарска литература, 5, 1979, с. 57–96; Недељковић О. Свети Сава и рашка правописна школа. – В: Међународни научни скуп Сава Немањић – свети Сава, историја и предање. Београд, 1979, с. 177–188; Богдановић Д. Историја старе српске књижевности. Београд, 1980, с. 120–133; Јерковић В. Средњовековне ортографске школе код Срба. – В: Југословенски семинар за стране слависте. 31, Београд, 1980, с. 19–28; Загребин В. М. Заупокойные стихири кукужскому в сербском требнике XIII века. – Археографски прилози, 3, 1981, с. 65–91; Јовановић-Стипчевић Б. Текстолошка условљеност састава и броја слова старословенске азбуке према стихирама на Рођење и Крштење у српском препису. – Археографски прилози, 3, 1981, с. 93–121; Попов Г. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. – БЕ, 32, 1982, 1, с. 3–26; 26; Пешикан М. О ортографским видовима српске редакције. – Научни састанак слависта у Вукове дане, 14, 1985, 1, с. 53–58; Попов Г. Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2), 620 с.+100 факс.; Тотоманова А.-М. Редакции на старобългарския език. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 192–203; Дурковић-Јакшић Љ. Култ словенских апостола Ћирила и Методија код Срба. Београд, 1986, 140 с.; Иванова Кл. Неизвестна редакция на триодния панегирик в състава на триода. – Старобългарска литература, 20, 1987, с. 20–39; Михаила Г. Списки Сборника царя Симеона в библиотеке Румынской академии. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 3, p. 3–20; Иванова Кл. Неизвестни преписи от творби на Климент Охридски в книгохранилищата на Югославия. – Palaeobulgarica, 13, 1989, 4, p. 51–67; Кашич Д. протоиерей. Кирилло-мефодиевская традиция у сербов с IX по XII век. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 91–97; Caraldo M. Contributi allo studio delle collezioni agiografico-omiletiche in area slava. Struttura e preistoria del „Panegirico di Mileseva". – Europa Orientalis, 8, 1989, p. 209–252; Трифуновић Ђ. Језик. – В: Трифуновић Ђ. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. 2 доп. изд. Београд, 1990, с. 122–128; Добрев Ив. Рашката писменост и българският правопис през Средновековието. – В: Кирило-Методиевски студии, 8. С., 1991, с. 216–252; Иванова Кл. Неизвестна служба за св. Кирил в състава на празничен миней от XVI в. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 2, p. 16–32; 3, p. 37–40; Иванова Кл. За един ръкопис с палимпсест от библиотеката на Йерусалимската патриаршия. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 2, p. 3–31; Трифонова Р. Българската традиция при формирането на общия южнославянски книжовен фонд и неговото усвояване в сръбските земи през XI–XIII в. (Тезиси). – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 56–61; Трифуновић Ђ. Стара српска књижевност. Основе. Београд, 1994, 378 с. (2 изд. Београд, 1995); Попов Г. Произведения на Константин Преславски и Климент Охридски. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 96–114; Младеновић А. Српска редакција старословенског језика и употреба само танкога јера у писању. – Археографски прилози, 19, 1997, с. 9–22; Николова Б. Устройство и управление на Българската православна църква (IX–XIV век). С., 1997, с. 11–68; Мошкова Л., А. Турилов. „Моравьские земле велей гражданин" (неизвестная древняя служба первоучителю Мефодию). – Славяноведение, 1998, 4, с. 3–23; Попов Г. Канон за Рождество Христово от Константин Преславски. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 4, p. 3–26; Йовчева М. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски в Октоиха. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 3, p. 3–30; Мошкова Л. В., А. А. Турилов. Неизвестный памятник древнейшей славянской гимнографии (канон Климента Охридского на Успение Богородицы). – Славяноведение, 1999, 2, с. 24–36; Николова Св., М. Йовчева, Т. Попова, Л. Тасева. Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически

музей в Москва. Каталог. С., 1999, 105 с.+ 159 факс.; Славова Т. Глаголическата традиция и преславската книжнина. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 1, p. 35–46; Турилов А. А. Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного календаря в эпоху Первого царства). – Palaeobulgarica, 23, 1999, 1, p. 14–34; Младеновић А. О неким питањима стварања српске редакције старословенског језика. – In: Acta palaeoslavica. 1. Sofia, 2000, p. 41–45; Попов Г. Службата за славянския първоучител Методий в Хлудовия миней 156. – Старобългарска литература, 32, 2001, с. 3–20; Трифуновић Ђ. Ка почецима српске писмености. Београд, 2001, 193 с.+32 ил.; Мирчева Б. Един непубликуван препис на Канона за Димитър Солунски от сбирката на А. И. Хлудов в Москва. – Palaeobulgarica, 26, 2002, 3, p. 20–32.

Климентина Иванова

Основното явление на кирило-методиевските Т. в историята на Хърватия е т. нар. глаголизъм – продължителната употреба в сравнение с другите слав. страни на глаголическото писмо. Предполага се, че началото му се отнася към втората половина на IX в.; в първите десетилетия на XVI в. приключва периодът на неговия разцвет; постепенното му отмиране може да се проследи по остатъчни прояви (напр. обучение на глаголаши в Задар и Омиш дори през XVIII в., частично възраждане на интереса към глаголицата във връзка със славянофилските идеи през XIX в. и др.). Важна особеност на глаголизма е съществуването му в условията на юрисдикцията на Римската църква и на западен тип богослужение, при това въпреки официалната забрана на богослужение на слав. език и на слав. писменост през определени периоди. В наши дни тези процеси са документирани от ок. 700 глаголически ръкописа и ръкописни фрагмента, съхранявани предимно в Архива на Югославянската академия на науките и изкуствата и на о-в Крък (срв. В. *Щефанич*, 1960, 1969, 1970).

Изворовите данни за пренасянето на кирило-методиевската Т. в хърватските земи не дават възможност за категорично изясняване на неговата хронология. Най-ранното сигурно сведение се съдържа в писмо на папа *Йоан X* (914–928) до сплитския архиепископ Йоан и епископите от поверената му църковна област, писано вероятно между 923 и 926, с което се осъжда ширещото се в Салона (Сплит) учение на Методий (doctrina Methodii) (И. *Том*, 1989). Папата го обявява за враждебно на Лат. църква и нарежда на местното духовенство да се откаже от слав. богослужение. Според Второто слав. житие на Наум Охридски някои от разпръснатите след Методиевата смърт (885) ученици на слав. първоучители попадат в Далмация. Отделни сведения по въпроса се извличат от документи на *сплитските събори* от 925, 928 и 1060 (между тях особено важен е 10-ият канон на събора от 925), от писмото на папа *Йоан VIII* (872–882) от 879 до далматинските свещеници, *Залцбургския меморандум*, Historia Salonitana от архидякон Тома, документи от Латеранския събор от 1215, писмото на папа *Инокентий IV* (1243–1254) от 1248 до епископа на Сен, *Дуклянската хроника* и др. По единодушното мнение на изследователите това пренасяне е много рано и трябва да се разглежда в контекста на проблема за контактите на хърватите със самата Кирило-Методиева мисия във Велика Моравия и Панония. Според по-старо изследователско становище подобни контакти се осъществяват предимно в северните хърватски земи, а по-късно следи от тях проникват и на територията на цялото Хърватско княжество, създадено в средата на IX в. През 20-те – 70-те г. на XX в. е аргументирана нова теза, днес вече преобладаваща в науката, според която хърватският глаголизъм първоначално се е развил в далматинските епископии и градове, намиращи се под юрисдикцията на цариградския патриарх до Сплитския събор от

925 (Щефанич, 1970; И. *Петрович*, 1988). Тази теза се изгражда върху убеждението, че хърватите са влезли в досег с *Моравската мисия* още през 863, а след 874, когато княз Коцел е свален от престола и Долнопанонското княжество престава да съществува, и особено след смъртта на Методий, когато някои от учениците му намират убежище в Далмация, той се разширява. Й. *Братулич* (1971) допуска, че още при пътуването си до Рим Методий е минал през Далмация. В светлината на опитите (засега спорни) Велика Моравия да бъде локализирана южно от р. Дунав, в по-голяма близост с хърватските земи (И. *Боба*, О. *Кронщайнер* и др.), предположенията в тази насока изглеждат напълно правдоподобни.

Църквата „Св. Кръст" в Нин

От далматинските епископии глаголицата и слав. богослужение се разпространяват по цялата хърватска територия. От страна на Виз. църква ситуацията вероятно е била схващана като противодействие на западното влияние. От своя страна Римската курия първоначално посреща слав. богослужение и глаголическата писменост в хърватските предели с голямо неодобрение, но покъсно, изглежда, ги оценява като възможен „мост" към славяните от сферата на Източната църква (което улеснява експанзионистичната политика на папството), евентуално и като противосила на мощното франкско влияние, и постепенно ги възприема.

Началният период от развитието на хърватската глаголическа традиция е твърде неясен, преди всичко по отношение на книжовния репертоар. Най-ранните паметници са от XII в. – *Виенските листове* (езикът им представлява хърватска *редакция* на старобълг. език; определяни са като първия засега случай на текст с кръгла глаголица в католическата църковна практика), Грушковичевият апостол (с много старинни черти в писмената система; отделни изследователи обаче смятат, че е възникнал в сръбска говорна област), Михановичевият апостол (също спорен по произход, т. е. отнасян ту към хърватското, ту към сръбското книжовно наследство, срв. Б. *Велчева*, 1999, с. 136–138; Дж. *Трифунович*, 2001, с. 24–32). Голямата част от хърватските глаголически книжовни паметници се датират след края на XIII в. От ок. средата на XIII в. влиза в употреба типичната за този слав. регион разновидност на глаголицата – ъгластата глаголица, която за много дълъг истор. период има значението на своеобразна емблема на хърватската писменост.

Значително по-ясно е развитието на самата глаголица в хърватските територии. Проучването ѝ се основава на задоволително количество сравнително ранен епиграфски материал, който в много случаи може и по-точно да се локализира в сравнение с книжовните паметници. По произход той е главно от Далматин-

Михановичевият апостол, първата половина на XII в.

ското крайбрежие. Общият хронологически обхват е XI–XVIII в. Най-старите паметници са Пломинският надпис от XI (X?) в., Башчанската плоча (ок. 1100), Валунската плоча от XI в., Юрандворските отломъци от XI в., Надписът от Пластово от XI–XII в. и др. Най-общо хърватската глаголическа епиграфика по съдържание се характеризира като битова (с отчетливо присъствие на строителната и надгробната информация). Независимо от обичайната оскъдност на текстовете проучените материали са свидетелство за твърде широко разпространена (не само сред духовенството, но и в светските образовани среди) и устойчива във времето графична практика.

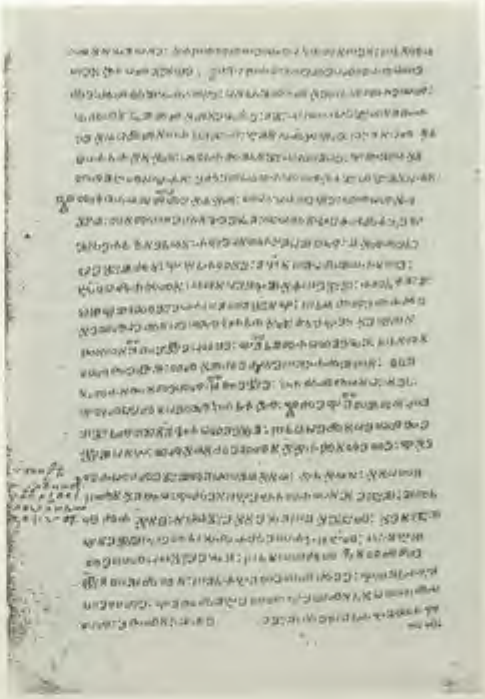
Сигурните данни за съществуването на слав. богослужение в Далмация са от началото на X в. Въпреки официалната му забрана от Римската църква (от папа Йоан X и от папа *Григорий VII* през 1080) то се запазва до средата на XIII в., когато отново е разрешено от папа Инокентий IV – първоначално само в Сенската епископия (1248) и на о-в Крък (1252). Изследователите приемат, че през периода IX–XIII в. е била съхранена и адаптирана част от книжнината (главно свързана с църковния ритуал), която пренасят преки Кирило-Методиеви ученици. Доколкото може да се съди по запазените ръкописи, през XII и началото на XIII в. е била осъществена реформа съобразно с изискването в папското разрешение за точно съответствие между славянските и лат. богослужебни книги. Главният резултат от реформата е появата на Съкратения мисал и на Бревиара. Формирането на тези основни книги на хърватската глаголическа традиция се посочва като ключов проблем в нейното развитие. Техниката на съставяне се определя като компилативна – където е било възможно, глаголашите са правели извадки от по-стари текстове и са ги съчетавали с нови преводи от лат. образци. Приспособяването е извършвано без определена система, тъй като реформата не е протекла изведнъж, нито на едно място. Отделните мисали и бревиари съдържат множество различия помежду си, а латинските им съответствия са установени само по отношение на отделни части (Щефанич, 1970).

Особено последователен в опитите си да изследва хърватско-глаголическия репертоар по отделни типове ръкописи (включително реконструирайки и недостигнали до наше време), както и да установи съотношението между източни и западни, ранни и по-късни елементи в тях, е Й. *Тандарич*. Той намира, че част от ритуалните текстове възхождат към най-ранния период на слав. книжнина и

са преписани от архаична подложка, сродна със Син. евх. Анализирайки ритуалните дялове в мисалите, които съдържат перикопи от Евангелието, Тандарич отбелязва, че те са близки до най-стария (Кирило-Методиевия) евангелски превод. Според него текстът на перикопите съдържа доказателства за съществуването на хърватско глаголическо Четириевангелие (1980). В други свои работи той лансира идеята за съществуването на хърватски глаголически Хомилиар, чийто състав може частично да бъде възстановен върху преписи от Бревиара и от глаголически сборници, съдържащи хомилетични текстове (1977). В Парижкия сборник Slave 73 Тандарич идентифицира структурата на първичната (нереформираната) редакция на глаголическия Сакраментар (1979). Подобни издирвания на следи от ранен превод по източни образци извършва и за хърватския глаголически Апостол (1983).

Почитането на Кирил и Методий като светци сред хърватите по всяка вероятност е заглъхнало сравнително рано, през XIII в., може би изместено от легендата за изобретяването на глаголицата от св. Йероним. В някои от бревиарите от XIV–XVI в. двамата братя не се споменават, в други се отбелязва само 14 февр. – ден за памет на двамата или само на Кирил. Единствено в Парижкия бревиар от XIV в. Slave 11 се посочват две дати: 14 февр. – памет на Кирил, и 6 апр. – памет на Методий.

От творбите, посветени на първоучителите, хърватската глаголическа традиция е съхранила само три *Служби за Кирил и Методий* (според някои изследователи – три варианта на една и съща служба), съответстващи на римокатолическия ритуал. Поместени са в 9 от 12-те бревиара от XIV–XVI в. Основният текст на първата служба е включен в Люблянския бревиар от 1396; негов вариант е поз-

Гръшковичевият апостол, първата половина на XII в.

нат в бревиар от Ватиканската библиотека (Vat. Slav. 19). Втората се намира в Московския бревиар от 1443, във Втория новлянски бревиар от 1494 и в други три преписа, а третата – в Поп-Мавровия бревиар от 1460. Виенският бревиар (Cod. Slav. 121) съдържа фрагментарен текст, чиято връзка с останалите трудно може да се установи с точност.

Въпросът за произхода на службите не е решен окончателно. Според мнозина специалисти те са възникнали на хърватска почва най-вероятно през XIV в. (най-старият препис е от края на XIV в.). Тъй като в тях първоучителите се прославят и като просветители на „чешките страни", а в обкръжението им е включе-

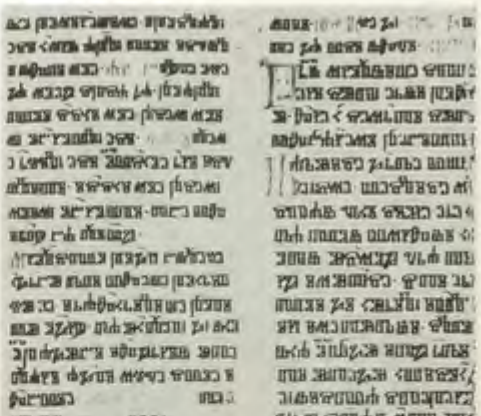
Хърватски глаголически мисал от XIV в.

па Служба за княз Вацлав или се споменава паметта му, съществува и предположение, че съставянето им (по-точно първоначалното им ядро) е дело на хървати глаголаши от *Емаузкия манастир* по времето на Карл IV (1346–1378) (В. *Ткадълчик*, 1977). М. Япунджич (1989) смята, че доводите на Ткадълчик (в това число и посочените от него бохемизми) противоречат на достъпната днес ръкописна документация и приема постановката на Р. *Вечерка*, който ги отнася към пршемисловска Чехия от X или XI в. (1963). В състава им се откриват фрагменти от гл. 14 и гл. 18 от ЖК, както и кратка компилация по гл. 14–17 от него (по сегментацията в изд. на Фр. *Гривец* – Фр. *Томшич*, 1960). В отделни части от службите са използвани заемки от *Похвалното слово за Кирил*, а в Поп-Мавровия бревиар се съдържа голям откъс от него (Петрович, 1983). Идентифицирането на това Климентово произведение като извор при съставянето на службите дава основание да се търси и връзка с бълг. книжовен център (най-вероятно *Охридското книжовно средище*). Към същото заключение насочва и анализът на Дуклянската хроника от XII в. – представител на сърбо-хърватската ранносредновековна Т. сред *изворите* за делото на Кирил и Методий, в която част от сведенията може да се разглежда като отглас от ранната книжовна дейност в Б-я.

Необходими са допълнителни изследователски усилия, за да се оформят поточни заключения за посоките на въздействие и неговите конкретни текстови носители в общата история на глаголическата графика, за взаимопроникването на правописните системи, за ролята на немалкия брой балк. книжовни центрове. Велчева е на мнение, че, общо взето, хърватската глаголица е предмет на много и задълбочени изследвания, но „по отношение на взаимодействията ѝ със старобългарската и средновековната българска глаголица е постигнато сравнително малко"; повече внимание заслужават т. нар. южен път на влияние върху началната хърватска глаголическа писменост и особено скрипториите на Атон, в днешна Македония, Северна Гърция и Южна Албания (1999, с. 134, 140).

През XVI в. започва необратим процес на постепенно изчезване на глаголицата от хърватската писмена култура: ролята ѝ се маргинализира, латиницата получава статут на главно хърватско писмо; силно се ограничава и слав. богослужение. Сред най-важните причини за този прелом се сочат териториалните промени като последица от турското нашествие, както и културните промени, предизвикани от хуманистично-ренесансовите течения (Й. Рапацка, 1997, с. 59). Глаголизмът все повече се възприема ка-

то феномен на историята, символизиращ някогашния отпор на лат. обред и идеята за хърватската държавност. В края на XIX и началото на XX в. той вече е само обект на науката.

Службата за Кирил и Методий в Поп-Мавровия бревиар, 1460 г.

Лит.: Vajs J. Die Nomenklatur in den kroatisch-glagolitischen liturgischen Büchern. – ASPh, 29, 1907, p. 560–580; Vajs J. Nejstarší breviář charvátsko-hlaholský (Prvý breviář Vrbnický). Praha, 1910, 108+100 p.; Vajs J. Staroslověnský překlad knihy proroka Daniela a jeho význam v dějinách slovanského překladu bible. – Časopis katolického duhovenstva, 56, 1915, p. 113–122; Ivšić S. Dosad nepoznati hrvatski glagolski prijevodi iz staročeškoga jezika. – Slavia, 1, 1922–1923, p. 38–56, 285–301; Zbornik Kralja Tomislava. Zagreb, 1925, 109+686 p.; Ivšić S. Još o dosad nepoznatim hrvatskim glagolskim prijevodima iz staročeškoga jezika. – Slavia, 6, 1927–1928, p. 40–63; Hamm J. Postanak glagoljskog pisma u svjetlu paleografije. – Nastavni vjesnik, 46, 1937–1938, 1–5, p. 39–61; Vajs J. Najstarији hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala. Zagreb, 1948, 9+173 p.; Horálek K. Kořeny charvátsko-hlaholského písemnictví. – Slavia, 19, 1950, p. 285–292; Hamm J. Varijante u prijepisima hrvatskih glagoljaša. – Slovo, 2, 1953, p. 13–36; Skok P. Uslovi života glagoljice. – Slovo, 3, 1953, p. 50–63; Hamm J. Glagolizam i njegovo značenje za Južne slavene. – Slavia, 25, 1956, p. 313–321; Pantelić M. Bibliografija izvornih radova J. Vajsa s područja hrvatske glagoljske književnosti (s uvodom). – Slovo, 6–8, 1957, p. 10–22; Hamm J. Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima. – RSslI, 3, 1958, p. 103–201; Cisarž B. A. Metodějovi žáci na Balkáně a ohlasy jejich díla v Charvatsku. – Náboženská revue, 34, 1963, 1–2, p. 53–62; Večerka R. Velkomoravská literatura v přemyslovských Čechách. – Slavia, 32, 1963, p. 398–416; Хамм Й. Сумерки глаголической письменности. – В: Тържествена сесия за 1100-годишнината на славянската писменост. 863–1963. Доклади и материали. С., 1965, с. 89–92; Klaić N. Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X. i XI. stoljeću. – Slovo, 15–16, 1965, p. 225–281; Штефанић В. Првобитното словенско писмо и најстарата глаголска епиграфика. – В: Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски. Охрид, 1966, с. 13–30 (същото в: Slovo, 18–19, 1969, p. 7–40); Tadin M. La glagolite („glagoljica") en Istrie, Croatie et Dalmatie depuis ses débuts jusqu'à son approbation, limitée et bien définie, par Saint-Siège (1248 et 1252). – Κυρίλλῳ καί Μεθοδίῳ τόμος κόρτιος I, p. 291–329; Radovich N. Le pericopi glagolitiche della Vita Constantini e la tradizione manoscritta cirillica. Napoli, 1968, 172 p.; Kyas V. Delší a kratší čtení v rukopisech Života Konstantinova. – Slavia, 38, 1969, p. 574–581; Štefanić V. Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije. 1. Zagreb, 1969, 300 p.; 2. Zagreb, 1970, 300 p.+92 tabl.; Hamm J. Hrvatski glagoljaši u Pragu. – Зборник за славистику, 1, 1970, с. 84–99; Bratulić J. Povijesne odrednice istarskoga glagoljizma. – Slovo, 21, 1971, p. 333–346; Fučić B. Najstariji hrvatski glagoljski natpisi. – Slovo, 21, 1971, p. 227–254; Hercigonja E. Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovine 16. stoljeća. – Croatica, 2, 1971, 2, p. 7–100; Graciotti S. Hrvatska glagoljska književnost kao kulturni posrednik između evropskog zapada i istočnih slavena. – Slovo, 21, 1971, p. 305–323; Olteanu P. Sur les anciennes oeuvres croato-glagolitiques chez les Roumains. – Slovo, 21, 1971, p. 275–289; Štefanić V. Determinante hrvatskog glagolizma. – Slovo, 21, 1971, p. 13–30; Pešikan M. Geneza i evolucija slavenskog pisma. – Južnoslavenski filolog, 29, 1972, p. 105–151; Večerka R. Kořeny charvátské redakce církevní slovanštiny. – In: Studia balkanica bohemo-slovaca. 2. Brno, 1976, p. 325–335; Tandarić J. Hrvatskoglagoljski Padovanski brevijar. – Slovo, 27, 1977, p. 129–147; Tandarić J. Neke osobitosti hrvatskoglagoljskoga prijevoda Evanđelja. – Istra, 16, 1978, 1–2, p. 16–20; Tandarić J. Staroslavenski jezik hrvatskih glagoljaša. – In: VIII Međunarodni

slavistički kongres, Zagreb, 3–9. IX. 1978. Prilozi. Hrvatsko filološko društvo. Zagreb, 1978, p. 115–124; Tandarić J. Ordo missae u Pariškom zborniku Slave 73. – Slovo, 29, 1979, p. 5–30; Tandarić J. Hrvatskoglagoljski ritual. – Slovo, 30, 1980, p. 17–87; Tandarić J. Osobine krčkih glagoljskih liturgijskih kodeksa. – Croatica Christiana Periodica, 4, 1980, 6, p. 136–140; Fučić B. Glagoljski natpisi. Zagreb, 1982 (Djela JAZU, 57), 420 p.; Katičić R. Die Literatur des frühen kroatischen Mittelalters in ihren slawischen und europäischen Zusammenhängen. – WSJ, 28, 1982, p. 27–52; Petrović I. Sadržajne i literarne osobine odlomaka „Žitija Konstantina-Ćirila" u hrvatskoglagoljskim i ruskim tekstovima. – Croatica, 19, 1983, p. 113–129 (същото на итал. ез.: Bsl, 46, 1985, p. 5–18); Tandarić J. Hrvatskoglagoljski Apostol između Istoka i Zapada. – Croatica, 19, 1983, p. 155–166; Tandarić J. Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu. – Slovo, 32–33, 1983, p. 53–83; Damjanović S. Tragom jezika hrvatskih glagoljaša. Zagreb, 1984, 191 p.; Станчев Кр. Хърватските глаголически служби за Кирил и Методий. – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 254–258; Mareš F. V. A Basic Reform of the Orthography at the Early Period of Croatian-Glagolitic Church Slavonic. – In: The Foundations of the Slavonic Literary Languages. Columbus, Ohio, 1985, p. 177–181; Grabar B. Ćirilometodski i staroslavenski prijevodi u hrvatskoglagoljskim prijepisima. – Slovo, 36, 1986, p. 87–94; Grabar B. Kult Ćirila i Metodija u Hrvata. – Slovo, 36, 1986, p. 141–145; Klaić N. Kako i kada postaje „Metodova doktrina" kulturno dobro Hrvata. – Croatica Christiana Periodica, 10, 1986, 17, p. 17–39; Zelić-Bučan B. Slavensko bogoslužje i glagoljica kod Hrvata do kraja XI. stoljeća. – Marulić, 1986, 3, p. 371–390; Дамянович С. Языковые поиски хорватских глаголяшей. – In: Studia slavico-byzantina et mediaevalia europensia. I. Sofia, 1988, p. 231–241; Hamm J. Pojava i razvitak ćirilometodskog pisma na hrvatskom tlu i njegove veze s Makedoniom. – В: Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирилометодиевската традиција во Македонија. Скопје, 1988, с. 167–175; Japundžić M. Il culto e l'ufficio dei ss. fratelli Cirillo e Metodio nella letteratura glagolitica. – In: Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyrill and Methodius. Acts of the International Congress Held on the Eleventh Centenary of the Death of St. Methodius, Rome, October 8–11, 1985. Rome, 1988 (Orientalia Christiana Analecta, 231), p. 95–118; Petrović I. Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture. – Slovo, 38, 1988, p. 5–54; Тот И. Doctrina Methodii Philosophi (Учение Мефодия Философа). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. Симпозиум. С., 1989, с. 225–234; Яцунджич М. Кирил и Методий в хърватските глаголически ръкописи. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. Симпозиум. С., 1989, с. 418–425; Reinhart J. Najstarije svjedočanstvo za utjecaj Vulgate na hrvatskoglagoljsku bibliju. – Slovo, 39–40, 1989–1990, p. 45–52; Bratulić J. Konstantin-Ćiril i Metod i njihova baština kod južnih Slavena. – In: Bratulić J. Sjaj baštine. Split, 1990, p. 5–14; Reinhart J. Eine Redaktion des kirchenslavischen Bibeltextes in Kroatien des 12. Jahrhunderts. – WSJ, 36, 1990, p. 193–241; Corin A. Variation and Norm in Croatian Church Slavonic. – Slovo, 41–43, 1991–1993, p. 155–198; Oczkowa B. Tradycje cyrylo-metodiańskie w Chorwacji i Bośni. – In: Cyryl i Metody apostołowie i nauczyciele Słowian. 1. Lublin, 1991, p. 169–184; Драгова И. Балканският контекст на старобългарската писмена култура (VIII–IX век). С., 1992, с. 121–125; Damjanović S. Hrvatski glagoljaši i počeci hrvatskoga književnog jezika. – Croatica, 23–24, 1993, p. 93–106; Tandarić J. Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi. Zagreb, 1993 (Djela Instituta za ekumensku teologiju i dialog Katoličkog bogoslovskog fakulteta u Zagrebu. Odjel za hrvatski glagolizam, 1), 342 p.; Bratulić J. Leksikon hrvatske glagoljice. Zagreb, 1995, 188 p.; Jurić-Kappel J. Hrvatskoglagoljski Psaltiri i ćirilometodska tradicija. – In: Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik sažetaka i nacrtaka. Zagreb, 1995, p. 187–188; Birnbaum H. How Did Glagolitic Writing Reach the Coastal Regions of Northwestern Croatia? – Croatica, 42–43–44, 1996 (Hercigonjin Zbornik), p. 69–79; Corin A. O reformama hrvatskoglagoljskih liturgiskih knjiga u 13. stoljeću. – In: Prvi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova. Zagreb, 1997, p. 527–538; Rapacka J. Leksykon tradycji chorwackich Warszawa, 1997, p. 185–187; Nazor A. The Bible in Croato-Glagolitic Liturgical Books. – In: Interpretation of the Bible. Ljubljana, 1998, p. 1031–1037; Величева Б. Късната българска глаголица. – В: Кирило-Методиевски студии. 12. С., 1999, с. 133–141; Babić V. Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste v 17. in 18. stoletju. Ljubljana, 2000, 410 p.; Трифуновић Ђ. Ка почецима српске писмености. Београд, 2001, с. 24–32; Čermák V. K otázce předlohy starozákonních textů v charvátskohlaholských breviářích. – In: Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova. 1. Zagreb, 2001, p. 193–198.

Нина Гагова

По данни от ЖК (гл. 15) и ЖМ (гл. 8) Константин-Кирил и Методий работят сред предците на днешното население на Словения от началото на 867 и дейността им в *Блатноград* продължава около шест месеца. По желание на княз Коцел те обучават на слав. писмо 50 ученици (най-вероятно в столицата Мосапурк край Блатненското езеро),

може би продължават и превеждането на богослужебни текстове на говорим език, поставят основите на богослужение на слав. език и на слав. писменост, подкрепят политическата линия на княза за пълно отделяне от немската църковна йерархия. Упоритата съпротива на баварското духовенство обаче бързо слага край на организаторската дейност на Методий, въпреки че той вече оглавява отделен слав. диоцез. Към края на 870 го изправят пред църковен съд. Присъдата е заточение. Когато го освобождават след около две и половина години, сложно преплитане на политически интереси прави невъзможно оставането му в Панония. Междувременно в 874 Коцел е свален от престола и княжеството му е унищожено като държ. формация (вж. Стойкова А. Първоучителят Методий. С., 1995, с. 57–59, 68–80, 84–87).

В общи линии това са събитията, които в най-голяма степен обуславят присъствието на спомена за Кирило-Методиевата мисия в истор. памет на словенците. Много ценни и древни писмени документи, които имат отношение към духовната атмосфера на това време, са *Фрайзингенските молитви* – три пергаментни фрагмента на старославенски език с латиница, отнасяни към X–XI в. (типична молитва е само първият от тях; и трите са свързани с тайнството изповед). За произхода им съществуват две основни тези. Според първата фрагментите са възникнали след Кирило-Методиевата епоха и са повлияни от старобълг. книжовни текстове (творби на Климент Охридски, Изповедния чин от Син. евх.). Втората теза застъпва обратната зависимост – старобълг. текстове са вторични спрямо прототипа на фрагментите, т. е. трябва да се мисли за общи източници от лат. и баварско потекло откъм края на VIII – първата половина на IX в. (вж. Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana, 1993, 197 p.; Zbornik Brižinski spomeniki. Ljubljana, 1996, 498 p.).

Св. Кирил и св. Методий.
Икона от И. Шюбиц, 1890 г.

След изгонването на Методиевите ученици от Моравия в 885 една група от тях отива в Б-я, а друга пренася слав. богослужение на Адриатическото крайбрежие, откъдето в XV в. през Истрия то започва да прониква в словенските земи. Голямо значение за изучаването на кирило-методиевските Т. в Словения имат над 80 глаголически епиграфски паметника (надписи, подписи, графити) и глаголическите фрагменти от богослужебни книги (42 мисала, 55 бревиара, един хомилиар и др.), открити в 25 района на страната. Събирането на глаголи-

ческия материал в Словения започва през втората половина на XVIII в. с дейността на кръжока на барон Жига Цойс. За разпространението на глаголическото писмо в словенските земи пишат още протестантите през XVI в. и Й. Валвазор в края на XVII в. В същото време Крайското воеводство е обхващало голям дял от Истрия с хърватско население, сред което глаголическите традиции са били живи. Броят на събраните глаголически фрагменти дава основание на Й. Груден да твърди (1905), че слав. богослужение в Словения е съществувало от най-стари епохи, т. е. от изгонването на Кирило-Методиевите ученици от Моравия.

Според Я. *Зор* (1977, 1985) глаголическите надписи в словенските земи се появяват в Истрия, в района край Копърския залив, от средата на XV в. (в Заниград през 1447, Предлока – 1461 и 1466, Двори – 1468) и през целия XVI в. – главно във вид на графити върху фрески. Към края на XV в. те се разпространяват към вътрешността на страната – в Стара Фужина в Бохин (1475 и 1499), Бодече (1496) и другаде, където са открити надписи и графити от XV–XVII в. Основният извод на специалистите за езика на тези паметници е, че те са писани на народен хърватско-чакавски диалект, в който спорадично се срещат словенски лексеми. Като изключение Бр. *Фучич* посочва изцяло словенския текст на надписа от църквата в Доленя вас край Сеножеце: „Бог ме повика, Синът Божи ме посъветва, Духът Свети ме посвети" („Glagolski natpisi", 1982).

През XVI в. глаголицата се употребява и в т. нар. писмени предупреждения (известни са 60 словенски и 45 немски писма упътвания), които словенските гранични стражи (в Сен, Чърномел и другаде) са изпращали във вътрешността на Словения, за да предупредят за опасност от турски набези.

Свидетелство за битуването на глаголицата в Словения са записките в регистрационните книги от XVII в. Характерни примери са регистрационната книга (1467–1806) на братството от Францискан-ския манастир в Кървавци при Копър, в която има записи от Микула Смилович от 1675, и протоколите на „парохиалните" братства (братства на вярващи в отделни епархии, които са имали свои старейшини, организирали са църковния живот и погребенията на своите членове, притежавали са свои финансови средства). Запазени са редица книги на братства от Долина при Триест, които съдържат глаголически записи, правени от 1548 до 1608 (по-голямата част от тези книги се съхраняват в Архива на Хърватската АН в Загреб).

В подвързиите на официални и регистрационни книги са съхранени откъслеци от богослужебни кодекси – мисали, бревиари, хомилиари и сборници с легенди, по които би могло да се съди, че в словенските земи е съществувало слав. богослужение. Те са открити в различни краища на Словения: Горенска, Доленска, Нотранска и другаде. Някои от тях датират от края на XIII в., по-голямата част са писани през XIV–XV в. По палеографски белези повечето от по-ранните произхождат от о-в Крък, по-късните са предимно от вътрешността на Хърватско (Кърбава), отчасти от Истрия (Роч).

Определена роля за запазването на глаголическото писмо в културата и църковната практика на Словения играят хърватските глаголаши бегълци, които са намирали работа като каплани в словенските епархии по време на военните сблъсъци на юг с турски войски и в Истрия с Венецианската република. От т. нар. протоколи за посвещаване на хърватски и далматински духовници за слав. богослужение са известни протоколите на епископ Томаж Хрен, ръкоположил десет души; сред имената на четирима от тях е отбелязано, че са показали добри знания в „глаголическата наука" – „in doktrina glagolitica", „glagoliticae eruditionis" (Зор, 1985, с. 111).

Не са установени фрагменти, както и бележки с нелитургично съдържание, преписани или съставени на словенска почва; всички са пренесени от Хърватско (по-голямата част от древните – от Крък, а по-новите – от хърватските глаголаши бегълци). В текстовете липсва влияние на живата словенска реч, поради което се приема, че ако в словенските земи се е поддържало слав. богослужение, то е било извършвано от хърватски духовници (по литургични книги в хърватска редакция с елементи от разговорната хърватска реч). Според Зор, ако слав. богослужение в Словения е имало след времето на Методий, „със сигурност би се развила отделна, словенска редакция на църковнославянския език, която би трябвало да остави някаква, дори и малка следа в глаголическия материал, с който разполагаме" (1985, с. 113). Въпреки тези обстоятелства в Словения дълго време е било живо желанието за слав. богослужение; свидетелство за това са различни печатни глаголически, хърватски по произход мисали и бревиари, запазени в някои епархии в Приморския край и дори във Венецианска Словения. Като цяло обаче Кирило-Методиевото дело не оставя онези следи, които би могло да се очакват при наличието на големия брой писмени свидетелства.

Кирило-методиевските Т. в словенските земи могат да се проследят и във фолклорното наследство. В обобщаваща студия на М. Станоник (1996) се разглеждат становищата на словенски и други изследователи за местата, по които слав. апостоли са преминали през Словения на път за Венеция и Рим, и свързаните с тях предания и легенди. Сигурен белег на култа към Константин-Кирил и Методий са построените в определени райони патроцинии (църкви, посветени на даден светец) на св. Климент Римски, чиито мощи двамата братя са пренесли в Рим. Конкретно са посочени църквата „Св. Климент" в Капел, Корошка област (М. Майар-Зилски), както и патроциниите в Краиска и Приморска област (Т. Зупан, И. Лавренчич). Категорични са твърденията на Фр. *Гривец*, според когото „славянските благовестници" са минали по т. нар. Римски път – през Птуй, Целе, Емона (Любляна), Аквилея и Венеция. Според Й. Доленц и М. Рибар църквите на името на св. Климент Римски, изградени в Мойстрана, Родине, Буковцица, Сухадоле, както и народните предания в тези райони са сигурни доказателства в полза на тезата, че двамата братя са минали през Птуй, покрай Драва през Корошка, покрай Сава и после са продължили на юг към Аквилея и Венеция. В подкрепа на това становище В. Смолей добавя още две тези: инициативата за строежа на църквите идва от Константин-Кирил Философ и Методий; по пътя за Рим двамата братя са се срещнали с предците на днешните венециански словенци – жителите на Фурлания. Опит да обедини различните хипотези прави Бр. Чушин, като предлага следния маршрут: Словенска Бистрица, Конице, Целе, Шемпетер, Трояне, Благовица, Вир и Менгеш. Противоположна гледна точка излага А. Стегеншек, който твърди, че честването на римския първосвещеник на словенска почва води началото си още от старохристиянската епоха, т. е. преди мисията на солунските братя.

Унгарската фолклористка Т. Домотьор отбелязва (1981) легендите за срещата на слав. първоучители с *угрите* в Панония, за избирането на Методий за „княз" и за „драгоценните дарове, с които маджарите обсипват Методий". Според Станоник дори да представляват фолклорни варианти на Пространните жития на първоучителите, тези легенди имат истор. основа и са свързани с панонските словенци и с делото на княз *Коцел*. На основата на сравнително проучване на фолклорен материал от Чехия, Моравия и Словения Станоник обобщава, че по пътя на солунските братя от

Блатноград до Рим са фиксирани 44 словенски обекта. В Североизточна Словения (Прекмурје) следи от Кирило-Методиевото дело са останали само като общ спомен и в названията на някои селища (Мурска Собота); според преданията в Словенске Горице старите църкви и параклиси солунските братя са построили „на път за Рим" (напр. църквата в Поленшак); в Щаерска област народното творчества отразява престоя им в Птуй, Шентюр, Пониква, Майшперк и Зрече (регистрирани са предания за два извора, наречени Кирилов студенец); в Приморска област битуват легенди за пътуването на Кирил – „с лодка от Раздърто до Постойна", а в Гориосавската долина – народни разкази за Кирил, който по пътя към Рим „си почивал през нощта и затова му построили отначало параклис, после църква". Словенските фолклорни творби за първоучителите са обособени и тематично: благославяне на народа (Белтинци), слав. литургия (Птуй, Требелно и другаде), обучение на четмо и писмо (Крог) и др. Станоник изразява и мнение за късния произход на фолклорните жанрове, фокусирали култа към солунските братя (1996).

Литургичното честване на Кирил и Методий сред словенците най-вероятно е познато от XV и XVI в., откогато датират данни за поклонници, посещавали Аахен и Кьолн, където са имали свой духовник и олтар (от 1495 до 1734) на името на първоучителите. В Люблянския проприй техните имена се появяват в 1777 под датата 13 март, в по-късните издания – 9 март. През 1863 папа Пий IX дава съгласието си за отбелязване на паметта им в слав. страни на 5 юли. Под влияние на Й. Ю. Щросмайер през 1880 папа Лъв XIII вписва празника в задължителния календар на римското богослужение. Последната промяна на църковното честване на слав. първоучители е направена в 1957 по инициатива на Гривец и Й. *Вашица*, когато Римската конгрегация потвърждава тяхното предложение датата 14 февр. официално да се въведе в цялата Църква.

Лит.: Škrabec S. Sveta slovenska blagovestnika Ciril in Metod. Tisočletnica smerti svetega Metoda, velikega škofa slovenskega. – Cvetje z vertov svetega Frančiška, 6, 1885, 1, p. 1–5; Škrabec S. Sveti Metod nadškof panonski in moravski. – Cvetje z vertov svetega Frančiška, 6, 1885, 8, p. 228–231; Škrabec S. Sveti Metod mej Čehi in drugimi Sloveni. – Cvetje z vertov svetega Frančiška, 6, 1885, 10, p. 293–296; Kos F. Spomenica tisočletnice Metodove smrti. Ljubljana, 1885, 174 p.; Gruden J. Akvilejski patriarhi za dobe svetega Cirila in Metoda in njih razmerje do slovanskega bogoslužja. – Katoliški obzornik, 9, 1905, p. 9–20; Gruden J. Glagolica v akvilejski metropoliji in njen pomen za slovensko slovstvo. – Katoliški obzornik, 9, 1905, p. 141–157; Premru M. Nekaj dokumentov o glagolici na Slovenskem. – Časopis za zgodovino in narodopisje, 18, 1923, p. 16–19, 65–70; Grivec F. O stikih Cirila in Metoda s slovensko zgodovino. – JIČ, 5, 1939, p. 191–201; Grivec F. Zarja stare slovenske književnosti. Frisinški spomeniki v zarji svetega Cirila in Metoda. Ljubljana, 1942, 66 p.; Miklavčič I. Glagolica med Slovenci. – Nova pot, 11, 1959, 1–3, p. 40–51; Pogačnik J. Slovensko srednjeveško slovstvo in cirilmetodijska tradicija. – В: Симпозиум 1100-годишнина от смртта на Кирил Солунски. Скопје, 1970, с. 187–197; Stanonik M. Po sledeh začetkov slovanske pismenosti. – Jezik in slovstvo, 20, 1974–1975, p. 237–240; Zor J. Glagolica na Slovenskem. – In: Slovansko jezikoslovje. Nahtigalov zbornik od stoletnici rojstva. Ljubljana, 1977, p. 483–495; Dömötör T. Volksglaube und Aberglaube der Ungarn. Corvina, 1981, p. 48–50; Јуранчић Ј. Рад браће просветитеља Ћирила и Методија и северозапад наше земље кроз столећа. – Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења, 14, 1985, 1, с. 21–27; Benedik M. Vloga kneza Koclja pri delu svetih bratov. – Bogoslovni vestnik, 45, 1985, p. 125–137; Koruza J. Razumevanje in vrednotenje delovanja solunskih bratov v slovenski literarni zgodovini. – Bogoslovni vestnik, 45, 1985, p. 163–182; Smolik M. Slovanska liturgija svetega Cirila in Metoda. – Bogoslovni vestnik, 45, 1985, p. 155–162; Zor J. Glagolska pričevanja na Slovenskem. – Bogoslovni vestnik, 45, 1985, p. 183–191; Zor J. Delo Cirila in Metoda med Slovenci (Ob 1100-letnici Metodove smrti). – In: XXI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj. Ljubljana, 1985, p. 107–115; Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih ob 1100 letnici Metodove smrti. Ljubljana, 1985, 288 p.; Benedik M. Novo vrednotenje dela solunskih bratov Cirila in Metoda. – In: Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana, 1989, p. 345–351; Pogačnik J. Kulturološke premise u ćirilometodskoj tradiciji. – In: Pogačnik J. Jugoslavističke teme. Vinkovci, 1990, p.

9–17; Š t i c h P., V. S i m o n i t i. Slovenska zgodovina do razsvetljenstva. Ljubljana, 1995, 266 p.; J e ž J. Brižinski spomeniki in sveta brata Ciril in Metod. – In: Dom in svet. Zbornik 1995. Ob 50-letnici zadnega letnika revije Dom in svet in konca druge svetovne vojne. 8. Maribor, 1995, p. 163–167; S t a n o n i k M. Sveta brata Ciril in Metod v slovenski slovstveni folklori. – In: Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Jernej Kopitar in njegova doba. Ljubljana, 1996, p. 229–239; T o m o v a E. Кирило-методиевската проблематика в научното дело на словенските слависти. – In: Historizem v raziskovanju slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana, 2002 (Obdobja, 18. Metode in zvrsti), p. 363–372.

Елена Томова

В източнославянските земи кирило-методиевските Т., приети в най-голяма степен от Б-я, се развиват в много широки мащаби. Началното им проникване в Р у с и я може да бъде отнесено към времето преди нейното официално покръстване (988) и е представено главно от епиграфски паметници. Запазени са Гнездовският надпис от първата половина на X в.; надпис върху прешлен на вретено от средата на X в. от Рюриковото градище до Новгород (съдържа две кирилски букви и знак, който може да се приеме за своеобразна редакция на глаголическата буква *ж* и по отделни елементи се доближава до изписването ѝ в *абецедара* от Кръглата църква в Преслав, в някои от най-ранните старобълг. кодекси – Зогр. ев., Син. евх., Клоц. сб., и в Киевските листове); два кирилски надписа от 70-те – 80-те г. на X в. върху дървени цилиндри от Новгород. Предполага се, че грамотата, дадена от киевския княз Светослав I (неизв.–972) на виз. имп. Йоан I Цимисхи (969–976) в Доростол (дн. Силистра) през 972, е била написана на *глаголица*. Към периода след приемането на християнството се отнасят: седем глаголически и три със смесени кирилски и глаголически букви молитвени формули, нанесени върху стара мазилка в катедралата „Св. София" в Новгород преди изписването ѝ през 1108, датирани от А. А. Медынцева (1978, с. 30) от границата между X и XI до XII в. (проучвани са от В. Н. *Щепкин*, А. И. *Соболевски*, И. А. Шляпкин и др.); кирилски абецедар от XI в. на стена на Михайловския притвор в катедралния храм „Св. София" в Киев (в него липсват буквите ц, ц, ѵ, ъ, ь, ѧ, ж; според С. А. Висоцки той отразява азбука от по-старо време, други специалисти смятат, че това е неумел опит да се изобрази *кирилицата* или че тя е недописана); кирилска азбука на брезова кора от първата половина на XI в. от Новгород с липсващи ь, ы, ѣ, ю, ѩ; надписът „Господи помози" от втората половина на XI в. в Софийската катедрала в Киев с две глаголически букви в началото; фрагмент от надпис от една кирилска и две глаголически букви в Георгиевската църква в Юревския манастир в Новгород (може да се датира от първата четвърт на XII в., предполага се, че е автограф на Сазонт, оставил името си в единия от двата съседни кирилски надписа, датирани не по-късно от средата на XII в.); абецедари на брезови кори от XII–XIV в. от Новгород, в които също липсват последните букви на кирилицата, и др. С едноеров правопис са надписът „Людота коваль" на меч от X в.; редица новгородски паметници; подписът от 1063 на кралица Ана Ярославна в Суасонското абатство; надписът на камък в Софийската катедрала в Полоцк (средата – втората половина на XI в.); надписите на „корсунските" (херсонските) икони (XI в.), и др. През X – началото на XII в. едноеровият правопис се използва наред с двуеровия. И. *Тот* смята, че едноеровата графика в брезовата грамота № 109 от XII в. е резултат от влияние в далечния Север на старобълг. графическа школа, представители на която биха могли да се появят там в края на XI или началото на XII в. (Т о т И. К изучению одноеровых памятников XI в. – Palaeobulgarica, 1980, 2, с. 27). Според Т. В. Рождественская появата на тази школа в Северна Русия би могла да се отнесе

Св. Борис, св. Владимир и св. Глеб. Стенопис от XV–XVI в.

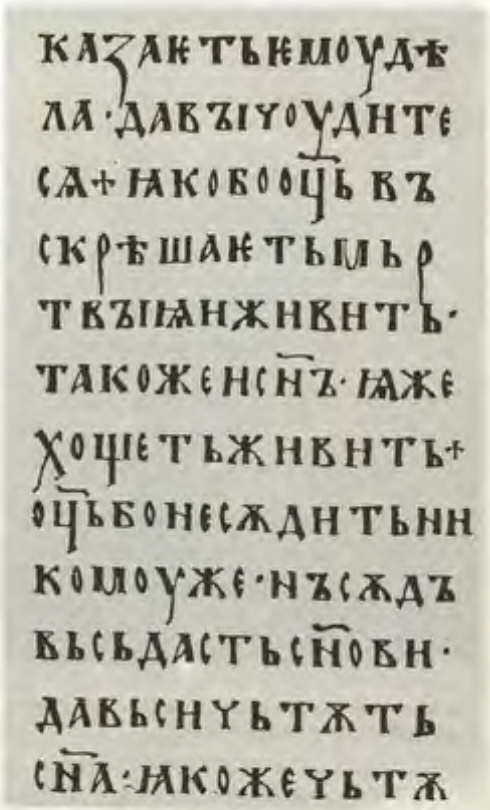
към дохристиянския период; тя се ограничава с брезовите грамоти и надписи и в началото на XII в. излиза от употреба, не отразява фонетични промени в руския език и има чисто външен графичен характер, старобългарски по произход.

Основните изводи от изследването на началния етап от усвояването на слав. писменост в Русия са в няколко насоки. Тя започва да се използва в навечерието на покръстването предимно в държ. актове и в светски делови текстове. Характеризира се с вариативност (употреба на глаголица и кирилица дори в едни и същи текстове, едноеров и двуеров правопис). По-близо до глаголическата Т. е Новгород, който вероятно е имал непосредствени книжовни контакти с Източна Б-я. В Киевска Русия глаголицата се използва спорадично – отделни букви и думи в кирилски надписи и ръкописи от XI–XII в.; за транслитерирането им в кирилица свидетелства напр. приписката на поп Упир Лихий в Тълкования на пророците, запазена в преписи от XV–XVI в., в която се казва, че през 1047 той преписал книгата „к кирилоцъ" (по-късно глаголицата се използва за тайнопис). Съставът на кирилицата е непостоянен; приспособяването на старобълг. писмо към фонетиката на руския език се извършва постепенно.

Чрез слав. богослужебни книги в Киевска Русия се разпространява и създаденият от Константин-Кирил и Методий първи слав. книжовен език – старобългарският. Приспособяването му към руската езикова среда е двупосочен процес. Под влияние на старобълг. език в староруския книжовен език настъпват известни промени преди всичко на фонетично равнище. Те създават нов езиков феномен – руската *редакция* на старобълг. език, която играе ролята на книжовен език в Русия до средата на XVIII в. Степента на нейната русификация е различна. В началото тя е слаба, поради което староруските ръкописи от XI–XII в. пазят сравнително добре особеностите на своите старобълг. оригинали и биха могли да се използват, както показва Н. Н. *Дурново*, като извори на данни за старобълг. език. Връщане към бълг. езикова основа се наблюдава през периода на т. нар. второ южнослав. влияние в Русия (края на XIV – XVI в.). На основата на руската редакция на старобълг. език през XVII–XVIII в. се кодифицира *църковнославянският език* – богослужебният език на слав. православни църкви в ново време. От своя страна руската редакция на старобълг. книжовен език има решаващо значение за създаването на книжовен език на руска почва. Дискусионен е въпросът за времепоявата на този език – в киевския период или в края на донационалния период. В зависимост от отговора му езиковата ситуация в Русия до края на XVII в. се определя като

моно- или двуезична. Компромисни са теорията за един книжовен език с различни типове, базирани на различни езикови основи (В. В. *Виноградов*), и теорията за диглосията, определяща различен функционален и социален статус на старобълг. и староруския език (Б. А. Успенски). За силното влияние на старобълг. книжовен език върху руското езиково развитие може да се съди и по запазените в съвременния руски книжовен език църковнослав. (и старобългарски) лексеми и словообразователни модели. Не е проучен достатъчно въпросът за старобълг. езиково влияние върху руските говори, за каквото има безспорни свидетелства (напр. непълногласната лексика в тях).

Кирило-методиевската Т. определя облика на староруската литература във философско, идейно-естетическо и жанрово отношение. Киевска Русия получава цялото книжовно наследство на слав. първоучители, обогатено от техните ученици. Според най-ранните известни преписи от него са представени: 1. Оригинални творби на Константин-Кирил и Методий – Кириловите Слово за пренасяне на мощите на Климент Римски (XVI в., вж. *Херсонска легенда*), *Написание за правата вяра* (XVI в.), *Проглас към Евангелието* (XVI в.); Методиевият *Канон за Димитър Солунски* (в миней за окт. от 1096). 2. Кирило-Методиеви преводи (вж. *Преводи на Константин-Кирил Философ* и *Преводи на Методий*), редактирани и допълнени главно в Преслав: а) богослужебни книги – Евангелие кратък апракос (*Остромировото евангелие* от 1056–1057), Четвероевангелие (Галичкото евангелие от 1144), Апостол апракос (Псковският апостол от 1307), Паримейник (Захаринският паримейник от 1271), Псалтир (*Слуцкият псалтир* и Бичковският псалтир от XI в.); б) тълковни библейски книги (повечето от тях са преведени в Преслав) – Тълкованията на Теодорит Кирски и Тълкованията на

Остромировото евангелие, 1056–1057 г.

Атанасий Александрийски към Псалтира (Чудовският псалтир от XI в., Евгениевският псалтир от XI в.), Тълкованията на Иполит Римски към книгата на пророк Даниил (XIII в.), Тълкованията на Теодорит Кирски към книгите на пророците (преписи от XII–XVII в., възхождащи към преписа на поп Упир Лихий от 1047), Беседи на папа *Григорий I* Велики върху Евангелието (XIII в., според някои специалисти преведени в Чехия), Тълкования към първите пет послания на ап. Павел (апостол от 1220), Тълковно евангелие от *Теофилакт Охридски* (XIII в.) и др.; в) старозаветни книги

Изображение на княз Борис I или на цар Симеон в руски ръкопис от края на XII в.

(небогослужебни преводи, извършени в Преслав) – Петокнижие на Мойсей (XIV в.), Съдии, Рут, Иисус Навин, Естир (XIV–XV в.); г) юридически книги – Номоканон в 14 титула (Ефремовска кормчая от XII в.), Номоканонът на *Йоан III* Схоластик (Устюжка кормчая от XIII–XIV в.), *Законъ соудный людьмъ* (Новгородска кормчая от 1280); д) патерици – Синайският патерик от XI в. Към тях могат да бъдат прибавени и редица преславски преводи на догматични, нравоучителни, исторически и други съчинения, от които в ранни преписи са запазени 13 слова на *Григорий Богослов* (XI в.), Богословие на *Йоан Дамаскин* в превод на *Йоан Екзарх* (XII–XIII в.), Огласителни слова на *Кирил Ерусалимски* (XI в.), Въпроси и отговори на Анастасий Синаит и *Атанасий Александрийски*, *Изборник от 1073*, *Изборник от 1076*, Пандекти на Антиох (XI в.), *Златоструй* (XI в.) и др. Библейската Т., която най-непосредствено се свързва с Кирило-Методиевото дело, претърпява на руска почва сложно развитие, което постепенно я разрушава. Според някои изследователи към края на XV в. тя съвсем прекъсва, а според други продължава в първата пълна слав. Библия – Генадиевската (1499). Ръкописната Т. пази следи от Кирило-Методиевите преводи, но по въпроса, кои точно са те, има разногласия. Допуска се, че в първата руска печатна библия – Острожката (1581), са използвани незапазени Методиеви преводи. По-късната история на кирило-методиевската текстова Т. на *Библията* е трудно възстановима.

Кирило-методиевските Т. проникват в Русия по различни пътища, главно чрез Б-я и Чехия. За директни контакти на Киевска Русия с Велика Моравия няма сведения. Литературата, преведена по време на Моравската мисия от грц. език, като правило попада в Русия чрез Б-я. Това доказват изследванията върху продукцията на *Преславското книжовно средище*. За оригиналните творби на Константин-Кирил и Методий, както и за техните Пространни жития се предполагат и двата пътя на заимстване.

Още през XIX в. кирилометодиевистите посочват Б-я като основен източник на разпространение на слав. писменост и книжнина в Русия. До днес няма издирени никакви преки истор. свидетелства за книжовни контакти между Б-я и Русия през IX–XII в., както и за взаимоотношения между Бълг. и Руската църква. Епизодичните сведения за бълг. произход на княгиня Олга, бабата на покръстителя княз Владимир I (969–1015), на Ана, негова жена, на първия киевски митрополит и др., съдържащи се в някои по-късни руски летописи, се интерпретират неедноозначно. Продължават диску-

сните около Йоакимовския летопис, в който бълг. участие в християнизацията на Русия и разпространението на слав. писменост е изразено най-определено. От друга страна, исторически са засвидетелствани многобройни търговски и военни връзки между руси и българи през X в., които, както с основание се мисли, са били повод за запознаване на русите със старобълг. богослужебни книги и старобълг. език. При последния Светославов поход в Б-я руските дружини престояват в страната почти три години (969–972). Тези безспорни контакти на руси и българи в период, в който тя преживява голям духовен разцвет, както и косвените аргументи за съществуването на книжовни връзки между тях, са породили хипотетичната теза на М. Д. Приселков, че Русия приема християнството от Охридската архиепископия (1913). При все че повече е критикувана, тя има поддържници, сред които е и В. А. Погорелов. Изследователите приемат, че сред писшия църковен клир на Руската църква е имало славяни, в това число и българи. Като доказателство, че е съществувал пряк, устен контакт между български и руски книжовници, може да се смята църковното руско произношение.

Киевският псалтир, 1397 г.

Аргументите за старобълг. книжовно влияние, чрез което Т. преминават в Русия през X–XI в., са от филологическо естество: ранното проникване на кирилицата в руските земи; палеографско, правописно, езиково и текстово сходство на старобълг. и староруските писмени паметници; ранното и масово разпространение на старобълг. оригинални творби в староруската книжнина. Въз основа на правописа на първите староруски ръкописи и надписи могат дори да се определят два етапа в това влияние, които хронологически съвпадат с периодите на предполагаеми изселвания на българи в Киевска Русия. През първия изселванията са от Източна Б-я, което се доказва най-вече от източнобълг. тип правопис, едноеровата графика и различаването на ъ, ь от о, е. През втория, който се очертава в старорускитe ръкописи от края на XI в., има следи от ново църковно произношение с югозападнобълг. произход – вокализация на редуцираните ерове, широк ятов изговор и др. Прави впечатление големият брой запазени в Русия преписи на старобълг. оригинални творби (за много от тях те са и единствени): *Азбучна молитва* от *Константин Преславски* (ок. 40 преписа, само руски), Беседа против богомилите от Презвитер *Козма* (всичките 25 пълни преписа са руски), „За буквите“ от *Черноризец Храбър* (над 60 руски преписа), похвални слова от *Климент Охридски* – за пророк Илия (164), за Михаил и Гавриил (126) и др. Старобълг. литература от IX–X в. (преводна и оригинална) се разпространява в Русия продължително и непрекъснато. Броят на

Богословието на Йоан Дамаскин в превод на Йоан Екзарх, руски препис от края на XII – началото на XIII в.

преписите от старобълг. оригинални и преводни кодекси значително нараства през XV–XVII в., което, освен че е може би във връзка с второто южнослав. влияние, вероятно е резултат и от потребността на тогавашното руско общество да се върне към своята античност (по израза на Д. С. *Лихачов*). Особено голям е интересът към Сказанието „За буквите", което импонира на популярната през този период идея „Москва – трети Рим". То се намира и в първите печатни руски книги. Голям брой преписи от старобълг. преводни и оригинални творби са запазени сред старообрядците в Новгород и в северните манастири, където със значително тяхно участие се формира корпусът на противоеретическата литература, в това число и Великите Макариеви чети-минеи от XVI в. Литературата на Симеоновия Златен век не само се преписва в Русия, но се и усвоява творчески от руските книжовници. Примерите за това са многобройни и се привеждат в редица изследвания върху българо-руските литературни взаимоотношения през Средновековието. В тях е показано влиянието на Шестодневa на Йоан Екзарх върху Поучението на Владимир Мономах, Словото за гибелта на руската земя, творчеството на протопоп Авакум; на Беседа против богомилите върху Молението на Даниил Заточник, и др.; на Климент Охридски върху староруския писател Кирил Туровски; на Климентовите слова върху руски похвални слова за Никита Переяславски, Прокопий и Варлаам, и др.; на Сказанието „За буквите" върху Житието на Стефан Пермски, и т. н. Старобълг. книги попадат в Русия или направо (особено при по-масовите изселвания във връзка с походите на Светослав и експанзията на Византия), или по околен път – през Атон и Цариград.

Кирило-методиевските Т. проникват в Русия и от западнослав. земи и най-вече от Чехия, с която в края на X в. Русия граничи непосредствено в областта между Краков и Пшемисъл. Тези Т. са носител и на духовната връзка с лат. култура на римокатолическия Запад, оказал влияние, макар и в по-малка степен от Византия, върху руското християнство. Въпросът за началото на чешко-руските контакти е дискусионен и зависи пряко от решаването на проблема, дали е съществувала слав. писменост в Чехия през X в. и до създаването на Сазавския манастир през 1033. Предполага се, че в центъра на тези контакти са били връзките между Киево-Печерския и Сазавския манастир, но конкретни факти за такова общуване няма. Съществува също хипотеза за руско влияние при установяването на кирило-методиевските Т. в Сазава (Й. *Хам*, 1963, с. 48). Безспо-

рен е ранният култ на канонизирания чешки княз *Вацлав* в киевския княжески двор, както и на руските князе Борис и Глеб (първите руски светци) в Чехия – през 1096 част от мощите им се намират в Сазавския манастир. Най-ранното запазено писмено свидетелство за проникване на чешки литературни паметници в Русия е Канонът за св. Вацлав, запазен в служебния Новгородски миней за септ. от 1095. В обсъжданията по възникването на Канона не се изключва и руският му произход. Пример за въздействието на старочешката литература върху староруската е ролята на паметниците от цикъла за св. Вацлав при оформянето на цикъла за Борис и Глеб. То е обусловено от аналогията в съдбата на чешкия владетел и руските князе. В староруската книжнина се разпространяват житията на св. Вацлав и св. Людмила, които в руска преработка влизат в състава на руския Пролог. Проникват също и преводи от лат. език, направени в Моравия и Чехия: молитви, сред които и от Григорий Двоеслов (в сборник от XIII в.), неговите беседи върху Евангелието (XIII в., възможно е и бълг. посредничество), жития на светци, почитани от Западната църква (св. Вит, св. *Климент Римски* и др.; най-ранен е преписът на Житие на св. Вит в Успенския сборник от XII–XIII в.). В Слово за закона и благодатта от митрополит Иларион се долавят влияния на житията на св. Вит и св. Вацлав наред с влиянието на паметниците от Кирило-Методиевия кръг. Д. *Чижевски* открива реминисценции на Хумполдовото житие на св. Вацлав в Житието на Теодосий Печерски и смята, че творчеството на руския хронист Нестор въобще е повлияно от старочешката литература. Мнението му не се приема безрезервно. Това житие на св. Вацлав се свързва чрез редица аналогии в сюжета и с Повест за ослепяването на Василий Теребовълски, включена в някои от редакциите на *Повесть временных лет*. О. *Кралик* пред-

Киево-Печерската лавра

полага, че в началния руски летописен свод, в текста за 898, може би е отразена сазавска компилация на ЖК, ЖМ и *Кристиановата легенда* (за източниците на тази статия има и други тези). Много тясно обвързва Повесть временных лет със западнослав. влияние върху Киевска Русия Н. К. *Николски*. За него това влияние е по-силно от южнославянското.

Не са изяснени в пълнота книжовните взаимоотношения на Киевска Русия с Полша, където кирило-методиевските Т. също имат продължение.

Особено място в Т. в Русия заема разпространението на агиографските и химнографските паметници от кирило-методиевския цикъл, върху които се градят църковно-богослужебният култ и народната почит към солунските братя. В жанрово отношение те показват единство със съчиненията в старобълг. литература – представени са от пространни жития, похвални слова, проложни жития, църковни служби и др. ЖК е известно в над 40 пълни руски преписа (най-ранният е от началото на XV в.), различни преработки и множество извлечения. Освен при четивата за 14 февр. то се включва и при четивата за 14 окт., което е особеност на неговата руска традиция. ЖМ е познато по 18 руски преписа, най-старият от които е в Ус-

Пространното житие на Константин-Кирил, руски препис от последната четвърт на XV в.

пенския сборник. Като правило се среща в чети-минеи за април (за 6 апр.), но в Успенския сборник е поместено заедно с *Похвалното слово за Кирил и Методий* на 10 май, което е първият известен случай за честване паметта на братята през май и сочи нова Т., създадена вероятно в Б-я. *Проложното житие на Кирил* е известно в ок. 60 руски преписа, най-старият от които е в пролог от XIII–XIV в. (при четивата за 14 февр.). *Проложното житие на Методий* е разпространено в ок. 150 руски преписа (включено е при четивата за 11 май), най-ранният от които е в Прилуцкия пролог от XIV–XV в. Похвалното слово за Кирил и Методий е познато в над 20 руски преписа; най-ранният се съдържа в Успенския сборник (при четивата за 10 май, но в други случаи се среща още при четивата за 14 февр., 6 апр., 14 окт.). Всички преписи са от по-обширната първична редакция и нямат особени различия. *Похвалното слово за Кирил* е известно в няколко руски ръкописа, като най-старият е от XIV в. Службата за Кирил е запазена също в няколко ръкописа, най-старият от които е в служебен миней за февр. (XII в.). Прослава за Кирил и Методий се съдържа в Канона за Събота сиропустна. В него Кирил Философ е споменат във втория тропар на четвъртата песен, а Кирил, Методий и Климент (Климис) – в третия тропар от VIII песен на канона, запазен в най-ранен препис в постен триод от XII в. Добавката на името Климис се среща само в руските преписи на тропара (вж. *Служби за Кирил и Методий* старобългарски). Кратки месецословни и други *вести за Кирил и Методий* се съдържат още в най-ранните староруски ръкописи. Паметта на Кирил е отбелязана в месецослова на Остромировото евангелие на 14 февр. и в *Архангелското евангелие* (1092), където е отбелязана и паметта на Методий на 6 апр. С появата на книгопечатането различни типове вести за слав. първоучители се отразяват и в руските старопечатни книги (вж. *Кирил и Методий в славянските печатни книги от XV–XVII век*).

Делото на Кирил и Методий е отразено и в староруски историографски творби. Такива са летописните сведения в Повесть временных лет (за 898, т. нар. Сказание о преложении книг, и за 986 – Речта на философа) и хронологическата статия на новгородския дяк Кирик (XII в.). Въпросите за източниците, времето и мястото на възникване на Сказание о преложении книг са спорни. Утвърдено е мнението, че то е съставено по неруски източници (западнославянски или старобългарски). Лихачов и А. И. *Рогов*

смятат, че в него е предадено по памет съдържанието на ЖК и ЖМ – сведенията за молбата на княз Ростислав до виз. имп. Михаил III да бъдат изпратени във Велика Моравия учители на слав. език, за преводаческата дейност на двамата братя преди Моравската мисия, за съпротивата на триезичниците срещу богослужението на слав. език, за разрешението на папата Методий да продължи църковната и просветната си работа в Моравия и Панония. След този разказ обаче в Сказанието има отклонение от първоизворите – след като Методий останал в Моравия, Константин-Кирил отишъл да учи българите; за по-нататъшната му съдба и за края на живота му не се съобщава нищо. По проблематиката около Речта на философа (по съдържание верско наставление към слав. княз) също има различни предположения. След литературоведски анализ Лихачов изразява мнението, че тя е част от хипотетичното Сказание за първоначалното разпространение на християнството в Русия, залегнало в основата на първите руски летописни сводове, което в Повесть временных лет само външно е приспособено към разказа за покръстването на княз Владимир. А. С. *Львов* подкрепя наблюденията на Лихачов и изказва предположението, че Речта е съставена от Константин-Кирил на грц. език и преведена на старобългарски от Методий и че е била позната в Моравия, Чехия и Б-я, откъдето е попаднала в Русия. Според Хр. *Трендафилов* Речта е написана от Методий и има връзка с преведените от него полемики на Константин Философ с юдаистите.

Руски съчинения на кирило-методиевска тема, изградени върху старобълг. основа, възникват от XIV в. и в някои случаи пряко свързват Кирило-Методиевото дело с руската земя. Нерядко във въведения към служби, жития и други творби за първопросветителите към обичайното определение „учители славян" се добавя и определението „учители русских" – напр. в т. нар. Прилуцки пролог (Б. *Ангелов*, 1958, с. 189; К. *Куев*, 1985, с. 21), в два пролога от XV–XVI в. (Куев, 1985, с. 23, 26), в проложно житие от XVIII в. (Куев, 1985, с. 32) и другаде. Кирил е назован „учителем славян, болгар и русских" в сборник, съставен от откъси от ЖК и от неговото Проложно житие. В два преписа на ЖК – от края на XVII и от XVII–XVIII в., той е представен с епитета „перваго наставника роду российскому и всему языку словенскому" (К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения, 3, с. 44). В духа на тази „русификация" в повече от десет произведения се среща твърдението, че Константин-Кирил Философ е превел от гръцки „руските писмена" (Б. Ангелов, 1958, с. 200–207; Куев, 1985, с. 14, 19). В Житието на Стефан Пермски, съставено в края на XIV в. от Епифаний Премъдри, е посочено, че Константин Философ е създал руската азбука и превел книгите от гръцки на руски език (К у е в, К. Черноризец Храбър. С., 1967, с. 175). В анонимна приписка към препис от XVII в. на Похвалното слово за Кирил и Методий се съобщава дори, че слав. букви били създадени от Константин в Цариград и той веднага ги предоставил на помолилите го за това „руски князе Ростислав Моравски, Светополк Туровски и Коцел Панонски" (К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения, 3, с. 45). Среща се и твърдението, че Кирил е покръстил русите (напр. в ръкописна палея от XV в. в откъс от ЖК). Въпреки истор. анахронизми, тези съобщения показват стремежа Кирило-Методиевото дело да се свърже колкото е възможно по-тясно с Русия (вж. и Д. Чешмеджиев, 1995).

За голямата известност на Константин-Кирил и Методий в Русия говори наличието в руската литература на много компилации, в които се използват ЖК и ЖМ. Най-значителна е направената от *Димитрий Ростовски* въз основа и на

други слав., лат. и виз. извори. Неговото житие за Кирил и Методий (т. нар. сводно житие за двамата братя, поместено при четивата за 11 май) се издава многократно в третата част на труда му „Книга житий святых“ (1 изд. 1700).

Богослужебният култ към Кирил и Методий в Русия не е достатъчно проучен. Сочат се периоди на неговото заглъхване (XIV в.) и известно съживяване (края на XV – XVII в.). Допуска се, че той е имал по-силна проява в северните области. В приетия от Руската църква през 1682 устав от ерусалимски тип, коригиран според грц. устави, паметите на Кирил и Методий, както и на ок. 50 други неруски светци, не са отбелязани. През XVIII и XIX в. връзката на Руската църква със слав. първоучители се поддържа чрез Пролога и чети-минеите. Богослужебното им почитане се възражда през втората половина на XIX в. Съставена е нова Служба за Кирил и Методий, включена в Допълнителния миней при четивата за 11 май.

През XIX в. в Русия доминира светският интерес към първоучителите, който се подхранва от научните открития на руските слависти в областта на кирилометодиевистиката. Делото на двамата братя става символ на слав. единство, на борбата за национална независимост сред украинци и беларуси. Първите масови чествания за Кирил и Методий са през 1863 (по случай 1000-годишнината от създаването на слав. азбука) и 1869 (1000-годишнината от кончината на Кирил). Честването на 11 май 1885 (по случай 1000-годишнината от кончината на Методий) е повсеместно и особено тържествено – като голям църковен и просветен слав. празник за руси, украинци и беларуси. По повод тържествата за слав. учители се издават юбилейни научни сборници. Сред тях се откроява „Кирилло-Мефодиевский сборник в память о совершившемся тысящелетии славянской письменности и христианства в России, изданный по определению Московского Общества любителей русской словесности М. Погодиным“ (М., 1865), съдържащ ценни изследвания в областта на кирилометодиевистиката. През 1986 с тържествата в Мурманск е възстановено всенародното отбелязване на почитта към първоучителите сред източните славяни (в границите на бившия СССР). През 1992 *Празникът на Кирил и Методий* е обявен за национален.

Много факти от културната история на дн. Беларус показват жизнеността на кирило-методиевските Т. в нейните земи. Старият Полоцк е крупен културен център наред с Киев и Новгород; установено е, че е имал връзки с Б-я; кирило-методиевски книги са се намирали в библиотеката на Ефросиния Полоцка. Огнища на слав. просвета са манастирите на Полоцкото и Туровското княжество. През XIII–XIV в. беларуските земи са включени в Литовското княжество. За развитието на Т. в тях и в територията на дн. Украйна допринасят със своята църковноорганизаторска, проповедническа и книжовна работа бълг. духовници Киприан – киевски и литовски митрополит през 1375–1389, и Григорий Цамблак, заемал киевско-литовската митрополитска катедра със седалище в Новогрудок през 1414–1420. Редица паметници на беларуската материална култура и на беларуското изкуство са свързани с преклонението пред слав. първоапостоли. Те са патрони на манастир в центъра на Минск, осветен през 1860. Днес улицата, минаваща край него, носи техните имена; на 24 май 1990, при официалното ѝ наименуване, на стрáдата на бившия манастир „Св. Кирил и Методий“ е поставен барелеф с образите им, дар от Б-я. На тях е посветена друга действаща църква в столицата на Беларус. Техните имена е носила църквата при Витебската духовна семинария, с тях са назовани църквата (през 1899) и средното училище (през 1992) в селище

то Погост Загородски, Пински район, Брестка област. В беларуските църкви има над 30 икони от XVIII–XX в. с образите им. В музея на Гродно се пази медальон с техните ликове и с надпис: „Просветители славян св. Мефодий и св. Кирил", а на обратната му страна е написано: „Поборники православия. Они дали нам слово Божие и богослужение на родном языке". Празникът на Кирил и Методий през 1885 се чества тържествено в продължение на три дни във всички училища, църкви и манастири при масово участие на населението с литургии, всенощни бдения, молебствия на открито, кръстни шествия, събрания, на които се произнасят слова и се изпълняват песнопения за солунските братя. На учениците се раздават издадените за тази цел жития на Кирил и Методий и техни изображения (Минска област) и картини с кирило-методиевска тематика (Полоцк). Устройва се безплатно четене на житията за народа. В периодичните издания се поместват десетки редакционни и авторски материали, посветени на първоучителите. В наши дни светският празник на Кирил и Методий е на 24 май; през 1990 на него за пръв път в Беларус прозвучава бълг. химн „Върви, народе възродени!", чийто текст е преведен от Н. С. Гилевич. Вж. П. Куцаров, 1993.

В земите на дн. У к р а й н а към XV в. се формира украинската народност. При попадането им през XV–XVI в. под властта на Полша и Литва кирило-методиевските Т., наследени от Киевска Русия, стават оръжие в борбата против католицизма и унията, за запазване на украинската етническа идентичност. В противовес на йезуитските образователни заведения с обучение на лат. език се създават т. нар. братски училища (при братствата – национално-религиозни и просветни организации към православните църкви). Към края на XVI – началото на XVII в. те са ок. 30 – в Лвов, Киев, Луцк, Камянец Подолск, Острог и другаде. В тях се преподава на църковнослав. език и до голяма степен се възраждат кирило-методиевските просветни Т. Големи заслуги в това отношение има Киево-Могилянската академия, създадена през 1632 като Киевски колегиум на базата на училището към Киево-Богоявленското братство и съществувала до 1817. Тя е първото украинско висше учебно заведение, голямо образователно и научно-културно средище. Видни нейни дейци, като Теофан Прокопович, Стефан Яворски, Димитрий Ростовски, разкриват и популяризират чрез произведенията си делото на Константин-Кирил и Методий и учениците им, нейни преподаватели и възпитаници формират идеологията на съпротивата срещу католицизма и чуждестранния гнет и участват в борбата срещу тях, пряко или косвено подпомагат просветното дело и културното развитие в Белорусия, Молдова, сред южните славяни.

Т. се пазят и продължават и в книгоиздаването. Украинецът И. Фьодоров (ок. 1510–1583), основател на книгопечатането в източнослав. земи, издава първата датирана руска печатна книга – „Апостол" (М., 1564, съвместно с П. Мстиславец; ново изд. прави в Лвов, 1574). В отпечатания от Фьодоров „Букварь" (Острог, 1578, многократно преиздаван) е поместен трактатът на Черноризец Храбър под заглавие „Сказание како составил св. Кирилл Философ азбуку"; негово дело е и Острожката библия. В отпечатания в Киево-Печерската лавра „Лексикон славянороссийский" (1627) на Памбо Беринда е вложена идеята за родството на слав. езици и са използвани творби на Кирил и Методий и учениците им. В духа на кирило-методиевските Т. са и множество други книги, достигнали и до бълг. хранилища – „Апостол" (1574), „Антология" (1619), „Беседы Йоана Златоуста" (1624), „Толкования Апокалипсиса"

(1625), „Литургиарон“ (1629), „Служебник“ (1653), „Ключ разумения“ (1665) от Йоаникий Галятовски, и др.

През XIX в. кирило-методиевските Т. се проявяват по своеобразен начин като стимул в борбата срещу самодържавието и крепостничеството. Една от украинските нелегални политически организации е Кирило-Методиевското д-во (Слав. д-во „Св. Кирил и Методий“), създадено в Киев през 1846, което си поставя за цел да обедини всички славяни в борбата за тяхното национално и социално освобождение (вж. *Организации кирило-методиевски*).

През втората половина на XIX и началото на XX в. имената на Кирил и Методий носят много културно-просветни, научни и обществени организации – Одесското слав. благотворително д-во, Острожкото братство (основано в 1865), което отваря в Острог начално и подготвително девическо четирикласно училище, завършено към 1897 от 214 възпитанички, училище в с. Миклаши (1879), библиотека с повече от 1100 т. Учреденото през 1882 Киевско д-во за грамотност създава няколко селски библиотеки, наречени кирило-методиевски. В Киевския унив. и в други украински учебни заведения през 60-те г. на XIX в. се учредяват кирило-методиевски стипендии, десетки дисертации са посветени на кирило-методиевска проблематика. Вж. П. Сохань, 1989.

Изследванията на кирило-методиевските Т. сред източните славяни все повече се активизират и предоставят нови факти и свидетелства за развитието им в миналото и в наше време. Делото на слав. просветители и на учениците им е обект, както и в целия слав. свят, и на художественото творчество (вж. *Кирил и Методий в изобразителното изкуство*, *Кирил и Методий в музиката*, *Кирил и Методий в художествената литература*, *Паметници* на Кирил и Методий).

Лит.: Булич С. Церковнославянские элементы в современном литературном и народном языке. 1. СПб., 1893 (Записки историко-филологического факультета Императорского С.-Петербургского университета, 32). 409 с.; Петров А. Чествование свв. славянских апостолов Кирилла и Мефодия в древнерусской церкви (по служебным минеям и месяцесловам, до 1682 года). – ХЧ, 73, 1893, с. 526–539; Никольский Н. К. Легенда мантуанского епископа Гумпольда о св. Вячеславе чешском в славяно-русском переложении. СПб., 1909, 51+99 с.; Соболевский А. И. Особенности русских переводов домонгольского периода. – СОРЯС, 88, 1910, 3, с. 162–177 (същото в: Соболевский А. И. История русского литературного языка. Л., 1980, с. 134–174); Присеков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. СПб., 1913 (Записки историко-филологического факультета Императорского С.-Петербургского университета, 116). 15+414 с.; Евсеев И. Е. Геннадиевская библия 1499 года. М., 1914, 21 с.; Евсеев И. Е. Очерки по истории славянского перевода Библии. Петроград, 1916, 4+166 с.; Дурново Н. Н. Русские рукописи XI и XII вв. как памятники старославянского языка. – ЈФ, 4, 1924, с. 72–94; 5, 1925–1926, с. 93–117; 6, 1926–1927, с. 11–64; Сперанский М. Н. Откуда идут старейшие памятники русской письменности и литературы? – Slavia, 7, 1928–1929, p. 516–535; Никольский Н. К. Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании. 1. Л., 1930 (Сборник по русскому языку и словесности, 2., 1), 108 с.; Флоровский А. В. Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). 1. Praha, 1935 (Práce Slovanského ústavu v Praze, 13), 16+527 p.; 2. Praha, 1947, 8+548 p.; Шахматов А. А. „Повесть временных лет“ и ее источники. – ТОДРЛ, 4, 1940, с. 80–92; Николаев В. Славяно-българският фактор и християнизацията на Киевска Русия. С., 1949, 4+169 с.; Снегаров Ив. Духовно-културни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). С., 1950, 96 с.; Čyževśkyj D. Anklänge an die Gumpoldlegende des hl. Václav in der altrussischen Legende des hl. Feodosij und das Problem der „Originalität“ der slavischen mittelalterlichen Werke. – WSJ, 1, 1950, p. 71–86; Nahajevśkyj J. Kyrylo-Methodijivske christianstvo v Rusi-Ukrajini. Romae, 1954, 8+177 p.; Виноградов В. В. Вопросы образования русского национального литературного языка. – ВЯ, 5, 1956, 1, с. 3–25; Андралов Б. Сг. Славянски извори за Кирил и Методий. – ИДБ „ВК“ за 1956 (1958), с. 179–215; Флоровский А. В. Чешские струи в истории русского литературного развития. – СФ-М, 3, 1958, с. 211–251; Кралик О. Повесть временных лет и легенда Кристиана о святых Вячеславе и Людмиле. – ТОДРЛ, 19, 1963, с. 177–207; Мошин В.

О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. – ТОДРЛ, 19, 1963, с. 28–106; Сарафанова Л. Демкова Н. С. Иоанн экзарх Болгарский в сочинениях Аввакума. – ТОДРЛ, 19, 1963, с. 367–372; Hamm J. Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. – Slovo, 13, 1963, p. 43–67 (същото на немски език в: WSJ, 10, 1963, p. 11–39); Unbegaun B. O. L' héritage cyrillo-méthodienne en Russie. – Cyrillo-Methodiana, p. 470–482; Obolensky D. The Heritage of Cyril and Methodius in Russia. – Dumbarton Oaks Papers, 19, 1965, p. 47–65; Лихачов Д. С. Етическата система на Владимир Мономах. – ЕЛ, 21, 1966, 4, с. 1–16; Лихачев Д. С. „Слово о погибели русской земли" и „Шестодневъ" Иоанна Экзарха Болгарского. – В: Русско-европейские литературные связи. М.–Л., 1966, с. 92–96; Мельников Е. И. О древнерусских названиях славянского письма („куриловица", „словенская грамота", „литица"). – Bsl, 28, 1967, p. 124–140; Львов А. С. Чешско-моравская лексика в памятниках древнерусской письменности. – В: Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1968, с. 316–338; Рогов А. И. Чешское наследие в культуре Древней Руси. – В: История, культура, фольклор и этнография славянских народов. VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1968, с. 114–129; Розов Н. Н. Из истории русско-чешских литературных связей древнейшего периода (О предполагаемых западно-славянских источниках сочинений Илариона). – ТОДРЛ, 23, 1968, с. 71–85; Зыков Э. Г. Памятники болгарской оригинальной литературы старшей поры (конца IX–X вв.) на Руси. [Автореферат на кандидатска дисертация]. Петрозаводск, 1970, 23 с.; Зыков Э. Г. Судьба „Азбучной молитвы" в древнерусской письменности. – ТОДРЛ, 26, 1971, с. 177–191; Ангелов Б. Ст. Из историята на руско-българските литературни връзки (X–XVIII в.). [1.] С., 1972, 163 с.; 2. С., 1980, 200 с.; Милчев А. Кирил Философ в древноруската книжнина и изкуство. – В: Делото на Константин-Кирил Философ. Година на световна прослава — 1969. С., 1972, с. 316–322; Бегунов Ю. К. Литературная судьба „Беседы" Козмы Пресвитера в России. – В: Бегунов Ю. К. Козма Пресвитер в славянских литературах. С., 1973, с. 19–118; Бегунов Ю. К. Русское слово о чуде Климента Римского и кирилло-мефодиевская традиция. – Slavia, 43, 1974, p. 26–46; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. Киев, 1976, с. 12–23; Зыков Э. Г. Заметки о русско-болгарских литературных связях старшей поры (X–XI вв.). – В: Русско-болгарские фольклорные и литературные связи. 1. Л., 1976, с. 9–31; Якобсон Р. О. Русские отголоски древнечешских памятников о Людмиле. –В: Культурное наследие Древней Руси. Истоки. Становление. Традиции. М., 1976 с. 46–50; Мединцева А. А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. М., 1978, с. 6, 30–31; Мещерский Н. А. Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX–XV вв. Л., 1978, 122 с.; Павлова Р. Българско-руските и руско-българските езикови връзки. С., 1979, 225 с.; Ангелов Б. Ст. Кирил и Методий в старата руска литература (IX–XIV в.). – Palaeobulgarica, 4, 1980 4, p. 5–18; Мончева Л. Йоан Екзарх и руската хомилия от XII в. – ЕЛ, 35, 1980, 3, с. 67–73; Казакевич А. Н. Произведения старинной болгарской литературы в четьях-минеях митрополита Макария (к изучению Новгородского наследия в ВЧМ). – В: Русско-балканские культурные связи в эпоху Средневековья. С., 1982, с. 155–159; Podskalsky G. Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237). München, 1982, 361 p. (на рус. език: М., 1996); Алексеев А. А. К определению объема литературного наследия Мефодия (Четай перевод Песни песней). – ТОДРЛ, 37, 1983, с. 229–255; Успенский Б. А. Языковая ситуация в Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. М., 1983, 144 с.; Алексеев А. А. Принципы историко-филологического изучения литературного наследия Кирилла и Мефодия. – СС, 1984, 2, с. 94–106; Кусев К. Проложните жития за Кирил и Методий в ленинградските книгохранилища. – Palaeobulgarica, 9, 1985, 1, p. 8–36; Тимошук М. О церковнославянизмах в белорусском языке. – В: Кирило-Методиевите традиции в славянските езици (Първи българополски сборник). С., 1985, с. 240–249; Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. С., 1985, 358 с.; Podskalsky G. Zum geistigen Erbe der cyrillo-methodianischen Tradition in der theologischen Literatur der Kiever Rus' (988–1237). – Bsl, 46, 1985, p. 131–135; Дылевский Н. М. Житие славянских первоучителей Мефодия и Кирилла в обработке Димитрия Ростовского. – ЕВ, 22, 1986, 1, p. 105–113; Флоря Б. Н. Рукописная традиция памятников Кирилло-Мефодиевского цикла (Итоги и задачи изучения). – В: Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986, с. 25–40; Алексеев А. А. Переводы с древнееврейских оригиналов в Древней Руси. – Russian Linguistics, 11, 1987, p. 1–20; Введение христианства на Руси. М., 1987, 304 с.; Müller L. Die Taufe Rußlands. Die Frühgeschichte des russischen Christentums bis zum Jahre 988. München, 1987, 132 p.; Ангелов Д. Крещение Киевской Руси и дело Кирилла и Мефодия. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 1, p. 3–8; Николова Св. Кирил Туровски и южнославянската книжнина. – Palaeobulgarica, 12, 1988, 2, p. 25–44; Lunt H., M. Taube. Early East Slavic Translations from Hebrew? – Russian Linguistics, 15, 1988, p. 1–26; Милчев А. Сведения за св. Кирил и Методий в древноруската книжнина и изкуство. – В: Международен симпо-

зиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 86–90; Николова Св. Разпространение на Проложното житие на св. Методий в Русия. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 100–109; Нихоритис К. Атон и съхраняването на кирило-методиевските традиции. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 226–231; Палладий (Шиман) архим. Святой равноапостольный Мефодий, первоучитель славян, и его культурная роль в просвещении России. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 110–114; Сохань П. Кирилло-мефодиевские традиции на Украине. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. Симпозиум. С., 1989, с. 405–417; Трендафилов Хр. Пространное житие Константина-Кирилла и „Просветитель" Иосифа Волоцкого (К вопросу о месте кирилло-мефодиевских традиций в литературе Московской Руси). – Palaeobulgarica, 13, 1989, 3, p. 83–98; Економцев И. Н. Византинизм, Кирилло-Мефодиево наследие и крещение Руси. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 115–122; Трендафилов Хр. Речта на философа в староруската Повесть временных лет и полемичните традиции на Константин-Кирил. — Старобългарска литература, 22, 1990, с. 34–46; Верещагин Е. М. „К мальхъ славенехъ великъ разсчетъ...". Кирилло-мефодиевские истоки русской философской терминологии. – В: Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. М., 1991, с. 9–36; Рождественская Т. Кирилло-мефодиевские традиции и древнерусская епиграфика X–XI вв. – В: Рождественская Т. Древнерусская епиграфика X–XV вв. СПб., 1991, с. 33–44; Фидкова П. Староболгарские традиции в истории русского литературного языка. С., 1991, 499 с.; The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Tessaloniki, 1992, 622 p.; Куцаров П. Славянските първоучители в Беларус. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 3, p. 100–113; Стратий Я. Кирилло-мефодиевская традиция в творчестве книжников Острожского культурно-просветительного центра. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 255–262; Thomson F. „Made in Russia". A Survey of the Translations Allegedly Made in Kievan Russia. – In: Millenium Russiae Christianae. Tausend Jahre christliches Rußland. 988–1988. Köln–Weimar–Wien, 1993, p. 295–334; Чешмеджиев Д. Кирилло-мефодиевская идея у русских. – BHR, 23, 1995, 4, p. 5–14.

Цветана Ралева

Кирило-методиевски Т. съществуват и в **неславянски земи**. Румъния е единствената неслав. територия, в която те имат дълбоки корени и се развиват в продължение на векове. Това е резултат от специфичните условия на политически и културен живот на нейното население. Още през X и XI в. сред бълг. славяни в днешните й предели се разпространява слав. писменост (глаголическа и кирилска). Най-старите свидетелства са един глаголически надпис (една дума в надписите от X в. от с. Мурфатлар, дн. с. Басараб, на 15 км западно от Кюстенджа, дн. Констанца) и наличието в староунгарското руническо писмо на знаци, заимствани от глаголицата и кирилицата в резултат на дейността на бълг. население през IX–XII в. в Трансилвания (вж. *Епиграфика* старобългарска). Най-ранните кирилски доказателства са двата частично запазени старобълг. надписа от началото на X в., открити в Буков (до Плоещ), които са тясно свързани с преславската писмена традиция, и надписите от X в., открити в скалните църкви при с. Басараб и при селата Гарван и Никулицел (до Тулча). Най-старият точно датиран епиграфски паметник на кирилица на днешната територия на Румъния е старобълг. надпис на жупан Димитър от 943, намерен до с. Мирча Вода (дн. Черна Вода, Северна Добруджа) и съхраняван в Археол. музей в Букурещ (вж. *Добруджански надписи*). През XIII и XIV в. будни представители на населението от долнодунавските земи, образували по-късно ядрото на румънския народ, се приобщават към слав. книжнина, чрез която се запознават с културните постижения на средновековна източноправославна Европа. В този процес важна роля играят създаването през XIV в. на независима от Бълг. църква самостоятелна църковна организация, подчинена на Константинополската патриаршия (първият митрополит

на Влахия – гъркът Якинт, е ръкоположен през 1359, а първият молдовски митрополит – Йосиф Мушат, 1387–1391, е утвърден от константинополския патриарх през 1401), както и възприемането на старобълг. език на Кирил и Методий в неговата среднобълг. форма като официален език на долнодунавските княжества от създаването им през XIV в. до XVII в. На този език, фиксиран чрез кирилската азбука, книжовниците румъни създават религиозни и светски произведения, пишат истор. съчинения, съставят документите на държ. канцелария (най-старото писмено свидетелство е документ на влашкия воевода Влайко Вода от 1374). Но среднобълг. вариант на Кирило-Методиевия език не е бил само мъртъв език на феодалите и духовенството в трите големи румънски области – Влахия, Молдова и Трансилвания. Неговата употреба е била поддържана от участието в културния живот на долнодунавските земи на бълг. преселници, напускащи територите на юг от Дунав както през XIII и XIV в., така и след включването на Б-я в пределите на Османската империя (най-интензивно през XV и XVI в., но също и през следващите столетия). Дори когато румънският език започва постепенно да измества българския от книжнината на долнодунавските княжества от втората половина на XVI в. насам (първият документ на румънски език е едно писмо до градоначалника на Брашов от 1521; първите книжовни преводи на румънски език са от втората половина на XVI в.) и когато започват да се пишат и печатат текстове успоредно на слав. и румънски език, кирилската графика продължава да служи на румънския народ до края на XIX в. (гражданската употреба на лат. писмо е въведена от княз Александър Йон Куза през 1860, а Румънската църква започва печатането на богослужебните книги на латиница през 1890).

Евангелие от Крайова, Румъния, 1583 г.

Дълбоката вътрешна връзка на културата във Влахия, Молдова и Трансилвания с Кирило-Методиевото дело, която се състои в използването на бълг. език и кирилската писменост, е един от аспектите на кирило-методиевските Т. в Румъния. Те се развиват и в други насоки – запознаването на книжовниците от тези земи конкретно с живота и делото на слав. просветители и на техните ученици и последователи, работили в Б-я; поддържането и разпространяването на култа към Кирил и Методий; влиянието на слав. книжнина и по-конкретно на произведенията от кирило-методиевския кръг върху появата и развитието на оригиналните творби на старата румънска литература.

Първите стъпки на кирило-методиевските Т. сред румънците в това отношение могат да се проследят в най-старите пренесени от бълг. предели ръкописи, в които са отразени текстовете на Кирило-Методиевите преводи и старобълг. преводи от IX–X в. на богослужебните книги. В тях са отбелязани датите за честване на св. Кирил и св. Методий, те включват произведения на старобълг. писатели от края на IX – началото на X в. и са съхранявани днес в книгохранилищата на Румъния, на чиято територия са попадинали вероятно не много дълго след написването им. Най-ранните сред тях са от XIII–XIV в.: изборно евангелие от XIII в. (в Централната държ. библиотека в Букурещ, № XIII/1–1 (10848), което не само съдържа най-стария Кирило-Методиев превод на Евангелието, но в чийто месецослов са поместени първите календарни бележки за Кирил и Методий, намиращи се в румънски книгохранилища (на 14 февр. памѧть ѿца нашего Кирила философа. и оучителѧ словѣньскаго; на 6 апр. оуспение ѿца нашего Методиа. архиепа моравьска. и оучителѧ словенска); триод пентикостар от първата половина на XIII в. (ръкопис № 1 от библиотеката на Православната митрополия в гр. Сибиу), в чийто шести тропар (специален оригинален тропар за двамата слав. просветители и за св. Иван Рилски) от VI песен на Канона за Събота сиропустна се намира най-ранната прослава на Кирил и Методий от румънските ръкописни сбирки (Похвалами да вѣнчѣваѥ а Кирилъ философъ. новойзбраноѥ множество приведе гвн. словѣньскаго ѩзыка съ братомь Мифодиемь); т. нар. Карансебешки октоих петогласник, старопроизведен октоих от средата на XIII или началото на XIV в. (Ms. sl. 450 от Библиотеката на Румънската АН в Букурещ), в който са поместени част от оригиналните химнографски творби на Климент Охридски (от цикъла песнопения за делничното богослужение за вторник за св. Йоан Кръстител – стихири и молебни канони, и цикълът песнопения за делничното богослужение за четвъртък за апостолите Петър и Павел, оформен в същата структура като цикъла за св. Йоан Кръстител, като в един от каноните за шести глас в акростих е представено името на Климент); Германовият сборник от 1359 (№ 224 от Библиотеката на Румънската патриаршия в Букурещ), който съдържа слова за големите църковни празници, като се започва от месец септ. – представител на ръкописите от Търновската книжовна школа от предевтимиевата епоха, преписан според бележката към него по времето на цар Иван-Александър, неговия син Иван Шишман, патриарх Теодосий Търновски по поръчение на митрополит Герман, включващ четири слова от Климент Охридски (Похвалното слово за Цветница, Похвалното слово за пророк Илия, Похвалното слово за Михаил и Гавриил и Второто слово за Рождество на Йоан Предтеча) и две от Йоан Екзарх (Словото за Преображение и Похвалата за Йоан Богослов).

През първата половина на XV в. се появяват най-ранните слав. ръкописи, писани в земите, населявани от румъни, които съдържат произведения от кирило-методиевския кръг и документират поддържането и разпространяването на кирило-методиевските Т. и на култа към слав. просветители. Първото свидетелство в това отношение е най-старият познат днес точно датиран препис на Успение Кирилово, който се намира в ръкопис на изтъкнатия молдовски книжовник Гавриил Урик, завършен на 23 септ. 1439 (дн. в Библиотеката на Румънската АН в Букурещ, Ms. sl. 164). Такива ръкописи се разпространяват в долнодунавските княжества до XVIII в. В богатите румънски колекции от слав. средновековни ръкописи (повече от 20 сбир-

ки с близо 2000 слав. книжовни паметника), както и в хранилищата на слав. средновековни ръкописи извън Румъния, в които се намират повече от 800 кодекса, писани или използвани в долнодунавските княжества, са издирени ок. 60 ръкописа от XV до XVIII в., в които са включени кирило-методиевски материали. Сбирките обаче са изследвани само частично с оглед на кирило-методиевските Т. във Влахия, Молдова и Трансилвания, поради което представата за тях не е съвсем пълна. Очертаването на точната картина на Т. на територията на днешна Румъния е затруднено и от факта, че невинаги е възможно да се разграничат ръкописите, писани в тези земи, от кодексите, които са използвани продължително време във Влахия, Молдова и Трансилвания, но са писани извън тях, и особено ръкописите, писани от книжовници славяни, предимно българи, от кодексите, дело на книжовници румъни.

Голяма група ръкописи свидетелства за поддържането на култа към слав. просветители в долнодунавските княжества от XV до XVIII в. чрез включването на името на св. Кирил на дата 14 февр. в редица месецослови, писани в по-голямата си част в тези земи. Паметта на Кирил Философ е посочена напр. в среднобълг. четириевангелие от края на XV в., писано от „многогрешния тах поп Йоан" може би в Трансилвания (Библиотека на Румънската АН в Клуж, № 13), и в среднобълг. часослов от XVI в., подарен от дяк Петре на църквата в гр. Кимпулунг (Северна Молдова) и пренесен в манастира Драгомирна през XVII в. (№ 1907/818 – иже въ стыѣ w҃ца нашего Кирила философа. крътивша болгары). Вероятно от Трансилвания произхождат и два други среднобълг. ръкописа от XVI–XVII в., в които е отбелязан празникът на св. Кирил (дн. в сбирката на Университетската библиотека в Клуж, № 4095 и

Св. Кирил и св. Методий. Икона от църквата „Св. Георги" в Тулча, Румъния

№ 4075) – изборно евангелие от сбирката на колекционера Юлиан Марциан от гр. Нъсъуд (на североизток от Клуж), в което Кирил се свързва изобщо със славяните – w҃ца Кѵ̑рила оучителя словѣньска ꙗзыка, и часослов, в който той е наречен покръстител единствено на българите – иже въ стыѣ w҃ца нашего Кирила философа. крътивша болгари. В долнодунавските земи вероятно е бил използван и един среднобълг. богослужебен сборник от XVI–XVII в., в чийто месецослов е отбелязано името на Кирил (Румънска АН в Букурещ, Ms. sl. 746): стго Кѵ̑рила философа. и оучителѣ словѣнскаго. Празникът на св. Кирил е включен и в няколко ръкописа от XVII в.: месецослов, намерен в Нъсъуд, среднобълг. с някои руски влияния (Библиотека на Румънската АН

в Клуж, № N 5) – стго wца Кирила; среднобълг. псалтир с последования, писан в Молдова (Румънска АН в Букурещ, Ms. sl. 224) – стго Кирила философа и оучителѣ словѣнска.

За разлика от месецословните споменавания на Кирил, в които сведенията принадлежат към различни текстови традиции, в случаите, когато заедно с тях се поместват тропарът и кондакът, извлечени от Службата за Кирил, в песнопенията няма съществени различия. Най-ранният такъв текст е от XV в. – сръбски месецослов, писан от Кузма Вукелич по поръчение на Истратие Мовила и използван в Молдова и Трансилвания през XVII и XVIII в. (№ 4053 от Университетската библиотека в Клуж). До днес в румънските книгохранилища са издирени още четири преписа на тропара и кондака за Кирил в среднобълг. ръкописи от XVI в.: в часослов с месецослов, писан в Молдова (Ms. sl. 82 от Библиотеката на Румънската АН в Букурещ); богослужебен сборник (Ms. sl. 209 от същата колекция); псалтир с последования, бивше притежание на манастира Голя в Яш (Ms. sl. 220 от същата колекция); псалтир с последования, произхождащ от Влахия (Ms. sl. 216 от същата колекция). Насловите на тези текстове се разделят на две групи: в едната се чете стаго Кирила философа и оучителѣ словенскаго (№ 216 и № 4053), а в другата – стго wца нашего Кѵ̈рила епкпа катанскаго оучителѣ слwвѣнwмь и блъгарwмь (№ 82, № 209). Преписването и използването на тропара и кондака на св. Кирил продължава и през XVII в. с няколко ръкописа, съхранявани в Библиотеката на Румънската АН в Букурещ: среднобълг. псалтир с последования, завършен на 12 авг. 1627 от монах Мардарие в „угровлахийската земя“ при управлението на Йоан Александър воевода (Ms. sl. 342); молдовски среднобълг. псалтир с последования (Ms. sl. 628); молдовски среднобълг. псалтир с някои малоруски езикови черти (Ms. sl. 214); сръбски псалтир с последования, писан от монах Никанор и използван вероятно в Трансилвания (Ms. sl. 495); богослужебен сборник от манастира Путна (№ 48/579/568). Независимо от еднаквостта на текстовете на песнопенията, и през XVII в. се появяват различия в онасловяването: стго Кѵ̈рїла фїлософа оучителa словенскаго (342, 495, 48/579/568); прпбнa wца нашего Кирила философа (628) и стго wца нашe Кѵ̈рила еппа катанскa. оучитлa словѣнѡ и болгарo. иже приложи роускоу своею роускж грамоту съ греческон. и кртнлa слованы и бѡгары (214). От XVIII в. е известен само един руски антологион с месецослов от 1743, употребяван може би от молдовските книжовници със същия текст на тропара и кондака, но с много разширен наслов: прпбнаго wца нашего Кѵ̈рила еппа катанскагw, фїлософа и оучителa словaномъ. и болгаромъ. и писмена изwбрѣтателa. иже изъ еллинскагw на роускiн ꙗзыкь преложи: иже бы въ лѣто ѕ҃ѳѯ҃ (867) въ цр҃тво Михаила третаго. и прпбнымгw Iѡaкa Печерскаго (Румънска АН в Букурещ, Ms. sl. 660).

Несъмнено песнопенията за Кирил са преписвани във Влахия, Молдова и Трансилвания, за да се изпълняват по време на църковната служба. Поради това те са включени в типиците от XVI и XVII в. Най-ранният от тях е среднобълг. ерусалимски типик, преписан през 1523 от архимандрит Силуан от манастира Путна при игумена Макарий по поръчение на митрополит Теоктист и предназначен специално да замени пребиваващия тогава в Митрополията старинен манастирски типик на църквата „Възнесение Христово“ в манастира Нямц (Библиотека на Румънската АН в Букурещ, Ms. sl. 101). Песнопенията за Кирил

са поместени в още няколко типика от румънските книгохранилища: среднобългарски от XVI–XVII в., намерен в Нъсъуд и по всяка вероятност писан в Трансилвания (№ N4 от Библиотеката на Румънската АН в Клуж) – само кондака; руски типик от първата половина на XVII в., който още в края на XVII или началото на XVIII в. е донесен в библиотеката на църквата „Св. Николай" в Брашов (намира се там и днес, № 16). В този тип ръкописи текстът на песнопенията също е идентичен, а насловите се различават. Интерес представлява фактът, че в някои типици се срещат указания за изпълнението на песнопенията, съчетани с предписанието Житието на Кирил да се чете на утринната служба след III песен на канона (в 101 – прѣвна ѡ҃ца нашего҃ Кѵрила философа... стѣмоу Кѵрїлоу. трⷪ гла҃ д... на ѵ҃р ѵтⷣ житїе стⷪго Кѵрїла по г҃ пѣ҃ кⷭ҃ стомоу Кѵрилоу гла҃ в҃ по҃ творѣдыа; тези указания се срещат и в един среднобълг. типик, писан в края на XVI или началото на XVII в. и подарен през 1710 от вистиаря Теодор Боул и съпругата му Агахия от Молдова на църквата „Св. Николай" в Брашов, в чиято библиотека се намира и досега под № 8).

Присъствието на празника на св. Кирил в типиците показва, че култът към слав. просветители във Влахия, Молдова и Трансилвания е плод на официална инициатива и подкрепа от страна на църковните власти. Това обяснява значителното разпространение на кирило-методиевския кръг произведения в книжнината на тези земи. В тях са познати някои от най-важните *извори* за живота и делото на Кирил и Методий в едни от най-ранните в хронологическо отношение преписи. Пространното житие на Константин-Кирил Философ е поместено в сръбски ръкопис Ms. sl. 135 от Библиотеката на Румънската АН в Букурещ, до 1900 притежание на манастира Нямц – сборник, съставен от шест разновременни части от XV, XVI и XVII в., може би слобен от книжовника Антоний от манастира „Св. Павел" на Атон, преписал първата част през 1624, като Житието на Кирил е във втората част, от XVI в. Известни са и два преписа на съчинението „За буквите" от Черноризец Храбър (т. нар. Молдавски препис в среднобълг. сборник от средата на XVI в., собственост на поп Атанасий, игумен на манастира Бистрица в Молдова, недалеч от Пятра Нямц, преселил се през 1590 на Атон, където умира в 1606 и където в Хилендарския манастир се намира днес ръкописът, № 481, и т. нар. Почаевски препис, поместен в среднобълг. Киевски сборник от XVI в., част от който е писана от дякон Роман от Бая, а друга част – от Исая, бъдещ епископ на Ръдъуц през 1554–1561, в манастира Слатина в Северна Молдова, недалеч от Нямц, дн. в сбирката на Киевската духовна академия в Библиотеката на Украинската АН в Киев (Б. Поч. 47/116). Тези преписи от творбата на Черноризец Храбър се отличават с някои важни текстови особености: пълното изброяване на буквите от кирилската азбука и наличието на фразата еще живъ нже сѫ видѣли – в Молдавския препис, и единствения случай на изброяване в края на текста на имената на Кирил и Методий заедно с имената на Горазд, Климент, Наум, Ангеларий, Сава и Лаврентий, придружени от годината 6424 (924 или 916) – в Почаевския препис.

В преписи от Молдова се намират и някои по-късни творби, посветени на Кирил и Методий или съдържащи данни за тях. Единственият известен днес среднобълг. препис на *Проложното житие на Методий* (с някои руски влияния) се намира в миней за месец май, след VI песен на службата за 11 май; писан е през XVI в. вероятно в Молдова, бил е в църквата „Св. Николай" в Брашов още през 1611, като вероятно е служил на тран-

силванските книжовници през целия XVII в. (и днес се намира в библиотеката на църквата, № 10). В руски пролог за септ. – апр., писан през 1662 от Некулай, син на поп Йоан от Тръг Хотин, в манастира Сучевица, се намира препис от *Проложното житие на Кирил* (и днес е в същия манастир, № 6/428). Два среднобълг. молдовски ръкописа от XVI в. съдържат преписи от *Успение Кирилово*: първият – № I.B.1 от Библиотеката на Лвовския унив., а вторият, с неизвестно местонахождение, е писан ок. 1574–1575 или в 1577 от дяк Никифор от гр. Сучава по времето на владетеля Петър Хромия (юни 1574 – ноем. 1577, ян. 1578 – ноем. 1579, септ. 1582 – авг. 1591) и на молдовския митрополит Анастасий II (1572–1575, ок. 1577 – ян. 1578) и е поръчан може би от Илия Кримкович, приел монашество под името Анастасий, романски епископ от 1600 и молдовски митрополит (1608, 1617, 1620–1631), забележителна фигура в църковния и културния живот на румънския народ.

Кирило-методиевските Т. се разпространяват в Молдова и чрез някои по-късни съчинения или компилации, възникнали вероятно в Южна Русия, в самата Молдова въз основа на други текстове, както и през XIII–XIV в. в бълг. книжовни среди и преписани по-късно от молдовски книжовници. Най-рано сред тях е т. нар. Сказание за превода на Свещеното писание, в което категорично се съобщава за превод на Septuaginta от Кирил, Методий, Климент, Наум, Горазд, Ангеларий и Лаврентий през 6370 (862) от гръцки на бълг. език. Тази творба, запазена днес само в два молдовски среднобълг. ръкописа (единия от средата на XVI в., № 481 в Хилендарския манастир, и втория – писан след 1574, но не по-късно от началото на XVII в., O.XVII.13 в РНБ), които не съвпадат напълно по текст, най-вероятно в сегашния си вид води началото си от среднобълг. източници от XIII–XIV в. и е много възможно да се основава на старобълг. текстове от IX–X в. За органичната ѝ връзка както с бълг. ръкописна традиция, така и с молдовската може да се съди от обкръжението, в което се намира в двата ръкописа: в първия е поместена след края на препис от кратката редакция на граматическия трактат на Константин Костенечки „Словеса вкратце", единствения от познатите днес 16 преписа на това произведение, в който за автор е посочен „Константин Кирил Философ"; след нея се намира азбучният акростих Азъ есмъ въ и веднага следва т. нар. Молдавски препис на „За буквите"; във втория тя е след текстовете на няколко важни оригинални молдовски летописни съчинения – втория летопис от Путна (1359–1518) и летописите на Макарий (1504–1551) и Азарий (1551–1574). Едно кратко съобщение за съставянето на „сллвѣса сллвѣнскаѧ" от св. Кирил в 860 е вмъкнато в старобълг. превод на Кратката хронография на виз. патриарх *Никифор I*, допълнен в Сърбия с данни до 1490 и след това – с текста на т. нар. Сръбско-молдовска хроника (позната и под названието Славянско-молдовски летопис от 1359–1512), известен от няколко молдовски преписа от XVI в., единият от които е точно датиран и локализиран – писан е в манастира Нямц през 1557 по поръчение на сучавския митрополит Григорий за самия манастир от неговия ученик йеродякон Иларион (дн. в Библиотеката на Румънската АН в Букурещ, Ms. sl. 636). Вероятно компилация, възникнала на руска почва въз основа на по-късни все още неустановени извори (напр. Успение Кирилово, проложните жития на Кирил и Методий, „За буквите" от Черноризец Храбър, ЖМ, оригинални руски съчинения), е представена в един молдовски среднобълг. сборник от средата на XVII в., притежание на послушника Теодор Брагиш от Кондрицкия скит в Бесарабия (дн. с неизвестно местонахожде-

ние). Това е отнесена към 14 февр. творба, написана в жанра на проложното житие, посочваща, че Кирил е родѡ̈ съ блъгарѣ̈хъ, създал азбуката и превел книги от гръцки на руски език заедно с брат си Методий, „архиепископ моравски и чешки" по времето на грц. цар Михаил и патриарх Фотий, бълг. княз Борис, моравския княз Растица, блатненския и „лески" княз Костел, хазарския каган Ѯжвръ, немския крал Карлус и новгородския княз Рюрик в 6363, 122 г. преди покръстването на руската земя, покръстил славяните и българите, превел бързо всички книги по църковния устав заедно със 72-ма скорописци от Благовещение до деня на св. Димитър Солунски на бълг. език, поставил за епископи в Ликия Сава, Ангеларий, Горазд, Наум и Климент и починал на 42 г. през 6393, като е погребан в църквата „Св. Климент". Същият произход има и едно разширено месецословно упоминание в месецослов, писан в Русия, но навярно употребяван в Молдова, в което се посочва, че Кирил, „епископ катански, учител на славяните и българите, превел гръцката писменост на руски и кръстил славяните и българите", е роден в Солун през 6366 по времето на царуването на Михаил и Теодора, научил е моравците и българите на „грамотѣ греческыю на россїнскїи ѧзꙑкъ" 130 г. преди покръстването на руската земя, умрял е в 6377 по времето на Василий Македонянин и е погребан в гр. Катаон (ръкописът е в Библиотеката на Румънската АН в Букурещ, Ms. sl. 275).

Кирило-методиевските Т. се разпространяват в днешните румънски земи и чрез творчеството на Климент Охридски. До днес са издирени повече от 100 преписа на над 40 сигурни и вероятни Климентови слова, поместени в близо 30 ръкописа от XV до XVII в. (в по-голямата си част от XVI в.), предимно среднобългарски (но има също сръбски и руски), написани главно в долнодунавските княжества, а малка част – в Галиция, Украйна и на Атон, но наскоро след това пренесени в днешните румънски територии и използвани продължително време в Молдова, Трансилвания и Влахия. Сред тях са преписи на осем от най-блестящите Климентови похвални слова (за Михаил и Гавриил, за пророк Илия, за Йоан Кръстител, за Възкресение Лазарово – първо и второ, за Цветница, за Въздвижение, за Никола Чудотворец – второ), както и на повечето от сигурните Климентови поучителни слова, главно за големите църковни празници (за предпразненство и празненство на Богоявление, Сретение Господне, Благовещение, Възнесение, Преображение, Успение Богородично, Рождество Богородично, Въздвижение, Рождество Христово), но също – и на някои от останалите Климентови поучителни слова (напр. за евангелист Марк, цикъла поучения за неделите на Четиридесетница и др.). Някои от преписите на Климентовите творби, възникнали в долнодунавските земи, са точно датирани и локализирани (напр. в среднобълг. пролог за цяла година, в който са поместени и слова за църковните празници от Неделята на митаря и фарисея до седмата неделя след Пасха, писан на хартия, произведена в Брашов между 1562 и 1589, и създаден вероятно в самия град, тъй като е подарен на църквата „Св. Николай" от поп Войко, починал през 1578 и служил в същата църква между 1572 и 1578, са включени ок. 20 сигурни и предполагаеми Климентови поучителни слова; ръкописът се пази и сега в библиотеката на същата църква, № 27). Преписите на Климентовите слова от Влахия, Молдова и Трансилвания (особено молдовските) са много ценни с две свои особености: близостта си до бълг. оригинали и извънредно точното предаване на бълг. езиков облик на творбите.

От ръкописната Т. култът към Кирил и Методий се пренася и в старопечатните книги, публикувани в долнодунавските земи през XVI и XVII в. В две от кни-

гите на дякон Кореси от Брашов се споменават имената на Кирил и Методий: в требник вероятно от 1561 (или 1559) Кирил Философ е споменат в предисловието като преводач на църковните книги от гръцки на „сръбски", а в псалтир от 1574 на 14 февр. е поместен кондакът за Кирил. В псалтир, печатан през 1637 и 1638–1641 в Говора, Влашко, са поместени месецословни споменавания за Кирил на 14 февр. („учител на славяните и българите, изобретил слав. писмо през 867 по времето на Михаил III") и за Методий на 11 май („епископ моравски, брат на Кирил Философ, който изобретил слав. писмо, живял през 880 по времето на Василий Македонянин").

Кирило-методиевските Т. продължават да се поддържат и в книжнината на румънски език – кирилската до XIX в. и латинската след това. По времето на влашкия княз Матей Басараб (1633–1654) е направен румънски превод на Климентовото Похвално слово за Михаил и Гавриил. Под надзора на митрополит Вениамин Костаки през 1813 в манастира Нямц в състава на многотомно издание на житията на светците, в тома за май, се печата румънски превод на Житието на Кирил и Методий, предназначено за 11 май, от книгата на Димитрий Ростовски „Книга житий святых" (Киев, 1689–1705), направен по поръчение на Паисий Величковски от неговия ученик Стефан йеродякон. Този превод е препечатан в 1836 по инициатива на влашкия митрополит Григорий (1823–1834) в митрополитската печатница в манастира Калдарушани. На основата на това издание, но вече с лат. азбука, през 1905 в Букурещ се печата отново същият превод, редактиран и частично модернизиран в езиково отношение от Нифон Н. Плоещяну, а през 1937 излиза от печат в по-кратък преработен вид, дело на Ал. Ласкаров-Молдовану, в четвъртия том на седемтомно издание на жития на светците. През 1779 в Трансилвания се печата един все още непроучен лат. текст на служба за „епископите Кирил и Методий" (SS. Cyrilli et Methodii episcoporum), предназначен за честване на 11 март, в състава на книгата Officia novissima sanctorum, публикувана от Йозеф Франциск Колман в Клуж; смята се, че този текст е свързан с полската традиция на лат. служба.

Поддържането на кирило-методиевските Т. в долнодунавските земи, което е важна част от културата на местното източноправославно население, има голямо значение и за възникването и развитието на оригиналната литература в тях през началния период на нейната история – XV–XVI в. Богатата оригинална истор. книжнина, създадена от книжовници румъни на среднобълг. вариант на старобълг. език, е повлияна в значителна степен от бълг. преводи на някои виз. хроники. Неслучайно първото оригинално румънско летописно съчинение, т. нар. Летопис от Бистрица, обхващащ периода от 1359 до 1507 (Лѣтописець w҃ки҃ѳмъ наꙗ҃ пронꙁволенїемь бж҃їе҃ молдавскаꙗ ꙁемлѧ), запазено в единствен препис, се намира в състава на среднобълг. сборник, който съдържа и т. нар. Тулчански препис от първата четвърт на XVI в. на бълг. превод от XIV в. на Хрониката на Константин Манасий (Ms. sl. 649 от Библиотеката на Румънската АН в Букурещ), тясно свързан с един от най-старите по хронология и най-авторитетен по текст препис на тази хроника – среднобълг. Синодален препис от средата на XIV в. (ГИМ, Син. 38). Традициите на бълг. средновековна книжнина се откриват и в най-забележителната творба на старата румънска литература, написана на среднобълг. вариант на старобълг. език – Поученията на влашкия княз Нягое Басараб (23. ян. 1512 – 15 септ. 1521) към неговия син Теодосий, от която е запазена само ок. една трета от обема ѝ в един непълен ръкопис от 1520–1521 (дн. в НБКМ, № 313). В тези поучения е използван ста-

робълг. превод на Библията (Книгите Царства), както и бълг. средновековни преводи на многобройни виз. съчинения (Лествицата на Йоан Синайски, слова на Йоан Златоуст, Ефрем Сирин, Атанасий Александрийски, хомилиите на Симеон Нови Богослов, Диоптрата на Филип Монотроп и др.).

Значителното разпространение на кирило-методиевските Т. във Влахия, Молдова и Трансилвания е непрекъснато в продължение на столетия и напълно целенасочено. Този факт привлича вниманието на румънските слависти още в края на XIX в.; тогава се появяват първите проучвания върху Кирило-Методиевото дело в трудовете на Й. *Богдан*. В различни периоди румънските специалисти разработват много кирило-методиевски проблеми: въпросите, свързани с кирилицата и глаголицата (Й. Богдан, Ил. *Бърбулеску*, Д. Богдан, К. Пиструи, М. Шесан), със слав. литургия (Н. Банеску, Шесан), с литературното дело на Кирил и Методий и техните последователи в Б-я (П. Олтяну). Те правят обща характеристика на Кирило-Методиевото дело (П. Панайтеску, Г. *Михаила*, Пиструи), изследват най-ранните паметници на слав. кирилска писменост (Д. Богдан, М. Думитреску, Пиструи, Е. Врабие), кирило-методиевските Т. сред западните славяни (Тр. Йонеско-Нишков, Шесан). Най-значителните им приноси в областта на кирилометодиевистиката са свързани с изучаването на Добруджанските надписи от X–XI в. (М. Комша, Панайтеску, Д. Богдан, Михаила) и с кирило-методиевските Т. на територията на дн. Румъния – проблема за началото на слав. писменост в тези територии (Й. Богдан, Бърбулеску, П. Канчел, Гр. Нандриш, Д. Богдан, Шесан) и разпространението на кирило-методиевския кръг произведения (Михаила, Й.-Р. Мирча).

Лит.: Piscupescu E. Literatura slavă din principatele române în veacul al XV-lea. După manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române. Bucureşti, 1939. 136 p.+9 tabl.; Nandriş G. The Beginning of Slavonic Culture in the Romanian Countries. – SEER, 24, 1946, 63, p. 160–171; Oltеanu P. Aux origines de la culture slave dans la Transylvanie du nord et le Maramureş. – Rsl, 1, 1958, p. 169–197; Iufu I. Sbornicul lui Gherman (1359). – Ortodoxia, 12, 1960, 2, p. 253–279; История на България. 1. С., 1961, с. 273–275, 278–280; Джамо Л., О. Стойкович, М. Осман, Е. Линца, М. Миту. Характерни черти на книжовно-славянски език румънска редакция (XIV–XVI в.). – Rsl, 9, 1963, p. 109–162; Штефанэску Шт. Румыно-болгарские связи в IX–XIV вв. и становление румынской государственности. – Rsl, 9, 1963, p. 531–542; Panaitescu P. P. Характерные черты славяно-румынской литературы. – Rsl, 9, 1963, p. 267–290; Istoria literaturii române. 1. Folclorul. Literatura română în perioada feudală (1400–1780). Bucureşti, 1964, p. 235–237, 240–258, 260–332; Иванова - Мирчева Д. „Германов сборник" – български писмен паметник от X в. в препис от 1359 г. – БЕ, 15, 1965, 4–5, с. 308–325; Panaitescu P. Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română. Bucureşti, 1965. 231 p.; Иванова - Мирчева Д. За архаичността на Германовия сборник – старобългарски писмен паметник от X в. – БЕ, 16, 1966, 5, с. 493–501; Маслев Ст. Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. – ИИИ, 19, 1967, с. 195–217; Богдан Д. Дело Климента Охридского по неизданным румынским источникам. – В: Климент Охридски. Материали за неговото честуване по случай 1050 години от смъртта му. С., 1968, с. 99–113; Bogdan I. Scrieri alese. Cu o prefaţa de Emil Petrovici. Ediţie îngrijită, studiu introductiv şi note de G. Mihăilă. Bucureşti, 1968, 709 p.; Mihăilă G. La diffusion dans les pays roumains des écrits sur la vie et l'activité des frères Cyrille et Méthode de Thessalonique. – Κυριλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 2, p. 245–263; Virtosu E. Paleografia româno-chirilică. Bucureşti, 1968, 346 p.+41 tabl.; Panaitescu P. P. Introducere la istoria culturii româneşti. Bucureşti, 1969, 399 p.; Климент Охридски. Събрани съчинения. 1. С., 1970, с. 192, 202, 211, 216, 244, 245, 257, 258, 260, 338, 727, 745; 2. С., 1978, с. 99, 137, 251; Юфу Зл. За десетгломната колекция Студион (из архива на румънския изследвач Йон Юфу). – В: Studii Balkanica. 2. Проучвания по случай II конгрес по балканистика. С., 1970, с. 303–304, 311; Михаила Г. Разпространение на писмените паметници, посветени на живота и делото на Константин-Кирил и Методий в Румъния. – ККФ 2, с. 127–141; Mihăilă G. Raspîndirea în Ţarile Române a scrierilor despre viaţa şi activitatea fraţilor Constantin-Chiril şi Metodie din Salonic. – In: Studii de slavistica. 2. Bucureşti, 1971, p. 7–56; Oltеanu P. Sur les anciennes oeuvres croato-glagolitiques chez les roumains. – Slovo, 21, 1971, p. 275–289; Panaitescu P. P. Caracterele specifice ale literaturii slavo-române. – In: Panaitescu P. P. Contribuţii la

istoria culturii românești. București, 1971, p. 94–124; Linţa E. Cele mai vechi manuscrise slave din țara noastra. – Rsl, 18, 1972, p. 245–264; Mihăilă G. Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi. București, 1972, 414 p.; Михаилa Г. Книжнославянский литературный язык в румынских княжествах и его характерные лексические черты (Доклады и сообщения, представленные на VII Международном съезде славистов, Варшава, 21–27 августа 1973 г.). București, 1973, 49 p.; Олтяну П. Проблемы транскрипции и издания славяно-румынских текстов. – В: Текстология славянских литератур. Л., 1973, с. 162–174; Mihăilă G. Dicționar al limbii române vechi (sfîrșitul sec. X – începutul sec. XVI). București, 1974, 340 p.; Велики К. Емигриране на българи във Влахия, Молдова и Трансилвания от края на XIV до средата на XVI в. – ИП, 32, 1976, 5, с. 79–85; Николова Св. Една неизвестна сбирка от славянски ръкописи в Румъния. – Старобългарска литература, 4, 1978, с. 75–79; Bogdan D. Paleografia româno-slavă. Tratat și album. București, 1978, 391 + 100 p.; Коледаров П. Политическа география на средновековната българска държава. 1. От 681 до 1018 г. С., 1979, 87 с.; 2. 1186–1396. С., 1989, 159 с.; Mihăilă G. Cultura și literatură româna veche în context european. Studii și texte. București,1979, 430 p.; Петков Г. Из ръкописната сбирка на манастира Драгомирна (Румъния). – Старобългарска литература, 8, 1980, с. 57, 65–66; Constituirea statelor feudale românești. București, 1980, 328 p.; Тодоров Ил. Из ръкописната сбирка на манастира Путна. – Старобългарска литература, 10, 1981, с. 75; История на България. 2. Първа българска държава. С., 1981, с. 50, 51, 54, 103–104, 106, 114, 140–141, 184, 188, 257, 266, 292–293, 372, 420–421, 429, 450; 3. Втора българска държава. С., 1982, с. 146, 206, 273, 331, 337–338, 350, 358, 367, 430, 437, 452, 455–462, 464; 4. Българският народ под османско владичество (от XV до началото на XVIII в.). С., 1983, с. 30–31, 64, 114, 153, 188–197, 205, 228, 240–251, 261, 270, 284–285, 342, 346; Николова Св. Кирило-методиевските традиции във Влахия, Молдова и Трансилвания. – Старобългарска литература, 12, 1982, с. 100–114; Попов Г. Прославата на Кирил и Методий в Канона за Събота Сиропустна. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 86; Трайков В., Н. Жечев. Българската емиграция в Румъния XIV в. – 1878 година и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, с. 5–16, 19–49, 153–154, 160–162, 231–234, 273–280, 283–284, 306–309, 318–319, 327–328, 334–342; Constantinescu R. Manuscrise de origine românească din colecții străine. Repertoriu. București, 1986, 297 p.; Mircea L-R. Les lettres cyrillo-méthodiennes aux pays roumains du Moyen âge (l'oeuvre de Clément d'Ochrid). – В: Хилядa и сто години от смъртта на Методий. С., 1987 (Кирило-Методиевски студии, 4). с. 438–452, Papacostea Ş. Geneza statului în evul mediu romanesc; Studii critice. Cluj–Napoca, 1988, 258 p.; Papacostea Ş. România în secolul al XIII-lea: între cruciată și imperiul mongol. București, 1993, 188 p.; Дзиффер Дж. Заметка о рукописной традиции сказания „О писменех" Черноризца Храбра (Хиландарский список № 481). – Славяноведение, 1995, 2, с. 71–75; Чешмеджиев Д. За едно малко известно „Сказание за превода на Свещеното писание" от Хилендарския манастир. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 1996, с. 166–169; Invățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie. Ediție facsimilată după unicul manuscris păstrat Transcriere, traducere în limba română și studiu introductiv de Prof. dr. G. Mihăilă. București, 1996, 430 p.; Старобългарският превод на Стария завет. Под общата редакция и с въведение от Св. Николова. 1. Златанова Р. Книга на дванадесетте пророци с тълкования. С., 1998, с. XIII–XIV, XVII–XVIII; Йовчева М. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски в Октоиха. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 3, p. 4, 12–16, 19–20, 25; Николова Св. Св. Климент Охридски и писмената култура на православните славяни през Средновековието. – В: Климент Охридски. Живот и дело. С., 2000 (Кирило-Методиевски студии, 13), с. 56.

Светлина Николова

Част от Блатненското (Долнопанонското) княжество, в което според извори-те са пребивавали Кирил и Методий, се локализира в днешните унгарски земи. Това потвърждават и резултатите от проучванията на археол. паметници от IX-X в., разкрити на територията на дн. Унгария. Става дума преди всичко за разкопките около гр. Залавар, идентифициран със столицата на княз *Коцел* (861–874) *Блатноград*, където са открити основи на църкви от тази епоха. ЖК съобщава, че по пътя от Моравия към Венеция Кирил и Методий обучават петдесет ученици при княз Коцел; в ЖМ и в *Залцбургския меморандум* се говори за църковноорганизационна и проповедническа дейност на Методий след ръкополагането му за панонски архиепископ от папа *Адриан II* през 870. Няма конкретни данни за подобна дейност, извършвана от негови сътрудници след затвар-

нето му от баварските епископи в 871. Възможно е част от тях предпазливо да са продължили да работят с поддръжката на княз Коцел. Вероятно слав. богослужение се е съхранило в периферийните центрове на *Панония*, а след свалянето на Коцел от престола (874) Залцбургският архиепископат е възстановил изцяло правата си. Косвено свидетелство за книжовна дейност на Методий и учениците му в Панония са някои панонизми в старобълг. ръкописи – мѫдитн, ѓкнота, спытн, ѧдро, които посочва Я. *Мелих*. След нахлуването на *угрите* (маджарите) в Централна Европа *Блатненското княжество* става част от новообразуваната унгарска държава, в която постепенно са включени и населени с бълг. славяни територии. Въпреки краткото време, през което протича дейността на Кирил и Методий в Панония, и скорошното унищожаване на самото княжество, през следващите векове на тази територия се наблюдават явления в областта на църковния живот, книжнината и езика, които се интерпретират от различни изследователи като възможни отгласи на Кирило-Методиевото дело.

Единственото сигурно сведение за дейността на Методиеви последователи през 40-те г. на XI в. се отнася за междуречието на Тиса и Марош, владение на вожда Айтон, покръстен по православен обред в Бдин (дн. Видин) и основал грц. манастир в Марошвар (дн. Ороспанош). То се съдържа в богословския трактат на марошварския (чанадския) епископ Гелерт (980–1046) „Deliberatio supra hymnum trium puerorum" ("Размисъл върху песента на тримата отроци"). Описвайки разновидностите на ереста, застрашаваща новосъздадената Унгарска църква, Гелерт отбелязва: „Nam quorundam, nisi fallor, intentio est, quo ecclesiastica virtus, suffragantibus Methodianistis, atque dignitas apud nos circa heretiarum libitum tota quandoque infirmetur" („Стремежът на някои – ако не греша – е със съдействието на Методиевите сподвижници силата и авторитетът на Църквата у нас – по желанието на еретиците – съвършено да отслабнат" – *Tom*. И. Малоизвестный латинский источник о деятельности учеников Мефодия в Венгрии в начале XI в., с. 50). Пасажът е анализиран многократно от различни изследователи, приведени са убедителни тълкувания и аргументи в полза на заключението, че става дума за последователи на Методий и учениците му, които продължават да използват слав. език в богослужението, опирайки се на съответната була на папа *Йоан VIII* (872–882) и на авторитета на Методий (Ж. Морен, Л. Сегфю, Тот). Като допълнително доказателство се посочва, че именно на тази територия запазването на подобна Т. изглежда напълно възможно.

Маджарите завладяват територията на бившето Панонско княжество през 900; масовото им християнизиране започва през 70-те г. на X в. при княз Геза (972–997) и завършва в началото на XI в. при крал Ищван I (997–1038). За възможните въздействия на слав. богослужение, литература и книжовен език в маджарската държава допринася не само толерантното отношение на официалната власт; благоприятни за тяхното развитие са главно три фактора: 1) наличието на слав. население, включително от бивши бълг. земи, присъединени към унгарското кралство (територии в дн. Източна Унгария, Трансилвания и Банат); регистрирани са и по-късни преселвания на значителни групи хора от Б-я чак до XVII–XVIII в.; 2) дейността на виз. мисии сред маджарите, при които според изследователите са използвани бълг. славяни за преводачи и посредници; 3) съществуването на православни манастири от средата на X до средата на XI в. Пълноценно и нормално развитие на славяноезична православна традиция

в условията на официална култура на съвършено различна етническа и езикова основа не би могло да се очаква.

Съществуват сведения, потвърждаващи наличието на слав. (бълг.) население в маджарската държава през X в. (напр. езикови данни, установени от Мелих и И. *Кнежа*, за междуречието на Тиса и Марош). През XII–XIII в. българи се заселват в Трансилвания, напр. в Малък Чергед и Голям Чергед; през XIV в., а може би още през XIII в. славяни (българи и сърби) се заселват в Липа, Темешки комитат; едно от предградията на Брашов е било основано от българи в средата на XIV в.; след 1393 синът на бълг. цар Иван Шишман (1371–1393) със свои хора бяга при унгарския крал Сигизмунд I (1387–1437) и получава от него имение в Темешкия комитат; в края на XVII и първата половина на XVIII в. българи католици се заселват в Алвинц, Дева и в междуречието на Тиса, Марош и Дунав – във Винга, Бодрог, Бешенов, Караншебеш и другаде. Тази миграция е осигурявала непрекъснатостта на слав. влияния в унгарските земи до края на Средновековието.

Като ранна проява на Т. може да се интерпретира установеното от П. *Кирай* (1948, 1971) съществуване на слав. глаголическа писменост на територията на Панония след 885 и проникването на глаголически букви в староунгарското руническо писмо преди края на XII в. в Трансилвания. Внимание заслужава въпросът за старобълг. заемки в унгарската християнска терминология, които насочват към евентуално въздействие на кирило-методиевската Т. върху унгарската християнска традиция. Тъй като има всички основания да се предполага, че слав. литургичен език е престанал да функционира в Панония още преди смъртта на Методий (885), най-вероятното обяснение на това въздействие се търси в посредническата роля на слав. езици при лат. и виз. християнизаторски мисии сред маджарите – съответно словенски и/или кайкавско-хърватски език при латинските и старобълг. език при виз. мисии. Възможността за посредничество на друг слав. език на православен слав. народ, което в по-голямата част от случаите е напълно допустимо от езикова гледна точка, се отхвърля с истор. доводи (по време на покръстването на Русия през 988 в Унгария вече има западни мисии, а в X в. маджарите все още нямат непосредствени контакти със *Сърбия*). Според изследователите въпросният езиков пласт в унгарския език е от X в. – времето на виз. мисии и на включването на бивши бълг. територии в границите на унгарската държава. В земите със смесено маджаро-слав. население са могли да бъдат използвани като преводачи от грц. език бълг. свещеници; според някои специалисти изглежда логично използването на преводачи от виз. области със смесено гръцко-слав. население, които не са влезли в територията на Първото бълг. царство, т.е. говорещи същия слав. диалект, който е в основата на Кирило-Методиевия литургичен език, без да е задължително да са запознати с него. При наличните данни – включително неголемия брой на заемките (pap – старобълг. попъ, kereszt – старобълг. крьстъ, szombat – старобълг. сѫвота, zarándok – старобълг. странъникъ), не е възможно да се определят точните пътища на заемане. Към горепосочените класически примери А. Золтан прибавя karáczony – 'рождество', съответстващо на бълг. диалектно „крачун", което означава също така „Рождество Христово", подчертавайки принадлежността на думата към югозападните бълг. диалекти на територията на Гърция и Албания (в подкрепа на тезата за използване на слав. преводачи в грц. мисии именно от тези територии), а също и унгарския израз hálát ad – 'благодаря', буквално 'давам благодарност', съответстващ на старобълг. израз хвалѫ къздѫ(а)ть –

'благодаря', и унгарското pitvar – 'притвор', като произлязло от старобълг. притворъ.

Грц. манастири през X и XI в. съществуват във Вишеград, Веспрем, Тихани, Дунапантеле, Севасентдеметре (дн. Сремска Митровица), Марошвар, Морисена. Богослужението там става на грц. език, но според изследователите не е изключено на някои места временно да са използвани слав. и унгарски език. Тъй като е напълно допустимо между монасите да е имало и православни славяни, изглежда възможно поддържането на писмена Т. на слав. език. Според Кнежа глаголическите *Пражки листове* са писани във Вишеградския грц. манастир от сазавски глаголаши, отишли там след изгонването им от Сазава ок. 1055–1061. По същото време там са живеели и монаси от Киевска Русия, пристигнали заедно с дъщерята на княз Владимир I – Анастасия, за която се оженва унгарският крал Андраш I (1046–1060). С това обстоятелство Кнежа обяснява чешките елементи в Пражките листове и наличието в тях на следи от православен обред, както и на вероятен кирилски прототип, писан в Киевска Русия. По данни от 1344 за манастира в Сремска Митровица, от основаването му в него са служили гърци, унгарци и славяни. За грц. манастир в Марошвар има различни предположения – П. Й. *Шафарик* смята, че там е била използвана кирилица, Мелих опровергава това; според Г. Фехер монасите са били българи, а в манастира е живяла сестрата на Ищван I заедно със сина си Петър Делян, внук на бълг. цар Самуил; Д. Моравчик смята, че монасите са били гърци. Според Кнежа манастирът е свързан с разпространението на глаголическата Т. сред християните от Южна Трансилвания от времето на принадлежността ѝ към бълг. държава; на същото мнение е и Кирай. В средата на XIII в. грц. манастири вече не съществуват; няма писмени паметници, произхождащи от тях – съхранени са само една дарствена грамота на грц. език от 1002 за монахините от Веспремската долина (женският грц. манастир там е построен от Ищван I) и църковни реликви с грц. надписи от VII–VIII и XI–XII в. В някои случаи с тези манастири може да се обясни наличието на православни патроцинии на унгарска територия след X в. Неуточнена остава и резиденцията на „епископа на Туркия" (т.е. Унгария), посветен от цариградския патриарх Теофилакт (933–956) към средата на X в. и изпратен в Унгария заедно с маджарски княз, приел кръщение от виз. император; според някои автори тя е била Сирмиум (Севасентдеметре), който също е бил по-рано бълг. град и където културната традиция е твърде многообразна. Вж. и *Проучвания на археологически паметници от IX–X век* на територията на Панония.

Лит.: Melich J. Szláv jövevényszavaink. I.,1. Az óbolgár nyelvemlékek szokészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1903, 181 p.; Melich J. A honfoglaláskori Magyarország. 1–2. Budapest, 1925–1929, 434 p.; Moravcsik Gy. A Kyrillos legenda magyar vonatuozásu epizódjához. – Ethnographia, 39, 1928, p. 108–109; Moravcsik Gy. The Role of Byzantine Church in Medieval Hungary. – The American Slavic and East European Review, 6, 1947, p. 134–154; Király P. Das budapester glagolitische Fragment. – StS, 1, 1955, p. 311–332; Kniezsa I. Die Sprache der alten Slawen Transdanubiens. – StS, 1, 1955, p. 29–47; Исаченко А. И. К вопросу об ирландской миссии у паннонских и моравских славян. – ВСЯ, 7, 1963, с. 58–59, 62, 70; Kniezsa I. Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn. – StS, 9, 1963, p. 27–44; Burr V. Anmerkungen zum Konflikt zwischen Methodius und den bayerischen Bischöfen. – Cyrillo-Methodiana, p. 39–56; Kniezsa I. Zur Frage der auf Cyrillus und Methodius bezüglichen Traditionen auf dem Gebiete des alten Ungarn. – Cyrillo-Methodiana, p. 199–209; Lehr-Spławiński T. Konstantyn i Metody. Warszawa, 1967, p. 111; Кирай П. К вопросу о глаголических письменах в системе древневенгерских рунических знаков. – ККФ 2, с. 205–213; Király P. K otázke cyrilometodejských tradicií v Uhorsku: otázka hlaholských pamiatok. – Slovo, 21, 1971, p. 291–300; Szegfű L. Az Ajtonymonda. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae, Acta Historica, 40, 1972, p. 23–24; Schutz J. Die Reichssynode zu Regensburg (870) und Methods Verbannung nach Schwaben. – Südost-Forschungen, 33,

1974, p. 1–14; Тот И. Кирилло-мефодиевские традиции в средневековой Венгрии. – ВЯ, 27, 1978, 5, с. 110–120; Kristó Gy. Az alföldi bolgár uralom kérdéséhez a IX. században. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes Slavicae. Исследования по болгаристике, 14, 1983, p. 27–38; Szegfü L. A bogumil eretnekség hatása a XI. századi magyarság ideológiai fejlödésére. – Acta Universitatis Szegediensis Attila József nominatae. Dissertationes Slavicae. Исследования по болгаристике, 14, 1983, p. 47; Фодор И. Българите в унгарските земи по време на заселването на унгарците. – Векове, 13, 1984, 4, с. 18–23; Бьодеи Й. Български местни имена в Панония. – In: Szlávok – protobolgárok – Bizánc. Славяните – прабългарите – Византия. Сегед, 1986 (Hungaro-Bulgarica, 2), p. 195–206; Золтаи А. К вопросу о славянском пласте венгерской христианской терминологии. – In: Cirill és Metód tevénysége Pannóniában. Дейността на братя Кирил и Методий в Панония. Budapest, 1986 (Hungaro-Bulgarica, 1), p. 130–137; Кирай П. К вопросу о продолжении существования литургии на славянском языке. – In: Cirill és Metód tevénysége Pannóniában. Дейността на братя Кирил и Методий в Панония. Budapest, 1986 (Hungaro-Bulgarica, 1), p. 138–151; Кришто Д. О топонимических названиях Карпатского бассейна со вторым членом -град (-grad, -grád). – In: Szlávok – protobolgárok – Bizánc. Славяните – прабългарите – Византия. Сегед, 1986 (Hungaro-Bulgarica, 2), p. 99–112; Непер И. Влияние византийской культуры в Затисском крае Венгрии и вопросы болгарского посредничества. – In: Szlávok – protobolgárok – Bizánc. Славяните – прабългарите – Византия. Сегед, 1986 (Hungaro-Bulgarica, 2), p. 137–141; Тот И. К библиографии изучения дела Кирилла и Мефодия в Венгрии до 1985 г. – In: Szlávok – protobolgárok – Bizánc. Славяните – прабългарите – Византия. Сегед, 1986 (Hungaro-Bulgarica, 2), p. 233–250; Тот И. Малоизвестный латинский источник о деятельности учеников Мефодия в Венгрии в начале XI в. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 48–54; Тот И. Мефодий и его ученики в Паннонии. – In: Cirill és Metód tevénysége Pannóniában. Дейността на братя Кирил и Методий в Панония. Budapest, 1986 (Hungaro-Bulgarica, 1), p. 102–103; Хоргоши Э. Упоминание о последователях св. Мефодия в труде св. Геллерта, венгерского епископа-мученика XI в. „Deliberatio supra Hymnum trium puerorum". – In: Cirill és Metód tevénysége Pannóniában. Дейността на братя Кирил и Методий в Панония. Budapest, 1986 (Hungaro-Bulgarica, 1), p. 119–129 (същото в: Хиляда и сто години от смъртта на Методий. С., 1987 (Кирило-Методиевски студии, 4), с. 383–388); Кирай П. Венгры и деятельность Кирилла и Мефодия. – В: Хиляда и сто години от смъртта на Методий. С., 1987 (Кирило-Методиевски студии, 4), с. 365–377; Тот И. Изучение деятельности Кирилла и Мефодия в Венгрии. – В: Хиляда и сто години от смъртта на Методий. С., 1987 (Кирило-Методиевски студии, 4), с. 469–474; Бошев Ч. Църковната организация в задунайските земи на българското държава (IX–XI вв.). – В: Раннефеодальные славянские государства и народности (Проблемы идеологии и культуры). С., 1991 (Studia balcanica, 20), с. 123–130; Тот И. К вопросу о кирилло-мефодиевской традиции в Венгрии. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 3, p. 3–10.

Нина Гагова

Гръкоезичните кирило-методиевски Т. документират ролята на грц. език като наднационален в сферата на културното влияние на Византия на Балканите през Средновековието, а и в покъсни епохи като отглас и наподобяване на по-ранния феномен (Ив. *Снегаров*, 1972). Те намират израз в един хронологически списък, 18 химнографски и 6 житийни творби, създадени в периода от XI в. до наше време (две *служби за свети Седмочисленици* и две за Кирил и Методий, които съдържат 11 канона и две жития; две *служби за Климент Охридски* с шест канона и две жития и *Служба за Наум Охридски* с четири канона и две жития; К. *Нихоритис*, 2000, с. 75–77). Първият етап (XI–XIV в.) от развитието на тази култово-литературна Т. е свързан с *Охрид*, а през следващите столетия се засилва значението на други центрове на балк. православие: Берат и Мосхопол – дн. в Албания, и Света гора. В наши дни грц. кирило-методиевска Т. се обогатява най-активно в Солун.

Не са известни грц. *извори* за Кирил и Методий и учениците им от тяхното съвремие, въпреки че са изказани предположения за съществуването на такива паметници (А. *Ваян*, 1963, 1969). Появата на творби, посветени на първите българ. светци, е резултат от дейността на грц. архиепископи на Охрид след падането на Първото българ. царство под виз. власт, от усилията им старобългр. език да бъде заместен като сакрален и държавен от гръцкия, както и от стремежа им да се

утвърли апостолското достойнство на Охридската архиепископска катедра чрез засилване на култа към охридския първосветител и неговите съратници. *Охридската архиепископия*, създадена от имп. Василий II Българоубиец (976–1025) през 1080 и призната за автокефална Бълг. църква с център Охрид, включва в диоцеза си по-голямата част от завоюваните от Византия бълг. земи. След смъртта на императора нейната самостоятелност, както и обхватът на диоцеза ѝ са застрашени от посегателствата на Цариградската патриаршия. Едно от важните средства за защита на самостоятелността ѝ става отстояването и развитието на кирило-методиевската Т. В един от най-старите грц. кирило-методиевски извори – Списъка на бълг. архиепископи от XII в., известен и като *Дюканжов списък*, идеята за независимост на Охридската архиепископия се подкрепя от създаването на каталог на нейните предстоятели, аналогичен на листите на петте основни независими църкви – Римската, Константинополската, Ерусалимската, Антиохийската и Александрийската. В него са включени не само действително свързаният с Охрид Кирило-Методиев ученик Климент, но и самият Методий (Μεθόδιος ὁ αὐτάδελφος τοῦ ἁγίο Κυρίλλου τοῦ φιλοσόφου, χειροτονηθεὶς παρὰ Νικολάου πάπα τοῦ μετὰ Ἀνδριάνον ἐν Ῥώμῃ, τῆς Πανοννίας ἀρχιεπίσκοπος) и *Горазд*, неговият наследник на архиепископския трон на „Морава Панонска". Анонимният грц. книжовник неслучайно поставя бележката за ръкополагането на Методий от папата в Рим – очевидна е идеята за независимост на архиепископията от Константинопол. Със същата цел е поставена бележка за светителството на Климент, „епископ на Тивериупол или Велика" – подчертава се, че подопечната му област принадлежи към царството на българите и му е възложена от бълг. цар.

Архиепископ *Теофилакт Охридски*, убеден, че бълг. народност на неговото паство е каноническата основа за автокефалност на престола му, увековечава спомените за първите бълг. просветители (Снегаров, 1924, 1, с. 222). Въз основа на незапазено старобълг. житие на Климент Охридски и по Метафрастовия модел той създава *Пространно житие на Климент Охридски* и служба за него. Времето, когато Теофилакт става архиепископ на Охрид (ок. 1089), начинът на излагането на догматични аргументи по въпроса за произхода на Св. Дух и показаната толерантност към римските папи насочват към предположението, че творбата е създадена в самия край на XI в. Молитвата за помощ срещу обления в бълг. кръв „скитски меч" уточнява възникването на Житието между есента на 1089 и пролетта на 1091. Всъщност около една трета от него е посветена на Кирил и Методий. За Теофилакт те и техните ученици са блажени отци, просветили „страната на българите" и превели „свещените книги за българския народ". Разказът за покръстването на българите у Теофилакт показва съпричастността към този акт на моравския архиепископ Методий, който „непрекъснато дарявал с благодеянията си и българския княз Борис" (Ал. *Милев*, 1966, с. 88–89). Житийният текст, макар и посветен на Климент, всъщност поставя началото на грц. култоволитературен цикъл за *Седмочисленицuте*, обвързвайки пряко делото на седмината просветители с българите и бълг. език (Кр. *Станчев*, 1989, с. 155). Този мотив става основен елемент за грц. кирило-методиевски паметници, възпроизвеждан последователно в продължение на повече от седем столетия. Теофилакт съставя и двуделна Служба за Климент Охридски от студийски тип за празника му на 25 ноем., с която започва развитието на виз. химнографски цикъл за светеца (Нихоритис, 1990, с. 142–181). Съставът и композицията на

Константин Кавасила. Стенопис в църквата „Св. Богородица Перивлепта" в Охрид, 1295 г.

Службата са засвидетелствани в текста, издаден в Москопол през 1742 и посветен на родения там охридски архиепископ Йоасаф (ок. 1718/1719 – ок. 1745/1747).

Гръкоезичната кирило-методиевска Т. в Охридския диоцез е продължена от архиепископ *Димитър Хоматиан* (1216–1235), който написва *Кратко житие на Климент Охридски* (Ив. *Дуйчев*, 1966) и служба за светеца за 27 юли, а същевременно обогатява другата грц. служба за 25 ноем. с канон и удвояване на стихирите. В тези творби е въведен нов мотив – възхвалата на мощите на светеца. Това дава основание да се смята, че те са пренесени в специален саркофаг от гроба на Климент в църквата на неговия манастир „Св. Пантелеймон", обновена по времето на имп. Теодор Комнин (1215–1230), и че тогава е въведена и богослужебната прослава на това събитие (Снегаров, 1924, с. 269). Архиепископ *Константин Кавасила* (ок. 1255–1260) също съставя молебен канон за честването на Климент на 25 ноем. Нему се приписват и литийни стихири, които са свидетелство за започналото преправяне на службата по Ерусалимския типик. Окончателното ѝ оформяне като триделна композиция е направено от архиепископ Григорий (ок. 1317), а един от последните предстоятели на Охридската катедра, архиепископ Козма Драчки (1685–1693), посвещава на охридския покровител величания (μεγαλυνάρια), в които Климент е наречен защитник, помощник и освободител на българите (τῶν Βουλγάρων ὑπέρμαχον... βοηθὸν καὶ ῥύστην). Възхвалата и на другия от почитаните охридски светци – Наум, също е неотделим елемент от гръкоезичната кирило-методиевска Т. Охрид чества празника му на 23 дек. и на 27 юни и неговите йереи му посвещават пространно житие, известно в два преписа – от ръкопис 827 на Атинската национална библиотека, където е поместено заедно с грц. служба за светеца, съставена от Константин Кавасила (Дуйчев, 1938), и от ръкопис II А 7793 на Бълг. истор. архив на НБКМ (Св. *Николов*, 1993). Службата на Кавасила съдържа два канона с акростих ΝΑΟΥΜ ΤΟ ΛΟΙΣΘΟΝ ΛΗΜΜΑ ΘΕΟΥ ΑΙΝΕΣΩ Ο ΑΡΧΙΠΟΙΜΗΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ („Тебе, Науме, последен избраник на Бога, ще възхвалявам, Архипастир на българите Константин Кавасила"). С името на охридския архиепископ Григорий е свързан канонът панихида, отпечатан във венецианското издание на службата от 1695 и в първата москополска служба от 1740, където се проследява акростихът ΥΜΝΟΣΕ ΝΑΟΥΜ ΤΟ ΚΛΕΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ („Възпявам тебе, Науме

славата на България. Григорий"). В края на тази многолетна Т. стои молебният канон, посветен на Наум и записан през 1800, чийто автор е Йосиф, архимандрит на Великата църква в Цариград (Нихоритис, 2000, с. 69). Късни отгласи на Т. са две издания на Службата за Наум Охридски: едното се появява в Измир (ἐν Σμύρνῃ) през 1859 с текста на венецианското издание от 1695, а второто е отпечатано в Битоля (ἐν Μοναστηρίῳ) с разрешение на Преспанско-Охридската митрополия за празника на св. Наум Чудотворец на 23 дек. през 1911 (Николова, 2001, с. 25).

Гръкоезичната кирило-методиевска Т в творбите, посветени на отделни светци измежду Седмочислениците, се отличава с две основни характеристики: от една страна, се възхваляват Кирил и Методий и техните ученици, без значение на кого точно от тях са посветени, а от друга, делото им последователно се свързва с бълг. земи. Без да са удостоени със специални служби, Горазд и *Ангеларий* са отбелязани в акростиха на един от каноните на т. нар. Бератска служба за св. Седмочисленици (ΑΙΝΟΣ ΑΓΓΕΛΑΡΙΟΥ ΣΙΝ ΤΟ ΓΟΡΑΣΔΟΝΙ). Имената им са посочени и в заглавието на печатната вероятно през 1720 служба заедно с имената на първоучителите, на Климент, Наум и *Сава*. За Сава също не съществува отделен текст, въпреки че в същото заглавие се споменава за житие за него. Всъщност става дума за Хоматиановото житие (Охридската легенда), в което името на Климент е заменено с името на Сава (подобен е и случаят с Житието на Сава от рък. 201 на атонския манастир „Св. Пантелеймон", което също е препис на Хоматиановото житие). Култът на Седмочислениците, покровители на Берат, процъфтява в града в началото на XVIII в. Той е свързан с един местен реликварий, сега с неизвестно местонахождение, за който се смятало, че съдържа мощите на седмината светци. В Бератската служба поради факта, че издателят ѝ Никола Папас произхожда от Берат, се привнася локален елемент в Т. – Кирил и Методий и техните ученици се прославят като „просветители на България и Далмация".

Гр. Берат, Албания

През XVIII в. особено важен център за развитието на гръкоезичната кирило-методиевска Т. става северноепирският гр. Мосхопол, едно от най-значителните тогавашни културни средища на Балканите. Там през 1730 йеромонах Григорий Константинидис – печатар и учител в т. нар. Елинска академия, основава първата балк. печатница, в която са отпечатани Службата за Наум от 1740, Службата за Климент от 1742, а така също и Службата за свети Седмочисленици от 1740, съставена от Григорий.

Особено значителна роля в развитието на грц. кирило-методиевска Т. имат светогорските манастири. На Атон са

Църквата „Св. Кирил и Методий" в Солун — интериор

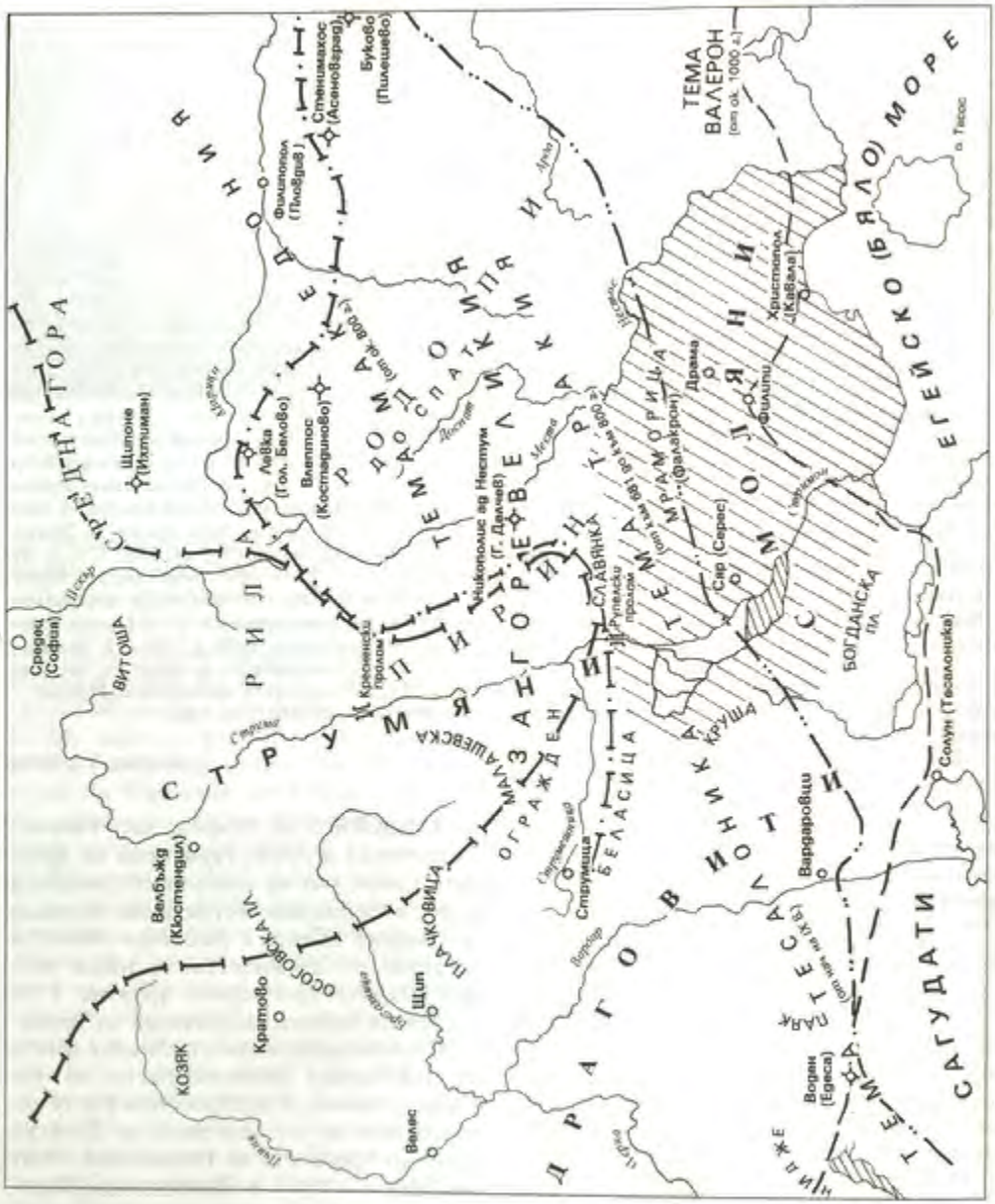
създадени или запазени два от известните три пълни преписа на Теофилактовото житие на Климент (ръкопис № 1134 от края на XIV – началото на XV в. от Ватопедския манастир и ръкопис от 1520 от Великата лавра, дн. № 2 от Университетската библиотека в гр. Урбана, Илинойс, САЩ), както и три фрагмента от XV–XVI в. (два в манастира „Св. Дионисий" и един в Иверския манастир), които са доказателство за литургичната прослава на охридския покровител на Света гора (Нихоритис, 1990, с. 112–115). С тази Т. са свързани видни представители на атонската книжовност. Един от тях е Атанасий Пароски, съставил стихири в чест на пренасянето на част от мощите (черепа) на Климент от Охрид в манастира „Св. Йоан Продром" край Верия (дн. Бер, Гърция). През 1784 той отпечатва новогрц. превод на Теофилактовото житие, а по-късно с помощта на Даниил Хилендарец компилира по него и по текст от сводното житие от *Димитрий Ростовски* ново житие, наречено „Οὐρανοῦ κρίσις" („Небесен свод"). В тази компилация заемките от Кирило-Методиевото житие от Димитрий Ростовски са преработени от Даниил в патриотичния дух на Бълг. възраждане, а в едно стихотворение се прославя градът Солун, родина на „богоносните и равноапостолни проповедници на България Кирил и Методий" (Й. *Иванов*, 1982). Отец Никодим Светогорец публикува през 1819 проложно Климентово житие на новогрц. език в своя „Μέγας Συναξαριστής". В атонския манастир Ватопед се съхранява и първият житиен текст на грц. език, посветен изцяло на Кирил и Методий – ръкопис 717 от 1869 (Ставчев, 1980). Това е превод, направен от ватопедския проигумен Филарет по изданието на Г. Ширяев (СПб., 1864) на житието от Димитрий Ростовски. Хронологически към тази група гръкоезични богослужебни текстове принадлежи и Служба за Кирил и Методий с проложно житие, съставена в манастира „Санта Мария ди Гротаферата" близо до Рим от йеромонах Антонио Роки според правилата на Студийския устав, за да се въведе честване в манастира и като знак на съпричастност към папската енциклика *Grande munus*, с която през 1880 папа Лъв XIII (1878–1903) включва празника на Кирил и Методий в календара на Римската църква (Дуйчев, 1965). Ново свидетелство за жизнеността на многовековната атонска кирило-методиевска Т. е Службата за Кирил и Методий, съставена от химнографа на Великата църква отец Герасим от скита „Малката св. Ана". Тя съдържа молебен канон и 24 тропара, които прославят двамата светци като солунски просветители и учители на славяните. Издадена е с разрешение на Св. синод на Грц. православна църква през 1966. Отслужена е от солунския митрополит Пантелеймон II и на 12 май 1985 при освещаването на новопостроения храм „Св. Кирил и Методий" в Солун и представлява един съвременен елемент в грц. кирило-методиевска Т.

Лит.: Снегаров Ив. История на Охридската архиепископия. 1, С., 1924, с. 222; Duiče[illegible] 1 Un manuscrit grec inconnu avec l'acolouthie et la V[illegible]

de St. Naoum d'Ochrid. – Studia historico-philologica Serdicensia. 1. 1938, p. 121–124; Dujčev I. Le testimonianze bizantine sui SS. Cirillo e Metodio. – Miscellanea Francescana. 63, 1963, p. 3–14; Vaillant A. Quelques notes sur la Vie de Méthode. – Bsl, 24, 1963, p. 229–235; Dujčev I. Due scritti del P. Antonio Rocchi in onore dei SS. Cirillo e Metodio. – Bolletino della Badia Greca di Grottaferata. N. S., 19, 1965, p. 25–38; Дуйчев Ив. Краткото Климентово житие от Димитрий Хоматиан. – Кл. Охр., с. 161–164; Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, 190 с.; Дуйчев Ив. Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. – ККФ 1, с. 261–279; Vaillant A. Constantin-Cyrille et le Pseudo-Théophylacte. – Slavia, 38, 1969, p. 517–520; Снегаров Ив. Манастирът „Св. Наум" при Охридското езеро (Произход, развитие и културно значение). С., 1972, с. 14; Trapp E. Die Viten des hl. Naum von Ochrid. – Bsl, 35, 1974, p. 168–182; Stanchev K. Greek-Bulgarian Relations in the Field of Hagiography XVth–XIXth Centuries. – In: Πνευματικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις ἑλλήνων καὶ βουλγάρων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΕ' ἕως τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Α' Ἑλλήνο–Βουλγαρικὸ συμπόσιο. Πρακτικά. Thessaloniki, 1980, p. 267–272; Trapp E. Die Akoluthie des Hl. Naum von Ochrid (Eine Analyse). – Byzantine Studies, 8, 1981 (1984–1985), p. 403–404; Иванов Й. Избрани произведения. 1. С., 1982, с. 171–176; Nichoritis K. Cyril and Methodius in the Greek Literary Tradition. – Cyrillomethodianum, 10, 1986, p. 11–50; Φουντούλης Ι. Οἱ ἅγιοι Κύριλλος καὶ Μεθόδιος στὸ ἑορτολόγιο καὶ ὑμνογραφία τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας. – In: Πρακτικὰ συνεδρίου, εορταστικαὶ εκδηλώσεις προς τιμὴ και μνήμη των αγίων αυταδέλφων Κυρίλλου και Μεθοδίου των Θεσσαλονικέων. Θεσσαλονίκη, 1986, p. 199–200; Бърлиева Сл. Пространното гръцко житие на Наум Охридски. – Старобългарска литература, 20, 1987, с. 129–144; Нихоритис К. Теофилакт Охридски – автор на първичната гръцка служба в чест на Климент Охридски. – ГСУ, Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", 3, 1989 (1991), с. 163–178; Станчев Кр. Образите на св. Кирил и Методий във византийската и гръцката литература (XI–XIX в.). – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 154–156; Peyfuss M. Die Druckerei von Moschopolis. 1731–1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum von Achrida. Wien, 1989 (Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas, 50), 245 p.; Ἁγιορείτης Ν. Μέγας Συναξαριστής. Θεσσαλονίκη, 1989, p. 394; Нихоритис К. Византийски химнографски цикъл в чест на Климент Охридски. – В: Нихоритис К. Атонската книжовна традиция в разпространението на кирило-методиевските извори. С., 1990 (Кирило-Методиевски студии, 7), с. 140–181; Гергова Е. Агиографските произведения за Наум – литературни източници и текстови взаимоотношения. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. С., 1991, с. 175–176; Николова Св. За един непознат препис на Службата на св. Наум Охридски. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 31–57; Николова Св. Охрид като център на богослужебната прослава на св. Наум Охридски. – В: Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на Охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура. Скопје, 1995, с. 261–271; Меловски Х. Св. Наум во Московскиот сборник (1741/2 год.) – В: Светите Климент и Наум Охридски и придонесот на охридскиот духовен центар за словенската просвета и култура. Скопје, 1995, с. 245–254; Νιχωρίτης Κ. Νέα στοιχεία στην Κυριλλο-Μεθοδιανή παράδοση. – In: Θεσσαλονίκη – Μεγάλη Μοραβία. Πρακτικά Διεθνούς συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 16–19 Οκτωμβρίου 1997. Θεσσαλονίκη, 1999, p. 225–251; Бърлиева Сл. Московският препис на Дюканжовия списък. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 3, p. 50–65; Тънкова-Заимова В. Дюканжов списък. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 3, p. 21–49; Νιχωρίτης Κ. Οι άγιοι Κύριλλος και Μεθόδιος (οι αγώνες τους για την ένταξη των σλάβων στον βυζαντινό πολιτισμό και τα ελληνικά γράμματα). Θεσσαλονίκη, 2000, p. 204–215; Николова Св. Установяването на датите за честване на св. Наум Охридски и архиепископ Йоасаф. – Palaeobulgarica, 25, 2001, 3, p. 5–29.

Славия Бърлиева

ТРÀКИЯ (грц. Θρᾴκη, лат. Thracia) – етническа и държ. територия на древните траки; име на единици от римската и виз. военноадминистративна система; географска област с различен обхват и характер от древността до наши дни. Най-старото географско понятие Т. се отнася до земята, населявана от траките. С опознаването им от елините името на най-близко разположеното до тях племе – траки, се разпростира върху еднородците му от брегoвете на Егейско море до брегoвете на Евксинския Понт (дн. Черно море) и Пропонтида (Мраморно море), към техните задземия от Балк. п-в в северна и западна посока. Оскъдните данни у писателите от елинистичния и римския свят и неясните им представи за действителното етническо

СРЕДНА ГОРА
РОДОПСКИ ПЛАНИНИ
ТЕМА ВЕЛАНИЦА
ТЕМА МАКЕДОНИЯ
ТЕМА ВАЛЕРОН
ТЕМА САГУДАТИ
ЕГЕЙСКО (БЯЛО) МОРЕ
ДРАГОВИНОТИ
ОГРАЖДЕН
ПЛАНИНА
КОЗЯК
БЕЛАСИЦА
БОГДАНСКА ПЛ.
Средец (Софиа)
Щипон (Ихтиман)
Филипополис (Пловдив)
Стенимахос (Асеновград)
Буково (Пилешево)
Велбъжд (Кюстендил)
Кратово
Щип
Струмица
Вардаровци
Солун (Тесалоника)
Христополис (Кавала)
Сяр (Серес)
Драма
Филипи
Ворин (Едеса)
Велес
Струма
Вардар
Места
Дунав
Искър
Марица
Тунджа
Арда
Струмешница
Круша
Рупелски проход
Кресненски проломи
Беласица
Славянка

родство на разединените племена днес не позволяват да се направят изчерпателни изводи и да се определят точните граници, които са разделяли траки, илири, даки, гети, мизи и македонци. Разселванията на други етноси, масовата миграция на траки в Мала Азия, образуването на племенни съюзи и държави, както и други промени усложняват още повече очертаването на Т. като страна. Заселването на скитите и разширяването на царството им между Днепър и дунавските устия стесняват североизточните й предели, заети от групата тракийски племена, наричани гети. Експанзията на царството на пеонците в басейните на Вардар и Струма ограничава северозападните й покрайнини, а завладяването на тракийските племена между Олимп и Места от Филип II Македонски (359–336 пр.н.е.) отнема и южните и югозападните дялове от нейната етническа територия и те получават името Macedonia Adiecta. Така към IV в. пр.н.е. името Т. вече се употребява само за земите, населявани от племената, които не са включени в посочените държави. След като голяма част от траките се обединяват под скиптъра на одриските царе, понятието Т. се превръща от етническо в държавно. Територията на Одриското царство, обхванало източния дял от Балк. п-в между Дунав и Егея и от Евксинския Понт и Пропонтида до Пирин и Искър, се отъждествява със страната на траките, т. е. с Т.

Римските завоевания на Балк. п-в предизвикват коренни изменения в географската му номенклатура – военно-административното устройство на империята определя обхвата на макротопонимите за следващите две хилядолетия. Покоряването на Македонското царство го превръща в първата имперска провинция на Балканите (148 пр. н. е.). Към нея са присъединени последователно територии от васалното Одриско царство и отделни племена извън пределите му. От 12 от н. е. новообразуваната провинция *Мизия*, обхващаща ивицата по десния бряг на Дунав, се нарича Ripa Thraciae. С унищожаването на Одриското царство в 45 от н. е. е образувана провинцията Т. Първоначално тя обхваща целите басейни на Марица и двете Камчии, двата склона на Стара планина със северните ѝ предпланини, включително градовете Мелта (дн. Ловеч), Никополис ад Иструм или Хемум (дн. останки край с. Никюп, Великотърновско) и Марцианопол (дн. останки в Девня), Софийско с горните и средните течения на Искър и Нишава, включително гр. Турис (дн. Пирот, Сърбия), както и теченията на Струма, Брегалница и Места. От югозападните склонове на Осоговската планина, където опирали пределите на трите провинции (Мизия, Т. и *Македония*), границата между Т. и Македония се насочва на югоизток, пресича р. Брегалница (като оставя в Т. гр. Десудава, дн. Кочани, Македония) и продължава по склоновете на планините Плачковица и Огражден, след което завива на североизток по Малешевска планина и пресича Струма при Кресненския пролом. От него върви в южна посока по Пирин и неговите югозападни склонове, достига Места там, където дн. е българо-грц. държ. граница, или билото на пл. Мраморица (Боздаг, дн. Фалакрон, Гърция), и продължава по Места до вливането ѝ в Бяло море (северният му дял тогава е наричан Тракийско море и е включвал в Т. о-вите Тасос, Самотраки и Имброз и европ. бряг на Протоците и на Мраморно море).

От началото на III в. билото на Стара планина става трасе на границата между Т. и провинциите Долна и Горна Мизия. Според започнатото през управлението на имп. Диоклециан (284–305) и завършило при наследника му Константин Велики (324–337) съществено преустройство на империята обособилият се като Византия неин източен дял

е разделен на две префектури: *Илирик* и Изток. Втората е съставена от два диоцеза: Дакия и Т., и границата, която ги разделя, минава по р. Утус (дн. Вит), през прохода Траянови врата и Западна (Ихтиманска) Средна гора, по билото на Рила и Пирин и долното течение на Места. Диоцезът Т. обхваща приблизително територията на Одриското царство и има шест провинции: Малка Скития, Долна Мизия, Тракия, Хемимонт, Родопа и Европа. Едноименната провинция включва дн. административни области Пловдивска и Старозагорска и е наричана Първа Т. (Thracia Prima), а Хемимонт – Втора Т. (Thracia Secunda). Така името Т. влиза в началната история на Византия като название на провинция и диоцез, но до известна степен е свързано с тракийския етнос. При „варварските" набези на Балканите обаче траките започват да се изселват на юг от Стара планина, където очакват по-голяма закрила от имперската власт при отбраната на столицата.

Коренни етнически промени настъпват със заселването на *славяните* на *Балканския полуостров*. Неподдалото се на латинизация и елинизация простолюдие от древното тракийско население постепенно се смесва с тях, след като напуска временните си убежища в планинските и гористите райони. Елинизираните траки се изтеглят от вътрешността в крайбрежията заедно с представителите на имперската власт, която е в състояние да упражнява контрол само върху тесни ивици покрай Черно, Мраморно и Егейско море и близките околности на столицата. След като в 681 е сключен мир с нововъзникналата държава на славяни и прабългари, имп. Константин IV (668–685) организира със стратегическа цел върху тези територии първата в Европа военноадминистративна единица от нов тип – тема, и я наименува Т. Нейно средище е гр. Хераклея (дн. Мармара Ерегли). Понеже тя се оказва недостатъчна бариера срещу бълг. ханство, успяло да привлече за свои съюзници славяните, Византия създава към 800 нова тема в басейна на Марица (на територията на антична Т.) с название Македония. След като една част от старото тракийско население се влива в образувалата се през IX–X в. бълг. народност, а друга част се елинизира напълно, името Т. загубва изцяло своето етническо съдържание и остава само административно понятие, но с променен териториален обхват: територията на Т. покрива приблизително земите на бившата римска и ранновиз. провинция Европа.

Имената на античните провинции, в това число и на Т., се споменават рядко в техния древен смисъл и местоположение, при това от твърде ограничен брой виз. писатели. Обикновено това става в критични за империята моменти, когато възниква необходимост да се съживи споменът за славното минало на Рим. За мнозинството от авторите през Средновековието (ромеи, българи, представители на западноевроп. и мюсюлманския свят), които са били добре осведомени за своята съвременност, Т., както и Македония са военноадминистративни единици – теми, разположени на територията на древната провинция и дн. географска област Т. Тази промяна обаче си пробива бавно и трудно път в западноевроп. и източната картография, тъй като тя продължава да следва римските си образци, т. е. спазва се античната традиция за административното устройство на Римската империя. По такъв начин имената на древните провинции се превръщат в макротопоними за съответните им територии. Същевременно международното значение на Бълг. царство налага името му в картографията, но с него не се означава цялата му държ. или етническа територия, а само Мизия, където е неговото ядро през по-продължителното време от съществуването му.

Лит.: Claudii Ptolemaei Geographia. Rec. C. Müllerus. 1. Berolini, 1883, 570 p.; Кацаров Г. Пеония. Принос към старата етнография и история на Македония. С., 1921, 63 с.; Кацаров Г. Филип II Македонски. История на Македония до 336 г. пр. Хр. С., 1922, 318 с.; Иширков А. Имена и граници на Тракия. – В: Тракийски сборник 2. С., 1930, с. 3–14; Кацаров Г. Произход и пръв разцвет на Одриското царство. – Училищен преглед, 32, 1933, с. 737–754; Betz A. Thrake. Thrakien unter römischer Herrschaft. – In: Paulys Real-Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft. Herausgegeben v. G. Wissowa. Zweite Reihe [R–Z]. 6. Stuttgart, 1936, col. 452–472; Извори за старата история на Тракия и Македония. Избраха и преведоха Г. Кацаров, Д. Дечев и др. 2 разш. изд. С., 1949, 487 с.; Геров Б. Северната граница на провинция Тракия. – ИАИ, 17, 1950, с. 11–29; Геров Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. – ГСУфф, 54, 1959–1960, 3, с. 165–406; Merker I. I. The Ancient Kingdom of Pannonia. – Balkan Studies, 6, 1965, 1, p. 35–54; Данов Хр. Древна Тракия. Изследвания върху историята на българските земи. Северна Добруджа, Източна и Егейска Тракия от кр. на IX до кр. на III в. пр. н. е. С., 1968, 469 с.; Влахов К. Името на древните жители на нашите земи – траките. – ЕЛ, 25, 1968, 2, с. 31–44; Коледаров П. Образуване на тема „Македония" в Тракия. – ИИИ, 21, 1970, с. 219–243; Koledarov P. Thrace as a Name in Historical Geography. – In: Thracia. 2. Serdicae, 1974, p. 111–118; Lilie R.-J. „Thrakien" und „Thrakesion". Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts. – JÖB, 26, 1977, p. 7–47; История на България. 1. С., 1979, с. 110–428; Йорданов К. Етнонимите в Североизточна Тракия. – Векове, 10, 1981, 4, с. 61–67; Коледаров П. Името Македония в историческата география. С., 1985, с. 5–8, 15–17, 25–28, 115–120, 157–159; Коледаров П. Устройване и признаване на българската държава от Византия (есента на 680 – есента на 681 г.). – ИП, 44, 1988, 2, с. 70–80; Гагова Кр. Тракия през Българското средновековие (Историческа география). С., 1995, 281 с.; Ptolemy's Geography: an Annotated Translation of the Theoretical Chapters. Ed. J. Lennart, Berggren, Al. Jones. Princeton, 2000, 12+192 p., ill. graph., mps.

Петър Коледаров

ТРАУТМАН, Райнхолд (Trautmann, R.) (16.I.1883 – 4.X.1951) – немски славист, индоевропеист и балтист. Роден в Кьонигсберг. Следва теология, нови езици, немска филология и индоевроп. езикознание във Фрайбург, в Брайсгау, Берлин и Кьонигсберг. Защитава дисертация в Кьонигсберг при О. Шаде върху германските фонетични закони в езиковоисторически аспект (1906). Специализира при Я. Вакернагел в Гьотинген, където се хабилитира (1907) в областта на индоевроп. езикознание с особен оглед към балтийските и слав. езици с изследване върху старопруските езикови паметници (1910) – фундаментален труд, съдържащ пълна репродукция на текстовете, превод на съвременен немски език, изчерпателен анализ на графичните, фонетичните и морфологичните им особености, изграден на съпоставителна основа с литовски, латвийски и индоевропейски, включващ и пълно представяне на лексиката с етимологичен коментар. Извънреден (1911) и редовен (1920) проф. в Пражкия немски унив., в Кьонигсберг (1921), Лайпциг (1926), Йена (1948). Директор на Инст. по славистика към АН на ГДР в Берлин (от 1949). Член на Саксонската АН в Лайпциг и на Германската АН в Берлин. Т. е основател (заедно с М. *Фасмер*) на широко замислената поредица „Grundriß der slavischen Philologie und Kulturgeschichte" (1925–), от която до Втората световна война (1939–1945) излизат 12 тома. Издател е и на поредиците „Slavisch-Baltische Quellen und Forschungen" (Лайпциг), „Slavistische Studienbücherei" (Лайпциг, съвм. с В. Шулце), „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung" (1922–1924, Берлин). Умира в Йена.

Славист с многостранни интереси, Т. има приноси в областта както на слав. езици, така и на слав. литератури. Публикациите му са със старобълг., руска, чешка, полска и полабско-лужишка проблематика. Автор е на едно от най-важните изследвания в областта на балтослав. езикознание – балтийско-славянски речник („Baltisch-Slavisches Wörterbuch", 1923; 2 изд., 1970), първия завършен етимологичен речник на слав. езици. Публикува студии върху проблеми на ономастиката и топонимията, изследва рус-

ката литература от различни периоди на истор. й развой, издава с коментар и превод руски средновековни паметници (напр. *Повесть временных лет*) и народна поезия (билини и истор. песни), старочешки и долнолужишки езикови паметници, проучва (1921) *Архангелското евангелие*, прави изискани преводи на поетически творби от слав. автори, издава монографии за отделни слав. езици, както и учебници и христоматии за университетско обучение по славистика.

Като приемник на А. *Лескин* в Катедрата по славистика в Лайпциг Т. започва дейността си с програмна студия за същността и задачите на немската славистика (1927), изработена съвместно със слависта Х. Ф. Шмид от Грац, специалист по югоизточноевроп. история. Авторите се застъпват за интензивно разгръщане на славистиката във възможно най-широки рамки (език, литература, култура, история, право, стопански науки) и за приобщаване на немската общественост към слабо познатия й духовен свят на славяните в активно сътрудничество с учени от всички слав. страни. Студията е актуална и в наши дни.

Т. представя живота и делото на слав. първоучители Константин-Кирил и Методий (1939) въз основа на обширната литература с тази тематика и подчертава не само тяхната блестяща филологическа дарба, но и голямата роля на делото им за съхраняването на народностната и културната самобитност на славяните – факт, който според него придава на дейността им общоевроп. значение. В завършения още преди 1945, но отпечатан през 1947 и 1948 труд за слав. народи и езици Т. разглежда южнослав., западнослав. и източнослав. езици по единна схема – езикова област, диалекти, история, писменост и народна култура. В частта за българите (с. 27–46) представя накратко дейността на Кирил и Методий и „наднародностните" функции на старобълг. писменост. Езикът, за предаването на който е предназначена глаголицата, нарича „Altkirchenslavisch"; това е изкуствен книжовен език, но изграден въз основа на говоримия старобългарски (македонобългарски на славяните от Солун и околностите му) (с. 39). Специално внимание Т. отделя на славяните в Македония в историческия им развой и определя езика им като свързващ преходен диалект между български и сръбски (с. 33).

Заедно с Е. Клостерман Т. издава неизвестни до този момент грц. източници на Супр. сб. (1934, 1935, 1936): 1. Мъчението на Павел и Юлиания (с. 1–15 по изд. на С. Н. *Северянов*) по Cod. Vat. gr. № 1671, 234v–249v, с разночетения по Parisinus suppl. gr. 241fol., 170v (публикува се целият текст, като липсващите места в Супр. сб. се привеждат в ъглести скоби; издателите установяват, че Супр. сб. е преведен по подложка, близка до двата грц. източника, но с редица отклонения). 2. Мъчението на Конон от Исаврия (у Северянов с. 23–54) по Cod. Vat. gr. № 1669 (старобълг. превод следва точно грц. оригинал, в коментара се посочват отклонения и грешки в превода). 3. Житие на Яков Монах (у Северянов с. 513–532) по Cod. Vat. gr. № 1660, 228v–240v, отпечатан и у Migne, т. 114, 1211 и сл. (първата половина от текста се сравнява с Cod. Reg. № 1708 и с Parisinus gr. № 1217, 159 и сл.). 4. Хомилията на Йоан Златоуст за Велики четвъртък (у Северянов с. 424.15–427.22) по един ерусалимски ръкопис (Sab.ls X, 86v–88r) и два ватикански (Cod. Vat. gr. № 563, XIII–XIV г. 15v–17r; Cod. Vat. Otlob. gr. № 411s. XIV г. 103–105). През 1941 Т. установява грц. текст на части от Син. евх. по ръкописите *Goar*. Euchologion (2 изд., Венеция, 1730) и *Zervos*, Εὐχολόγιον τὸ μέγα (6 изд., Венеция, 1891); става въпрос за л. 57a (*Goar*, с. 451), 59в–66a (*Goar*, с. 597–604; *Zervos*, с. 368–381); посочват се особености и отклонения в превода от л. 80в–102a, който Т. разделя на 48 откъса, за 31

от които посочва съответния грц. текст у *Goar* и *Zervos*.

Съч.: Die altpreußischen Sprachdenkmäler. Einleitung, Texte, Grammatik, Wörterbuch. Göttingen, 1910, 470 p. (2 изд. 1970, 32+470 p.); Gotisch *mag* und slawisch *mogo*. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 46, 1914, p. 183–184; Die alttschechische Alexandreis mit Einleitung und Glossar. Heidelberg, 1916, 32+166 p.; Die litauischen Adverbia auf *-ai* und die slavischen Adverbia auf *-ě*. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 49, 1919, p. 251–252; Staroruské Evangelium Arhangelské. – LF, 48, 1921, p. 113–118; Baltisch-Slavisches Wörterbuch. Göttingen, 1923, 382 p. (2 изд. 1970, 8+382 p.); Die altpreußischen Personennamen. Ein Beitrag zur baltischen Philologie. Göttingen, 1925, 7+247 p. (2 изд. Göttingen, 1974, 8+204 p.); Über einige unbekannte Prager Drucke des Mikuláš Konáč aus den Jahren 1507 bis 1511. – Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft. Geisteswissenschaftliche Klasse, 1, 1925, 5, p. 145–161; Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik. Ein Programm. Leipzig, 1927, 92 p. [Trautmann R., H. F. Schmid]; Der Wolfenbutteler Niedersorbische Psalter. Leipzig, 1928 (Slavisch-baltische Quellen und Forshungen, 2), 16+176+4 facs.; Die altrussische Nestorchronik Povest' vremennyh let. In Übersetzung. Leipzig, 1931, 22+304 p.; Drei griechische Texte zum Codex Suprasliensis. 1. Das Martyrium von Paulus und Juliana. 2. Das Martyrium von Konon dem Isaurier. 3. Das Leben Jakobs des Monchs [Trautmann R., R. Klostermann]. – ZSPh, 11, 1934, p. 1–21, 299–324; 12, 1935, p. 277–294; Die Volksdichtung der Großrussen. 1. Das Heldenlied. Die Byline. Heidelberg, 1935, 12+446 p.; Noch ein griechischer Text zum Codex Suprasliensis [Trautmann R., R. Klostermann]. – ZSPh, 13, 1936, p. 337–341; Leben und Werk der Slawenapostel Konstantin und Method. – Zeitschrift für deutsche Geisteswissenschaft, 2, 1939, p. 147–157; Zum Euchologium Sinaiticum. – ZSPh, 17, 1941, p. 52–59; Das ostseeslavische Sprachgebiet und seine Ortsnamen. – ZSPh, 19, 1947, p. 265–303; Die slavischen Völker und Sprachen. Eine Einführung in die Slavistik. Göttingen, 1947, 173 p. (същото: Leipzig, 1948, 169 p.); Kurzgefaßte russische Grammatik. Göttingen, 1947, 160 p.; Altrussische Helden- und Spielmannslieder. Leipzig, 1948, 135 p.; Die altrussische Nestorchronik in Auswahl herausgegeben. Leipzig, 1948, 76 p.; Die elb- und ostseeslavischen Ortsnamen. 1. Berlin, 1948, 187 p.; 2. Berlin, 1949, 119 p.; 3. Register. Bearb. H. Schall. Berlin, 1956, 277 p.; Altrussisches Lesebuch. 1. (11.–14. Jahrhundert). Leipzig, 1949, 183 p.; Die slavischen Ortsnamen Mecklenburgs und Holsteins. 2 изд. Berlin, 1950, 175 p.; Das altrussische historische Lied. Berlin, 1951, 228 p.

Лит.: Kürschners Deutscher Gerehrten-Kalender. 4 изд. Berlin–Leipzig, 1931, p. 3039; 5 изд. Berlin, 1940–1941, p. 941; 6 изд. 2. Berlin, 1941, col. 941; Wer ist wer? 11 изд. Berlin, 1951, p. 681; Mazon A., A. Vaillant. Nécrologe. – RES, 29, 1952, p. 288–291; Vasmer M. Reinhold Trautmann. – ZSPh, 22, 1954, p. 1–5; Olesch R., H. Schroder. Schriftenverzeichnis von Reinhold Trautmann. – ZSPh, 22, 1954, p. 5–11; Neumann F. W. Ergänzungen zum Schriftenverzeichnis von Reinhold Trautmann. – ZSPh, 22, 1954, p. 394; Bielfeldt H. H., W. Wiessmann. Nachruf auf Reinhold Trautmann. – In: Jahrbuch der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1952–1953. Berlin, 1955, p. 229–232; Fischer R. Reinhold Trautmann in der deutschen Slawistik. – Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig, 11, 1962, p. 511–515; Hausler F. Reinhold Trautmann zum Gedenken. – ZS, 7, 1962, p. 600–601; Fischer R. Reinhold Trautmann in der deutschen Slawistik. – In: Beiträge zur Geschichte der Slavistik. Berlin, 1964, p. 171–182; Zeil L. Die Förderung slavistischer Arbeiten durch die Franz-Bopp-Stiftung. – ZS, 27, 1982, p. 50–68; Lorenz I. Reinhold Trautmann. – In: Ostdeutsche Gedenktage. Persönlichkeiten und historische Daten. Bonn, 1982, p. 14–16; Zeil W. Reinhold Trautmann und die Berliner Akademie der Wissenschaften. – ZS, 28, 1983, p. 854–867; Zeil L., W. Zeil. Suche und Erkenntnis im wissenschaftlichen Wirken Reinhold Trautmanns (1883–1951). – Slavia, 52, 1983, p. 148–160; Цайль Л., В. Цайль. Научная деятельност Р. Траутмана в области славистики. – СС, 1985, 6, с. 99–108; Eichler E. Reinhold Trautmanns Stellung in der deutschen Slawistik. – ZS, 30, 1985, p. 306–311; Schmidt H. H. F. Schmids und R. Trautmanns Programmschrift „Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik" (1927). – ZS, 30, 1985, p. 331–336; Strozyk G. R. Trautmanns Übersetzer- und Herausgebertätigkeit zur Propagierung russischer Literatur in den Nachkriegsjahren. – ZS, 30, 1985, p. 356–360; Zeil W. Slawistik in Deutschland. Forschungen und Informationen über die Sprachen, Literaturen und Volkskulturen slawischer Völker bis 1945. Köln–Wejmar–Wien, 1994, p. 434–436, 443–447, 464–465, 475–477, 483–485, 515–519, 520–539.

Румяна Златанова

ТРЀБНИК, Молитвеник (грц. εὐχολόγιον, старобълг. тр҃ѣбьникъ, молитвьникъ) – една от основните книги на Православната църква за частно богослужение. Съдържа молитвословия и свещенодействия, оформени в самостоятелни чинове и наричани треби, които се извършват според потребностите на отделните християни или християнски общности във време и на място, определени от обстоятелствата в техния живот. Основният текстов корпус на Т. се

Требникът на даскал Филип, 1685 г.

изгражда от шестте християнски тайнства – кръщение, миропомазване, елеосвещение, обручение и венчание, покаяние, свещенство. Т. съдържа още: последования извън тайнствата, които се отличават с устойчивост и честа употреба, като чина за освещаване на водата на празника Богоявление, литията, поминалните ритуали и др.; цикъл молитви за различни случаи (*на всякаква потреба*) от църковната и битовата практика с разнообразна тематика и предназначение; допълнителни дялове, като части от *Месецослова*, *Номоканона*, епитимийни редакции. Поради тези особености Т. може да се разглежда в структурно отношение като сборник с относително устойчив състав, върху който оказват влияние литургичният канон в съответната епоха, наложен от *Типика*, развитието на богослужението, традицията. Текстовете на някои чинове се съдържат както в Т., така и в служебници, богослужебни сборници или сборници със смесено съдържание. Между Т. и Служебника съществува генетична и функционална връзка. В слав. превод и двете богослужебни книги възникват като съответствие на гр. *Евхологий*, който обединява сакрални текстове и за частно, и за обществено богослужение. Типичен представител на тази ранна литургична практика е *Синайският евхологий*. По-късното адаптиране на Евхология към слав. условия върви в две посоки – от една страна, разпадане на състава и самостоятелно съществуване на Служебника и Т., а от друга, непрекъснатото им взаимодействие в ръкописната книжнина до късни времена. При това, докато ядро на Служебника стават трите литургии – Златоустовата, Василиевата и на преждеосвещените дарове, а от денонощния богослужебен цикъл – службите за вечерня и утрина, то в Т. такъв център образуват текстовете на шестте християнски тайнства, макар че едновременната им поява в един и същ ръкопис не е задължителна. Особеният сакрален смисъл на евхаристията укрепва състава на Служебника и подвижен остава само периферийният текстов материал, докато съдържанието на Т. се поддава на по-голяма вариантност и избирателност. Диахронните изменения в състава на Т. разкриват две тенденции. Първата може да се определи като целенасочено компилиране и реформиране, съчетано с активна преводна и оригинална дейност на слав. книжовници. Втората се състои в свободно, дори стихийно нахлуване на неканонични (апокрифни) текстове като специфично разклонение на евхологичната традиция. Отглас от едновременното им действие може да се открие още в най-стария известен слав. Т. в състава на Син. евх.

Интензивните проучвания в последните десетилетия на XX в. и откритията,

направени от Й. *Тарнанидис*, М. Аранц, И. *Шевченко*, Г. Минчев, Е. Велковска, М. Шнитер, Х. *Миклас* и др., позволяват да се установи как се е формирал старобълг. литургичен комплекс в двете му съставни части – Т. и Служебник, и как е протичал процесът на взаимодействието му с виз. традиция от константинополски и провинциален (итало-грц. и палестински) тип. Налага се тезата, че Син. евх. представлява сложна компилация на основата на стар кирило-методиевски протограф и по-късни допълнения. Включването на части от Т. към най-ранния кирило-методиевски богослужебен книжовен фонд се подкрепя от агиографските *извори* за делото на Кирил и Методий. В тях се споменава за превода на „целия църковен чин" (ЖК) и на Псалтир, Евангелие, Апостол и „избрани църковни служби" (ЖМ) в хода на Моравската мисия. Въз основа на текстологическите и езиковите проучвания върху отделните текстови цялости на Синайския требник са изказани хипотези за следи от Методиевото преводаческо перо в погребалната служба от този паметник, за самостоятелно авторско участие на Климент Охридски в редакцията на изповедния чин, за намесата на анонимни българ. книжовници и компилатори в отделни молитви в рамките на завършените последования (като Сант-Емерамската молитва от изповедната редакция) или в някои тематично обособени молитвени групи (като цикъла от молитви над болни и особено апокрифните молитви Надъ трасѧщимь са трасавицеѭ, които нямат грц. образец) и в други текстове.

Т. са сред сравнително слабо представените с оцелели ранни преписи богослужебни книги. Сред корпуса на старобълг. паметници Син. евх. е единственият по рода си препис от по-стар глаголически протограф. Представители на сравнително по-ранната южнослав. евхологична традиция са пергаментните Т. от сбирката на А. Ф. *Гилфердинг* в РНБ в Санкт Петербург Гилф. 21 от началото на XIV в., Гилф. 22 от XIII–XIV в.; РНБ. О. п. I. 14 от края на XIII в.; от сбирката на В. И. *Григорович* в РГБ в Москва Григ. 33 (1716) от XII–XIII в., Григ. 34 (1715) от XIII–XIV в., и др. Най-ранният запазен Т. в българ. книгохранилище е пергаментният Зайковски требник от първата половина на XIV в. (№ 960 от НБКМ в София), който илюстрира промените в требните състави след XI в. В него вече са налице завършени чинове за кръщение, обручение и венчание, както и Ѩ нѣходѧ дѣтищ, които Син. евх. не съдържа. Чинопоследованието за елеосвещение също отсъства в старобълг. глаголически ръкопис; във вид на разгърнато последование в Грц. църква то се оформя през XIII в., когато цариградският патриарх Арсений Авториан (1255–1259) определя начина на извършването му и съставя канон. Развитата система от требни евангелски четива за елеосвещение в среднобълг. паметник като Банишкото евангелие от края на XIII в. и наличието на самото последование в сръбския Т. от края на XIII в. в Музея на Сръбската православна църква (сбирка на Р. Груич, 3.1.65, смятан за най-ранния Т. в сръбските сбирки) свидетелстват за превеждането му много скоро след възникването на грц. образец. Много разпространен през периода X–XVII в. е чинът за братотворение (побратимяване, побратимене), който е обявен за неканоничен и е отхвърлен от състава на слав. Т. едва в издадения през 1658 по времето на руския патриарх Никон черковнослав. Велик требник. По традиция още от Син. евх. цикълът от молитви Ѩ кѣсѣкѣ петрѣвѣ остава най-подвижната и променлива част на требните състави, като наред с молитвите, известни в старобълг. период, се срещат апокрифни текстове, много по-близки до фолклорните текстови модели, отколкото до типичната за молитвите евхемна структура

(като молитвите Отъ вѣсна пса или влъка вѣсна или Отъ ѕапора конѹ или ѹлѣкоѹ в Зайковския требник. и др.).

Вариативността на състава остава основна особеност на ръкописните Т. и през XV–XVII в., откогато датира значителното нарастване на броя им в слав. книжнина.

Лит.: Goar J. Euchologion sive rituale graecorum. Parisiis, 1647; 2 изд. Venetiis, 1730. 28+736+24 p (reprint: Graz, 1960). Никольский К. Краткое обозрение богослужебных книг Православной российской церкви. СПб., 1856. 88 с. (2 изд. СПб., 1890, 106 с.); Никольский К. Пособие к изучению устава богослужения в Православной церкви. СПб., 1874 (2 изд. СПб., 1907, 878 с., фототипно изд. М., 1995); Михайловский В. Объяснение обрядов при совершении святых таинств в Православной церкви. СПб., 1877, 56 с.; Срећковић П. Чинь братотворенію. – Гласник српског ученог друштва, 63, 1885, с. 273–286; Красносельцев Н. К истории православного богослужения. По поводу некоторых церковных служб и обрядов ныне неупотребляющихся. Материалы и исследования по рукописям Соловецкой библиотеки. Казань, 1889, 246 с.; Алмазов А. И. Тайная исповедь в Православной Восточной Церкви. Опыт внешней истории. Исследование преимущественно по рукописям. 1. Общий устав совершения исповеди. Одесса, 1894, с. 206–212; 3. Приложения. Одесса, 1895, с. 95–101 (фототипно изд. М., 1995); Алмазов А. И. К истории молитв на разные случаи. – ЛИФОНУ 6. Византийское отделение, 3, 1896, с. 380–432; Павлов А. С. Номоканон при Большом Требнике. Его история и тексты, греческий и славянский, с объяснительными и критическими примечаниями. Одесса, 1897, 14+520 с.; Алмазов А. И. Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры. – ЛИФОНУ, 9. Византийское отделение, 6, 1901, с. 221–340; Дмитриевский А. Ф. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. 2. Εὐχολόγια. Киев, 1901, 6+12+1058+28+32 (фототипно изд.: Hildesheim, 1965); Младенов Ст. Зайковски светогорски требник. – ПСп, 71, 1910, с. 155–205; Яцимирский А. И. К истории ложных молитв в южнославянской письменности. – ИОРЯС, 18, 1913, 3, с. 1–102; 4, с. 16–126; Розов С. П. Народные заговоры в церковных требниках. – В: Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского. Л., 1928, с. 30–35; Пандурски В. Изчезналият „Чин на побратимяване" (из историята на частното богослужение). С., 1951 (ГДА, 1 (24), 1950–1951), 44 с.; Мирковић Л. Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве. Београд, 1965, с. 146–149; Кожухарова Ст. Една редакция на поместения в Синайския молитвеник чинъ надъ исповѣдающимъ се и неразвързан пръпис от края на XIII в. – ККФ 1, с. 349–367; Розов Н. Н. Служебники Новгородско-Софийской библиотеки (состав, приписки, записи, повести). – В: Изучение русского языка и источниковедение. М., 1969, с. 55–67; Darrouzès J. Recherches sur les ὀφφίκια de l'Eglise Byzantine. Paris, 1970, 618 p.; Симић П. Требник српске редакције XIII века. – Зборник историје књижевности Српске академије наука и уметности, 10, 1976, с. 53–87; Петканова-Тотева Д. Фолклорът в апокрифните молитви. – Български фолклор, 2, 1976, 2, с. 28–40; Арранц М. Исторические заметки о чинопоследованиях таинств по рукописям Греческого Евхология. Л., 1979, 192 с.; Затребова В. Заупокойные стихири ἀγγέλοκοπα в сербском требнике XIII века. – Археографски прилози, 3, 1981, с. 65–69; Arranz M. Les sacrements de l'ancien Euchologe constantinopolitain. (1). Étude préliminaire des sources. – OChP, 48, 1982, p. 284–335; Розов Н. Н. Русские служебники и требники. – В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР. 2., 2. М., 1983, с. 327–337; Пенкова П. Новооткрит акростих в погребалния чин на Зайковския требник. XIV в. – ЕЛ, 41, 1986, 3, с. 35–43; Шнитер М. За някои форми на взаимодействие между официална и народна литература и култура през Късното средновековие. – Старобългарска литература, 21, 1987, с. 101–107; Вронковска М. Чинъ погребенія в ръкопис № 932 от Ягелонската библиотека в Краков в сравнение с по-старите преписи. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. Симпозиум. С., 1989, с. 184–193; Шнитер М. Жанрово-стилистична характеристика на апокрифните молитви, включени в състава на требниците (Предварителни бележки върху жанровата същност на апокрифните молитви). – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 23. Млади българисти. Колоквиум. С., 1989, с. 285–292; Шнитер М., И. Кръстова. За някои текстове от византийските и славянските евхологии през периода X–XVI в. – Старобългарска литература, 23–24, 1990, с. 63–76; Дограмаджиева Е. Участие на Евангелието в изграждането на Синайския евхологий. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 62–63; Šniter M. A System for Encoding Euchological (Mainly non-Calendar) Texts within the Parameters of the IST Computer Program. – In: Computer Processing of Medieval Slavic Manuscripts. Proceedings. Sofia, 1995, p. 215–227; Николова Б. Чин за ръкополагане на епископ, митрополит, патриарх. – Palaeobulgarica, 19, 1995, 1, p. 99–111; Hološnja/ Zajkovski trebnik Nr. 960 der Nationalbibliothek „H. Kyril und Metodij" in Sofia. Dissertation ad doctoratum

Roma, 1995, 252 p.; Т о н ч е в а Хр. Някои езикови особености на два евхологични ръкописа от XVI и XVII век (С оглед на глаголните словоформи). – БЕ, 66, 1996, 5, с. 40–48; Т о н ч е в а Хр. Текстологични наблюдения върху рилските ръкописни требници. – Palaeobulgarica, 21, 1997, 2, p. 61–70; Т о н ч е в а Хр. Новооткрити composita в евхологични ръкописи от XIV–XIX в. – В: Славистика. Сборник с доклади по случай XII Международен конгрес на славистите в Краков 1998. Пловдив, 1998, с. 173–179; Т о н ч е в а Хр. За атонската редакция на старобългарските молитвени текстове. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 3, p. 76–87; Ц и б р а н с к а М., Е. М и р ч е в а. Зайковският требник от първата половина на XIV в. в южнославянската евхологична традиция. – Археографски прилози, 21, 1999, с. 163–196.

Марияна Цибранска

ТРЕНДА̀ФИЛОВ, Христо Петров (6.1.1952) – бълг. литературен историк. Роден в с. Антон, Софийска област. Средно образование завършва в Русе (1971), висше (бълг. филология с втора специалност руски език) – във Висшия педагогически инст. в Шумен (дн. Шуменски унив.) през 1978, където до 1980 е филолог специалист към университетския Научноизследователски център „Преславска книжовна школа". Редовен аспирант в Московския унив. (1980–1984). След защитата на кандидатската си дисертация „Полемическое наследие Константина Философа и его традиции в литературе Древней Руси" (1984) е преподавател в Катедрата по бълг. литература в Шуменския унив. Лектор по бълг. литература в Санктпетербургския унив. (1991–1995), където защитава докторска дисертация (1994) на тема „Богословие" Иоанна Дамаскина в литературе Древней Руси". Доц. (1994) и проф. (2000) по стара бълг. литература в Шуменския унив.; редовни и специализирани курсове чете също в Педагогическия колеж в Добрич, във Варненския свободен унив. и в Пловдивския унив. (извън основния предмет – по стара руска литература, руски фолклор, виз. цивилизация, увод в културологията на цар-Симеоновата епоха, основи на българистиката и др.).

Христо Трендафилов

Т. проявява интерес към цялостното развитие на бълг. литература, но основните му занимания са медиевистични и засягат кирилометодиевистиката (особено факти и явления на *Преславското книжовно средище*) и семиотиката на историята. Той проучва археографията на отделни произведения и мястото им в контекста на средновековната слав. литературна традиция. Извороведските му приноси включват издаването на нови преписи от *Азбучната молитва*, „За буквите" на *Черноризец Храбър*, Пространното житие на Кирил, и др. Въз основа на историко-литературен анализ на ЖК и отчитайки средновековната топика, Т. уточнява реалните биографични факти и авторските изяви на Константин-Кирил, като обяснява присъствието на небиографични епизоди и приписването на слав. първоучител на мними творби с намесата на житиописеца. В книгата си „Хазарската полемика на Константин-Кирил" (1999) Т. изследва два основни проблема – същността на *Хазарската мисия* и съдбата на създаденото по този повод полемическо произведение. Съпоставяйки слав., лат. и евр.

извори, очертава истор. реалии на събитието. По-специално внимание отделя на Кириловото съчинение върху фона на антиюдейската проблематика в предходната виз. литература. Изследвайки разпространението на текста в слав. книжнина, проследява неговите трансформации. Според него това е известната в староруските ръкописи Реч философа, преведена и редактирана от Методий и предназначена за великоморавския княз Светополк. По-късно тя е редактирана при княз Владимир-Расате (889–893), а по време на първото южнослав. влияние – пренесена в Русия, преориентирана към княз Владимир Киевски (980–1015) и включена в *Повесть временных лет*.

Изследванията на Т. върху слав. преводи на Богословието на *Йоан Дамаскин* осветляват основни страни на слав. патристика. Важно място сред тях заема преводът на *Йоан Екзарх*, който според него поставя началото на слав. богословски монологизъм. Подборът на преведените глави представлява своеобразен терминологичен речник по богословие, натурфилософия, антропология и дори по богослужебни ритуали. Този превод поставя основите на слав. рецензия на грц. патристика и създава парадигмата на следващите преводи. Т. осъществява проучването си върху 62 пълни и частични преписа и ок. 40 откъслека от паметника, които разкриват влиянието му върху средновековната руска литература.

В изследванията си по поетика на историята Т. подлага на семиотичен анализ известни истор. събития от IX и X в., за да покаже връзката им с бълг. културна история. Той търси „културния код" на историята, очертава архетиповете на съответните събития, откроявайки типологията им в бълг. и световното развитие. Предмет на анализ са истор. известия в старобълг. писмени паметници, съпоставени с чужди истор. глоси. Поконкретно той изследва *покръстването на българите* и влиянието му върху държ. административна система, детронацията на княз Владимир и Преславския събор (893), Златния век, затворническия период в живота на Методий и др. Т. доказва приемствеността между прабълг. и славянобълг. писмена традиция, като съпоставя приписката на *Тудор Доксов* към превода на Четирите слова против арианите с надписа от с. Балши, Южна Албания, за покръстването на българите, *прабългарските надписи* с летописен характер и с *Именника на българските ханове*. Разсъжденията му върху структуропораждащите модели, заложени в зората на старобълг. книжнина, доказват, че бълг. царе са възприели библейския модел на владетел писател, особено продуктивен във Византия. Анализът на Т. върху легендата за диалога между св. Иван Рилски и цар Петър също очертава архетипа на събитията и посочва топосите в житията на светеца.

С ъ ч . : Книгите на Константин-Кирил и словата на Методий. – Die slawischen Sprachen, 9, 1985, p. 105–118; Die altkirchenslawische Vita Constantini und die Traditionen der altslawischen Exegese. – Bel, 46, 1985, p. 33–39; Жанрът на Херсонската легенда. – В: Наука и общество. Сборник в памет на акад. Емил Георгиев. С., 1986, с. 232–238; Сказание за буквите на Черноризец Храбър. Рецепция и функция. – В: Втори международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1996 г. Доклади. 11. Стара българска литература. Литература на Българското възраждане. С., 1987, с. 91–97; Житие Константина (Кирилла) Философа (Пространное). – В: Словарь книжников и книжности Древней Руси. 1. (XI – первая половина XIV в.) Л., 1987, с. 155–159; Житие Мефодия (Пространное). – В: Словарь книжников и книжности Древней Руси. 1. (XI – первая половина XIV в.) Л., 1987, с. 162–163; Първоначалният държавен прочит на християнството в България. – Проблеми на културата, 6, 1983, с. 100–107; Нулевата степен на жанра. – ЕЛ, 43, 1988, 6, с. 48–53; Интерьер реальности в житии Константина и вопрос об автентичности его авторских текстов. – In: Dziedzictwo misji słowiańskich Cyryla i Metodego. Kielce, 1988, p. 49–63; Старобългарският владетел като писател. – ЛМ, 23, 1989, 4, с. 67–81; Пространное житие Константина-Ки-

рилла и „Просветитель" Йосифа Волоцкого (К вопросу о месте кирилло-мефодиевских традиций в литературе Московской Руси). – Palaeobulgarica, 13, 1989, 3, p. 83–98; Речта на философа в руската Повесть временных лет и полемичните традиции на Константин-Кирил. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 34–46; Наблюдения върху славянския текст на хрониката на Георгий Синкел. – Palaeobulgarica, 14, 1990, 4, p. 100–110; Детронацията на Владимир-Расате в плана на формата. – В: Литература и култура. С., 1992, с. 84–93; Кирилловото определение на философията – кратка и пространна редакция. – ЕЛ, 47, 1992, 1, с. 49–53; Приписката на Черноризец Тудор Доксов и първобългарската летописна традиция. – В: Плиска–Преслав. 5. Шумен, 1992, с. 275–280; К вопросу о первой славянской грамматике и о ее авторе. – В: Преслав 4. С., 1993, с. 217–224; Етюди по поетика на историята. Пловдив, 1994, 119 с.; Азбучният акростих „Аз прѣже о сѣхъдѣ вѣхъ начинаю въцѣти" и Кирило-Методиевата традиция. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, с. 124–131; Хазарската полемика на Константин-Кирил и старобългарската култура от края на IX – началото на X век. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 138–149; Небеса Иоанна Экзарха как порождающая модель (обзор списков и структура текста). – В: 1100 години Велики Преслав. 2. Шумен, 1995, с. 60–90; Новые списки „О письменах" Черноризца Храбра. – В: Епископ-Константинови четения. 2. Шумен, 1996, с. 223–227; Славянската патристика: вчера, днес, утре (методически бележки). – В: Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, с. 17–24; Службата за Методий на Константин Преславски като исторически извор. – В: Епископ-Константинови четения. 3. Шумен, 1996, с. 34–43; Переводы „Богословия" Иоанна Дамаскина в русской и славянской филологии. – ТОДРЛ, 51, 1996, с. 659–667; Александър Панченко – историк на славянската цивилизация. – В: Преславска книжовна школа. 2. Шумен, 1997, с. 5–14; Пространното житие на Константин-Кирил по Супрасълски препис от 1558 г. – В: Преславска книжовна школа. 2. Шумен, 1997, с. 208–243; „Център" и „периферия" като метазикови универсалии в средновековните преславски текстове. – Трудове на катедрите по история и богословие, 1, 1997, с. 228–239; Инверсия на стила. – Годишник на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски", 14А. Филологически и богословски науки, 1997, с. 32–40; Нов препис на Азбучната молитва от Константин Преславски. – Любословие, 2, 1997, с. 113–115; Иоанн Экзарх и становление славянского теологического монологизма. – В: Медиевистика и культурна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. С., 1998, с. 154–161; К дальнейшему изучению семиотики истории. – Трудове на катедрите по история и богословие, 2, 1998, с. 109–118; „Богословие" Иоанна Дамаскина в переводе Иоанна Экзарха Болгарского („Небеса") и оригинальные произведения древнерусской литературы XI–XVI вв. – В: Преславска книжовна школа. 3. Шумен, 1998, с. 85–118; Христоматия по стара българска литература. Пловдив, 1998, 481 с.; Диалогът Иван Рилски – цар Петър като историософски факт. – В: Преславска книжовна школа. 4. Шумен, 1999, с. 20–31; „Небеса" Иоанна Экзарха Болгарского и древнерусские духовные центры. – В: Преславска книжовна школа. 4. Шумен, 1999, с. 165–194; Св. Методий като затворник в Швабия: поетика на хронологията. – Трудове на катедрите по история и богословие, 3, 1999, с. 107–114; Хазарската полемика на Константин-Кирил. С., 1999, 254 с.; Роман Якобсон, литературоведът. – В: Якобсон Р. Езикът на поезията. С., 2000, с. 5–23; Словото на Аверинцев и традициите на византийската поетика. – В: Аверинцев С. Ранновизантийската литература. Традиции и поетика. С., 2000, с. 5–26; Три непубликувани преписа на трактата „За буквите" от Черноризец Храбър. – В: Преславска книжовна школа. 5. Шумен, 2001, с. 230–242; История и благочестие: де се е поминал княз Борис-Михаил? – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 103–113.

Лит.: Тотев Т. – Трудове на катедрите по история и богословие, 3, 1999, с. 164–165 (рец.).

Димитринка Димитрова

ТРИЕЗИ́ЧНА ЕРЕС, триезична догма, триезична теория, триезичие – консервативно средновековно схващане, което обявява за „богоизбрани" и „свещени" само три езика – гръцки, еврейски и латински, и допуска единствено тяхната употреба в литургичната и книжовната практика, защото според преданието Пилат Понтийски заповядал надписът на Христовия кръст: „Исус Назорей, цар юдейски" (Лк 23: 38; Йоан 19: 19–20), да бъде на тези езици. Наченките на Т. е., която фактически не е имала статут на догма, нито характер на ерес, се появяват през IV в. Идеята за богоизбраничеството на грц., евр. и лат. език се оформя и затвърдява към края на VI и началото на VII в.; формулирана е в началото на VII в. от епископ Исидор Севилски (ок. 570–636)

Спорът на Константин Философ с триезичниците. Гравюра от Л. Серяков, 1866 г.

в кн. IX на неговите „Етимологии": „Три са свещените езици: еврейски, гръцки и латински, които по цялата земя най-много блестят. На тези три езика Пилат е заповядал да бъде надписът на господния кръст" (PL, 82, 3–4, 1878, col. 326). Обоснована от такъв виден за времето си книжовник и църковен деец, Т. е. бързо се разпространява и печели привърженици както в пределите на източния християнски свят, така и в обсега на Римската църква. За това свидетелстват грц., лат. и слав. писмени паметници. В съчинението си „Относно франките и останалите латини" патриарх *Фотий* (858–867, 877–886) обвинява лат. духовенство между другото и в триезичие: „Твърдят, че Бог не трябва да се почита на други езици освен на тези три: еврейски, елински и латински" (Д у й ч е в Ив. Из старата българска книжнина. 1. С., 1940, с. 184). Същата мисъл е изразена и в грц. ръкопис от 1281, който дн. се намира в Брюксел: „Твърдят също така, че Бог не трябва да се почита на други езици освен на тези три: еврейски, гръцки и латински" (Цит. съч., с. 184). Показателен е и въпросът на александрийския патриарх Марк (XII в.) към виз. канонист Теодор Валсамон: „Безопасно ли е да се позволи на православните сирийци и арменци и други да служат на своите езици или непременно трябва да бъдат заставени да служат на гръцки" (Συντάγμα, 4, 1854, с. 452). Въпросът пряко засяга употребата на народната реч в богослужението; той показва, че и през XII в. идеята за триезичието не е изчезнала. Отговорът на Валсамон е следният: „Великият апостол Павел, изпращайки послание до римляните, пише: „Бог само на юдеите ли е или и на езичниците? Разбира се, и на езичниците. Впрочем православните във всички страни, когато никак не знаят гръцки език, извършват богослужение на собствения си диалект, като имат точни преписи на обикновените свети молитви, както са транскрибирани от калиграфните кодекси с гръцки букви" (Συντάγμα, 4, 1854, с. 452–453). Като антиохийски патриарх Валсамон знае, че селското население в неговия патриархат е сирийско и арабско и че отдавна употребява в богослужението сирийски и арабски език. Виз. канонист не е могъл в отговора си да не се съобрази с тази стара практика. От друга страна, отговорът му свидетелства за становището на върховната църковна власт по въпроса за триезичието през втората половина на XII в.

В житието на грузинския монах Иларион Грузинец (827–880), изписано на грц. език по поръка на имп. Василий I Македонянин (867–886), се казва, че още по времето на имп. Михаил III (842–867) Иларион отишъл на малоазийския *Олимп* (Витиния), той служил литургия в една малка църквица на грузински език. Обаче игуменът на лаврата, към която принадлежала църквицата, заповядал да го изгонят заради дръзката му постъпка. През нощта на игумена се явила Богородица и го попитала: „Защо постъпи така грубо с тези чужденци? Ти казваш, че само гръцки език е приятен Богу. Или не знаеш, че Господу са приятни всички, които го обичат и славят" (Л о п а р е в Хр. Византийские жития святых VIII–IX веков. – ВВр, 17, 1910, с. 59). Грузинският език е предмет на ата-

ки от страна на гърците и по-късно. В съчинението си „Възвеличаване и възхвала на грузинския език“ (края на X в.) Йоан Зосима, бележит грузински деец на планината Синай, не само доказва, че грузинският е равноправен с гръцкия, но му приписва и известно превъзходство. Съчинението на Зосима е написано, за да се защити грузинският език от стремежа на Византия да прокара и в грузинските предели грц. език. В Западна Грузия не се развива книжнина на грузински език, защото тя се е намирала под влияние на Константинополската патриаршия. Както се вижда от съчинението „Тактикон“ на Никон Черногорец (втората половина на XI в.), и в манастира „Св. Сава“ край Ерусалим гърците проявяват недружелюбно отношение към арменците, които са запазили своя език в богослужението (ВВр, 12, 1906, с. 34).

В края на VIII и началото на IX в. отношението на Римската църква по този въпрос започва да се променя. Вярата в Т. е. се разколебава и се чуват гласове в полза на говоримите езици. Появяват се сборници за народа със заглавие „Cathechesis theotisca“, които съдържат основните молитви и Символа на вярата. На някои поместни събори се решава, че е допустимо да се произнасят проповеди и молитви на говоримата реч. Напр. в решенията на събора във Франкфурт (794) се казва: „Никой да не смята, че само на три езика Бог може да се величае; защото на всеки език се моли Бог и човек бива изслушван, ако търси правдата“ (R a č k i F. Viek i djelovanje sv. Cyrilla i Methoda. 2. Zagreb, 1859, с. 161). Съборът в Майнц (813) постановява: „Свещениците винаги да карат християнския народ да казва Символа на вярата и божието слово... И ако някой иначе не може, нека да казва това на своя език“ (Цит. съч., с. 161). В писмото си от края на 879 папа *Йоан VIII* (872–882) забранява на Методий да служи в църква на славянски, но му позволява да произнася беседи на говоримата реч пред народа: „Чуваме още, че служиш литургиите на варварски, т. е. на славянски език, поради което с наше писмо, изпратено до тебе чрез анконския епископ Павел, ти забранихме да отслужваш божествените служби на тоя език, а на латински или на гръцки език, както служи божията църква, проникнала из целия свят и разпространена у всички народи. Позволено ти е обаче да проповядваш или да държиш беседи пред народа“ (ИБИ, 7, с. 168–169). В писмото си до *Светополк* от 880 Йоан VIII вече позволява да се служи на славянски, но все пак и тук е прокарана идеята за предимството и богоизбраничеството на грц., евр. и лат. език; папата настоява най-напред да се чете Евангелието на латински, а след това и на славянски (Цит. съч., с. 173–176). Това разрешение е дадено по силата на политически съображения. На поместния *Сплитски събор*, свикан през 1063 по времето на папа Александър II (1061–1073), се решава: „Никой да не се осмелява да извършва божествените служби на славянски език, а само на латински и на гръцки; никой да не се осмелява от този език [т. е. народ] да поставя лица в свещеническо звание“ (Л а в р о в с к и й П. Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян. Харьков, 1863, с. 525). В Националната библиотека във Виена се пази ръкопис, преведен от лат. на немски език през 1384 по поръка на херцог Албърт III, в който се сочат езиците, които имат право на употреба в богослужението: гръцки, латински и виндски (славянски). Виндски стои на мястото на еврейски, отхвърлен поради неверието на евреите. Важното е, че и тук е прокарана идеята за триезичие (Т у н и ц к и й Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Сергиев Посад, 1913, с. 135).

Редица слав. извори също съдържат сведения за Т. е. В гл. 15 от ЖК се разказва, че Константин Философ се борил

срещу лат. клирици; според тях Бог бил избрал само три езика – еврейски, гръцки и латински, чрез които да му се въздава слава. Философът ги надвил и ги нарекъл триезичници и пилатовци. В гл. 16 се описва спорът му във Венеция с насъбралите се срещу него „като врани срещу сокол" епископи, попове и черноризци, „повдигнали" Т. е. Те твърдели, че знаят само три езика, на които подобавало да се слави Бог с книги: еврейски, гръцки, латински. В предсмъртния си час Кирил се моли на Бога „да погуби триезичната ерес" (гл. 18). ЖМ (гл. 6) пресъздава срещата на слав. просветители с триезичници в Рим, които хулели слав. книги и говорели, че никой друг народ не може да има своя писменост освен евреите, гърците и латинците. На един „заразен от триезичната болест" епископ папата заповядал да ръкоположи от Кирило-Методиевите ученици трима свещеници и двама четци (К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения, 3, с. 137, 140, 199).

Според *Похвалното слово за Кирил* слав. първоучител „затъкнал" устата на „помрачените от завист еретици-триезичници" (Стара българска литература. 2. Ораторска проза. С., 1982, с. 82). За триезичници се споменава в Службата за Кирил, Службата за Методий, *Похвалното слово за Кирил и Методий*. Сведения за ограничителни разпоредби във връзка с надписа на „кръста господен" и за забрана на слав. богослужение съдържат Чешката легенда, Моравската легенда, Повесть временных лет, едно послание на митрополит Никифор I (1104–1124) до Владимир Мономах, и др.

Макар да се опира на Евангелието, Т. е. въпросът не е верски въпрос. Тя не е резултат на догматически спорове, а на дълъг и сложен обществено-истор., културен и политически процес. Появата на триезичието трябва да се свърже с установяването на църковната администрация през първите няколко века след Миланския едикт (313), по силата на който християнството от преследвана става позволена и после официална религия, с политическите стремежи на Рим и Цариград (вж. *Византия и Рим*), с борбата срещу ересите през т. нар. Златен век на християнската книжнина, когато грц. и лат. език стават господстващи езици в християнския свят.

През IV в. започва силно централизиране на административната църковна власт. Епископите на пет града: Рим, Александрия, Антиохия, Ерусалим и Константинопол, получават предимства (по чест, старшинство, политическо значение и т. н.). По силата на шестото и седмото каноническо правило от решенията на Първия вселенски събор в Никея (325) властта в християнския свят се разделя по следния начин: римският епископ има първенство в подчинените на Рим области (западното християнско полукълбо), александрийският – в Египет, Ливия и Пентапол (Киренайка), антиохийският – в Сирия, Киликия, Кесария и Месопотамия, ерусалимският – в Палестина, Арабия и Финикия. Остава неуредено положението на константинополския епископ, който по-късно се утвърждава и играе важна роля. В края на IV в. авторитетът му значително нараства поради това, че е столичен епископ, поддържа тесни връзки с императора и дейно участва в борбата срещу ересите. Затова на Втория вселенски събор (381), свикан от имп. Теодосий I (379–395), се определя и неговото положение. Третото каноническо правило на събора постановява, че „цариградският епископ има предимство по чест подир римския епископ, понеже този град е Нови Рим" (Правилата на Св. православна църква. Събрал и превел Ив. Стефанов. С., 1936, с. 115). Четвъртият вселенски събор (Халкидонският), свикан през 451, дава и някои канонически права на константинополския епископ – правило 9, 17, 28 (Цит. съч., с. 150–151). Оттогава

той заема първо място на Изток и по власт. Имп. Юстиниан I (527–565) издава закони, които издигат и утвърждават още повече авторитета и правата на константинополския епископ, започнал да се нарича и „вселенски партиарх"; Юстиниановите новели 4, 5, 6, 7 узаконяват тази титла. В сборника от закони от 534 (кн. 1, титул 2, закон 6) се казва, че Константинопол „има предимствата на древния Рим", а Константинополската църква е глава на всички останали църкви; според новела 131 той има второ място след „светия апостолски престол на стария Рим", обаче ще заема място по-горе от другите престоли, и т. н. (ВВр, 4, 1897, с. 145). В средата на IX в. патриарх Фотий категорично отхвърля намесата на папата в работите на Константинополската патриаршия, а през 1054 се стига до окончателното разделяне на Църквата на Западна и Източна.

За издигането на константинополския епископ съдействат и други обстоятелства. Преди всичко Константинопол става столица (330) на Виз. империя, която тогава играе извънредно голяма роля както в политическия, така и в културния живот на народите в Европа, Предна Азия и Северна Африка. В своята верска и културна експанзия патриархът активно е подкрепян от императора – между църковна и държ. власт във Византия винаги има тясно сътрудничество. За издигането на Патриаршията съдейства и обстоятелството, че Ерусалим (637), Александрия (638) и Антиохия (638) падат под арабско владичество, в резултат на което съответните патриархати не водят нормален духовен и културен живот. Те намират подкрепа предимно от Константинопол, чиято власт все повече се засилва и разширява.

Същевременно римският епископ се смята за пряк наследник на ап. Петър и отрано започва да претендира за първостепенна роля в църковните дела на целия християнски свят. Напр. ок. 192–194 епископ Виктор (ок. 190–200) прави опит да наложи на малоазийските църкви римския пасхален обичай, но среща силна съпротива от редица източни епископи. По-късно обаче положението се променя. През IV–V в. източните епископи започват да водят спорове помежду си по редица догматически въпроси и взаимно се обвиняват в еретичество. Те често прибягват до Рим като арбитър – особено Александрия и Антиохия, които най-често са смущавани от ереси и се борят срещу посегателството на Константинопол. И самите виз. императори понякога търсят помощта на папата. На Сардикийския събор (343) се решава да се даде право на римския епископ да се произнася по спорове между отделните епископи (правило 3). Папа Лъв I Велики (440–461) настойчиво и системно излага схващането за първенството на папския престол и издига римската практика до степен на вселенска. С течение на времето това се възприема във всички области, останали под властта на Рим, т. е. в цяла Западна и Централна Европа.

Издигането на Рим и Константинопол е в тясна връзка с важна тенденция на епохата – да се съсредоточи властта в ръцете на големите столични катедри и да се ограничи независимостта на помалките. Всичко това повишава и ролята на съответните езици – на Изток гръцкия, на Запад – латинския; еврейският пък е езикът на свещените книги. На еврейски е написано Евангелието от Матей, а останалите части от Новия завет са на гръцки. На гръцки е извършен първият превод на Библията – преводът на 70-те тълковници, който се ползва с голям авторитет. Грц. език е езикът на старата грц. култура и наука, които оказват огромно влияние върху другите народи. През виз. време той става език на дипломацията, на политическите и духовните господари на Изтока. Когато Рим покорява Галия, Испания и Африка, местното население започва да изоставя родни-

те си езици и да приема латинския; той става език на книжнината и на богослужението. Дори далечна Ирландия, покорена през V в., приема лат. език. През цялото Средновековие латинският е език на науката, на богослужението, на дипломацията, на литературата за целия западен свят.

Появата на Т. е. е свързана и с въпроса за догматическата точност при превеждането на богослужебни текстове и изобщо на църковна книжнина. По онова време църквата често е била смущавана от еретически учения, които са се стремели да прокарат свои тенденции и идеи, своя догматика. При превеждането на съответния говорим език се е създавала възможност за отклонения от ортодоксалните постановки и от установената на грц. и лат. език терминология. Затова на другите езици се е гледало като на „варварски", т. е. като на груби, необработени, неспособни да изразят тънкостта на богословската мисъл. В отделни случаи се е давало разрешение да се проповядва на съответния говорим език, но онези текстове и молитви, които са изразявали същността на християнството и които са имали догматически характер (*Евангелието*, *Апостолът*, Символът на вярата и др.), е трябвало да се четат само на гръцки или на латински. Така напр. в писмото си до Светополк от 880 папа Йоан VIII говори за „добър превод" (ИБИ, 7, с. 176). Теодор Валсамон поставя пред александрийския патриарх Марк въпроса за „точен превод" като необходимо условие при извършването на богослужение на друг език. През XIII в. папа Инокентий IV (1243–1254) също дава съгласието си да се служи на славянски в Далмация при определени случаи, но при условие, че слав. превод е в пълно съответствие по съдържание и смисъл с лат. богослужебни книги. Тези и други подобни случаи обаче показват, че въпросът за точността на превода и стремежът да се запази чистотата на православието играят второстепенна роля и са само прикритие за политическите стремежи на Рим и Константинопол, т. е. само подходящо средство за постигане на политически цели. Затова те са така ревностно защитавани и от духовната, и от светската власт.

Първата среща на Константин-Кирил и Методий с представители на триезичието става във *Велика Моравия*. В стремежа си да се противопостави на усилията за създаване на независима народностна църква и богослужение на роден език лат.-немското духовенство прибягва до триезичното схващане и го насочва срещу слав. писменост. А немската партия след 864, когато княз *Ростислав* (846–870) става васал на крал Лудвиг Немски (843–876), е силна, тъй като е подкрепяна и от политическата власт. При това положение двамата братя могат да се надяват само на своята силна аргументация. Житиеписецът не съобщава каква по-конкретно е била тази аргументация, но от пасажа: „След като се бори с тях, както Давид с инородците, и ги победи с евангелското слово, нарече ги триезичници и пилатовци, защото Пилат беше написал надписа върху господния кръст на тези три езика" (ЖК, гл. 15), може да се заключи, че доводите на Константин-Кирил са били почерпани от евангелските текстове, т. е. че те са имали чисто религиозен характер.

Вторият диспут на Константин-Кирил с триезичниците е във *Венеция*, където слав. първоучители се спират за известно време по пътя си за Рим. Тук житиеписецът е по-подробен. Особено ценни са сведенията за Кириловите аргументи, които са три групи. На първо място Кирил привежда като доводи природни явления: „Не пада ли от Бога дъжд еднакво за всички? Също и слънцето не грее ли на всички? Не дишаме ли всички еднакво въздух?" (Климент Охридски. Събрани съчинения. 3, с. 157)

На второ място той прибягва до аргументи с истор. характер – редица народи развиват книжнина и богослужение на родния си език, без азбуката им да е създадена от някой виден черковен деец: „Ние пък знаем много народи, които имат книги и въздават слава на Бога всеки на своя език. Известно е, че такива са арменците, персите, абазгите, иверите, сугдите, готите, аварите, тирсите, хазарите, арабите, египтяните, сирийците и много други“ (Цит. съч., с. 138). Липсват конкретни данни, дали в тия думи всичко съответства на истор. правда, обаче в случая е важна основната мисъл на Кирил: има редица племена, които развиват книжнина и извършват богослужение на роден или пък на близък за тях език. И тази истина никой не може да отрече. Следователно славяните имат същото право. Има и още по-силни аргументи, срещу които – по силата на тогавашните разбирания – никой не може да възрази. Те се съдържат в Свещеното писание. За силата и стойността на този вид доказателства Кирил има ясно съзнание, което изразява преди още да започне да обсипва противника с тях: „Ако не искате да разберете от тези [примери], то поне от Писанието познайте божията воля“ (Цит. съч., с. 138). На това място в ЖК се редят многобройни примери от Стария и Новия завет все в този дух, които действително подкопават основите на триезичието. Цялостната дейност на Константин-Кирил и Методий е борба за защита и утвърждаване на слав. писменост, чиито политически врагове се прикриват зад крайно консервативното схващане на триезичието. Кирил се проявява като отличен полемист, който нанася удар и засрамва враговете със силата на своя „словесен огън“, както бележи житиеписецът. Той проявява голяма начетеност в Свещеното писание и историята, енергия, остроумие, съобразителност, култура. В борбата срещу Т. е. най-добре проличават и Кириловите идейни и обществено-политически позиции. На фона на Средновековието и триезичието делото на слав. първоучители е прелом в мисленето и културата, основан на демократичен принцип.

Лит.: Огієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. І. Варшава, 1927, с. 210–241; Огієнко І. Св. Мефодій у в'язниці. Історичний нарис з часу боротьби триязичників проти Богослуження живою мовою. Варшава, 1927, 19 с.; Огієнко І. Триязична єресь за часів Костянтина й Мефодія. Історично-літературна розвідка про боротьбу живої мови за право бути мовою церкви в IX віці. Варшава, 1927, 45 с.; Ангелов Д. Кирил и Методий и византийската култура и политика. – Хиляда и сто години, с. 58–69; Kujew K. Zur Geschichte der „Dreisprachendoktrin“. – Bbg, 2, 1966, p. 53–65; Petrov P. Le politique étranger de la Bulgarie au milieu du IX siècle et la conversion des Bulgares. – Bbg, 2, 1966, p. 53–65; Куев К. Черноризец Храбър. С., 1967, с. 72–84; Mošin V. Heretici trojezičnici u staroslovenskom prijevodu Trioda. – Slovo, 22, 1972, p. 117–125; Славева Л. Триезичната ерес во Климентовиот превод на триодот. – Гласник на Институтот за национална историја, 17, 1973, 1, с. 157–167; Попов Г. За едно споменаване на триезичници в Битолския триод. – Старобългарска литература, 3, 1978, с. 86–90; Куев К. Триезичната ерес и делото на Кирил и Методий на фона на средновековието. – ККФ 3, с. 85–94; [Флоря Б. Н.] Сказание о начале славянской письменности. М., 1981, с. 26–32; Куев К. История на триезичната доктрина и борбата на Кирил и Методий срещу нея. – В: Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1981. Доклади. Симпозиум кирилометодиевистика и старобългаристика. С., 1982, с. 28–39; Polak G. Herezja trzech języków. – Więź, 29, 1986, 1, p. 152–155; Сирадзе Р. О „трилингвистической теории“. – В: Сирадзе Р. Образы и мысли. Литературно-эстетические очерки. Тбилиси, 1989, с. 41–45; Kretschmar G. Zur „Drei-Sprachen-Häresie“. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 171–181; Thomson Fr. SS Cyril and Methodius and a Mystical Western Heresy: Trilinguism. A Contribution to the Study of Patristic and Mediaeval Theories of Sacred Languages. – AB, 110, 1992, p. 67–122.

Куйо Куев

ТРИО̀Д (грц. τριῴδιον, старобълг. тридь, тридьнъ) – богослужебен химнографски сборник, който съдържа песнопения за дните от подвижния кръг на църковната година – времето от Неде-

лята на митаря и фарисея до Неделята на всички светии. Според установилата се през вековете практика химнографският материал е разделен на две части, които образуват две отделни книги – Постен триод и Цветен триод (грц. τριῴδιον и πεντηκοστάριον). Църковните песнопения, предназначени за подвижния богослужебен цикъл, са многобройни и разнообразни по жанр. Техни автори са творци от различни епохи (от V до XIV в.). Според И. Карабинов в създаването на химнографския материал за Т. могат да бъдат отделени три основни периода: 1) времето до *Теодор Студит* (759–826); 2) времето на Теодор Студит, на неговите последователи и подражатели през IX в.; 3) периодът от X до XV в.

През първия период, когато песнотворческата дейност е съсредоточена на Изток, предимно в Сирия, възникват триодните произведения на бележити песнописци, като *Роман Сладкопевец*, ерусалимския патриарх Софроний, *Андрей Критски*, *Йоан Дамаскин*, *Козма Маюмски*, Андрей Пир и др. Първоначално господстваща жанрова форма е *кондакът*. Автор на голяма част от триодните кондаци, едни от които са поместени в съкратен вид в употребяваните до днес печатни издания на Т., а други са излезли от употреба и се намират в ръкописите, е Роман Сладкопевец (края на V в. – ок. 560). Особено място сред кондакарните произведения в Т. заема т. нар. Богородичен *акатист*. В него е запазена древната несъкратена форма на кондака. Повече от специалистите приемат, че автор на това кондакарно произведение е също Роман Сладкопевец.

Основните песнопения, които определят характера и състава на Т., възникват между VII и IX в. Техни автори са видни палестински песнописци, между които пръв по време твори Андрей Критски (VII в. – 740). С името му се свързва утвърждаването на *канона* като форма на виз. църковна поезия. Той води началото си от припевите, с които древните християни съпровождат изпълнението на библейските песни. Тъй като за богослужебна употреба са установени девет библейски песни, максималният брой песни в канона също е девет. Те се състоят от встъпителна строфа – *ирмос* и определен брой *тропари*, средно между четири и шест. Тематичната връзка със съответната библейска песен личи най-добре при ирмоса, който служи за образец за ритмиката и мелодията на тропарите. По структура и техника каноните на Андрей Критски се отличават от каноните на по-късните песнописци. Много техни особености ги свързват с древнохристиянските припеви към библейските песни. Нерядко ирмосите се вземат направо от библейските песни. Тропарите са кратки по съдържание. Броят и разпределението им в отделните песни не са подчинени на стремежа за симетрия. Те не са свързани в *акростих*. Песните в пълните канони на Андрей Критски са винаги девет. За разлика от по-късните песнописци той не пропуска втората песен. В печатните издания на Т. са поместени само част от каноните на Андрей Критски, между които е и Великият канон за четвъртък от петата седмица на поста. Останалите негови канони са излезли от употреба и се намират в ръкописите. На Андрей Критски принадлежат и първите кратки канони, които са типични за Т. и всъщност дават названието на сборника – т. нар. трипеснеци. И при създаването на този тип канони Андрей Критски е следвал установилата се преди него богослужебна практика. В древността количеството на библейските песни за съответното богослужение се е определяло в зависимост от характера и продължителността на службата. Всичките девет песни са се изпълнявали на тържествени служби – в неделните и празничните дни. За останалите дни от седмицата

е съществувало следното разпределение: две от песните (осма и девета) са се употребявали постоянно, а останалите песни са били разпределяни последователно за всеки ден – първа в понеделник, втора във вторник, трета в сряда, четвърта в четвъртък, пета в петък, а шеста и седма в събота. Така според общия брой на песните за първите пет дни от седмицата е имало по три песни, т. е. трипеснец (грц. τριῴδιον), а в събота – четири, т. е. четирипеснец (грц. τετραῴδιον). Трипеснеците на Андрей Критски са предназначени за първите пет дни на Страстната седмица. След него триодни песнопения създават Йоан Дамаскин и Козма Маюмски. На Йоан Дамаскин (VII в. – ок. 753) принадлежат голяма част от самогласните *стихири* в Т. Той е автор и на редица канони. Козма Маюмски (VII в. – ок. 751/752) повтаря извършеното от Андрей Критски за Страстната седмица, като написва за нея цикъл канони. В тях, както и в каноните на Йоан Дамаскин, се употребява акростих. На Андрей Пир принадлежат 85 самогласни стихири в Т.

Орбелският триод, втората половина на XIII в.

През втория период от формирането на химнографския материал за Т. центърът на песнотворческата дейност се премества на запад, по-специално в Константинопол. През това време се създават почти всички основни триодни песнопения. Константинополските песнописци продължават труда на своите ерусалимски предшественици, като създават песнопения не само за Страстната седмица, но и за останалите дни на великопостното и следвеликопостното богослужение. Първо място сред константинополските песнописци заема Теодор Студит. На него принадлежат голяма част от триодните песнопения, които се съдържат днес в печатния Т. Множество триодни песнопения през този период създава и *Йосиф Химнописец* (816–886). Голяма част от неговите творби също е включена в печатния Т., а друга е останала в ръкописите. В тях са останали и творбите на друг плодовит химнограф от това време – Климент Студит. Автори на триодни песнопения, които през IX в. работят в Константинопол, са патриарх *Методий I* (843–847), никейският митрополит Игнатий, монахинята Касия, имп. *Теофил* (829–842), имп. Лъв VI (886–912) и др. От ерусалимските песнописци през IX в. с най-голям дял в създаването на химнографския материал за Т. участва Теофан Начертани. В печатния Т. са запазени много негови канони и стихири, а други песнопения се намират в ръкописите.

През третия период се правят само някои допълнения към създаденото пре-

ди това. От творците през това време триодни песнопения създават имп. Константин VII Багренородни (913–959), Симеон Метафраст, Теодор Протоасикрит, Анастасий Квестор, свхаитският митрополит Йоан, Никифор Веллемид и др.

Като специализирана богослужебна книга Т. започва да се оформя през IX в. Преданието свързва началото на този процес с дейността на Теодор Студит и неговия брат Йосиф. В синаксара за Неделята на митаря и фарисея, чийто автор е виз. писател от XIV в. Никифор Калист Ксантопулос, се съобщава, че двамата братя събрали написаното дотогава за триодния цикъл в една книга. В своето изследване върху историята на Постния триод Карабинов се отнася с известна предпазливост към съобщението на Ксантопулос. Голямото разнообразие в състава и разположението на материала в най-старите достигнали до днес грц. ръкописни Т. от X–XI в. не дава основание те да бъдат изведени генеалогически от една обща първоначална редакция. Според Карабинов първоначално били събрани поотделно само триодните песнопения на трима автори – Теодор Студит, Климент Студит и Йосиф Химнописец. Останалите триодни песнопения се намирали в сборници от типа на достигналите до наши дни кондакари, стихирари, тропологии, в които имало и песнопения от минейния годишен богослужебен цикъл. Подобни сборници не били удобни за богослужебна употреба, което предизвикало появата на систематизираните Т., *минеи*, *октоихи*. Според Карабинов първи съставители на тези книги били самите преписвачи. Съществуващите вече триодни песнопения били съединени с трипеснеците, *седалните* и подобните стихири на Теодор Студит, Климент Студит и Йосиф Химнописец и така бил образуван Т. Името Т. като название на сборника се появява по-късно. Съществуват данни, че първите Т. били назовавани с общото име на старите сборници – тропологии. Тъй като съставителите на Т. били много, живеели на различни места и употребявали различни по състав сборници, между най-старите достигнали до наше време грц. Т. има големи различия. Като взема предвид особеностите в състава и разположението на материала, Карабинов ги дели на няколко типа. Представители на най-стария тип, където били събрани само триодните песнопения на един от тримата автори – Теодор Студит, Йосиф Химнописец и Климент Студит, не са запазени. Той се възстановява въз основа на ръкописи, в които триодните песнопения на тримата химнографи са поместени заедно. От този своден тип Т. са ръкописите Синайски триод № 734–735, Ватикански триод № 771 и Гротафератски триод Δ.β.I. Според Карабинов отличителни черти на сводния тип са обширността на състава и не съвсем сполучливото му разположение. В следващия тип Т. съставът на песнопенията за делничните дни на Четиридесетница се свежда предимно до произведения на Теодор Студит и Йосиф Химнописец. Но и при втория тип разположението на материала не съответства напълно на реда на *службата*. В тези Т. на едно място се оказват записани вечерни и утринни песнопения. В третия тип според Карабинов е направен опит за подреждане на материала по реда на службата. Тук започват да се появяват бележки от *Типика*. В ръкописите от третия тип се утвърждава и делението на Т. на две части – Постен и Цветен. Обикновено еднакво често се срещат два начина за деление. Според единия Постният триод завършва със службата на Велика събота, а Цветният започва със службата на Великден. Според другия начин Постният триод завършва със службата преди Лазарова събота, а Цветният започва със службата на Лазарова събота. Примери за делението на Т. на две части се

намират в ръкописи от X–XI в. Четвъртият тип Т. според класификацията на Карабинов се появява през XII в. Той се създава под влияние на Ерусалимския устав. В Т. от четвъртия тип се включват и паримии. По своето разположение съставът на този тип е съобразен напълно с реда на службите. Той почти напълно съвпада с разположението в печатния Т. През XIII–XIV в. се появява малко по-съкратен вариант на четвъртия тип, който Карабинов определя като пети.

Въпросът за историята на Т. на слав. почва се разглежда от специалистите в светлината на истор. сведения в кирилометодиевските *извори* и чрез анализ на текста в съхранените слав. ръкописни Т. Основавайки се на съобщението в *Пространното житие на Климент Охридски* от архиепископ *Теофилакт Охридски*, че „като предусетил смъртта си, [Климент] поднесъл последен дар на българските църкви и прибавил към триода това, което му липсвало, защото тогава завършил тази част, която се пее от Новата неделя до Петдесетница“ (гл. 26), изследователите единодушно отнасят възникването на слав. Т. до 916 (годината на Климентовата смърт). Преводът на Цветния триод или по-точно на онази част от него, която се пее от Томина неделя до Петдесетница, е направен от *Климент Охридски* малко преди неговата смърт, докато Постният триод е преведен порано. Според едни учени (В. А. *Мошин*, Л. Славева) това е станало във Велика Моравия, в рамките на целокупната преводаческа дейност на Константин-Кирил и Методий, а според други (Бл. Чифлянов) – след пристигането на *учениците на Кирил и Методий* в Б-я. Почти всички, които в една или друга степен засягат в своите изследвания въпроса за възникването на триодния превод (Карабинов, Н. Л. *Туницки*, Хр. *Кодов*, Ив. *Гошев*, Мошин, Славева), са склонни да приемат, че преводът на Постния триод или на редакцията на моравския му превод (Мошин, Славева) е също дело на Климент Охридски. Анализирайки текста на достигналите до наши дни слав. ръкописни Т. (XII–XIV в.), изследователите намират редица лингвистични, палеографски и историко-литературни указания за архаичността на триодния превод. Карабинов, Туницки, а по-късно Мошин и Славева обръщат внимание върху съдържанието на една стихира за четвъртък от петата седмица на поста, в която се споменава за „новозвани (т. е. новопокръстени) народи“ и за „еретици-триезичници“. Карабинов, Туницки и Славева разглеждат отделни стихири и установяват наличието на два превода (или редакции), възникнали в първоначалния етап от историята на триодния превод и отдалечени един от друг с непродължителен период от време. Туниц-

Загребският триод, първата четвърт на XIII в.

ки свързва по-новия превод с дейността на книжовниците от кръга на бълг. цар *Симеон* (893–927). Различни пластове в превода установява и Й. *Русек*, който анализира лексиката на среднобългарските Т. и установява, че нейният най-стар пласт я свързва с лексиката на старите глаголически паметници. Той отбелязва най-много архаични думи в Шафариковия триод, напр. жлъдь, садра, сатъ, жалне. Срещат се и редица *моравизми*, като рѣчьнота, балин, намѣстие, ашоуть, надѣжа и др. От друга страна, Русек намира сред лексиката на среднобългарските Т. много общи думи с кирилски паметници, генетически свързани с Източна Б-я, напр. багрѣница, лжица, съборъ, бистръ, небонъ, островъ, лѣвъ, пастоухъ, дѣла, тѣчиж и др. Тези думи той отнася към по-новия лексикален пласт. Общият извод на изследователите е, че от X до XIV в. са правени редица опити за сверяване на славянските Т. с грц. оригинали, но те нямат системен характер и не засягат целия триоден текст. В резултат на частичните поправки на текста и на множеството преписвачески отклонения и грешки се стига до голямо разнообразие в състава и превода на слав. ръкописни Т. Въз основа на едни или други структурни белези или особености на превода са правени различни опити за класификация на ръкописите (Карабинов, Славева, М. А. Момина). Те имат предварителен характер и са основа за по-нататъшни изследвания.

Важно значение за изясняването на основни въпроси около възникването и развоя на Т. на слав. почва имат научните открития на Г. *Попов*. На първо място между тях е откритата от него през 1978 оригинална (непреводна) старобълг. химнографска част в текста на достигналите до наши дни най-стари слав. ръкописни Т. – цикъл канони (трипеснеци и четирипеснеци), седални и подобни стихири за делничните дни на Четиридесетница (Великия пост). Дотогава се смята, че слав. ръкописни Т. имат изцяло преведен характер — че всички поместени в тях песнопения са дело на визант. автори и първоначално са били написани на грц. език. Най-забележителното в открития от Попов триоден цикъл са каноните, които са написани в акростих. От началните букви на отделните тропари (ок. 440) е образуван значителен по размер старобълг. стихотворен текст, в началото на който се чете името на автора: граѣса добра константинова („Добри стихове Константинови"). Въз основа на намерените досега преписи Попов разчита следния текст на акростиха:

I седмица

Понеделник:	граѣса добра
Вторник:	константинова
Сряда:	слава кръжала
Четвъртък:	и апостолска
Петък:	се слово добро
Събота:	– – – – – – – – – –

II седмица

Понеделник:	– – – – – а-а и
Вторник:	на теченин сѣм
Сряда:	си хвала добра
Четвъртък:	и се пѣние зѣло
Петък:	и кръжное пѣче
Събота:	Добро ест бога пѣти

III седмица

Понеделник:	правила чиста
Вторник:	си на покаание
Сряда:	Добро ест пѣти
Четвъртък:	и бога славити
Петък:	по всем зѣмли
Събота:	сверѣте се словѣни

IV седмица

Понеделник:	хрста же понте
Вторник:	[и сла]вите дрѣво
Сряда:	се дне кръжное

Четвъртък:	- - - - же вѣрнии
Петък:	спасение - - - - -
Събота:	створеное на земли

V седмица

Понеделник:	приими боже мл
Вторник:	пѣние се малое
Сряда:	подажд мн снлж
Четвъртък:	попрати врага
Петък:	пощтеннем сны
Събота:	[п]ѣсн страстотрпцѧ

VI седмица

Понеделник:	се добро пѣние
Вторник:	кол ест красно
Сряда:	божии бо дар ест
Четвъртък:	тѣмже хвалнм
Петък:	христа да в[пнем]

При решаването на въпросите за обстоятелствата около възникването на акростиха и за неговия автор определящо значение има съдържанието на един от тропарите в трипеснеца за четвъртък от петата седмица на поста. В него авторът се обръща с молитва към възпяваните Христови апостоли и ги призовава да запазят „прогонените от триезичници техни раби, които сега се скитат по чужди земи“:

гонимн бывше цр҃н · и кнаѕы и людьмн · апл҃н · / стжж вѣрж проповѣдажще жѕкмь · и нѣ҃ разгнаныж / тржѕычникы рабы вашж · ходащж по зем҃ѣмь · / сблюдѣте стнн · вь правѣи вѣрѣ х҃а · славащж: —

Съдържанието на този тропар отвежда непосредствено към събитията след смъртта на Методий (885), когато противниците на слав. богослужение прогонват Кирило-Методиевите ученици от Велика Моравия. За същите събития и почти със същите изразни средства се говори и в Службата за Методий, в която също има акростих с името Константин: Добро методн та пожж константин („Добре, Методи, те възпявам. Константин“). Съпоставката на този акростих с началото на акростиха в триода гранеса добра константинова и сходствата в съдържанието на двете химнографски произведения водят до заключението, че Службата за Методий и оригиналната старобълг. част в текста на Т. са възникнали по едно и също време и са дело на един и същ книжовник. Техен автор е ученикът на Методий *Константин Преславски*, един от най-видните просветители и организатори на духовния живот в Б-я по времето на княз Борис I (852–889) и цар Симеон.

Допълнителна светлина върху възникването на оригиналната старобълг. част в текста на Т. хвърлят и откритите старобълг. химнографски произведения в състава на слав. ръкописни минеи (XII–XIV в.). Автори на тези творби са установилите се в Б-я след разгрома на *Моравската мисия* Кирило-Методиеви ученици – Климент Охридски, Константин Преславски, *Наум Охридски*. Изводът, който се налага, е, че старобълг. минеен цикъл е бил създаден тогава, когато е била създадена и оригиналната старобълг. част в Т. А това съвсем определено насочва към периода на съвместното пребиваване на Кирило-Методиевите ученици в бълг. столица Плиска или в нейните околности през 886, т. е. времето от момента на тяхното пристигане там до заминаването на Климент за Кутмичевица. Този период се очертава като начален етап от книжовната дейност на Кирило-Методиевите ученици в Б-я, когато се подготвя почвата за официалното въвеждане на слав. богослужение. Тогава възниква и цялостният старобълг. превод на Т. заедно с добавените в него оригинални старобълг. произведения на Константин Преславски. Този превод лежи в основата на съхранени староизводни слав. Т. (XII–XV в.). Засега не могат да бъдат посочени доводи, въз основа на които би могло да се твърди, че определени части от запазения до наше време превод са възникна-

ли по време на Моравската мисия. Отбелязаните моравизми в текста на някои среднобълг. Т. не могат да се приемат като доказателство, че съответните текстове са били преведени в западнослав. езикова среда. Такива моравизми, предимно християнски термини и названия, като кнѣжьнъ, роꙁъство и др., се намират и в новооткритите старобълг. химнографски произведения, за които има недвусмислени свидетелства, че са възникнали след прогонването на Кирило-Методиевите ученици от великоморавските земи. Следователно навлезлите в старобълг. книжовен език на Кирил и Методий западнослав. термини и названия са се употребявали от Кирило-Методиевите ученици и на бълг. почва (поне в началото на тяхната дейност в Б-я). Затова би било неправилно, ако само въз основа на един или друг моравизъм в даден текст се правят прибързани изводи за възникването му в западнослав. езикова среда. Като указание, че в запазените до днес слав. ръкописни Т. лежи превод, който е бил направен след смъртта на Методий, могат да се приемат и тропарите с имената на Кирил и Методий в канона за Събота сиропустна. Те са били добавени от преводача на Т., което показва, че през това време двамата братя вече са били почитани като светци.

Последните открития позволяват да се направят някои по-конкретни изводи и относно авторството на триодния превод. Със сигурност може да се твърди, че Константин Преславски е съставил своите триодни песнопения успоредно с превода на останалите великопостни трипеснеци, четирипеснеци, седални и стихири. Следователно той се очертава като основен преводач. Не би трябвало обаче да се изключва възможността за участие в превода и на други Кирило-Методиеви ученици и преди всичко на Климент Охридски. От новооткрития химнографски цикъл за Рождество Христово и Богоявление става ясно, че работата по създаването на необходимия богослужебен материал е била колективна и предварително съгласувана и разпределяна. Затова старобълг. превод на Т. трябва да се разглежда преди всичко като общо дело на установилите се в Б-я Кирило-Методиеви ученици. Що се отнася до съобщението на архиепископ Теофилакт Охридски за добавеното от Климент към превода на Т., заслужава внимание становището на Гошев и изказаното от него предположение, че към края на живота си Климент Охридски е превел и добавил към Т. трипеснеците на Йосиф Химнописец, предназначени за следвеликопостния цикъл. Това предположение намира подкрепа и в текста на достигналите до наше време слав. ръкописни Т.

От състоянието на текста и разпространението на триодния цикъл на Константин Преславски из ръкописите може да се направи извод за еволюцията на Т. на слав. почва. Ръкописите показват, че създадените от Кирило-Методиевите ученици оригинални старобълг. произведения са имали сравнително краткотрайна употреба в официалната богослужебна практика. Причина за това е появилият се твърде рано стремеж за уеднаквяване на слав. богослужебни книги с официалната виз. книжнина. При последвалите поправки и преработки, които вероятно започват още през първата половина на X в., постепенно старобълг. химнографски произведения се заменят с нови преводни текстове или се изоставят напълно. Промените не стават едновременно и по еднакъв начин навсякъде. Много често те се осъществяват формално, без необходимите образци, върху основата на материала в по-стари ръкописи. Така в по-късните преписи попадат елементи от първоначалния състав на слав. богослужебни книги, а заедно с тях и оригинални старобълг. произведения. Според наличието или отсъствието на триодните песнопения на Константин

Преславски ръкописите могат да бъдат групирани по типове, които отразяват определени етапи от развоя на слав. триоден текст. В най-голяма степен творбите на Константин Преславски са запазени в ръкописи от типа на Битолския триод и Жеравненския триод. В ръкописите от типа на Шафариковия триод се забелязва стремеж за тяхното отстраняване. Същият стремеж личи и в ръкописите от типа на Орбелския триод. До XIV в. опитите за изправяне на текста нямат системен характер. Те се извършват на различни места и от различни лица. Цялостната преработка на Т. се осъществява през първата половина на XIV в. в Света гора във връзка с предприетата тогава книжовно-богослужебна реформа; в резултат на редакторската и преводаческата дейност се появява новоизводният текст на Т. За обстоятелствата около възникването на този нов светогорски бълг. превод и за неговите автори – стареца Йосиф и Закхей Философ, се говори в една приписка, открита през 1978 от Попов в среднобълг. ръкописен Т. от XIV в. (№ 23 от сбирката на Синайския манастир *„Света Екатерина"*). В нея се казва: ...сїи ѹзведъ ѹзведе старецъ сѣтъıи глемъıи ѡсїф ѿ стѫѧ лавръ ѿ гръчьскаго ѩзыка въ нашь блъгарьскъı · и еще · и глаголемъıи ѕахеи фїлософ и тъ ѹзведе дрѹгъıи ѹзко ѿ цр҃играда въ неміже са ѡвръτохоχѫ (sic) съврань҃а еже дръжѫ ѡ фарїсеа до въсѣ сѣхъ ıхъıе аѕъ ѕе положи („...Този извод изведе (преведе) светият старец, наречен Йосиф, от Светата Лавра, от гръцки език на наш български. И още и нареченият Закхей Философ и той изведе (преведе) другия извод от Цариград, в който се намериха събрания (синаксари) за времето от Фарисея (Неделята на митаря и фарисея) до Всички светии (Неделята на всички светии), които аз поставих тук (в триода) ...". Новоизводният среднобълг. текст на Т., който се утвърждава и от книжовническия кръг на Евтимий Търновски, се разпространява широко и е представен в множество среднобълг., руски и сръбски преписи. В него намират отражение изискванията на Ерусалимския устав. По състав той почти напълно съвпада с грц. печатни издания на Т. С появата на светогорския извод разпространението на староизводните триодни преписи, а с това и на възникналите през IX в. старобълг. триодни произведения, се ограничава. Известно време обаче староизводните преписи се употребяват успоредно с новоизводните Т. Запазени са редица ръкописи от XIV в., в които е отразен старият превод. След XV в. броят на староизводните преписи рязко намалява. Новоизводният текст лежи и в основата на първите печатни издания на Т.

Лит.: Карабинов И. Постная триодь. Исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов. СПб., 1910, 10+294 с.; Туницкий Н. О тексте болгарской рукописи Публичной библиотики F. п. I. 74. – В: Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского. Л., 1928, с. 324–398; Гошев Ив. Светите братя Кирил и Методий. Материали из ръкописите на Синодалния църковен музей в София. – ГСУбф, 15, 1937–1938, 3, с. 63–65; Кодов Хр. Фрагмент от старобългарски ръкопис с глаголическа приписка. – Кл. Охр., с. 121–131; Rusek J. Słownictwo średniobulgarskich triodów. – Sprawozdania z posiedzeń Komisji naukowych PAN, 11, 1967, p. 227–230; Русек Й. Из лексиката на среднобългарските триоди. – ИИБЕ, 17, 1969, с. 149–180; Mošin V. Heretici trojezičnici u staroslavenskom prijevodu Trioda. – Slovo, 22, 1972, p. 117–125; Славева Л. За старословенскиот триод. – Slovo, 22, 1972, p. 93–117; Славева Л. Триезичната ерес во Климентовиот превод на триодот. – Гласник на Институтот за национална историја, 17, 1973, 1, с. 157–167; Чифлянов Бл. Богослужебният чин, преведен от братята Кирил и Методий в началото на Моравската им мисия. – В: Славистичен сборник. С., 1973, с. 57–68; Момина М. Постная и Цветная триодь. – В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 2., 2. М., 1976, с. 389–419; Славева Л. Две стихири на словенскиот триод како прилог за историјата на постапните редакции. – В: Зборник Владимира Мошина. Београд, 1977, с. 133–139; Попов Г. За едно споменаване

на тресвячници в Битолския триод – Старобългарска литература, 3, 1978, с. 86–90; Попов Г. Някои текстологични наблюдения върху Битолския триод и други триодни ръкописи. – Старобългарска литература, 4, 1978, с. 3–20; Попов Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света гора през първата половина на XIV в. – БЕ, 28, 1978, 5, с. 402–410; Попов Г. Новооткрита оригинална старобългарска част в текста на Триода. – БЕ, 28, 1978, 6, с. 497–507; Rusek J. O pierwotnym przekladzie Triodu. – Slavia Orientalis, 22, 1979, 4, p. 427–434; Попов Г. Из текстологическата проблематика на славянския триод (Новооткрити творби на Константин Преславски). – В: Славянска палеография и дипломатика. Доклади и съобщения от Семинара по славянска палеография и дипломатика. С., 1980, с. 72–86; Русек Й. Старозаветните части в триода и значението им за реконструкцията на първоначалния превод на парименника. – ГСУфсф, 74, 1980, 3, с. 37–41; Русек J. Neki problemi u vezi sa izdavaњem slovenskog triода. – В: Међународни научни скуп „Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности". Београд, 1981 (Српска академија наука и уметности. Научни скупови, 10. Одељење језика и књижевности, 2), с. 217–223; Момина М. Типы славянской триоди. – В: Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982, с. 102–122; Попов Г. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. – БЕ, 32, 1982, 1, с. 3–26; Попов Г. О наличии древнеболгарской гимнографической части в триоди. – В: Язык и письменность среднеболгарского периода. М., 1982, с. 122–131; Момина М. Вопросы классификации славянской Триоди. – ТОДРЛ, 37, 1983, с. 25–38; Попов Г. Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2), 722 с.; Попов Г. Прославата на Кирил и Методий в канона за Събота Сиропустна. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 79–90; Попов Г. Старобългарският триод в светлината на най-новите открития. – RS, 46, 1986, 1, p. 29–43; Славева Л. Структурната еволуција на јужнословенските триоди. – В: Климент Охридски. Студии. Скопје, 1986, с. 78–88; Момина М. Об одном фрагменте из болгарской рукописи XI—XII в. – В: Кирило-Методиевски студии. 5. С., 1988, с. 109–130; Ефендулов Д. „Гранеса добра" на Константин Преславски в отношение към химничната поезия. – Старобългарска литература, 22, 1990, с. 53–63; Миничева А. Бележки към четенето на акростиховата похвала на Константин Преславски „Гранеса добра Константинова". – Старобългарска литература, 23–24, 1990, с. 3–7; Попов Г. Към въпроса за вехтозаветните текстове в Триода. – Die slawischen Sprachen, 28, 1991, p. 103–120; Момина М. А. Проблема правки славянских богослужебных гимнографических книг на Руси в XI в. – ТОДРЛ, 45, 1992, с. 200–219; Миничева А. Разночетенията в триодните песнопения на Константин Преславски. – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 88–96.

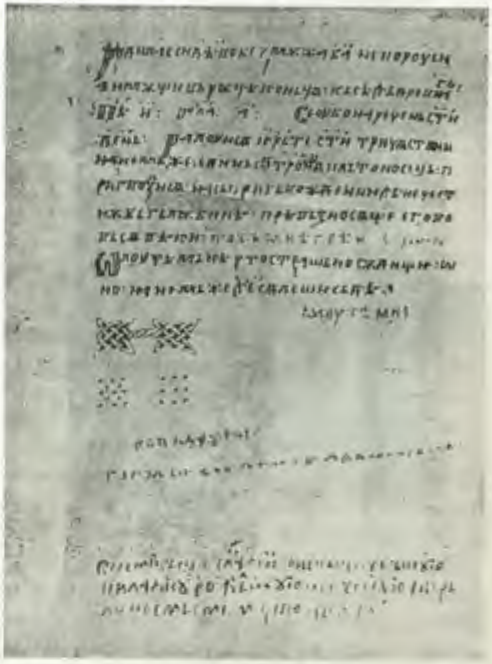
Георги Попов

ТРИОДЕН ФРАГМЕНТ с глаголическа приписка. Фрагмент на Кодов, Ресенски фрагмент – пергаментен лист от старобълг. ръкопис, част от постен триод, от края на XI в. Намерен е между книжата на свещеник на име Димитрий, който емигрира през 1918 от гр. Ресен, Македония, в Б-я. Открит за науката от Хр. *Кодов* през 1963. Съхранява се в Библиотеката на БАН в София под № 37. Листът съдържа част от службата (трипеснеците на утринната) за четвъртък на средопостната седмица, т. е. четвъртък след Кръстопоклонна неделя. Т. ф. е подробно описан и издаден от Кодов.

Размерите на листа са 24 × 17 см. Пергаментът е доста дебел, плътен и твърд, обработен грубовато, слабокафеникав, овехтял и потъмнял от времето. Писмото с въздребен делови *полуустав*, наведен малко напред, крайно неравен и необработен, но с безспорно старинно начертание на някои букви. Листът е *палимпсест*. Старото писмо е било старателно изчистено, но на фотоснимка, направена с инфрачервени лъчи, се очертава първоначалното кирилско писмо, което Кодов отнася към средата на XI в. Между редовете личат нанесени с червено мастило екфонетични *музикални знаци* от най стар тип, които са част от старото писмо на палимпсеста. Правописът на паметника е доста опростен, едноеров (само ь). Няма йотувани гласни. Вм. ѣ навсякъде се пише ѣ или а. Липсват надредни знаци (ударения и придихания), използва се само знак за съкращение (титла). Състоянието на

еровете е твърде архаично. Вокализация на ъ в силна позиция не се наблюдава (само на едно място се среща вѣ вѣсѣ вѣкы); ь е изяснен в є само в някои случаи. Еровете в слаба позиция в повечето случаи са запазени – както в суфиксите, така и в корена. Често се срещат вторични ерове, вмъкнати между две съгласни. Носовките също пазят старите си позиции. На две места се среща ѫ вм. ѧ. Навсякъде вм. ъı стои н. На едно място се среща вокализация на ъı в он – вон вм. въı. Епентетичното л е запазено. Предлогът отъ се явява винаги в народна соноризирана форма wд. Въз основа на тези черти Кодов определя паметника като югозападен по произход. На обратната страна на листа, в долната празна част, се намира глаголическа приписка, която транслитерирана на кирилица гласи: попе драгославе ѕлѣ створишъ. Според Кодов това глаголическо писмо представлява значителен интерес от палеографско гледище, тъй като в него са отразени някои съществени графични особености на старата ъгласта *глаголица*, която е била пренесена от Велика Моравия в Б-я от Кирило-Методиевите ученици.

През 1983 М. А. Момина открива още един пергаментен лист от *триод*, твърде сходен в палеографско и езиково отношение с Фрагмента на Кодов. Този лист е вмъкнат в постен триод от XIII в. (№ 203 от НБКМ в София). Той е със същите размери (24 × 17 см) и също е палимпсест. Съпоставяйки новооткрития лист с Фрагмента на Кодов, първоначално Момина е склонна да приеме, че това са два листа от един и същ ръкопис. По-късно тя констатира, че наред с големите сходства, между двата фрагмента има и известни различия, което я кара да приеме, че те са принадлежали на различни кодекси, но са възникнали в един и същ скрипторий. Според Момина вторият фрагмент е написан през XII в., а изтритият кирилски текст – през XI в. На фрагмента от ръкопис № 203 се спира и

Триодният фрагмент с глаголическа приписка, края на XI в.

Л. Славева. Тя е склонна да приеме, че той и Фрагментът на Кодов са принадлежали към един и същ ръкопис, но двата листа са дело на различни преписвачи. Позовавайки се на някои палеографски критерии, предложени от В. А. *Мошин*, Славева датира двата фрагмента към втората четвърт на X в.

Изд.: Кодов Хр. Фрагмент от старобългарски ръкопис с глаголическа приписка. – Кл. Охр., с. 121–131.

Лит.: Кодов Хр. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, с. 61–62; Петров Ст., Хр. Кодов. Старобългарски музикални паметници. С., 1973, с. 113–119; Момина М. Дай ми сили! Новонамерен пергаментен лист от XI в. – Антени, бр. 8 (684), 22 февр. 1984; Попов Г. Триодни произведения на Константин Преславски. С., 1985 (Кирило-Методиевски студии, 2), с. 69, 72, 95, 350; Момина М. Об одном фрагменте из бол-

гарской рукописи XI–XII в. – В: Кирило-Методиевски студии. 5. С., 1988, с. 109–130; Славе с к а Л. Старословенски фрагмент на посен триод од X в. – В: Кирило-Методиевскиот (старословенскиот) период и Кирило-Методиевската традиција во Македонија. Скопје, 1988, с. 133–142.

Георги Попов

ТРИ́ФОНОВ, Юрдан (Ю. Т. Цветков) (28.XII.1864–16.IV.1949) – бълг. филолог, историк, фолклорист. Роден в Плевен. Учи в Петропавловското духовно училище (в Петропавловския манастир край Лясковец). Учителства в Търново (1885–1890). През 1893 завършва слав. филология и история във Висшето училище в София (дн. Софийски унив.). Учител по бълг. език и литература, философия и история в Първа мъжка гимназия (1894–1908, 1920–1926) и във Военното училище (1900–1908) в София. Председател на Висшия учебен съвет при Министерството на просвещението (1916–1920). Акад. (1906), секретар (1923–1931) и председател (1936–1938) на Историко-филологическия клон на БАН. Действ. член на Бълг. археол. инст. (1920). Почетен д-р на Софийския унив. (1939). Умира в София.

Още с началните си стъпки на научното поприще Т. се насочва към въпроси, свързани с хронологията и авторството на творби на старобълг. литература, издирва истор. и литературни извори, анализира фактическото им съдържание, интерпретира по нов и оригинален начин характерните особености на бълг. език. Интересът му към делото на Константин-Кирил и Методий датира от студентските му години. През 1891 на тържество по случай 11 май и основаването на Благодетелното д-во „Св. св. Кирил и Методий" в София (вж. *Организации* кирило-методиевски) произнася вдъхновено слово, в което изтъква примера на солунските братя като велики просветители на славяните и от името на своите връстници студенти призовава всички граждани да не забравят „земята, която е кърмила Кирил и Методий". В статия от 1923 той приема за достоверно книжовното сведение, че майката на първоучителите е славянка и се казва Мария, коментира мотива за израстването на добра издънка от добър корен и отказа на малкия Константин да засуче мляко от чужда гръд с убеждението, че този „биографичен" момент отразява действително благотворна майчина роля. Кратък преглед на Кирило-Методиевата книжовна дейност Т. прави в публикацията „Поглед върху старобългарската литература" (1929), а по-подробно разглежда първите две мисии на Константин-Кирил като апостолско дело, т. е. във връзка с възложената му задача да разяснява основни догми на християнското учение (1933). Т. смята, че съмненията относно сведенията в ЖК са неоснователни и Константиновите прения с мюсюлмани и юдеи имат автентичен характер, обсъжда и някои подробности около начина, по който са били дискутирани поставените въпроси. Изяснява се, че Константин не подхожда еднакво в двата спора. Тъй като сарацините били горди със силата си, считайки, че могъществото на държавата им доказва превъзходството на тяхната вяра, по време на *Сарацинската мисия* Константин прибягва до използването на цитати от Корана и на доказателства, отнасящи се до човека – argumenta ad hominem. При *Хазарската мисия* доводите му са повече на религиозна основа. Защитниците на юдаизма добре познавали Стария завет, затова Константин си служи с цитати от него, излагайки ги по евр. оригинал. Т. коментира основни въпроси, на които двете религии дават различни отговори – за Св. Троица, за въплъщението на Христос, за Мойсеевия закон и Закона на Новия завет, за пришествието на обещания от пророците месия, за иконопочитанието, за християнския морал, за изкуплението поради грехопадението.

Юрдан Трифонов

Хазарското пратеничество на първоучителите и *Моравската мисия* са разгледани като особено важни събития в двата биографични очерка на Т. (1907, 1927), посветени на княз *Борис I* (852–889), в които се обосновава политиката на владетеля покръстител. Т. е сред изследователите, които уточняват съществени положения около специалното съчинение, написано от Константин-Кирил по повод намирането на мощите на *Климент Римски* и наречено в гл. 8 на ЖК Обрѣтение (1934). Той разглежда силно трансформирания текст, чрез който творбата е представена в наши дни, подлага го на филологически анализ, коментира неясните места, прави ново деление по глави и го публикува по известните му преписи. Подробният езиков и текстов коментар му дава основание да твърди, че Словѡ на пренесеніе мощемъ... е преведено от грц. език от бълг. славянин най-вероятно по времето на цар *Симеон* (893–927). В Русия прониква негов покъсен среднобългарски по тип препис. Анализираната от Т. творба всъщност съдържа обединени двете съчинения на Константин-Кирил, за които свидетелства *Анастасий Библиотекар* в писмото си до велетрийския епископ *Гаудерик* – т. нар. исторически разказ (brevis historia) и тържествено слово (sermo declamatorius).

Най-значителната студия на Т. носи заглавие „Съчинението на Константина Философа (Св. Кирила) „Написание ѡ правѣи вѣрѣ“ (1935). Последователен в своя историко-филологически подход към фактите, той анализира обстойно езика и текста на творбата, коригира неправилно разчетени дотогава пасажи и предлага своя реконструкция на първоначалния й вид, публикува старобълг. текст с успоредно, направен от него новобълг. превод и представя изчерпателно мненията за авторството й. Широките познания на Т. върху проблемите на християнската православна догматика му дават възможност да осъществи задълбочено тълкуване на този богословски трактат, който се вписва в традицията на виз. вероизповедни формули и символи на вярата. Обърнато е внимание на един от основните структурообразуващи похвати – антитезата. Според Т. *Написание за правата вяра* е единственият стигнал до наше време оригинален Константинов труд, който е бил съчинен на старобълг. език; Философът не го е написал собственоръчно, а го е диктувал на брат си Методий непосредствено преди смъртта си в Рим. По своята същност, смята Т., произведението не е лично вероизповедание на Константин-Кирил пред папа Адриан II, нито е изповедание на вярата на кандидат за епископ при приемане на схима в края на живота, а е предназначено за учениците на слав. първоучители, за да им служи като ръководство относно догмите за троичността на Бога, въплъщението на Сина, отношението между двете естества, двете воли и действията на Христос, отстояването на иконопочитанието. Този богословски трактат може

да се възприеме и като последен завет на Константин-Кирил, който трябвало да се превърне в щит и опора за неговите ученици и следовници в тяхната по-нататъшна дейност. В специална притурка към студията Т. категорично отхвърля твърдението на В. Грюмел, че Написание за правата вяра е дело на Константин Керкирски.

Т. посвещава статии на отделни факти от биографиите на някои старобълг. писатели и на въпроси от творческата история на техни бележити творби („Беседата на Козма Презвитера и нейният автор", 1923; „Бележки върху „Учителното евангелие" на епископа Константина", 1925; „Кога са писани Учителното евангелие на епископа Константина и Беседата на Козма Презвитера", 1939). Той се занимава и с важни страни от живота на най-известния българ. отшелник – св. *Иван Рилски*, със съзнанието, че голямата му популярност го превръща в истор. и национален символ (1939, 1940). От произведенията на старобълг. литература Т. извлича информация за картината на обществения и духовния живот в Първото българ. царство („Към въпроса за старобългарското болярство", 1923; „Духовен живот и просвета у българите в царуването на Симеона", 1928; „Насоката на старобългарския духовен живот след покръстването", 1932). Други съществени теми в изследванията му са догматическите, философските и научнообразователните съчинения на епохата и особено началото на терминологичното изграждане и обогатяване на книжовния старобълг. език („Сведения из старобългарския живот в Шестодневa на Йоана Екзарха", 1926; „Йоан Екзарх Български и неговото описание на човешкото тяло", 1929).

Рецензиите на Т. (1928 и 1933) за двете монографични изследвания на Фр. *Дворник* („Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle", 1926; „Les Lègendes de Constantin et Methode vues de Byzance", 1933) се отличават с компетентност и самобитна мисъл. Същото впечатление оставят и статиите му върху първия книжовен език на славяните – старобългарския, който той непрекъснато преподава като гимназиален учител. Наблюденията му върху старобълг. глаголна система и дългогодишният му преподавателски опит дават основания на Т. да предложи корекция на традиционната подялба на А. *Лескин* на старобълг. глаголи в пет спрежения (четири тематични и едно атематично). Според него по-целесъобразно е обединението на първите три тематични спрежения в едно – така формите, образувани от сегашната основа на глаголите, се представят само в три спрежения. Идеята на Т. за опростяване на подялбата на старобълг. глаголни форми по спрежения е подета по-късно от чуждестранни и българ. палеослависти.

Съч.: Слово при основаването на Благодетелното дружество „Св. св. Кирил и Методий". – Свобода, 5, бр. 527, 16 май 1891, с. 2–3; Колко и какви трябва да бъдат спреженията в старобългарската граматика? – Училищен преглед, 3, 1898, 7–8, с. 752–769; Старобългарският език в средните училища. – Училищен преглед, 3, 1898, 11, с. 1170–1184; Унищожаването на Търновската патриаршия и замястването ѝ с автономно митрополитско-архиепископство. – СбНУ, 22–23, 1906–1907, с. 1–40; Царуването на св. Бориса-Михаила. С., 1907, 64 с.; Съединението на Ипекската патриаршия с Охридската архиепископия в XV век. – СпБАН, 3, 1912, 2, с. 11–42; Велики майки християнки. Майката на св. св. Кирила (Константина) и Методия. – Християнка, 1, 1923, 1, с. 22–25; Към въпроса за старобългарското болярство. – СпБАН, 26, 1923, 14, с. 1–70; Беседата на Козма Презвитера и нейният автор. – СпБАН, 29, 1923, 16, с. 1–77; Бележки върху среднобългарския превод на Манасиевата хроника. – ИБАИ, 2, 1924, с. 157–173; Византийските хроники в църковнославянската книжнина. – Известия на Историческото дружество в София, 6, 1924, с. 163–181; Бележки върху „Учителното евангелие" на епископа Константина. – В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. С., 1925, с. 459–479; Сведения из старобългарския живот в Шестодневa на Йоана Екзарха. – СпБАН, 35, 1926, 19, с. 1–26; Цар Борис Михаил (Време, царуване и величие). С., 1927, 68 с., ил.; Достоверен ли е разказът за ослепяване на

Борисовия син Владимир. – Училищен преглед, 26, 1927, 5–6, с. 864–890; F. Dvornik. Les slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926 (рец.). – ИИД, 7–8, 1928, с. 145–164; Духовен живот и просвета у българите в царуването на Симеона. – БИБ, 1, 1928, 4, с. 122–147; Поглед върху старобългарската литература. – Славянски календар, 19, 1929, с. 28–35; Йоан Екзарх Български и неговото описание на човешкото тяло. – БПр, 1, 1929, 2, с. 165–202; Насоката на старобългарския духовен живот след покръстването. – Училищен преглед, 31, 1932, 8, с. 1401–1417; Константин Философ (св. Кирил) като царски пратеник при сарацини и хазари. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863–1933). С., 1933, с. 307–320; Пространните жития на Кирила и Методия като исторически паметници [F. Dvornik. Les Légendes de Constantin et de Méthode. vues de Byzance. Prague, 1933] (рец.). – Славянски глас, 27, 1933, 3–4, с. 114–118; Две съчинения на Константина Философа (св. Кирила) за мощите на св. Климента Римски. – СпБАН, 48, 1934, 23, с. 159–240; Съчинението на Константина Философа (Св. Кирила) „Написание w пръвѣи вѣрѣ". – СпБАН, 52, 1935, 25, с. 1–85; Кога са писани Учителното евангелие на епископа Константина и Беседата на Козма Презвитера. – СпБАН, 58, 1939, 29, с. 1–46; Бележки върху известията за св. Ивана Рилски. – МкП, 11, 1939, 3–4, с. 77–112; Сръбско-българската безюсова редакция в старата книжнина на южните славяни. – МкП, 12, 1940, 2, с. 27–55; Софийската редакция на Владислав Граматиковия разказ за връщане мощите на св. Иван Рилски от Търново в манастира. – СпБАН, 60, 1940, 30, с. 67–94; В кой Никопол са били внесени мощите на св. Ивана Рилски в 1469 г. при връщането им от Търново в манастира. – В: Сборник в памет на проф. П. Ников. С., 1940, с. 476–482; Живот и дейност на Константина Костенецки. – СпБАН, 66, 1943, 32, с. 223–292; Ритор Теофан и иподякон Дамаскин Студит. Животописни сведения и проникнали между българите техни книжовни трудове. (Притурка: Сборникът „Съкровище" на Дамаскин Студит). – СпБАН, 71, 1950, 34, с. 1–27.

Лит.: Чолаков Р. Юрдан Трифонов, неуморният изследвач. – Родина, 2, 1939–1940, 1, с. 115–122; Динеков П. Литературно-историческите изследвания на Юрдан Трифонов. – В: Динеков П. Литературни въпроси. С., 1963, с. 330–347 (същото в: Динеков П. Проблеми на старата българска литература. С., 1989, с. 367–384); Николова Св. Трифонов, Юрдан Цветков. – В: Речник на българската литература. 3. С., 1982, с. 471–474; Пенев П. Кирило-Методиевият въпрос в проучванията на Юрдан Трифонов. – Научни трудове. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски", 27, 1989, с. 11–19; Влашева И., Ив. Куцаров. Библиография на трудовете на Юрдан Трифонов. – Научни трудове. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски", 27, 1989, с. 63–72; Куцаров Ив. Библиография на езиковедските трудове на Юрдан Трифонов. – Съпоставително езикознание, 14, 1989, 3, с. 120; Куцаров Ив. Юрдан Трифонов (1864–1979). – Съпоставително езикознание, 14, 1989, 3, с. 117–119; Петров Кр. Историческото наследство на Юрдан Трифонов. – Научни трудове. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски", 27, 1989, с. 57–62; Научна сесия „Акад. Юрдан Трифонов (1864–1949)". Плевен, 24 ноември 1994 г. Доклади и научни съобщения. Враца, 1996, 148 с.

Пеньо Пенев

ТРИФУ̀НОВИЧ, Джордже (Трифуновић, Ђ.) (13.IV.1934) – сръбски филолог славист. Роден в Белград, където завършва гимназия (1953) и югославска литература във Философския фак. на Белградския унив. (1957). След специализация по средновековна литература в Университета (1959–1961) е назначен за асистент по стара сръбска литература във Филологическия фак. (1961). Д-р по философия с дисертация на тема „Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и Косовском боју" (1966). Специализира виз. химнография и грц. език в Унив. в Атина (1967–1968). Доц. (1969), извънреден проф. (1976), редовен проф. в Белградския унив. (1981).

Научните интереси на Т. са в областта на старата сръбска литература и връзките ѝ с византийската и с другите православни слав. литератури, на балк. културна история, на археографията и текстологията на средновековните южнослав. ръкописи. Значителна част от публикациите му са посветени на творчеството на книжовници, принадлежащи едновременно на българ. и на сръбската култура (Григорий Цамблак, *Константин Костенечки*, Димитър Кантакузин). Автор е на ценния справочник „Азбучник српских средњовековних књижевних појмова" (1974, 2 изд. 1990), на множество важни издания на писмени

Джордже Трифунович

паметници. Работи активно като преводач и популяризатор на средновековната култура.

Т. е съставител и редактор на христоматия с жития, служби и похвали за Кирил и Методий от Климент Охридски, Константин Преславски и анонимни автори; част от преводите в нея са негово дело (1964). Той интерпретира кирило-методиевската проблематика преди всичко в контекста на сръбската литературна и културна традиция. В статията си „Тројство композиције Климентових беседа" (1966) анализира литературните особености на словата на *Климент Охридски* с оглед на композиционното им изграждане. Композицията на словата определя като триделна, отхвърляйки тяхното рязко обособяване на „поучителни" и „похвални" като неточно в жанрово отношение. Според него Климент „не поучава повече в поученията, отколкото в похвалите" и „в похвалите не е повече вдъхновен, отколкото в поученията" (с. 228). В първия дял на всяко слово Климент въвежда темата (понякога с допълнителен богословски мотив); вторият дял представя във вид на кратък наратив отбелязваното събитие или поредица от събития (при памет на светец), а в третия обикновено се съчетават възхвала за празника и напътствия към аудиторията за праведен живот. В заключение Т. подчертава „яснотата и простотата" на словата, отбелязани от Климентовия биограф Теофилакт Охридски.

В статията си „Константинова (Ћирилова) књижевна дела у светлости неких Фотијевих књижевноестетичких погледа" (1970) Т. се спира на въпроса за близостта между естетическите възгледи на Константин-Кирил и на патриарх *Фотий*. С конкретни примери се проследяват редица страни на Фотиевата естетика, намерили израз в оригиналните съчинения на Константин-Кирил – „природна красота на словото", яснота на стила, естествена последователност на събитията в разказа, стройна композиция, емоционалност на езика, близка до лиризма на похвалата, широко използване на притчата и др. Основният извод на Т. е, че макар да не би трябвало да се говори за пряко влияние, Константин-Кирил несъмнено е усвоявал поетиката на своето време посредством естетическите идеи на Фотий.

В своите очерци по история на старата сръбска литература, писани през 70-те г. на XX в. и обединени по-късно в отделна книга – „Стара српска књижевност. Основе" (1994, 2 изд. 1995), Т. отделя внимание на различни проблеми, свързани с кирило-методиевската традиция. В частта за езика той засяга темата за сръбската *редакция* на старослав. език, коментирайки мненията на различни учени за времето и мястото на нейното възникване, характера на връзката ѝ с езика на Кирило-Методиевите преводи и др. Въпросът за първите слав. преводи от грц. език и преводаческите принципи през Ранното средновековие е разгледан заедно с кратки анализи на *Македонския*

кирилски лист и предговора на Йоан Екзарх към „Небеса"; *Маринското евангелие* е посочено (според теза, която не намира подкрепа в съвременната наука) като сръбски паметник, възникнал вероятно в началото на XI в. на щокавска езикова територия. *Моравската мисия* е интерпретирана в контекста на отношенията Изток–Запад; потърсени са западните елементи в православната слав. традиция; коментирани са различни сведения и изследователски позиции за проникването и разпространението на кирило-методиевската *традиция* в сръбските и хърватските земи, както и за най-ранните глаголически и кирилски паметници, произхождащи от този регион. Сходна проблематика се разисква и в книгата „Ка почецима српске писмености" (2001). В нея основите на сръбската държавност се разглеждат в тясната им зависимост от редица фактори, обсъдени между другото и с помощта на богата кирило-методиевска фактология. В третата глава на труда са представени по подобаващ начин духовното наследство на Първото бълг. царство и ролята му за началното формиране на сръбската писменост. Сред най-интересните сведения в книгата са информацията в последната част („О глагољици код Срба") и разсъжденията за обособяването на сръбската редакция на старобългарския книжовен език (Т. използва термина „старославянски").

Влиянието на ЖК като агиографски образец върху Житието на св. Симеон от Стефан Първовенчани е анализирано в статията на Т. „Трагови најстаријег словенског житија у српској средњовековној књижевности" (1979). Т. посочва сходно, на места почти идентично разработване на едни и същи агиографски топоси в двете жития – освобождаването от телесното, борбата с езичеството и ересите, „завистта на дявола" като двигател на действието, молитвата „с издигнати ръце", оттеглянето на светеца от света, смъртта на светеца и др. В статията „Дар Светога Духа и словенски језици" (1985) Т. разглежда богословската мотивация на идеята за равенство на езиците и за правото на съществуване на слав. богослужение. Той я определя като свързана с християнския празник Петдесетница, който добива окончателния си облик по времето на солунските братя, и с представата за „говоренето на езици" като дар на Светия Дух – новозаветната компенсация, дадена на апостолите, която възвръща единството на човечеството отпреди Стълпотворението. Т. подкрепя своите твърдения с анализ на различни текстове от кирило-методиевския кръг, в които Константин-Кирил е наречен „съд на Св. Дух" и „нов апостол", „защото му е даден духовният дар да говори различни езици".

Т. е автор на обзори и рецензии за именити кирилометодиевисти – Н. Л. Туницки, А. Н. Попов, Т. Д. Флоримски, В. И. Срезневски, Ив. Дуйчев, Р. Пикио, Кр. Ханик, Ю. К. Бегунов и др.

С ъ ч . : Ћирило и Методије. – Књижевност и језик, 10, 1963, 3, с. 184–193; К л и м е н т О х р и д с к и, К о н с т а н т и н П р е с л а в с к и и непознати писци. Ћирило и Методије. Житија, службе, канони, похвале. [Редакция, предговор, преводи]. Београд, 1964, 240 с.; Сликовитост казивања Константина Филозофа. – В: Стара књижевност. Београд, 1965, с. 460–466; Тројство композиције Климентових беседа. – Књижевност и језик, 13, 1966, 3, с. 227–232; I. Dujčev. Le Mont Athos et les Slaves au moyen âge. Le millénaire du Mont Athos 963–1963. (Études et mélanges. 2. Venezia, 1964, p. 131–143) (рец.). – ПКЛИФ, 33, 1967, с. 312; Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју. Крушевац, 1968, 452 с.; Уз Константиново (Ћирилово) књижевно дело. – Књижевност и језик, 16, 1969, 3, с. 193–198; Les feuillets de parchemin de l'évangéliaire du monastère de Proussos. – Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας στερεοελλαδικῶν μελετῶν, 2, 1969, p. 325–334; Константинова (Ћирилова) књижевна дела у светлости неких Фотијевих књижевноестетичких погледа. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 1. Скопје, 1970, с. 249–261; Георгија Хировоска расправа „О песничким сликама" у српском средњовековном рукопису. – Књижевна историја, 3, 1970, 10, с. 348–367; Портрет у српској средњовековној књи-

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

жевности. Крушевац, 1971, 62 с.; I. Dujčev. Slavia Orthodoxa. Collected Studies in the History of the Slavic Middle Ages. With a Preface by I. Ševčenko. London, 1970 (рец.). – ПКЈИФ, 38, 1972, с. 279–281; Ch. Hannick. Studien zu den liturgischen griechischen und slavischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien, 1972 (рец.). – ПКЈИФ, 38, 1972, с. 281–282; R. Picchio. Questione della lingua e Slavia Cirillomethodiana. (Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi. Roma, 1972, p. 7–120) (рец.). – ПКЈИФ, 38, 1972, с. 143–144; V. I. Sreznevskij. Slavjanskij perevod chroniki Simeona Logotheta. With an Introduction in Russian by G. Ostrogorsky and a Preface in English by I. Dujčev. [Reprint]. London, 1971 (рец.). – ПКЈИФ, 38, 1972, с. 145; N. I. Tunickij. Monumenta ad SS Cyrilli et Methodii successorum vitas resque gestas pertinentia. With an Introduction by I. Dujčev. [Reprint]. London, 1972 (рец.). – ПКЈИФ, 38, 1972, с. 289; T. Florinskij. Južnye Slavjane i Vizantija vo vtoroj četverti XIV veka. I–2. [Reprint]. London, 1973 (рец.). – ПКЈИФ, 39, 1973, с. 308–309; A. Popov. Istoriko-literaturnyj obzor drevne-russkich polemičeskich sočinenij protiv latinjan (XI–XV v.). [Reprint]. London, 1973 (рец.). – ПКЈИФ, 39, 1973, с. 295–297; Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Београд, 1974, 359 с. (2 доп. изд. Београд, 1990, 388 с.); Ю. К. Бегунов. Козма пресвитер в славянских литературах. С., 1973 (рец.). – ПКЈИФ, 40, 1974, с. 280–282; Кратак преглед југословенских књижевности средњега века. Београд, 1976, 172 с.; O zajedničkim osnivama književnosti i umetnosti u srednjem veku. – Савременик, 24, 1978, 7, с. 5–9; Трагови најстаријег словенског житија у српској средњовековној књижевности. – In: Studi slavistici in ricordo di Carlo Verdiani. Pisa, 1979, p. 321–325; Писац и преводилац инок Исаија. Крушевац, 1980, 110 с.; Интерпункција јужнословенских средњовековних ћирилских рукописа. – В: Текстологија средњовековних јужнословенских књижевности. Београд, 1981 (Српска академија наука и уметности. Научни скупови, 10. Одељење језика и књижевности, 2), с. 89–106; Сръбска средновековна „слава" на балкански и южнославянски светци. – Старобългарска литература, 14, 1983, с. 86–90; Дар Светога Духа и словенски језици. – Зборник Матице Српске за књижевност и језик, 33, 1985, 3, с. 545–550 (същото в: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 76–80); К изучению гимнографической деятельности Константина Преславского. – В: X Международен конгрес на славистите. Резюмета на докладите. С., 1988, с. 365; Кантакузинова похвала писана за солунску базилику Светога Димитрија. – Источник, 5, 1993, с. 49–54; Стара српска књижевност. Основе. Београд, 1994, 378 с. (2 изд. Београд, 1995); Превод стихова Георгија Памфила у „Паноплији догматици" Јефтимија Зиравина. – Зборник Матице Српске за књижевност и језик, 42, 1994, с. 469–476; Огледи и преводи. XIV–XVII век. Београд, 1995, 147 с.; Најстарији српскословенски живописац светога Прохора Пчињског. – Књижевна историја, 28 (100), 1996, с. 359–364; Најстарије житије светог Наума Охридског. – Источник, 23, 1997, с. 146–149; Служба светом Прохору Пчињском. – Источник, 24, 1997, с. 31–47; The Tower of Babel and the Understanding of Language. – Serbian Literary Magazine, N. S., 3, May–June 1998, p. 21–37; Дмитриј Сергејевич Лихачов. – Источник, 33–34, 2000, с. 5–22; Ка почецима српске писмености. Београд, 2001, 193 с. + 32 ил.; Псалтир светога Саве Српског. – Slavia, 70, 2001, 3–4 (Cyrillomethodiana. In honorem Aemiliae Blahová et Venceslai Konzal), p. 499–503; Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу. Издање текста. – ПКЈИФ, 67, 2001 (2002), с. 63–85.

Лит.: Витић З. Попис објављених радова Ђорђа Трифуновића. – В: Словенско средњовековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу. Београд, 2001, с. 9–34; Словенско средњовековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу. Београд, 2001, 745 с.

Нина Гагова

ТРОЙЦКИ, Сергей Викторович (Троицкий, С. В.) (14.III.1878–25.XI.1972) – югославски канонист от руски произход. Роден в Томск, в семейството на свещеник – преподавател в Томската духовна семинария. Завършва Тверската духовна семинария (1897), Петербургския археол. инст. със звание действ. член на Института (1900) и Петербургската духовна академия със степен кандидат по богословие и с право да получи магистърска степен без повече устни изпити (1901). От дек. 1901 е преподавател в Петербургското Александро-Невско духовно училище. От септ. 1906 е член на редакцията на сп. „Церковные ведомости". Участва в църковните съвещания през 1910 в Константинопол и в Ерусалим. През март същата година заминава в научна командировка в Б-я, Сърбия, Гърция и Света гора. В качеството си на нещатен член на Издателския съвет при Светейшия синод на Руската православна църква е изпратен в Германия да изучава издателското дело в Римокатолическата църква и присъства

на IX старокатолически конгрес в Кьолн. През май 1913 отново е командирован в *Атон*. На 27 май 1913 в Киевската духовна академия защитава магистърска дисертация на тема „Второбрачие клириков. Историко-каноническое исследование", която е удостоена с Макариевска премия. През ноем. 1913 е утвърден за член на Издателския съвет. На Поместния събор на Руската православна църква през 1917–1918 е деловодител на съборната канцелария и помощник-редактор на сп. „Церковные ведомости". Частен доц. в Катедрата по църковна история в Новоросийския унив. в Одеса (от 1919). На 25 ян. 1920 емигрира в Кралството на сърби, хървати и словенци (от 1929 – Югославия), където първоначално работи във Фак. по право в Суботица, а после – в Белградския унив. На 3 дек. 1925 Архиерейският събор на Сръбската православна църква го избира за канонически експерт. Преподавател по църковно право в Руския богословски инст. „Св. Сергий" в Париж (1925–1930; от тази длъжност се отказва поради самоволното преминаване на Инст. под защита на константинополския патриарх). През апр. и май 1929 като експерт по каноническите въпроси защитава в съдилищата на САЩ имуществото на повече от 100 енории на Руската православна църква зад граница от претенциите на „митрополита" на „Живата църква" Йоан Кедровски. Редовен проф. в Катедрата по църковно право в Юридическия фак. на Белградския унив. (1929). Чете лекции и в Богословския фак., който до 1950 се числи към същия Унив. Съветът на Белградския унив. присъжда на Т. докторска степен въз основа на магистърската му работа (1924). През 1934–1935 учебна г. е декан на Юридическия фак. в Суботица. Почетен проф. в Катедрата по църковно право в Богословския фак. на Белградския унив. (1937–1943). През 1947–1948 изнася лекции в Катедрата по църковно право на Московската духовна академия и е член на Отдела за външни църковни връзки на Московската патриаршия. От 1948 е сътрудник на Сръбската академия на науките и изкуствата, която го командирова през 1950 в Херцеговина, а през 1951 – в Дечанската лавра с цел проучване на стари слав. ръкописи. През 1956 по поръчение на Академията изследва в московски и ленинградски библиотеки ръкописи на Кормчаята. Награден е от Руската православна църква с ордена „Св. Владимир" (1961). Д-р по църковно право на Московската духовна академия за цялостната си научна дейност (1961). Умира в Белград.

Кирило-методиевската проблематика се появява сравнително късно в научните изследвания на Т. и е свързана с каноническите книги Номоканон и особено със ЗСЛ. Т. създава т.нар. македонска теория за произхода на *Законь соудный людьмъ*, според която паметникът е дело на слав. първоучител Методий по времето, когато е бил управител на македонското княжество Стримон, и е предназначен за войската на това княжество. Целта е била да се подпомогне борбата с престъпността сред подчинената на Методий слав. войска чрез углавни санкции и църковни епитимии и да се укрепи верността ѝ към Византия чрез внушаване на виз. църковно-политическа идеология и щедро удовлетворяване на материалните ѝ нужди. Според Т. ЗСЛ първоначално е бил написан не с глаголица и не с кирилица, а с грц. азбука (основание за това са две грешки при предаването на цифри). Македонската теория е подложена на сериозна критика – особено от страна на М. *Андреев* и В. Прохазка, но от различни гледни точки (двамата специалисти са защитници съответно на бълг. и на моравската теория за произхода на паметника). И двамата не намират никакви доказателства в подкрепа на тезата на Т. Същевременно Андреев открива и положителни моменти в

трактовката на Т., която „е несъмнено пенна с новите тълкувания на отделни статии на Закона – някои от тези тълкувания съставляват принос за неговото правилно разбиране". Приносни моменти Андреев вижда в обясняването на текста, установяващ санкции срещу продажбата на свободен човек, както и в тълкуването за отклика на материалните нужди на войската и за разделянето на военната плячка на две части. Но Андреев веднага подчертава, че тези аргументи не подкрепят нито тезата за Методиевото авторство, нито македонската теория за произхода на паметника. Той не приема и твърдението, че ЗСЛ е бил написан първоначално на грц. език, тъй като то се основава само върху две грешки в буквените означения, а тезата за създаването на ЗСЛ в македонското княжество Стримон намира за несъстоятелна поради липсата на каквито и да било данни, че там са съществували условия, налагащи създаването му.

Т. се спира по-обстойно и на въпросите за възникването на слав. *Номоканон* и за преводаческото изкуство на Методий. Като обсъжда приетото в науката мнение, че се е съхранил Методиевият превод само на Синагогата на Йоан Схоластик, той анализира възможните подбуди, обусловили решението на първоучителя да избере за превод сборник, съставен през VI в. и съдържащ канони от IV и V в. Според Т. Методий е избрал именно Синагогата преди всичко поради това, че във времето на борби за първенство между Стария и Новия Рим тя, като дело на антиохиец, е била извън тези борби и напълно е отговаряла на Методиевите възгледи за равноправие и независимост на двете църкви, докато по-късните канонически сборници вече вземат печия страна. Методий не само превежда, но и значително съкращава грц. Синагога, като систематично не включва каноните, върху които Рим се е опитвал да гради своето църковно господство. Това са текстове, които по негово време вече са имали само историческо, а не практическо значение. Т. изтъква, че с този подбор Методий не е превишавал властта си, тъй като преводът е бил предназначен за неговата епархия, в която той като епископ е имал законодателна власт. Т. оценява високо преводаческото майсторство на Методий, проявяващо от пълното съобразяване с особеностите на структурата на слав. език. Потърсен е отговор и на въпроса за произхода на трактата за преимуществата на константинополския патриаршески престол и на папската схолия към него, включени без тълкуване в краткия Номоканон. Като критикува схващанията за схолията на А. С. Павлов, на католическия учен М. Жюжи, на Фр. *Гривец* и др., Т. достига до изводите, че папската схолия е била съставена от мисионери на Римската църква и е била добавена към статията по време на тяхното управление на Бълг. църква през 866–869, т. е. преди Константинополския събор през 869–870, като „корекция на източния папизъм от гледна точка на западния папизъм", а слав. превод на статията и на схолията към нея е бил направен в последната четвърт на IX в. в Източна България, вероятно в Преслав, от член на литературния кръг, който не е притежавал подготовка за такава работа. Според Т. мнението за съставянето и превода на папската схолия от солунските братя се опровергава от истор. данни, от съдържанието и езика на самата схолия, от идеологията на слав. апостола, съвършено чужда както на източния, така и на западния папизъм, от общия характер на дейността на солунските братя, които през целия си живот работят в полза на равноправието и независимостта на националните църкви.

Съч.: Церковный собор и миряне. – Церковный вестник, 31, 1905, 44, с. 1378–1381; 45, с. 1412–1417; 46, с. 1445–1448; Проблема воссоединения с Англиской Церковью. – Странник, I,

1909, 1, с. 336–359; Апостольское преемство. – Странник, 1, 1909, 2, с. 36–48, 385–403; Второбрачие клириков. Историко-каноническое исследование. СПб., 1912, 8+286 с.; Диакониссы в Православной церкви. СПб., 1912, 352 с.; Учение св. Григория Нисского об именах Божиих и „относительное" поклонение. СПб., 1914, 16 с.; Учение афонских имябожников и его разбор. СПб., 1914, 22 с.; Об именах Божиих и имябожниках. СПб., 1914, 200 с.; Проблема брака в християнском сознании. – В: Православие и культура. Сборник религиозно-философских статей. Берлин, 1923, с. 87–112; Что такое живая церковь. Варшава, 1927, 83 с.; Размежевание или раскол. Paris, 1932, 151 с.; Христианская философия брака. Paris, 1933, 221 с.; Суштина и фактори аутокефалије. – Архив за правне и друштвене науке, 26 (43), 1933, 1, с. 186–200; Цариградска црква као фактор аутокефалије. – Архив за правне и друштвене науке, 34 (51), 1937, 1, с. 20–38; Византийские помоканоны, их сербские коррективы и дело патриарха Никона. – Вестник Русского Западно-европейского патриаршего экзархата, 23, 1955, с. 193–213; Da li je slovenski nomokanon sa tumačenjima postojao pre svetog Save? – Slovo, 4–5, 1955, p. 111–122; Апостол славянства св. Мефодий как канонист. – Журнал Московской патриархии, 1958, 3, с. 38–51; 1961, 12, с. 49–59; Об устройстве церкви. – Вестник Русского Западно-европейского патриаршего экзархата, 29–30, 1958 (същото Париж, 1958); Из истории спора Старого Рима с Новым. – Вестник Русского Западно-европейского патриаршего экзархата, 30–31, 1959, 1–3, с. 2–23; О неправде карловацкого раскола. Париж, 1960, 148 с.; Спор старог Рима са новим на странама словенске Крмчије. Београд, 1960, 68 с.; Кто включил папистическую схолию в православную Кормчую. – Богословские труды, 2, 1961, с. 5–61; Святой Мефодий как славянский законодатель. – Богословские труды, 2, 1961, с. 83–141; Закон судный людем краткой редакции. Подг. к печ. М. Н. Тихомиров, Л. В. Милов. М., 1961 (рец.). – Slovo, 13, 1963, p. 203–212; Закон судный людем как памятник византийского права. – In: Actes du XIIe Congrès International d'Études Byzantines. 2. Belgrade, 1964, p. 525–529; Да-ли је „Закон судный людем" саставио свети Методије или бугарски кнез Борис? – Историјски часопис, 14–15, 1965, с. 506–515; Διὰ ποῖον, πότε καὶ ποῦ συνέταξεν ὁ Ἅγιος Μεθόδιος τοῦ „Νόμου διὰ τεν δίκασιν τῶν ἀνθρώπων". – Ἐκκλησία, 43, 1966, p. 16–17, 412–417; Кто составил „Закон судный людем"? Святой Мефодий или болгарский князь Борис составил „Закон судный людем"? – Ежегодник Православной церкви в Чехословакии, 1967, с. 124–138; Святой Мефодий или болгарский князь Борис составил Закон судный людем. – Богословские труды, 4, 1968 (1969), с. 117–126; Мефодий как автор „Закона судного людям". – В: Македония и македонцы в прошлом. Скопје, 1970, с. 441–453; Номоканон св. Мефодия и его важность за наше время. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 1. Скопје, 1970, с. 261–273; Для кого, когда и где св. Мефодий составил „Закон судный людем"? – Ежегодник Православной церкви в Чехословакии, 1973, с. 49–58.

Лит.: Андреев М. В Македония ли е бил създаден „Закон соудный людьмь" и славянският първоучител Методий ли е негов автор? – Хиляда и сто години, с. 321–337; Proházka V. Tři nové marné pokusy o prokázání bulharského a makedonského původu Zákona sudného ljudem. – Slavia, 33, 1964, p. 262–267; Тарасьев В. прот., А. Осипович. Памяти профессора Сергея Викторовича Троицкого. – Журнал Московской патриархии, 1973, 12, с. 15–17.

Мария Райкова

ТРОПА̀Р (грц. τροπάριον, старобълг. тропарь, трепарь) – едностройфична жанрова форма, основно понятие на виз. химнография. Възниква като кратка молитва в ритмична проза, вмъквана след всеки стих на изпълняваните по време на вечернята или на утринната псалми. По своята позиция и начин на въвеждане най-ясно разкрива връзката си с припевите към отделните псалмови или библейски стихове. Според данните от източниците през V в. Т. вече е изграден като строфическа форма с определено място и самостоятелна роля в утринната или вечерната служба в древното богослужение на източното монашество. В химнографията терминът се прилага с две значения, произтичащи от употребата му в богослужебната практика и от назоваването му в ръкописните източници. I. Като родово понятие той означава песнопение, химн с определен напев, за което свидетелства етимологията на думата, свързана с грц. τρόπος – 'начин на музикално изпълнение, напев, лад'. В най-ранните богослужебни източници от V–VI до X в., а в отделни кодекси и до по-късно, названието се отнася към химните след псалмовите стихове, независимо от тяхната позиция,

предназначение и дължина. В широкия смисъл терминът се прилага към повечето предназначени за пеене поетически текстове с литургическа употреба. От тази гледна точка той обхваща и други химнографски форми – *стихира*, ексапостиларий и *светилен*, *седален* и ипакои, *ирмос*, *кондак* (в по-късната му форма) и *икос*, а *канонът* може да се разглежда като система от Т. Понятието обаче рядко се използва за поетическите текстове от библейски произход с литургическа употреба и никога не се отнася към някои специфични песнопения като херувимската песен и трисветия химн, а също и към стиховете на кондака (в първоначалната му форма) или към кратките рефрени. Известният от ранната палестинска и грузинска монашеска традиция архаичен сборник, наречен Тропологий (грц. τροπολόγιον), представя тропарен репертоар в широкия смисъл на понятието, без оглед на конкретното приложение на песнопенията. II. Като видово понятие терминът назовава самостоятелна строфа с две основни функции. 1. Т. е отделна обособена единица, изпълнявана на точно определено място в службата; изразява в стегнат вид същността на празника. Когато се вмъква в края на вечернята, се нарича отпустителен Т. (грц. ἀπολυτίκιον), когато стои след псалм 117 – Т. на „Бог Господ", а освен това се включва и на часовете. В тази функция се появяват осемте възкресни Т. (по един за всеки глас) и Т. за празниците от годишния кръг, като за някои честванията с голямо значение (Рождество Христово, Богоявление, Велики петък) се изпълнява поредица от специални Т. на часовете. Осемте възкресни Т. съставят най-древния и устойчив елемент на неделното богослужение. В средновековните южнослав. кодекси до XIV в. те са в началото на утринната за съответния глас, а в ръкописите след XIV в. и в съвременните богослужебни книги се поставят в края на неделната вечерня като отпустителни. Т. за празниците от подвижния и неподвижния цикъл в кодексите завършват репертоара за вечерния дял – поместват се като отпустителни. Те се включват не само в химнографските сборници, но и в други богослужебни книги – *Часослова*, Пролога, *Паримейника*, календари на апостоли и евангелия, *месецослова* на *Типика*. В песенното последование на Великата константинополска църква първостепенна роля играят Т., наречени пентикостарионни поради тяхното включване в утринната след псалм 50. Песнопения с такава позиция се намират и в някои слав. ръкописни октоиси и минеи от XIII и XIV в., в чиито литургически указания те са означени като пендекостарь или πεντηκοστάριον. В тясното си значение терминът се прилага и към степенните Т., обособени според общата им образност и общия начин на изпълнение; те заемат централно място в утринната служба в неделя. 2. Т. е основна единица за изграждане на канона. Тази негова функция се приема за вторична спрямо самостоятелното му приложение. Всяка от песните на даден канон се състои от еднакъв брой Т., обединени смислово, формално и мелодически. Първият Т., наречен ирмос, задава ритмо-мелодическия образец за изпълнението на останалите, а последният задължително е посветен на Богородица. За някои виз. автори е характерно редовното включване и на други Т. преди богородичния – по два мъченични в голяма част от каноните на *Йосиф Химнописец* или троичен, типичен за каноните на *Теодор Студит*. В ръкописните източници и в редица изследвания Т. се назовават и строфите, които се пригласят към формиращите III антифон стихове на евангелските блаженства (Мт 5: 3-12). Блажените Т. (грц. μακαρισμοί, старобълг. блаженни) принадлежат към изменяемата част на литургията. Структурирани са по модела на канона: в началото стои ирмос, задаващ образеца за изпъл

нение, предпоследният Т. е троичен, а последният – богородичен. В съвременната практика блажени Т. в буквалния смисъл на думата съдържа единствено *Октоихът*. За празниците от подвижния и неподвижния цикъл (извън кръга на големите господски и богородични празници, за които се изискват специални празнични антифони) ролята на блажени се поема от песен на изпълнявания на утринната канон. Съществуват обаче свидетелства, че за най-ранното старобълг. манастирско богослужение са характерни специални блажени Т. и за по-големите празници от неподвижния календар. Подобна особеност предполага влияние на стара палестинска (или ерусалимска) традиция.

Класификацията на Т. по тематика и свързаното с нея богослужебно предназначение обхваща следните негови разновидности: възкресен (ἀναστάσιμον), богородичен (θεοτοκίον), мъченичен (μαρτυρικόν), кръстовъзкресен (σταυροαναστάσιμον), кръстобогородичен (σταυροθεοτοκίον), троичен (τριαδικόν), заупокоен (νεκρώσιμον), покаен (κατανύκτικον).

Произведенията на старобълг. църковнопесенна поезия свидетелстват, че книжовниците са създавали Т. както в самостоятелната им функция, така и като елемент от канони. Съществуват поредици блажени Т. за някои от големите празници, за които също се предполага непреводен (оригинален) произход.

Лит.: Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453). München, 1897, p. 695–696; Скабалланович М. Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением. 1. Киев, 1910, с. 327–330, 365–366, 376–377, 383; 2. Киев, 1913, с. 180–184, 213–215, 238–240, 250–251; 3. Киев, 1915, с. 17–19 (фототипно изд. М., 1995); Tillyard H. J. W. The Antiphons of the Byzantine Octoechus. – Annual of the British School at Athens, 36, 1935–1936, p. 132–141; 37, 1937, p. 255–267; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 262–266; Wellesz E. A History of Byzantine Music and Hymnography. Oxford, 1961, p. 171–179, 243–244; Μπεκατώρος Γ. Μακαρισμοί ἐν τῇ Τάξει Λατρείας. Ὄρους, Ἐπί, Ὁμιλία. – In: Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία. 9. Ἀθῆναι, 1966, col. 865; Di Salvo P. Considerazioni sulli Stichera del vespero e delle laudi dell' októechos bizantino della domenica. – OChP, 33, 1967, p. 161–175; Wellesz E. Early Medieval Music up to 1300. London, 1967 (The New Oxford Dictionary of Music, 2), p. 19–30; Τωμαδάκης Ν. Τροπάριον. – In: Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἐγκυκλοπαιδεία. 11. Ἀθῆναι, 1967, col. 865; Husmann H. Hymnus und Troparion. Studien zur Geschichte der musikalischen Gattungen von Horologion und Tropologion. – Jahrbuch des Staatlichen Instituts für Musikforschung Preußischer Kulturbesitz, 1971, p. 7–86; Трифуновић Ђ. Азбучник српских средњовековних књижевних појмова. Београд, 1974, с. 28, 330–331; Момина М. Песнопения древних славяно-русских рукописей. – В: Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 2., 2. М., 1976, с. 455, 456–457, 479–480; Strunk O. Tropus and Troparion. – In: Strunk O. Essays on Music in the Byzantine World. New York, 1977, p. 268–276; Szövérffy J. A Guide to Byzantine Hymnography. A Classified Bibliography of Texts and Studies. 1. Brookline, Mass.–Leyden, 1978 (Medieval Classics: Texts and Studies, 11), p. 99–110; 2. Brookline, Mass. – Leyden, 1979 (Medieval Classics: Texts and Studies, 12), p. 300–302; Мирковић Л. Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве. 1. Београд, 1982, с. 227–231, 239; Petrović D. Osmoglasnik u muzičkoj tradiciji južnih Slovena. 1. Beograd, 1982, p. 29–31; McGreer E. Troparion. – In: Oxford Dictionary of Byzantium. 3. Oxford, 1991, p. 2124; Hannick Ch. Die byzantinischen liturgischen Handschriften. – In: Kaiserin Theophanou. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin. 2. Köln, 1991, p. 33–40; Христова И. Тропарите в Енинския апостол. – Palaeobulgarica, 18, 1994, 4, p. 86–102; Станчев Кр. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С., 1995, с. 66–67; Желязкова В. Тропарите в състава на Простия пролог. – Palaeobulgarica, 19, 1995, 1, p. 78–90; Johnson M. Observations on the Hymnography of Certain Medieval Slavic Parimejniks. – Српски језик, 2, 1997, 1–2, с. 363–375; Верещагин Е. Новонайденные тексты гимнографии Кирилло-Мефодиевского времени: исчезнувший жанр праздничных блажен. – Bsl, 60, 1999, p. 495–538; Пентковский А., М. Йовчева. Праздничные и воскресные блаженны в византийском и славянском богослужении VIII–XIII вв. – Palaeobulgarica, 25, 2001, 3, p. 31–60.

Мария Йовчева

ТРОСТ, Клаус (Trost, K.) (20.VII.1934) – немски славист. Роден в Кайзерслаутерн, Германия. Следва славистика, сравнително езикознание и индо-иранистика в Саарбрюкен при Л. *Садник*, Х. Якше и М. Майерхофер. Промовира през 1965 с изследването „Perfekt und Konditional im Altkirchenslavischen" (отпечатано през 1972) при Садник. Асистент в Саарбрюкен (1965–1969) и Вюрцбург (1972–1975), доц. във Вюрцбург (1975) и проф. в Регенсбург (1977), където е и член на университетския Академичен съвет (Сенат) през 1986–1988. Хабилитационният му труд е върху преводаческата теория и практика на късния църковнославянски: абстрактни съществителни в превода на Шестоднева в Загребския сборник от 1469 (1972, отпечатан през 1978).

Научните интереси на Т. са насочени както към езиковедски, така и към литературоведски проблеми: истор. и дескриптивна граматика на слав. езици, сравнително слав. и индоевроп. езикознание, слав. аспектология, лексикология (с особен оглед на старобълг. и руски език), съпоставителен езиков и литературен анализ, старобълг. литература, руска литература. Подчертаната му склонност към теоретични занимания го довежда до някои неконвенционални резултати в областта на общата семантика, теорията за глаголната структура на действието, теорията на превода.

В диахронното си изследване „Perfekt und Konditional im Altkirchenslavischen" Т. разглежда старобълг. глаголна система (отразена в старобълг. паметници Мар. ев., Зогр. ев., Асем. ев., Сав. кн., Син. евх., Син. пс., Супр. сб., Клоц. сб. и издадените 3 т. от Шестоднева) като продукт на истор. развитие. Работата се състои от пет дяла: I. Кратък обзор на слав. глаголна система (с критическо представяне на публикациите върху индоевроп. система от начини на глаголно действие, върху слав. глаголен вид и неговия произход и с характеристика на индоевроп. синтетичен перфект). II. Заместници на синтетичния перфект в славянски (това са голям брой глаголи за състояние, които съдържат в инфинитивната си основа индоевроп. перфектно-претеритален суфикс *-e-*; в балтийски и славянски перфектният презенс се слива с перфектния претерит, в резултат на което се оформя самостоятелен глаголен тип; от стария перфектен презенс се образува сег. време, а от стария перфектен претерит – претерит от глаголи за състояние). III. Причастие на *-l* (изследва се неговото формообразуване, значенията и функциите му в индоевроп., праслав. и специално в старобълг. език, проследява се отношението му към начините на глаголното действие и глаголния вид и се стига до определяне на значението на двете глаголни категории – т. нар. перифрастичен перфект – дял IV, и перифрастичен кондиционал – дял V). Проследено е отношението на старобълг. паметници към грц. оригинал. За основа на семантичната класификация на еловата перифраза служи начинът на действие на изходния глагол, който е примарен по отношение на глаголния вид. За пръв път Т. разграничава перифрастичен перфект на недуративни (т. е. пунктуални) от дуративни (т. е. непунктуални) глаголни действия. Описана е синтактичната употреба на старобълг. кондиционал в зависими финални, повелителни, ирреални условни изречения, както и в независими условни изречения и при косвени въпроси.

Отделно Т. разглежда на сравнителна основа сходствата при образуването на **-lo-* причастието и различията в употребата му като елемент на перифрастичен перфект в старобълг. и староармански език (1968).

Друг опит за представяне на ролята на глаголните начини на действие при оформянето на глаголния вид в най-ранния период от развитието на слав. езици е изследването върху сегашните дейтел-

ни причастия от перфективни глаголи в старобългарски (1966–1967). Т. доказва със старобълг. материал тезата за определяне на аспектното партиципиално значение в зависимост, първо, от начина на изходното глаг. действие, второ, от номинализирането на това значение и, трето, от синтактичното му отношение към главния глагол на изречението.

Т. привежда данни от развоя на слав. глаголна система, за да определи етимологически мястото на слав. *mьrtvъ (1967). Свързва го с причастие на *-to- (<idg. *mrtós), т. е. *mьrtъ, което впоследствие загубва връзката си с пасива, придобива значение на номинативно състояние 'мъртъв' и влиза в семантична опозиция с прилагателното *qu̯i̯u̯ós 'жив', по аналогия на което се асимилира и по форма: *mьrt- + *-ǫs → *mьrtvъ.

Въз основа на руски, отчасти и на старобълг. материал (1978, 1986), но предимно в общотеоретичен план Т. разработва теорията за структурата на глаголното действие, която е в основата на най-новите проучвания върху глаголния вид. Тясно свързана с търсенията му в тази област е и подробно изградената система от понятия (в по-голямата си част – нови), чието постепенно оформяне проследява в поредица от статии и студии. Стремежът му е да постигне ясно диференциране между разграничаваните от него равнища на глаголната семантика: продължителност на действието, темпоралност, Zeitebene (различават се: дуративни, недуративни, пердуративни, т. е. с ограничена във времето продължителност, глаголи и съответни семантични подгрупи) и начин на протичане на действието, акционалност, Handlungsebene (различават се: каузални – за причина, финални – за цел, релационни – за отношение, глаголи и съответни семантични подгрупи). Системата на глаголната структура на действието (Aktionalität, Handlungsstruktur) е маркирана чрез понятията начин на действие (Handlungsart), начин на протичане (Vollzugsart) и вид на действието (Handlungsaspekt), които са нелексикално-семантични структурни елементи на глаголното съдържание. На равнището на темпоралността глаголите по вид са свършени и несвършени, на равнището на акционалността те също се противопоставят по вид: финалните са агентни (означават волево действие), каузалните и релационните глаголи – неагентни. Според Т. следователно видът не е само глаголната категория в традиционния смисъл на това понятие, ограничена в областта на глаголната продължителност на действието. Т. разграничава различни аспектни равнища: на глаголната темпоралност – Zeitaspekt (свършени и несвършени глаголи), на глаголния начин на действие – Handlungsaspekt (детерминираност – недетерминираност, интенционалност – неинтенционалност), на изречението – Satzaspekt (актив – пасив, лично – безлично изречение и т. н.), т. е. аспектът е присъщ на всички нелексикално-семантични и функционални структурни елементи на глаголното значение. Освен това Т. разработва семантични индикатори и тестове за практическото определяне на

Клаус Трост

финалните, каузалните и релационните глаголи (1982), описва функциите на префиксите (1983) и суфиксите (1984) в системата на глаголния вид и начин на действие, както и акционалната структура на старобълг. глагол (1986). Чрез диахронен анализ уточнява парадигматичната връзка между слав. идѣти : шьлъ : ходити (1978) и тяхната глаголна семантика, което го води до ново обяснение на проблема и за руските глаголи-двойки за движение (1978).

Нов етап в изследването на взаимодействието между преводаческа теория и практика в кирило-методиевската литературна традиция до XV в. е хабилитационният труд на Т., който се откроява и с теоретичните си постановки, и с методиката на конкретния езиков анализ. Няколко глави от уводната част представят мястото на Загребския сборник от 1469 и специално на съдържащия се в него Шестоднев в духовната и литературната среда на епохата, кодикологични данни за паметника и неговото съдържание. За да очертае езиковите му особености, Т. използва за сравнение превода на Шестоднева от *Йоан Екзарх*, евангелски цитати и материал от Супр. сб., наблюденията над превода на Диадектиката на *Йоан Дамаскин* на Е. Вайер, творбите на Григорий Цамблак и *Константин Костенечки*, отразили преводаческите концепции на търновския книжовнически кръг. Т. очертава, от една страна, преводаческите концепции на Константин-Кирил (отразени в *Македонския кирилски лист*) и от друга, преводаческите принципи на преславските книжовници (според Пролога към Богословието на Йоан Екзарх). Тук вниманието е насочено към третия преводачески период (XIV–XV в.), който се разглежда като продължение на най-ранните Кирило-Методиеви принципи за идентичност на съдържание и форма, на израз и смисъл между оригинал и превод. В светлината на преводачески и езикови признаци Т. очертава насоките за датирането на среднобълг. превод на Шестоднева най-късно от първата половина на XV в. (с. 70), въпреки че според изброените преводачески решения (с. 43–70) той би трябвало да се отнесе към втората половина на XIV в. Специално внимание заслужават уводните теоретични постановки и въведената (до голяма степен собствена) терминология (с. 13–22), които Т. вече е изяснил в друга своя публикация (1976) върху терминологията на теорията и анализа на превода. Важно е разграничението, направено между преводаческа практика, преводаческа техника и преводачески стил, между отделните равнища на изходния текст и съответствията им в превода. В зависимост от тях Т. различава формално, функционално и семантично вариране в превеждащия език и очертава критерии за характеризиране на преводния стил на цяла епоха. Втората част на работата (с. 75–294) обхваща същинския анализ на езиковия материал. Посочват се три конститутивни признака за определяне на абстрактните съществителни – семантичен, трансформационен и словообразувателен. Основен за класификацията е комбинираният семантично-формален критерий, който дава възможност на Т. да установи различните степени на съответствие между оригинала и превода в областта на изследваната категория имена. По прецизност и изчерпателност осъщественият в широк културно-истор. аспект филологически и езиков анализ е новост в палеославистиката, особено с въведеното от автора разграничение между калка (Lohnübersetzung), паралелно образуване (Parallelbildung) и абсолютни 1:1 слав.-грц. съответствия (Glied-für-Glied-Paraphrase). Отделени са три словообразувателни групи абстрактни съществителни: с непродуктивни суфикси, със средно продуктивни суфикси (-ьба, -ница, -ота, -ета, -ѧние/-ание, -ица, -ость), със силна продуктивност на суфиксите

(-ние, -ение, -тие, -ьство, -ьствие). В последната глава са разгледани сложни думи с пръв елемент име или наречие в съпоставка с превода на съответните грц. композита в Шестоднева на Йоан Екзарх. Следва кратка част за чуждите думи в Шестоднева на Загребския сборник и на Йоан Екзарх.

Т. е автор на рецензии върху трудове по слав. словообразуване, лексикология, синтаксис и др. (от Х. *Кайперт*, Х. Гейр, Фр. Копец, Ф. Отен, Г. Ресел, Р. Рьод, Е. *Кошмидер*, Х. Шалер и др.).

Съч.: Die aktiven Präsenspartizipia perfektiver Verba im Altkirchenslavischen. – AnzSPh, 1, 1966, p. 31–51; 2, 1967, p. 27–47; Slav. *mьrtvъ 'tot'. – Die Sprache, 13, 1967, p. 52–60; Der russische Satztypus 'gromom ubilo čeloveka'. – In: Slavistische Studien zum VI. Internationalen Slavistenkongreß in Prag 1968. München, 1968, p. 194–214; Die Perfektperiphrase im Altkirchenslavischen und Armenischen. Ein Beitrag zur vergleichenden Syntax. – Indogermanische Forschungen, 73, 1968, p. 87–109; Die Adverbialpartizipia auf -'a- von perfektiven Verben im Russischen. – AnzSPh, 3, 1969, p. 26–58; 4, 1970, p. 62–71; Zur Struktur passivischer Sätze im Russischen, namentlich in den nordgroßrussischen Dialekten. – Die Sprache, 18, 1972, p. 9–23; Perfekt und Konditional im Altkirchenslavischen. Wiesbaden, 1972, 160 p.; Die übersetzungstheoretischen Konzeptionen des Kyrillisch-mazedonischen Blattes und des Prologs zum Bogoslovie des Exarchen Joann. Zugleich ein Beitrag zur Frage der Autorschaft Konstantin-Kyrills. – In: Slavistische Studien zum VII. Internationalen Slavistenkongreß in Warschau 1973. München, 1973, p. 497–525; Karamzin und das Igorlied. Ein Beitrag zur Kontroverse um die Echtheit des Igorliedes. – AnzSPh, 7, 1974, p. 128–145; Übersetzungswissenschaftliche Terminologie und Übersetzungsanalyse (am Beispiel der russisch-deutschen Übersetzung). – Folia Linguistica, 10, 1976, 3–4, p. 197–216; Zur Definition der Abstrakta (am Beispiel von Russisch und Deutsch). – Indogermanische Forschungen, 81, 1976, p. 221–239; Verbalaspekt und Satzaspekt. Thesen zum Aspektcharakter von Aktiv und Passiv im Russischen unter Berücksichtigung des Deutschen. – Sprachwissenschaft, 2, 1977, p. 1–26; Untersuchungen zur Übersetzungstheorie und -praxis des späteren Kirchenslavischen: Die Abstrakta in der Hexaemeron-Übersetzung des Zagreber Zbornik von 1469. München, 1978, 381 p.; Slav. *iděti : *šьdь : choditi und das Problem der Fortbewegungsverba. – WSl, 23, N. F. 2, 1, 1978, p. 115–121; Verbale Zeitstruktur, verbale Handlungsstruktur und die paarigen Fortbewegungsverba im Russischen. Ein Beitrag zur Aspektologie des russischen Verbums. – Folia Linguistica, 12, 1978, 3–4, p. 385–404; Entwicklung und Stand der Kontroverse um die Echtheit des Igorliedes. – In: Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft: Slavica Aenipontana, 3, Innsbruck, 1980, p. 149–152; Extralinguistische Prozessualität und Verbalsemantik. – Perspektiven der Philosophie, Neues Jahrbuch, 6, 1980, p. 269–296; Zur literarischen Polemik im Igorlied und im Karamzins Il'ja Muromec (unter vergleichender Berücksichtigung der Zadonščina). Ein Beitrag zur Frage einer Igorlied-Autorschaft N. M. Karamzins. – In: Festschrift für Linda Sadnik zum 70. Geburtstag. Freiburg i. Br., 1981, p. 145–168; Die Germanismen des Igorliedes. – AnzSPh, 13, 1982, p. 25–28; Zur Unterscheidung der finalen, der kausalen und der relationalen Verben. Ein Beitrag zur Theorie der verbalen Handlungsstruktur. – Sprachwissenschaft, 7, 1982, p. 168–196; Die Funktionen der Präfigierung im System von Aktionsart und Aspekt im Russischen. – In: Studia Slavica in honorem viri doctissimi Olexa Horbatsch. Festgabe zum 65. Geburtstag. München, 1983, p. 200–228; Die Funktionen der Suffigierung im System von Aktionsart und Aspekt im Russischen. – In: Aspekte der Slavistik. Festschrift für Josef Schrenk. München, 1984, p. 252–270; Der Genetiv-Akkusativ im Russischen als Kategorie der Handlungsfähigkeit (Agentivität). – In: Festschrift für Wolfgang Gesemann. 3. Beiträge zur slawischen Sprachwissenshaft und Kulturgeschichte. Neuried, 1986 (Slavische Sprachen und Literaturen, 8), p. 345–360; Die verbale Handlungsstruktur im altbulgarischen Verbalsystem. – In: Einundzwanzig Beiträge zum II. Internationalen Bulgaristik-Kongreß in Sofia 1986. Neuried, 1986, p. 423–435; Zur Rolle der verbalen Handlungsstruktur im russischen Verbalsystem. – In: Festschrift für Herbert Bräuer zum 65. Geburtstag am 14. April 1986. Köln–Wien, 1986, p. 625–639; Agentivität und Inagentivität im serbokroatischen Verbalsystem. – In: Dona Slavica Aenipontana. In honorem Herbert Schelesniker. München, 1987, p. 215–221; Zur semantischen Klassifizierung der Substantive im Russischen. – ZSPh, 48, 1988, p. 241–248; Die Aktualitätsstruktur im tschechischen Verbalsystem. – SPFFBU, A: Rada Jazykovědna, 45, A44, 1992, p. 75–89; Zur semantischen Klassifikation der Substantive und des Genetiv-Akkusativs im Russischen. Regensburg, 1992, 185 p.

Лит.: Scholz Fr. – Die Sprache, 20, 1974, 1, p. 104 (рец.); Trummer M. – AnzSPh, 9, 1977, p. 467–472 (рец.); Keipert H. – Kratylos, 24, 1979 (1980), 1, p. 131–135 (рец.); Pohl H. D. – Die Sprache, 20, 1979, 1, p. 122 (рец.); Miklas H. – Palaeobulgarica, 4, 1980, 3, p. 98–111 (рец.); Mineeva A. – Palaeobulgarica, 4, 1980, 1, p. 104–107 (рец.); Zlatanova R. Ein Kapitel Geschichte der Slawistik in der BRD. Paläoslawistik an der Universität des Saarlandes (1959–1969). – Palaeobulgarica, 4, 1980, 2, p. 88–106; Вепцаргии Е. – СС, 1981, 4, с. 106–108 (рец.); Стефановић Д. – ЈФ, 37, 1981, с. 293–296 (рец.); Blahová E. – Slavia, 50, 1981, p. 81–84 (рец.); Freydank D. – ZS, 26, 1981, p. 791–794 (рец.); Weiher E. – AnzSPh, 12, 1981, p. 199–202 (рец.); Wedel E. Zur Entwicklung der Slavistik an der Universität Regensburg. –

In: Materialien zur Geschichte der Slavistik in Deutschland. 1. Berlin, 1982, p. 173–183; Zlatanova R. Die Schule von Prof. Linda Sadnik und ihr Beitrag zur Paläobulgaristik. – In: Bulgarien: Internationale Beziehungen in Geschichte, Kultur und Kunst. Neuried, 1984, p. 251–260; Mehlig H. R. – Russian Linguistics, 9, 1985, p. 125–129 (рец.); Kürschners Deutscher Gelehrten-Kalender. 15 изд. Berlin–New York, 1987, p. 4671; Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag. München, 1999 (WSl. Sammelbände, 5), 355 p.; Hansack E., W. Koschmal, N. Nübler, R. Večerka. Zum Geleit. – In: Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag. München, 1999, p. 7–9; Systematisches Schriftenverzeichnis. – In: Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag. München, 1999, p. 11–18.

Румяна Златанова

ТРУБЕЦКÒЙ, Николай Сергеевич (16/28.IV.1890–25.VI.1938) – руски езиковед. Роден в Москва, където получава основно образование. Баща му – княз С. Н. Трубецкой, е проф. по философия и ректор на Московския унив. По време на следването си в Историко-филологическия фак. на Московския унив. (1908–1913) Т. изучава народопсихология, философия на историята, методология на историко-филологическото познание, санскрит, общо и индоевроп. езикознание. Негови преподаватели са В. К. Поржезински, В. Н. *Щепкин* и М. М. Покровски – последователи на основателя на Московската лингвистична школа Ф. Ф. *Фортунатов*. През 1913–1914 Т. слуша в Лайпцигския унив. лекциите на Фр. К. Бругман, А. *Лескин* и Е. Виндиш. Под влияние на А. А. *Шахматов* и Н. Н. *Дурново* се насочва към проучвания в областта на славистиката. Частен доц. в Московския унив. (1915–1916). Ръководител на Катедрата по сравнително езикознание в Унив. в Ростов на Дон (1918). Емигрира в Б-я (1920) и в продължение на две учебни години е доц. по сравнително езикознание в Софийския унив. От 1922 е редовен проф. по слав. езици и литератури във Виенския унив., където след смъртта на В. *Ягич* (1923) ръководи Катедрата по слав. филология. От Виена Т. активно сътрудничи на Пражкия лингвистичен кръжок – център на новата за онова време структурална лингвистика и фонология. Член-кор. (1925) и действ. член (1930) на Австрийската АН. Умира във Виена.

Т. работи в областта на теоретичното езикознание, на индоевроп. (главно слав.), угро-финските и кавказките езици, върху отделни проблеми на руската литература, история, фолклор и култура. Най-значителният му теоретичен принос в общото езикознание е посмъртно издаденият му труд „Grundzüge der Phonologie", 1939 (руски превод „Основы фонологии", 1960), в който са изследвани фонологичните системи на повече от сто езика, като е отделено внимание и на бълг. език, и подробно е разработена теорията за фонологичните опозиции. Много ценни са работите на Т. по морфонология – гранична област между фонологията и морфологията, в която той включва теорията за фонологичната структура на морфемите, теорията за комбинаторните звукови промени в морфемите и теорията за звуковите редувания с морфологична функция. Задача на морфонологията според него е установяването на типовете звукови структури на различните видове морфеми (срв. статията „Gedanken über Morphonologie", 1931; руски превод „Некоторые соображения относительно морфонологии", 1967).

Широко замисленият славистичен труд на Т. върху историята на възникването и разпадането на общослав. праезик остава незавършен поради ранната му смърт. От него са публикувани само отделни статии върху проблеми на звуковата и морфологичната система, словообразуването, лексиката и интонационната система на общослав. праезик. Т. приема, че общослав. период продължава до изпадането на еровете („падение глухих"). Сред разработките му върху руския език и западнослав. езици се открояват „Das morphonologische System der

russischen Sprache“ (1934) и „Polabische Studien“ (1930).

Пряко посветени на старобълг. език (наричан от него „староцърковнославянски“ и „працърковнославянски“) са „Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem“ (също издадена посмъртно през 1954) и няколко статии, които допълват изложението в Граматиката. В нея фактите на старобълг. фонетика и морфология са обяснени за пръв път от фонологична гледна точка. Граматиката включва раздели за писмената система (глаголическа и кирилска), звуковата система, морфонологията, морфологията и словообразуването. В раздела за писмената система на езика Т. разглежда въпросите за състава и произхода на двете азбуки, за реда, звуковата и числената стойност на буквите и графичния им облик. Той категорично твърди, че първоначалната азбука е *глаголицата*. Според него независимо от влиянието на грц. минускулно писмо и на някои ориенталски азбуки като цяло тя е оригинално дело на Константин-Кирил Философ; *кирилицата* повтаря грц. унциално писмо, а 15-те букви за слав. звукове, които липсват в грц. азбука – ѕ, ѯ, ѧ (знак за ѣ), ц, ш, ѵ, ъ, ь, ѣ, ѭ, ю, ѧ, ѫ, ѥ, са заети в по-голямата си част от глаголицата, като са стилизирани по кирилски образец.

В Граматиката са изследвани и описани изключително грижливо възможните позиции и съчетания на фонеми (звуковите правила – Lautregeln) в езика. В съответствие с принципите на фонологията са установени и анализирани опозициите, в които фонемите могат да участват. Т. намира, че основното противопоставяне в звуковата система на старобълг. език е между предните и задните гласни. То стои и в основата на морфологичните парадигми.

Съществени възражения предизвиква главата за локалните форми на „староцърковнославянската“ звукова систе-

Николай Трубецкой

ма. Тук и на други места в книгата езикът на Кирило-Методиевите преводи е определен като „працърковнославянски“ и е разграничен от „староцърковнославянски“, използван в бълг. държава. Под „працърковнославянски език“ Т. разбира говорения в Солун и Солунско през IX в. слав. диалект, наречен от него „солунско славянско койне“, който претърпял известни промени в Моравия и Б-я. Така напр. фонемите ѱ и ѳ (по този начин в Граматиката са означени застъпниците на праслав. съчетания *tj и *dj в „працърковнославянски“) в Моравия са изместени от c, z, а в Б-я преминали в št, žd. Тази мисъл Т. развива и в статията си за староцърковнослав. застъпване на праслав. *tj, *dj (1936). Според него буквата ѳ в първоначалната глаголица се е употребявала за означаване на фонемата ѱ, а буквата ѯ (*герв*) – за означаване на фонемата ѳ и на *г'* пред предни гласни в грц. думи. Тези фонеми първоначално представлявали съчетания от палатален спирант и палатална експлозивна съгласна, при което с ѯ бил означаван звучният вариант, а с ѳ – беззвучният. По-късно в Б-я (в „староцърков-

нославянски") буквата ѯ започнала да се използва със звукова стойност št; ѕ се запазил в грц. думи; за означаване на žd започнало да се употребява буквеното съчетание ѯѣ. Тази постановка на Т. не може да се приеме. *Солунският говор* не може да бъде наричан слав. койне. Константин-Кирил и Методий оформят първия литературен език на славяните на основата на говора на бълг. славяни от Солунско, където шт, жд са редовните застъпници на *tj, *dj. Въвеждането на термин „прабългарскославянски език" и на хипотетични фонеми ψ и ϯ, различни от шт и жд, не е оправдано. В Моравия наистина шт и жд се заместват от с и z, но в Б-я шт и жд в първите преводи на богослужебните книги са идентични с шт, жд в по-късните им преписи и в оригиналните старобълг. произведения. След залеза на *Моравската мисия* книжовният език, създаден от Кирил и Методий върху основата на бълг. говори от Солунско, се връща на родна земя. Във всички старобълг. паметници рефлексите на *tj, *dj са шт, жд (има само един пример ждж в *Мариинското евангелие*). Неоснователно ѕ се тълкува като коредат на ѯ в слав. думи: той се използва само в чужди думи за предаване на *г'* пред предни гласни, рядко пред *о*.

Новаторски е разделът „Морфонология". В него е обосновано подробно морфеми с какъв фонетичен състав могат да бъдат префикси, корени, суфикси, окончания и съединителни морфеми. Внимателно са проучени и класифицирани възможните звукови съчетания на морфемната граница, както и звуковите редувания, които не нарушават единството на морфемите. Оригинално е разработен и разделът „Морфология". Новото тук е в установяването на системни връзки между морфологичните явления, в откриването на общото, което лежи в основата на многобройните парадигми. За разлика от традиционната класификация на имената в склонения в зависимост от старата им основа, Т. предлага нова, основана на наличието на един или два варианта на окончанията – задновокален (непалатален) и предновокален (палатален). В зависимост от това той дели склоненията на двуформени (zweigestaltige) и еднoформени (eingestaltige). При двуформените окончанията се явяват в два варианта, а при еднoформените – в един вариант. Типичен пример за двуформено склонение е номиналното двуформено склонение. В него се включват, от една страна, имена (съществителни, прилагателни, числителни) със стара *-о-* и *-а-*основа (непалатален вариант на склонението), а от друга страна – имената със стара *-jo-* и *-ja-*основа (палатален вариант на склонението). По номинални еднoформени склонения се скланят имената със стара *-i-*основа и имената със стара основа на съгласна, тъй като те не познават други варианти на окончанията. При глаголите противопоставяне между двуформен и еднoформен флексионен тип се наблюдава при формите от сегашната основа.

В последната глава от Граматиката на Т. – „Словообразуване", старобълг. суфикси са изследвани с оглед на основите, с които те се свързват. Характеризирани са още семантиката на образуваните с тях думи, фреквентността им и конкуренцията между тях.

На отделни старобългаристични въпроси са посветени някои по-малки работи на Т. Той успява да идентифицира *абецедара*, описан от Ягич в „Энциклопедия славянской филологии", с абецедара, открит от самия него на последния лист в книга на лат. език от X в., съхранявана в Мюнхенската библиотека (т.нар. Мюнхенски абецедар), който съдържа кирилската и глаголическата азбука. Според Т. той е написан от друга ръка не преди XII в. (1930).

Въз основа на *Азбучната молитва* от Константин Преславски, на друго азбучно стихотворение от неизвестен ав-

тор, на Мюнхенския и на Парижкия абецедар Т. заключава, че в първоначалната глаголица е имало два вида *х* – паяковидно и обикновено. Първото *х*, което е стояло на 24-о място в азбуката, е предавало грц. χ, а второто, което е стояло на 33-о място – слав. *х*. Фактът, че Константин-Кирил е въвел в глаголицата два знака за *х*, показва, че в двата езика това е бил различен звук. Т. приема, че по времето на Константин-Кирил χ в грц. език още не е било спирант, а аспират (kh), докато слав. *х* е било гутурален спирант. Но скоро в глаголическите ръкописи паяковидното *х* в чужди (грц.) думи е излязло от употреба и звукът е започнал да се предава с обикновено *х*. Паяковидното *х* в слав. дума χлѣмъ според Т. не отразява първоначалната дистрибуция на двата вида *х*. Със становището си за две *х* в глаголицата и тяхната числена стойност Т. внася допълнителна яснота (след А. *Ваян*) в четенето на израза етѫ' вех'тн в приписката от 907 на старобълг. книжовник *Тудор Доксов* към направения от *Константин Преславски* превод на Четири слова против арианите от Атанасий Александрийски (приписката съобщава, че княз Борис I е покръстил българите „в годината етх бехти"; съхранена е в руски преписи, най-старият от които е от 1489, № 968 от сбирката на М. П. Погодин в Руската национална библиотека в Санкт Петербург). Според Т. годината е транслитерирана с кирилски букви от глаголически източник (1936).

В статиите си за фонологичната система на гласните в староцърковнославянски (1931), за носовите гласни в лехитските езици (1925) и за рефлексите на общослав. ę в чешки език (1928) Т. прави извод, че в старобълг. език освен назалите m, n, n' е съществувала и четвърта назална консонантна фонема (отбелязвана от него условно с N, n), която се е явявала само след гласни и е образувала с тях назални таутосилабични съчетания. Старобълг. носовки не са били назализувани гласни, а съчетания от орални гласни и носови съгласни (в първоначалната глаголица знаците за носовките са двубуквени съчетания от орална гласна и назален компонент).

Запазването на *к* в думата скврьна и производните ѝ (единствено изключение от закона за прехода на *kv в цв пред предни гласни в южно- и източнослав. езици) е обяснено от Т. със запазването на твърдостта на *в* пред сонантното *р*, каквото всъщност представлява съчетанието ръ в случая (1925).

Допълнение към словообразователния раздел в Граматиката е статията на Т. за притежателните прилагателни в „староцърковнославянски" (1937). Към старобългаристичните му работи се отнася и една малка, но значима публикация с литературоведски характер. В нея е реконструирана Похвалата, написана от Константин-Кирил за *Григорий Богослов* и известна от гл. 3 на ЖК (1934). Т. установява, че това е седеместишно стихотворение, издържано в метрическа схема 17–16–16–17–16–16–17. Схемата е симетрична, като 17-сричните стихове обграждат 16-сричните. Мястото на ударението показва близост с южнослав. народна поезия.

С ъ ч . : Les voyelles nasales des langues lechites. – RES, 5, 1925, p. 24–37; Старославянское скврьна. – В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. С., 1925, с. 481–483; Об отражениях общеславянского ę в чешском языке. – Slavia, 4, 1928, p. 611–684; Polabische Studien. – SAWW, 211, 1930, 4, 167 p.; Das „Münchener slavische Abecedarium". – Bsl, 2, 1930, p. 29–31; Gedanken über Morphonologie. –Travaux du Cercle linguistique de Prague, 4, 1931, p. 160–163 (на руски език: Некоторые соображения относительно морфонологии. – В: Пражский лингвистический кружок. М., 1967, с. 115–118); Zum phonologischen Vokalsystem des Altkirchenslavischen. –In: Mélanges de philologie offerts à M. J. J. Mikkola. Helsinki, 1931 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, 27), p. 317–325; Altkirchenslavische Sprache. Schrift-, Laut- und Formenlehre (nach Vorlesungen, gehalten an der Wiener Universität im WS. 1932/1933 und SS. 1933). Wien, 1934, 142+11 p.; Das morphonologische System der russi-

schen Sprache. Prag, 1934. 94 p.; Ein altkirchenslavisches Gedicht. – ZSPh, 11, 1934, p. 52–54; Ke skladbe starého církevněslovanského jazyka [J. Stanislav. Dativ absolutní v staréj církevnej slovančině (Bsl, 5, 1933–1934; 6, 1935–1936)] (рец.). – SaS, 1, 1935, p. 188–189; 3, 1937, p. 128; O poměru hlaholské a řecké abecedy. – SaS, 1, 1935, p. 135–136; Die altkirchenslavische Vertretung der urslav. *tj, *dj. – ZSPh, 13, 1936, p. 88–97; Die Aussprache des griechischen χ im 9. Jahrhundert n. Chr. – Glotta, 25, 1936, p. 248–256; О притяжательных прилагательных (possessiva) старославянского языка. – В: Зборник у част А. Белића. Mélanges linguistiques et philologiques offerts à M. Aleksandar Belić. Београд, 1937, с. 15–20; Grundzüge der Phonologie. Prag, 1939 (Travaux de Cercle linguistique de Prague, 7), 272 p. (2 изд. 1958; 3 изд. 1962; на руски език: Основы фонологии. М., 1960, 361 с.); Altkirchenslavische Grammatik. Schrift-, Laut- und Formensystem. Herausgegeben von R. Jagoditsch. Wien, 1954 (SAWW, 288, 4), 197 p. (2 изд. Graz–Wien–Köln, 1968); Избранные труды по филологии. Составление В. А. Виноградова и В. П. Нерознака. Переводы с разных языков. М., 1987, 560 с.; Opera slavica minora linguistica. Herausgegeben von St. Hafner, F. V. Mareš und M. Trummer, unter Mitarbeit von W. Kühnelt-Leddihn. Wien, 1988 (SAWW, 509), 74+344 p.

Лит.: Лекова Ив. Научното творчество на проф. Н. С. Трубецкой. – Българска мисъл, 14, 1939, 1, с. 69–73; Havránek B. Bibliographie des travaux de N. S. Trubetzkoy. – Travaux de Cercle linguistique de Prague, 8, 1939, p. 335–342; Havránek B. Nikolaj Sergejevič Trubeckoj (Trubetzkoy). – Ročenka Slovanského ústavu, 11, 1939, p. 108–115; Jakobson R. Nécrologie. Nikolaj Sergejevič Trubetzkoj. – Acta linguistica, 1, 1939, p. 64–76; Jagoditsch R. N. S. Trubetzkoj als Literarhistoriker. – WSJ, 4, 1955, p. 28–50; Horálek K. N. S. Trubetzkoy und die Phonologie des Urslavischen. – WSJ, 7, 1959, p. 5–13; Лекова Ив. Типология на фонемните съчетания у Н. С. Трубецкой – предпоставка на съвременните представи за езика като естествен код. – ЕЛ, 13, 1963, 5, с. 1–6; Zum fünfundzwanzigsten Todestage Fürst N. S. Trubetzkoys. Wien, 1964 (WSJ, 11), 218 p.; Симеонов Б. Николай Сергеевич Трубецкой в Болгарии. – Болгарская русистика, 3, 1976, 2, с. 43–45; Младенов М. Сл. Письмо Н. С. Трубецкого акад. Ст. Младенову. – Болгарская русистика, 5, 1978, 6, с. 75–77; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. 3. Минск, 1978, с. 239–241; Miklas H. Trubetzkoys Sprachbundbegriff aus Sicht der jüngeren Forschung. – In: Festschrift für Wilhelm Lettenbauer zum 75. Geburtstag. Freiburg i. Br., 1982, p. 131–153; Кочев Ив. Николай Трубецкой. – Съпоставително езикознание, 13, 1988, 4–5, с. 216–220; Младенов М. Сл. Писмо на Н. С. Трубецкой до Ст. Романски. – Съпоставително езикознание, 13, 1988, 4–5, с. 116–117; Давчев А. – Съпоставително езикознание, 15, 1990, 6, с. 68–73 (рец.); Чейка М. Николай Сергеевич Трубецкой. – Съпоставително езикознание, 15, 1990, 2, с. 104–108.

Лидия Стефова

ТУ́ДОР ДО́КСОВ, Тодор Доксов (IX–X в.) – братов син на княз *Борис I*, монах, представител на *Преславското книжовно средище*. Известен е от сравнително обширна бележка, която оставя в 907 към преписания от него превод от грц. език на Четири слова против арианите от Атанасий Александрийски (преводът е направен година по-рано от епископ *Константин Преславски*). Приписката е запазена с незначителни разлики в руски ръкописи от XV и XVI в. (К. *Попконстантинов* – В. Константинова, 1984); най-старият препис е в ръкопис от 1489, № 968 от сбирката на М. П. Погодин в РГБ. Текстът в превод гласи: „Тия благочестиви книги, наречени Атанасий, преведе по поръка на нашия български княз на име Симеон на славянски език от гръцки епископ Константин, ученик на Методий, архиепископ на Моравия, в годината от съзверението на света 6414 [906], индикт 10. По поръка на същия княз ги преписа черноризец Тудор Доксов на устието на Тича в годината 6415 [907], индикт 14, гдето е съградена от същия княз светата златна нова църква. В същата година почина на 2 май в събота вечерта божият раб, бащата на този княз, живеещ с чиста вяра и правоверното изповедание на нашия Господ Исус Христос. Това бе великият, честният и благоверният наш господар български княз на име Борис, чието християнско име бе Михаил. Този Борис покръсти българите в годината етх бехти. В името на Отца и Сина и Светия Дух. Амин." (Динеков, П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, с. 142–143).

Приписката на Т. Д. е изключително ценен истор. извор: тя не само предста-

вя, макар и лаконично, един от книжовните дейци от Златния век (посочват се името му, принадлежността му към владетелския двор и конкретната му работа на преписвач), но документира и други важни обстоятелства и събития от времето на Първото бълг. царство (биографичните уточнения за Константин Преславски, ръководната роля на княз *Симеон* в духовното и материалното строителство, точната дата на смъртта на княз Борис, годината на *покръстването на българите* – етѣ вєѣтн по първобълг. летоброене). Информационното значение на приписката и летописният ѝ характер са основания тя да бъде анализирана многократно, дори в рамките на „няколко културни пласта" (Хр. *Трендафилов*, 1992).

От ранната история на славистичната наука са известни случаи на погрешни идентификации на Т. Д. Така напр. П. Й. *Шафарик* го отъждествява с Борисовия брат *Докс* (Дукс), а И. И. *Срезневски* – със самия Борис-Михаил от времето на неговото монашество. В специално изследване (1897) В. Н. *Златарски* аргументирано доказва, че Т. Д. е син на Докс, посочен изрично като брат на бълг. владетел в приписка от *Чивидалското евангелие*, известен и от Пролога на *Йоан Екзарх* към преводния му труд Богословие (Небеса). Това мнение се налага трайно сред специалистите (срв. История на България, 2, 1981, с. 322). Съвременен опит за ревизирането му правят К. Попконстантинов и В. Константинова, според които формата Доксѣ от приписката към старобълг. превод на Четири слова против арианите не е патроним на черноризец Тудор, а притежателно прилагателно, образувано от лично име с много продуктивната в старобълг. език наставка -овъ; Доксовъ в случая определя „положението на черноризец Тудор към висшия сановник Докс – той е бил негов домашен монах (чрънорѧзьць), необходим не само като духовно лице, но и като преписвач на богослужебни книги" (1984, с. 114). В подкрепа на тълкуването на „Доксов" като патроним се обявява П. *Георгиев* (1987). Той разглежда обстойно възникването на патрилинейната система за означаване на фамилни имена през Средновековието и преценява съчетанието Тоудоръ Доδовъ като „несъмнено най-ранния и за съжаление единствен в домашните ни източници пример в тази насока" (с. 92); същевременно аргументира и убеждението си, че Т. Д. проявява ясно съзнание за своя знатен произход, който сам подчертава.

Приписката на Тудор Доксов, преп. от 1489 г.

Още един момент от приписката на Т. Д. предизвиква разногласия – споменаването на безименната сватаа и ѵ(с)тнаа ѕлатаа цркы новаа, която някои специалисти свързват с манастира в местността Патлейна, а други – с *Кръглата църква* в Преслав (подробности около дискусията вж. у Л. Мединцева – К. Поп-

константинов, 1984, с. 12–25). Второто мнение е по-популярно, окачествявано дори като „безспорно" (срв. История на България, 2, с. 300; П. Георгиев, 1993; Т. *Тотев*, 1996), но като се има предвид, че вече са разкрити и други храмови постройки с подобна декоративна украса, а и проучването на Кръглата църква не е приключило, локализацията на посочената от Т. Д. църква все още не може да се смята за окончателна.

В руски ръкопис от XI – началото на XII в. (ГИМ, Син. 478), в който е поместен старобълг. превод на Катехезите (Отласителните слова) на *Кирил Ерусалимски*, е добавена приписка със следното съдържание: „Господи, подкрепи своя раб Теодор, който завърши тези книги – да му даде Бог опрощение на греховете, и божия раб Константин, който ги написа. Амин." (Е. *Георгиев*, 1962, с. 196, 333). А. *Вайян* (1932) предполага, че тази приписка е още едно доказателство за съвместната работа на Т. Д. и Константин Преславски.

Лит.: Калайдович К. Иоанн, екзарх болгарский. Исследование, объясняющее историю словенского языка и литературы IX–X столетий. М., 1824, с. 14, 98; Шафарик П. Расцвет славянской письменности в Болгарии. – ЧОИДР. 3, 1848, 7, с. 17; Златарски В. Н. Кой е бил Тудор черноризец Доксов? – БПр, 4, 1897, 3, с. 42–61; Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1927, с. 29–30, 343, 345; Vaillant A. La traduction vieux-slave des Cathéchèses de Cyrille de Jérusalem. – Bsl, 4, 1932, p. 286–287; Генов М. Начало и разцвет на българската литература. Първо българско царство. С., 1937, с. 140; Дуйчев Ив. Из старата българска книжнина. 1. Книжовни и исторически паметници на Първото българско царство. С., 1940, с. 76, 206–207; Киселков В. Сл. Българската книжнина през Симеоновия век. 2 доп. изд. С., 1943, с. 18, 63; Динеков П. Стара българска литература. 1. С., 1950, с. 104; Vaillant A. Discours contre les ariens de saint Athanase. Version slave et traduction en français. Sofia, 1954, p. 6, 10, 13; Георгиев Е. Създаването на Преславската и Охридската книжовни школи в Средновековна България. – ГСУфф, 1, 1955, 1, с. 45–46, 53, 55–57; Киселков В. Сл. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, с. 116–117; Гошев Ив. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961, с. 26–27, 29–31; Георгиев Е. Развитие на българската литература в IX–X в. С., 1962, с. 82–83, 192, 195–196, 330, 333; История на българската литература. 1. С., 1962, с. 28, 88, 113, 124–126; История на България. 2. С., 1981, с. 300, 322; Понконстантинов К., А. Медицева. Надписи из Круглой церкви в Преславе. С., 1984, с. 12–27; Понконстантинов К., В. Константинова. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. – Старобългарска литература, 15, 1984, с. 106–118; Георгиев П. Кой е Тудор Черноризец Доксов? (Към въпроса за българската патронимия през средновековието). – Старобългарска литература, 20, 1987, с. 87–94; Трендафилов Хр. Приписката на Черноризец Тудор Доксов и първобългарската летописна традиция. – В: Плиска – Преслав. 5. Шумен, 1992, с. 275–280; Георгиев П. Златната църква в Преслав. – В: Преслав. 5. С., 1993, с. 7–25; Андреев Й., Ив. Лазаров, П. Павлов. Кой кой е в средновековна България. Исторически справочник. С., 1994, с. 384–385; Тържество на словото. Златният век на българската книжнина. Съставителство, редакция и научен коментар Кл. Иванова, Св. Николова. С., 1995, с. 299, 326–327; Тотев Т. Монастырь около Круглой церкви в Преславе. – В: Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, с. 282–283; Делева А. *Тудор* – произход и значение на името. – ГСУ. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев", 90 (9), 2000, с. 351–355; Трендафилов Хр. История и благочестие: де се е поминал княз Борис-Михаил? – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 103–113.

Пенка Ковачева

ТУНИ́ЦКИ, Николай Леонидович (Туницкий, Н. Л.) (17/29.IX.1878 – 1934) – руски филолог славист. Роден в с. Панфили, Полтавска губерния. Завършва Полтавската духовна семинария (1899) и Московската духовна академия. Проф. стипендиант в Петербургския унив. (1903–1905). Специализира слав. филология при А. И. *Соболевски*, А. А. *Шахматов*, П. А. *Лавров*. Доц. (1905), извънреден проф. по руска литература (1913–1918) в Московската духовна академия. Чете лекции по стара и нова руска литература, по стари слав. литератури и старослав. език. През 1909 с научна цел пътува в южнослав. страни, п-в *Атон* и

Цариград. Сътрудник на Руския археол. инст. в Константинопол (1911). Преподава украински, сръбски и полски език в киевски висши училища; завежда Катедрата по славистика в Киевския унив. (1918–1922), по-късно преподава в Москва, Твер, Нижни Новгород. Член е на комисията по речниците на АН на СССР (1926). Магистър по богословие (1913) и носител на Толстоевската премия за 1915 за труда си „Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность" (1913). Умира в Москва.

Интересът на Т. към кирило-методиевската проблематика и в частност към личността и творчеството на *Климент Охридски* датира от студентските му години. Той издава „Слово о святой Троице, о твари и о суде" Климента Словенского" (1904), придружено с обстоен коментар и текстови съпоставки, както и очерка „Климент, епископ словенский или величский" (1910). Многогодишният задълбочен интерес на Т. към живота и делото на най-видния Кирило-Методиев ученик намира завършен израз в аналитичния и обстоен труд „Св. Климент, епископ словенский...", с който Т. се нарежда сред най-вещите познавачи както на Климент Охридски, така и на кирило-методиевската проблематика от своето време. Т. замисля своето изследване в две части. За широтата на научната му концепция може да се съди от уводните думи, в които той формулира целта на труда си – да възстанови пълния обем на Климентовото литературно наследство и чрез него – и характера на първоначалната християнска проповед сред новопокръстените бълг. славяни. Той схваща изследването върху живота и дейността на Климент Охридски като необходимо встъпление към анализа на старобълг. ораторска проза.

Като се отнася критично към съществуващите изследвания на изворите за Климент Охридски, Т. подлага на цялостен анализ познатите източници. Изказаната от него хипотеза, че ЖК и ЖМ вероятно възхождат към грц. първообраз, не намира подкрепа у повечето палеослависти. Особено внимателно е изследван тестът на *Пространното житие на Климент Охридски* от *Теофилакт Охридски*. Наблюденията на Т. върху двете издания на Житието, осъществени от *Атанасий Пароски* (1784 и 1805), коригират някои неточности в интерпретацията на грц. текст. Като коментира съмненията на някои учени относно авторството на Теофилакт Охридски, Т. доказва убедително, че анахронизмите в Житието се дължат на непосредственото използване на недостигнало до наши дни слав. житие на Климент Охридски. Т. прави паралели и с други текстове на Теофилакт в подкрепа на Теофилактовото авторство. Така той разрешава дългогодишните спорове около достоверността на Климентовото житие и авторството на Теофилакт. Мнението му е прието в науката. Приносни са и разсъжденията на Т. за източниците, върху които е изградено Житието. Според него Теофилакт е имал под ръка ЖК и ЖМ, а също и недостигнало до наши дни съчинение за дейност на Кирил и Методий в Б-я. Т. обяснява фактическите различия между текста на Теофилакт и Пространните жития с тенденциозното предаване на фактите от грц. архиепископ и с усложнения литературен език и изрично отбелязва, че според тези паметници азбуката и първите преводи са предназначени за бълг. славяни и са осъществени на техния език. По подобен начин е разгледано и *Кратkото житие на Климент Охридски* от *Димитър Хоматиан*. Т. изтъква, че то е съставено въз основа на Теофилактовото житие, но авторът се отнася повърхностно и произволно към първоизточника си. Т. категорично подкрепя мнението за авторството на Димитър Хоматиан и приема, че творбата е писана в края на XII – началото на XIII в.

Във втората част на своя труд на фона на развитието на слав. просвета Т. разглежда произхода и ранните години на Климент, живота и дейността му в Моравия, пристигането и пастирската му дейност в Б-я. По въпроса за пренасянето на слав. писмо в Б-я Т. допуска възможността за негово епизодично проникване и преди 886 – в резултат както на преки, така и на опосредствани контакти с Велика Моравия. Той смята, че е възможно слав. писменост при придвижването си към Б-я частично да е проникнала и в Сърбия.

В концепцията на Т. за етническата разслоеност на бълг. народ по времето на княз *Борис I* (852–889) и цар *Симеон* (893–927), както и за ролята на македоно-виз. славяни в изграждането на националната Бълг. църква и култура е налице една от малкото методологически слабости на неговото изследване. Т. схваща Слав. църква като наднационална и не забелязва измененията, характеризиращи националната й специфика в различните истор. етапи. В такъв смисъл той противопоставя източнобълг. на западнобълг. етносен елемент и смята, че именно сред македоно-виз. славяни, намиращи се типологически между българските и сръбските групи, се изграждат истинските основи на Слав. църква.

С безспорно приносен характер са наблюденията на Т. върху дейността на Климент като епископ на Дрембицко-Величката епархия (вж. *Епархия на Климент Охридски*). Много от неговите постановки за нейния обхват, както и категоричното и научнообосновано отхвърляне на становището, че митрополитското седалище трябва да се свързва с Охрид, днес са приети в науката. Особено интересни са неговите съждения за характера на слав. население в тези области и тясната връзка на Климентовото творчество с него.

Плодотворността на идеите на Т., останали до известна степен нереализирани в съвременната наука, ясно личи и в заключителната част на труда му, посветена на заслугите на цар Симеон като организатор на културния кипеж в бълг. столица (вж. *Преславско книжовно средище*). Той клони към становището, че *Преслав* носи академичната, високоинтелектуалната струя в старобълг. култура, докато *Охридското книжовно средище* има повече практически, просветно-педагогически характер. Т. по интуитивен път долавя дълбоката връзка между литературната дейност на творците от двата основни културни центъра в Б-я, вероятността те да са създали някои от известните днес литературни паметници в тясно сътрудничество. Тази негова творческа догадка е потвърдена в наши дни с откритията около съвместната дейност на Климент Охридски и Константин Преславски. Изключителната ерудираност и продуктивните идеи пареждат Т. сред най-задълбочените изследователи на кирило-методиевската проблематика и най-проникновените познавачи на Климентовото дело. Остава обаче неосъществена перспективната му научна програма за цялостно обхващане на Климентовото литературно наследство и критическото му издаване.

Значителен е и приносът на Т. за изучаване на най-старите слав. библейски преводи. Той издава част от текстовете на малките пророци с тълкованията на Теодорит Кирски, като подчертава, че те дават самостоятелна редакция на превода на библейския текст, различна от паримейната. Т. се присъединява към изследователите, които свързват превода на издадените от него текстове с епохата на цар Симеон.

Съч.: Описание рукописей, хранящихся в архиве святейшего правительствующего Синода. 1. Рукописи богослужебные. СПб., 1904 (рец.). – ЖМНП, 1904, ноябрь–декабрь, с. 442–444; „Слово о святой Троице, о твари и о суде" Климента Словенского. – ИОРЯС, 9, 1904, 3, с. 201–232; К вопросу о происхождении и авторе Болгарской легенды. – В: Сборник статей, посвященных почитателями академику и заслуженному профессору В. И. Ламанскому по случаю пятидесятиле-

ния его ученой деятельности. 2. СПб., 1908, с. 767–776; Св. Климент, епископ словенский или велицкий. – В: Православная богословская энциклопедия, 11. СПб., 1910, с. 140–155; Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность. Сергиев Посад, 1913, 11+283 с. (фототипно изд. München, 1970); Обзор разработки вопроса о литературной деятельности св. Климента, епископа словенского. – БВ, 22, 1913, сентябрь, с. 533–566; Св. Климент, епископ словенский (речь перед защитой магистерской диссертации). – БВ, 22, 1913, февраль, с. 227–241; Хиландарский отрывок „Слова к брату столпнику" с именем Илариона, митрополита Киевского. – В: Сборник статей в память столетия Московской духовной академии, 1. Сергиев Посад, 1915, с. 375–482; Книги XII малых пророков с толкованиями в древнеславянском переводе, 1. Книги Осия, Иоиля, Амоса, Авдия и Ионы. Сергиев Посад, 1918; Материалы для истории жизни и деятельности учеников свв. Кирилла и Мефодия, 1. Греческое пространное житие св. Климента Словенского. Сергиев Посад, 1918, 144 с. (фототипно изд. London, 1972); О тексте болгарской рукописи Публичной библиотеки F. п. I. 74. – В: Сборник статей в честь акад. Алексея Ивановича Соболевского. Л., 1928 (СОРЯС, 110, 3), с. 394–397.

Лит.: Павловский И. Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1912, с. 213; Алексеев А. А. Туницкий Н. Л. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 333–334.

Сергей Райчинов

ТУРИ́ЛОВ, Анатолий Аркадиевич (23.V.1951) – руски историк и палеославист. Роден в гр. Ярославъл. Завършва Истор. фак. на Московския унив., специалност изворознание на историята на СССР (1973). Аспирант в Инст. по славянознание и балканистика към АН на СССР (1973–1976). Старши библиотекар в Ръкописния отдел на Държ. библиотека „Ленин" в Москва, дн. РГБ (1977–1979). През 1980 защитава кандидатска дисертация на тема „Болгарские и сербские источники по средневековой истории Балкан в русской книжности конца XIV – первой четверти XVI вв.". Н. с. (1985), ст. н. с. (1988) в Археографската комисия към АН на СССР, дн. РАН. От 1989 е ст.н.с. в Инст. по славянознание и балканистика към РАН. Участва в руска научноизследователска експедиция в Света гора, където заедно с Н. Б. Тихомиров описва ръкописите на манастира „Св. Пантелеймон" (1983). Специализира в Центъра по българистика в София (1983–1984), в Инст. по славистика към Католическия унив. в Неймеген, Нидерландия (1986–1987), в Инст. по език и литература на страните на Източна Европа в Унив. в Удине, Италия (1993–1994). През 1983–1993 е научен секретар на редколегията на Сводния каталог на слав. ръкописни книги, запазени на територията на СССР, чиято първа част (XI–XIII в.) е отпечатана в 1984. Отговорен редактор на Сводния каталог на слав. кирилски и глаголически ръкописни книги от XIV в. в книгохранилищата на Русия и на бившите съветски републики (от 1993). Работи върху колективен проект за каталогизиране на атонските слав. ръкописи. Член на Комисията за ръкописи при Международния информационен център за изворите по история на Балканите и Средиземноморието (CIBAL, със седалище в София) към ЮНЕСКО (1987–1991) и на Слав. библейска комисия при Международния комитет на славистите (от 1988).

Анатолий Турилов

Започвайки своите научни изследвания под ръководството на А. И. *Рогов* и Тихомиров, Т. от самото начало се ориентира към работа със слав. ръкописи и се оформя като вещ техен познавач. Към средновековните текстове той подхожда преди всичко като към паметници на политическата, обществената и духовната история на слав. народи от най-ранните й периоди до XVII в. При непосредствената работа за каталогизирането на слав. книжнина открива ценни кодекси, предатира отделни ръкописи или изяснява състава им, намира и обнародва неизвестни или редки творби; това е изходната база, върху която изгражда методологията си и някои свои теоретични изводи. Уточняването на важни археографски и палеографски детайли в неговите описи и каталози има значение за локализирането, датирането и анализа на старобълг. преводни и оригинални текстове. В работата с ръкописите Т. откроява съчинения на старобълг. литература от IX–XI в., включително и някои текстове, смятани за загубени (напр. „Кичевский сборник с „Болгарской апокрифической летописью...", 1995). Въз основа на неголям фрагмент от глаголически текст идентифицира и най-стария слав. превод на Житието на Симеон Стълпник (1990, в съавторство с Й. *Райнхарт*). В една от ранните си публикации разглежда слабо проучено тържествено слово за Рождество Богородично, поместено в руски ръкопис от XV в. под заглавие „О похвале святей Богородице Кирилла Философа", което той смята за много старинно (1985). Най-важният от аргументите му, наред с примерите за великоморавска и изобщо за древна лексика, е изброяването на народите и страните, които възхваляват Богородица (то има паралел с най-стари истор. схващания). Според него творбата във всички случаи е възникнала през великоморавския период на слав. книжнина.

Т. проявява траен интерес и към *изворите* за делото на слав. първоучители. Той посвещава една от статиите си на новооткрити фрагменти от ЖК (1986), подготвя за печат текста на ЖК по преписа от Московската духовна академия (с археографски бележки за изданието от 1986); съобщава за неизвестен препис на глаголическата Служба за Кирил и Методий от Светотомашевския бревиар (1992) и за неизвестна Служба за Методий в състава на служебен миней № 156 от Хлудовата сбирка в ГИМ (1998, в съавторство с Л. В. Мошкова; положителна оценка за това важно откритие, както и съществени корекции на предложеното от Т. разчитане на акростиха в канона на последованието и на мнението му за възникването и авторството на творбата вж. у Г. *Попов*, 2001). Към същия кръг проблеми спада и изследването на Т. върху датите за помен на първоучителите (2000), в което се интерпретира по оригинален начин разнообразието в дните на честването им във връзка със западната практика при особено почитаните йерарси да се отбелязват успението им и датите на интронизация или други важни събития от тяхната дейност.

Първоначалните занимания на Т. с южнослав. паметници, влезли в руската книжнина след XIV в., го насочват към културната ситуация в Б-я след идването на Кирило-Методиевите ученици, по времето на княз Борис I (852–889) и на царете Симеон (893–927) и Петър I (927–969). В тази област Т. има приноси в две насоки. На първо място те са в откриването на нови факти и текстове. Между тях е Канонът за Успение на Богородица от Климент Охридски, издаден и коментиран съвместно с Мошкова (1999). Канонът е атрибуиран въз основа на запазеното в IX песен съкращение от името Климент. В публикацията са направени важни бележки върху състава на три

ръкописа от сбирката на Хлудов (№ 156, № 164 и № 166). Особена стойност имат съобщените от Т. месецословни указания в сръбски кодекс от края на XIII – началото на XIV в. за установени в Плиска и свързани с бълг. църковна история празници. Под 28 март е вписано честване на победата на бълг. княз Михаил — „когато бе сборище срещу него заради кръста". Според тълкуването на Т. паметта отразява антихристиянския бунт от 28 март 866, възприет от съвременниците на княза като по-значителен отколкото успението му, затова и влязъл в старобълг. календар. Под 28 апр. се отбелязва Освещението на църквата на св. Петър у българите, свързано според Т. с дейността на папската мисия в страната („Две забытые даты...", 1999). Т. идентифицира и съдържанието на два пергаментни фрагмента като част от неизвестен препис от Изборника от 1073 (1997).

Въз основа на познатия му огромен емпиричен материал Т. прави важни обобщения най-вече за историята на текста на ранни старобълг. съчинения, обяснява отсъствието им в източнобълг. регион след XIII в. и запазването им в западнобълг. и сръбските преписи, стига до изводи за ситуацията в Б-я в X в. („Болгарские литературные памятники эпохи Первого царства в книжности Московской Руси XV–XVI вв.", 1995; „Переводная литература у южных и восточных славян...", 1996, в съавторство със С. А. Иванов, и др.). Основни постановки на Т., изложени преди това в повече или по-малко тезисен вид, са разгърнати в изследването му за слав. книжнина в Охридската архиепископия през X – първата половина на XIII в. (с. 82–162 от книгата „Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия", 2000, в съавторство с Б. Н. *Флоря* и С. А. Иванов). Като използва впечатляващо количество конкретни археографски и други данни, Т. прави опит да представи в едър план историята на балканската слав. книжнина в периода между X в. и възхода на Търново. Той се присъединява към схващането за литературната консервативност и съхраняващата функция на дейците от Охридското книжовно средище; смята, че Охрид няма първостепенна роля за оформянето на старорускатa книжнина. Заслужава внимание (но не е категорично защитено) становището му, че изобщо културните контакти между славяните, дори ако те имат обща граница, се осъществяват не непосредствено, а чрез интернационални центрове, в които се преписват старобълг. произведения.

Дългогодишни са заниманията на Т. върху т. нар. Сказание за железния кръст (цикъл разкази за чудесата на великомъченик Георги). Изучавайки пълния му текст, Т. застъпва гледището, че то е виз. съчинение, основано на устни бълг. разкази, възникнало в началото на X в. и скоро след това преведено на старобълг. език (1986, 1987, 1990, 1999).

С ъ ч .: Памятники южнославянской книжности в составе русских библиотек конца XV–XVII вв. – СС, 1977, 1, с. 67–82; К истории великоморавского наследия в литературах южных и восточных славян (Слово „О похвале Богородице Кирилла Философа" в рукописной традиции XV–XVII вв.) – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 253–269; Новый список „Востоковской легенды". – In: Litterae slavicae medii aevi, Francisco Venceslao Mareš sexagenario oblatae. München, 1985, p. 371–378; Древнейшие отрывки пространного жития Константина-Кирилла Философа. – В: Балканы в контексте Средиземноморья. Проблемы реконструкции языка и культуры (Тезисы и предварительные материалы к симпозиуму). М., 1986, с. 99–100; Писа Христодул. – В: Българистика и българисти. С., 1986, с. 183–185; „Сказание о железном кресте" как источник по истории и общественно-политической мысли Болгарии конца IX – начала X вв. – В: Идеология и общественно-политическая мысль в странах Центральной и Юго-Восточной Европы в период Средневековья. Сборник материалов и тезисов IV чтений памяти В. Д. Королюка. М., 1986, с. 36–37; Пространное житие Константина-Кирилла Философа. Подготовка транслитерированного текста, описание рукописи А. А.

Турилова. – В: Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986, с. 94–130; Данные „Сказания о железном кресте" о христианизации Болгарии. – В: Введение христианства у народов Центральной и Юго-Восточной Европы. Крещение Руси. Сборник тезисов. М., 1987, с. 53–54; Сборник XVII в. с новым списком „Востоковской легенды" (К вопросу о палеографических особенностях и составе протографа). – В: Вопросы славяно-русской палеографии, кодикологии, эпиграфики. М., 1987, с. 56–59; К изучению „отреченных" книг [Турилов А. А., А. В. Черницов]. – В: Естественно-научные представления Древней Руси. М., 1988, с. 111–140; О датировке и месте создания календарно-математических текстов – „сематысячников". – В: Естественно-научные представления Древней Руси. М., 1988, с. 27–38; Будапештский глаголический отрывок: древнейший славянский список жития Симеона Столпника [Райнхарт Й., А. А. Турилов]. – Slovo, 39–40, 1989–1990, p. 37–44; Новосибирский список „Сказания инока Христодула". – В: Общественное сознание, книжность, литература периода феодализма. Новосибирск, 1990, с. 220–222; Памятники письменности восточных славян в южнославянской рукописной традиции XIII–XIV вв. – Информационный бюллетень МАИРСК, 25, 1991, с. 87–97; Московский отрывок Святотомашевского глаголического бревиария (Неизвестный список глаголической службы Кириллу и Мефодию). – In: Philologia Slavica in honorem F. V. Mareš septuagenarii. Praha, 1992 (Slavia, 61, 4), p. 409–418; Древнерусская книжность (Естественнонаучные и сокровенные знания в России XVI в., связанные с Иваном Рыковым). М., 1994, 166 с. [Турилов А. А., Р. А. Симонов, А. В. Черницов]; Болгарские литературные памятники эпохи Первого царства в книжности Московской Руси XV–XVI вв. (Заметки к оценке явления). – Славяноведение, 1995, 3, с. 31–45; „Книга, книга, уже мне от тебя тошно" (Маргиналии в православной рукописной книге). – В: Книга в пространстве культуры. Тезисы научной конференции. М., 1995, с. 68–69; Кичевский сборник с „Болгарской апокрифической летописью" (Датировка, состав и история рукописи). – Palaeobulgarica, 19, 1995, 4, p. 2–39; Византийский и славянский пласты в Сказании инока Христодула (К вопросу о происхождении памятника). – В: Славяне и их соседи. 6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. Сборник статей в 70-летию академика Геннадия Григорьевича Литаврина. М., 1996, с. 81–99; Древнейшая история славян и Руси в „Книге степенной царского родословия" (Хронология, круг источников, их отбор и использование). – В: Славяне и их соседи. Тезисы 15 конференции. М., 1996, с. 46–52; Неизвестный памятник греко-латинской полемики XIII в. в болгарской рукописи XIV в. (Отрывки сочинения Иоанна Грассо о собеседовании Николая Нектария Отрантского с римским папой) [Турилов А. А., Е. М. Ломидзе]. – В: Византийские очерки. М., 1996, с. 245–257; Переводная литература у южных и восточных славян в эпоху раннего средневековья [Турилов А. А., С. А. Иванов]. – В: Очерки истории культуры славян. М., 1996, с. 276–298; Заметки о кириллических пергаменных рукописях собрания бывшей Виленской публичной библиотеки (ф. 19 БАН Литвы). – In: Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne. 2. Kraków, 1997, p. 113–142; Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы [Кобяк Н. А., Н. А. Морозова, А. А. Турилов]. – In: Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne. 2. Kraków, 1997, p. 41–112; Новый список Изборника Симеона-Святослава (К атрибуции двух фрагментов в сборнике пергаменных отрывков ЦНБ АН Литвы). – Palaeobulgarica, 21, 1997, 2, p. 5–11; „Моравьские земле велеи граждании" (Неизвестная древняя служба первоучителю Мефодию) [Мошкова Л., А. Турилов]. – Славяноведение, 1998, 4, с. 3–23; Восточнославянская книжная культура конца XIV–XV в. и „Второе южнославянское влияние". – В: Древнерусское искусство. Сергий Радонежский и художественная культура Москвы XIV–XV вв. СПб., 1998, с. 321–337; Две забытые даты болгарской церковно-политической истории IX в. (К вопросу формирования болгарского варианта церковного календаря в эпоху Первого царства). – Palaeobulgarica, 23, 1999, 1, p. 14–34; Древнерусская культура в контексте средневековых славянских литератур (на материале книжности). – В: Древнерусская культура в мировом контексте. Археология и междисциплинарные исследования. Материалы конференции. М., 1999, с. 96–105; Житие Вячеслава Чешского. Подготовка текста, перевод и комментарии. – В: Библиотека литературы Древней Руси. 2. (XI–XII вв.). СПб., 1999, с. 168–175, 523–527; Житие Константина-Кирилла. Подготовка текста, перевод и комментарии [Мошкова Л. В., А. А. Турилов]. – В: Библиотека литературы Древней Руси. 2. (XI–XII вв.). СПб., 1999, с. 22–65, 492–493; Неизвестный памятник древнейшей славянской гимнографии (Канон Климента Охридского на Успение Богородицы) [Мошкова Л. В., А. А. Турилов]. – Славяноведение, 1999, 2, с. 24–36; Славянские рукописи Афонских обителей. Составители А. А. Турилов, Л. В. Мошкова. Под редакцией А.-Э. Н. Тахиаос. Фессалоники, 1999, 490 с.; После Климента и Наума (Славянская письменность на территории Охридской архиепископии в X – первой половине XIII в.). – В: Флоря Б. Н., А. А. Турилов, С. А. Иванов. Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. СПб., 2000, с. 82–162; К изучению Сказания инока Христодула: датировка цикла и

имя автора. – В: Florilegium. К 60-летию Б. Н. Флори. М., 2000, с. 412–427; Гипотеза о происхождении „Неведомые словеса" киевского митрополита Георгия [Мошкова Л. В., А. А Турилов]. – В: Становление славянского мира и Византии в эпоху раннего средневековья. Сборник тезисов. М., 2001, с. 68–71; К оценке культурно-исторической ситуации в Болгарии X в. (на материале богослужебных текстов) [Мошкова Л. В., А. А Турилов]. – В: Становление славянского мира и Византии в эпоху раннего средневековья. Сборник тезисов. М., 2001, с. 112–113; Николай Борисович Тихомиров (1927–2000). – АЕ за 2000 (2001), с. 500–503; Стефан Кожухаров: заметки к портрету ученого. – АЕ за 2000 (2001), с. 236–239; Кем и с какой целью был изготовлен карловацкий список грамматического трактата Константина Костенечского? – В: Словенско средновековно наслеђе. Зборник посвећен професору Ђорђу Трифуновићу. Београд, 2001, с. 673–687.

Лит.: Thomson Fr. J. The Slavonic Manuscripts on Mount Athos. Some Remarks about a Recent Catalogue. – AB, 119, 2001, p. 126–143.

Климентина Иванова

ТЪЛКÒВНА ПАЛÈЯ – компилативен паметник, съставен от готови слав. източници (преводни и оригинални, библейски и небиблейски), подчинени на общ замисъл – да се изтълкуват онези места от Стария завет, които са предзнаменователни за новозаветните събития, и да се изгъкне превъзходството на християнската доктрина над нехристиянските представи за света (юдейски, мохамедански и езически). Структурата е мозаична – старозаветен библейски текст, естественонаучни съчинения, тълкования на светите отци, жития и апокрифи са споени от коментарите на съставителя. Избраните фрагменти са в органична смислова връзка и формират литературната завършеност и систематичност на Т. п. като самостоятелен книжовен паметник, различен от по-късните Хронографска палея (пълна и кратка) и Историческа палея. Компилаторът е разполагал с внушителен брой различни по жанр извори – старозаветни библейски книги (Осмокнижието, I–II кн. Царства, избрани псалми – т.нар. Давидови пророчества), тълкования на отци на Църквата върху Свещеното писание (коментарите на Теодорит Кирски върху Петокнижието), творби на виз. църковни писатели (Паренесис на Ефрем Сирин, Сказание за дванадесетте камъка на Епифаний Кипърски в превода и редакцията, в които се среща в *Изборника от 1073*), естественонаучни богословски съчинения (Шестоднев и Богословие в превод на Йоан Екзарх, Християнска топография на Козма Индикоплевст, Диалози на Псевдо-Кесарий, Физиолог), виз. хроники (от *Йоан Малала*, *Георги Амартол*, Георги Синкел, Пасхална хроника, Кратка хронография на патриарх *Никифор I*) в състава на готова слав. компилация, астрономически текстове за пасхални изчисления, жития (фрагменти от ЖК), *апокрифи* (Завети на дванадесетте патриарси, Лествица, Откровение Аврамово и др.).

Библейският текст е основен източник и затова през Средновековието Т. п. е била възприемана като Свещено писание. Въпреки апокрифите в нея тя е посочена в *индексите* сред истинските боговдъхновени книги. Често с името палеѧ (грц. παλαιὰ διαθήκη) в слав. ръкописна традиция са надписвани различни библейски сводове – Петокнижието, Осмокнижието или Осмокнижието и I–IV кн. Царства. До появата на Генадиевската библия (1499) подобни сводове са били рядкост и затова може да се смята, че общуването със старозаветните книги до голяма степен се е осъществявало и чрез Т. п., още повече, че библейският палеен текст е съпътстван от християнска екзегеза. За това свидетелстват и многобройните преписи на паметника – над 30, всички руски от XIV–XVII в., най-ранни от които са: Александро-Невски от втората половина или края на XIV в. (РНБ, сбирка на Духовната академия, А. I. 119), Костромски от края на XIV – началото на XV в. (РГБ, ф. 138, сбирка на Костромската библиотека,

№ 320. I–II/M. 10325 и ОР. 1102), Барсов от края на XIV – началото на XV в. (ГИМ, сбирка Барсов, № 619), Коломенски от 1406 (РГБ, ф. 304, № 38).

Въпросите за времето и мястото на съставяне на Т. п., за преводния ѝ (византийски) или оригиналния ѝ (славянски) характер са усилено дискутирани. До последното десетилетие на XIX в. в науката господства тезата за грц. потекло на паметника (М. А. Оболенски, И. И. *Срезневски*, В. М. Успенски, А. Н. Пипин), но още изследванията на А. В. *Михайлов* и В. М. *Истрин* доказват нейната несъстоятелност, тъй като преводът на палейните старозаветни книги и преводът на заимстваните фрагменти от небиблейските съчинения не са нови, а съвпадат със слав. превод на тези източници извън състава на палейния сборник. Необосновано е и предположението, че съществува неоткрит засега виз. прототип, към който по-късно са били добавени слав. преводи. Ако тези преводи се игнорират, от Т. п. няма да остане нищо (с изключение на авторските части на съставителя). Влиянието на евентуални виз. образци би могло да бъде само косвено – като модел и структура на паметника. Отхвърляйки възможността той да е непосредствен превод от гръцки, Михайлов и Истрин изграждат и налагат хипотезата за Т. п. като произведение на руски книжовник от XIII в. Първоначално плахо (И. Н. Жданов), а впоследствие и по-категорично (архимандрит *Леонид*, А. А. *Шахматов*) се изказва мнение за съставянето ѝ в Б-я. Според Шахматов първоначалният вариант, възникнал върху пренията на Константин-Кирил Философ с евреите и сарацините по време на *Хазарската мисия*, е съставен от Методий или от негови ученици.

След 20-те години на XX в. научният интерес към паметника заглъхва и десетилетия наред по инерция произходът му се определя като руски – най-често от XIII в. и по-рядко от XI–XII в. През последното десетилетие на века отново вниманието на специалистите се фокусира към него – предимно от страна на бълг. медиевисти. П. *Димитров* подчертава известието, отбелязано най-напред от М. И. *Соколов*, че поп *Йеремия* е използвал фрагменти от Т. п. в своята Повест за кръстното дърво, което датира съставянето ѝ преди края на X в. Хр. *Трендафилов* отнася компилирането ѝ към времето на цар *Петър I* (927–969). Според В. Панайотов първоначално е съществувала грц. протопалея, писана от Константин-Кирил, която е била преведена на старобълг. език и обработена от Методий, а по времето на *Симеон* (893–927) е била допълнена с хронографски съчинения.

Налице са съществени аргументи, които свързват възникването на Т. п. с бълг. книжовно средище приблизително ок. средата на X в. и оправдават разглеждането на първоначалния ѝ вариант в контекста на старобълг. книжнина. Въпреки по-късните руски наслоения архетипът на библейските старозаветни книги (превод и редакция) съдържа множество лингвистични (граматически и лексикални) архаизми, балканизми и следи от глаголическо писмо. В някои случаи (кн. Битие, гл. 1–9) палейният текст съвпада с изключително архаичен тип *Паримейник*, а в други случаи (останалите библейски книги) – с пълен (четри) превод, стоящ най-близо до редакцията на превода или в Архивския хронограф, или в руските чети-преписи, отразяващи преславската обработка на старобълг. библейски текст. Времето на компилирането на Т. п. в нейния най-ранен вид може да се определи и от включените в нея небиблейски съчинения (преводни и оригинални), които имат старобълг. потекло и са били създадени (или преведени) най-късно до средата на X в. Всички те, използвани непосредствено от съставителя, сочат, че най-ран-

ната възможна дата за компилирането на палейния сборник е краят на първата четвърт на X в., т.е. краят на Симеоновото управление. От друга страна, наличието на апокрифи в неговия състав насочва към времето на цар Петър I, когато апокрифната книжнина усилено се разпространява. За ранен произход свидетелстват и глаголическите следи в редица палейни източници – Осмокнижието, I и II кн. Царства, Давидовите пророчества, виз. Пасхалия, отделни хронологически статии. Датиращо значение имат и палейните извлечения от Пасхалната хроника, за която има косвени данни, че е била позната на старобълг. книжовници, но напълно неизвестна в руската книжнина. Отсъствието на оригинални творби от староруски автори, както и граматическата и лексикалната характеристика на авторските части на палейния съставител също са в подкрепа на тезата за Б-я като родина на Т. п. Показателна е също съдържателната и структурната ѝ близост с Архивския хронограф (РГАДА, сбирка на Архива на Министерството на външните работи, № 279/658). Маниерът на тяхното съставяне (въпреки различните им цели), използването на почти едни и същи източници, техният общ скелет, редакцията на библейските книги са указания за общ книжовен център, където са възникнали техните протографи. От значение за датирането на първоначалната Т. п. е фактът, че и в пълната, и в кратката Хронографска палея истор. събития достигат до 948, когато умира имп. Роман I Лакапин (920–944). Това пряко указание за съставянето на Хронографската палея малко след 948 има датиращо значение за прототипа на най-ранната Т. п. (от типа на Коломенската разновидност), която хронологически предхожда съставянето на Хронографската палея. Много важен аргумент за отнасянето на протографа на Т. п. към бълг. среда до втората половина на X в. е и обстоятелството, че старобълг. книжовник поп Йеремия я използва като източник за компилативната си Повест за кръстното дърво. Така най-вероятното време, когато паметникът е компилиран, се оказва средата на X в., като хронологическата рамка се очертава от последните години от управлението на цар Симеон и първите десетилетия от управлението на цар Петър I.

Изд.: Палея толковая по списку сделанному в Коломне в 1406 г. Труд учеников Н. С. Тихонравова. 1–2. М., 1892–1896; Толковая палея 1477 года. Воспроизведение Синодальной рукописи № 210. Напечатанно по распоряжению Комитета Имп. Общества любителей древней письменности. 1. СПб., 1892.

Лит.: Строев П. Хронологическое указание материалов отеч. истории, литературы, правоведения до начала XVIII столетия. – ЖМНП, 2, 1834, с. 158; Оболенский М. О греческом кодексе Георгия Амартола. – ЧОИДР, 1846, 4, с. 86–88; Оболенский М. Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII в. (между 1214 и 1219 г.). – Временник Имп. Московского общества истории и древностей российских, 1851, 9, с. I–XCIX; Сухомлинов М. О древнерусской летописи как памятнике литературном. СПб., 1856, с. 54–64; Пыпин А. Ложные и отреченные книги русской старины. – В: Памятники старинной русской литературы, издаваемые графом Безбородко. 3. СПб., 1862, с. 17–58; Тихонравов Н. Памятники отреченной русской литературы. 1–2. М., 1863, с. 32–78, 259–272; Порфирьев И. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях. Казань, 1872, с. 134–139; Успенский В. Толковая палея. Казань, 1876, 134 с.; Порфирьев И. Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки. – СОРЯС, 17, 1877, 1, с. 1–276; Жданов И. Палея. – Университетские известия. Императорский университет св. Владимира, 21, 1881, с. 235–258; Родосский А. К материалам для истории славяно-русской библиографии. 2. Единственный древнейший список Толковой Палеи, принадлежащий библиотеке Александро-Невской лавры, а ныне собственность библиотеки Спб. духовной академии. – ХЧ, 2, 1882, с. 590–609; Соколов М. Материалы и заметки по старинной славянской литературе. 1. Компиляция апокрифов болгарского попа Иеремии. М., 1888, с. 73–211; Леонид архим. Древняя рукопись. 1. Изборник Болгарского пресвитера-мниха (иеромонаха) Григория и уцелевшая часть памятника. Первоначальный Славянский хронограф или „Еллинский летописец" болгарской редакции X

века. 2. О трех сочинениях, входивших в состав „Изборника Григориева" по списку XIII века. – Русский вестник, 201, 1889, 4, с. 3–24; Леонид архим. Библиографические разыскания в области древнейшего периода славянской письменности IX–X вв.: памятники сих веков по сохранившимся спискам XI–XVII вв. – ЧОИДР, 1890, 3, с. 1–28; Владимиров П. Критико-библиографические заметки об изданиях и исследованиях о русской словесности за 1892 год. – Университетские известия. Императорский университет св. Владимира, 33, 1893, 1, с. 1–52; Леонид архим. Систематическое описание словено-российских рукописей собрания графа А. Уварова. 3. М., 1894, с. 8–9, 361–362; Михайлов А. Общий обзор состава, редакций и литературных источников Толковой палеи. – Варшавские университетские известия, 1895, 7, с. 1–21; Михайлов А. К вопросу о тексте книги Бытия пророка Моисея в Толковой Палее. – Варшавские университетские известия, 1895, 9, с. 1–35; 1896, 1, с. 1–23; Франко І. Памятники українсько-руської мови і литератури. 1. Львів, 1896, с. XIV–XXIII, 108–120, 141–165, 225–238, 280–289; Истрин В. М. Замечания о составе Толковой Палеи. 1. Палейное сказание о столпотворении. 2. Палейное сказание об Аврааме. 3. Объяснение собственных имен. – ИОРЯС, 2, 1897, 1, с. 175–209; 4. Книга Кааф. – ИОРЯС, 2, 1897, 4, с. 845–905; 5. „Златая Матица". 6. Византийские прототипы Толковой Палеи. – ИОРЯС, 3, 1898, 472–531 (същото в: СОРЯС, 65, 1898, 6, с. 4–155); Тихонравов Н. Сочинения. 1. Древняя русская литература. М., 1898, с. 156–170, Примечания, с. 38–52, Дополнения, с. 110–122; Карпеев А. К вопросу о взаимных отношениях Толковой палеи и Златой Матицы. – ЖМНП, 327, 1900, 2, с. 332–366; Шахматов А. А. Толковая Палея и Русская летопись. – В: Статьи по славяноведению. 1. СПб., 1904, с. 199–272; Истомин К. К. К вопросу о редакциях Толковой Палеи. 1. Современная постановка вопроса. 2. Значение киновари при анализе списков Толковой Палеи. 3. Вопрос о целях Толковой Палеи по спискам хронографического и коломенского типов. 4. Вопрос о протографе Толковой Палеи и о литературных приемах его компилятора. – ИОРЯС, 10, 1905, 1, с. 147–184; 5. Мнимые случаи полноты коломенской палеи по сравнению с хронографическими списками. 6. Действительные случаи полноты коломенской палеи по сравнению с хронографическими списками. – ИОРЯС, 11, 1906, 1, с. 337–374; 7. Так называемая „краткая редакция" Толковой палеи и отношение ее к хронографическим спискам и к спискам коломенского типа. – ИОРЯС, 13, 1908, 4, с. 209–343; 8. Вопрос о второпротографе Толковой палеи и о литературных приемах его редактора. – ИОРЯС, 18, 1913, 1, с. 87–172; Истрин В. М. Редакции Толковой палеи. 1. Описание полной и краткой палей. – ИОРЯС, 10, 1905, 4, с. 135–203; 2. Взаимоотношение полной и краткой палей в пределах текста палеи коломенской. – ИОРЯС, 11, 1906, 1, с. 1–43; 3. Хронографическая часть полной и краткой палеи и хронограф по великому изложению. – ИОРЯС, 11, 1906, 2, с. 1–19; 4. Общие выводы. 5. Таблицы. – ИОРЯС, 11, 1906, 3, с. 418–450; Истрин В. М. Исследования из области древнерусской литературы. СПб., 1906, с. 31–51, 70–198; Рыстенко А. Материалы для литературной истории Толковой палеи. 1–2. – ИОРЯС, 13, 1908, 2, с. 324–350; Адрианова В. К литературной истории Толковой палеи. Киев, 1910, 77+460 с.; Михайлов А. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. 1. Паримейный текст. Варшава, 1912, 21+342+460 с., Истрин В. М. Толковая палея и хроника Георгия Амартола. – ИОРЯС, 29, 1924, с. 369–379; Михайлов А. К вопросу о происхождении и литературных источниках Толковой палеи. – И по РЯС, 1, 1928, 1, с. 49–80; Баранкова Г. С. О взаимоотношениях „Шестоднева" Иоанна экзарха Болгарского и „Толковой Палеи" (Текстолого-лингвистический аспект). – В: История русского языка. Исследования и тексты. М., 1982, с. 262–277; Творогов О. В. Палея толковая, Палея хронографическая. – ТОДРЛ, 39, 1985, с. 153–156; Панайотов В. Проникване на старобългарски писмени паметници в Киевска Русия. – Die slawischen Sprachen, 17, 1989, p. 75–83; Славова Т. За протографа на Тълковната палея (Върху материал от палейния Шестоднев). – Palaeobulgarica, 15, 1991, 3, p. 57–70; The Oxford Dictionary of Byzantium. 3. Ed. A. Kazhdan etc. New York–Oxford, 1991, p. 1557; Славова Т. За един лунно-слънчев старобългарски календар. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 3, p. 23–36; Пиотровская Е. Древнерусская версия Христианской Топографии Козьмы Индикоплова и „Толковая Палея". – ТОДРЛ, 48, 1993, с. 138–142; Димитров П. Презвитер Иеремия. – В: Димитров П. Петър Черноризец. Шумен, 1995, с. 167–192; Панайотов В. Тълковната палея в Симеоновия век. – В: 1100 години Велики Преслав. 2. Шумен, 1995, с. 109–117; Славова Т. Архивският хронограф и Тълковната палея. – Palaeobulgarica, 19, 1995, 1, p. 48–64; Творогов О. Летопись – хроника – палея (взаимоотношения памятников и методика их исследования). – В: Библия и возрождение духовной культуры русского и других славянских народов. СПб., 1995, с. 166–178; Панайотов В. За редакциите на Тълковната палея. – В: Епископ-Константинови четения. 2. Шумен, 1996, с. 256–260; Славова Т. За славянските преводи на някои византийски хроники. – В: Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова. С., 1998, с. 162–170; Славова Т. Взаим

на книгата Битие в Тълковната палея. – Сръски језик, 3, 1998, 1–2, с. 465–472; Thomson F. The Slavonic Translation of the Old Testament. – In: Interpretation of the Bible. Ljubljana–Sheffield, 1998, p. 870–873; Славова Т. Календарни текстове в България през ранното средновековие. Лунно-слънчев календар в състава на Тълковната палея. – Slavia, 68, 1999, p. 267–281; Трендафилов Хр. Хазарската полемика на Константин-Кирил. С., 1999, с. 138–146; Славова Т. Откъсите от „Богословие" („Небеса") в превод на Йоан Екзарх в Тълковната палея. – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 123–130; Славова Т. Тълковната палея в контекста на старобългарската книжнина. С., 2002, 576 с.

Татяна Славова

Василка Тъпкова-Заимова

ТЪ̀ПКОВА-ЗАЙ̀МОВА, Василка Кирилова (7.VIII.1924) – българ. историчка медиевистка. Родена в София. Завършва Френския колеж в София (1943) и класическа филология в Софийския унив. (1947). Възпитаничка на Ал. Балабанов, Б. Геров, В. *Бешевлиев*, Вл. *Георгиев*, Г. Михайлов. По време на следването си посещава лекции по археология, средновековна история, старобълг. език и литература. Асистентка (1947) и н. с. (1949) в Инст. за история при БАН (в Секцията за издаване на грц. и лат. извори за българ. история). Специализира в Ленинград (дн. Санкт Петербург) и Москва (1963) и в Париж (1967). Н. с. в Инст. по балканистика при БАН от основаването му (1964); ст. н. с. II ст. (1966), ст. н. с. I ст. (1973); ръководител на Секция „Балканските народи и Византия" (1971–1989). Хоноруван проф. във Висшия инст. за изобразителни изкуства в София (1973–1993); проф. във Великотърновския унив. (от 1975), където чете лекции по история на Византия. Сътрудник на Кирило-Методиевския научен център (от 1993). Член на Националния комитет по балканистика (от 1963, зам.-председател от 1978), на Международната асоциация за проучване на Югоизточна Европа (AIESEE) със седалище в Букурещ (от 1979, от 1994 зам.-председател), на Комисията по история на славистиката към Международния комитет на славистите (1990–1992), на Международната асоциация по византология (от 1991 ръководи комисията „Византия и славяните"), на Международната комисия за издаване на средновековни исторически извори към Истор. институт по медиевистика в Рим (от 1995). Кирило-Методиевска награда (1971, съвм. с Й. Заимов) за проучването и издаването на Битолския надпис на Иван-Владислав. Орден „Академични палми" на Френската академия (1995).

Т.-З. участва в подбора, превода и коментара на 11 тома ГИБИ и 2 тома ЛИБИ. Основни тематични области в изследователската ѝ работа са: етногенезис на балк. народи, история на Византия и славяните, политически и културен живот на Балканите през Средновековието, историко-географски и демографски проблеми на северните и североизточните българ. земи, политическа идеология и църковна организация в средновековна Б-я и балк. страни, виз.-балк. политически и културни контакти и взаимодействия. Многообразните процеси в Югоизточна Европа до появата на българ. държава, разгледани в множество от-

делни публикации, са обобщени в монографията ѝ „Нашествия и етнически промени на Балканите през V–VII в." (1966). В друг обобщаващ труд – „Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад" (1976) Т.-З. се спира на териториалния обхват и военноадминистративната организация на т.нар. Отвъддунавска Б-я от края на X до края на XII в., като отделя специално внимание на въпроса за демографските промени, настъпили сред бълг. население в резултат на нашествията на тюркски народи по време на виз. владичество. Като съавтор на книгата „Битолски надпис на Иван-Владислав – самодържец български. Старобългарски паметник от 1015–1016 г." (1970) Т.-З. преоценява ролята на цар Иван-Владислав (1015–1018) в бълг. история и опровергава необоснованите твърдения за небългарския характер на Самуиловото царство. Тя влага дългогодишни усилия в проучването на култа към св. Димитър Солунски – възникване, разпространение и значение за бълг. култура, връзката му със слав. присъствие около *Солун*, с виз. културно влияние в балк. и слав. страни и др. (1978, 1979, 1981, 1982, 1993, 2000). Публикациите ѝ върху виз.-балк. взаимоотношения са събрани в книгата „Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle. Les mouvements ethniques et les Etats" (1979).

Т.-З. има принос в изясняването на първостепенни кирило-методиевски въпроси. В изследването „Солунските славяни и произходът на Кирил и Методий" (1969) тя разкрива ролята на част от слав. население в границите на Виз. империя до IX в. и изтъква възможността някои бълг. славяни, приели християнската религия и включени във виз. общност, да заемат високо място в администрацията и в църковната йерархия. В тази светлина разглежда произхода на слав. първоучители, като систематизира сведения от истор. извори и подчертава (без да абсолютизира) предположението за слав. им потекло. В статията си „La mission de Cyrille et Méthode dans le cadre de l'époque" (1969) обсъжда политическите отношения между Византия и Рим и борбата им за завладяване на слав. свят, определя мястото на Б-я в изграждането на общобалк. култура след пристигането на Кирило-Методиевите ученици в страната. Т.-З. има съществен влог в изясняването на политическите взаимоотношения на Балканите през IX в., във връзка с които анализира тезата за „византинизма" и делото на Кирил и Методий (1981); тя обосновава същността на бълг. култура, чийто развой е неделим от кирило-методиевските традиции – както в контекста на източното православие, така и в ролята ѝ на мост между Изтока и Запада. Т.-З. изследва също терминологията (юридическа и държавна) в слав. исторически извори (1987); противоречията в нея обяснява с преплитането на два вида виз. извори, намерили отражение в слав. паметници.

Особен интерес за Т.-З. представлява бълг. гледна точка в политическата идеология на Средновековието, по-точно идеята за йерархията на свещените езици и писменост в сферата на православието, съдържаща се в някои оригинални паметници на „низовата" литература. Проучванията ѝ върху историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна Б-я (1996) разкриват сложни напластявания в тези съчинения – съчетаване на библейски есхатологически елементи, митологически модели и реална история. Тя анализира отделни текстове („Видение на пророк Исайя", „Сказание за Сивила", „Български апокрифен летопис" и др.) и откроява темите за „свещените" и „несвещените" градове, представите за отделни народи, редуването на „царствата" и др. Важно място в научното творчество на Т.-З. заема изследването на *Дюканжовия списък* (каталог на бълг. архиепископи, съставен на грц. език през XII в.)

(2000). Наред с данните за църковната организация през IX–XII в. и по-специално за историята на Охридската архиепископия е осветлено значението на паметника за кирило-методиевската традиция в бълг. земи, като се подчертава споменаването на Методий, Горазд и Климент веднага след основателя на Охридската архепископия Протоген (IV в.). Т.-З. съобщава нови данни за мястото на кирило-методиевската тема в трудовете на късни лат. историци (напр. И. Асемани) (2001). Друга част от трудовете ѝ са посветени на политико-религиозните процеси по време на Второто бълг. царство и проблемите на Търновската книжовна школа. Т.-З. е автор на енциклопедични и общи обзори на виз. история и за Балканите през Средновековието (1999), участва в авторския колектив на „История на човечеството“ (издание на ЮНЕСКО).

Съч.: Крепости и укрепени градове през първото българско царство. – Военно-исторически сборник, 3, 1956, с. 40–60; Сведения за българи в житието на св. Атанасий. – В: Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958, с. 759–762; За хронологията на събитията, предадени в една „Кратка хроника“ (XIII–XIV в.). – ИИИ, 14–15, 1964, с. 373–379; Нашествия и етнически проблеми на Балканите през VI–VII в. С., 1966, 136 с.; Великият прелом. С., 1968, 72 с.; Солунските славяни и произходът на Кирил и Методий. – ККФ 1, с. 63–68; La mission de Cyrille et Méthode dans le cadre de l'époque. – EB, 5, 1969, 4, p. 5–13; Битолски надпис на Иван Владислав – самодържец български. Старобългарски паметник от 1015–1016 г. С., 1970, 164 с. [З а и м о в Й., В. З а и м о в а]; Quelques observations sur la domination byzantine aux bouches du Danube – le sort de Lykostomion et de quelques autres villes côtières. – Studia balcanica, 1, 1970, p. 79–86; Ролята и административната организация на т.нар. „Отвъддунавска България“. – Studia balcanica, 2, 1970, p. 63–74; Le idée impériale à Byzance et la tradition étatique Bulgare. – Byzantina, 3, 1971, p. 287–295; La ville de Salonique et son hinterland slave jusqu' au Xe siècle. –In: Actes du IIe congrès international des études du Sud-Est européen. Athènes, 7–13 mai 1970. 2. Athènes, 1972, p. 355–362; Възникване на южнославянските държави и Византия. – СФ-С, 14, 1973, с. 43–54; Византия и населението в крайдунавските земи през XI век. – Векове, 2, 1973, 3, с. 24–31; L'administration Byzantine au Bas-Danube (fin du Xe – XIe s.). – EB, 9, 1973, 3, p. 90–112; Genèse des peuples balkaniques et formation de leurs états. – In: IIIe congrès international des études Sud-Est européennes. Bucarest, 1974, p. 3–29; Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад. С., 1976, 186 с.; Ethnische Schichten auf dem Balkan und die byzantinische Macht. – In: Studien zum 7. Jh. in Byzanz. Berlin, 1976, p. 66–72; Au sujet de la formation des nationalités sud-slaves (Considération d'ordre général). – EH, 8, 1978, p. 31–40; Les Légendes de S. Démétrius dans les textes byzantines et slaves. – В: Славянские культуры и Балканы. 1. С., 1978, с. 161–169; Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle. Les mouvements ethniques et les Etats. London, 1979, 346 p.; Византия, България и образуването на средновековните балкански държави. – В: България и светът от древността до нови дни. 1. С., 1979, с. 206–212; Култът към св. Димитър Солунски и някои въпроси, свързани с византийското културно влияние в балканските и в славянските страни. – Studia balcanica, 15, 1979, p. 5–19; „Византинизмът“ и делото на Кирил и Методий. – ККФ 3, с. 152–158; Мястото на Първата българска държава в политическите и културните взаимоотношения на балканските страни. – В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, с. 30–39; Les textes Démétriens dans les recueils de Rila et dans la collections de Makaire. – Cyrillomethodianum, 5, 1981, p. 113–119; Текстовете за св. Димитър Солунски в Макариевия сборник. – В: Руско-балкански културни връзки през Средновековието. С., 1982, с. 144–154; Развитието на средновековната българска държава в системата на международните отношения на Балканите [Т ъ п к о в а - З а и м о в а В., Е. К о й ч е в а, Хр. М а т а н о в]. – В: Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1981. Доклади. 1. С., 1982, с. 47–50; Българо-византийските отношения и концепциите за „Втория“ и „Третия“ Рим. – Studia balcanica, 17, 1983, p. 27–38; Средата, в която израснаха. – В: Кирило-Методиевски студии. С., 1983, с. 35–44; Проблеми на юридическата и държавната терминология в Пространните жития на Кирил и Методий. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 86–90; Византийская и болгарская государственная идеология в эсхатологической литературе и в пророчествах. – In: Typologie ranê feudálních slovanských státû. Praha, 1987, p. 147–173; Идеята за християнския Рим и съответната терминология в късната средновековна книжнина [Т ъ п к о в а - З а и м о в а В., А. М и л т е н о в а]. – В: България, Италия и Балканите. Комплексна българо-италианска конференция. София, 22–26 май 1984. С., 1988, с. 45–50; Свещени и несвещени царства и градове в пророчествата и в есхатологичната литература. – ГСУ. Научен център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, 1, 1987 (1990), с. 243–250; Структура болгарского государства (конец IX –

начало X в.) и проблемы гегемонии на Балканах. – В: Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне) VI–XII вв. М., 1991, с. 137–150; Les légendes sur Salonique – ville sainte – et la conversion des Bulgares. – In: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Thessaloniki, 1992, p. 133–141; Gens et choses de Salonique dans les Actes démétriens. – In: Το Ελληνικόν. Studies in honor of Speros Vryonis, Jr. I. New Rochelle–New York, 1993, p. 385–396; Превземането на Преслав в 971 г. и проблемите на българската църква. – В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, с. 172–181; Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, 360 с.+24 ил. [Тъпкова-Заимова В., А. Милтенова]; La place de Salonique dans la littérature hagiographique et les exégèses byzantines et bulgares. – In: Roads and Crossroads of the Balkans from Antiquity to the European Union. Thessaloniki, 1998, p. 107–113; Светът след Иисус. Енциклопедия. (I в. пр. Хр. – I световна война). Велико Търново, 1999, с. 201–235, 316–349, 407–437; Свети-Климентовите слова за св. Димитър и византийската книжовна традиция. – В: Климент Охридски – живот и дело. С., 2000 (Кирило-Методиевски студии, 13), с. 145–151; Дюканжов списък. – Palaeobulgarica, 24, 2000, 3, p. 21–49; Няколко бележки към ранните издания на Дюканжовия списък (Мишел Лекиен и Йосиф Асемани). – В: Традиция. Приемственост. Новаторство. В памет на Петър Динеков. С., 2001, с. 100–111; Пътят на Сивила от Изток на Запад и обратно. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 475–484.

Лит.: Василка Тъпкова-Заимова. Биобиблиография. Състав. В. Филипова, П. Данаилова. Велико Търново, 1985, 146 с.; Каймакамова М. Ново изследване върху византийската и старобългарската християнска култура. – Palaeobulgarica, 22, 1998, 4, p. 115–121; Podskalski G. – BZ, 92, 1999, p. 555–556 (рец.); Матанов Хр. Професор Василка Тъпкова-Заимова. – В: Общото и специфичното в Балканските култури до края на XIX век. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Тъпкова-Заимова. С., 1999, с. 9–12; Велинова Л. Библиография на трудовете на Василка Тъпкова-Заимова (1951–1995). – В: Общото и специфичното в Балканските култури до края на XIX век. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Тъпкова-Заимова. С., 1999, с. 13–38, 329–331; Чолов П. Български историци. 2 изд. С., 1999, с. 293–294; Βασίλκα Τάπκοβα-Ζαΐμοβα. – In: Λεύκωμα Αλλοδαπών Υποτροφών. Αθήναι, 2000, p. 59.

Анисава Милтенова

ꙋ – У ѹ

У – двайсет и втората буква в старобълг. *азбуки* (в грц. писмо след τ идва υ). Носи неясното по етимология название ѹкъ (в Парижкия абецедар е дадено името hic, но то е изписано над рисунката на един от вариантите за десетирично *и*, в Бандуричевия абецедар се намира неточното ѭк). Числена стойност на *у* не е засвидетелствана в никой от старобълг. глаголически ръкописи; въз основа на данни от по-късни хърватски глаголически, а и от кирилски текстове на буквата се приписва числено значение 400 (това е стойността и на грц. знак υ, който заема място веднага след τ = 300, и на кирилската буква за *у*).

Глаголическият знак за *у* е от диграмен тип; същото се отнася и за кирилското ѹ, което е напълно еднакво с византийското. Лявата част на буквата е най-обикновено глаголическо *о*, което се изписва еднакво и когато е в състава на *у*, и когато е употребено самостоятелно. Вариабилността на *у*-знака се дължи само на дясната буквена част, която първоначално е също такова *о* (срв. днешното *оо* в английския правопис; твърдението, че във втората част на глаголическото *у* трябва да се вижда знакът *ижица*, е недоказуемо – извънредно рядката ижица е конструирана от начертанието за *о*), и по-точно на отношението ѝ към лявата част.

Един от най-важните признаци на глаголическото *у* е отдалечеността на двете му части. В някои от ръкописите, третирани като много архаични, напр. *Киевските листове* и Зогр. ев., лявата и дясната половина не се докосват и раз-

стоянието между тях може да бъде толкова голямо, колкото между всеки два други буквени знака, т.е. там *у* е същинска диграма. Това обаче е създавало опасност начертанието да не може достатъчно бързо да се идентифицира. За да се изтъкне графично, че двете фигури не са самостоятелни *о*-букви, а образуват заедно знак за друга фонема, са използвани няколко графични средства: 1. Формата на втората част се е изменяла, макар и незначително, и – което е по-важно – към средата на нейната хаста се е добавяло късо хоризонтално щрихче. 2. Тази буквена част се е изписвала малко по-дребна. 3. Двете половини са се съединявали било с малки лигатурни частици, било с плътно допиране. Във втория случай дясната част е била подложена на все по-чувствителни графични изменения, които са я отдалечавали геометрично от лявата, като същевременно са я доближавали до нея линейно.

По-дребна е втората част на диграмата в първия почерк на Киевските листове – това е единствената разлика между двете половини; и понеже в този паметник буквите са от висящ тип, дясната съставка винаги е по-високо. Във втория старинен почерк на паметника дясната половина пак е по-малка, но има и средно дясно хоризонтално щрихче.

Най-отдалечени са двете части в Зогр. ев.; дясната не се различава от лявата нито по големина, нито по форма, но е снабдена с щрихче (тип ⱁⱁ); това е вероятно най-старинният начин за диференциация на *оо* от *у*. В Клоц. сб. разстоянието между двете половини е по-малко, но те все още не се докосват. Освен че има щрихче, дясната се различава и по начертание от лявата – петлиците ѝ са допрени (тип ⱁⱁ). Двете части на буквата в Син. евх. не са по-близко, отколкото в Клоц. сб., но петлиците са съединени с къси чертици (горните редовно, а често и долните); петлиците на дясната част са малко по-дребни и по форма се доближават до триъгълничета (тип ⱁⱁ и ⱁⱁ). Този графичен вид е преход от същинско диграмно към лигатурно (респ. монограмно) начертание.

Когато двете половини са допрени, втората се явява в два графични варианта. При начертанията в Асем. ев. и Мар. ев. тя е един определено *о*-знак с две петлици и разстояние между тях (сх. ⱁⱁ). Но в Мар. ев. се срещат и конструкции не с четири, а с три междинни щрихчета (сх. ⱁⱁ). Именно това е новият тип, който по-късно ще стане единственото начертание за *у*. Той е представен в Син. пс., *Рилските глаголически листове*, *Охридските листове*, добавената част на Зогр. ев., *Боянския палимпсест*. Тенденцията към слято изписване е налице и при другите стари диграми, напр. *носовките*; тя засяга и кирилското писмо. Що се отнася до дясното щрихче, то обикновено е късичко; в някои случаи получава вертикално клинче във външния си край, най-подчертано у втория главен писач на Син. пс. (тип ⱁⱁ). За мотивировката на глаголическия *у*-знак вж. и *Глаголица*.

В старата *кирилица* *у* също се пише с два буквени знака – ѹ. Ѹ за *у* се появява най-рано като вариант на ѹ в края на реда (напр. в *Мирославовото евангелие*), а като редовна буква – през XIV в. наред с ѹ (в руски ръкописи). Разликите в изписването на ѹ са свързани с мястото на пресечната точка на линиите при *у* и общата им посока по отношение на *о*. В изисканата старобълг. кирилица пресечната точка е на долната линия на буквения ред, а стълбецът на *у* е извит или изправен с обща посока надолу (Супр. сб.). За народните почерци и висящото писмо е характерно ѹ, което е разположено в самия буквен ред или точката на пресичане при *у* не слиза до реда. При това написание обикновено *у* е изцяло обърнато към *о*. Вероятно „високото“ ѹ е било много разпространено в старобълг. скриптории. Открива се още в Надписа

на Павел Хартофилакс от *Кръглата църква* в Преслав. В Надписа на Тудора е документирано ОУ за оу. Начертание с долепени *о* и *у*, което прилича на ѳ, има в някои късни типични народни почерци. Една от ранните тенденции в изписването на оу е ъгловатата форма на *у* – буквата напомня *ц* (в Погодиновия псалтир). Това начертание е особено характерно за ранните староруски ръкописи.

Още в началния период от развоя на кирилската писменост се появява и лигатура от *о* и *у*, написана с един или два отделни маха на ръката (Ѹ и 8). Разпределението ѝ в старобълг. паметници е различно – в Сав. кн. се открива главно в началото на думата и след гласна, а в Супр. сб. 8 е вариант на оу в края на реда за икономия на място. Буди интерес написването ѹ за 8 в края на реда в някои бълг. и руски ръкописи, напр. в Погодиновия псалтир, *Изборника от 1073*, *Остромировото евангелие* (рѧѕоумъ вм. рѧѕоумъ). В среднобълг. народни почерци, в босненското писмо и в сръбски грамоти има тенденция лигатурата да измести оу. Това е много характерно за нотирани ръкописи. Както *о*, така и Ѹ може да се срещне украсено в много ранни и в покъсни южнослав. писмени паметници; Ѹ като ѽ и *о* като ѻ по подобие на глаголическата омега има в надпис върху керамична плочка от Преслав.

Петър Илчев,
Боряна Велчева

УГРИ, м а д ж а р и – номадско племе, обитавало към началото на IX в. Поволжието и Приуралието (Magna Hungaria); в състава му влизали угро-фински и тюркски етнически елементи. В гл. 8 на ЖК се споменава, че по време на *Хазарската мисия* Константин-Кирил бил нападнат от У., които виели като вълци и искали да го убият (нападоше на нь оугри, іако вльчьѥкы вѣюще, хотеще оубити ѥго). Някои изследователи смятат, че У. са участвали като съюзници на хазарите в обсадата на един от кримските градове и слав. първоучител успява да убеди техния военачалник да се откаже от намерението си. В гл. 16 на ЖМ се съобщава за среща на Методий с „угърски крал" в „дунавските земи" (пришьдъшю же на странꙑ Дꙋнайскꙑѧ королю оугърьскомꙋ, вьсѣхотѣ и видѣти ...). Изказвано е предположение, че Методий действително се е срещнал с княз Арпад по време на своето пътуване до Константинопол през 881. Голяма част от специалистите намират обаче, че толкова рано У. едва ли биха могли да проникнат към Средния Дунав и то до такава степен, че да проявят отношение към дейността на слав. архиепископ във Велика Моравия. По-вероятна изглежда хипотезата, поддържана от Вл. *Вавржинек* (1964), според която Методий се среща по това време с източнофранкския крал Карл III Дебели (876–887), а сведението за „угърския крал" е по-късна добавка на преписвача. Като поддържа основната насока в разсъжденията на Г. Моравчик и П. *Кирай* за истор. достоверност на епизода от гл. 16 на ЖМ, И. *Тот* (1981) смята, че добавката към оригиналния текст не е прилагателното „угърски", а съществителното „крал", което е заменило първоначалното владика в смисъл на „господар". Може да се допусне следователно, че архиепископ Методий се е срещнал „с някой от унгарските вождове" и че това е била неговата „последна успешна дипломатическа среща".

Ок. началото на IX в. У. напускат Поволжието и Приуралието, преминават през земите на *Хазария* и участват в избухналата там гражданска война на страната на въстаналите против централната власт кавари. С помощта на Византия хазарите предприемат отбранителни мерки по западната си граница, минаваща по това време по р. Дон; с тази цел към 834 е построена крепостта Саркел (през X–XII в. – руската крепост Белая Вежа). Заедно с оцелелите от войната кавари У. се установяват в областта Леведия, лока-

лизирана в науката най-често в степите между реките Дон и Днепър. Така те стават непосредствени съседи на Б-я, чиито владения на североизток тогава вероятно се простират до Днепър. Не е изключено при съществуващия по това време българо-хазарски антагонизъм бълг. управители да са установили и преки контакти с У. Това обяснява намесата им на страната на бълг. администрация, когато трябвало да се осуети бунтът на виз. пленници в отвъддунавските бълг. земи през 837. Намесата е неуспешна както за У., така и за Б-я; пленените успяват да избягат по море към Константинопол. Две години по-късно У. възпрепятстват завръщането на руското пратеничество от виз. столица към Киев по р. Днепър.

С течение на времето У. стават съюзници на хазарите и участват във всичките им войни. Вероятно именно в тази им роля ги среща към 860 в п-в Крим и Константин Философ. Според изворите У. са прогонени от областта на р. Дон от печенезите, които се появяват в степите на Северното Причерноморие към 889. В резултат на поражението, което претърпяват, една част от тях се изселва на изток към Персия (дн. Иран), а останалите също напускат Леведия и заемат областта Ателкузу, която вероятно е обхващала степите между реките Днепър и Южен Буг. По този начин част от отвъддунавските бълг. земи са загубени, а обитаващото ги население е принудено да се установи, както се предполага, по десния бряг на р. Днестър. Вероятно през 890 хазарският хаган се среща с вождовете на У. недалеч от устието на Днепър, при което за техен княз е избран Арпад, син на Алмош. Макар че главната тема на разговорите между У. и хазари е била съвместната борба срещу опасно вклинилите се между тях печенези, не е изключено част от набелязаните мерки да са били насочени и срещу русите и българите. Във връзка с това може би през 891 У. предприемат поход към Киев, откъдето главно с разузнавателна цел се насочват към земите около Карпатския басейн. Узнал за техните действия в тези близки до своите владения области, източнофранкският крал Арнулф I (887–899) повиква техни отряди за помощ срещу великоморавския княз *Светополк* (870–894) . През лятото на 894, скоро след смъртта на Светополк, У. нападат самостоятелно моравските земи, откъдето, като преминават Дунав, ограбват и разоряват *Панония*, най-вече онази нейна част, която представлява дн. Югозападна Унгария. Тяхното нападение има голямо въздействие на Запад и предизвиква сключването на съюз между баварци и моравци. В същото време, вероятно на връщане от Моравия и Панония, У. нападат и опустошават отвъддунавските бълг. земи от Тиса до Днестър. След като в Константинопол узнават за техните действия на север от Дунав, с дипломатическа мисия при тях е изпратен виз. сановник Никита Склир. Той успява да се срещне с княз Арпад и да получи съгласието му У. да се намесят на страната на империята в междувременно избухналата българо-виз. война. През 895 с помощта на ромейския флот У. неоднократно преминават Дунав и подлагат на опустошение централните бълг. области; дори бълг. владетел Симеон (893–927) е принуден да се затвори в крепостта Дръстър. Въпреки първоначалните си успехи обаче У. са принудени да се оттеглят. Още през пролетта на 896 българи и печенези нападат Ателкузу и принуждават У. да се преселят към северните райони на Карпатския басейн. След като се съвземат от нанесеното им поражение, У. насочват своите удари към бълг. области между Дунав и Тиса, към земите, подчинени на Велика Моравия, и към Блатненското княжество, васално на баварския крал. В резултат на тази експанзия Панония (дн. Моравия и Словакия) и част от северозападните отвъддунавски бълг. земи до подножието на Западните Карпати са завзети от У., които създават там своя държава – дн. Унгария.

Лит.: Moravcsik Gy. A Kirillos-legenda magyar vonatkozású epizódjához. – Ethnographia, 39, 1928, p. 108–109; Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. I. Berlin, 1958, p. 131–145; Vavřínek V. *Ugrorusky kanon* dans la Vie vieux-slave de Méthode. – Bsl, 25, 1964, p. 261–269; Berki F. Δύο ἐπεισόδια τοῦ βίου τῶν ἁγίων Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου σχετιζόμενα μὲ τὴν προϊστορίαν τῶν Οὔγγρων. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος I, p. 241–248; Ratkoš P. Die großmährischen Slawen und die Altmagyaren. – In: Das Großmährische Reich. Tagung der wissenschaftlichen Konferenz des Archäologischen Instituts der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften. Brno–Nitra, 1.–4. X. 1963. Praha, 1966, p. 227–255; Ratkoš P. Über die Interpretation der Vita Methodii. – Bsl, 28, 1967, p. 118–123; Moravcsik Gy. Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen. – RESEE, 7, 1969, 1, p. 167–175; Dvornik F. Byzantine Missions among the Slavs. SS. Cyrill and Methodius. New Brunswick–New Jersey, 1970, p. 67, 183–185; Moravcsik Gy. Byzantium and the Magyars. Budapest, 1970, p. 44–62; Божилов Ив. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон (894–896). – Военно-исторически сборник, 1971, 6, с. 20–33; Toynbee A. Constantine Porphyrogenitus and His World. Oxford, 1973, p. 451–456, 464–468; Király P. A magyarok említése a Konstantin és a Metodiegendában. Budapest, 1974, 70 p.; Barta A. Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries. Budapest, 1975, p. 47–65; Юхас П. Старите маджарски хроники за прабългарите. – ИП, 36, 1980, 5, с. 110–114; Erdélyi I. Das Altungartum und die Bulgaren in Osteuropa. – In: Turkic-Bulgarian-Hungarian Relations, VIth – XIth Centuries. Budapest, 1981 (Studia Turco-Hungarica, 5), p. 137–144; Тот, И. Константин-Кирил и Методий. С., 1981, с. 121–127; Fodor I. Die große Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien. Corvina Kiadó, 1982, 370 p.; Божилов Ив. Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. С., 1983, с. 90–92; Györffy Gy. Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. Budapest, 1983 (Studia Historica, 186), p. 8–12; Havlík L. Slované a Maďaři ve středním Podunají v IX–X. století. – In: Současný stav a úkoly československé hungaristiky. Brno, 1985, p. 65–82; Bowlus Ch. R. Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. Philadelphia, 1995, 18+420 p.; Димитров Хр. Българо-унгарски отношения през Средновековието. С., 1998, с. 21–43.

Христо Димитров

УНБЕГАУН, Борис-Отокар (Unbegaun, B.-O.) (23.VIII.1898 – 4.III.1973) – филолог славист от германо-балтийски произход. Роден в Москва, където завършва Гимназията при Реформатската църква (1916). През февр. 1917 постъпва в Константиновското артилерийско училище в Санкт Петербург; произведен е офицер, участва в Първата световна война (1914–1918) и в Гражданската война (1920–1922). От 1922 е емигрант. Следва слав. филология в Любляна (1922–1924) и в Париж – в Националното училище за живи източни езици, във Висшето практическо училище и в Сорбоната, която завършва като лисансие (1926). Работи като библиотекар в Инст. за славистични проучвания към Парижкия унив. (1925–1937). През 1935 получава докторска степен с две дисертации – върху флексията на съществителните имена в руския език през XVI в. и върху началната история на сръбския литературен език.

Преподавателската работа на У. протича в първостепенни учебни заведения: първоначално е проф. едновременно в Свободния унив. в Брюксел (1936–1953) и в Страсбургския унив. (1937–1953) – с прекъсване през 1939–1945; от 1948 преподава и в Оксфордския унив., където се установява в 1953 (там ръководи Катедрата по сравнително слав. езикознание, създадена специално за него). След пенсионирането си през 1965 е проф. в Нюйоркския унив. Основните му лекционни курсове са по съвременен руски език (фонетика, морфология, синтаксис), история на руския и на полския език, сравнителна история на слав. езици, руско стихосложение, лексикология и история на руския литературен език. Заслужил проф. на университетите в Брюксел, Страсбург и Оксфорд; член на Белгийската Кралска академия, на АН в Майнц, на Украинската академия в Америка, на ръководството на Руската академическа група в САЩ; председател на „Modern Humanities Research Association" в Лондон (1972). Умира в Ню Йорк, погребан е в Оксфорд (15 март 1973).

Научната проблематика, с която се занимава У., е твърде разнообразна – история на руския език, въпроси на съвременния руски език, на поетиката, на кирилометодиевистиката, история на сръбския книжовен език, истор. морфо-

логия и особено истор. лексикология. Фундаментален труд на У. е книгата му върху флексията на имената в руския език през XVI в. (1935), в чиято уводна част са засегнати важни страни от историята на руския език и на кирило-методиевските традиции в него. Използван е богат корпус от извори, засягащи преди всичко деловата писменост; налице е умела работа с материала и обективно отношение към него, характерни за цялото творческо дело на У. Специална глава е посветена на личните имена. Плод на трайния интерес на У. към този проблем е и ценната му книга за руските фамилни имена (1972), в която подробно е анализирана богата фактология. Резултат на задълбочени научни интереси към историята на слав. езици е проучването на У. върху историята на сръбския език (1935). Основополагаща е работата му върху руския стих (1956). Приносни моменти се съдържат в публикациите за връзките между слав. езици, калките в тях, названията на руските градове, особеностите на стария календар и др. Цикъл статии У. посвещава на руската юридическа терминология, като диференцира книжовното и народното в нея. С кирилометодиевистиката са свързани работата му за Кирило-Методиевото наследство в Русия, публикувана през 1964 по случай 1100-годишнината от създаването на слав. писменост, както и редица други негови изследвания, в които се обсъждат езиковата и изобщо културната ситуация в древна Русия. У. посочва, че първият слав. книжовен език е изграден върху диалекта на солунските славяни, спира се на моравския период от неговата история и на заслугите на Б-я за развитието на слав. писменост. Той подчертава специално, че източните славяни приемат християнството от Византия, но книгите идват непосредствено от Б-я, където още преди покръстването на Киевска Русия (988) от края на IX до края на X в. книжовният език става литургичен, писмен и държавен език на Първото бълг. царство. Според

Борис Унбегаун

терминологията на У. този „българизиран староцърковнославянски език“ (другаде – „старославянски език“) в Киевска Русия става от самото начало език на Църквата, богословието, литературата и науката. Нито църковните, нито литературните старобълг. текстове се превеждат на местния език на източните славяни, тъй като граматическият строеж и основният речников състав на двата езика са били почти тъждествени и само „горният слой на речника – абстрактната и научната лексика“, е бил значително по-богат в староцърковнославянския език. Обръща се внимание на силно действащия мотив за свещеност на църковните текстове и се уточнява, че старобълг. книжовен език наистина е бил разбираем в Киевска Русия, макар че се е различавал от народния език на източните славяни не само по своя „горен слой“, а и по народната си старобълг. съставка.

Според У. църковнославянският език в Русия през XV–XVI в. се превръща в известен смисъл в „мъртъв език“, тъй като се различава силно от народния. От XVII в. църковнославянският и на-

родният език започват да се сближават и към средата на XVIII в. окончателно се сливат. Съвременният руски книжовен език е продукт на това сливане. С тази своя теза за историята на руския книжовен език У. фактически подкрепя постановките на А. А. *Шахматов* и се изявява като негов обективен последовател. В този дух той решава и дискусионния въпрос, поставен главно след Втората световна война (1939–1945) в славистичната наука, за това, дали съвременният книжовен руски език е резултат от „русификацията на славянския" или от „славянизацията на руския". Както и Шахматов, У. смята, че той е резултат от „русификацията на славянския (църковнославянския)".

У. отбелязва с основание, че в руската езикова история църковнославянският език е език на културата, но в областта на законодателството и съдопроизводството още в самото начало той е бил „изключен", защото там е господствал руският език. На езика на деловата писменост (Руската правда, руските грамоти, договори, актове и др.) той посвещава редица много важни не само за русистиката, но и изобщо за славистиката трудове.

Свидетелство за постоянния интерес на У. към кирило-методиевската (главно езикова) проблематика са и многобройните му рецензии за публикации в тази област (на Н. ван Вейк, А. Мазон, Р. Нахтигал, А. Ваян, М. Фасмер, М. Вайнгарт, Н. С. Трубецкой, Х. Лънт, Ст. Слонски, Б. Хавранек, Р. Ружичка и др.).

Съч.: Catalogue des périodiques slaves et relatifs aux études slaves des bibliothèques de Paris. Paris, 1929 (Travaux publiés par l'Institut d'études slaves, 9), 14+221 p.; Le calque dans les langues slaves littéraires. – RES, 12, 1932, p. 19–48; Les débuts de la langue littéraire chez les serbes. Paris, 1935, 83 p.; La langue russe au XVIe siècle (1500–1550). La flexion des noms. Paris, 1935, 446 p.; Les réligions des anciens slaves. Paris, 1948, 467 p. (V e n d r y è s J., E. T o n n e l a t, B. U n b e g a u n); A Bibliographical Guide to the Russian Language. With the collaboration of J. S. G. Simmons. Oxford, 1953, 11+174 p.; Euchologium Sinaiticum. Starocrkvenoslovenski glagolski spomenik. Izd. prired. R. Nahtigal. Ljubljana, 1941–1942 (рец.). – Irénikon, 27, 1954, p. 103; M. Weingart, J. Kurz. Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského. Praha, 1949 (рец.). – Irénikon, 27, 1954, p. 348; Some Recent Studies on the History of the Russian Language. – OSP, 5, 1954, p. 117–132; Russian Versification. Oxford, 1956, 164 p. (reprint: Oxford, 1966, 13+166 p.; Oxford, 1968, 13+166 p.); H. G. Lunt. Old Church Slavonic Grammar. The Hague, 1955 (рец.). – Irénikon, 31, 1958, p. 392–393; Henrici Wilhelmi Ludolfi Grammatica Russica. Oxford, 1959, 23+97 p.; Les anciens russes vus par eux-mêmes. – Annali. Instituto Universitario Orientale, Sezione slava, 6, Napoli, 1963, p. 1–16; L'héritage cyrillo-méthodienne en Russie. – Cyrillo-Methodiana, p. 470–482; Slovník jazyka staroslověnského. Fasc. 1–9. Praha, 1958–1965 (рец.). – Irénikon, 38, 1965, p. 414; Selected Papers on Russian and Slavonic Philology. – In: Dédié à Boris Unbegaun. Bruxelles, 1968 (Annuaire de l' Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Université Libre de Bruxelles, 18), p. 518–799; Russische Grammatik. Göttingen, 1969, 317 p.; Selected Papers on Russian and Slavonic Philology. Oxford, 1969, 9+341 p.; Происхождение русского литературного языка. – Новый журнал, 100, 1970, с. 306–319; Russian Surnames. Oxford, 1972, 18+529 p.; The Oxford Russian Dictionary. Russian–English. Ed. by M. Wheeler, B. Unbegaun. Revised and updated. Oxford–New York, 2000, 21+1293 p.

Лит.: Т о м а ш е в с к и й Б. В. – ВЯ, 6, 1957, 3, с. 127–134 (рец.); Г о р ш к о в а К. В. О некоторых работах Б. О. Унбегауна последних лет. – ВЯ, 7, 1958, 2, с. 126–130; Ф и л и п п о в Б. Г. Унбегаун. – Новый журнал, 94, 1968, с. 250–257; Bibliographie des travaux de B. O. Unbegaun. – In: Dédié à Boris Unbegaun. Bruxelles, 1968, p. IX–XXX; Dédié à Boris Unbegaun. Bruxelles, 1968 (Annuaire de l' Institut de Philologie et d' Histoire Orientales et Slaves. Université Libre de Bruxelles, 18), 30+514 p.; Studies in Slavic Linguistics and Poetics in Honor of Boris O. Unbegaun. New York–London, 1968, 10+287 p.; J a k o p i n F. – SR, 18, 1970, p. 263–267 (рец.); J a k o p i n F. Professorju Borisu O. Unbegaunu v spomin. – Jezik in slovstvo, 18, 1972–1973, p. 285–286; Ф и л и п п о в Б. Г. Унбегаун. – Новый журнал, 111, 1973, июнь, с. 235–238; D r a g e C. L., A. E. P e n n i n g t o n. Boris Ottokar Unbegaun (1898–1973). – SEER, 51, 1973, p. 448–451; J o h a n n e t J. B. O. Unbegaun (1898–1973). – RES, 49, 1973, p. 373–374; A u t y R. Boris Ottokar Unbegaun's Contributions to Russian and Slavonic Philology. – OSP, New Series, 7, 1974, p. 1–12; K o w a l i k - K a l e t o w a Z. – Onomastica, 22, 1977, p. 313–316 (рец.).

Румяна Павлова

УНДО̀ЛСКИ, Вукол Михайлович (Ундольский, В. М.) (1815 или 1816 – 1/13.XI. 1864) – руски археограф, библиограф, колекционер на ръкописни и старопечатни книги. Роден в семейството на клисаря М. П. Аниски в с. Ундол, Вла-

димирски уезд. Обучението му протича в Духовното училище и в Семинарията (1829–1836) във Владимир. През 1840 завършва Московската духовна академия със степен кандидат. Зародилият се по време на следването му интерес към ръкописни фондове и архивни материали се развива при благоприятни условия и след това: още през есента на 1840 У. получава разрешение да работи с ръкописната сбирка на Троицко-Сергиевата лавра в Сергиев Посад (дн. Загорск) близо до Москва (в нея от 1814 се помещава Духовната академия), по-късно е чиновник в московските държ. архиви на Министерството на външните работи (1842–1848) и на Министерството на правосъдието (1848–1864). Междувременно проучва книгохранилищата на Духовната академия, на Синодалната библиотека, на Библиотеката на Московската синодална типография, на Румянцевския музей (през 1861 преместен от Санкт Петербург в Москва), на Публичната библиотека в Санкт Петербург (дн. РНБ), има достъп и в частни, църковни и манастирски библиотеки в Москва и Подмосковието. Избран е за дописен член („съревнователˮ, 1844) и действителен член (1845) на Общество истории и древностей российских, както и за негов библиотекар (1847). От 1858 е член на Общество любителей российской словесности. Умира в Москва.

В течение на повече от две десетилетия У. се проявява като „страстен събирачˮ на старинни книги и документи (В. *Ягич*, 1910, с. 632). Очертавайки образа му на колекционер, специалистите единодушно отбелязват удивителното постоянство, с което издирва и купува ръкописи и ръкописни фрагменти – за отделни периоди тези негови занимания са „почти всекидневниˮ (А. Е. *Викторов*, 1870, с. I), въпреки че са съпроводени с материални лишения (И. И. *Срезневски*, 1865, с. 280; В. О. Ключевски, 1870, с. 56). Изтъква се също внушителният размер

Вукол Ундолски

на неговата колекция – към края на живота си той притежавал ок. 1350 ръкописа от XI–XVIII в., които по общо впечатление предоставял с готовност на колеги за научна работа. Познанията му за духовния кръгозор на православното руско общество от миналото, както и планомерното попълване на сбирката й осигуряват характер на „стройно, органично цялоˮ, в което са застъпени всички основни разновидности на старата слав. книжнина (Викторов, с. 1–4). Именно по този начин колекцията е оценена и от специална експертна комисия още приживе на У. във връзка с предстоящото й прехвърляне в Московския публичен и Румянцевски музей (официално тя става музейна собственост през 1866 заедно с целия архив на У. – дн. фондове 310 и 704 на РГБ). Разглеждайки научното дело на У., Ключевски посочва като „главен негов трудˮ тъкмо сбирката му от славяно-руски ръкописи (1870, с. 875). Тя е наречена „универсална по съставˮ и в публикация от наши дни („Рукописные собрания...ˮ, с. 93). Не един път е обръщано внимание на големия брой сборници в нея, които поради своя макрожанров характер подчертават богатството и пъстротата на словесните изяви в старата слав. книжнина.

Сред огромния брой руски ръкописи в сбирката на У. (най-пълно е представена писмената култура на XVI–XVIII в.) има и южнославянски (български и сръбски) – около 50, както и молдовски със среднобълг. правопис. Най-древният паметник в цялата сбирка са старобълг. *Листове на Ундолски* (два листа от синаксарната част на евангелие апракос от XI в., № 961). Следващите по хронология са руски: два листа с фрагмент от слово на *Ефрем Сирин* (от края на XII в., № 1352), два листа от евангелие пълен апракос (от края на XII – началото на XIII в., № 962) и два листа от сборник със слова и поучения с част от Стословеца на константинополския патриарх Генадий (от края на XII – началото на XIII в., № 963).

Археографският опит на У. се изгражда на много широка основа, която значително надхвърля рамките на личната му ръкописна колекция. Така напр. в московския Успенски събор той открива и описва подробно Успенския сборник от края на XII – началото на XIII в. с най-старите известни досега преписи на ЖМ и на *Похвалното слово за Кирил и Методий*, съсредоточава вниманието си и върху други ценни ръкописи, като Ефремовската кормчая от XII в. и XIII в. (ГИМ, Син. 227), кондакар от края на XII в. (РГБ, ОИДР 107), сборник със слова и поучения от края на XII – началото на XIII в. (РГБ, Тр. 12), тълковен апостол от 1220 (ГИМ, Син. 7), Новгородската кормчая от 1280 и средата на XIV в., съдържаща най-стария препис от Пространната редакция на Руската правда (ГИМ, Син. 132), Троицкия кондакар от края на XII или началото на XIII в. (РГБ, Тр. 23), на който У. се позовава в публикацията си „Замечания для истории церковного пения в России" (1846), и др.

При тази стабилна ориентация в ръкописната традиция У. съвсем закономерно влага голяма част от усилията си в съставянето на *описи*. Съществен момент в изработването им, както и изобщо при наблюденията му във връзка с други теми, са сравненията с грц. източници. Следвайки примера на А. Х. *Востоков*, той е един от първите слависти, които утвърждават този важен методологически подход (Срезневски, с. 280). Двата най-значителни труда на У. от този вид – описанията на 110 от ръкописите в Московската синодална библиотека и на 579 от личната му колекция – са отпечатани посмъртно (1867, 1870) под грижите съответно на О. М. *Бодянски* и Викторов. По различни причини обаче и в двата случая сбирките не са представени цялостно. В архива на У. се съхранява още един необнародван опис – на 150 ръкописа от Троицко-Сергиевата лавра, подготвен с неговото авторско, а за отделни части – редакторско участие.

По архивни материали може да се съди и за палеографската информираност на У.: напълно оформена и в начална фаза на осъществяване е била идеята му за специално пособие върху слав. палеография (в 14 глави и с много снимки от ръкописи). Като доказателство за приноса му в областта на библиографската систематизация обикновено се сочат три основни работи – „Очерк библиографических трудов в России" (1846), „Сильвестр Медведев, отец славяно-русской библиографии" (1846) и особено „Очерк славяно-русской библиографии", издаден едва през 1871 с допълнения от А. Ф. Бичков и Викторов.

През 1855 У. завършва най-обемното си литературноистор. изследване – „О Временнике Георгия Амартола в отношении к Несторовой летописи", за което на следващата година е удостоен с Демидовска награда. В общи линии тезата му се свежда до убеждението, че българският превод на Амартоловата хроника и сръбският превод на Летовника на Георги инок възпроизвеждат на слав. език две различни съчинения с отделни автори, а

не две редакции на едно и също съчинение; бълг. превод е много старинен и е един от изворите на руския летописец Нестор; сръбският Летовник прониква много по-късно сред източните славяни. У. предприема допълнително продължителни проучвания по темата, поради което започналото отпечатване на монографията е преустановено и не се възобновява.

В историята на кирилометодиевистиката У. оставя забележителна следа като откривател на *Климент Охридски* и *Константин Преславски*. Още в първите месеци на заниманията си с ръкописите на Троицко-Сергиевата лавра той попада на три никому неизвестни до този момент поучения в сборник от XVII в. (Наставления за празници, Поучение за апостол или мъченик и Поучение за неделен ден). Силно заинтригуван от факта, че две от тях съдържат в заглавието си името на автора (Климента епископа словѣньска, епископа Климента), У. си поставя за цел да го идентифицира и пристъпва към системно издирване на още преписи и на нови негови творби; проблемът става първостепенен в работата му през следващите няколко години независимо от другите научни задачи, с които се заема. Конкретните му стъпки в тази насока и обстоятелствата, при които успява да привлече вниманието на специалистите върху откритието си и предизвикаите от него проучвания, са документирани с подробности в писменото му изложение от 16 окт. 1843, депозирано в Общество истории и древностей российских (останало обаче непрочетено, запазено е в неговия архив), в доклада му „Об открытии и издании творений Климента, епископа словенска“ (изслушан от членове на това научно д-во на заседание от 24 ноем. 1845, но публикуван със съкращения през 1867) и в писмото му до Бодянски от 23 март 1848 (ЧОИДР, 1848, 7, с. VIII–XI), по повод на което авторитетният получател подчертава откривателската роля на У. (с. VIII). На заседанието през 1845 У. съобщава пред въодушевените си слушатели сведения за десет Климентови слова; в резултат му е възложено да ги издаде в отделна книга по изготвен от него план, който той представя в писмен вид само месец след това на ново заседание. Печатането започва през януари 1846, но се придвижва много бавно и през втората половина на 1848 спира (по това време У. разполага с 15 съчинения на Климент, между които са ЖК и ЖМ). Седем от предвидените за обнародване слова са издадени през 1895 от П. А. *Лавров* („Климент епископ словенский. Труд В. М. Ундольского. С предисловием П. А. Лаврова“).

Като безспорни успехи на У. може да се посочат: професионалният начин, по който доказва оригиналния (не преведен) характер на Климентовата ораторска проза; забелязаното сходство между текстове на Климент и третия от Фрайзингенските откъси, с основание възприето като доказателство не за общо авторство, а за голямата старинност на Климентовите слова; бързо доловената връзка между Климентовия стил и практиката на други книжовници да му подражават; наблюдението, че преписът от XVII в., по който той се запознава с *Похвалното слово за Кирил*, е носител на много по-стар текст, и др. У. е убеден, че *Пространните жития на Кирил и Методий* са творби на Климент – теза, която някои кирилометодиевисти поддържат и в наши дни.

От „Оглавлението“ на Силвестър Медведев, книгата на К. Ф. *Калайдович* „Иоанн, екзарх болгарский“ (1824) и руската версия на труда на Й. *Добровски* за слав. първоучители (1825) У. добива бегла представа за книжовник с име Константин, споменат в приписката на *Тудор Доксов*, в прозаическото предисловие към Учителното евангелие и в заглавието на *Азбучната молитва*. Но едва

след като по време на работата си в Синодалната библиотека се запознава с най-стария и досега преписът на Учителното евангелие (ГИМ, Син. 262) и осъзнава значението му на първокласен писмен паметник на Слав. средновековие, се опитва да уплътни неговия образ. По палеографски път той определя точното място на ръкописа във времето до други старинни кодекси, намира правилните отговори и на въпросите за отношението му към сходни тълковни евангелия и за зависимостта му от виз. първообрази. Придвижвайки се към главната си цел – идентифицирането на Константин, У. анализира внимателно и отхвърля становището на епископ *Филарет*, който го отъждествява с Климент Охридски. Тъй като за момента, а и дълго време след това е най-осведоменият познавач на Климентовото хомилетично творчество, У. намира нужните разграничителни белези между двамата Методиеви ученици. Същевременно стига до ясния извод, че епископ Константин от приписката на Тудор Доксов, създателят на „молитва по алфавиту" и преводачът на Учителното евангелие са едно и също лице.

Разсъжденията на У. във връзка с Константин Преславски стават достояние на научните среди през 1846 чрез публикациите му „Сильвестр Медведев, отец славяно-русской библиографии" и „Замечания для истории церковного пения в России". Докладвани са и на заседание на ОИДР (Бодянски, 1867, с. III; К. *Куев*, 1974, с. 13; Е. Г. Зиков, 1977, с. 77). Главният текст на У. върху тази проблематика – по съдържание и значение най-ранното изследване за видния старобълг. книжовник, съхранявано дълго време в архива му и публикувано през 1985, носи четливо изписаната от неговата ръка дата 25 ян. 1847 (Л. Грашева, 1985, с. 130). Когато през 1848 се появява публикацията на П. Й. *Шафарик* „Расцвет славянской письменности в Булгарии", той подготвя нова статия (позната е в недовършен архивен вариант – „Замечания на „Расцвет славянской письменности Шафарика"), в която аргументирано доказва, че Написание за правата вяра не е творба на епископ Константин, и повтаря доводите, с които го разграничава от Климент Охридски.

У. започва да издава Учителното евангелие по ръкописа Син. 262 през 1847 в съавторство с Бодянски и успоредно с издаването на Климентовите съчинения. На следващата година за пореден път работата спира (в архива му са запазени коректури на седем непоследователни коли и други материали около изданието). Най-вероятните причини за това – както и при всички подобни случаи – са огромната натовареност на У. с обемни изследователски начинания и максималистичните му виждания за изпълнението на всяко от тях (Бодянски, 1867, с. II–III; Ключевски, 1870, с. 875; Лавров, 1895, с. VII–X).

С ъ ч . : Библиографические разыскания по случаю выхода описания „Библиотеки Имп. Московского общества истории и древностей российских" составленного П. М. Строевым. М., 1845. – Москвитянин, 6, 1846, 11–12, с. 181–230; Библиографические разыскания. Очерк библиографических трудов в России. – Москвитянин, 6, 1846, 2, с. 138–162; Замечания для истории церковного пения в России. – ЧОИДР, 1, 1846, 3, отд. 1, с. 1–46; Сильвестр Медведев, отец славяно-русской библиографии. – ЧОИДР, 1, 1846, 3, с. I–XXX, 1–90; Каталог российским книгам (Библиотека Павла Демидова). – ЧОИДР, 2, 1847, 2, с. 1–38; Оглавление Четьих Миней всероссийского митрополита Макария, хранящихся в московском Успенском соборе, составленное справщиком, монахом Евфимием. – ЧОИДР, 2, 1847, 4, с. III–VIII, 1–78; Опись книгам, в степенных монастырях находившимся, составленная в XVII веке. – ЧОИДР, 3, 1848, 6, 4+44 с.; Каталог славяно-русских книг церковной печати библиотеки А. И. Кастерина. – ЧОИДР, 3, 1848, 9, отд. 4, с. I–VIII, 97–144, I–V; Об открытии и издании творений Климента, епископа словенска. – Беседы в Обществе любителей российской словесности, 1, 1867, с. 31–38; Описание славянских рукописей Московской патриаршей (ныне Синодальной) библиотеки. Составленное покойным д. членом В. М. Ундольским. С предисловием Бодянского. – ЧОИДР, 1867, 2, апрель–июнь, 4+56 с.; Несколько слов о книгах истинных

и ложных и о суевериях. – Беседы в Обществе любителей российской словесности, 2, 1868, с. 53–56; Славяно-русские рукописи В. М. Ундольского описанные самим составителем и бывшим владельцем собрания, с № 1-го по 579-й. С приложением очерка собрания рукописей В. М. Ундольского в полном составе. М., 1870, 3+467+65 с.; Очерк славяно-русской библиографии В. М. Ундольского, с дополнениями А. Ф. Бычкова и А. Викторова. М., 1871 (Хронологический указатель славяно-русских книг церковной печати с 1491-го по 1864-й г.), 4+388 стлб.; Климент епископ словенский. Труд В. М. Ундольского. С предисловием П. А. Лаврова. М., 1895, 46+72 с.; Грашева Л. Най-ранното изследване за Константин Преславски (Из архива на В. М. Ундолски) [Константин, епископ болгарский, ученик св. Мефодия Моравского]. – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 117–132.

Лит.: Бодянский О. Славянорусские сочинения в пергаменном сборнике И. Н. Царского. – ЧОИДР, 3, 1848, 7, с. VIII–XI; Бессонов П. Вукол Михайлович Ундольский [Некролог]. М., 3 ноября 1864, 1 с.; Срезневский И. И. Воспоминание о трудах В. М. Ундольского. – ЗИАН, 6, 1865, 2, с. 279–284; Бодянский О. – ЧОИДР, 1867, 2, с. I–IV (рец.); Ключевский В. О. Рукописная библиотека В. М. Ундольского. – ПО, 1870, 5, с. 872–894; Викторов А. Очерк собрания В. М. Ундольского в полном составе. – В: Славяно-русские рукописи В. М. Ундольского, описанные самим составителем и бывшим владельцем собрания. М., 1870, с. I–64; Барсуков Н. Русские палеологи сороковых годов. СПб., [1880], с. 7–10, 72–81; В[а дковский] А. Памятники древнеболгарской проповеднической письменности. – ПС, 1881, ноябрь, с. 217–220; Лавров П. А. Предисловие. – В: Ундольский В. М. Климент епископ словенский. М., 1895, с. III–XLVI; М[атов] Д. – БПр, 3, 1896, 1, с. 140–142 (рец.); Ягич В. История славянской филологии. СПб., 1910, с. 632–634; Ангелов Б. Ст. Съчиненията на Климент Охридски и тяхната съдба. – В: Климент Охридски. Материали за неговото честуване по случай 1050 години от смъртта му. С., 1968, с. 71–73; Климент Охридски. Събрани съчинения. I. Обработили Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов. С., 1970, с. 12–29; Св. Климент Охридски. Слова и поучения. Преведе от старобългарски език архим. д-р Ат. Бончев. С., 1970, с. 22–24; Куев К. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974, с. 13–14, 186, 207, 283; Змиев Э. Г. К биографии Константина Преславского. – Старобългарска литература, 2, 1977, с. 76–77; Минкова Л. Осип Максимович Бодянский – издател на паметници на старобългарската литература. – Старобългарска литература, 2, 1977, с. 263–267; Мидтенова А. Вукол Ундолски. – В: Кирило-Методиевски студии. С., 1983, с. 218–219; Рукописные собрания Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина. Указатель. 1., 1. (1862–1917). М., 1983, с. 84–97; Куев К. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. 2 изд. С., 1986, с. 105–107.

Лиляна Грашева

УСПЕ́НИЕ КИ́РИЛОВО, Кратко житие на Кирил – един от най-важните извори за историята на култа към Константин-Кирил Философ в Б-я. Създадено е най-вероятно като опит за кратко (проложно) четиво за богослужебни нужди, за което свидетелстват и преписите, в които то е поместено заедно със службата за светеца. Публикувано е за пръв път от А. Ф. *Гилфердинг* през 1858. Има археографски данни за 13 негови преписа в българ., сръбски и молдо-влахийски ръкописи. Най-старият препис на У. К. се намира в българ. двуеров, двуюсов ръкопис от втората половина на XIV в., съхраняван в манастира „Св. Троица“ при Плевля (Черна гора), под № 12. В. А. *Мошин* го определя като „македонска редакция“ (Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља. – Историски записи, 14, 1958, с. 252). Най-ранният датиран препис е в сб. от 1439, писан от монаха Гавриил Урик с търновски правопис (дн. в Библиотеката на Румънската АН в Букурещ, № 164). Повечето преписи са издадени, но все още липсва критическо изследване на текста.

У. К. привлича вниманието на изследователите най-вече със сведенията, които не се откриват в ЖК – за българ. произход на Кирил, за името на майка му – Мария, за *Брегалнишката мисия*. Датирането му е спорно. В. А. *Билбасов*, Н. В. Шляков, Е. *Георгиев* го поставят сред най-ранните кирило-методиевски *извори*. Според А. Д. *Воронов* то не би могло да възникне преди края на XI – началото на XII в. За повечето учени Житието е творба на българ. литература от XIII в. (П. А. *Лавров*, Ал. *Теодоров-Балан*, Д. *Петканова*, Кл. *Иванова*, Кр. *Станчев*, Б. Н.

Успение Кирилово. препис от XIV в.

Флоря, Д. Чешмеджиев). Различията в датирането отразяват различните схващания за истор. стойност на съчинението, неговото съотношение с ЖК и неговото авторство. Като първостепенен истор. извор го оценяват Билбасов, Шляков, Ив. *Франко*, Георгиев. Билбасов предполага, че то предхожда ЖК и е негов основен извор. Тази теза припомня в последно време Б. *Ангелов*. Според М. *Спасова* посочената в някои преписи на У. К. възраст, на която умира Кирил – 40, а не 42 г., както е в ЖК, дава основание да се поставят въпросите първично ли е ЖК във вида, в който е познато сега (обстоятелство, разисквано и от Франко), и дали У. К. не е вариант на недостигналия да нас архетип на ЖК (вж. *Пространни жития на Кирил и Методий*). Голям брой специалисти обаче (Воронов, Лавров, Теодоров-Балан, Георгиев, Иванова, Флоря и др.) категорично отхвърлят възможността У. К. да предхожда ЖК. Според тях тази теза е недоказуема.

Идеята за възможността Климент Охридски да е автор на У. К. е изказана за пръв път от Шляков и е горещо защитавана от Георгиев. Тя се основава на факта, че само името на Климент не е пряко назовано сред имената на Кирило-Методиевите ученици.

Изследователите, които предлагат по-късна датировка на Житието, подчертават неговия компилативен характер и спират вниманието си на изворите му, без да обсъждат въпроса за авторството. Отбелязването на бълг. произход на Кирил според тях е несъмнено доказателство, че авторът е българин. Воронов посочва сред вероятните източници ЖК, *Похвалното слово за Кирил* и *Пространното житие на Климент Охридски* (именно идеята, че е използвано Климентовото житие, му дава основание да предложи датировка след края на XI – началото на XII в.). Лавров, Георгиев и Флоря възразяват срещу хипотезата за заимстване от Пространното Климентово житие, тъй като общото в двете съчинения е само списъкът на Кириловите ученици, но те са дадени в различен ред. Колкото до буквалните заемки от ЖК, те са безспорни. Според Флоря те дори дават възможност да се определи, че е използван южнослав. „извод" от ЖК. Воронов, Георгиев и Флоря подчертават, че характеристиката на Кирил в У. К. е заета от Похвалното слово за Кирил. Флоря уточнява и редакцията на похвалата, от която е заемал авторът на У. К., както и паралелни места с *Похвалното слово за Кирил и Методий*, с *Написание за правата вяра* и с *Проложното житие на Кирил*. Несъмнено е влиянието върху У. К. на основните мотиви от Службата за Кирил (вж. *Служби за Кирил и Методий*). Както и славословието на Кирил в Бориловия синодик. У. К. изразява тенденцията за бълга-

ризация на култа към Кирил и Методий като официална за бълг. светска и църковна власт през XIII в.

Може да се смята за отречена хипотезата, че У. К. заема съобщението за Брегалнишката мисия от *Солунската легенда*, защото за Житието са характерни почти буквалните заемки от авторитетни извори, а и Солунската легенда принадлежи към друг жанров и тематичен кръг. Освен това докато в нея определено се говори за р. Брегалница, то в У. К. изразът къ Брѣгалницѣ не дава възможност да се определи дали названието е топоним или хидроним (некоректен в този смисъл е христоматийният превод „отиде на река Брегалница"). Сведението за Брегалнишката мисия, по време на която според автора на У. К. Кирил е създал слав. азбука, води до известни трансформации в реда и характера на известията за мисиите в сравнение с ЖК. Но като цяло У. К. предава схематично основните сведения от ЖК с две важни разлики – всички мисии в У. К. са свързани с представянето на Кирил като покръстител (независимо от истор. истина за вероизповеданието на посетените народи и от известията на ЖК); отпаднали са всички моменти от ЖК, в които се говори за оттегляне на Константин Философ в манастирско уединение и за стремежа му към монашески живот. Това, както и изтъкването му като носител на „православната вяра" (словосъчетанието е употребено девет пъти и както подчертават Лавров и Флоря, то също говори за късния произход на У. К.) оформят представата за слав. първоучител като типичен светец от апостолски тип – разпространител на християнството и борец срещу ереси и чужди религии. Борбата за утвърждаване на слав. писменост не е показана като централно събитие, както е и във всички късни съчинения, посветени на Кирил и Методий.

В изследванията са отбелязвани и по-незначителните отклонения в У. К. спрямо ЖК. Споменаването на името на Кириловата майка – Мария (както и в *Проложното житие на Методий*), по-

Смъртта на Константин-Кирил.
Илюстрация от М. Хишпанска-Нойман

някога е използвано като доказателство за слав. произход на солунските братя. Назоваването на панонския княз Коцел кнєзъ лѣшкы според Лавров и Флоря говори за късното възникване на съчинението, когато за съседна на Моравия страна е била смятана Полша, а не отдавна забравената *Панония*. Промяната спрямо ЖК в известието, че Кирил е учил не с имп. Михаил III, а с неговия племенник, Георгиев приема за правилна поправка на ЖК, а Воронов я окачествява като неуместна, тъй като семейството на единствената сестра на императора, която е имала деца, е било в немилост.

Нова аргументация около възникването, характера и текстовата история на Житието се извлича от *Успение Методиево*, въведено в науката от Иванова (1999) въз основа на материали от архива на П. И. Прейс. Тя определя У. К. като „своеобразен аналог" на Успение Методиево и обосновава няколко важни положения: двете жития са вторични по отношение на кирило-методиевските паметници от IX–X в., защото принадлежат към друга епоха – времето около Събора през 1211, когато Бълг. църква утвърждава пантеона на своите светци; по структура на текста те възпроизвеждат модела на проложното житие, но се отличават от него с по-богата на епизоди фабула, в която топосите са максимално ограничени за сметка на събитията, изграждащи централния образ; в двата текста идеята за бълг. характер на делото на солунските братя е изявена по един и същ начин, свързана е с по-късната интерпретация на култа към тях по бълг. земи и разширява „параметрите на техния светителски тип"; независимо от многобройните прилики налице са „показателни разлики, свидетелстващи за самостоятелността на двата текста".

Изд.: Гильфердинг А. Т. Письмо к редактору „Известий". – ИИАН по РЯС, 6, 1858, с. 381–386; Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий по западным легендам. 2. СПб., 1871, с. 59–64, 238–246, 326–329; Шляков Н. Служба преподобному отцу нашему Кириллу, учителю словенскому. – ИОРЯС, 15, 1910, 3, с. 151–155, 173–178, 186–187; Franko I. Eine altbulgarische Redaktion der Vita Konstantini. – ASPh, 36, 1915, p. 217–222; Огієнко І. Історія церковно-слов'яньскої мови. І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. 4, 2. Варшава, 1928, с. 289–290; Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 154–157; Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 283–288; Теодоров-Балан А. Кирил и Методи. 2. С., 1934, с. 115–122; Снѣгаров Ив. Неиздадени старобългарски жития. – ГДА, 3 (29), 1954, с. 159–162, 171–172; Ангелов Б. Ст. Кратко житие на Кирил Философ. – В: Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. [1]. С., 1958, с. 36–44; Динеков П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1961, с. 98–101, 105–106 (2 изд. С., 1967, с. 129–131, 140; 3 изд. С., 1974, с. 128–131, 139–140; 4 изд. С., 1978, с. 128–131, 139–140); Кодов Хр. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. С., 1969, с. 47–48; Slava veche şi slavona românească. Bucureşti, 1975, p. 381–384; Ангелов Б. Ст. Кратко житие на Кирил Философ. – В: Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 3. С., 1978, с. 3–16; Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. Състав. и ред. Кл. Иванова. С., 1986, с. 64–67, 510–513; Българската литература и книжнина през XIII век. Под ред. на Ив. Божилов и Ст. Кожухаров. С., 1987, с. 58–61, 218–223; Спасова М. Scriptio continua и ролята на един предлог. – Palaeobulgarica, 13, 1989, 2, p. 55–70.

Лит.: Воронов А. Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия. Киев, 1877, с. 191–203; Туницкий Н. Л. Св. Климент, епископ словенский. Его жизнь и просветительная деятельность. Сергиев Посад, 1913, с. 102, 231–232; Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 167–170; Попруженко М., Ст. Романски. Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. С., 1935, с. 51–52; Георгиев Е. Работили ли са Кирил и Методий като просветители на българските славяни. – В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Стефан Младенов. С., 1957, с. 235–245; Георгиев Е. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 309–338; Георгиев Е. Родината на Кирило-Методиевото дело. – ККФ 1, с. 31–43; Петканова-Тотева Д. Кирил и Методий в някои легендарни книжовни паметници. – ККФ 1, с. 78–81; Георгиев Е. Състояние на кирило-методиевската научна проблематика към 1150-годишнината от смъртта на Кирил. – ККФ 2, с. 13–29; Георгиев Е. Состояние Кирилло-Мефодиевской научной проблематики в канун 1150-летней годовщины рождения Константина-Кирилла Философа. – Palaeobulgarica, 1, 1977,

2, p. 3–24; Иванова Кл. Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1981, с. 165; Бернштейн С. Б. Константин-Философ и Мефодий. М., 1984, с. 53–55; Флоря Б. Н. К вопросу о датировке „Успения Кирилла". – СС, 1986, 6, с. 63–69; Станчев Кр. Литературният процес в България от края на XII до втората четвърт на XIV в. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. II. Стара българска литература. Литература на българското възраждане. С., 1987, с. 5–13; Петканова Д. Старобългарска литература IX–XVIII век. С., 1992, с. 349–350; Чешмеджиев Д. Кирил и Методий – покръстители на българите? – ИП, 48, 1992, 4, с. 84–93; Петков К. Традиции в спомена за Кирил и Методий в България през XIII–XIV век – опит за нова интерпретация. – Palaeobulgarica, 17, 1993, 2, p. 46–61; Чешмеджиев Д. За някои аспекти на култа към Кирил и Методий през Второто българско царство (извън атонско-търновската реформа). – ИП, 49, 1993, 6, с. 90–99; Томова Е. Сборник BSS. III. 26 от библиотеката на Светия синод в Букурещ. – Старобългарска литература, 28–29, 1994, с. 119–124.

Стоянка Бабалиевска

УСПЀНИЕ МЕТО̀ДИЕВО – проложно житие на слав. първоучител Методий, известно по единствен препис в сръбски ръкопис, съхраняван до Втората световна война (1939–1945) във Фрушкогорския манастир Кувеждин. Кодексът е преписан в 1560 в манастира „Благовещение Богородично", наречен Врело. От бележката на преписвача дяк Симон личи, че той е копирал стар бълг. извод (писа҃ изъ извода стара бл҃гарскꙋ҃ законоу҃). У. М. е открито от П. И. *Прейс* по време на командировката му на Балканите през 1842. В писмо до П. Й. *Шафарик* от 24 юни 1843 от Санкт Петербург Прейс съобщава за находката си, цитира приписката и предава основните моменти от съдържанието на Житието. Дълго време се смята, че кодексът е унищожен и че сведенията на Прейс са единствената следа от недостигнала до наши дни редакция на ЖМ. В 1987 Кл. *Иванова* идентифицира ръкописа от Кувеждин с ръкопис № 323 от сбирката на Музея на църковното изкуство в Сремска Митровица, определен в сръбската археография като „съкратен пролог от старата редакция за цяла година". Всъщност прологът не е съкратен, а е повреден (липсват текстовете от началото до 29 септ. и от 1 апр. до 31 юли, т. е. почти за пет месеца). Бележки за липсващите части, както и коректен препис на У. М. тя открива през 1998 в архива на Прейс в Архива на РАН в Санкт Петербург (Опис 1, арх. ед. 220 – „Опис на няколко славянски ръкописа от Кувеждинския манастир в Славония"). Благодарение на бележките и извадките от текста, направени от Прейс, става ясно, че прологът е прост (нестишен) и съдържа жития за цяла година, включително и на слав. светци, както и тропари за някои празници. Без да може да се датира категорично, бълг. основа на сръбския ръкопис изглежда възникнала преди средата на XIV в. Смесването на носовките, отразено в преписа на дяк Симон, е повсеместно, а и не се забелязват следи от някаква правописна норма, позволяваща недостигналият до наши дни бълг. извод да се отнесе към по-късно време.

По структура на текста и композиционни особености У. М. е кратко – без увод, без риторични амплификации и библейски цитати, изградено е с прости синтактични конструкции и до голяма степен отговаря на модела на проложно житие. С него то е свързано и чрез заключението, включващо топоса за ковчега с мощите – извор на благодат и изцеление, въпреки че мощите на св. Методий не са могли да бъдат обект на поклонение в Б-я. От проложните жития У. М. се отличава по по-богатата на епизоди фабула. Тази особеност го прави функционално неопределено и следователно неустановено по място в календарните състави. Вероятно то е замествало ЖМ в случаите, когато поради уставни причини (напр. по време на Великия пост, който почти винаги включва 6 апр.) се ограничава четенето на обемисти житийни текстове. Повествованието в У. М. е изградено върху ЖК и ЖМ с допълнения от други извори, някои от

а три и половина години. Вероятно в източника на У. М. е засвидетелствана неправилна транслитерация от глаголица, при което се е получила разлика от една година. Според У. М. папата нарежда на анконския епископ *Павел*, папски легат в Източнофранкската държава и в Панония, да върне Методий на архиепископския престол (павла же ѥпкпѣ постави възвратити меѳодиа на свои ѥмоу столь). За намесата на Павел Анконски в съдбата на първоучителя се споменава само в лат. извори.

В края на У. М. се посочват датата и годината на Методиевата смърт с едно уточнение – че светецът е епископствал 16 г. Ако се приеме, че цифрата е почерпана от недостигнал до днес по-ранен източник или от непозната редакция на житийните текстове, интронизацията на Методий ще трябва да се отнесе до 1 септ. 869, а не по-късно, както обикновено се приема.

В У. М. е изразена идеята за бълг. характер на делото на светите братя. Включването на Кирил и Методий като закрилници на българите в празничния календар на Търновската църква след нейното обявяване за общобългарска е подкрепено и с изтъкването на техния бълг. произход. Стремежът да се укрепи новосъздадената Търновска църква като църква на всички българи е в опозиция на все още силния авторитет на *Охридската архиепископия*, която от началото на XI в. претендира за духовното наследство на Кирил и Методий чрез техните ученици. В У. М. връзката на светеца с бълг. народ е заявена още в наслова (и ѹчитела бльгарскомоу ѩзыкѹ), а и в текста (родом же сын бльгаринъ). Същото послание носи и пожеланието чрез неговите молитви Господ да укрепи бълг. царство (ихоже матѣрьми да оутвьрьдить ѹ бь цр҃ка бльгарское въ вѣкъ вѣкомь. и насъ сподобить цр҃кве своемь. иже. пр.). Хронологизираща е и опозицията правовярна вяра – еретическа заблуда на Западната църква, отвеждаща към времето, когато разделението на църквите е в напреднала фаза. Според У. М. княз Ростислав търси учители в православната вяра (и паки въꙁыскавъ бывшѹ ѿ ростислава кнеꙁа чеськаго. великыѥ моравы. ѿ православьнѣи вѣрѣ), а епископ Формоза е представен като ересиарх.

По всяка вероятност У. М. е възникнало малко преди или около църковния събор в Търново през 1211, когато обновената Бълг. църква утвърждава пантеона на своите светци. То е важен извор, запълващ празнината в знанията за разпространението на кирило-методиевските текстове в Б-я по време на Второто бълг. царство и доказва категорично, че през XIII в. ЖМ е било познато в Търново.

Изд.: Иванова Кл. Успение Методиево. – Palaeobulgarica, 23, 1999, 4, p. 7–24.

Лит.: Срезневский И. И. На память о Бодянском, Григоровиче и Прейсе – первых преподавателей славянской филологии. – СОРЯС, 18, 1878, прил. 6, с. 4–14; Срезневский И. И. На память об О. М. Бодянском, В. И. Григоровиче и П. И. Прейсе – первых преподавателей славянской филологии. – ЗИАН, 31, 1878, с. 84–94; Срећковић П. Подаци из Фрушкогорских манастира. Манастир Винча. – Споменик. Српска Краљевска академија, 19, 1892, с. 43–44; Francev V. A. Korespondence Pavla Josefa Šafařika. 2. V Praze, 1927, p. 834–835 (същото в: Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967, с. 26–27; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подг. за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 162–163); Минкова Л. Петр Иванович Прейс – первый болгарист Петербургского университета. – ЕИ, 8, 1978, p. 75–86; Момировић П. Збирка српскословенских рукописа Музеја Срема у Сремској Митровици. – В: Грађа за проучавање споменика културе Војводине. 10. Нови Сад, 1980–1981, с. 238–245; Богдановић Д. Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века). Београд, 1982, с. 84; Младеновић А., Љ. Штављанин-Ђорђевић. Дијак Симон – писар српских богослужбених књига у другој половини XVI века. – Археографски прилози, 4, 1982, с. 101–146; Иванова Кл. По следите на един недостигнал до нас текст на Методиево проложно житие. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 69–75.

Климентина Иванова

УСПЕ́НСКИ, Фьодор Иванович (Успенский, Ф. И.) (7/19.II.1845 – 10.IX. 1928) – руски византолог, историк, палеославист и археолог. Роден в с. Горки, Галичка околия, Костромска губ. Завършва духовно училище и Костромската семинария (1866). Учителства (1866–1867). Като студент в Историко-филологическия фак. на Санктпетербургския унив. (1867–1872) е под силното влияние на В. И. *Ламански* и К. Н. Бестужев-Рюмин. Оставен е за научна подготовка в Университета. Магистър (1874, с тезата „Византийский писатель Никита Акоминат из Хон"). Защитава докторска дисертация „Образование Второго болгарского царства" (1879). Доц. в Новоросийския унив. в Одеса (1874–1894). Командирован е в Лондон; там и в Оксфорд работи и с ръкописи (1878). От 1890 е председател на Историко-филологическото д-во към Новоросийския унив., към което организира и Виз. секция. Редактор е на т. 1–5 (1890–1895) на научния орган на д-вото „Летопись Историко-филологического общества..." Участва в археол. експедиции в Русия и в чужбина. Инициатор е за създаването на Руския археол. инст. в Константинопол (РАИК), чийто директор е от 1895 до закриването му (1914). Редактира т. 1–16 (1896–1913) на издаваните от РАИК „Известия...", участник и ръководител на научни експедиции, организирани от РАИК, в Турция, Гърция, Б-я и Сърбия. През 1914 се установява окончателно в Петроград (дн. Санкт Петербург). У. възобновява ВВр и последните три тома от старата му серия (1922–1927) излизат под негова редакция. В последните години от живота си съдейства за възстановяването на византоложките проучвания. Член-кор. на Петербургската АН (1893), акад. (1900). Чуждестр. член на БАН (1926). Умира в Санкт Петербург.

Още от студентските си години У. се увлича едновременно от палеославистични и византоложки проблеми. Изгражда се като един от най-видните представители на позитивистичната школа в руската историография. Преобладаващата част от трудовете му са посветени на обществено-политическата и културната история на Византия. Една от най-ценните му монографии, включваща богати наблюдения върху виз. духовен живот, е „Очерки по истории византийской образованности" (1891). Своите многогодишни изследвания У. обобщава в „История Византийской империи". Историята е замислена в три тома, но приживе на У. са издадени само т. I (1913) и т. II, ч. I (1927), написана в 1913. Т. III излиза едва в 1948, а ч. 2 на т. II остава в ръкопис. В този труд и в предшестващите го статии и монографии У. е ръководен от идеята за огромната роля на славяните във вътрешната политика и изобщо в историята на Византия през V–XIV в. Според него виз. модел, осигуряващ жизнеността на империята, се крепи на три стълба: селската община (преобладаващо славянска), православието и силната императорска власт. Развитието на феодалните отношения – уедряването на селските стопанства главно чрез прониите, децентрализацията и т. н., довежда до упадък на Византия и до разпадането ѝ. От тази гледна точка У. оценява положително политиката на императорите иконоборци (VIII–IX в.), а в законодателната дейност на владетелите от Македонската династия вижда защита на дребните селски земевладелци. В този смисъл редица хипотези на У. са необосновани. Анализирайки напр. т. нар. Земеделски закон, У. го обявява погрешно за слав. юридически документ. Подходът на У. към истор. факти до известна степен е обусловен от политическите му възгледи (в основата си повлияни от някои славянофилски идеи).

Палеославистиката се възприема от У. като необходимо допълнение към виз. проучвания. В началото на научната си дейност той получава първата Кирило-методиевска *награда* за студентската си работа „Первые славянские монархии на Северо-западе". Тя е отпечатана през 1872 и е оценена като най-доброто обоб-

щение на данните за ранната история на Чехия и Полша. През одеския период на своя живот У. се занимава по-непосредствено и с кирило-методиевска проблематика. По случай 1000-годишнината от смъртта на Методий той чете кратък курс по бълг. история, а на 6 апр. 1885 на тържествено заседание на Слав. д-во в Одеса произнася реч, посветена на първоучителите. Своите възгледи за делото на Константин-Кирил и Методий и за бълг. култура през IX–X в. У. по-късно резюмира в т. I на своята „История Византийской империи“ (с. 388–408). Той смята, че една от главните причини за унищожаването на слав. писменост сред западните славяни е политиката на техните князе (специално на *Светополк*); обратно, владетелите на Б-я са фактор за разцвета на слав. култура. Заключението на У. е, че великото дело на първоучителите става общославянско благодарение на Б-я.

В докторската дисертация на У. получават ново осветление вече известните факти за състоянието на Б-я под виз. власт, борбата на българите за независимост и събитията около лат. нашествие на Балк. п-в. Същевременно У. привлича редица нови виз. документи, които обогатяват историографията. Особено ценни са приложенията към книгата, в които обнародваните от него нови текстове (философските положения на Йоан Итала, писма на Теофилакт Охридски, Определението на патриарх Алексей от 1028 и др.) са поместени успоредно с руския превод.

От 1895, след създаването на РАИК, У. отделя много време за издирване на писмени и археол. паметници. Сътрудниците на Института правят топографски снимки, скици, рисунки. Те изследват манастирските и църковните библиотеки и купуват или преписват интересните кодекси. У. проявява ценни качества на археограф. Той обнародва в ИРАИК отчети с обзори за слав. ръкописи, намерени на територията на Б-я,

Фьодор Успенски

п-в Атон, Гърция, днешна Македония, Палестина. На него принадлежат обзорът на ръкописите в народните библиотеки в София и в Пловдив и на библиотеката в *Рилския манастир* (ВВр, 4, 1897, 1–2, с. 26–29), каталогът на ръкописите от Охрид (от библиотеката на църквата „Св. Климент“ и от частните сбирки на Немчинов и Бодлев) (1899; ИРАИК, 6, 1901, 2–3, с. 457–467). У. посещава Ерусалим и описва два ръкописа от Ризницата на Храма Господен (1897).

По време на експедициите в Б-я У. изучава и архитектурни паметници, описва Боянската и други църкви, старини от Търново, тракийски могили. При работа около Охридското и Преспанското езеро намира плочата със *Самуиловия надпис* (993) и го обнародва (1899). При разкопките при с. Абоба, ръководени от У., е открита първата бълг. столица *Плиска*, а на 7 км от *Преслав* експедицията открива Омуртаговия надпис, който У. публикува (1900) (вж. *Омуртагов аул* на река Тича).

Експедицията на РАИК в Сърбия (1908) дава възможност на У. да изследва в Дечанския манастир библиотеката и някои фрески от XIV в.

Съч.: Первые славянские монархии на Северо-западе. СПб., 1872, 11+266 с.; Византийский писатель Никита Акоминат из Хоны. СПб., 1874, 219 с.; О рукописях истории Никиты Акомината в Парижской национальной библиотеке. – ЖМНП, 194, 1877, ноябрь, с. 64–79; О некоторых славянских и по-славянски писанных рукописях, хранящихся в Лондоне и в Оксфорде. 1. Славянские рукописи Британского музея. 2. Глаголическая рукопись Бодлеевой библиотеки. 3. Румынские рукописи Британского музея и Бодлеевой библиотеки. – ЖМНП, 199, 1878, сентябрь, с. 1–21; 200, 1878, ноябрь, с. 63–94; Образование Второго Болгарского царства. Одесса, 1879, 256+91 с. (същото в: Записки Имп. Новороссийского университета, 27, 1879, с. 97–416); Значение византийской и южно-славянской прозы. СПб., 1883, 32 с. (същото в: Сборник статей по славяноведению в честь В. И. Ламанского. СПб., 1901, с. 1–32); Материалы для истории землевладения в XIV вв. 1. Хиландарский практик. 2. Межевая опись владений Тетовского монастыря. 3. Указатель слов с объяснением поздних терминов. Одесса, 1883, 56 с.; Следы писцовых книг в Византии. 1. Писцовые книги в Римской империи. 2. Средневековые западно-европейские книги. 3. Окладной лист города Лампсака. 4. Хиландарский практик. 5. Выводы из рассмотрения византийских писцовых книг: зевгарат, воидат и организация военных участков. – ЖМНП, 231, 1884, январь, с. 1–43; февраль, с. 289–335; 240, 1885, июль, с. 1–52; На память тысячелетней годовщины славянских просветителей. Речь на торжественном собрании Одесского славянского благотворительного общества 6 апреля 1885 г. СПб., 1885, 13 с. (същото в: Киевская старина, 12, 1885, май, с. 107–126); Византийские землемеры. Наблюдения по истории сельского хозяйства. Одесса, 1888, 70 с. (същото в: Труды VI археологического съезда в Одессе в 1884 г., 2, с. 272–341); Русь и Византия в X веке. Одесса, 1888, 38 с.; Византийские владения на северном берегу Черного моря в IX и X вв. Киев, 1889, 42 с.; Патриарх Иоанн VII Грамматик и Русь-дромиты у Симеона Магистра. – ЖМНП, 265, 1890, январь, с. 1–34; Очерки по истории византийской образованности. СПб., 1891, 395 с.; Константинопольский собор 842 г. и утверждение православия. – ЖМНП, 273, 1891, январь, с. 73–158; Синодик в неделю Православия (состав и происхождение частей его). 1. Синодик греческой редакции. 2. Русский переводной синодик. 3. Оригинальный русский синодик (помянник). – ЖМНП, 274, 1891, апрель, с. 267–323; Философское и богословское движение в XIV веке (Варлаам, Палама и приверженцы их). 1. Философское направление Варлаама. 2. Миссия на Запад, роль Варлаама в возбуждении интереса к греческим занятиям в Италии. 3. Философские проблемы в приложении к догматике. 4. Пропаганда против церковных идей и учений, происхождение ереси стригольников. – ЖМНП, 279, 1892, январь, с. 1–64; февраль, с. 348–422; Типик монастыря св. Мамонта в Константинополе. Одесса, 1892, 60 с. (същото в: ЛИФОНУ, 2. Византийское отделение, 1, 1892, с. 25–84); Quelques observations sur la Chronique de Laomédon Lacapène. – BZ, 2, 1893, p. 122–125; Неизданное церковное слово о болгаро-византийских отношениях в первой половине X века. Одесса, 1894, 76 с. (същото в: ЛИФОНУ, 4. Византийское отделение, 2, 1894, с. 48–123); Партии цирка и димы в Константинополе. – ВВр, 1, 1894, с. 1–16; Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1896 г. – ВВр, 4, 1897, 1–2, с. 26–29 (същото в: ИРАИК, 2, 1897, с. 20–24); Пограничный столб между Византией и Болгарией при Симеоне. – ИРАИК, 3, 1898, с. 184–194; Надпись царя Самуила. С., 1899, 20 с. (същото в ИРАИК, 4, 1899, с. 1–4); О рукописях, находящихся в Охриде. – ИРАИК, 4, 1899, с. 141–149; Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1898 г. – ИРАИК, 4, 1899, с. 109–155; Военное устройство Византийской империи. – ИРАИК, 5, 1900, с. 154–204; Мнения и постановления Константинопольских поместных соборов XI и XII веков о раздаче церковных имуществ (харистикарии). – ИРАИК, 5, 1900, с. 1–40; Староболгарская надпись Омортага. – ИРАИК, 5, 1900, с. 217–227; О древностях города Тырново. – ИРАИК, 6, 1901, с. 1–24; О древностях в долине Абобы. – ИРАИК, 6, 1901, с. 437–443; Отчет о деятельности Русского археологического института в Константинополе в 1899 г. – ИРАИК, 6, 1901, с. 397–481; Археологические памятники города Тырново. – ИРАИК, 7, 1902, с. 1–24; Раскопки в Болгарии близ деревни Абобы. – ИРАИК, 7, 1902, с. 232–241; Вновь открытая надпись Омортага. Столицы (аулы, становища) древних болгар [Успенский Ф. И., К. В. Шкорпил]. – ИРАИК, 10, 1905, с. 544–554; Историко-археологическое значение Абобы и ее окрестностей. Раскопки. Наименование древнего поселения. – ИРАИК, 10, 1905, с. 1–15; Надписи старо-болгарские: колонны с именами городов; надписи с фрагментами договоров; надписи исторического содержания; фрагменты надписей разного содержания и происхождения. – ИРАИК, 10, 1905, с. 173–242; Неизвестное письмо. Древнейшие знаки письма. – ИРАИК, 10, 1905, с. 265–280; О древнейших знаках письма. – В: Новый сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского. СПб., 1905, с. 321–335; О раскопках в Преславе. Сообщение в Русском археологическом институте в Константинополе. – ИРАИК, 12, 1907, с. 323–347; Константинопольский Серальский кодекс восмикнижия. С., 1907 (ИРАИК, 12), 255 с.; Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII–XV вв. С., 1908, 16 с. (същото в: ИРАИК, 12, 1907, с. 1–16); О вновь открытых мозаиках в церкви Димитрия в Солуни. – ИРАИК, 14, 1909, 1, с. 1–61+20 табл.; История Византийской империи. I. VI–IX вв. СПб., 1913, 14+872 с. (2 изд. М., 1996, 829 с.); 2. Период Македонской династии: 867–1057. Л., 1927, 520 с. (2 изд. М., 1997, 528 с.); 3. XI–XV

вв. Восточный вопрос. М., 1948. 860 с. (2 изд. М., 1997, 832 с.); Усыпальница царя Алексея IV в Трапезунте. – ВВр, 23, 1917–1922, с. 1–14; Константинопольская Серальская рукопись Псалтыри с толкованиями. – ВВр, 23, 1917–1922, с. 118–133; Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XII –XV вв. Л., 1926, 2+124+ 102 с.+ 11 табл. [Бепешевич В. Н., Ф. И. Успенский]; Выделение Трапезунта из состава византийской империи. – In: Seminarium Kondakovianum. I. Praha, 1927, p. 21–34.

Лит.: Попруженко М. Г. Сорокалетие ученой деятельности академика Ф. И. Успенского. Одесса, 1912, 41 с.+2 факс.; Шкорпил К. Славянски научно-културен център в Цариград. – В: Юбилеен сборник на Славянското дружество в България (1899–1924). С., 1925, с. 95–101; Златарски В. Н., Л. Милетич. За Т. Ив. Успенски. [Доклади за избор на нови дописни членове на БАН]. – ЛБАН, 9, 1925–1926 (1927), с. 24–25; Златарски В. Н. Академик и професор Ф. Ив. Успенски. – Отчет на Българския археологически институт, 8, 1928, с. 19–34; Попруженко М. Г. България в трудовете на Ф. И. Успенски. – МкП, 4, 1928, 4, с. 79–98; Филов Б. Ф. И. Успенски като археолог. – Отчет на Българския археологически институт, 8, 1928, с. 34–46; Златарски В. Н. Академик Ф. И. Успенски (1845–1928). – ЛБАН, 12, 1928–1929 (1931), с. 143–156; Жебелев С. А. Биографическая канва. – В: Памяти академика Ф. И. Успенского. Л., 1929, с. 1–3; Бепешевич В. Н. Список ученых трудов [Ф. И. Успенского]. – В: Памяти академика Ф. И. Успенского. Л., 1929, с. 3–23; Бузескул В. П. Общий очерк научной деятельности Ф. И. Успенского. – В: Памяти академика Ф. И. Успенского. Л., 1929, с. 25–52; Памяти академика Ф. И. Успенского. Л., 1929, 79 с.; Дуйчев Ив. – ИАИ, 17, 1950, с. 379–384 (рец.); Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет. М., 1969, с. 11–24, 26–28, 38, 43, 46, 65, 81, 127, 263; Литаврин Г. Г. Успенский Федор Иванович. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 338–339; Иванов Ю. Ф. Великая Моравия в русской дореволюционной историографии. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 54–57; Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. М., 1988, с. 242–248, 345–347.

Климентина Иванова

УСТАВ – тип писмо в слав. кирилска ръкописна традиция. Основните му характеристики са двулинейност, геометрична правилност (оформлението на всяка буква следва архитектониката ѝ),

Българско уставно писмо от XIII в. Изборно евангелие

симетричност във вертикален и в хоризонтален план, оскъдност на съкращения и надредни знаци, представителност и тържественост. Названието на У. се свързва с официалния му характер и със съдържанието на ранната слав. книжнина, която е предимно литургична. Смята се, че кирилският У. е в генетична зависимост от грц. унциал, който има няколко развойни периода. Първоначално, в т.нар. стар гръцки унциал, тенденцията е буквите да изхождат от квадрата и окръжността, а в „новия унциал" от IX в. квадратът е заменен с правоъгълник, окръжността — с овал, спазва се разделението на тънки и дебели щрихи и се наблюдава лек наклон на писмото надясно. През X в. писмото се изправя

(като пример за този У. могат да послужат два паметника от Британския музей в Лондон – евангелие от колекцията на лорд Кързън от 980 и Cod. Harleian 5598 от 995). Ранните бълг. ръкописи от X и XI в. копират грц. образци от IX и X в. и в тях се наблюдават и двата вида писмо.

У. е характерен преди всичко за ранните бълг. писмени паметници. В съвременната палеография е прието становището, че до началото и даже до средата на XIV в. в южнослав. ръкописна традиция господства уставният тип писмо, който има и разновидности. В класическия старобълг. период строго се спазва двулинейната графична система, при която буквите се разполагат само в реда (в някои ръкописи от този период се открива обаче и висящ У., при който буквите се изписват непосредствено под разлиновката). Особено характерни са начертанията на някои букви: ѣ се изписва с мачта в реда и с ниско разположена кобилица, умаляват се петлиците на ρ, ѣ, ъ и ь (т.нар. букви с малък мащаб – В. Н. *Щепкин*), опашките на ц и щ се поместват в реда, ѡ е с висока средна част, ѵ е чашковидно и др. Симетрично се изписват буквите от две части, като м, ж, к и в; д се помества в реда и по тази причина е с намалена горна триъгълна част, г се изписва с еднакви по дължина хасти. Като архаични черти тези белези имат датираща функция в по-нататъшния развой на кирилския У. Пак в класическата епоха се разграничават наклонен и прав У. Като пример за прав, изискан източнобълг. У. може да се посочи писмото на *Супрасълския сборник* (XI в.), с прав У. са изписани и *Зографските листове* от същата епоха, а с У., наклонен надясно, са изписани *Савината книга*, *Листовете на Ундолски*, *Хилендарските листове*, *Македонският кирилски лист*. Текстът, писан с У., може да бъде разположен в една или в две колони, а според размера на паметника и неговата функционалност се разграничава едър и дребен У. Някои изследователи (В. А. *Мошин*) различават и широк и тесен У., като широкият според него е типичен за периода до края на XII в., а паметниците от XIII и XIV в. се характеризират с по-тесен и издължен У., но това не е общовалидно за всички средища.

Изисканите почерци по принцип се оформят при наличието на водещ, господстващ книжовен и културен център, който развива калиграфските навици. През XI и XII в. обаче, поради някои промени от обществено-политически характер и липсата на водещ център, в бълг. писмена практика се установява и един неизискан и недостатъчно калиграфски, но все пак уставен по характер тип писмо, за който е въведен терминът „делови У.". Паметниците, изписани с подобно писмо, обикновено са възниквали с оглед на преките богослужебни нужди на провинциални средища и са дело на непрофесионални кописти (напр. *Енинският апостол* от края на XI в.). Деловият У. е типичен и за голяма част от достигналите до наше време ръкописни книги от XII в. От тази епоха се срещат и паметници, изписани с неравномерно и несиметрично писмо (Охридският апостол от края на XII в.). Подобен по тип е и У., срещан в някои кодекси, произхождащи от западнобълг. провинциални центрове. За тези почерци е въведен терминът „народни" (в ръкописи като Добромировото евангелие, Слепченския апостол и Григоровичевия паримейник). През XII в. се формира и руският У., който се отличава с по-голяма разреденост и окръгленост, както и с появата на нови начертания на някои букви (напр. щ, оформено като лилия, ѣ с мачта, излизаща над реда, ѡ с отпусната средна част и др.). Руските писмени паметници, които влизат във взаимодействие с бълг. култура, оказват известно влияние върху бълг. графика през XII–XIII в.

У. продължава своя развой в бълг. писменост и през XIII в. В ръкописи от това време се наблюдава съчетание между едър и дребен У. – обикновено в книги с тълкования, където основният текст е изписан с едър У., а тълкованията – с

дребен (напр. в Болонския псалтир от втората четвърт на XIII в.). Повечето ръкописи от XIII в. са писани с т.нар. среден У. Среща се обаче и изискан дребен У. (с него са изписани напр. Добриановият миней от първата половина на XIII в. и Драгановият миней от края на столетието). По принцип обаче дребен и среден У. почти не се използват за изписване на библейски книги. За тях остава едрият калиграфски У., при който височината на буквите достига 6 мм (типичен пример в това отношение е Банишкото евангелие от края на XIII в.). В края на столетието строгият двулинеен характер на уставното писмо вече започва да се разрушава и се появяват паметници, в които се наблюдават редица калиграфски удължения на хастите на някои букви.

От втората половина на XIII в. в представителните търновски и източнобълг. ръкописи се оформя и нова разновидност на У. – писък квадратен У., който се открива в паметници като Търновското евангелие (1273) и Апостола на Васа Граматик (1277). По такъв начин започва разграничаването на източнобълг. и западнобълг. У., което продължава и през следващия век.

Четиринадесетото столетие е период на последния разцвет на уставното писмо в бълг. книжнина. При управлението на цар Иван-Александър (1331–1371) в дворцовата скрипторска школа се развива нов вид едър У., известен в бълг. палеография с термина „търновски литургически У.". Той се отличава с монументалност и еднородност, крупно начертание на буквите, симетрия и стремеж за калиграфски издържано оформление на целия графичен ред. Особеностите му могат да бъдат наблюдавани в някои първостепенни книжовни паметници, като Лаврентиевия сборник (1348), Иван-Александровото (Лондонското) евангелие (1356), Томичовия псалтир от 60-те г. на века и др. През XV в. този тип търновско уставно писмо се пренася в паметниците от влахо-молдовски произход, където се консервира задълго – до края на XVI в., и се конвенционализира като литургическо, тържествено писмо. За него Мошин въвежда термина „литургически или калиграфски полуустав", като се основава на специфичните нарушения в У., характерни за ръкописите от Влашко и Молдова (лигатури и съкращения, редовна употреба на надредни знаци и др.). От средата на XIV в. в бълг. книжнина писмото постепенно губи своя уставен характер и започва епохата на *полуустава*.

Лит.: Буслаев Ф. И. Палеографические и филологические материалы для истории письма, собранные из XV-ти славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки. – В: Материалы для истории восточных, греческих, римских и словенских письмен. Изготовлены к 100-летию Московского университета. М., 1855, с. 23–29; Амфилохий архим. О влиянии греческой письменности на славянскую с IX по начало XVI вв. М., 1872, 16 с.; Лавров П. Югославянская палеография. СПб., 1904, с. 41–56; Гардхаузен В. Греческое письмо IX–X века. – В: Энциклопедия славянской филологии. 3., 1. СПб., 1911, с. 97–154; Соболевский А. И., Г. Ф. Церетели. Образцы греческого уставного письма по преимуществу IX–XI вв. СПб., 1913, 17 с.; Лавров П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма. Петроград, 1914, с. 47–98, 179–214; Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии. М., 1918, с. 92–97, 98–105; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928, с. 158–210 (фототипно изд. М., 1979); Грантстрем Е. Э. О связи кирилловского устава с византийским унциалом. – BBp, 3, 1950, с. 218–229; Eckhard Th. Ustav. Glossen zur palaographischen Terminologie. – WSJ, 4, 1955, p. 130–146; Hunger H. Antikes und mittelalterliches Buch- und Schriftwesen. – In: Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur. 1. Zürich, 1961, p. 80–86; Грантстрем Е. Э. Унциальный период византийской письменности. – BBp, 29, 1968, с. 232–243; Mošin V. Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici. – Slovo, 15–16, 1965, p. 150–182; Мошин В. Палеографско-правописне норме за јужнословенске рукописе пергаменог раздобља. – В: Симпозијум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 2. Скопје, 1970, с. 229–237; Амосов А. А. Развитие кириллического письма в России до XV в. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 48–62; Богдановић Д. Развој ћирилског писма у Србији до XV века. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 63–93; Коцева Е. Развитие на българското кирилско писмо през

XIV–XV в. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 23–47; Райков Б. Развой на българското кирилско писмо през Средновековието. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 9–22; Ђорђић П. Историја српске ћирилице. 3 изд. Београд, 1990, 535 с.; Мошин В. Словенска палеографија. Скопје, 2000, с. 57–61.

Боряна Христова

УСТАВ църковен — вж. *Типик*.

УХЕРСКЕ ХРАДИЩЕ – вж. *Проучвания на археологически паметници от IX–X век* на територията на Велика Моравия.

УЧЕБНИ ЗАВЕДЕНИЯ с имената на Кирил и Методий. Една от най-спонтанните прояви на почитта, която българите изпитват към своите първоучители, е назоваването на У. з. с техните имена. Тази традиция се корени в епохата на Българ. възраждане, когато Кирило-Методиевото дело е изключително действен стимул в движението за национално самоопределение и новобълг. просвета.

Най-дълголетните училища, посветени на Кирил и Методий, са основани през 40-те г. на XIX в. – в 1840 в с. Кипилово, дн. в Сливенска област (училищни сгради са построени през 1882–1886 и след 1934), в 1842 – днешното 60-о основно училище в софийския квартал Бенковски. От 1843 имената на слав. просветители носи българ. училище в Прилеп. В него работят видни възрожденци – Гр. *Пърличев*, Д. Миладинов, Р. *Жинзифов*, Й. Хаджиконстантинов Джинот, Г. Хр. Икономов, Й. Ковачев, К. Шапкарев и др. Постепенно то се развива в класно училище, за което през 1894 е построена модерна сграда. Името „Св. св. Кирил и Методий" е избрано за училището в с. Калипетрово, Силистренска област, отворено през 1850 от Р. Блъсков. Според надписа при входа на новата му сграда, построена през същата година, то е „взаимно славянобългарско училище, създадено с помощта на ученолюбивите селяни". На стената били начертани цветни карти на двете земни полукълба, а над вратата имало призив: „Прийдите тука, приемете наука!" На тържествения изпит през 1853 произнесъл слово грц. владика Дионисий; всички ученици били наградени с книги, а селяните щедро дарили училището, което било най-авторитетното в района и подготвяло учители за съседните села.

Богата история има Епархийското училище в Пловдив, открито през 1850. Наречено е „Св. св. Кирил и Методий" през 1851, когато по почин на първия му директор Н. Геров става рождено място на възрожденския *Празник на Кирил и Методий*. В училището преподават и Хр. Стоянов, Д. Н. Благоев, Хр. Павлов, И. Груев, К. Геров, Хр. Г. Данов и др. То е стожер на българ. дух и има големи заслуги в съпротивата срещу асимилаторската политика на великогръцките националисти. През 1868 започва да прераства в гимназия. За да се получи разрешение от турската власт за откриването ѝ, тя е обявена за духовно училище (Пловдивска духовна семинария „Св. св. Кирил и Методий", 1869) и в учебния план са включени богословски предмети. Развива се до VI клас и през 1873 дава първия си випуск. Обучението е предимно светско (българ. език, литература, природо-математически дисциплини, история, география, чужди езици). Затворена е два месеца преди Априлското въстание (1876) – учениците от горните класове демонстративно напускат, тъй като училищният правилник не им разрешава да се въоръжават и да се занимават с военна подготовка. След Освобождението (1878) е открита отново като Областна реална гимназия. На мястото на Епархийското училище по-късно е построена сграда, в която дълго се помещава Трета смесена гимназия „Св. св. Кирил и Методий", а след това – Пловдивската държ. художествена галерия; поставена е паметна плоча за първото училище и първото честване на училищ-

ния празник. Днес в Пловдив има Средно общообразователно училище „Св. св. Кирил и Методий" в район Запад и гимназия с хуманитарен профил „Св. св. Кирил и Методий" (в сградата на бившата Пловдивска мъжка гимназия), открита през 1996; тя се смята за приемник на Епархийското училище.

На 1 ноем. 1850 в току-що построеното Перущенско училище, посветено на солунските братя, постъпват 186 ученици. Първият учител в него – Хр. Г. Данов, в продължение на три години възпитава мнозина бъдещи учители, свещеници, въстаници. Най-именитият от тях – П. Бонев, също перущенски учител, посреща в класните стаи Васил Левски, отец Матей Преображенски, Г. Бенковски. По време на Априлското въстание събралите се в училището перущенци се сражават срещу башибозук и редовна турска войска. То е опожарено, но образите на Кирил и Методий и двата лъва, изписани над входа и скрити преди въстанието под дебел слой мазилка, оцеляват; те и днес красят възстановената сграда.

Училището „Св. св. Кирил и Методий" в Перущица, 1850 г.

През 1855 букурещкият българин Мих. Кифалов завещава имота си на Търново за създаване на фонд, от който в града да се издигнат болница и „върховно" училище „за България, Тракия и Македония" под покровителството на слав. първоучители. По това време те са патрони на класното училище в Търново, което води началото си от взаимното училище, основано през 1839. През 1856 в Букурещ се създава бълг. ефория, а в Търново – училищно настоятелство, които организират подписка за допълнително събиране на средства. В Румъния тя е под патронажа на букурещкия кмет. За укрепване на училището от 1855 допринасят учителите Н. Михайловски, П. Р. *Славейков*, Т. Шишков, Б. Горанов, Ан. Гранитски и др. На събрание през 1858 в присъствието на пристигналия от Пловдив Й. Груев се обсъжда програмата на училището и се уточнява името му – „Св. Кирил". До 1877 последователно се откриват четири класа (за кратко време има и пети клас). След прекъсване по време на Руско-турската освободителна война (1877–1878) от 1 септ. 1878 учебните занятия продължават. През септ. (3 окт. н. ст.) 1880 училището е провъзгласено за Народна мъжка гимназия „Св. Кирил"; пръв директор е В. Берон. Тя достига пълен седмокласен курс през 1885/1886 учебна година (с 421 ученици). През 1897 е положен основният камък на нова гимназиална сграда, завършена през 1910. Към гимназията има Духовно училище (1887–1896) и Педагогическо училище (1892–1897) – и двете с тригодишен курс. По-късно тя се трансформира в средно смесено училище „Кирил и Методий", което през 1957 става Първа смесена гимназия със същото име.

Сливенското народно класно училище „Св. св. Кирил и Методий", създадено в 1857, е наричано от С. Доброплод-

ни полугимназия. Печатът му бил с образите на равноапостолите. Училища с техните имена са открити и в Копривщица (1860), Карлово (1861), Варна (1862), Карнобат (1862), с. Чарган, Ямболска област (1862), Търново (девическо, 1862), с. Липница, Софийска област (1863), с. Обруклии, дн. с. Обручище, Старозагорска област (класно, 1866; първото училище в селото е отворено през 1834), с. Дългоделци, област Монтана (1868), с. Сърни бей, дн. с. Борисово, Русенска област (1868), Разград (1874) и другаде.

Константин-Кирил и Методий са особено предпочитани за патрони на У. з. в бълг. етнически територии, в които просветното дело среща остро противодействие от страна на чужди културно-политически пропаганди. По непълни данни през периода от ок. 1860 до 1912, когато се изгражда системата на бълг. образование в Македония, над 30 училища носят името „Св. св. Кирил и Методий". Охридското училище в махала Кошица е построено през 1858 и осветено през 1860. На вътрешната стена над входната му врата имало мраморна плоча с надпис: „Училище „Св. Кирил и Методий". Кошица, Охрид, г. 1861. Май 6-ий" (И в а н о в Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 46). На 15 септ. 1869 възпитаниците на главния учител Пърличев барикадират класните стаи и не позволяват училището да се превърне в гръцко. На първоучителите са наречени училищата в с. Брезово, Охридско (1864), Велес (1868), селата в Битолско Сръбци (1868), Смилево (1881) и Доленци (1905), в Демирхисар (четири училища, открити от 1871 до 1912), Щип (1877), в селата в Леринско Баница (1881), Прекопана (1886), Бух (1889) и Сребърно (1907), в Горна Джумая, дн. Благоевград (1884), и в много други селища. Големи усилия за създаване на бълг. църква и училище с патрони Кирил и Методий полагат българите в Солун. Основа на училището поставя Славка Динкова; през 1866–1868 тя обучава главно момичета в къщата на майка си Велика Динковица, която завеща-ла долния етаж на дома си за тази цел. Начинанието се подкрепя от българи от Галичник, Радоища, Връмница и особено от Дебър, Велес, Прилеп и Битоля. След смъртта на учителката съставената през 1869 бълг. община отново отваря училището с ок. 100 ученици. Материална подкрепа оказват руският консул в града и зографските монаси. През 1873 учител става Мих. Буботинов, при когото бълг. учебно дело в Солун укрепва. Мъжкото училище е в къщата, в която се помещава и бълг. параклис, посветен също на солунските братя; едноименно девическо училище с учителка Неделя Петкова е открито в квартала Вардар капия.

Забележително събитие в бълг. културна история е създаването на първото бълг. средно У. з. в Македония – Солунската бълг. мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий". Открита е през 1880 от Кузман Шапкарев (директор) със съдействието на Методий Кусевич – протосингел на бълг. екзарх Йосиф I (1877–1915). Директори са били и Божил Райков, Г. Кандиларов, Мих. Сарафов, А. Попстоилов, Начо Начов и др., учители – Конст. Стателов, Гр. Пърличев, Тр. Китанчев, В. Кънчов, К. Величков, Ив. *Снегаров*, Дим. Матов, Гьорче Петров, П. Попарсов, К. Пърличев, италианският художник И. Буфети, швейцарският спортист педагог Д. Бланшу, чешкият математик Фр. Сплитек и др. Освен всички основни хуманитарни и природни дисциплини се изучават класически езици, бълг., френски и турски език, технически предмети. Гимназията има добре обзаведени кабинети по химия и физика, библиотека, метеорологична станция (единствена по това време в Турция), оркестър. През 1886–1887 достига пълен седемгодишен курс с 324 ученици; завършва първият випуск (18 дипломирани ученици). От 1887 до 1896 към училището има педагогически курс, завършен от 129 души, от 1899 до 1904 – търговски курс. До 1913 в гимназията учат 27 випуска с над 6000 ученици. Тя силно про-

тиводейства на разпространението на гърцизма и има големи заслуги за консолидацията на бълг. население в региона. Подпомага създаването на бълг. училища в Македония и им осигурява учители. Тайните ученически кръжоци, ръководени от Вътрешната македоно-одринска революционна организация, разпространяват патриотични и революционни идеи. Възпитаници на гимназията са Г. Делчев, Д. Груев, П. Тошев, Хр. Узунов, К. Робев, Г. Баласчев, Б. Сарафов, П. Шатев, Й. Попйорданов, Конст. Кирков и много други революционери, общественици, културни дейци, десетки участници в Илинденско-Преображенското въстание (1903). През 1910 гимназията става осмокласна, през 1913 поради започването на Междусъюзническата война е преместена в Струмица, след това – в Щип, от 1920 е в Горна Джумая. Днес нейна приемница е Националната хуманитарна гимназия „Св. Кирил и Методий" (бивша Солунска) в Благоевград. По случай 100-годишнината ѝ (1980) в града е открит монументален паметник на Кирил и Методий (скулптор Н. Терзиев). Кирил и Методий са патрони и на бълг. училища в Северна Добруджа – в Черна вода (1871), Тулча (1871) и другаде.

В следосвобожденска Б-я се откриват многобройни предимно начални и основни училища с патрони Кирил и Методий. Едно от тях е в София (основано през 1879) в съседство с Женския пазар; на неговото място през 1897–1899 е издигната едноименна църква (вж. *Храмове* с имената на Кирил и Методий). Наред с това се създават У. з. от по-висока степен. На 25 май 1883 в Казанлък се поставя начало на „околийско училище... в чест и памет на българските равноапостоли просветители св. Кирил и Методий". Открито е на 1 септ. 1883 с 62-ама ученици и четирима учители. Развива се като педагогическо училище за подготовка на начални учители. През 1885/1886 учебна година се настанява в нова сграда, построена със средства, събрани от старото казанлъшко читалище „Просвещение" и от местното Гимнастическо д-во. От 1896 курсът на обучение става четиригодишен. Учители са били Кр. Кръстев (известно време – и директор), А. Страшимиров, Кл. Карагюлев, Ст. Минчев, Алб. Гечев, Ст. Попвасилев, Ив. Т. Бракалов (шест години – и директор), Ем. Манолов, А. Букорещлиев, Хр. Стамболски, С. Доброплодни, Ат. Илиев, Б. Митов, Г. Пирьов. В продължение на 50 г. Казанлъшкото държ. педагогическо и образцово училище „Св. св. Кирил и Методий" подготвя ок. 5000 просветни и културни дейци. В двора му е поставен първият бълг. *паметник* на Кирил и Методий, изработен от скулптора Ив. Тоналов.

Солунската българска мъжка гимназия „Св. св. Кирил и Методий". Рисунка от В. Захариев

През 1942 Висшето търговско училище (Търговската академия) във Варна е наречено Висше училище за стопански и социални науки „Св. Кирил Славянобългарски", а от 1946 до 1952 това име носи Варненският унив., който има два факултета – Фак. за стопански и социални науки и Технически фак.

На 15 септ. 1963 в Търново е открит Висшият педагогически инст. „Братя Кирил и Методий" (от 1971 – Великотърновски унив. „Св. св. Кирил и Методий") с четири специалности: бълг. филология, руска филология, история и изобразително изкуство. Първият му ректор е Ал. Бурмов. През 2001/2002 учебна година има седем факултета – Филологически, Историко-юридически, Педагогически, Философски, Правосла-

Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий"

вен богословски, Стопански, Фак. по изобразително изкуство, с 58 специалности; обучават се 5550 редовни и 2535 задочни студенти. До 2001 включително са се дипломирали 37 414 специалисти. Изследователската дейност се насочва и организира от Научноизследователския сектор (създаден през 1975), други нейни звена са научноизследователските центрове и лаборатории. Традиционни за Университета са няколко комплексни научноизследователски проекта, по които има периодични международни и национални научни конференции, създават се документални колекции, библиографии, филмотеки, а материалите се издават в едноименни поредици: „Търновска книжовна школа" (шест симпозиума, 1971–1999; до 2001 са издадени шест тома), „Състояние и проблеми на българската ономастика" (шест конференции, 1989–1999; четири тома), „Проблеми на българската разговорна реч" (шест конференции, 1990–2001; пет тома), „Българите в Северното Причерноморие" (ежегодни конференции от 1991; седем тома). Университетът е домакин на научни форуми по въпроси на юриспруденцията, информатиката, икономиката, социалното дело и др. От 1964 в няколко серии (Литературознание, Езикознание, История, Педагогика, Изобразителни изкуства) излиза годишникът „Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий". Поредицата „Дейци на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий" представя био-библиографии на преподаватели в Университета. През 1992 е основано университетското издателство „Св. св. Кирил и Методий" – за научна, учебна, учебно-помощна, справочна, краеведска и художествена литература. В продукцията му са включени научните списания „Проглас" (от 1992), „Архив за поселищни проучвания" (от 1992), „Педагогически алманах" (от 1993), „Епохи" (от 1994), студентският литературно-научен алманах „Пир" (от 1994). Основните библиотечни поредици на издателството са: „Проглас" (за истор. литература), „Филология" (за литературоведски и езиковедски изследвания), „Диоген" (за философска литература), „Педагогическо знание" (за педагогическа и дидактическа литература), „История" (за историята на Б-я, Балканите и Европа). Комплексът от университетски сгради, разположен на северните и източните склонове на хълма Света гора, е изграден от 1967 до 1975 (архитекти: Б. Камиларов, Б. Боздуганова, Г. Дюлгерова, Б. Василев).

През 1964 в Кюстендил е открит полувисш Инст. за подготовка на учители по трудово обучение и рисуване „Кирил и Методий" с двегодишен курс на обучение. През 1965 той е преместен в гр. Станке Димитров (дн. Дупница), като запазва името си; към него е присъединен като отдел тогавашният Инст. за начални учители в града.

По данни от „Единния класификатор на предприятията, организациите и учрежденията (ЕКПОУ) в НРБ" през 1970 в Б-я имената на Кирил и Методий носят 992 У. з. По окръзи броят им е следният: Благоевградски – 102, Бургаски – 57, Варненски – 36, Великотърновски – 52,

Видински – 47, Врачански – 40, Габровски – 13, Кърджалийски – 59, Кюстендилски – 52, Ловешки – 13, Михайловградски (дн. област Монтана) – 35, Пазарджишки – 22, Перишки – 35, Плевенски – 30, Пловдивски – 37, Разградски – 21, Русенски – 19, Силистренски – 13, Сливенски – 23, Смолянски – 38, София-град – 13, Софийски – 56, Старозагорски – 41, Толбухински (дн. Добричка област) – 15, Търговищки – 37, Хасковски – 37, Шуменски – 23, Ямболски – 26.

И през следващите десетилетия на XX в. много нови образователни заведения избират за свои патрони Кирил и Методий. На 11 май 1981 Националната гимназия за древни езици и култури в София (открита през 1977) приема името „Константин-Кирил Философ". Тя е първото съвременно бълг. средно училище, в което се изучава класическото културно наследство. Освен традиционните общообразователни дисциплини учебният й план включва преподаването на старобълг., старогрц., лат. език, древен източен език, история на културата, на изобразителното изкуство, музиката, силно са застъпени западните езици и бълг. език и литература. От 15 септ. 1990 името „Св. Седмочисленици" (Кирил и Методий и учениците им Климент, Наум, Ангеларий, Горазд и Сава) носи 7-о средно общообразователно училище в София, приемник на основаната през 1879 по идея на М. *Дринов* Първа софийска държ. девическа гимназия, с която се поставя началото на средното девическо образование в Б-я; по своята същност тя е първото бълг. педагогическо училище (до 1903 се дипломират 6143 учителки). От 1904 е гимназия и база за педагогическа практика на Софийския унив. „Св. Седмочисленици" се нарича и едно от средните общообразователни училища в Пловдив. През 1996 е лицензирано частното основно училище с изучаване на английски език „Св. св. Кирил и Методий" в София; от 2000 то се развива и като професионална гимназия. Софийската Профилирана гимназия с изучаване на чужди езици „Св. Методий" съществува от 1998, когато е отделена от 142-о езиково средно общообразователно училище. Като първи чужд език в нея се изучават немски, френски, английски и испански; тя е единственото засега бълг. средно училище, в което вторият чужд език е славянски (руски, чешки, словашки, полски, украински, сърбохърватски); от 2000 е въведен профилът Европеистика с изучаване на чужди езици. През 2002 гимназията има 1600 ученици и 100 преподаватели.

На първоучителите са посветени и редица училища, откривани от втората половина на XIX в. от българи, живеещи извън бълг. етнически граници. През 1857 при бълг. метох в цариградския квартал Фенер е основано класно училище „Св. св. Кирил и Методий", издържано от Бълг. община в Цариград и от дарения. Към него има и начално взаимно училище. Срокът на обучение във всяка от двете степени е тригодишен. Главни учители са били Т. Бурмов, архимандрит Григорий Немцов (по-късно митрополит Григорий Доростоло-Червенски), Ст. Изворски, Д. Павлов; учителстват и П. Р. Славейков, Д. Македонски, Н. Шишеджиев и др. Училището дава добра общообразователна и езикова подготовка; ученическото д-во „Братска обич" осъществява много културно-просветни начинания. Днес бълг. училище в Истанбул е запазило името на възрожденското.

През 1858 по молба на бесарабските българи молдовският княз Н. Богориди (българин от Котел) издава хрисовул за учредяване в Болград (дн. в Украйна) на Бълг. централно училище. Румънското правителство дало съгласието си за негови патрони да бъдат определени Кирил и Методий; от 1864 на 11 май се чества училищният празник, а на знамето на гимназията бил извезан надпис: „Славянски просветители Кирил и Методий" (Т и т о р о в, Йов. Българите в Бесарабия. С., 1903, с. 187, 227). Директори на училището са С. Радулов, Д. Мутев, В. Берон, Т. Икономов и др. Срокът на обучение е седем години (три години прогимназиален и четири – гимна-

Печат на настоятелството на българската църква и училището „Св. св. Кирил и Методий" в Букурещ. 1869 г.

зиален курс). Всички предмети се изучават на румънски и на български език. Броят на учениците до 1878 се движи от 110 до 173 души годишно. Между тях са Д. Греков, Д. Агура, Ол. Панов, Ал. *Теодоров-Балан*, Ст. Белинов и други културни, научни и държ. дейци. Като стипендианти на гимназията завършват висше образование 19 души. В училищната печатница (създадена през 1861) до 1878 са издадени 61 книги, печатат се и пет периодични издания. Гимназията е основен фактор за поддържане на бълг. дух в региона. На 1 септ. 1993 тя е възстановена като бълг. училище с решение на Болградския районен съвет на народните депутати; дн. носи името на Г. С. *Раковски*, който е един от радетелите за основаването ѝ.

Бълг. училище „Св. св. Кирил и Методий" в Букурещ приема първите си ученици през септ. 1869. Учредено е в къща на ул. „Вергулуй", продадена на главния му организатор – Добродетелната дружина, от Хр. Георгиев (на 11 май 1869 в същата сграда е осветен бълг. параклис с имената на равноапостолите). Идеята за двете бълг. духовни средища в румънската столица се обсъжда повече от десет години. Използват се средства, завещани от К. Тричков, Ф. Пандели, С. Пенов и др. и събрани от дарители – във в. „Отечество" се съобщават имената на 118 спомоществователи, между които са митрополит Панарет Рашев (1000 жълтици), М. Бенли (500), Хр. Георгиев (400), Мих. Колони и А. Михайлов (по 200). През ян. 1869 Добродетелната дружина приема устав на църквата и училището; съставено е настоятелство (печатът му, с релефни изображения на Кирил и Методий и надпис „Настоятелство на българската църква и училище св. Кирила и Методия. Букурещ, 1869", се съхранява в Църковния историко-археол. инст. при Бълг. патриаршия) и е изработен правилник, одобрен на 12 апр. Румънските власти дават разрешение за откриване на училището на 25 авг., в. „Отечество" от 5 септ. 1869 съобщава за отварянето му и приканва всички букурещки българи да запишат децата си в него. Училището е начално, обучението се води на бълг. език, изучават се задължително румънски и факултативно – други чужди езици. Първият учител е Ал. Димитров, учителстват и Р. Блъсков, Хр. Ботев (една година, от есента на 1873), Ст. Ботев, от 1875 – К. Цанков и Мих. Паничерски (завършил Болградската гимназия). Училището съществува до 1878. През 1908 е възстановено по почин на архимандрит Никодим и други букурещки българи и с усилията на бълг. културно и благотворително д-во „Братство". През 1948–1956 към него има интернат и педагогически курс, в който се подготвят учители за бълг. училища в Румъния. Няколко години след това е закрито от румънските държ. органи.

На 9 юни 1992 с Постановление № 476 на правителството на Молдова в Тараклия е учреден Педагогически колеж лицей – средно У. з. за подготовка на детски и начални учители и музикални ръководители за училищата с обучение на бълг. език. Открит е на 1 септ. 1992; помещава се в една от най-представителните сгради в града. От 1994 носи

името „Св. св. Кирил и Методий". Директор от основаването му е П. Дериволков; за утвърждаване на българския му облик допринасят много първите преподаватели по бълг. език и литература Е. и В. Василеви, изпратени от Б-я. Обучението има две форми – педагогически колеж и теоретичен лицей. Приемът се извършва с конкурс след завършен IX клас, срокът на следване е петгодишен.

Всички сведения за У. з., приели за свои патрони имената на първоучителите, показват, че в Б-я е утвърдена изключително устойчива и продуктивна традиция Константин-Кирил и Методий да се възприемат и тачат като символи на бълг. просвета от зараждането ѝ до наши дни.

Лит.: Шопов А. Материали за българското възраждане в Македония. – ПСп, 18, 1885, с. 430–450; Груев Й. Епархийското в Пловдив училище „Св. Кирил и Методи". – БПр, 3, 1896, 7–8, с. 118–138; Юбилеен сборник на I Софийска държавна девическа гимназия. С., 1904, 115 с.; Нанов Н. Цариград като културен център на българите до 1877 година. – СбБАН, 19, 1925, с. 88–100; Юбилейна книга на В.-Търновската нар. мъжка гимназия „Св. Кирил" по случай 50-годишнината от основаването ѝ и 75 год. от откриване на класното училище в гр. В.-Търново. Велико Търново, 1933, 137 с.; Иванов К. Болградската гимназия. – Училищен преглед, 24, 1935, 3, с. 312–335; Юбилеен сборник за 50-годишния живот и дейност на Казанлъшкото държавно педагогическо и образцово училище „Св. св. Кирил и Методий". 1883–1933. Казанлък, 1935, 208 с.; 100 години ново българско училище в гр. Прилеп. 1843–1943. Скопие, 1943, 208 с.; Св. Кирил Славянобългарски. Нарочен брой по случай тържественото откриване на университета във Варна, 27 февр. 1946, 10 с.; 100 години у-ще „Кирил и Методий". 1855–1955. Търново, 24 май 1956, 4 с.; Кирил и Методий – 24 май. 1857–1959. Юбилеен вестник. Издава Трета см. гимназия „Кирил и Методий" – Пловдив, по случай патронния празник и 102 години от първото честване на славянските просветители, 2 с.; Кулелиев Й. Нови данни за първото чествуване паметта на светите братя Кирил и Методий в Търново. – ДК, 41, 1961, 5, с. 21–22; Дончев Д. Болградската гимназия през 1858–1878 г. – Известия на Педагогическия институт „Акад. Т. Самодумов", 19, 1965, с. 203–233; 125 години просветно огнище. Юбилеен вестник на Нар. основно у-ще „Кирил и Методий" – с. Кипилово, Сливенски окръг, по случай 125 години от основаването му. Кипилово, май 1965, 2 с.; 110 години училище Кирил и Методий – гр. В. Търново. 24 май 1966, 4 с.; Столетен светилник. Юбилеен лист по случай 100-годишнината на осн. у-ще „Кирил и Методи" в с. Обручище, Старозагорско. 24 май 1966, 8 с.; 100 години училище „Кирил и Методий" – с. Борисово, Русенско. 1868–1968. 24 май 1968, 4 с.; 105 години народно основно училище „Кирил и Методий" – с. Липница, Софийски окръг. 20 окт. 1968, 4 с.; Юбилеен лист по случай 100 г. от основаването на у-ще „Кирил и Методий", с. Дълготелци, Михайловградско. 24 май 1968, 2 с.; 90 години родно училище. Юбилеен брой. Издава 13-то осн. у-ще „Кирил и Методий" – София. С., май 1969, 2 с.; Пламъкът на солунския светилник. Сборник статии, спомени, документи и др. материали по случай 90 г. от създаването на Солунската българска гимназия и 50 г. от съществуването ѝ в Благоевград. С., 1970, 296 с.; Светилник на просвета и родолюбие. 1880–1970. Юбилеен вестник. Издава Политехническа гимназия „Кирил и Методий" (бивша Солунска). Благоевград, 20 май 1970, 6 с.; 130 години 60-то основно народно училище „Кирил и Методий" – кв. Бенковски, София. 1842–1972. Юбилеен брой. 8 с.; Из донесението на руския консул в Битоля М. А. Хитрово до Н. П. Игнатиев за националното пробуждане на българите в Струга и Охрид и за заслугите на братя Миладинови. – В: Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, с. 211; Петров П. Страници из героичния летопис на българското епархийско централно училище „Кирил и Методий" в Пловдив. – Народна просвета, 1979, 6, с. 88–95; Светилник. 100 години ПГ „Кирил и Методий" (бивша Солунска). Юбилеен вестник. Благоевград, 21 май 1980, 8 с.; Кръстев М. Гнездо на герои. – За буквите. Кирило-методиевски вестник, бр. 6, юни 1982, с. 12; 120 години огнище на просвета. Юбилеен сборник. Основно училище „Кирил и Методий" – с. Чарган. Ямбол, 1982, 56 с.; 130 години училище „Кирил и Методий", село Калипетрово. С., 1982, 60 с.; Давидов А. Национално средище на висшето образование, науката и художественото творчество. Великотърновският университет „Кирил и Методий" на 20 години. – Проблеми на висшето образование, 1984, 1, с. 42–45; Първичева О. Към светла бъднина. Български училища и читалища с имената на Кирил и Методий. – За буквите. Кирило-методиевски вестник, бр. 10, апр. 1985, с. 11; Кръстев А. Св. Кирил и Методий – патрони на храмове, училища и читалища в България от Възраждането до днес. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 238–248; Българската църква и училището в Букурещ. Сборник по случай 125 години от създаването на църквата и училището. С., 1994, 240 с.; 125 години българска църква и училище „Св. св. Кирил и Методий" в Букурещ. С., 1997, 24 с.; Милано в Е. Просветното дело сред българските общности зад граница в периода 1990–2002 година. – Български език и литература, 42, 2002, 1, с. 3–14.

Олга Първичева, Петрана Колева

УЧЕНЍЦИ НА КЍРИЛ И МЕТО̀ДИЙ. Съвременните научни познания за сътрудниците на слав. първоучители почиват предимно върху информацията на кирило-методиевските *извори*. По тази причина те са във висока степен достоверни, но същевременно недостатъчно пълни и конкретни, много често и хипотетични, включително и в представите за най-близките ученици на солунските братя. Безспорни са няколко положения: в своята епохална мисионерско-просветителска дейност сред славяните Константин-Кирил и Методий са имали винаги до себе си предани и опитни сподвижници; за тях в изворите се споменава, когато се отбелязват най-важните моменти от развитието на *Моравската мисия*; първостепенни историко-литературни паметници, свързани със събития от бълг. минало, както и собствените книжовни прояви на някои от учениците доказват, че те не напускат избраното поприще и след смъртта на своите учители, поради което стават и първите носители на кирило-методиевските *традиции*.

По повод на създаването на слав. азбука и на първите преводи на богослужебни текстове от гръцки на старобълг. език в ЖК (гл. 14) се съобщава, че Константин Философ предварително се отдал на молитва заедно „с другите си сътрудници" (съ иными поспѣшники), а в ЖМ (гл. 5) се говори за хора „със същия дух" като този на двамата братя (тогоже духа, иегоже и сн). Двете ценни текстови свидетелства, предполагаемата продължителност на работата около съзоряването на *глаголицата* и проучванията на някои тенденции от вътрешната политика на виз. императорски двор спрямо подвластното му слав. население са основание за допускането, че кръгът от Кирило-Методиеви сътрудници е бил оформен в основната си част още преди Моравската мисия; между първите от тях е имало както гърци, така и славяни, а на път за Велика Моравия Кирил и Методий са взели със себе си и помощници от средите на бълг. славяни. Това изследователско становище е изложено с достатъчно аргументи у А.-Е. *Тахиаос* (1971). Като приема основната насока в разсъжденията на Ив. *Дуйчев* (1957) за намеренията на виз. държавни и църковни власти през първата половина на IX в. да съдействат за създаването на слав. азбука, той предполага, че най-ранните следи от кръга съмишленици на двамата братя трябва да се търсят в манастира на планината *Олимп* в областта Витиния, в който Методий пребивава като монах и е посетен от своя брат. Първоначалният организатор на този книжовнически кръг, смята Тахиаос, е бил Методий. Своите ученици той е подбирал от слав. област, където преди това е бил управител. Първите преведени богослужебни текстове са били предназначени за слав. население на *Витиния* и на темата Опсикия в Мала Азия; в тях по времето на имп. Юстиниан II (685–695) са били разселени славяни от района на Солун, а след 762 – и от Б-я. Тахиаос допуска, че Климент Охридски е потомък на това бълг. изселническо население. Един от доводите му за участието на сътрудници в ръководената от първоучителите работа са непреведените грц. народни думи в познатите днес старобългарски (у Тахиаос „старославянски") текстове, както и формата на някои слав. думи, разкриващи привична употреба на грц. простонароден език. Размислите в този дух намират подкрепа и в един косвен, но убедителен аргумент – част от характеристиката, с която архиепископ *Теофилакт Охридски* прославя агиогероя в *Пространното житие на Климент Охридски*: „Той си поставил за образец на своя живот великия Методий и се грижел и се молел да не се измами, когато му подражава... Защото, както никой друг, той знаел живота му, тъй като от младежки и юношески години го придружавал и видял с очите си всичките дела на своя

учител" (М и л е в, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 131).

Обобщеният образ на учениците е неотделим фабулен елемент в *Пространните жития на Кирил и Методий*. Според ЖК веднага след като приема виз. мисионери, княз Ростислав „събира" ученици и им ги предава за обучение; след четиридесетмесечен престой в Моравия първоучителите тръгват за Рим – „да посветят учениците си"; по време на пребиваването си при княз Коцел те подготвят „около петдесет ученика" за работа със слав. книги (гл. 15; същият брой е посочен и в *Успение Кирилово*); папа Адриан II нарежда на епископите Формоза и Гаудерик „да посветят славянските ученици"; в продължение на три дни след церемонията посветените ученици участват в тържествени богослужения на слав. език. „А Философът – разказва житиеписецът – не преставаше да отдава, заедно със своите ученици, достойно хвала на Бога за това" (гл. 17). Присъствието на учениците-се долавя и в предсмъртната молитва на Константин-Кирил: „Господи Боже мой, ... запази твоето вярно стадо, над което беше поставил мене непотребния и недостоен твой раб... Тези, които ти ми беше поверил, предавам ти ги като твои..." (гл. 18).

ЖМ съдържа една неразгадана до днес фраза във връзка с протичането на Моравската мисия: „И като изминаха три години, те се върнаха от Моравия, след като изучиха ученици" (гл. 15). За сметка на това обаче Житието е по-конкретно в сведението за посветените в Рим слав. ученици: ръкоположени са „трима свещеници и двама четци". За Методиеви ученици се споменава и в посланието на папа *Адриан II* до западнослав. князе *Ростислав*, *Светополк* и *Коцел* (цитирано е в гл. 8), с което папата известява, че изпраща Методий в земите им като свой легат. Когато най-вероятно през втората половина на 881 моравският архиепископ посещава Цариград, придружава го група от учениците му; възнаграждавайки го с похвали за ученето му и с богати дарове, императорът задържа „от учениците му един свещеник и един дякон заедно с книгите" (гл. 13). В последните години от живота си Методий превежда за шест месеца от гръцки на славянски всички библейски книги „в пълнота, с изключение на Макавеите" с помощта на двама от учениците си – „свещеници, добри скорописци" (гл. 15). Може да се приеме, че Житието предава правдоподобно този епизод, но помощниците не са били двама, а трима: при транслитерирането на първоначалния текст от глаголица на кирилица е настъпила промяна, защото не е взета под внимание разликата в числената стойност на буквата к в двете азбуки (Р. Матиесен, 1967). Предусещайки смъртния си час, Методий посочва измежду учениците си своя заместник – моравеца Горазд (единственият случай на ученик с име в двете жития). В заключението на преден план са пак учениците, които погребват с „подобаващи почести" своя учител. Житиеписецът добавя и молитва от тяхно име, сливайки се с тях (молитвените слова са в I л. мн. ч.) – похват колкото традиционен, толкова и произтичащ от конкретната истор. ситуация.

Известни са две изворови уточнения за броя на Кирило-Методиевите ученици – посочването „около петдесет" за онези от тях, които били от земите на Коцел, и твърдението на архиепископ Теофилакт, че непосредствено след смъртта на Методий за неговите дела свидетелствал „и големият брой свещеници, дякони и иподякони, които, 200 на брой, той, умирайки, оставил в областта на своята църква. Ако са били толкова много само духовните лица – продължава Климентовият биограф – нека си представим колко е било голямо числото на миряните" (Милев, с. 99). В друг контекст той употребява израза „православното мно-

Лято 885. Картина от Св. Русев, 1985 г.

жество Методиеви ученици" (гл. 8; като „множество" те са представени и в *Успение Методиево*), на трето място ги нарича „помазаници" и отново заявява, че „изобщо не били малко, защото само служителите на олтара били двеста души, както вече казахме" (гл. 12). На фона на така подчертаните организаторски усилия на моравския архиепископ и като се има предвид, че мисията на солунските братя продължава повече от двадесет години, може да се твърди, че без да са буквално точни, тези сведения не са преувеличени.

Странно е, че при това плътно присъствие на несъмнено голям брой съратници в житейския път на първоучителите, в книжовни паметници са съхранени имената на малко от тях: *Горазд*, удостоен с високата чест да заеме мястото на великия си учител на архиепископската катедра, защото по негова преценка бил „начетен добре в латинските книги и правоверен" (ЖМ, гл. 17); *Климент Охридски*, *Наум Охридски* и *Ангеларий*, намерили убежище в Б-я след разгрома на Слав. църква и слав. просветно дело в Моравия; *Сава* и *Лаврентий*, често неразграничавани от изследователите като две различни лица поради неяснотата при изреждането на Кирило-Методиевите ученици в Пространното житие на Климент Охридски; *Константин Преславски*, определен изрично като „Методиев ученик" в приписката на старобълг. книжовник Тудор

Доксов от 907. За всеки от тях вести се съдържат в повече от един документален извор. Като се изключи Константин Преславски, останалите петима – Горазд, Климент, Наум, Ангеларий и Сава (Лаврентий), заедно с Кирил и Методий са увековечени и като *Седмочисленици* – сборен образ, емблематичен за състоянието на култовете, за цялостния духовен живот и народностните устои на южните славяни откъм XIII в. до наши дни.

В Поменика от манастира *Райхенау*, най-ранния от кирило-методиевските извори, са вписани с латиница, с един и същ почерк и еднакво мастило имената на Кирил (сред починалите монаси), на Методий и на шестима негови ученици: Хоранзанус, Игнатиус, Лео, Йоахим, Лазарус и Симон. Специалистите приемат, че това са лицата, придружавали слав. първоучител по време на неговото заточение в манастира. Имената на Методий и сподвижниците му са повторени на още едно място в книгата, с грц. букви и с някои разлики: Методиос, Леон, Игнатиос, Йоакин, Симеон, Драгаис. Второто записване е по-късно, може би от авг. 873; не е изключено да е автограф на някой от учениците, дори на самия Методий. Идентификацията на документираните по този начин личности е трудна. Съществува предположение, че Хоранзанус е транскрибираното с латиница име Горазд, а Драгаис и Лазарус са форми на едно и също име (А. Цетлер, 1983). Възможно е Лазарус да е монахът Лазар, съобщил на папа *Йоан VIII* за незаконното задържане на Методий, поради което заплаща с живота си (за участта му съобщава самият папа в писмо до Павел Анконски от май 873). Т. Вашилевски (1992) изгражда хипотеза, основана на практиката за съвместяване на две имена – светско (кръщелно) и монашеско. Като изключва Горазд, който според него не е бил в групата на заточените слав. духовници в Райхенау, Лазарус, споменат само в лат. вариант на записа, и Драгаис, защото не е сигурен дали с тази дума е означено име, той предлага идентификация за четирима от слав. мисионери и виз. поданици, фигуриращи в Поменика със светските си имена: Лъв е Лаврентий, Симеон е Сава, Игнатий е Климент, Йоакин е Наум или Ангеларий. И четиримата са получили монашески имена едва преди смъртта си, както е случаят с Константин-Кирил.

В съвременни историографски трудове като ученик на Методий е окачествен свещеникът Славомир, оглавил през 871 народното въстание във великоморавската държава срещу господството на немските маркграфове. По това време Ростислав вече е свален от престола, а Светополк е в тъмница по заповед на *Лудвиг Немски* (Советская историческая энциклопедия. 3. М., 1963, с. 254). За ученик или само доверен човек на моравския архиепископ с известни резерви (поради недоказаната истор. достоверност на образа) се приема и свещеникът Каих, споменат в *Кристиановата легенда* във връзка с мотива за покръстването на чешкия княз *Борживой* от Методий в двора на княз Светополк. Според легендата князът приема християнството заедно с 30 свои дружинници. При връщането му в Чехия Методий му „придал" Каих, който се установил в Леви Храдец и построил църква с патрон св. *Климент Римски* (Д. Тржештик, 1985, с. 163, 165–166).

Трагичните събития, които определят съдбата на Методиевите ученици след 6 апр. 885, са възпроизведени обстойно в Пространното житие на Климент Охридски – в съзвучие с агиографските канони, но и с фактологическа осведоменост, възхождаща очевидно към надеждни стари източници. Става ясно, че непреодолим догматически и политически натиск, съпроводен с тежки репресии, прогонва от Великоморавското княжество виз. мисионери. В Житието отчетливо е заявено, че те съзнателно се

Първоучителите.
Картина от М. Генова, 1985 г.

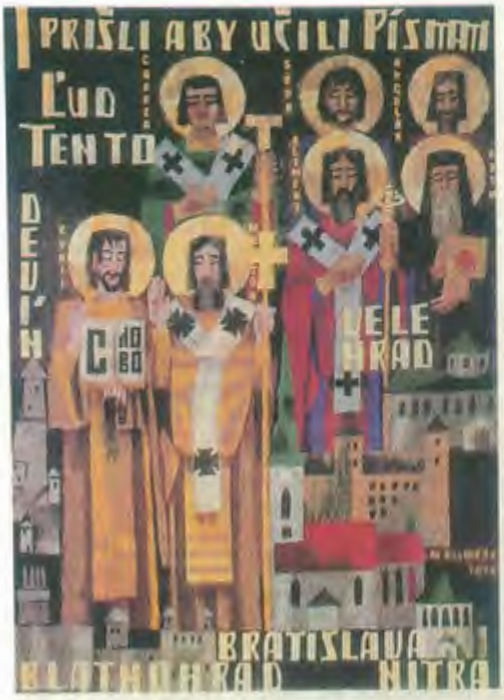
разпръсват в различни посоки. В наше време не е възможно да се възстановят точните маршрути на всички групи от ученици. Но богатата научна проблематика около кирило-методиевските традиции в Чехия, Словакия и Полша, в Словения и Хърватия доказва, че в основата им са контактите с озовалите се в тях преки ученици на първоучителите, които подготвят почвата за работа на по-късни приемници и поддръжници на слав. просветна кауза (В. *Щефанич*, 1963; И. *Петрович*, 1988; Д. Кашич, 1989; Б. *Велчева*, 1999; М. Младенова, 1999). Не е случайна фразата във Второто старобълг. житие на Наум Охридски за учениците на солунските братя: „Те дадоха [на народа] и благослов, и радост и сетне се разпръснаха – едни по Мизия, а други по Далмация и Дакия и навсякъде преумножиха стократно словото божие" (Стара българска литература. 4. Житиеписни творби. С., 1986, с. 82; този паметник е единственият извор, който загатва за дейност на учениците в областта Дакия, дн. в пределите на Румъния).

Не е известно при какви обстоятелства завършва живота си Горазд. По този въпрос са създадени коренно различни логически построения. Две възможности обсъжда напр. Фр. Кметович (1994): Светополк е можел да прогони учениците на слав. апостол от южнослав. произход, но не се е осмелил да отстрани от княжеството съотечественик, зад когото може би е стоял влиятелен род; Горазд е бил сред бежанците, насочили се към Южна Полша, и е отседнал във Вислица, където е продължил мисионерската си дейност. Представители на по-старите поколения слависти са лансирали хипотезата, че Горазд попада в албански земи. Основания за това се извличат главно от преданието, че мощите му се пазят в гр. Берат, както и от поддържания култ към него сред местното население (Д. Калев, 1970). Като се има предвид обаче ожесточението, вложено в цитираните от Теофилакт думи на немски духовници за Горазд: „ ... ако му се позволи да живее, Методий би оживял за нас", не е изключено той да е намерил смъртта си още в Моравия.

Първото старобълг. житие на Наум Охридски съдържа важно известие за по-младите Кирило-Методиеви ученици: „ ... еретиците едни мъчиха много, а други – презвитери и дякони – продадоха на евреите срещу заплащане. Евреите ги взеха, та ги отведоха във Венеция. И когато ги продаваха, по божия промисъл дойде тогава от Константиновия град във Венеция царски служител по царска работа. И узнал за тях, царският служител откупи едни, а други взе така, отведе ги в Константиновия град и съобщи за тях на цар Василий. И пак ги поставиха в техните чинове и санове – презвитери и дякони – каквито бяха и преди, и им дадоха издръжка. И никой не умря в робство, но едни, покровител-

ствани от царете, починаха в Константиновия град, а другите, дошли в българската земя, починаха в голяма почит" (Стара българска литература, 4, с. 80). Напълно приемливо е допускането, че Константин Преславски пристига в Б-я по този път. Не може да се отхвърли и предложеното от Е. *Георгиев* (1955) решение: Константин е единият от задържаните през 881 в Цариград Методиеви ученици (свещеникът), който по-късно (може би и преди 885) преминава в Б-я.

Климент, Наум и Ангеларий се добират до северозападната бълг. граница по Дунав, като „свързали три дървета с липово лико". Мъчителното им пътуване се отнася към края на 885 или пролетта на 886. Ценните подробности във връзка с него са изложени пак в Теофилактовото житие. Един от най-значителните акценти на повествованието засяга душевното състояние на тримата страдалци. Докато търсели спасение за себе си, те „закопнели за България, за България си мислели и се надявали, че България е готова да им даде спокойствие". Следват подробности за посрещането им от граничния управител, за бързото им прехвърляне в столицата Плиска, за разговорите с княз *Борис I*. Предполага се, че в тези срещи бълг. владетел е изяснил окончателно плановете си за широка книжовно-просветна и църковноорганизаторска работа, която да бъде в подкрепа на направения преди две десетилетия цивилизационен избор. Житиеписецът съобщава, че Ангеларий починал скоро след пристигането си. Климент и Наум поемат задълженията си на учители и книжовници. Двамата застават в центъра на устремен духовен подем, чиято същност е приобщаване към ценностната система на християнството. Темповете и мащабите на процеса са решаващи както за консолидирането на бълг. народност, така и за бъдещето на обширни региони от източноправославната общност. Поради това е оправдано да

Константин-Кирил и Методий с учениците си. Художник М. Климчак, 1979 г.

се твърди, че значението на Кирило-Методиевата мисия се обуславя „не толкова от началното ѝ конфесионално-политическо предназначение, колкото от уникалните културноисторически резултати, проявили се именно на българска почва" (Д. Поливянний, 2000, с. 33–34). Вж. и *Епархия на Климент Охридски*, *Жития на Наум Охридски*, *Климент Охридски в българската художествена литература*, *Климент Охридски в изобразителното изкуство*, *Кратко житие на Климент Охридски*, *Охридско книжовно средище*, *Преславско книжовно средище*, *Служби за Климент Охридски*, *Химнография* старобългарска.

Лит.: Шафарик П. Й. Расцвет славянской письменности в Булгарии. – ЧОИДР, 3, 1848, 7, отд. 3, с. 37–59; Малышевский И. Судьба славянской церкви в Моравии и Паннонии при

ученицах свв. Кирилла и Мефодия. – ТКДА, 27, 1886, 3, с. 417–456; 5, с. 73–110; 6, с. 198–230; Sa-šinek F. Osud Gorazda a soudruhů. – In: Sborník Velehradský. 6. Praha, 1896, p. 133–141; Јагић В. Изгнаници из Моравске после смрти Методијеве. – Браство, 17, 1923, с. 19–36; Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1927, с. 202–277, 342–356 (2 изд. 1971, с. 210–279, 338–350); Grivec F. Žáci slovanských apoštolů. – Apoštolat sv. Cyrila a Metoděje, 29, 1938, p. 307–311; Георгиев Е. Пренасянето на Кирилометодиевата книжовна традиция от Велика Моравия в България. – В: Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан. С., 1955, с. 203–212; Дуйчев Ив. Въпросът за византийско-славянските отношения и византийските опити за създаване на славянска азбука през първата половина на IX век. – ИИБИ, 7, 1957, с. 241–267; Cisarž B. A. Metodějovi žáci na Balkáně a ohlasy jejich díla v Chorvatsku. – Náboženská revue, 34, 1963, 1–2, p. 53–62; Lacko M. Sv. Cyril a Metod. Řím, 1963 (2 изд. 1969, p. 193–211); Štefanić Vj. Tisiću i sto godina od Moravske misije. – Slovo, 13, 1963, p. 5–42; Станислав Я. Имало ли е в Словакия старобългарска култура през IX век? – ЕЛ, 19, 1964, 6, с. 37–46; Soulis G. C. The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs. – Dumbarton Oaks Papers, 19, 1965, p. 19–43; Mathiesen R. An Emendation to the Vita Methodii, XV, 1. – Зборник за филологију и лингвистику, 10, 1967, с. 51–53; Kodov Ch. L'oeuvre littéraire des disciples des Saints Cyrille et Méthode en Bulgarie. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 2, p. 265–287; Калев Д. Св. Горазд, славянски просветител. С., 1970, 67 с.; Mareš F. V. Die Namen des Slavenapostels Methodius von Saloniki und seiner Gefährten im Verbrüderungsbuch des Reichenauer Klosters. – Cyrillomethodianum, 1, 1971, p. 107–112 (същото на чешки ез.: Jména apoštola Slovanů Metoděje soluňského a jeho druhů v knize bratrstva kláštera v Reichenau. – In: Mareš F. V. Cyrilometodějská tradice a slavistika. Praha, 2000, p. 230–234); Тахиаос А.-Е. Создание и деятельность литературного круга Константина-Кирилла до Моравской миссии. – ККФ 2, с. 285–293; Богдановић Д. Историја старе српске књижевности. Београд, 1980, с. 120–124; История на България. 2. Първа българска държава. С., 1981, с. 51–61; Мичева А. Към въпроса за Кирило-Методиевите традиции в дейността на преславските книжовници. – ЕЛ, 37, 1982, 6, с. 29–39; Шкаваров Н. Някои творческо-съзидателни моменти от дейността на Кирило-Методиевите ученици и последователи по времето на св. княз Борис и цар Симеон. – ДК, 63, 1983, 3, с. 1–13; Zettler A. Cyrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch. – Frühmittelalterliche Studien, 17, 1983, p. 280–298; Бернштейн С. Б. Константин-Философ и Мефодий. М., 1984, с. 128–144; Бююклиев Ив. Следите от Кирило-Методиевата традиция в старополски. – В: Кирило-Методиевите традиции в славянските езици (Първи полско-български сборник). С., 1985, с. 15–17; Добрев Ив. Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886–893). – В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, с. 129–160; Пейчев Б. Именната на Методий, Кирил и учениците им в „Книгата на побратимените монаси от Райхенау". – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 136–140; Тржештик Д. Великая Моравия и возникновение государства Пржемысловцев (Святополк и Борживой). – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 163, 165–166; Джонов Б. Zettler A. Cyrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch. (Frühmittelalterliche Studien, 17, 1983, p. 280–298) (рец.) – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 133–135; Каймакамова М. Културно-просветната дейност на Кирило-Методиевите ученици в България (886 г. – началото на X в.). – ИП, 42, 1986, 10, с. 18–31; Тот И. Малоизвестный латинский источник о деятельности учеников Мефодия в Венгрии в начале XI в. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 48–54; Бернар Р. За учениците на Методий. – ЛМ, 31, 1987, 7, с. 3–4; Георгиев П. За началото на славянската просветна и книжовна дейност в България (886–893 г.). – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 291–303; Lešny J. Konstantyn i Metody apostołowie słowian. Dzieło i jego losy. Poznań, 1987, p. 70–87; Федер У., Р. Новак. За приноса на Методиевите ученици в тълкувателната литература. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 304–310; Хоргоши Э. Упоминание о последователях (учениках) Мефодия в труде святого Геллерта, венгерского епископа-мученика XI в., „Deliberatio supra Hymnum Trium Puerorum". – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 383–388; Petrović I. Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture. – Slovo, 38, 1988, p. 5–54; Попов Г. Книжовното наследство на Кирило-Методиевите ученици. – ЛМ, 32, 1988, 1, с. 3–8; Zettler A. Bemerkungen zur Deutung und zum Quellenwert der Einträge im Reichenauer Verbrüderungsbuch. – Symposium Methodianum, p. 367–379; Кашич Д. Кирилло-Мефодиевская традиция у сербов с IX по XII век. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. С., 1989, с. 91–96; Темелски Хр. Заточение на св. Методий и неговите ученици в Швабско. – ИП, 46, 1990, 5, с. 44–53; Динеков П. Кои са били учениците на Кирил и Методий. – В: Кирило-Методиевски студии. 8. С., 1991, с. 5–10; Вашилевски Т. Двойните имена – светските (кръщелните) и монашеските – на славянските апостоли Константин-Кирил и Методий и въпросът за идентификацията на членовете на манастирското братство, заточени заедно с Методий в

Райхенау. – Palaeobulgarica, 16, 1992, 1, p. 18–25; Петканова Д. Старобългарска литература IX–XVIII век. 2 прераб. изд. С., 1992, с. 136–192; Kmietowicz F. Kiedy Kraków był „Trzecim Rzymem". Białystok, 1994, p. 24–32; Димков Н. Кога идват Кирило-Методиевите ученици и кои книжовни центрове организират? – В: 1100 години Велики Преслав. 2. Шумен, 1995, с. 91–108; Стойкова А. Първоучителят Методий. С., 1995, с. 81–83, 88; Judák V. Sv. Svorad-Andrej a Beňadik – pokračovatelia cyrilometodskej myšlienky. – In: Dedičstvo sv. Cyrila a sv. Metoda v slovenskej a bulharskej kultúre. Bratislava, 1996, p. 98–102; Велчева Б. Късната българска глаголица. – В: Кирило-Методиевски студии. 12. С., 1999, с. 133–136; Илиевски П. Хр. Светила незаодни. Словенските првоучители и нивните ученици. Скопје, 1999, 464 с.; Младенова М. Кирило-методиева география и езикова история или западните славяни, Кирил и Методий и какво е (о)станало после. С., 1999, с. 54–57; Полывянный Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV веков. Иваново, 2000, с. 30–44; Фдоря Б. Н., А. А. Турилов, С. А. Иванов. Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. СПб., 2000, 315 с.; Попов Г. Химнографското творчество на Кирило-Методиевите ученици. – Богословска мисъл, 6, 2001, 1–4, с. 5–20; Йовчева М. Гимнографическое наследие кирилло-мефодиевских учеников в русской книжности. – Древняя Русь, 2 (8), июнь 2002, с. 100–112; Кръстанов Тр. Сава Седмочисленик – старобългарски книжовник и светец от IX–X век. – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 176–195; Попов Г. Византийската химнографска традиция и песнотворческите прояви на Кирило-Методиевите ученици. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. Ценности, традиции, общуване. С., 2002, с. 370–381; Тот И. Светите братя Константин-Кирил и Методий. 2 изд. С., 2002, с. 202–223; Федер У. Защо и как да се установят идиолектите на Кирило-Методиевите ученици? – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 9–24; Попов Г. Акростих в гимнографическом творчестве учеников Кирилла и Мефодия. – In: La poesia liturgica slava antica. Древнеславянская литургическая поэзия. XIII Congresso Internazionale degli Slavisti (Lubiana, 15–21 Agosto 2003). Blocco tematico № 14. Relazioni. Roma–Sofia, 2003, p. 30–55; Чешмеджиев Д. Бележки върху култа на Свети Седмочисленици в средновековна България. – В: ПѢТИ ДОСТОИТЪ. Сборник в памет на Стефан Кожухаров. С., 2003, с. 425–443.

Лиляна Грашева

УЧИ́ТЕЛНО ЕВА̀НГЕЛИЕ – вж. *Константин Преславски*.

Ф – двайсет и третата буква в старобълг. *азбуки* (в грц. азбучна последователност знакът ф е непосредствено след υ). Както при повечето букви от втората половина на азбуките, името ѝ, фрѣтъ, е с неясна етимология (в Парижкия абецедар е fort, в Бандуричевия – φέρωτ). Числена стойност на знака не е документирана в никой от старобълг. глаголически ръкописи; въз основа на данни от по-късни слав. ръкописи за него се постулира числено значение 500, каквото имат грц. φ и буквата за *ф* в *кирилицата*.

Въпреки че в старобълг. език не е съществувал звук *ф* (беззвучният лабиален спирант *ф*, респ. φ, се е появил, при това не навсякъде, едва след изпадането на слабите ерове), знакът се явява във всички достатъчно големи стари текстове, колкото и архаични да са те. С него се предава чуждото *ф* в собствени и нарицателни съществителни имена, голяма част от които се срещат само по два-три пъти, напр. антифон, Ефес, Ефрем, Евтим (Єфѣтимъ в Син. евх.), Йосиф, Кайафа, Рафаил, Стефан, серафим, Трифон, фарисей (най-честата дума с *ф* в Евангелието), фараон, Филип и др. Как старобълг. книжовници са произнасяли тази буква, е въпрос на истор. фонетика.

Глаголическата фигура се състои от корпус, който се помества изцяло между горната и долната ос на реда (освен в Син. евх.) и конструктивно е много близък до един от вариантите на знака за *з*; от двете си страни той има по една петлица.

Корпусът е изграден от две четиръгълничета, поставени едно над друго

(сх. ⊟), но и в това отношение Син. евх. прави изключение. Конструкцията има два основни варианта – изправен и наклонен. Първият е представен в Син. пс., Мар. ев., Клоц. сб. (в тези ръкописи долната част може да бъде и трапец) и, както изглежда, в *Боянския палимпсест* (тип ⊟, респ. ⏢). Този именно тип трябва да се смята за първичен. В споменатите паметници се срещат и начертания с незначителен наклон надясно. Съвсем друго е положението в Зогр. ев.: същата конструкция в него е силно наведена наляво, като дясната ѝ хаста сключва с вертикалата ъгъл не по-малък от 45°, а лявата – и по-голям (тип ⏢). Начертанието е твърде необикновено (типична особеност на редките знакове) и може да се съпостави само с фигурите в *Киевските листове*, но в тях наклонът, също наляво, обикновено не е толкова голям. Още по-специфично е начертанието в Син. евх. При него корпусът е оформен като тесен триъгълник, чийто остър ъгъл е насочен надолу; фигурата никога не се побира между горната и долната редова линия (тип ⏢).

Вариабилност показват и петлиците по отношение на големина, отдалеченост от корпуса и начин на свързване с него. По начало те са от висящ тип, но в Зогр. ев. дясната е обърната нагоре (както при маюскулните рисунки за *з* в Син. евх.); често едната е по-близо до корпуса, а понякога се допира до него, както са начертанията в Клоц. сб. (тип ⊟, респ. ⊟ и ⊟).

Някои ръкописи нямат свой знак за *ф* – в тях се използва обикновеното виз. унциално начертание, т.е. приблизително такова, каквото е и в кирилицата; само такова *ф* познават Асем. ев. и интерполираните листове на Зогр. ев., едно подобно *ф* се вижда в заглавие на *Рилските глаголически листове*; един път се среща виз.-кирилско *ф* и в Киевските листове, но с добавена горна лява петлица към хастата, пак в заглавие (1b16: ⊕) – може би опит за глаголическа стилизация или навей от страна на виз. минускулно начертание. Употреба на виз.-кирилски знакове в заглавие има и при *т*. За възможната мотивировка на глаголическия *ф*-знак и за връзките му с други буквени фигури вж. *Глаголица*.

Кирилската буква за *ф* има малко варианти. Обикновена е формата с дълъг стълбец, излизащ под и над останалите букви в реда. Много рядко се среща *ф*, написано в реда или с кръг, който не достига до долната линия на реда, каквото е начертанието в *Мирославовото евангелие* и в Копитаровия триод. Често се среща украсена в средата буква *ф*. В Битолските листове от XII в. има един пример – ѳѵлдѡнѣ, с ѳ вм. ф, който може да се обясни с грешка или с глаголическо влияние.

Петър Илчев.
Боряна Велчева

ФАСМЕР, Макс (Vasmer, M.) (28.II. 1886 – 30.XI.1962) – немски езиковед. Роден в Санкт Петербург. Завършва Санктпетербургския унив. (1908), ученик на Ян *Бодуен де Куртене*. Проф. по слав. филология в Санкт Петербург (от 1909), в Саратов (1917), в Тарту (1918–1921), в Лайпциг (1921–1924), в Берлин (1925–1947). След Втората световна война (1939–1945) преподава в Стокхолм (1947–1949), през 1949 се установява в Свободния унив. в Западен Берлин. Основател и издател на сп. „Zeitschrift für slavische Philologie" (1924), което замества „Archiv für slavische Philologie", основано от В. *Ягич*. Редактор (заедно с Р. *Траутман*) на поредицата „Grundriß der slavischen Philologie und Kulturgeschichte". Почетен д-р на АН на СССР. Чуждестр. член на БАН (1926). Умира в Берлин.

Интересите на Ф. са насочени главно към етимологията, лексикологията и ономастиката на слав. езици и на грц. език. Още като студент публикува своя ценен труд „Греко-славянские этюды" (в три

части). Втората част е посветена на грц. заемки в старобългарски. Ф. отбелязва, че в старобълг. език има два вида грц. заемки – навлезли по книжовен и по народен път. Въз основа на богат материал, извлечен от всички познати тогава старобълг. паметници и от различни други източници – старобълг. текстове, познати в по-късни преписи, речниците на И. И. *Срезневски* и на Фр. *Миклошич*, и др., той прави подробен фонетичен и словообразувателен анализ на грц. заемки в старобългарски, който дава ценна информация както за старобълг. фонетика, така и за някои фонетични промени в грц. език в първата половина на виз. период. Ф. отнася грц. заемки в старобългарски към три периода: общославянски, предхристиянски и християнски. Дава етимологичен анализ на всички думи, като посочва източниците, от които те са извлечени. Интересът му към гръцко-слав. езикови връзки поражда изследванията му върху слав. топонимия в Гърция. Те са представени в книгата му „Die Slaven in Griechenland" (1941), която също съдържа подробен и задълбочен фонетичен анализ на местните имена. Ф. посвещава свои статии и на слав. заемки в гръцки.

Етимологичните проучвания на Ф. обхващат всички слав. езици, но са насочени най-вече към руски език. Има и статии, посветени на етимологията на някои старобълг. думи. Резултат от дългогодишните му занимания по слав. етимология е неговият фундаментален труд „Russisches etymologisches Wörterbuch" (1953–1958) (преведен на руски език и допълнен от О. Н. Трубачов под редакцията на Б. А. Ларин).

Ф. работи и в областта на слав. и на грц. фонетика и граматика. Посвещава свои статии на слав. причастия и на някои граматически модели в старобългарски.

В юбилеен сборник от 1929, посветен на 1000-годишнината от смъртта на цар

Макс Фасмер

Симеон, издаден от Немско-българското д-во, Ф. помества статия за бълг. литература по времето на този владетел и нейното значение за източноправославните славяни. Той оценява делото на Константин-Кирил и Методий като основополагащо за културния подем в Б-я през Ранното средновековие. Езика на преведените от първоучителите и техните ученици богослужебни книги нарича старобългарски („Altbulgarisch") и го определя като разбираем национален език („Nationalsprache"). Ф. посочва още тясната връзка между църковнославянския и старобългарския език, както и широкото разпространение на старобълг. писменост в Русия. Според него „...и днес още можем да твърдим, че наченките на руската литература биха били напълно неизяснени, ако не се вземе под внимание Симеоновата писменост. Обратното влияние на руската литература върху България е още дълго време незначително и несравнимо с активното въздей-

ствие на старобългарската литература върху големия съсед на Изток" (с. 30).

Ф. има значителни приноси в областта на историята на славистиката. Подготвя и издава кореспонденцията между Б. *Копитар* и Я. Грим, публикува статии за видни езиковеди – Бодуен де Куртене, А. *Лескин*, Ф. Ф. *Фортунатов*, Е. *Бернекер*, Ягич, Ал. *Брюкнер*, Я. *Мелих*, Е. Швицер, Траутман и др.

Съч.: К вопросу о славянских заимствованиях в греческом языке. – Живая старина, 15, 1906, 4, с. 277–280; Греко-славянские этюды. 1. Основные вопросы из области греко-славянских отношений. – ИОРЯС, 11, 1906, 2, с. 386–412; Греко-славянские этюды. 2. Греческие заимствования в старославянском языке. – ИОРЯС, 12, 1907, 2, с. 197–289; Zwei kleine Abhandlungen. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen, 41, 1907, p. 154–164; Kritisches und Antikritisches zur neueren slavischen Etymologie. – RS, 3, 1910, p. 244–283; 4, 1911, p. 151–189; 5, 1912, p. 119–152; 6, 1913, p. 172–214; Über den Wert der altrussischen Azbukovniki für die mittelgriechische Wortforschung. – In: Actes du XVIe Congrès International des Orientalistes à Athènes. Athènes, 1912, p. 161–163; Отрывки В. Н. Бенешевича по истории русской церкви XIV века (Посвящается В. Н. Бенешевичу). – ИОРЯС, 21, 1916, 1, с. 48–70; Osteuropäische Ortsnamen. Dorpat, 1921 (Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis, Serie I, 1., 3), 16 p.; Philipp Fortunatov. – Indogermanisches Jahrbuch, 8, 1922, p. 266–271; Ältere griechische Lehnwörter im Slavischen. – ASPh, 38, 1923, p. 282–283; Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. 1. Leipzig, 1923, 80 p.; Zur slavischen Grammatik. – Indogermanische Forschungen, 42, 1924, p. 179–182; Sprachgeschichtliche Anmerkungen. – Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, 76, 1924 (1925), 2, p. 55–59; Die altslavischen Verstexte von Kiew und Freising. Leipzig, 1925 (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, 72., 2), 59 p. [V a s m e r M., E. S i e v e r s, G. G e r u l l i s]; Altbulgarisches. – ZSPh, 1, 1925, p. 156–164; Zur alten Geographie der slavischen Länder. – ZSPh, 3, 1926, p. 155; 4, 1927, p. 93–94; Nachtrag zu Gamillscheg: Ana Rsina. – ZSPh, 4, 1927, p. 142–143; Etymologisches. – ZSPh, 4, 1927, p. 144, 376, 412; Studien über die germanisch-slavischen Beziehungen. – ZSPh, 4, 1927, p. 359–361; Vermeintliche Gräzismen. – ZSPh, 4, 1927, p. 411; Altbulgarisches. – ZSPh, 5, 1928, p. 134–136; Griechisch-slavisches. – ZSPh, 5, 1928, p. 410; Zu den slavischen Ortsnamen in Griechenland. – In: Symbolae Grammaticae in honorem I. Rozwadowski, 2. Kraków, 1928, p. 143–157; Die bulgarische Literatur im Zeitalter des Zaren Symeon. – In: Tausendjahrfeier. Berlin, 1929, p. 16–32; Wiederum die Unterschrift der Anna Regina, 2. – ZSPh, 8, 1931, p. 127–128; Altgermanische Lehnwörter im Slavischen. – ZSPh, 9, 1932, p. 367–370; Jan Baudouin de Courtenay. – Indogermanisches Jahrbuch, 16, 1932, p. 338–340; Edlinge-Kazaze. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863–1933). С., 1933, с. 164–168; Beiträge zur slavischen Grammatik. – ZSPh, 10, 1933, p. 95–97; Ältere germanische Lehnwörter im Slavischen. – ZSPh, 11, 1934, p. 50–51; Urslav. anlautendes „j" im Russischen. – ZSPh, 12, 1935, p. 301–302; Beiträge zur slavischen Altertumskunde. – ZSPh, 13, 1936, p. 329–337; Alte slavische Partizipia. – In: Mélanges linguistiques offerts à M. Holger Pedersen à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire 7 avril 1937. København, 1937, p. 393–396; B. Kopitars Briefwechsel mit Jakob Grimm. Ed. M. Vasmer. Berlin, 1938 (Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, 7), 38+217 p.; Vatroslav Jagić. Zur 100. Wiederkehr seines Geburtstages. – ZSPh, 15, 1938, p. 259; Bausteine zur Geschichte der deutsch-slavischen geistigen Beziehungen. 1. Berlin, 1939, 44+168 p.; Die slavischen Ortsnamen in Griechenland. – Forschungen und Fortschritte, 16, 1940, p. 227; Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1941, 350 p.; August Leskien. Zur 100. Wiederkehr seines Geburtstags. – ZSPh, 17, 1941, p. 1; Balkangermanisches. – Arkiv för nordisk filologi. Femte följden, 58, 1944, p. 87–92; Altbulgarisches. – ZSPh, 19, 1947, p. 325–326; Altbulgarisch kъždo „jeder" und seine Sippe. – ZSPh, 20, 1950, p. 321–323; Beiträge zur slavischen etymologischen Wörterbuch. – ZSPh, 21, 1951, p. 132–138; Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1., 1953, 712 p.; 2., 1955, 712 p.; 3., 1958, 690 p. (на руски ез.: Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. М., 1., 1964, 563 с.; 2., 1967, 672 с.; 3., 1971, 828 с.; 4., 1973, 856 с.; 2 изд. 1–4. М., 1986–1987).

Лит.: К а р с к и й Е., Б. Л я п у н о в. Записка об ученых трудах проф. М. Р. Фасмера. – ИАН СССР отн, 1, 1928, 10, с. 475–478; Р о м а н с к и Ст., Ст. М л а д е н о в. [Доклад за избор на нови редовни и дописни членове на БАН]. – ЛБАН, 24, 1940–1941 (1945), с. 87–93; J a k o b s o n R. – Word, 7, 1951, p. 187–191 (рец.); Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag am 28. Februar 1956. Wiesbaden, 1956, 576 p.; Schriftenverzeichnis von Max Vasmer (1906–1955). – In: Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag..., p. 1–22; S c h m i d H. Max Vasmer zum 75. Geburtstag. – Osthefte, 3, 1961, p. 168–169; S i e g m a n n F. Max Vasmer. – Onoma, 8, 1961, p. 364–368; Л е к о в Ив. Макс Фасмер (1886–1962). – ЕЛ, 18, 1963, 3, с. 95; W o l t n e r M. Max Vasmer †. – ZSPh, 31, 1963, p. 1–21; S c h m i d H. F. Max Vasmer [Nekrolog]. – Osthefte, 5, 1963, p. 70; Akademische Gedenkfeier der Freien Universität Berlin für Max Vasmer am 6. Februar 1963 im Osteuropa-Institut an der

Freien Universität Berlin. Berlin, 1963. 27 p.; Max Vasmer zum 100. Geburtstag. Berlin–Wiesbaden, 1987 (Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literaturen des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin, 66). 70 p.; Schaller H. W. Max Vasmer zum 100. Geburtstag. Hrsg. v. N. Reiter. Berlin–Wiesbaden, 1987 (рец.). – БалкЕ, 32, 1989, 2, с. 150–154; Slawski F. Dzieło Maksa Vasmera. – In: Slawistyka niemiecka a kraje słowiańskie. Die deutsche Slavistik und die slavischen Länder. Warszawa, 1998, p. 17–19.

Искра Христова

Уилям Федер

ФЀДЕР, Уилям (Veder, W.) (26.V. 1942) – нидерландски филолог славист. Роден в Амстердам. Завършва средно образование в Бъркли, САЩ (1960), и във Френския колеж в Берлин (1961) и слав. филология в Държ. унив. в Утрехт, Нидерландия (1971). От 1967 до 1977 преподава руско езикознание и бълг. език и литература в Катедрата по слав. езици и литератури в Държ. унив. в Утрехт, където става д-р по филология (1976). Работи в Католическия унив. в Неймеген, Нидерландия, като лектор (1977–1979) и проф. (1980–1988) по слав. филология. От 1988 е проф. по слав. и балтийско езикознание в Унив. в Амстердам. Член на Нидерландската асоциация на преводачите (от 1988 – президент), на Нидерландската държ. изпитна комисия за учители по руски език и преводачи от руски език (от 1973; вицепрезидент от 1982), на ръководството на асоциацията „Нидерландия–България“ (от 1981). От 1978 издава съвместно с М. *Капалдо* информационния бюлетин за изследване на средновековните слав. книги, текстове и литератури „Полата книгописьма“, от който са публикувани 28 кн. Д-р хонорис кауза на Великотърновския (1993) и на Софийския (2002) унив..

Ф. е специалист в областта на текстологическото проучване на старобълг. преводни и оригинални литературни съчинения, възникнали през IX–X в., на археографското, кодикологическото и палеографското изследване на слав. ръкописна традиция от източноправославния регион през Средновековието и на езика на старобълг. текстове (той използва термина „църковнославянски“). За основна задача на текстологията той смята установяването на текстовете на творбите и тяхната история. Първостепенно значение отдава на реконструкцията на незапазените хипархетипове и на архетипа чрез посредничеството на т. нар. еталон на текста. Прилагайки теоретичните си схващания в областта на текстологията при анализа на конкретни произведения на старобълг. литература, осъществяван след извършване на техническите операции по сравняването на техните преписи с помощта на компютърен софтуер (напр. старобълг. превод на Скитския патерик, „За буквите“ от Черноризец Храбър, Азбучната молитва), въз основа на характерни текстови и структурни белези представя своята реконструкция на хипархетиповете и архетиповете на част от тях и очертава кръг от оригинални, компилативни и преводни творби и книги, недостигнали до наши дни в

автентичния си вид, но безспорно съществували според него по времето на Първото бълг. царство, който обогатява научното познание върху писмената култура на славяните през началния етап на нейното развитие.

Ф. открива един от най-старите известни днес преписи на Скитския патерик в сбирката на Университетската библиотека в Лайден, Нидерландия (Codex Scaligeri, № 74), ръкопис от втората половина на XIII в., произхождащ от Северна Русия (вж. *Патерик*). Той подготвя цялостно палеографско, езиково и структурно описание на ръкописа, поставя го в основата на своите проучвания върху този преводен паметник и установява, че в него е представен един от най-старите етапи от историята на текста отпреди 950, развил се в Преслав. Като проучва повече от 30 бълг., руски и сръбски ръкописа (от ок. 70 известни днес), които съдържат Скитския патерик, започвайки от най-стария от края на XII в. (№ 93 от сбирката на Дечанския манастир) и достигайки до преписите от XVI–XVII в., Ф. установява структурата на патерика и подробно анализира неговия текст. Той разпределя преписите в няколко структурни и текстови семейства, разкрива взаимоотношенията между тях, привежда доказателства, че те представят независими кирилски транскрипции (седем или осем, три от тях изготвени в преки контакти между преписвачите) от един глаголически протограф, като отнася възникването на най-ранната към времето преди 950, а най-късната – не след ок. 1050. Подробно е аргументирано становището, че Скитският патерик е най-рано преведеният слав. патеричен сборник и негов преводач по всяка вероятност е бил Методий, записал текста с глаголица през 883–884. Наблюденията на Ф. показват, че Скитският патерик има затворена текстова традиция, че нито един от запазените преписи не може да се смята за codex optimus, върху чиято основа да бъде реконструиран текстът, а всяко текстово семейство или комбинация от семейства може да пази чертите на първоначалния превод или да ги деформира. Ф. издирва грц. извори на Скитския патерик и определя първоначалния състав на включените в превода творби, като заключава, че вероятно е бил използван много стар итало-грц. ръкопис (почти сигурно отпреди средата на IX в.). Според него Скитският патерик е важно свидетелство за първоначалното състояние на текста на грц. патерик, в който творбите са били подредени тематично.

Предмет на специални текстологически проучвания на Ф. е трактатът „За буквите" на *Черноризец Храбър*, написан по негово мнение от неизвестен автор с глаголическо писмо в Преслав ок. 900, не по-късно от ок. 919 до 935, докогато най-късно са били живи ученици на Кирил и Методий. Той изследва много подробно текстовата традиция на произведението въз основа на повече от 80 от нейните издирени до днес ок. 120 преписа и очертава следната картина на нейната история: глаголическият оригинал е обхващал не повече от една тетрада; предаването на текста се основава на три глаголически антиграфа, два от които са свързани помежду си, докато третият е независим от тях и е свързан с тях само чрез използването на един и същ грц. извор (от него произлиза смятаният досега за преработка на „За буквите" текст, който Ф. приема за отделна творба и назовава „О грамотѣ"); съществували са седем независими една от друга кирилски транскрипции, които са архетиповете на ръкописната традиция; те произхождат от времето преди 971, когато Преслав е разрушен и неговата библиотека престава да съществува като културен център; при разпространението им могат да се установят 30 хипархетипа; три от кирилските архетипове са били пренесени в Киевска Ру-

сия не по-късно от 1100; в глаголическия период на разпространение на трактата е проведена само една основна редакция на текста с подновяване на лексиката на пълния текст и съкращаването му; след възникването на кирилските архетипове няма никакво редактиране — не се правят опити текстът да се приспособи към новите среди на битуване, да се осъвремени езикът или да се провери или осмисли съдържанието и всъщност оттогава текстът остава непроменен. Реконструираните от Ф. хипархетипове на „За буквите" му дават основания да твърди, че нито един от тях не е запазил напълно текста на глаголическия оригинал и не бива да се взема за основа на изданието на текста, който трябва да бъде изцяло реконструиран. Според него възможна е достоверна реконструкция на архетипа на творбата въз основа на текстовете на реконструираните кирилски архетипове, но не е възможна реконструкция на протографа (или антиграфа), следователно и на авторския текст, нито на автографа на автора, защото днес не са достатъчно проучени проблемите на глаголическата графика и правопис; реконструкцията всъщност представя само най-ранния текст, до който може да се достигне. Публикуваната от Ф. през 1999 реконструкция на архетипа на „За буквите" е придружена с глаголическа транслитерация, превод на английски език и богат текстологически коментар.

Ф. отделя много внимание за текстологически анализ на *Азбучната молитва* по нейните познати до момента 43 преписа. Според него тя е написана не по-късно от 893, когато Наум напуска Преслав, в чийто район е създадена творбата (най-вероятно в бившата столица Плиска). Тъй като най-ранният запазен препис (в ръкопис ГИМ, Син. 262) – руски от втората половина на XII в., е писан в Кевска Русия, а в него няма никакви следи от глаголица, може да се смята, че апографът на кирилския му архетип, който принадлежи на най-старото текстологическо поколение, е от преди 1100. Ф. предполага, че глаголическият кодекс, съдържащ Азбучната молитва, е бил пренесен директно от Преслав в Киевска Русия, много вероятно в самия Киев, и че това е бил самият автограф. Той разграничава четири независими кирилски архетипа на текстовата традиция, които вероятно датират от средата на XI в., и съответните хипархетипове, първите два от които са възникнали през XI в. и между 1250 и 1300, а другите два – между 1250–1300 и 1500–1550. Освен това той установява, че текстовата традиция на Азбучната молитва е частично затворена, частично отворена и два от кирилските архетипове са съдържали пълния текст на Учителното евангелие, а в другите два от него е бил извлечен само текстът на молитвата. Авторският текст е възстановим, обаче не могат да се възстановят напълно нито глаголическият азбучен ред, нито глаголическият правопис на автора. Ф. реконструира текста на творбата (на глаголица и на кирилица) и прави превод на английски език и текстологически коментар.

Важна тема в изследванията на Ф. е *Изборникът от 1076*. Като проучва принципите на съставянето му, структурата и изворите му, както и голям брой от включените в него текстове, той достига до заключение, че ръкописът е дело на двама неизвестни преписвачи и е цялостен апограф на готов антиграф, копиран без никаква намеса в текстовете. Няма данни за антиграфа, но протограф е била бълг. компилация (създадена вероятно в Преслав преди опустошаването на дворцовата библиотека в 969–972), наречена от Ф. „Изборник на грешния Йоан" по името на книжовника, засвидетелствано в бележката към Изборника от 1076; не е изключено антиграф да е самият протограф. Като проследява руската, бълг. и сръбската традиция на текстовете от Изборника от 1076 по

сборници от XI до XVII в., Ф. установява, че той е пряко копие от незапазения Изборник на грешния Йоан, съставен от няколко слав. извора, които от своя страна са били компилации, реконструирани от Ф.: т. нар. Протопатерикон Скалигери, Златоструя, т. нар. Княжески изборник и неидентифицирани текстове. Тези извори също са черпели от други слав. компилации, чийто състав е възстановен от Ф.: Протопатерикон Скалигери, съставен в Б-я преди 972 от близо 500 отделни текста, е представлявал книга, в която са били подвързани заедно Скитският патерик, Краткият Египетски патерик (преработка на Египетския патерик, където по-големите по обем творби са раздробени и приведени към облика на творбите в Скитския патерик, като са подбрани тематично само произведения за външните прояви на аскетизма), Лествицата на Йоан Синайски и някакъв неидентифициран текст. Княжеският изборник, съставен също в Б-я между 919 и 972 от агиографски, проповеднически, въпросо-ответни и др. творби, е бил компилиран от предходни компилации: Изборника на цар Симеон (сам той представляващ грц. компилация), няколко подбрани комплекса от произведения на Йоан Златоуст и може би други компилации от преводи на творби от виз. писатели, библейския текст на Книгата на Иисус, Син Сирахов, преконфигуриран в няколко тематични групи, и др.

Проучвайки структурата на Изборника от 1076 и неговите източници, Ф. изразява убеждението си, че текстологическите данни могат да дадат много важни доказателства (макар и косвени, поради което – не безспорни) за по-пълното очертаване на обема на книжовната дейност в Първото бълг. царство и някои от нейните основни принципи (един от тях е компилирането на големи сборници). Той разграничава 12 компилации, възникнали между 919 и 969, и посочва принципите, по които са изградени: раздробяване на изворовите текстове; избор на цялости за включване в компилациите; прегрупиране на избраните откъси в нов ред. Подчертава се, че тематиката им се свежда до поучителна и дидактична и вместо за монашески среди те биват предназначавани за светски лица; моделите, по които се съставят, са Скитският патерик, учителните книги на Библията и хомилиите на Климент Охридски и Йоан Екзарх. Според Ф. тези компилации са осъществени от книжовници от „втория ешелон" в бълг. държава, които вече не са знаели грц. език и са използвали преводите на предшествениците си.

Текстологическите проучвания на Ф. го довеждат до заключението, че в историята на църковнослав. текстове доминира обикновеното повреждане на текста, а не съзнателното му променяне, което гарантира, че в процеса на възпроизвеждането им няма загубена информация. Това е една основна разлика от текстовата традиция на творбите от Античността и на Западноевропейското средновековие, написани на народен език, които се отличават с различни степени на интерпретация и отклонения и поради това са трудни за възстановяване. Неговите изследвания го убеждават, че езикът, на който са написани църковнослав. текстове, е свещен език, очевидно свързан с говоримия народен език, но също така – очевидно различен от него поне в случаите, които той анализира.

Ф. подготвя самостоятелно или в съавторство редица статии върху принципите за описване на слав. средновековни ръкописи, каталози на такива ръкописи в някои европ. страни (Нидерландия, Германия), както и издания на конкретни текстове (на Скалигеровия патерик, Протопатерикон Скалигери, Краткия Египетски патерик, Троицкия сборник № 12 от РГБ). Той е един от първите специалисти в областта на Слав. средновe-

ковие, който работи върху създаването на компютърен софтуер за нуждите на медиевистите и го използва в своите трудове.

Съч.: The Scaliger Paterikon. – Tijdschrift voor Slavische taal-en letterkunde, 2, 1973, p. 111–119; Was ist Methods Väterbuch? – In: Dutch Contributions to the Seventh International Congress of Slavists. The Hague, 1973, p. 153–162; Една новооткрита сбирка старобългарски хомилии. – ЕЛ, 29, 1974, 1, с. 11–38; La tradition slave des Apophtegmata Patrum. – Slovo, 24, 1974, p. 59–94; Сведения о славянских переводных патериках. – В: Методические рекомендации по описанию славянорусских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. 2., 1. М., 1976, с. 211–223; The Scaliger Patericon. 1. Palaeographic, Linguistic and Structural Description. Zug, 1976, 190 p. (Microfishes); 2. Texts in Facsimile, Transcription and Translation. Zug, 1978, 402 p. (Microfishes); 3. Indices. Zug, 1981, 196 p. (Microfishes); 4. Facsimile of Cod. Moskva, CGADA , MGAMID 603/II and Reconstruction of the Hyparchetype. Zug, 1985, 123 p. (Microfishes) [V e d e r W. R., R. N o v a k]; Slavic Manuscripts and Their Study in the Netherlands. – Палата книгописьная, 1, 1978, с. 39–44; Welche Paterika lagen vor 1076 in slawischer Übersetzung vor? – Slovo, 28, 1978, p. 25–34; Патерик Египетский краткий. Переделка Патерика Египетского до 1076 года. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 1, p. 8–34; Der glagolitische Archetyp des Paterik Skitskij. – In: Dutch Contributions to the Eighth International Congress of Slavists. Lisse, 1979, p. 339– 346; Der sündige Johannes und das Russisch des 11. Jahrhunderts. – Studies in Slavic and General Linguistics, 1, 1980, p. 433–437; Elementary Compilation in Slavic. – Cyrillomethodianum, 5, 1981, p. 49–66; La description des manuscrits dans le catalogue collectiff des monuments narratifs concernant l'histoire et la culture des pays balkaniques. – Bulletin d'information CIBAL, 5, 1981, p. 12–18; Le Sistematičeskij Paterik (Collection systématique dérivée du SkP et du AIP). – Палата книгописьная, 4, 1981, с. 73–75; Le Skitskij paterik (Collection systématique slave des Apophtegmata patrum). – Палата книгописьная, 4, 1981, с. 51–72; Le Protopaterikon Scaligeri. – Палата книгописьная, 4, 1981, с. 76–78; Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы. – Palaeobulgarica, 6, 1982, 3, p. 154–165; Matériaux pour la bibliographie générale des manuscrits slaves cyrilliques et glagolitiques. 2. – Палата книгописьная, 6, 1982, с. 40–50; La base littérature du premier empire bulgare. – In: Atti dell'Otto congresso internationale di studi sull'alto medioevo. Spoleto, 1983, p. 359–367; The Izbornik of John the Sinner: a Compilation from Compilations. – Палата книгописьная, 8, 1983, с. 15–37; The Treatment of Texts in Early Slavic Literature. – In: Miscellanea Slavica to Honour the Memory of Jan M. Meijer. Amsterdam, 1983, p. 487–496; How to Write an Original Old Russian Text. – In: Signs of Friendship to Honour A. G. F. van Holk. Slavist, Linguist, Semiotician. Amsterdam, 1984, p. 333–338; The Slavic Manuscripts in the Federal Republic of Germany [M i k l a s H., J. N. Š č a p o v, W. R. V e d e r]. – Палата книгописьная, 9, 1984, с. 39–58; Text-Oriented Indices to Early Slavic Manuscripts. – Палата книгописьная, 9, 1984, с. 68–74; К изучению орфографии Изборника 1076 года и его антиграфа. – В: Славянска палеография и дипломатика. 2. С., 1985, с. 145–166; Paléographie et codicologie de la „Slavia orthodoxa" [V e d e r W., R. M a r t i]. – Gazette du livre médiéval, 1985, 6, p. 5–7; The Protopaterikon Scaligeri: Text in Transciption [N o w a k R., W. R. V e d e r]. – Палата книгописьная, 12, 1985, с. 2–77; Three Old Slavic Discourses on Reading. – In: Studia Slavica Mediaevalia et Humanistica Riccardo Picchio Dicata. 2. Roma, 1986, p. 717–730; A Certain Father's Edifying Words to His Son. – Slavica Gandensia, 13, 1986, p. 85–94; За приноса на Методиевите ученици в тълкувателната литература [Ф е д е р У., Р. Н о в а к]. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 304–310; The Study of Slavic Cyrillic and Glagolitic Manuscripts outside the Slavic Countries. – In: Ontsluiting van middeleeuwse handschriften in de Nederlanden. Nijmegen–Grave, 1987, p. 101–102; Codicography and Computer – Кодикография и компьютер [G e u r t s A. J., A. G r u i j s, J. van K r i e k e n, W. R. V e d e r]. – Палата книгописьная, 17–18, 1987, с. 4–29; Über Kompilationen, die altrussischen Literati zugeschrieben werden. – Studia Slavica et Baltica, 8, 1987, p. 241–244; The Troickij Sbornik (Cod. Moskva, GBL, F. 304 (Troice-Sergieva Lavra) N 12). Text in Transcription [P o p o v s k i J., F. J. T h o m s o n, W. R. V e d e r]. – Палата книгописьная, 21–22, 1988, с. II–IV, 1–202; Археография и 'канон' старославянских памятников. – Symposium Methodianum, p. 693–702; Kirchenslavische Hanschriften und Texte im Werk Nicolaas Van Wijk. – Studies in Slavic and General Linguistics, 12, 1988, p. 151–159; Text of Closed Tradition – the Key to the Manuscript Heritage of Old Rus. – Harvard Ukrainian Studies, 12–13, 1988–1989, p. 314–323; Конструкция еталона – предпосылка реконструкции текста. – Die slawischen Sprachen, 17, 1989, p. 119–131; Literature as a Kaleidoscope: The Structure of Slavic Cheti Sborniki. – In: Semantic Analysis of Literary Texts. Amsterdam, 1990, p. 599–613; The Merciful Nestor and Sozomen: Early Russian Text Transmission in a Stratigraphic Perspective. – Studies in Slavic and General Linguistics, 17, 1992, p. 321–382; One Translation – Many Transcriptions. – Studies in Slavic and General Linguistics, 22, 1994, p. 433–465; Old Russia's Intellectual Silence Reconsidered. – In: Medieval Russian Culture. 2. Berkeley–Los Angeles–London, 1994, p. 18–28; Славянска текстология. – Прогпас, 3, 1994, 3, с. 15–31; Die Collatio XII Anachoretarum: Zur Rekonstruktion einer Methodianischen Übersetzung und ihrer Überlieferung ca. 884–1050 [B a r t j e s H., Z. H o n s e l a a r, D. P i n e d a, B. R u t t e n-

berg, Y. Vogels, W. R. Veder]. – AnzSPh, 22, 1994, 2, p. 177–197; Кодикологическая структура Савиной книги. – Палата книгописьмъ, 27–28, 1995, с. 164–167; Der bulgarische Ursprung des Izbornik von 1076. – В: Кирило-Методиевски студии. 10. С., 1995, с. 82–87; The Slavic MS Codices of Harvard College Library [Veder W. R., A. Pliguzov]. – Палата книгописьмъ, 27–28, 1995, с. 27–34; Two Hundred Years of Misguided Philological Research. – RSlav, 42, 1995, p. 103–109; За проблема за несъвместимостта на текстовете на същата творба. – В: Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 1996, с. 98–105; Преслав – място на светостта. – В: Свети места на Балканите. Благоевград, 1996, с. 277–280; Textual Incompatibility and Many-Pronged Stemmata. – In: Studies in Stemmatology. Amsterdam, 1996, p. 233–245; The Earliest Attested Text of Treatise O Pismenex. – Studies in Slavic and General Linguistics, 23, 1996, p. 221–254; Linguistic Problems in the Transmission of O Pismenex. The Paradosis of Text Family α before ca. 1250. – Slavica Gandensia, 23, 1996, p. 7–29; Текстологията в действие: примерът на О писменехъ. – Проглас, 6, 1997, 1–2, с. 32–47; Вариация в кругу семьи О писменехъ. – In: Text Variety in the Witnesses of Medieval Texts. Sofia, 1997, p. 110–125; Redaction in Old Slavic Texts. The Paradosis of O Pismenex Text Family γ before ca. 1300. – In: Tematy. Księga jubileuszowa w 70. rocznice urodzin profesora Leszka Moszyńskiego. Gdańsk, 1998, p. 432–450; Защо и как да се реконструира старославянски текст (Парадозата на Пролога към Учителното евангелие). – В: Преславска книжовна школа. 3. Шумен, 1998, с. 3–27; Что такое „русская редакция" церковнославянского текста? – In: Dutch Contributions to the 12th International Congress of Slavists, Cracow. Linguistics. Amsterdam, 1998 (Studies in Slavic and General Linguistics, 24), p. 429–463; Utrum in alterum abiturum erat? A Study of the Beginnings of Text Transmission in Church Slavic. Bloomington, 1999, 242 p.; Semantische Motivation: mangelhaft, Über tiefe Verderbnis in der Überlieferung kirchenslavischer Texte [Bakker H. P. S., J. G. van der Tak, W. R. Veder]. – In: Ars Philologica. Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag. Frankfurt a. M.–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1999, p. 593–603; Das glagolitische Alphabet der Azbučna Molitva. – In: Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur. Wien, 2000 (Schriften der Balkan-Komission. Philologische Abteilung, 41), p. 77–87; Die Freiburger Diskussionsrunde zur Entstehung der Glagolica [Veder W. R., R. Marti]. – In: Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur. Wien, 2000 (Schriften der Balkan-Komission. Philologische Abteilung, 41), p. 227–243; Диктуване и възпроизвеждане на църковнославянски текстове. – В: Кирило-Методиевски студии. 14. С., 2001, с. 32–39; Защо и как да се установят идиолектите на Кирило-Методиевите ученици? – В: Преславска книжовна школа. 6. С., 2002, с. 9–24; Peter the Monk's Homily on the Conflict in Every Day. – В: Slavia Orthodoxa. Език и култура. Сборник в чест на проф. дфн Румяна Павлова. С., 2003, с. 399–410.

Лит.: Милтенова А. Уилям Федер на 60 години. – Българистика, 2002, 5, с. 65–70.

Светлина Николова

ФИЗИОЛО̀Г – популярно богословско съчинение, разпространено в целия християнски свят през Средновековието. В неговата най-старинна редакция са представени ок. 50 реално съществуващи или митични животни, растения и камъни с техните отчасти истински, отчасти баснословни свойства, разтълкувани в алегорично-символична форма като подобия на Христос и християните, на дявола и на църковния живот. Ф. (грц. ὁ Φυσιολόγος) е бил наречен авторът на естественонаучното съчинение, послужило за основа на познатото днес християнско произведение, което в науката се свързва с името на Болос от Мендес (град в делтата на Нил), живял през III в. пр. н. е. В неговите съчинения се съчетават античната наука и народните вярвания. По-късно към тях се прибавят талмудически предания, а през християнската епоха целият материал се подлага на християнско тълкуване. Възникнал анонимно, Ф. се приписва на различни личности – цар Соломон, Аристотел, Епифаний Кипърски, *Василий Велики*, *Григорий Богослов*, Йероним, *Йоан Златоуст*, Петър Александрийски – чието авторство през отделни етапи от проучванията върху тази книга се е смятало за допустимо.

Написан на несложен грц. език в Александрия вероятно през II в., Ф. очевидно е бил предназначен за широк кръг читатели. Б. Е. Пери го нарича „непретенциозен труд с практическа цел и може би предназначен да служи за учебник в училищата и за поучение на народа". По-вероятно е да е бил свързан с целите на раннохристиянската проповед, кога-

то е било необходимо да се разясняват в достъпна форма основните догми на християнството. Характерът на Ф. отговаря на проповедническите тенденции на епохата, в която алегорията започва да се използва при тълкуването на *Библията*. Ф. става главен източник на християнската животинска символика; тя се превръща в съставна част на църковното учение в старата грц. и лат. патристика (напр. у Климент Александрийски, Григорий Богослов, Ориген, Тертулиан, Амброзиус и др.).

Ф. е познат в три основни редакции, възникнали през продължителен период от време. Най-старинната – Александрийската редакция от II в., съдържа строго определен състав от слова, които следват установен ред и имат еднаква структура. Те започват с цитат от Библията, следва формулата „ὁ Φυσιολόγος ἔλεξεν περὶ ... “ („Физиологът каза за ...“), в която се назовава животното (или растението, камъкът), на което е посветена главата. Основната част съдържа описание на подбрани качества и свойства („φύσεις“), които се приписват на животното, и поучение (или обяснение – „ἑρμηνεία“) в духа на християнската религия, произтичащо от тези качества. Главата завършва с изречението: „καλῶς οὖν εἶπεν ὁ Φυσιολόγος περὶ ...“ („Хубаво разказа Физиологът за ...“). М. Велман смята, че тази структура на словата е свързана с приетата от юдейско-християнската екзегеза форма, която се среща у Филон Александрийски в неговите съчинения за библейските отци. Втората, т. нар. Византийска редакция на Ф., възниква вероятно ок. XI в. В нейните текстове се въвеждат нови персонажи, нови глави за животни, изградени по същата схема, а се изпускат главите за растения и камъни. Религиозно-догматическите обяснения се превръщат в алегорично-моралистически поучения, които засягат повече сферата на човешките взаимоотношения. Третата, т. нар. Псевдо-Василиева редакция на Ф., се създава ок. XII в. и с голяма вероятност може да се предполага, че произходът ѝ е атонски. Тя е сравнително най-слабо разпространена.

Изображение на лъв. Миниатюра от Физиолога, гръцки ръкопис от XVI в.

След V в. Ф. в най-старинната му редакция е преведен на множество езици и добива широка известност в целия тогавашен културен християнски свят – както на Изток, така и на Запад. Сред най-ранните преводи са етиопският, коптският, два сирийски, два арабски, арменският, от който произлиза грузинският, и няколко латински. Лат. преводи дават начало на твърде обширната традиция на бестиариите – едни от най-популярните книги на западноевропейското Средновековие. От лат. език Ф. и неговите преработки се превеждат в романските и германските средновековни литератури. Познати са преводи на англосаксонски, старогорнонемски, исландски, френски, провансалски, испански, италиански език.

В средновековните слав. литератури Александрийската редакция на Ф. прониква първоначално чрез старобълг. преводи на грц. енциклопедични сборници, *Тълковната палея* и др. съчинения, в чийто състав са включени отделни глави от Ф. Така напр. през Симеоно-

Лъвът вдъхва живот на лъвчето. Миниатюра от Физиолога, руски ръкопис от XV в.

вата епоха в Б-я се превежда един откъс от Ф., поместен в съставен на грц. почва сборник. В този ранен старобълг. превод откъсът от Ф. започва да се разпространява самостоятелно и по-късно прониква и в другите балк. литератури.

Познат днес само в няколко руски преписа, слав. превод на пълния текст на Александрийската редакция е направен също по времето на Първото бълг. царство (681–1018) и в неговите предели. Редица изследователи на слав. Ф. – А. Карнеев, Ст. Гечев, Г. *Сване* и др., установяват неоспоримия старобълг. произход на превода и го отнасят преди XIII в. (Карнеев) или към X–XII в. (Гечев, Сване). Някои изследователи са склонни да го свържат с времето на цар Симеон, вероятно поради характера на Ф. като съчинение, което по своето предназначение съответства на епохата, когато християнството се утвърждава.

Основната част от създадените в слав. средновековни литератури преписи възхождат към Виз. редакция на Ф., преведена също в Б-я ок. XIII–XIV в. Чрез тези преводи Ф. получава широко разпространение в руската, сръбската и румънската литература. Слав. превод на Псевдо-Василиевата редакция на Ф. е известен засега само по един сръбски препис, който, както и голяма част от грц. преписи, има атонски произход.

Лит.: Jagić V. Ćirilski zbornik XVI–XVII stoljeća u biblioteci Kukuljevićevoj. – Književnik, 3, 1866, p. 121–131; Novaković S. Physiologus. Слово о нѣтехъ ходящихъ и летящихъ.. – Starine, 11, 1879, p. 181–203; Lauchert F. Geschichte des Physiologus. Straßburg, 1889, 312 p.; Мочульский В. Происхождение „Физиолога" и его начальные судьбы в литературах Востока и Запада. – РФВ, 11, 1889, 22, с. 50–111; Начов Н. Една пашенска ръкопис. – Книжици за прочит, 1, 1889–1890, 1, с. 42–44; Начов Н. Нещо за „физиологът". – Книжици за прочит, 1, 1889–1890, 4–7, с. 192–202; Карнеев А. Материалы и заметки по литературной истории физиолога. СПб., 1890, 393+55 с.; Polívka J. Geschichte des Physiologus in den slavischen Literaturen. – ASPh, 14, 1892, p. 374–404; 18, 1896, p. 523–540; Александров А. Физиолог. Казань, 1893, 61 с.; Карнеев А. Физиолог Московской Синодальной библиотеки. – BZ, 3, 1894, p. 32–63; Ягич В. Разбор книги А. Карнеева „Материалы и заметки по литературной истории физиолога". – В: Отчет о тридцать пятом присуждении наград графа Уварова. СПб., 1895 (Прил. к ЗИАН, 25, 5), с. 90–146; Лавров П. А. Апокрифические тексты. – СОРЯС, 67, 1899, 3, с. XX–XXV; Wellmann M. Der Physiologus. Eine religionsgeschichtlich-naturwissenschaftliche Untersuchung. Leipzig, 1930 (Philologus, Supplementband 22, 1), 116 p.; Sbordone F. Physiologi graeci singulas variarum aetatum recensiones. Mediolani–Genuae–Romae–Neapoli, 1936, 119+332 p.; Perry B. E. Physiologus, ed. F. Sbordone (рец.). – American Journal of Philology, 58, 1937, p. 488–496; Гечев Ст. Към въпроса за славянския Физиолог. С., 1938, 128+27 с.; Perry B. E. Physiologus. – In: Paulys Real-Encyclopädie des classischen Altertumswissenschaft. N. B. 20. Stuttgart, 1941, col. 1074–1129; Дуйчев Ив. Физиологът. – В: Кристанов Цв., Ив. Дуйчев. Естествознанието в Средновековна България. С., 1956, с. 158–181; Христосков Д., М. Младенов. Един новооткрит български ръкопис от XVII в. – БЕ, 7, 1957, с. 228–237; Динеков П., К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1961, с. 215–220 (2 изд. С., 1967, с. 261–266); Динеков П. Старобългарски страници. Антология. С., 1966, с. 461–465, 499–500; Beck H.-G. Geschichte der byzantinischen Volksliteratur. München, 1971, p. 33–35; „Физиолог". Подготовка текста, перевод и комментарий О. А. Белобровой. – В: Памятники литературы древней Руси. XIII век. М., 1981, с. 474–485, 613–614; Олтяну П. Физиологът от стилистическо гледище (С данни и от неизвестни старобългарски и румънски преписи). – Старобългарска литература, 16, 1984, с. 41–55;

Олтяну П. К истории „Физиолога“ в славянских и румынской литературах (Неизвестная средневековая версия из Трансильвании). – Palaeobulgarica, 8, 1984, 2, p. 38–58; Сване Г. Славянский Физиолог (александрийская редакция). По рукописи Королевской библиотеки в Копенгагене Ny kongelig Samling 147b. Slavisk Institut. Aarhus Universitet. 1985, 3+211 p.; Сване Г. Славянский Физиолог (византийская редакция). По рукописи Королевской библиотеки в Копенгагене Ny kongelig Samling 553c. Slavisk Institut. Aarhus Universitet. 1987, 2+122 p.; Сване Г. Един ръкопис с по-късната редакция на славянския „Физиолог“ в Копенхагенската Кралска библиотека. – В: Втори международен конгрес по българистика. София, 23.V.– 3.VI.1986. Доклади. 11. Стара българска литература. Литература на българското Възраждане. С., 1987, с. 285–308; Чолова Цв. Естественонаучните знания в Средновековна България. С., 1988, с. 38–40, 270–274; Физиолог. Александрийска редакция. Византийска редакция. Прев. на новобългарски, бележки и коментар А. Стойкова. – В: Стара българска литература. 5. Естествознание. Съст. и ред. А. Милтенова. С., 1992, с. 211– 244, 442–455; Стойкова А. Физиологът в южнославянските литератури. С., 1994, 130 с.; Белова О. В. К вопросу об изучении славянского „Физиолога“. – Славяноведение, 1995, 2, с. 38–45; Физиолог. Изд. подготовили Е. И. Ванеева. СПб., 1996, 168 с.; Физиолог александрийской редакции. Перевод на русский язык Я. И. Смирнова. М., 1997, 67 с.; Белова О. В. Славянский бестиарий. Словарь названий и символики. М., 2000, 320 с.; Velculescu C., M. Anton. Physiologus. – In: Enzyklopädie des Märchens. 10. Berlin–New York, [б. г.], col. 1035–1047; Fiziolog. Bestiar. Ed. de C. Velculescu, V. Guruianu. Cu un excurs de M. Anton. Bucureşti, 2001, 112 p.; Miranda la L. Chimere divine. Storia del *Fisiologo* tra mondo latino e slavo. Bologna, 2001, 223 p.

Ана Стойкова

ФИЛАРЀТ (светско име: Димитрий Григориевич Гумильовски) (1805–1866) – руски богослов и църковен деец. Роден в с. Конобеево, Шацки уезд (дн. Рязанска област), в семейството на свещеник. Завършва Семинарията в Тамбов и Московската духовна академия. Преди дипломирането си приема монашество под името Ф. Започва преподавателска работа в Московската духовна академия, където по-късно става проф., инспектор и ректор. Отличава се с оригинален подход при преподаването на богословие и църковна история, има широки познания за виз. и за старите слав. литератури. Основава сп. „Творения св. отцов в русском переводе, с прибавлениями духовного содержания“. Архимандрит (от 1835); през 1841 е ръкоположен за рижки епископ. През 1848 е преместен в Харков. Получава сан архиепископ (1857). През 1859 е назначен в Чернигов, където разгръща широка просветна и църковноорганизаторска дейност, допринася за създаване на женски духовни учебни заведения, основава периодичното издание „Черниговские епархиальные известия“. Умира в Чернигов.

Ф. е автор на ок. 160 публикации по богословие, история на Руската църква, за живота и делото на слав. светци и църковни дейци и др. Сред най-значителните му трудове се открояват „История Русской церкви“, „Обзор русской духовной литературы“ и „Православное догматическое богословие“. Ф. за пръв път внася в изложението на догматиката въпроси на съвременната му богословско-философска мисъл. Един от най-ранните църковни историци в Русия, в петтомната си история той си поставя за задача да обхване цялостното развитие на Руската църква до 1826. Проследяват се преди всичко животът и духовните подвизи на руските светци и на йерарсите на Руската църква, както и развоят на ересите и разколите като отклонения от православното християнско учение. Липсва анализ на причините за пораждането на еретическите и разколническите движения. Съчинението се е ползвало в продължение на няколко десетилетия с голям авторитет; от 1859 в съкратен вид играе ролята на учебник за висшите духовни учебни заведения. Ф. посвещава на руската църковна история и редица студии и статии, като обръща внимание на неизследвани дотогава съчинения на стари руски книжовници. Проучва живота и делото на Максим Грек и печата негови съчинения; обна-

родва Житието на Теодосий Печерски в превод на съвременен руски език и др. Особено го занимават въпросите, свързани с най-ранния период на богослужението в Русия и по-специално с приемането на християнството. Обобщение на проучванията му за руските светци е съчинението „Русские святые, чтимые всею церквию или местно. Опыт описания жизни их", а на средновековната слав. книжовна традиция – „Обзор русской духовной литературы", замислен като справочно пособие, което да обхване всичко, известно дотогава за периода 862–1720. В него са представени накратко първоучителите Константин-Кирил и Методий, Климент Охридски, цар Симеон, Йоан Екзарх, Константин Преславски, Григорий презвитер, Черноризец Храбър, Презвитер Козма и др. Основополагащо значение има студията на Ф. „Святый великомученик Димитрий Солунский и солунские славяне" – първото научно съчинение на тази тема. В нея се разглеждат грц. извори за Димитър Солунски; привличат се всички известни истор. свидетелства за слав. нападения срещу *Солун* и за наличието на слав. население в града и около него; проследява се развоят на култа към светеца и значението му за слав. култура. Ф. има принос и в проучването на средновековната *химнография* с ценната си книга „Исторический обзор песнивцев и песнопений греческой церкви", единствена по рода си за епохата.

Кирило-методиевската проблематика в научното творчество на Ф. е представена преди всичко с истор. монография „Кирилл и Мефодий, славянские первоучители". В нея са използвани сведенията от известните дотогава грц. и лат. извори (*Италианската легенда*, *Дуклянската хроника*, посланията на римските папи, чешки и моравски легенди и др.), както и текстът на ЖК и ЖМ по публикацията на А. В. *Горски* в сп. „Москвитянин" (1843, 6), данните от *Повесть временных лет*, свидетелствата на *Йоан Екзарх* (според книгата на К. Ф. Калайдович) и др. Авторът добре познава трудовете на своите предшественици в разработката на темата и по-специално становищата на Й. *Добровски*. В редица случаи отбелязва, че мнението на Добровски е остаряло, тъй като той не е бил запознат с Пространните жития на Кирил и Методий. След като проследява всички по-важни моменти от живота и дейността им, Ф. се спира на съдбата на техните ученици. В съчинението не е отделено специално място на работата на Климент и Наум в Б-я, но се подчертава, че те неслучайно се насочват към отвъддунавските земи (Мизия). Следвайки Й. *Асемани*, Добровски и др., Ф. поддържа хипотезата, че Константин-Кирил е покръстил княз *Борис I* (852–889) преди *Моравската мисия*. Като допълнително доказателство в полза на това твърдение той привежда текст от старобълг. разказ „Чудото с българина" по най-ранния препис в пролог от XIV в. (Ф. го датира XIII в.) – № 5 от Троицко-Сергиевата лавра край Москва. Това е първото споменаване на тази творба в научната литература – няколко десетилетия преди тя да бъде публикувана от Хр. Лопарев. Ф. смята, че текстът е възникнал ок. 904. Специално място е отделено на писмените паметници и на съчиненията, които могат да се отнесат към творчеството на Кирил и Методий. Ф. причислява към тях „Изповедание на правата вяра", преводите на Изборното евангелие и на Изборния апостол, като допуска, че към тях трябва да се причислят и първоначалните преводи на всички текстове, необходими за богослужението. Според него към тях спадат и Общият миней, Стихирарът и някои канони на *Козма Маюмски* и *Йоан Дамаскин*. Към творчеството на Методий той включва каноничните книги на Стария завет и изобщо на Библията, както и превода на *Номоканона*. Ф. дава за пръв

път системно описание на календарните празници в православната южнослав. традиция в справочника „Святые южных славян". Кирил и Методий като слав. просветители са включени и в труда „Историческое учение об отцах церкви".

Съч.: Максим Грек. Историческое исследование. – Москвитянин, 1842, 11, с. 45–95; Откуда коренные жители Лифляндии первоначально получили христианство – с Востока или с Запада? – Москвитянин, 1843, 7, с. 85–102; Богослужение русской церкви домонгольского времени. – ЧОИДР, 2, 1846–1847, 7, с. 1–42 (същото: М., 1847, 42 с.); Кирилл и Мефодий, славянские первоучители. – ЧОИДР, 2, 1846–1847, 4, с. 1–28; 5, с. 29–30 (същото в: Кирилло-Мефодиевский сборник. М., 1865, с. 43–80); История Русской церкви. 1. Харьков, 1847, 4+7+280 с.; 2. Харьков, 1848, 175 с.; 3. Харьков, 1848, 180+4 с.; 4. Рига, 1847, 216+4 с.; 5. Рига, 1848, 4+198+6 с. (2 изд. М., 1850; 4 изд. Чернигов, 1862; 6 изд. М., 1894); Святый великомученик Димитрий Солунский и солунские славяне. – ЧОИДР, 3, 1947–1948, 6, с. 1–43; Житие преподобного отца нашего игумена печерского Феодосия († 3 мая 1074 г.), описанное преподобным Нестором, в переводе на современный русский язык. – Ученые записки Второго отделения Имп. Академии наук, 2, 1856, 2, с. 129–192; Историческое учение об отцах Церкви. 1–3. СПб., 1859 (2 изд. 1882); Обзор русской духовной литературы. 1. СПб., 1859, 228 с.; 2. Харьков, 1863, 4+5+310 с. (2 изд. Чернигов, 1863; 3 изд. СПб., 1884, 1., 273 с.; 2., 511 с.); Исторический обзор песнивцев и песнопений греческой церкви. СПб., 1860 (2 изд. Чернигов, 1864, 6+46+4 с.; 3 изд. 1902; фототипно изд. 1995); Кирил и Методий, славянски просветители: подвизите и животът им. – Български книжици, 2, 1860, 11, с. 69–80; 12, с. 108–120; 14, с. 185–191; 3, 1860, 17, с. 17–23; Русские святые, чтимые всею церковию или местно. Опыт описания жизни их. 1–12. Чернигов, 1861–1865 (2 изд. Чернигов, 1865; 3 изд. СПб., 1882, 220 с.); Православное догматическое богословие. 1. Чернигов, 1864, 5+9+375 с.; 2. Чернигов, 1864, 3+12+527 с. (3 изд. СПб., 1882. 1., 3+7+227 с.; 2., 326+4 с.); Святые южных славян. 1. М. январь–июнь. Чернигов, 1865, 5+39+112 с.; 2. М. июль–декабрь. Чернигов, 1866, 290 с.; Сокращенная история Русской церкви. СПб., 1869, 232+4 с.; Святые подвижницы Восточной церкви. СПб., 1871, 326+3 с.; Жития свв. Кирилла и Мефодия славянских просветителей, в память тысячелетия кончины св. Мефодия. СПб., 1885, 40 с.

Лит.: [б. а.] Кирилл и Мефодий, славянские первоучители, соч. Филарета епископа Рижского (рец.). – ЖМНП, 56, 1847, ноябрь, с. 108–109; Хоротунов С. Ф. Филарет Гумилевский, архиепископ Черниговский. – Русская старина, 1881, 30, с. 781–798; 32, с. 805–816; Листовский И. Филарет, архиепископ Черниговский. Чернигов, 1895, 432 с.; Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. 35. СПб., 1902, с. 738–739; Полный православный богословский энциклопедический словарь. 2. [б. м.], [б. г.], стлб. 2232–2233; Христианство. Энциклопедический словарь. 3. М., 1995, с. 111–112.

Анисава Милтенова

FILIÒQUE (от лат. filius и -que – 'и от Сина'). Изразът се употребява в Западната църква при разкриване на ученията ѝ за третото лице на Св. Троица – Св. Дух. Според това учение Св. Дух извечно изхожда не само от Отца, но и от Сина. В Символа на вярата, изработен и приет на първите два *вселенски събора* – Никейския (325) и Първия цариградски (381), се казва, че Св. Дух „изхожда от Отца". Източната църква и до днес остава вярна на този символ, без да внася в него каквито и да било изменения. Западната обаче е внесла добавката „и от Сина".

На Запад пръв Августин Блажени (354–430) изразява ясно мисълта, че Св. Дух, като ипостасна любов между Отца и Сина, изхожда и от двамата. Тази мисъл намира благоприятна почва найнапред в Испания. Третият поместен събор в Толедо (589) одобрява представеното от испанския крал Рекаред (586–601) и някои готски епископи Изповедание на вярата, в което е включено и F. Осмият толедски събор (653) внася F. в Символа на вярата и то става официално учение на Църквата в Испания. Към края на VIII в. от Испания добавката прониква във Франкската империя. Неин ревностен защитник там е имп. Карл Велики (768–814). Той нарежда Символът на вярата да се чете в придворната му църква и в подчинените му области с добавката F. Съборът в Аахен (809), свикан и председателстван от Карл Велики, приема ученията за F. и го обявява за задължително в Галската църква. След съ-

бора императорът изпраща делегация при папа Лъв III (795–816) в Рим с писмо, в което, като изтъква съображенията си в полза на F., моли папата да внесе добавката в Символа на вярата, за да стане това учение задължително и за цялата Римска църква. Въпреки че Лъв III споделя мнението на Карл Велики относно F., той енергично се противопоставя да го внесе в Символа и с това отказва да го признае като официално църковно учение. Основанията му са да не се усложняват отношенията с Източната църква, която категорично отхвърля това нововъведение. За да запази Символа от изменения и добавки, папата нарежда текстът му да се напише върху две сребърни плочки, съответно на грц. и на лат. език, без добавката F. и да се постави на видно място в катедралата „Св. Петър" в Рим. Тези плочки са били там продължително време. За тях свидетелстват *Анастасий Библиотекар* (ок. 879) и епископът на Остия Петър Дамиани (ок. 1006–1072).

Макар че през IX в. учението за двойно изхождане на Св. Дух се налага на Запад и добавката F. намира място в Символа на вярата в Испания, Франция, Германия и дори в Северна Италия, Римската курия се въздържа да я приеме официално, отчитайки реакцията на източните църкви и особено на Константинополската. Кога точно и при какви обстоятелства Рим отстъпва и внася F. в Символа, все още не е напълно изяснено. Приема се, че това е станало при папа Бенедикт VIII (1012–1024) под натиска на германския имп. Хенрих II (1014–1024).

На Изток реагират остро срещу въвеждането на F. Причините за този спор, продължил няколко столетия, са от езиков, богословско-философски, национален и ритуален характер. От съществено значение са първите две от тях. Така напр. в термините αἰτία – 'причина', ἐκπορεύεσθαι (от ἐκπορεύομαι – 'изли-зам', 'изхождам') и др. гърците влагат чисто тринитарно-богословско съдържание, докато на Запад съответните лат. термини имат по-широка употреба. Така сходството между термините се заличава. Спорът показва, че докато виз. богословска мисъл е насочена предимно към специфичното в лицата на божествената Троица, латинската поставя на преден план божествената субстанция на трите лица. След Августин Блажени западното богословие се развива на психологическо-тринитарна основа, която за източното столетия наред остава чужда. На Изток и на Запад разликата между вечното изхождане на Св. Дух и временното му изпращане в света се разбира нееднакво. Гърците обикновено отричат връзката между двете постановки, латинците пък приемат, че първото съществено обуславя и предполага второто. На Изток постепенно се утвърждава станалата по-късно класическа формула, според която Св. Дух изхожда вечно „от Отца" (ἐκ τοῦ πατρὸς), а се изпраща временно в света от Отца „чрез Сина" (διὰ τοῦ υἱοῦ). Древните западни мислители отчитат разликата между грц. ἐκ (от) и διὰ (чрез) – на лат. съответно ex и per. По-късно обаче на Запад надмощие взема е filio (от Сина), което постепенно измества per filium (чрез Сина). Така се стига до F.

Първоначално реакцията на Източната църква е не толкова срещу учението за F., колкото срещу внасянето му в Символа на вярата. По-късно критиката е насочена и срещу самото учение. През IX в. в Константинопол най-ярък противник на F. е патриарх *Фотий* (858–867, 877–886). Това особено ясно личи от неговото Послание до източните патриарси (867), което съдържа и сведения, че папските мисионери в Б-я по това време наред с другите западни нововъведения проповядват и F.

Константин-Кирил Философ, като ученик на Фотий и като източен бого-

слов, е против F. Той изучава старателно догмата за троичността на Бога, която заема централно място в системата на християнското богословско мислене, следва учението на *Григорий Богослов* и Никео-Цариградския символ на вярата. Те са залегнали в *Написание за правата вяра*, намират отражение и в гл. 6 на ЖК. Отношението му към въпроса за F. е изразено ясно и без полемичен елемент в началото на Написание за правата вяра. Правата вяра според него е „в единия Бог Отец... и в единия Господ Исус Христос, единороден Син... и в единия Св. Дух, изхождащ (единствено) от Бога Отца..." Тази част от текста е почти дословен превод от вероизповедта на патриарх *Методий I* (843–847), чиито възгледи Константин Философ приема. Всяка фраза в Написанието е синтез от богословско-философски анализи и размишления в духа на източното богословие. Значимостта на Написание за правата вяра и на изразеното в нея по косвен път отрицателно отношение към F. се дължи може би на това, че текстът е бил прочетен от Константин Философ не в Константинопол или някъде другаде на Изток, а в Рим, където привържениците на F. по това време са вече доста силни. Някои учени предполагат, че това е станало в 868 пред папа *Адриан II*.

Отрицателното отношение на Методий към F. е отразено в ЖМ, чието начало може да се възприеме и като своеобразна вероизповедна формула. Житието свидетелства по неоспорим начин, че Методий, бидейки коректен към папството, същевременно е непоколебим противник на немското духовенство с оглед на учението му за изхождението на Св. Дух не само от Отца, но и от Сина. Това западно нововъведение той смята дори за еретическо, което се доказва от израза „йолаторска ерес" (ЖМ, гл. 12), отнесен към F. В *Пространното житие на Климент Охридски* драматичните събития във Великоморавското княжество след смъртта на Методий са представени като широко разгърнат диспут между защитниците и отрицателите на F. (гл. 8 и 9). Позицията на Методиевите ученици е изразена най-ясно с думите :„Ние вярваме, че Духът произхожда от Отца и че бащата на Сина е негов виновник и изводител, но че е присъщ и на Сина и винаги чрез него се раздава на достойните. Едно е обаче изхождението, а друго е раздаването..." (Ал. Милев, 1966, с. 101).

Лит.: Окръжно послание на цариградския патриарх Фотия до източните патриарси, александрийския и други. Преведе от гръцки Варненски и Преславски митрополит Симеон. – БСт, 5, 1917, с. 121–134; Дюлгеров Д. Рим и св. братя Кирил и Методий. – ГСУбф, 9, 1934, с. 24–26; Дюлгеров Д., И. Цоневски. Наръчник на мисионера. С., 1937, с. 49–51; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 306–310; Милев А. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 99–109; Kelly J. N. Altchristliche Glaubensbekenntnisse. Geschichte und Theologie. Göttingen, 1972, p. 69–70; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подг. за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 120–141, 196–203; Коев Т. Светите братя Кирил и Методий и проблемът „Filioque". – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 15–21; Христианство. Энциклопедический словарь. 3. М., 1995, с. 372–374.

Тотю Коев

ФИ́ЛОВ, Богдан Димитров (28.III. 1883 – 1.II.1945) – бълг. археолог и историк на изкуството. Роден в Стара Загора. Завършва класическия отдел на Първа мъжка гимназия в София (1900). Следва като държ. стипендиант класическа филология, стара история и археология в унив. във Вюрцбург, Лайпциг и Фрайбург (1901–1906). Получава докторат във Фрайбургския унив. с изследването „Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian", отпечатано в отделен брой на „Klio" (Лайпциг, 1906). В Б-я е назначен за учител и командирован в Народния музей, където е уредник

Богдан Филов

на Средновековния и нумизматичен отдел, по-късно и директор (1914). Специализира археология и история на изкуството в Бон, Париж и Рим, изучавайки фондовете на големите музеи и тяхната практика (1907–1909). Като изследовател, организатор и популяризатор полага систематичното начало на античната и старобълг. археология (1910–1920). Създател на Бълг. археол. инст. (1921) и пръв негов директор. Хабилитира се в Историко-филологическия фак. на Софийския унив. с труда си „Археологически паралели. Студии върху историята на античното изкуство в България". Частен хоноруван доц. (1914), редовен проф. и титуляр на Катедрата по археология и история на изкуството (1920–1939); декан на Историко-филологическия фак. (1924–1925), ректор на Университета (1931–1932). Чете курсове по увод в археологията, история на старогрц. изкуство, история на елинистичното изкуство, архаизъм и класицизъм в грц. пластика от V в. пр.н.е., критско-микенска култура, антична митология, антично изкуство в Б-я, старо бълг. изкуство, римски оброчни релефи от Б-я.

Доп. (1918) и действ. (1929) член на БАН и неин председател (1937), почетен д-р на Атинския унив., член-кор. на Пруската АН в Берлин, на Баварската АН в Мюнхен, на Научното д-во в Гьотинген, действ. член на Германския археол. инст. в Берлин, на Австрийския археол. инст. във Виена, на Кондаковия инст. в Прага–Белград, на Руския археол. инст. в Константинопол, почетен член на Грц. археол. д-во, на Унгарското археол. д-во и др. Министър на народното просвещение (1938–1940), министър-председател и министър на народната просвета (1940–1942), министър-председател и министър на външните работи и изповеданията (1942–1943), а след смъртта на цар Борис III (1918–1943) – един от тримата регенти на Б-я (9 септ. 1943 – 9 септ. 1944). Осъден на смърт от Народния съд и разстрелян в София.

Ф. е първият бълг. изкуствовед и археолог с европ. ерудиция и методология. Родоначалник е на тракологията в Б-я. Основен предмет на научната му работа са грц., римските и тракийските паметници в бълг. земи. Изследва църковната и гробничната архитектура, скулптурата, живописта, нумизматични и епиграфски паметници. И до днес не са загубили актуалността си редица негови студии, между които са изследванията му за софийските църкви „Света София" (1913, 1918) и „*Свети Георги*" (1918, 1921, 1933). Тези важни паметници на изкуството се описват и датират въз основа на направени от него разкопки. Изследванията на Ф. върху средновековното бълг. изкуство са сравнително по-малко, но голяма негова заслуга са акцентирането върху старобълг. археология, популяризирането ѝ в Б-я и Европа и положените усилия във връзка със съхраняването на средновековното изкуство като изключителна ценност и белег на високодуховната бълг. култура. През 1912–1913 и 1915–1916 Ф. е командирован заедно с други бълг. учени да документира и събира бълг. старини в Македония

в Тракия. Богатият материал, значителна част от който постъпва в Народния музей в София, става основа на книгата му „Die altbulgarische Kunst", излязла и на френски и английски език, а през 1924 – на български. Според периодизацията на Ф. старобълг. изкуство обхваща времето от създаването на бълг. държава до Възраждането; същинското старобълг. изкуство се развива в хронологическите граници на Първото бълг. царство (VII–XI в.), а през следващите си периоди (XI–XII и XIII–XIV в.) то е силно византинизирано. Ф. за пръв път характеризира старобълг. изкуство от VIII–XI в. с подчертаване на сасанидския елемент в него, донесен от *прабългарите*. Тезата за оригиналния му характер като вариант на византийското с преобладаващи специфични местни особености – тракийски, римски, късноантични и източни, е поддържана от него в редица публикации и е принципна постановка в по-късни работи на бълг. изкуствоведи. В изследването си върху *Кръглата църква* в Преслав (1933) Ф. се противопоставя на мнението, че тя е имала виз. (константинополски) модели, и изтъква сходството в нейния план с римската архитектура, обосновавайки се с приемствеността между ранносредновековното изкуство и заварените художествени традиции в бълг. земи. Много съществена фактология и заключения, основани на собствени проучвания, се съдържат и в статията му за базиликата „*Свети Климент Римски*" в Рим и *гроба на Константин-Кирил Философ* (1938). Основно място в нея заема информацията за стенописите в старата църква, тематично свързани с живота на слав. първоучители. Ф. представя гледищата на Дж. Батиста де Роси и Дж. Вилперт, като поддържа първия от тях. Изтъква се убеждението, че създателите на фреските не следват точно истор. действителност, а се отнасят свободно към нея. Между другото Ф. се присъединява с по-подробен коментар към интерпретацията на Де Роси за фреската от IX в., на която е представен св. Кирил, коленичил пред виз. имп. Михаил III, тълкува и смисловото значение на друга композиция, от преддверието на църквата, изобразяваща според него пренасянето на тялото на Кирил от Ватикан в църквата „Св. Климент Римски", а не посрещането на мощите на св. Климент Римски в Рим.

На Ф. принадлежат и първите монографии върху два от най-значителните ръкописи от времето на цар Иван-Александър (1331–1371) – Лондонското четириевангелие и Манасиевата хроника. Освен пълния опис на миниатюрите той въвежда в научната литература въпроса за произхода на Лондонското евангелие, което според него е копие на загубен препис от прототипа от Антиохийска редакция, послужил за създаването и на Парижкото евангелие (Par. gr. 74 от XI в.).

Съч.: Die Legionen der Provinz Moesia von August bis auf Diokletian. Leipzig, 1906 (Klio, Beiheft 6), 10+96 p.; Една проблема из историята на Абоба. – Българска сбирка, 15, 1908, 7 с.; Избрани паметници на античното изкуство в България. – ИБАД, 1, 1910, с. 1–22; Два могилни гроба в Балкана. – ИБАД, 1, 1910, с. 155–158; Старото изкуство в България. – Архив на Министерството на народното просвещение, 2, 1910, с. 313; Археологически паралели. Студии върху историята на античното изкуство в България. – СбНУ, 26, 1910–1911 (1912), дял историко-филологичен, с. 1–80, 8 табл.; Находка при Акалан. – ИБАД, 3, 1912–1913, 2, с. 324; Софийската църква Св. София. С., 1913, 172 с.+21 табл. (Материали за историята на София, 4); Църквата Св. Петър и Павел в Търново. – ИБАД, 4, 1914, с. 255–256; Старата крепостна стена в Преслав. – ИБАД, 4, 1914, с. 251; Разкопки при църквата Св. Четиридесет мъченици в Търново. – ИБАД, 5, 1915, с. 210–211; Софийските църкви Св. Георги и Св. София. – Развитие, 1, 1918, 5, с. 144–147; Die altbulgarische Kunst. Bern, 1919, 8+88 p.+58 ill.; Разкопки в църквата Св. Георги в София. – Годишник на народния музей за 1921, с. 183–197; Археологически изучавания в Тракия и Македония през време на общоевропейската война 1916–1918 год. – ИБАИ, 1, 1921–1922, 1–2, с. 223–228; Старо-

българско и византийско изкуство. – Златорог, 3, 1922, 5, с. 363–370; L'Ancien art bulgare. Paris, 1922, 103 p.+16 ill.; Altchristliches aus Macedonien. – In: Studien zur Kunst des Ostens, J. Strzygowski gewidmet. Wien, 1923, p. 33–39; За конгреса по византология в Букурещ. – ЛБАН, 7, 1923–1924, с. 63–67; Старобългарското изкуство. С., 1924, 8+128 с.+58 табл. (2 изд. С., 1993); Портретът на Иван-Александра. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. С., 1925, с. 499–504; Старорумънско и старобългарско изкуство. – Златорог, 6, 1925, 4, с. 191–200; L'Art antique en Bulgarie. Sofia, 1925, 76 p.; Византия и Елада. – Българска мисъл, 2, 1927, 1, с. 32–41; 2, с. 125–135; Старобългарски фрески. – Златорог, 8, 1927, 2–3, с. 108–113; Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека (Cod. vat. slav. II). С., 1927 (Codices le Vaticanis selecti, 17), 88 с.+44 табл.; Die archaische Nekropole von Trebenište am Ochrida See. Berlin–Leipzig, 1927, 110 p. [Filov B., K. Škorpil]; Die Miniaturen des Evangeliums Ivan Alexanders in London. – Byzantion, 4, 1927–1928, p. 313–319; Стари паметници в София. – В: Юбилейна книга на гр. София (1878–1928). С., 1928, с. 46–55; Два гръцко-български надписа от Филипи. – ИБАИ, 5, 1928–1929 (1929), с. 365–366; Произхождението на старобългарското изкуство. – Златорог, 10, 1929, 6, с. 294–300; Разкопките в Мадара и Преслав. По повод на хилядогодишнината от царуването на Симеона. – Българска мисъл, 4, 1929, 5–6, с. 360–369; Лондонското евангелие на Иван Александра и неговите миниатюри. – СпБАН, 38, клон историко-филологичен и философско-обществен, 20, 1929, с. 1–32+6 табл.; Der Ursprung der altbulgarischen Kunst. – BZ, 30, 1929–1930, p. 523–528; Старобългарската живопис през XIII и XIV век. – БИБ, 3, 1930, 1, с. 52–95; Старобългарската църковна архитектура. – СпБАН, 43, клон историко-филологичен и философско-обществен, 21, 1930, с. с. 1–59+20 табл.; Chapiteaux de marble avec décorations de feuilles devigne en Bulgarie. – In: Mélanges Ch. Diehl. 2. Paris, 1930, p. 11–18; Les palais vieux-bulgares et les palais sassanides. – In: L'Art byzantin chez les slaves. 1. Paris, 1930, p. 80–86; Die Erforschung der altbulgarischen Kunst seit 1914. – ZSPh, 8, 1931, p. 131–143; Geschichte der bulgarischen Kunst. 1. Geschichte der altbulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken. Berlin, 1932, 7+100+48 p.; Археологическите паметници от времето на Омуртага и Симеона. – Българска мисъл, 8, 1933, 1, с. 36–44; Кръглата Преславска църква и нейните предшественици. – СпБАН, 45, клон историко-филологичен и философско-обществен, 22, 1933, с. 75–106; Софийската църква Св. Георги. С., 1933 (Материали за историята на София, 7), 8+80 с.+12 табл.; Мадарският конник. – В: Мадара. Разкопки и проучвания. 1. С., 1934, с. 255–267; Les miniatures de l'evangile du roi Jean Alexandre à Londres. Sofia, 1934 (Monumenta Artis Bulgariae, 8), 12+56 p.+123 ill.; Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С., 1934, 245 с. [Филов, Б., И. Велков, В. Миков]; Гръцкият надпис в църквата Св. Георги в София. – ИБАИ, 11, 1937, с. 303–305; Архитектурният тип на големия дворец в Абоба. – СпБАН, 55, клон историко-филологичен и философско-обществен, 27, 1937, с. 1–17; Симеоновият надпис от Солунско. – ИБАИ, 11, 1937 (1938), с. 302–303; Църквата на св. Климента и гробът на св. Кирила в Рим. – Родина, 1, 1938, 1, с. 5–23; Старобългарските царски одежди. – Родина, 2, 1939, 1, с. 5–11; Бележки върху новооткритото изображение на конник от Преслав. – СпБАН, 58, клон историко-филологичен и философско-обществен, 29, 1939, с. 215–220; Дневник. С., 1986 (2 изд. 1990, 815 с.); Пътувания из Тракия, Родопите и Македония 1912–1916. Подг. за печат П. Петров. С., 1993, 222 с.+40 ил.

Лит.: Myslivec J. – Bsl, 5, 1933–1934, p. 495 (рец.); Алманах на Софийския университет Св. Климент Охридски. Животописни и книгописни сведения за преподавателите. Второ издание за петдесетгодишнината на Университета 1888–1938. С., 1940, с. 627–629; Димитров И. Професор Богдан Филов и неговият дневник. – В: Филов Б. Дневник. 2 изд. С., 1990, с. 5–188; Паунов Е. Кой бе Богдан Филов? (Кратка негова био- и библиография). – Анали, 1, 1994, 1, с. 82–93; Овчаров Д. Богдан Филов и българската средновековна археология. – Мизия, 3, 1996, 2, с. 29–33.

Елисавета Мусакова

ФИЛОСО̀ФСКИ ВЪЗГЛЕДИ НА КОНСТАНТЍН-КЍРИЛ ФИЛОСО̀Ф – теоретични схващания по основните въпроси на битието, познанието и човешкото мислене. Същността и обхватът на понятието се определят от значението на термина „философия" по времето на слав. просветител и като специфичен ограничител – от възгледите в съвременната наука за философията през Средновековието. Като се вземат предвид образователната система във Византия през IX в. и най-близкото по време до Константин-Кирил свидетелство за обхвата на философията, което се намира в съчинението на *Йоан Дамаскин* (ок. 675 – преди 753) „Диалектика", първа част от „Извор на знанието", отразени в съобщенията за обучението на Константин в ЖК (гл. 4), би трябвало да се приеме, че

за него понятието „философия“ е включвало като подготвителна степен „диалектиката“ (отговаряща на съвременното понятие „логика“), богословието и естествените науки като нейна теоретична част, и практическата ѝ част, в състава на която със сигурност може да се постави само етиката. В процеса на изследването на проблема, продължил столетие и половина, някои учени причисляват възгледите на Константин-Кирил по въпросите на битието, познанието и човешкото мислене към сферата на богословието (напр. Фр. *Гривец*, Н. К. *Николски*, Дж. Водопивец, Т. Събев, П. *Илиевски*), други ги включват в обсега на философията (напр. М. В. Безобразова, Ю. *Трифонов*, И. *Шевченко*, Л. Вайсилов, Б. Пейчев, В. *Велчев*, М. Бъчваров и др.), трети ги разпределят между сферите на философията и богословието (напр. Фр. Перко, Ив. Панчовски).

Ф. в. К.-К. Ф. са отразени в редица средновековни слав. и лат. творби: негови собствени трудове и произведения от други автори, в които според научните изследвания теоретичните му схващания са представени достоверно и са съобщени някакви данни за тях. Сред съчиненията на Константин-Кирил най-голямо значение имат *Написание за правата вяра*, чийто текст, написан като извлечение от съчинението на константинополския патриарх *Никифор I* (806–815) „Апологетик“, представя и възгледите, към които се е придържал слав. първоучител; *Херсонската легенда*, за която се приема, че отразява две от Кириловите творби, посветени на намирането на мощите на св. Климент Римски по време на Хазарската мисия; *преводите на Константин-Кирил Философ*, които са важен извор за установената от него философска терминология.

Първостепенно значение сред произведенията на други автори заема ЖК, което е най-богатият по съдържание източник на данни, а понякога се смята и за най-важния. Приема се, че то отразява вярно сведения за образованието му, за даденото от него определение на философията, за диспутите му с патриарх *Йоан VII* Граматик, със сарацините и юдеите. От особено значение е специалното определение на философията, съобщено в гл. 4: Божиимъ и человѣчимъ вештьмъ разоумъ, колико можетъ человѣкъ приближити са Богъ, и како дѣтелыж оуунтъ человѣка по образоу и по подобью быти сътворышоумоу и („познаване на божиите и човешките неща, което учи доколко човек може да се приближи към Бога и как чрез дела да стане образ и подобие на онзи, който го е създал“). Важни извори са също две съчинения на *Анастасий Библиотекар*: предговорът към неговия превод на лат. език на решенията на Четвъртия константинополски (Осмия вселенски) събор (869), в който са представени възраженията на Константин към *Фотий* по повод учението на патриарха за двете души у човека (едната грешна, а другата – не), и писмото му до имп. Карл II Плешиви от 23 март 875, с което той изпраща до западнофранкския владетел лат. превод на съчиненията на Псевдо-Дионисий Ареопагит, направен от Йоан Скот Ериугена, и съобщава, че Константин е знаел наизуст тези съчинения и ги е смятал за най-доброто оръжие в борбата с ересите. За голямата ерудиция на Константин в областта на християнската философска литература и на древногрц. философски традиции свидетелства *Пространното житие на Климент Охридски*, смятано за дело на архиепископ Теофилакт Охридски (гл. 2: Κύριλλος, ὁ πολὺς μὲν τὴν ἔξω φιλοσοφίαν, πλείων δὲ τὴν ἔσω, καὶ τῆς τῶν ὄντων ὄντως φύσεως ἐπιγνώμων, μᾶλλον τοῦ ἑνὸς ὄντος, ᾧ τὰ πάντα ἐκ μὴ φαινομένων τὸ εἶναι ἔλαβον) („Кирил, който бил велик в езическата философия, а още по-велик в християнската, и познавал природата на съществуващите

неща, а още повече единия съществуващ, от когото всичко е получило съществуването си от невидимото").

От определението на философията в гл. 4 на ЖК повечето изследователи заключават, че според слав. просветител предмет на философията са познанието на света (гносеологията и логиката), основните принципи на света (онтологията) и етиката (човешките неща, нравственият живот и поведението на хората). Анализът на изворите за това определение показва, че във философската книжнина до IX в. не съществува нито един текст, който буквално съвпада с Константиновия, но то носи отпечатъка както на схващания, появили се далеч преди неговото време, така и на собствените му предпочитания. От изворите личи, че са налице многобройни паралели с първата част от определението в предходната философска литература, но за следващия текст липсват точни съответствия и възможните източници се покриват с Кириловото определение твърде приблизително. Ето защо може да се смята за установено, че първата част от определението не е дело на Константин-Кирил, че следващата част изразява разбирания на слав. първоучител, които носят личен отпечатък, а дефиницията в цялост е творчески съставена.

Буквалните съвпадения с първата част на определението на философията, открити от Шевченко (1956), дават основания за непосредствени негови източници да се смятат две произведения. Първото е съчинението на елинизиралия арменец Давид Анахт, познат и като Давид Непобедими и Давид Нергинаци (ок. 475 – първата половина на VI в.), изтъкнат неоплатоник от александрийската школа, „Увод във философията" (Τὰ προλεγομένα τῆς φιλοσοφίας) или според названието в арменската версия – „Определенията на философията", използвано като учебно пособие по висша философия във Византия, извънредно популярно през Средновековието и оказало влияние върху видни представители на виз., арабската и арменската философска мисъл. В него се чете: φιλοσοφία ἐστὶ... γνῶσις θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων... ὁμοίωσις θεῷ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ („философията е ... познание на божиите и човешките неща... уподобяване на Бога, доколкото е възможно на човека"); οὕτως οὖν καὶ τὴν φιλοσοφίαν ὁριζόμεθα ἀπὸ μὲν τοῦ ὑποκειμένου, ὡς ὅταν εἴπωμεν φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἀπὸ δὲ τοῦ τέλους φιλοσοφία ἐστὶν ὁμοίωσις θεῷ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ, ἀπὸ τοῦ συναμφοτέρου δὲ, ὡς ὅταν εἴπωμεν φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων ὁμοίωσις θεῷ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ („определяйки философията според предмета, ние казваме, че философията е познание на божиите и човешките неща, а според целта философията е уподобяване на Бога, доколкото е възможно на човека, а според двете – казваме, че философията е познание на божиите и човешките неща и уподобяване на Бога, доколкото е възможно на човека"). Вторият източник е творбата на Йоан Дамаскин „Диалектика", в която шестте определения на философията са изцяло заимствани от Давид, а второто и четвъртото от тях могат да се причислят към изворите на текста в ЖК: φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων („философията е познание на божиите и човешките неща"), φιλοσοφία αὐτίς ἐστὶν ὁμοιοῦσται θεῷ ὁμοιούμεθα δὲ θεῷ κατὰ τὸ δυνατὸν („философията е и уподобяване на Бога; ние се уподобяваме на Бога, доколкото е възможно").

Днес не е установено с кой от двата труда е свързано непосредствено Кириловото определение на философията. Анализът на „Увод във философията" от

Давид Анахт обаче дава възможност да се посочат не само текстови паралели, а и някои особености на определението на философията в ЖК, които са останали извън вниманието на учените: голямото теоретично значение, което той е придавал на философията (от шестте дефиниции, две от които Давид отнася към теоретичната част на философията, две – към практическата, една – и към двете части, и една, която изразява господстващото положение на философията, Кирил избира една от теоретичния дял и една, причислена и към двата дяла); Кириловото определение напълно се покрива с разбирането на Давид Анахт за това, що е определение, и отговаря на условията, които според Давид трябва да удовлетворява всяко определение, като спазва дори изискванията за съвършено определение (в гл. 5 и 6 на грц. текст на творбата на Давид подробно е обяснено що е определение, как трябва да бъдат формулирани определенията, кои определения могат да се смятат за съвършени, като за пример се използват и двете определения, в които се открива най-голяма близост с текста от ЖК; единственият античен философ, с чието определение на философията Кириловата дефиниция няма нищо общо, е Аристотел (Давид изрично отбелязва, че първото, второто и шестото определение са установени от Питагор, според свидетелството на питагореца Никомах, II в.; третото и четвъртото – от Платон в диалозите „Федон" и „Теетет", а петото – от Аристотел).

По отношение на същността на Кириловата дефиниция на философията най-широко разпространено в науката е мнението, че тя съдържа стоически („познаване на божиите и човешките неща"), платонически („доколко човек може да се приближи към Бога") и християнски („чрез дела да стане образ и подобие на онзи, който го е създал") елементи (за пръв път това мнение е формулирано от Фр. Гнидовец, 1942). Безспорно е, че в определението на философията се преплитат схващания на виз. богослови и философи, които от своя страна могат да се разглеждат „като отражение и на древногръцки философски концепции, идващи от платонизма и школата на стоиците, но пречупени през наследството и интерпретацията на неоплатонизма" (Бъчваров, 1980, с. 71).

Константиновите схващания за същността на света, за общата картина на мирозданието и мястото на човека в нея отразяват възгледите на съвременното му богословие (в изворите са приведени негови изявления за Бога, за Св. Троица, ангелите и човека и др.). Определяйки, че Константин решава основния въпрос на философията в онтологически аспект от гледната точка на обективния идеализъм, някои учени отбелязват, че неговите схващания по отношение на онтологическото значение на общите идеи (т. нар. универсалии), един основен въпрос за западноевроп. схоластика в края на XI – началото на XII в., могат да се определят като близки до умерения номинализъм (т. нар. концептуализъм), според който универсалиите съществуват във вещите (universalia in rem) (Велчев, Пейчев, Вайсилов). Посочва се също, че той допуска идеята за развитие както на природата, така и на обществото, че не са му чужди известни догадки за взаимна връзка и обусловеност на явленията, за съществуването на противоположности и единство между тях (А. Бъков, Вайсилов, Велчев, Панчовски).

При изследването на гносеологическите схващания на Константин-Кирил досега е установено, че той дава положителен отговор на въпроса за познанието, обяснявайки взаимоотношенията между абсолютното и относителното в познанието, отдава решаващо значение на разума за разкриването на истината в познавателния процес и смята ролята на чувствата в процеса на познанието за

вредна, изтъква голямата стойност на словото и изображението в познавателната дейност на човека (Бъиков, Вайсилов, Велчев).

Много малко е направено за изясняването на възгледите на Константин-Кирил в областта на логиката. Отбелязва се, че създателят на слав. писменост използва както дедукцията, така и индукцията, служи си с добре построени силогизми и привежда доказателства (с догматически характер и основани на факти от действителността) в подкрепа на всяко свое твърдение (Велчев). Посочва се, че в диспутите си Константин изобличава логическите грешки на своите противници (напр. погрешното прилагане на изводите от един род явления в сферата на качествено различна действителност – т. нар. екстраполация) и че за него основна цел на „диалектиката" е доказването и утвърждаването на истината, при което мисълта се движи от нисшите към висшите понятия (А. Хубанчев).

В етическите възгледи на Константин се отдава основно значение на принципа за активно действие, активна любов към човека, насочена към неговото издигане. Смята се, че категорията „дейност, дело" лежи в основата на цялостната му философска концепция. Доказва се, че „идеалът на Константин-Кирил Философ за съвършения в нравствено отношение човек е изграден върху две изисквания: абсолютното овладяване на всички науки и изкуства и пълното, безусловно отдаване на Бога съобразно предписанията на „правата вяра" (Сл. Славов, 1981, с. 103). В Константиновите етически възгледи изследователите подчертават идеята за равенството на всички народи, която играе важна роля при осъществяването на главния принос на солунските братя в развитието на европ. цивилизация – създаването на слав. писменост.

Слабо са разработени въпросите, свързани с естетическите схващания на Константин-Кирил. Споменава се, че той „предава на своите ученици и последователи и една ясна система от възгледи за красотата и изкуството, съгласувани с ортодоксалната догматика" (Кр. *Станчев*, 1983, с. 201), но в тази система досега е разкрит единствено Кириловият възглед за образното въвеждане към трансцендентните първообрази чрез техните материални, зрими форми, отразен в изявленията му относно иконопочитанието (Станчев). Предполага се, че от Константиновите възгледи за съотношението между изображението и изобразяваното произтичат принципите, чието спазване довежда слав. първоучител до създаването на фонологично писмо, добре отразяващо особеностите на старобълг. език (И. *Том*).

Не са били досега предмет на специално изследване възгледите на Константин относно закономерностите, механизмите и фактите на психическия живот на човека. Само мимоходом е обърнато внимание върху представите му за взаимната зависимост между душевно и телесно, проявяваща се както във влиянието на телесното състояние върху душевното преживяване, така и в обратното въздействие на психическото състояние върху физическото, за връзката между възприятията, емоциите, волята и външния свят (Велчев).

В науката са изразени много мнения по въпроса, как са се изградили философските концепции на слав. първоучител. Търсят се, от една страна, философските школи, автори и съчинения, които са могли да окажат влияние върху изграждането на Константиновия мироглед, а от друга, възможни съответствия във виз. книжнина на негови философски схващания, като много рядко се откриват конкретни сходства и влияния, а най-често се изхожда от преки указания на изворите и от най-общи впечатления от представените в тях възгледи на Кирил. Според някои учени те са оформени под непосредственото влияние на *Лъв*

Математик (края на VIII или началото на IX в. – ок. 869–870) и особено – на патриарх Фотий (858–867, 877–886) (Вайсилов, Велчев, Събев, Бъчваров, Пейчев, Тот). Отбелязва се обаче и наличието на противоречия между Константин и Фотий по философски въпроси (П. А. *Лавровски*, Станчев), от които се достига до извода, че слав. просветител не е бил привърженик на Фотий (В. Грюмел) и дори че между двамата не е съществувала никаква близост (Гривец). Някои изследователи твърдят, че Константин не е бил ученик нито на Лъв, нито на Фотий (П. Льомерл). Широко разпространено е схващането за решаващото значение на *Григорий Богослов* при изграждането на Константиновите теоретични възгледи (най-пълно то е обосновано от Гривец и Гнидовец); мнозина подчертават специално голямото значение на Псевдо-Дионисий Ареопагит за идейното формиране на Константин-Кирил, а някои достигат до мисълта за доминиращата роля на влиянието на този представител на късната патристика (връзката между философските възгледи на Константин и на Псевдо-Дионисий е забелязана за пръв път от Гривец). Мотивират се също твърденията за въздействието на творчеството на Йоан Дамаскин (за пръв път от Николски), за основното влияние на библейските книги (най-подробно от Гривец и Ст. Кос) и др. Отбелязва се изрично и фактът, че Кириловите теоретични схващания имат индивидуален облик (Гривец).

Не е решен еднозначно и въпросът, към кой етап от историята на философията принадлежат теоретичните схващания на Константин и по-конкретно – към коя философска школа може да бъде причислен. Изказвани са мнения, че той е представител на схоластиката (Пейчев), на платоническо-неоплатоническите тенденции (Станчев), на „еклектическата школа на онова време" (Хр. *Кодов*) и др.

Константиновите философски възгледи са част от традициите на виз. философия през IX в., когато няма нито един оригинален мислител (последният виден виз. философ до тази епоха е Йоан Дамаскин). Философската проблематика, разглеждана от Константин-Кирил, по необходимост е била свързана с нуждите на едно новоприобщаващо се към християнството общество, което е трябвало в кратки срокове да достигне равнището на тогавашната европ. философска мисъл, и този факт дава отражение както върху подбора на разработваните от слав. първоучител философски въпроси, така и върху характера на изразяваните от него теоретични възгледи. С него може да се обясни вниманието му към проблеми, характерни за различни етапи от развитието на виз. философска мисъл, и решаването им в зависимост от отговорите, давани на тези въпроси през различни периоди от историята на философията. Затова у Константин-Кирил съжителстват големият интерес към въпроса за Бога като висша субстанция, първопричина на света, и за неговата същност – въпрос, твърде разискван от представителите на апологетиката (II–III в.) и по времето на разцвета на патристиката и на християнския неоплатонизъм (IV–VI в.), и изключителното внимание към въпросите на иконопочитанието, характерни за епохата на слав. първоучител и за заключителния етап на патристиката изобщо, особено за нейния систематизатор Йоан Дамаскин, чиито трудове са равносметка на вековното развитие на патристиката и същевременно поставят основите на следващия етап от историята на философията – схоластиката. Един от основните принципи на Константин-Кирил – за активността на субекта, заема важно място във философската система на апологетите: като се разграничават от античния тип философи, стоящи над живота и съзерцаващи го отстрани, апо-

логетите разбират своята философия като философия на делото, на конкретната, практическата организация на „правилния" живот на обществото от позициите на субекти, намиращи се вътре в жизнените ситуации и действащи активно за постигането на знание и висше съвършенство. Тези белези на Константин-Кириловите възгледи дават основание да се смята, че те представляват синкретична система, която съчетава черти от различни етапи и школи на виз. философия и е оформена вследствие на голямата стадиална разлика в развитието на виз. и слав. философия по времето на Константин-Кирил.

Във всички научни изследвания се дава висока оценка на значението на Ф. в. К.-К. Ф. То се определя както от факта, че той е първият слав. и бълг. философ, така и от други обстоятелства: неговите схващания стават основа за развитието на философската мисъл в православните слав. страни, създадената от него терминология се възприема във всички философски съчинения, появили се по-късно в старобълг. и в старата слав. книжнина. Кириловите трудове поставят основите и на историко-философските традиции в Б-я, а цялостната му дейност в тази област дава основания той да бъде смятан за основоположник на бълг. философска култура изобщо. Константин-Кирил има свое място и в историята на виз. философия.

Лит.: Добровский И. Кирилл и Мефодий, славянские первоучители. М., 1825, с. 45–47; Сухомлинов М. И. О псевдонимах в древнерусской словесности. – ИИАН по РЯС, 4, 1855, 3, с. 117–159 (същото в: Сухомлинов М. И. Исследования по древней русской литературе. СПб., 1908 (СОРЯС, 85, 1), с. 441–493); Лавровский П. Кирилл и Мефодий как православные проповедники у западных славян, в связи с современной им историей церковных несогласий между востоком и западом. Харьков, 1863, с. 201–210; Ковальский И. О притчах св. Кирилла. – Русский архив, 1864, 5, с. 434–446; Соболевский С. Притчи святого Кирилла-Философа, учителя славянского. – Русский архив, 1864, 2, с. 172–177; Лавровский П. Действительно ли св. Кирилл солунский автор латинских апологов (притчей)? – ЖМНП, 139, 1868, с. 297–307; Платонов И. Исследование об апологах или притчах св. Кирилла – ЖМНП, 139, 1868, с. 378–404; Малышевский И. Святые Кирилл и Мефодий, первоучители славянские. Киев, 1886, с. 17, 165–167; Петухов Е. В. К вопросу о Кириллах-авторах в древней русской литературе. – СОРЯС, 42, 1887, 3, с. 1–33; Безобразова М. В. Изречения св. Кирилла. – ИОРЯС, 3, 1898, 4, с. 1072–1079; Sobolevskij A. Kyrills Sprüche (Притчи). – ASPh, 31, 1910, p. 443–447; Grivec F. Pravovernost sv. Cirila in Metoda. – Bogoslovni vestnik, 1, 1921, p. 1–43; Grivec F. Viri Ciril-Metodove teologije. – Slavia, 2, 1923–1924, p. 44–60; Ильинский Г. „Написание о правой вѣрѣ" Константина Философа. – В: Сборник в чест на Васил Н. Златарски. С., 1925, с. 63–89; Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 11, 184–187, 244; Никольский Н. К. К вопросу о сочинениях, приписываемых Кириллу Философу. – ИОРЯС, 1, 1928, 2, с. 421–422; Grumel V. Le „Napisanie o pravěj věrě" de Constantin le Philosophe. – Échos d'Orient, 28, 1929, p. 283–293; Лавров П. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930, с. 1–66, 148–153, 175–180; Дюлгеров Д. В. Рим и св. братя Кирил и Методий. – ГСУбф, 11, 1933–1934, с. 26–29, 32–41; Трифонов Ю. Две съчинения на Константина Философа (св. Кирила) за мощите на св. Климента Римски. – СпБАН, 48, 1934, с. 192–206; Grivec F. Iz teologije sv. Cirila in Metoda. – Bogoslovni vestnik, 14, 1934, p. 181–189; Grumel V. Byzance et Photius dans les légendes slavonnes des saints Cyrille et Méthode. – Échos d'Orient, 33, 1934, p. 343–353; Трифонов Ю. Съчинението на Константина Философа (Св. Кирила) „Написание w правѣи вѣрѣ". – СпБАН, 52, 1935, с. 1–85; Grivec F. Iz teologije sv. Cirila Solunskega. – Bogoslovni vestnik, 15, 1935, p. 211–216; Георгиев Е. Произведенията, приписвани на св. Кирила. С., 1939, с. 20–39; Grivec F. Vitae Constantini et Methodii. 3. De theologia ss. Cyrilli et Methodii. Relatio ss. Cyrilli et Methodii – AAV, 17, 1941, p. 202; Gnidovec F. Vpliv sv. Gregorija Nazianškega na sv. Cirila in Metodija ter na njini Zitii. Ljubljana, 1942, p. 7–39; Kos S. De auctore expositionis verae fidei S. Constantino Cyrillo adscriptae (Napisanie o pravej věrě). Dissertatio ad lauream in Facultate Theologica Pontificae Universitatis Gregorianae. Ljubljana, 1942, 223 p.; Vašica J. Slovo na prenesenie moštem preslavnago Klimenta neboli Legenda Chersonska. – AAV, 19, 1948, 1–2, p. 73–80; Grivec F. De ss. Cyrilli et Methodii amicitia dubia cum Photio. – OChP, 17, 1951, p. 192–203; Събев Т. Богословието на светите братя Кирил и Методий. – ДК, 34, 1954, 5, с. 26–32; Георгиев Е. Кирил и Методий, основоположници на славян-

ските литератури. С., 1956, с. 221–238; Ševčenko I. The Definition of Philosophy in the *Life of Saint Constantine*. – In: For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of His Sixtieth Birthday, 11 October 1956. The Hague, 1956, p. 449–457; Grivec F. Constantinus Philosophus – amicus Photii. – OChP, 23, 1957, p. 415–422; Grivec F. Konstantin-Cyrills Freundschaft mit Photios. – Südost-Forschungen, 17, 1957, p. 46–51; ЛИБИ, 2. С., 1960, с. 195–196, 207–208; Grivec F. Konstantin und Method, Lehrer der Slaven. Wiesbaden, 1960, p. 28–29, 233–239; Grivec F., F. Tomšić. Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. Zagreb, 1960 (Radovi Staroslavenskog instituta, 4), p. 174–175, 242; Grivec F. Vprašanja o Konstantinu in Metodu. – Slovo, 11–12, 1962, p. 139–140; Novak J. Theologie moravsko-panonských životu Konstantina a Methode. – Náboženská revue, 1963, 1–2, p. 73–79; Perko F. Filozofija in theologija sv. Cirila in Methoda. Ljubljana, 1963, 213 p.; Grivec F. Erlebnisse und Forschungsergebnisse. – Cyrillo-Methodiana, p. 156–158; Vodopivec G. La teologia e la spiritualità dei ss. Cirillo e Metodio. – In: Cirillo e Metodio i santi apostoli degli slavi. Roma, 1964, p. 103–133; Weiher E. Studien zur philosophischen Terminologie des Kirchenslavischen. – WSl, 9, 1964, p. 147–175; Die Korsuner Legende von der Überführung der Reliquien des hl. Clemens. Hrsg. J. Vašica. München, 1965 (Slavische Propyläen, 8), 81 p.; Бънков А. Развитие на философската мисъл в България. С., 1966, с. 19–24; Милев А. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 71; Vašica J. Literární památky epochy velkomoravské 863–885. Praha, 1966, p. 185; Ἀναστασίου Ἰ. Ε. Ἡ κατάστασις τῆς παιδείας εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Θ΄ αἰῶνος. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίου τόμος ἑόρτιος 1, p. 29–77; Събев Т. Влияние на св. Григорий Назиански върху св. Кирил славянобългарски. – ГДА, 18 (44), 1968–1969, с. 255–279; Вайсилов В. Константин-Кирил Философ. – Философска мисъл, 25, 1969, 4, с. 48–54; Георгиев Е. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянска писменост. С., 1969, с. 253–267, 268–277; Пейчев Б. Българската философска мисъл през средновековието. – Политическа просвета, 4, 1969, 5, с. 75–83; Пейчев Б. Кириловото определение на философията. – ККФ 1, с. 69–74; Серафим, архим. Св. Кириловото съчинение „Написание о правѣи вѣрѣ" и св. Три светители. – ДК, 48, 1969, 1–2, с. 23–34; Tkadlčík V. Das Napisanije o pravěj věrě, seine ursprüngliche Fassung und sein Autor. – In: Konstantin-Cyrill aus Thessalonike. Würzburg, 1969, p. 185–209; Weiher E. Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung. Wiesbaden, 1969, p. 21, 23; Георгиев Е. Философско-богословските възгледи на Кирил и Методий. – В: История на философската мисъл в България. 1. С., 1970, с. 30–37; Трифуновић Ђ. Константинова (Ћирилова) књижевна дела у светлости неких Фотијевих књижевноестетичких погледа. – В: Кирил Солунски. 1. Сконје, 1970, с. 249–259; Dvornik F. Byzantské misie u slovanů. Praha, 1970, p. 78–79; Величев В. Делото на славянския просветител Константин-Кирил Философ в историята на културата. – ККФ 2, с. 215–250; Иванова-Константинова Кл. За началото на славянската писменост. Цикъл сведения в средновековната руска книжнина. – ЛМ, 15, 1971, 1, с. 108–110; Anastasiou I. L'éducation de Saint Constantin-Cyrille le Philosophe. – ККФ 2, с. 79–90; Lacko M. Sv. Cyril a Metod. 3 изд. Rim, 1971, p. 24–25, 27–30; Lemerle P. Le premier humanisme byzantine. Paris, 1971, p. 160–167; Пейчев Б. Кирилово определение на философията. – В: Делото на Константин-Кирил Философ. С., 1972, с. 268–274; Die Pannonischen Legenden. Das Leben der Slavenapostel Kyrill und Method. Aus dem Altslavischen übertragen und herausgegeben von N. Randow. Berlin, 1972, p. 68–69 (2 изд. 1977); Аревшатян С. С. Формирование философской науки в древней Армении (V–VI вв.). Ереван, 1973, с. 269–323; Бъчваров М. Българската философска мисъл през Средновековието и Възраждането. – В: Антология на българската философска мисъл. 1. С., 1973, с. 14–15; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подг. за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 52–55, 60–119, 122, 144; Одиннадцать веков болгарской философской мысли. С., 1973, с. 12–27; Пейчев Б. О философии (За философията) – текст от XVII век. – Философска мисъл, 31, 1975, 6, с. 111; The Vita of Constantine and the Vita of Methodius. Translated with commentaries by M. Kantor and R. S. White. Introduction by A. Dostal. Ann Arbor, 1976 (Michigan Slavic Materials, 13), p. 9; Хубанчев А. Диалектиката на св. Константин Кирил – Философ. – ДК, 58, 1978, 1, с. 26–30; Peitchev B. The First Definition of Philosophy in Slav. – Studia Mediewistyczne, 19, 1978, 2, p. 39–48; Станчев Кр. О философско-эстетических взглядах Константина-Кирилла Философа. – Palaeobulgarica, 3, 1979, 2, p. 7–11; Аревшатян С. С. Давид Непобедимый. М., 1980, с. 17, 40; Бичваров М. Д. Конетантин-Кирил Філософ і філософська думка Київської Русі. – Філософська думка, 1980, 3, с. 87–93; Бъчваров М. Константин Философ – Кирил и българската философска култура. – Проблеми на културата, 3, 1980, 6, с. 67–74; Давид Анахт. Сочинения. М., 1980, с. 5–100; Кочев Н. Ц. Философската мисъл във Византия IX–XII в. С., 1981, с. 70–71; Куев К. Иван-Александровият сборник от 1348 г. С., 1981, с. 141–148; Пейчев Б. Константин-Кирил – основател на българските философски традиции през средновековието. – Философска мисъл, 37, 1981, 4, с. 30–42; Сказания о начале славянской письменности. М., 1981, с. 73, 109–110; Славов

Сл. Етични аспекти във философско-богословската концепция на Константин-Кирил Философ. – Проблеми на културата, 4, 1981, 1, с. 100–111; Тот И. Константин-Кирил като философ. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 4, p. 33–35; Кочев Н. Към въпроса за характера на Константин-Кираловото определение за философията. – Проблеми на културата, 5, 1982, 2, с. 69–84; Трендафилов Хр. Кириловото определение на философията – кратка и пространна редакция. – ЕЛ, 37, 1982, 1, с. 49–53; Dimitrov M. B. The Philosophical Conception of Constantine-Cyril the Philosopher. – In: Actas del V Congreso international de filosofia medieval. 1. Madrid, 1982, p. 535–540; Станчев Кр. Константин-Кирил Философ и формирането на естетическите възгледи в средновековна България. – ККФ 4, с. 195–203; Тот И. Х. Константин-Кирилл – ученый. – StS, 29, 1983, p. 3–31; Мечев К. „Мъдри мисли", свързани с името на Константин-Кирил Философ. – В: Кирило-Методиевски студии. 1. С., 1984, с. 140–145; Философия Давида Непобедимого. М., 1984, 272 с.; Кочев Н. Към въпроса за житието на Константин Философ – св. Кирил като историко-философски извор. – Известия на Българската патриаршия, Църковно-историческия и архивен институт, Централния църковен историко-археологически музей, 3, 1985, с. 30–43; Панчовски Ив. Философски и богословски концепции на св. Константин-Кирил Философ. – Известия на Българската патриаршия, Църковно-историческия и архивен институт, Централния църковен историко-археологически музей, 3, 1985, с. 44–108; Петканова Д. „Премъдростите" на Кирил Философ. – Старобългарска литература, 19, 1986, с. 107–114; Славов Сл. Нравствената проблема в българската философска мисъл. Средновековие и Възраждане. С., 1986, с. 23–38; Юрченко А. И. К проблеме идентификации „Написания о правой вере". – В: Балто-славянские исследования 1985. М., 1987, с. 221–232; Николова Св. Проблемът за философските възгледи на Константин-Кирил. – В: Кирило-Методиевски студии. 5. С., 1988, с. 17–48; Кочев Н. Еретичните учения в ареала на византийската ортодоксия през VIII–IX век и появата на защитни текстове на църковната вероизповед („Написание за правата вяра" от Константин Философ – св. Кирил). – В: Хиляда и осемдесет години от смъртта на св. Наум Охридски. С., 1993, с. 78–87; Илиевски П. Хр. Константин-Кирил „Философ" – ортодоксен теолог. – Прилози, Македонска академија на науките и уметностите. Одделение за лингвистика и литературна наука, 19, 1994, 1–2, с. 77–103 (същото в: Илиевски П. Хр. Светила незаоди. Словенските првоучители и нивните ученици. Студии. Скопје, 1999, с. 96–123); Tóth I. H. Constantine and Patriarch Photius. – Acta Universitatis Szegediensis Attila Jószef nominatae. Opuscula byzantina, 9, 1994, p. 33–40; Панчовски Ив. Философски и богословски концепции на св. Константин-Кирил Философ. – ГСУбф, н. с., 2, 1995, с. 227–299; Славов Сл. Антропологически идеи на Константин-Кирил Философ (826–869). – Философия, 1996, 2, с. 45–52; Tóth I. Saint Cyril (Constantin) on the Importance of Icons. – In: East and West. Szeged, 1996, p. 156–158; Славов Сл. Философско-исторически идеи в средновековната българска духовна култура. – СпБАН, 110, 1997, 1, с. 14–22; Коев Т. Написани о правой вере на св. Константин-Кирил Философ (Богословско-догматически анализ на части от текста). – Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий". Годишник на Православния богословски факултет, 2, 1992–1993 (1998), с. 53–97; Тот И. Светите братя Константин-Кирил и Методий. С., 2002, с. 91–119.

Светлина Николова

ФЛОРИ́НСКИ, Тимофей Дмитриевич (Флоринский, Т. Д.) (28.X/9.XI.1854 – 1919) – руски славист. Роден в Санкт Петербург в семейство на свещеник, магистър на Санктпетербургската духовна академия. Завършва Историко-филологическия фак. на Петербургския унив. (1876). Преподавател по история във Висшите женски курсове (1880–1881). Защитава магистърска дисертация „Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в." (издадена през 1882) и докторска дисертация „Памятники законодательной деятельности Душана, царя сербов и греков" (издадена през 1888). Доц. (1882) и проф. (1888) в Киевския унив.; декан на неговия Историко-филологически фак. Член-кор. на Руската АН, Кралската сръбска АН и на Югославянската академия на науките и изкуствата. Умира в Киев.

Ф. се формира под влиянието на В. И. *Ламански* и В. Г. Василевски като славист с широк профил, чиито проучвания имат подчертано извороведска насоченост. Интересите му обхващат проблеми на славяно-виз. отношения, анализа и издаването на документални източници за законодателството, юридически паметници, историографски и археографски свидетелства от манастирите

на п-в *Атон*. Важно значение има трудът му „Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастиянова“ (1880), в който са публикувани голяма част от южнослав. и грц. документи, съхранявани в атонските манастири; изследването съдържа ценни археографски сведения за ръкописи, опазени в Света гора. В магистърската дисертация на Ф. се разглеждат обстойно сложните политически борби през втората половина на XIV в. в контекста на виз.-южнослав. отношения. Изследването не е загубило значението си и днес като характеристика на Сръбското царство през този период. В студията „Политическая и культурная борба на греческом Востоке в первой половины XIV в.“ (1883) Ф. продължава проучването си на историята и културата на Сръбското царство, завършек на което е докторската му дисертация. Новите акценти в дисертационния труд се отнасят не само до характеристиката на управлението на Стефан Душан (сръбски крал – 1331–1345, и цар – 1345–1355), основана на непубликувани и непроучени дотогава документални източници: хрисовули, юридически сборници и др., но и до методиката на изследването като цяло. Принципно важен е изводът, че Законникът на Душан (1349) е свързан, от една страна, с виз. паметници, преведени в Сърбия през XIV в. (Синтагмата на Матей Властар и Законника на цар Юстиниан), а от друга – с формулите и юридическите казуси, съдържащи се в дарствените грамоти, които общо представляват единен юридически свод. Приносен характер има „История сербо-хорватской литературы“ (1909), в която за пръв път Ф. прави професионален анализ на формирането и развитието на сръбската и на хърватската писменост и книжнина.

Ф. публикува учебно пособие по слав. езикознание („Лекции по славянскому языкознанию“, 1895–1897), което в продължение на няколко десетилетия оста-

Тимофей Флорински

ва основно помагало по сравнителна граматика на слав. езици. Той е автор на курс по история на слав. филология („Славяноведение“, 1911), в който са изложени най-съществените моменти от началото и развоя на интереса към слав. културно наследство. Специално място е отделено на дейността на Константин-Кирил и Методий и на нейната съдба според известните по времето на Ф. данни. Негови очерци са посветени на Фр. *Рачки* (1895) и на Фр. *Миклошич* (1891). Като редактор (от 1884) на поредицата „Славянский ежегодник“ на Киевското слав. д-во Ф. печата в него редица обзори с популяризаторски характер („Западные славяне в начале и конце XIX столетия“, 1895; „Зарубежная Русь и ее горькая доля“, 1900; „Славянское племя“, 1907, и др.), които (както и многобройни негови публицистични прояви) имат ярко изразена панславистична насоченост.

В областта на кирилометодиевистиката Ф. е автор на няколко публикации върху взаимоотношението между *кирилица* и *глаголица*, преобладаващата част от които са рецензии. Анализирайки новооткрития по това време *Самуилов*

надпис от 993 („К вопросу о древности и взаимных отношениях кириллицы и глаголицы", 1900), той прави опит за реконструкция на липсващите части от текста и характеризира начертанията на буквите. Въз основа на съпоставка с глаголически паметници Ф. защитава гледището, че кирилицата е почти толкова ранна, колкото и глаголицата. Същата хипотеза обосновава в статията си „Несколько замечаний о надписи царя Самуила" (1899) и в рецензиите си върху монографии на В. *Ягич*, А. И. *Соболевски* и др. В студията „Новое открытие в области глаголицы и вопрос о произхождении славянского миссала" (1890), написана по повод изследването на Ягич „Glagolitica. Wurdigung neuentdeckter Fragmente" (1890), Ф. се присъединява към привържениците на становището, че глаголицата е била създадена като мисионерска азбука, а кирилицата е възникнала по истор. път от грц. писмо. Възгледите си за формирането на слав. писмо и неговата бълг. диалектна основа той излага в рецензията си (1899) за „Domov slovanskej cirkevnej reči a mad'arské zanjatie vlasti" от П. Крижко. Ф. отразява всички по-значителни издания на най-старите слав. паметници и основополагащите трудове с по-общ характер: книгите на Ягич „Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache" (1900, рецензия от 1901), „Глаголическое письмо" (1911, рецензия от 1913), студията на Ягич „Einige Streitfragen. 5. Welcher von den slavischen Schriften soll die Priorität zuerkannt werden" (1901, рецензия от 1901) и др.; трудовете по слав. палеография на Соболевски и Е. Ф. *Карски* (рецензия от 1902); изданията на *Хилендарските листове* от С. М. *Кулбакин* (рецензия от 1900), на *Супрасълския сборник* от С. Н. *Северянов* (рецензия от 1905), на *Листовете на Ундолски*, изследвани и издадени от Карски (рецензия от 1905) и др. Ф. проявява интерес и към въпроса за мисията на Кирил и Методий сред западните славяни и хипотезата за моравски произход на част от преводните текстове (рецензия от 1901 на студията на Соболевски „Церковнославянские тексты моравского произхождения", 1900, и др.), както и към паметниците с хърватски и босненски произход, написани с глаголица (рецензия от 1892 за книгата „Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis. Auctoritate et impressis regiminis publici Bosniae et Herzegovinae", 1891; за изданието на Сенския глаголически мисал от Фр. *Пастърнек*, и др.). Свои наблюдения върху босненската книжовна традиция и по-специално върху грамотите той споделя в студията „Глаголический миссал Хервои, воеводы Боснийского и герцога Сплитского" (1892). Ф. рецензира и трудове на Й. *Иванов*, Г. *Балашчев* и К. *Иречек*, свързани с историята на Б-я и старобълг. писмени паметници. Специално привлича вниманието му въпросът за етническата принадлежност на македонските славяни („К вопросу о народности македонских славян", 1906; „Новая этнографическая карта Южной Македонии", 1914, и др.), решен от него категорично в полза на становището, че населението в този регион има бълг. произход. Ф. прави анализ и на някои старобълг. преводни юридически паметници, като на *Законъ соудный людьмъ* посвещава специално изследване (1904). В него отстоява мнението, че паметникът не представлява буквален превод на титул XVII от виз. Еклога, а слав. компилация, която възхожда към най-ранната епоха на старобълг. книжнина, и го характеризира като ценен извор за историята на Първото бълг. царство.

Съч.: Вступительная лекция по славяноведению. – Университетские известия, 22, 1882, 4, с. 63–99; Св. Кирилл и Мефодий, просветители славян, 6 апр. 1885. – Кіевлянин, 21, № 78, 9 апреля 1885, с. 2; Мефодиевский юбилейный сборник, изданный Имп. Варшавском университетом к 6 апр. 1885 г. под ред. А. Будиловича. Варшава, 1885 (рец.) – ЖМНП, 240, 1885, с. 325–343; Новые книги по славяноведению. 1. Капитальный труд о

Болгарии. – Университетские известия, 29, 1889, 1, с. 15–40; Новое открытие в области глаголицы и вопрос о происхождении славянского миссала. – Университетские известия, 30, 1890, 11, с. 153–168; Капитальный сербский труд по систематической обработке канонического права православной церкви [Н. Милаш. Православно црквено право. Задар, 1890]. – Университетские известия, 31, 1891, 7, с. 40–41; Памяти Миклошича. – Университетские известия, 31, 1891, 4, с. 1–14; Глаголический миссал Хервои, воеводы Боснийского и герцога Сплитского. – Университетские известия, 32, 1892, 1, с. 1–16; V. Jagić, L. Thallóczy, F. Wickoff. Missale glagoliticum Hervoiae ducis Spalatensis. Auctoritate et impressis regiminis publici Bosniae et Herzegovinae. Vindobonae, 1891 (рец.). – Университетские известия, 32, 1892, 1, с. 1–16; Новейшие труды по изучению южнославянской старины и народности. – Университетские известия, 34, 1894, 12, с. 393–441; Лекции по славянскому языкознанию. Болгарский язык. – Университетские известия, 34, 1894, 2, с. 157–189; Жизнь и труды д-ра Фр. Рачкого, первого председателя Югославянской академии. – Университетские известия, 35, 1895, 12, с. 103–150 (същото на бълг. език: Д-р Франц Рачки, първият председател на Югословенската академия. – ПСп, 10, 1896, с. 576–628); Лекции по славянскому языкознанию. 1. Киев, 1895, 526 с.; 2. Киев, 1897, 703 с.; Известия и заметки о новейших трудах и изданиях по славянской истории и филологии. – Университетские известия, 37, 1897, 2, с. 1–41; Несколько замечаний о надписи царя Самуила. – ИРАИК, 4, 1899, 1, с. 5–13; P. Križko. Domov slovanskej cirkevnej reči a maďarské zaujatie vlasti (Slovenské Pohľady, 18, 1898; 19, 1899) (рец.). – Университетские известия, 39, 1899, 3, с. 15–18; Г. Баласчев. Климент епископ словенски и службата му по стар словенски превод с една част гръцки паралелен текст и едно факсимиле. С., 1898 (рец.). – Университетские известия, 39, 1899, 9, p. 251–253; П. Лавров. Житие св. Мефодия и похвальное слово св. Кириллу и Мефодию по списку XII в. М., 1899 (рец.). – Университетские известия, 39, 1899, 9, с. 249–250; С. Кульбакин. Хиландарские листки, отрывок кирилловской письменности XI-го века. СПб., 1900 (рец.). – Университетские известия, 40, 1900, 6, с. 191–192; К вопросу о древности и взаимных отношениях кириллицы и глаголицы (Кирилловская надпись Самуила 993 г.). – В: Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, 14, 1900, 2, с. 73–84; V. Jagić. Einige Streitfragen. 5. Welcher von den slavischen Schriften soll die Priorität zuerkannt werden, 1901 (рец.). – Университетские известия, 41, 1901, 9, с. 112–117; V. Jagić. Zur Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Wien, 1900 (рец.). – Университетские известия, 41, 1901, 4, с. 1–14; А. Соболевский. Церковнославянские тексты моравского происхождения (РФВ, 43, 1900) (рец.). – Университетские известия, 41, 1901, 4, с. 18–21; F. Pastrnek. Charvátsko-hlaholský rukopis Sienský. Praha, 1900 (рец.). – Университетские известия, 41, 1901, 4, с. 21–22; Отзыв о сочинении г. Фридриха Вестберга „Комментарии на записку Ибрагима ибн-Якуба о славянах". 1899. (Рукопись 4 тетради 274 стр.) (рец.). – В: Отчет о 42-м присуждении наград графа Уварова. СПб., 1902; F. Pastrnek. Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda s rozborem a otiskem hlavních pramenů. Praha, 1902 (рец.). – Университетские известия, 42, 1902, 9, с. 101–104; Н. Начов. Време и живот на св. Борис-Михаил. Варна, 1901 (рец.). – Университетские известия, 42, 1902, 3, 38–39; А. Соболевский. Славянорусская палеография. СПб., 1901 (рец.). – Университетские известия, 42, 1902, 2, с. 25–27; Е. Карский. Очерк славянской кирилловской палеографии. Варшава, 1901 (рец.). – Университетские известия, 42, 1902, 3, с. 27–29; Древнейший памятник болгарского права. – В: Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. Киев, 1904, с. 404–429; В. Щепкин. Саввина книга. СПб., 1903 (рец.). – Университетские известия, 44, 1904, 8, с. 81–82; С. Северьянов. Супрасльская рукопись. СПб., 1904 (рец.). – Университетские известия, 45, 1905, 5, с. 38–41; Е. Карский. Листки Ундольского, отрывок кирилловского евангелия XI-го века. СПб., 1904 (рец.). – Университетские известия, 45, 1905, 5, с. 41–43; V. Jagić. Kirchenslavisch-böhmische Glossen saec. XI–XII. Wien, 1904 (рец.). – Университетские известия, 45, 1905, 3, с. 45–49; К вопросу о народности македонских славян. – В: Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца, 19, 1906, 7, с. 39–46; Славяноведение. Киев, 1911, 224 с.; В. Ягич. Глаголическое письмо. СПб., 1911 (рец.). – Университетские известия, 53, 1913, с. 41–52; Новая этнографическая карта Южной Македонии. – Университетские известия, 54, 1914, 1, с. 1–8.

Лит.: Д. М. – БПр, 2, 1895, 8, с. 124–127 (рец.); Брандт Р. Ф. Отзыв о первой части труда орд. проф. Т. Д. Флоринского „Лекции по славянскому языкознанию", Киев, 1895. СПб., 1898; Polívka J. Proti T. D. Florinskému po vydání Lekcij po slav. jazykoznaniju. 2. Kyjev, 1897. – LF, 25, 1898, p. 208–215; Брандт Р. Ф. Отзыв о второй части труда орд. проф. Т. Д. Флоринского „Лекции по славянскому языкознанию". Киев, 1895. СПб., 1900; Науменко В. П. Решен ли проф. Т. Д. Флоринским вопрос о книжной малорусской речи? – Киевская старина, 68, 1900, 1, с. 125–155; Изборник Киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому. Киев, 1904, 4+356 с.; Соболевский А. И. Проф. Т. Д. Флоринский. – Славянские известия, 1914, 6, с. 96–97; Успенский Ф. И. Еще о Т. Д. Флоринском. – Вестник литературы, 7, 1919, с. 15; Спераиский М. Н. Проф. Тимофей Дмитриевич

Флоринский (1854–1919). – В: Научные известия. 2. М., 1922; Шклифов Бл. Руски слависти за югозападните български говори. – БЕ, 28, 1978, 5, с. 480; Нямов Е. П. Флоринский, Тимофей Дмитриевич. – В: Славяноведение в дореволюционной России. М., 1979, с. 342–344.

Анисава Миятенова

ФЛОРО̀ВСКИ, Антоний Василевич (Флоровский, А. В.) (14.XII.1884 – 27.III. 1968) – руски историк. Роден в Елизаветград (дн. Кировоград, Украйна). Завършва класическа гимназия и Историко-филологическия фак. на Новоросийския унив. в Одеса. Доц. (1911–1917) и проф. (1917–1922) в Новоросийския унив. В началото на 20-те г. на XX в. емигрира и след кратък престой в Истанбул, София и Белград се установява в Прага (1923). Включва се в научната дейност на организации на руски учени в чужбина – Руския народен унив., Руското истор. д-во, Руския задграничен истор. архив, Слав. инст. Преподава история във Философския фак. на Карловия унив., от 1945 е проф. в него. Умира в Прага.

В началото на изследователската си работа Ф. разглежда социално-икономически въпроси на руската история през втората половина на XVIII в. Първата му книга – „Из истории Екатерининской Законодательной комиссии 1767 г. Вопрос о крепостном праве", е издадена през 1910; защитена е като магистърска дисертация. На същата тема са посветени и по-малки изследвания, както и монографията „Состав Законодательной комиссии 1767–1774 гг." (1915), наградена с Уваровската премия на Петербургската АН и защитена в Московския унив. като докторска дисертация (1916). В поредица статии Ф. прави преглед на руската истор. литература, публикувана в Съветския съюз и извън неговите граници в периода 1921–1931. В издадена на френски език библиография намират място и сведения за трудове, посветени на средновековната литература и изкуство в Б-я и Русия.

След установяването си в Прага Ф. обстойно проучва чешките извори за руската история. В значителен брой публикации осветлява чешко-източнослав. отношения в периода XI–XVIII в., като поставя комплексния им анализ на достоверна научна основа. В двутомната монография „Чехи и восточные славяне" (1935—1947) разглежда чешко-руските връзки в областта на политиката, търговията и културата. Особено внимание отделя на кирило-методиевските *традиции* в Чехия и Русия, които според него са в основата на християнската култура на двете страни. Той е убеден, че писмената слав. традиция прониква в руските земи главно чрез бълг. посредничество, но не подценява и ролята на чехо-моравската културна среда. В обобщаването на тази проблематика (1939, 1958) Ф. подчертава няколко основни положения. По хронология и език разграничава два съществено различни типа литературни явления, станали известни сред източните славяни: църковнослав. паметници от моравски и чешки произход, създадени на лат. език или преведени от лат. език във Велика Моравия и Чехия през IX–XII в., и литературни текстове, възхождащи към чешки по произход и по език творби от XV–XVII в. Те характеризират двата различни етапа в усвояването на чешката книжнина в руските земи. Ф. напомня за противоположните научни становища за континуитета в моравско-чешките кирило-методиевски (богослужебни и литературни) традиции; според него преодоляването на разногласието в значителна степен зависи от точното датиране на няколко важни писмени извора за началната история на Чехия (първостепенно място сред тях заемат *Кристиановата легенда*, Първото слав. житие на св. Вацлав, проложните жития на св. Вацлав и св. Людмила). Периодът X–XII в. е особено благоприятен за възприемането на чешки църковнослав. произведения в Киев-

ска Русия – преди всичко поради общите условия за културно развитие и за контакти между двете слав. княжества. Църковното разделение от 1054 не прекъсва този процес. Новата вълна на чешко литературно влияние през XV–XVI в. (с някои „вторични" моменти и през XVII в.) засяга предимно белоруски среди в границите на Великото Литовско княжество, отразява опита на хуситското движение и в значителна степен се осъществява чрез полско посредничество. Най-съществените факти през този етап са свързани с делото на Фр. Скорина, т. е. с влиянието на Чешката библия, както и с повествователно-поучителната литература (в основата си със светско-авантюристични сюжети). Като цяло обаче полско-чешката културна експанзия през този период има периферен характер и не повлиява на религиозната и църковно-историческа ориентация на Русия.

Съч.: Г. М. Барац. О составителях „Повести временных лет" и ее источников, преимущественно еврейских. Берлин, 1924 (рец.). – Slavia, 6, 1927–1928, p. 172–179; La litterature historique russe. Emigration. Compte-rendu 1921–1926. – Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale, 1, 1928, p. 83–121; La Russie et les tcheques dans l'histoire de leurs rapports culturels et politiques. – In: Conference des historiens des états de l'Europe Orientale et du monde Slave. 2. Warszawa, 1928, p. 85–96; Почитание св. Вячеслава, князя чешского, на Руси. – Научные труды Русского народного университета в Праге, 1929, 2, с. 305–325; Россия и южные славяне в царствование имп. Александра I. – В: Прослава на Освободителната война 1877–1878 г. С., 1929, с. 54–65; Карпаторусский список проложного жития св. Вячеслава, князя чешского. – В: Карпаторусский сборник: Подкарпатская Русь. В честь президента Т. Г. Масарика. 1850–1930. Ужгород, 1930, с. 88–90; Очерк русско-чешских отношений. – Славянски глас, 24, 1930, с. 8–19, 56–68; Чехи и восточные славяне. Очерки по истории чешско-русских отношений (X–XVIII вв.). 1. Praha, 1935, 16+527 p.; 2. Praha, 1947, 8+548 p.; Чешские элементы в старорусской литературной традиции. – В: III Међународни конгрес слависта (словенских филолога). 18–25. IX. 1939. Саопштења и реферати. 2. Београд, [1939], с. 111–113; Vliv staré české literatury v oblasti ruské. – In: Co daly naše země Evropě a lidstvu. Praha, 1939, p. 139–143; Чешская библия в истории русской культуры и письменности (Фр. Скорина и продолжатели его дела). – Sborník filologický, 12, 1946, 4, p. 153–259; Církevněslovanská tradice v Čechách v dějinném pojetí „Palinodie" Zachariáše Kopystenského (1621) (Z dějin slovanské vědy). – In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 226–231; К изучению истории русско-византийских отношений. – Bsl, 13, 1952–1953, p. 301–311; 20, 1959, p. 63–74; Чешские струи в истории русского литературного развития. – СФ-М, 3, 1958, с. 211–251.

Лит.: А[ндреева] М. – Bsl, 6, 1935–1936, p. 355–357 (рец.); Hájek Z. – ČČH, 42, 1936, p. 363–370 (рец.); Lappo J. – ZSPh, 13, 1936, p. 264–271 (рец.); Попруженко М., Ст. Романски. Кирило-методиевска библиография за 1934–1940 год. С., 1942, с. 102–103, 116–117; Зайончковский П. А. Антоний Васильевич Флоровский. – История СССР, 1969, 2, с. 251; Zástěrová B. A. V. Florovskij (14. XII. 1884 – 27. III. 1968). – Slavia, 38, 1969, p. 176–177; Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 117–120.

Цветанка Янакиева

Антоний Флоровски

ФЛО̀РЯ, Борис Николаевич (8.XII. 1937) – руски историк славист. Роден в Москва, където получава средно образование. През 1960 завършва Историческия фак. на Московския унив. със специалност изворознание по история на

Борис Флоря

СССР. Защитава кандидатска дисертация върху руско-полските отношения и балтийския въпрос (1969) и докторска дисертация на тема „Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в." (1980). Работи като научен сътрудник в Археографската комисия при АН на СССР в Москва (1960–1965); от 1966 е ст. н. с. в Инст. по славянознание и балканистика при Академията. Член-кор. на РАН (2001).

Основните научни интереси на Ф. са в три области: етническа история на славяните през Средновековието; кирило-методиевска проблематика; международни отношения в Централна и Източна Европа по времето на късния феодализъм. Главната му специалност е история на западните славяни през Средновековието; същевременно значителен дял в изследванията му заемат научни разработки върху зараждането и разпространението на слав. писменост. Темата за християнизацията на *Велика Моравия*, Чехия и Полша Ф. обсъжда в светлината на основната предпоставка от социално-икономически характер в тези страни – степента на развитие на езическото общество (промени в обществената структура, в идеологическата система и др.); в тази обстановка според него писмеността на роден език не е изиграла ролята на определящ фактор при разпространението на новата религия, а само е облекчила възприемането на християнското духовно наследство. Като има предвид съвършенството на първите преводи на Константин-Кирил и Методий, Ф. поддържа тезата, че работата върху създаването на слав. писменост е започната дълго преди 863, най-вероятно на *Олимп*. Той споделя мнението на Ив. *Дуйчев*, че първоначално виз. правителство е целяло да се изобрети някакъв вид графическа система за славяните в пределите на империята, но заедно с това подчертава, че ако при създаването ѝ инициативата е била от страна на Византия, то възникването и широкото разпространение на първите писмени паметници са били обусловени от потребностите на раннофеодалните слав. държави. Във връзка с изясняването на тези развойни тенденции Ф. отбелязва една съществена особеност на социалната структура във Византия: за разлика от Запада в империята не е съществувал особен, специален език, чието владеене би отделило духовническото съсловие от останалите обществени слоеве и би закрепило привилегированото му положение; не е съществувала рязка граница между образованата светска прослойка и църковните среди, липсвала е и почва за формиране на система от възгледи, каквато е характерна за подчертаната духовна йерархия на католическия Запад. При тези условия висшите власти във Виз. империя не противодействат на опита да бъде създадена слав. писменост („К оценке исторического значения...", с. 213–214).

Ф. отделя голямо внимание на основните *извори* за делото на Кирил и Мето-

лий. Наблюденията върху текста на ЖК и ЖМ, съчетани с истор. сведения за обстановката във Велика Моравия, му дават основание да застъпи становището, че ЖК е написано в края на 70-те г. на IX в. и има предназначение да защити идеята за пълно равноправие на слав. писменост, а ЖМ е създадено веднага след смъртта на Методий (885) в кръга на неговите ученици в Моравия и е адресирано до моравската аристокрация с цел да бъдат опровергани обвиненията срещу него и дейността му. Въз основа на анализ на съдържанието и издирване на възможните извори Ф. аргументира схващането, че *Успение Кирилово* възниква в Б-я най-вероятно през XIII в., а проложните жития на слав. първоучители – в края на XII в., също в Б-я. Ф. е автор на подробен реалноистор. коментар към ЖК, ЖМ, *Похвалното слово за Кирил и Методий*, проложните жития на Кирил и Методий, „За буквите" на *Черноризец Храбър* (1981, 1986). Нему принадлежат преводи на тези кирилометодиевски извори на съвременен руски език. Между другото в научните си постановки той споделя мнението на В. А. *Погорелов* и В. *Ткадълчик*, че Храбър води полемика не с виз. духовенство, заинтересувано от монополното положение на грц. език в Б-я, а с образовани представители на бълг. аристокрация и бълг. духовенство, които възразяват срещу използването на *глаголицата*. Според Ф. в края на 90-те г. на IX в. проблемът за начина на записване на слав. реч е разрешен – опонентите на Храбър полагат в основата на азбуката грц. писмо и под влияние на глаголицата добавят редица нови графеми за предаване на звукове, характерни за бълг. говори.

В публикациите на Ф. многообразната и сложна проблематика около кирилометодиевските *традиции* присъства в два плана – като проследяване на явления, произтичащи от основополагащото дело на първоучителите, и като съвкупност от конкретни представи за това дело в определена страна, епоха, книжовническа среда. В тези две насоки напр. той изтъква чрез нови подробности и акценти специфичната форма, в която бълг. книжовници през XII и XIII в. осмислят значението на Б-я като първостепенно огнище на слав. писменост и отразяват противопоставянето ѝ на културната експанзия на Византия. Вариантите, в които съществуват кирило-методиевските мотиви, и зависимостта им от местните условия са основата, върху която Ф. изгражда тезите си за генеалогията и хронологията на редица важни книжовни паметници. По този начин е обсъдена (1985) появата на г. нар. Сказание о преложении книг на славянский язык. Ф. поддържа гледната точка на онези изследователи (напр. О. *Кралик*), които свързват този текст с територията на старочешката държава – всепризнатия приемник на Велика Моравия. Почти е сигурно, смята Ф., че Сказанието е възникнало в *Сазавския манастир* въз основа най-вече на ЖМ. Това става най-късно до 1096, когато от манастира са изгонени монасите, използващи слав. писмо. Сказанието е опит да се отстоява правото за превод и тълкуване на лат. и грц. книги на слав. език, като за истор. прецедент се сочи извършеното от Кирил и Методий. Ф. е склонен да изключи *Кристиановата легенда* от кръга на неговите източници. В сферата на кирилометодиевските традиции Ф. разглежда и вероятните влияния (преки и типологични) върху Кристиановата легенда от страна на старобълг. паметници от X в. (1995). Проучванията по този въпрос го водят до убеждението, че в Пршемисловска Чехия не само са знаели за съществуването на центрове на слав. писменост в Б-я, но и са поддържали контакти с тях. Същевременно Ф. набелязва някои специфични за чешката държава обстоятелства през тази епоха, които нала-

гат като първостепенна нужда не защитата на слав. азбука и слав. книжнина, а отстояването на идеята за богослужение на роден език.

В отделна книга (2000), подготвена в съавторство с А. А. *Турилов* и С. А. Иванов и посветена на съдбата на кирило-методиевските традиции в бълг. земи от края на IX до средата на XIII в., Ф. представя литературното творчество на *Климент Охридски*, някои проблеми около неговия култ, Краткото му житие и неговия създател *Димитър Хоматиан*, Първото житие на Наум Охридски. Дело на Ф. в книгата са също преводите на двата житийни текста на съвременен руски език и поместената като приложение статия „Римская курия и запрет славянской литургии в Великой Моравии в 885 г.".

Съч.: О реконструкции состава древнерусских библиотек. – В: Древнерусское искусство. Рукописная книга. М., 1972, с. 52–59; Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в. М., 1973, 221 с.; Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. М., 1978, 299 с.; Václavská legenda a Borisovsko-Glebovský kult (schody a rozdíly). – ČČH, 26, 1978, p. 82–95; К вопросу о целях моравского посольства в Константинополе (начало 60-х годов IX в.). – В: Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. Киев, 1980, с. 107–117; Сказания о начале славянской письменности. Вступительная статья, перевод и комментарии. М., 1981, 197 с.; Древнерусские традиции в борьба восточнославянских народов за воссоединение. – В: Древнерусское наследие и исторические судьбы славянства. М., 1982, с. 151–238; К оценке исторического значения славянской письменности в Великой Моравии. – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 195–217; Славянская письменность и европейская культура раннего средневековья. – СС, 1985, 2, с. 66–70; Сказание о преложении книг на славянский язык. Источники, время и место написания. – Bél, 46, 1985, p. 121–130; Россия и чешское восстание против Габсбургов. М., 1986, 207 с.; К вопросу о датировке „Успения Кирилла". – СС, 1986, 6, с. 63–69; Жития Кирилла и Мефодия. М.–С., 1986, с. 25–40, 94–130, 212–246, 252–256, 260–264; Две церковные миссии в Великой Моравии. – В: Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси. М., 1987, с. 54–58; Кирилло-Мефодиевские традиции в развитии средневековой болгарской культуры. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов. София, сентябрь 1988. Доклады советской делегации. М., 1988, с. 159–168; Общее и особенное в процессе христианизации стран региона и Древней Руси [Литаврин Г. Г., Б. Н. Флоря]. – В: Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. М., 1988, с. 235–262; Принятие христианства в Великой Моравии, Чехии и Польше. – В: Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. М., 1988, с. 122–158; Christianisation of the Nations of Central and South-East Europe and the Conversion of Old Rus [Floria B. N., G. G. Litavrin]. – Bsl, 49, 1988, p. 185–199; Рассказы о Кирилле и Мефодии в „Прениях о вере с греками" Арсения Суханова. – В: Studia Slavica. Языкознание. Литературоведение. История. История науки. К 80-летию Самуила Борисовича Бернштейна. М., 1991, с. 314–318; Кирилло-Мефодиевские традиции в „Легенде Кристиана". – Bsl, 56, 1995, p. 571–577; Памяти Александра Ивановича Рогова. – В: Славяне и их соседи. 7. Межконфессиональные связи в странах Центральной Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII веках. М., 1999, с. 3–14; Судьбы Кирилло-Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия. СПб., 2000, 315 с. [Флоря Б. Н., А. А. Турилов, С. А. Иванов].

Лит.: Борис Николаевич Флоря. – В: Florilegium..., с. 9–16; Труды Бориса Николаевича Флори. – В: Florilegium..., с. 16–28; Florilegium. К 60-летию Б. Н. Флори. М., 2000, 478 с.

Валентин Вълчанов

ФОРМО̀ЗА (Formoso) (ок. 816 – 4.IV. 896) – римски папа (6.X.891–896), един от най-видните църковни дейци в римската политика през втората половина на IX в. Роден вероятно в Рим. Португски епископ (от 864). През ноем. 866 папа *Николай I* (858–867) изпраща епископите Ф. и Павел Популонски в Б-я да занесат отговорите му на писмото на бълг. княз *Борис I* (852–889). Тази мисия е успешна за Папската курия. Борис I заменя грц. духовници в страната с римски, а Ф. спечелва симпатиите на княза до такава степен, че той поставя пред папата въпроса за неговото назначаване за архиепископ на Б-я. Амбициозен и интелигентен политик, настроен враждеб-

но към Цариград, Ф. мечтае за независима дейност като църковен глава на силна държава, но среща твърда съпротива от Рим. Както Николай I, така и приемникът му папа *Адриан II* (867–872) се боят от честолюбивите му стремежи. За Б-я заминава нова мисия начело с епископите Доминик Тривенски и Гримоалд Полимартийски, а Ф. е повикан в Рим под предлог, че вече заема епископския престол на Порто и не може да го изоставя заради българския (вж. *Посолства на Рим в България*). В писмо на папа *Йоан VIII* (872–882) се споменава, че Ф. поискал клетва от княз Борис I да не допуска друг римски духовник да стане българ. архиепископ. Това е ключов момент в отношенията между Б-я и Рим – папското решение да не се назначава Ф. е една от главните причини да се прекратят връзките на Борис I с Апостолическия престол.

Според Фр. *Дворник* (1926) Ф. е начело на антигрц. движение в Рим, което не признава слав. литургия и слав. език за богослужебен. Неговата позиция обаче е неблагоприятна – той е в лоши отношения с Адриан II както поради лични причини, така и поради компрометираното си положение по българ. въпрос. Папата решава проблема, като го натоварва заедно с велетрийския епископ *Гаудерик* да ръкоположи тържествено учениците на Константин-Кирил и Методий, които ги придружават при посещението им в Рим, за свещеници; това става през февр. 868. През 869 Ф. заедно с епископ Павел Популонски представя на папата болярина Петър – пратеник на княз Борис I (вж. *Посолства на българите в Рим*). По-късно българ. владетел отново пише до Рим с молба Ф. да бъде назначен за архиепископ в Б-я; окончателният отказ на Адриан II е финалът на този етап в българо-римските отношения.

При папа Йоан VIII Ф. отново се опитва да се намеси в българ. църковна политика, като иска за това позволение и

Епископ Формоза Португезски

средства. Папата пресича тези честолюбиви стремежи; той подозира, че Ф. участва в антипапското дело на братята Григорий и Георгий Авентински, лишава го от сан и го отлъчва от църквата (апр. 876). Ф. е изгонен от Италия и става лаик, но папа Марин I (882–884) го възстановява в сан през 883 и той се връща в Рим.

Изборът на Ф. за папа през 891 е канонически оспорван, поради което възникват големи смутове, неутихнали и след смъртта му. Вероятно във връзка с това той се стреми и успява да си осигури подкрепата на Цариград. Виз. църква никога не изразява съмнение в законността на избора му за папа. Намесата му във вътрешновиз. спор за каноничността на ръкополаганията на патриарх *Фотий* (858–867; 877–886) и опитът му да примири фотианци и игнатианци са безуспешни. Цариград обаче не може да му прости намесата в българ. работи през 867 и изгонването на виз. духовенство – може би затова на грц. почва възниква легендата за „латинската ерес" на Ф. (вж. *Filioque*).

В борбата между фриуланците и спо-летанците Ф. взема страната на фриуланците. Когато каринтският владетел Ар-

нулф (887–899) по внушение на своя канцлер *Вихинг*, бивш моравски епископ, започва война с *Велика Моравия*, той спечелва на своя страна Ф., като в тази коалиция е привлечен и бълг. княз *Владимир* (889–893). През 896 Арнулф пристига до Рим, където Ф. го коронясва за крал. Ф. умира в Рим. Папа Стефан VI (896–897), от партията на сполетанците, устройва над извадения от гроба труп на Ф. подобие на синодален съд: съблича му папските одежди, облича го в лаически дрехи, отсича двата пръста на десницата му и обявява ординациите му за недействителни. Папа Теодор II (897) реабилитира Ф. и връща тялото му в църквата „Св. Петър". Реабилитацията е подновена от папа *Йоан IX* (898–900) на съборите в Рим и Равена през 898.

Съществува легенда за отлъчването на група фотианци от Ф., но тя е недостоверна. Смята се, че в началото на управлението си Ф. нарежда да изпишат в една римска църква в Монтечелио (дн. разрушена) фреска, на която редом с него е изобразен варварски княз. Най-вероятно това е бълг. княз Борис I.

Съч.: Epistolae et privilegia – PL, 129, col. 837–855.

Лит.: Dümmler E. Auxilius und Bulgarius. Quellen und Forschungen zur Geschichte des Papsttums im Anfange des 10. Jhs. Leipzig, 1866, 6+162 p.; Hergenröter J. Photius, Partiarch von Konstantinopel. 1. Regensburg, 1867, p. 616–617; Anastasius Bibliothecarius. Praefatio in Synodum Octavam. – PL, 129, col. 19–20; Johannes papae VIII. Epistola 24 ad universus Gallos et Germanos. – PL, 126, col. 675–679; Anastasius Bibliothecarius. Vita Nicolai I Papae. – PL, 128, col. 1373–1376; Anastasius Bibliothecarius. Vita Adriani II Papae. – PL, 128, col. 1393–1394; Jaffé Ph. Regesta Pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum 1198. 2 изд. Leipzig. 1., 1885, p. 435–439; 2., 1888, p. 705, 746; Duchesne L. Le Liber Pontificalis. 2. Paris, 1892, p. 227–230; Lapôtre A. L'Europe et le Saint-Siège à l'époque Carolingienne. 1. Le pape Jean VIII (872–882). Paris, 1895, p. 43–44, 56–61; Héfélé Ch. J. v. Histoire des conciles d'après les documents originaux. Trad. par H. Leclercq. 4. Paris, 1907, p. 648–649, 708–709; Симеон митроп. Посланието на Цариградския патриарх Фотий до българския княз Бориса – БСт, 5, 1917, с. 13, 29; Грабар А. Портрет на българския княз Борис I в Рим? – ИБАИ, 1, 1921–1922, с. 232–233; Domenici G. Il papa Formoso. – La Civiltà Cattolica, 75, 1924, 1, p. 106–120, 518–530, 2, p. 121–135; Dvornik F. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926, p. 190–199; Mercati A. Frammenti in papiro di un diploma imperiale a favore della chiesa Romana. – In: Papsttum und Kaisertum. Festschrift P. Kehr. München, 1926, p. 163–167; Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. 1., 2. С., 1927, с. 107–116, 123–128, 137, 158, 799 (2 изд. С., 1971, с. 125–133, 140–144, 152, 171, 756); Duhr J. Le concile de Ravenna 898. La réhabilitation du pape Formose. – Recherches de science religieuse, 22, 1932, p. 541–579; Dvornik F. Etudes sur Photios. 1. – Byzantion, 11, 1936, p. 6–19, Dvornik F. The Photian Schism. Cambridge, 1948, p. 251–262; Dujčev I. Testimonianza epigrafica della missione di Formosa, Vescovo di Porto, in Bulgaria (a. 866–867). – Epigraphica, 12, 1950, p. 49–59, Haller J. Das Papsttum. 2. Stuttgart, 1950, p. 188–194, 545–547; Duhr J. Humble vestige d'un grand espoir déçu. Episode de la vie de Formose. – Recherches de science religieuse, 42, 1954, p. 361–387; Seppelt F. X. Geschichte der Päpste. Von den Anfängen bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts. 2. [2 изд.] München, 1954, p. 281, 283, 298, 309–310, 331–332, 337–347, 350; Sydow J. Die Gegenkaiser Arnulfs von Kärnten. – Verhandlungen des historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg, 96, 1955, p. 431–436; Sydow J. La dignità imperiale di Guido e Lamberto duchi di Spoleto – Spoletium, 3, 1956, p. 7–11; Dujčev I. Due note di storia medievale. – Byzantion, 29–30, 1959–1960, p. 259–266; Житие на Климент Охридски от Теофилакт Охридски. – В: Милев Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 82; Дуйчев Ив. Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културна история на средновековна България. С., 1972, с. 358–360; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. С., 1973, с. 108, 140, 158; История на България. 2. Първа българска държава. С., 1981, с. 223–225, 229, 237, 249; Драгова Н. Нов прочит на епископската титулатура на св. Климент. – В: България в Италия и италианци в България. Принос. С., 1997, с. 79–90.

Елена Велковска

ФОРТУНА́ТОВ, Филип Фьодорович (2/14.I.1848 – 20.IX/3.X.1914) – руски езиковед – индоевропеист и славист. Роден във Вологда. Завършва гимназия в Петрозаводск (1864) и Историко-филологическия фак. на Московския унив. (1868). През 1871, след успешно издър-

жани магистърски изпити, заминава заедно с В. Ф. Милер за Литва, където записва литовски народни песни с цел да бъде изучена живата диалектна реч и изследва старопечатни книги. От 1871 до 1873 слуша лекции в университетите на Тюбинген, Лайпциг, Париж, Берлин, Лондон, Кьонигсберг (дн. Калининград). През 1875 защитава магистърска дисертация, посветена на ведийски и санскритски текстове и на въпроси от сравнителната граматика на индоевроп. езици. По предложение едновременно на Киевския и на Московския унив. получава научната степен д-р по сравнително езикознание на Московския унив. без защита на дисертация (1884). Доц. (1876), проф. (1894–1902) в Историко-филологическия фак. на Московския унив., където оглавява Катедрата по сравнителна граматика на индоевроп. езици (1876–1902). През 1902 преминава на работа в Петербургската АН, където участва в дейността на ОРЯС и редактира академични издания. Зам.-председател на Правописната комисия (1904), член и почетен член на Московския, Одеския и Санктпетербургския унив., д-р по философия на Унив. в Кристиания (дн. Осло) (1911), действ. член на Кралската сръбска академия (1907) и на Фино-угорското д-во в Хелзинки (1908). Акад. (1902). Умира в с. Косолма, близо до Петрозаводск.

Ф. работи в различни области на езикознанието – разглежда проблеми на сравнително-истор. фонетика и на палеографията, поставя начало на проучванията по истор. акцентология, редактира издания на старобълг. и литовски писмени паметници, възглавява подкомисията на Петербургската АН за подготовка на правописна реформа, става един от организаторите на важни международни славистични прояви, като издаването на Енциклопедия на славянската филология, подготвянето на Международния славистичен конгрес (1905) и др. Като

Филип Фортунатов

основоположник на Московската лингвистична школа, която се ръководи от принципа лингвистичните задачи да се решават с лингвистични методи, Ф. е възприеман като учител и наставник на видни руски и чуждестранни учени – А. А. *Шахматов*, В. К. Поржезински, М. М. Покровски, М. Н. Петерсон, Н. Н. *Дурново*, Н. С. *Трубецкой*, О. Брок, А. Белич, Е. *Бернекер*, Н. *ван Вейк*, И. *Микола*, Х. П. Педерсен, Й. *Богдан* и др.

В продължение на 26 г. Ф. чете лекции по старобълг., готски и литовски език, по общо езикознание, по сравнителна фонетика и морфология на индоевроп. езици, по староиндийски език, води и спецсеминари по езикознание. Създадената от него система за преподаване на езиковедски дисциплини се основава както на солидна теоретична подготовка, така и на изучаването на древни и живи езици (литовски, готски, санскрит). Неголемият брой на неговите публикации (приживе отпечатва ок. 30 статии, предимно критически разбори и рецензии; двата му основни труда излизат посмъртно) се обяснява с неговата висока самовзискателност.

Името на Ф. се свързва с няколко конкретни открития, които стоят в основата на фонетиката и акцентологията на съвременната славистика и индоевропеистика – за подвижното s, за съчетаемостта на сонантите, за различието между първата и втората палатализация на задноезичните съгласни в праслав. език, за слабата степен на редуване на кратките индоевроп. гласни и др. През 1897 едновременно с Ф. де Сосюр той открива закона за преместването на ударението от кратка или дълга сричка с низходяща интонация върху дълга сричка с възходяща интонация, известен в лингвистиката като закон на Фортунатов.

Ф. работи още над редица проблеми от общ характер, като отношението на езика към мисленето, произхода на езика, класификацията на езиците, учението за словосъчетанията като минимални единици на синтактичната структура, отделянето на морфологията като самостоятелна научна дисциплина, ролята на езика в процеса на познанието и др.

В кръга на научните интереси на Ф. се включва закономерно и кирило-методиевска проблематика. Неговите „Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка" (1919) са своеобразен увод в историята на праслав. език и на сравнително-истор. граматика на слав. езици. Курсът обхваща процеса на преход от „общоиндоевропейско" към праслав. състояние. Ф. използва понятието старослав. (църковнослав.) език и го определя като „несъмнено" южнослав. език, на който през IX в. е било преведено Свещеното писание; според него той е „родствен по най-близък начин с българския език", но „засега" няма основания да се утвърждава, че старослав. език е старобълг. език; още помалко са основанията в него да се вижда „старословински" език, за какъвто са го вземали някои слависти". Ф. определя три типа *редакции* на старослав. език – руска (представена от *Изборника от 1073* и от *Остромировото евангелие*, предмет на специални негови изследвания), сръбска (Симеоново евангелие) и българска (Болонски псалтир). При езиковата характеристика на Кирило-Методиевите преводи и на пряко свързаните с тях старобълг. паметници, като Сав. кн., Зогр. ев., Мар. ев., Супр. сб., Асем. ев., Ф. прилага названието „чист старославянски език" и приетото за онова време определение „панонски" паметници или „панонски" текстове, като смята това определение за чисто условно. Същевременно отбелязва наличието на известни диалектни различия още в самите „панонски паметници", а в по-голяма степен – при представителите на отделните редакции. Ф. изтъква сред основните си постановки и следното положение: „Определяя редакцию того или другого старославянского текста, мы не должны забывать, что один и тот же текст может представлять смешение одной редакции с другими, позднейшими. Так, рукопись, писанная в России, кроме русской редакции представляет болгарскую, если последняя существовала в том оригинале, с которого был списан русским писцом данный текст" (1919, с. 3). В свои статии Ф. се спира и на някои конкретни въпроси из областта на старобългаристиката, като напр. за окончанието -тъ в 3 л. на глаголите, отбелязвайки, че още в балтослав. език в мин. вр. освен старата форма на слабо -t е имало и нова форма на -tās, която в праслав. дава *tos, *tus, а по-късно -тъ.

Интересите на Ф. към старобългаристиката намират израз и в неговата редакторска дейност в ОРЯС. Той се занимава с издаване на старобълг. паметници, подготвяни под негово наблюдение от негови ученици и последователи. С името на Ф. се свързват ценните издания на *Супрасълския сборник*, *Синайския псалтир* и др.

Съч.: Литовские народные песни, собранные Ф. Ф. Фортунатовым и Всев. Миллером. – Известия Московского университета, 1872, 1, с. 125–165; 2–3, с. 427–531; Samaveda-Aranyaka-Samhita. Приложение: Несколько страниц из сравнительной грамматики индоевропейских языков. Магистерская диссертация. М., 1875, 180+67 с.; Индоевропейские плавные в древнеиндийском языке. – В: Сборник статей в честь Ф. Е. Корша (Χαριστήρια). М., 1875, с. 457–490; Zur vergleichenden Betonungslehre der litauslawischen Sprachen. – ASPh, 4, 1880, p. 575–589; Abaktr. garezu. – ASPh, 7, 1883, p. 172–173; Доклад ординарного профессора Ф. Ф. Фортунатова о преподавании грамматики русского языка в низших и старших классах общеобразовательной школы. – В: Совещания по вопросу о средней школе. 5. М., 1889, Приложения, с. 65–68; Об ударении и долготе в балтийских языках. 1. – РФВ, 23, 1895, с. 252–297; Из лекций Ф. Ф. Фортунатова по фонетике литовского языка по записи В. К. Поржезинского. – РФВ, 38, 1897, с. 210–230; Über die schwache Stufe der uridg. ă-Vocale. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen, 36, 1898, p. 38–54; О залогах русского глагола. – ИОРЯС, 4, 1899, с. 1153–1158; Отзыв о сочинении В. Н. Щепкина „Рассуждение о языке Саввиной книги". – В: Отчет о присуждении премий гр. Д. А. Толстого в 1900 г. СПб., 1900 (СОРЯС, 19), с. 102–105; Состав Остромирова евангелия. – В: Сборник статей в честь В. И. Ламанского. 2. СПб., 1908, с. 1416–1479; Старославянское -тъ в 3-м лице глаголов (Посвящается Игнатию Викентьевичу Ягичу). – ИОРЯС, 13, 1908, 2, с. 1–44; A. Leskien. Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslawischen) Sprache. Heidelberg, 1909 (рец.). – Deutsche Literaturzeitung, 12, 1910, p. 737–741; О происхождении глаголицы. – ИОРЯС, 18, 1913, 4, с. 221–256; Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка. Петроград, 1919, 295 с. (фототипно изд. Leipzig, 1972); Краткий очерк сравнительной фонетики индоевропейских языков. Петроград, 1922, 6+281 с.; Избранные труды. М., 1., 1956, 450 с.; 2., 1957, 472 с.; Лекции по сравнительному языковедению. Сравнительное склонение. Курс 1884/85 года. – ВМУ, Серия 9: Филология, 1990, 2, с. 61–85; 3, с. 71–88.

Лит.: Булич С. Фортунатов (Филипп Федорович). – В: Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. 36. СПб., 1902, с. 322–323; Сборник статей, посвященных учениками и почитателями академику и заслуженному профессору Ф. Ф. Фортунатову по случаю тридцатилетней его ученой и преподавательской деятельности в Имп. Московском университете. Варшава, 1902; Лавров П. А. Памяти Ф. Ф. Фортунатова. – Известия Общества изучения Олонецкой губернии, 1914, с. 6–7; Поржезинский В. Ф. Ф. Фортунатов (Некролог). – ЖМНП, 54, 1914, декабрь, с. 67–81; Список печатных трудов Ф. Ф. Фортунатова. – ЖМНП, 54, 1914, декабрь, с. 82–85; Дуриово Н. Н. – Slavia, 2, 1923–1924, p. 113–115 (рец.); Покровский М. М. Памяти Филиппа Федоровича Фортунатова. – Slavia, 3, 1924–1925, p. 776–786; Еремин С. А. Архив акад. Ф. Ф. Фортунатова. – И по РЯС, 1, 1928, с. 245–249; Виноградов Б. В. Современный русский язык. 1. Введение в грамматическое учение о слове. М., 1938, с. 37–59; Виноградов Б. В. Русская наука о русском литературном языке. – УЗМГУ, 106, 1946, с. 22–147; Жирмунский В. М. Неизданная книга акад. Ф. Ф. Фортунатова. – ВЯ, 1953, 1, с. 157–158; Нефедов Г. Ф. Неопубликованная статья Ф. Ф. Фортунатова „Язык Остромирова евангелия". – ТОДРЛ, 14, 1953, с. 657–659; Кацнельсон С. Д. Теория сонантов Ф. Ф. Фортунатова и ее значение в свете современных данных. – ВЯ, 1954, 6, с. 47–61; Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков. М.–Л., 1955, с. 50–51, 77–78, 112–125, 132–137, 158–160; Петерсон М. Н. Акад. Ф. Ф. Фортунатов. – В: Фортунатов Ф. Ф. Избранные труды. 1. М., 1956, с. 5–16; Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России. М., 1956, с. 58–74; Стариков Д. В. Синтаксические воззрения Ф. Ф. Фортунатова и его школы. – Научные доклады высшей школы. Филологические науки, 3, 1960, 3, с. 144–154; Vascenco V. F. F. Fortunatov şi lucrarea sa „Lingvistica comparată". – Limba romînă, 9, 1960, 6, p. 30–39; Толкачев А. И. Ф. Ф. Фортунатов (1848–1914). – ИАН СССР оля, 23, 1964, с. 402–410; Керт Г. М. Ф. Ф. Фортунатов и финно-угроведение. – Советское финно-угроведение, 1, 1965, с. 225–228; Балиашвили Т. С. Категория залога в учении академика Ф. Ф. Фортунатова. – Ученые записки Юго-Осетинского педагогического института. Серия гуманитарных наук, 11, 1967, с. 235–240; Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX – начало XX в.). М., 1968, с. 28–99, 285–286; Лоя Я. В. История лингвистических учений. М., 1968, с. 221–228; Гаспаров Б. М. Лингвистическая концепция Московской школы и проблема структурного описания языка. – Ученые записки Тартуского государственного университета, 247, 1970, с. 173–204; Черныше в В. И. Ф. Ф. Фортунатов и А. А. Шахматов – реформаторы русского правописания (По материалам архива Академии наук СССР и личным воспоминаниям). – В: Черныше в В. И. Избранные труды. 2. М., 1970, с. 557– 652; Стеценко А. Н. Филипп Федорович Фортунатов. – Русская речь, 6, 1972, 4, с. 123–129; Дашкевич В. Я. Ф. Фортунатов (До 125 річчя з дня нарождення). – Українська мова і література в школі, 23, 1973, 1 с. 83–84; Щерба Л. В. Ф. Ф. Фортунатов в истории науки о языке. – В: Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М., 1974, с.

399–404; Колесов В. В. Фортунатов Филипп Федорович. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 344–346; Журавлев В. К. Ф. Ф. Фортунатов и лингвистическая революция XX в. – ВМУ, Серия 9: Филология, 1990, 1, с. 22–30; Международный филологический сборник в ознаменование 150-летия со дня рождения Ф. Ф. Фортунатова. М., 1998, 208 с.

Мария Райкова

ФО́ТИЙ (Φώτιος) (ок. 810 или ок. 820 – между 891 и 897) – виз. философ, богослов, писател и държавник; цариградски патриарх (858–867, 877–886). Сведенията за ранните му години са оскъдни. Произхожда от знатно семейство. Баща му – Сергий, е брат на патриарх Тарасий (784–806), майка му – Ирина, е в родствени връзки с имп. *Теодора* (842–856). Ф. има четирима братя. Получава образование в Цариград. Може да се предполага с голяма вероятност, че е посещавал дома на *Лъв* Математик, който преподавал традиционните за тогавашното време науки. Приблизително през 825–835 Ф. придобива твърде разностранни и задълбочени знания по антична грц. литература, философия и богословие, изучава добре и медицината и правото. Има данни, че към края на иконоборския период цялото му семейство е в немилост и даже за кратко време е в изгнание. След възстановяването на иконопочитанието Ф. започва кариера във виз. централна администрация. През 838 участва във виз. посолство, изпратено от имп. Теофил (829–842) при арабския халиф Мутасим (833–842), след като през 838 арабите превземат виз. гр. Аморион в Мала Азия. От ок. 845 до 858 Ф. заема длъжността протасикрит – началник на имп. канцелария. Предполага се, че смения на този пост своя началник – протасикрит Зеликс, обвинен в ерес и отстранен. По време на светската си кариера Ф. създава около себе си интелектуален кръг от приятели и ученици, с които разговаря, спори, споделя знанията си. Смята се, че сред тях е бил Константин-Кирил Философ. Хипотезата, че Ф. е преподавал в някакво висше училище във виз. столица – светско или духовно, не се подкрепя от конкретни данни.

През 858, две години след идването на власт на кесаря *Варда*, цариградският патриарх *Игнатий* (847–858, 867–877) е свален. Решено е на негово място да бъде поставен Ф. Понеже той не бил духовно лице, трябвало само за шест дни да премине степените на църковната йерархия. Избран е за патриарх от Синода на Цариградската църква, в която в началото на Фотиевия патриархат се оформят две „партии" – игнатианци и фотианци. Първите обвиняват новия патриарх, че е заел престола в нарушение на църковните канони и има толерантно отношение към привържениците на *иконоборството*. На фанатизираното духовенство не допада и славата на Ф. в светските науки. Срещу своя приемник агитира и свалените патриарх Игнатий. На свой събор игнатианците обявяват Ф. за свален и отлъчен от Църквата. Привържениците му през есента на 859 на „фотиански" събор отлъчват бившия патриарх Игнатий. Разногласията във Виз. църква римският папа *Николай I* (858–867) преценява като удобен момент да се намеси във вътрешните работи на Цариградската патриаршия. Той предявява възражения срещу избора на Ф. за патриарх. През 861 обаче във виз. столица се свиква събор на 318 епископи, на който присъстват и представители на другите източни патриарси и на папата; въпреки намесата на папските пратеници издигането на Ф. на патриаршеския престол е потвърдено. В писмо до папата той отстоява независимостта на своята църква и се обявява решително срещу всякакви претенции на Рим за върховенство. Това е началото на упорита борба между двете църкви, оглавявани от способни и енергични примати, която в крайна сметка довежда до пъл-

ното им разделяне (1054). През 863 в Рим е свикан Латеранският събор, на който Ф. е обявен за незаконен похитител на патриаршеския престол, а правата на Игнатий са възстановени, което няма реална стойност в Цариград. Скоро след това българският църковен въпрос става причина за временно прекратяване на отношенията между двете църкви, известно като Фотиева схизма (867–870). Ок. средата на IX в. вече са известни намеренията на княз *Борис I* (852–889) да въведе християнството в Б-я. През 864 той приема виз. духовно пратеничество, чиято задача е да покръсти българите и да уреди тяхното църковно управление. В Цариград се надяват, че с това ще започне да се налага и виз. политическо и културно влияние в съседната страна. Ф. изпраща на бълг. владетел дълго послание, в което нашироко се обяснява в какво се състои работата на един християнски княз. Наред с това са изложени редица философски, богословски и други проблеми на християнската доктрина, както и споровете, възниквали в историята на Християнската църква по различни верски въпроси. Посланието фактически е отговор на бълг. запитване за уреждане на автокефална църква в страната. В писмото си Ф. с пренебрежение отклонява всякаква претенция за църковна самостоятелност на бълг. държава и изразява виз. концепция за върховенството на Цариградската църква над всички народи, влезли в кръга на виз. цивилизация. Абстрактните богословски разсъждения на патриарха и ясната сметка, която си дава бълг. княз, че Византия е далеч от удовлетворяване на неговите искания, стават причина за рязък обрат в бълг. политика по църковния въпрос. Тя е насочена към *Рим* и папа Николай I. Разменените пратеничества между папата и бълг. княз (вж. *Посолства на българите в Рим* и *Посолства на Рим в България*) довеждат до изгонване на виз. духовна

Патриарх Фотий. Изображение в службата за него от Константин Тиналдо в превод на Неофит Рилски. 1849 г.

мисия от Б-я и до приемане на римски духовници в страната (ноем. 866). Това предизвиква енергични действия на Цариград срещу Римската църква. Още в края на 866 от името на имп. *Михаил III* (842–867) и кесаря Василий е изпратено писмо до бълг. владетел, в което се изобличават отклоненията на Римската църква от християнските догми и канони. Ф. изпраща до всички краища на своя диоцез и до източните патриарси окръжно послание, в което с най-силни изрази обвинява Римската църква за нейната намеса в Б-я. Между май и септ. 867 е свикан събор във виз. столица, на който Римската курия е осъдена сурово за „отклонения от правата вяра" и за

нарушаване на църковните закони по повод на бълг. църковен въпрос. Папа Николай I е анатемосан заедно с цялата си църква. И тези решения както постановленията на Латеранския събор срещу Ф. нямат ефект. Те само показват за пореден път враждебните отношения между Виз. и Римската църква.

В инспирираната от Ф. политика на Цариград за възстановяване на Виз. империя в предишните ѝ граници основно място има църковното подчинение на земите, обект на виз. експанзия. В тази насока Ф. постига значителни успехи. През 860 внезапно нападение на русите застрашава виз. столица. Патриархът държи две проповеди по време на обсадата. Скоро след оттеглянето на нападателите, към Херсон (на п-в Крим) се отправя виз. мисия, изпратена при хазарите, съседи на русите. В нея участва и Константин-Кирил Философ, който успява да спечели много поданици на хазарския хаган за християнската вяра (вж. *Хазарска мисия*). Това укрепва виз. власт в Северното Причерноморие. Две години по-късно виз. мисионери са поканени във Велика Моравия да утвърждават християнството сред среднодунавските славяни. Така започва *Моравската мисия* на солунските братя, за която е използвана новосъставената слав. азбука. През 864 цариградският патриарх изпраща виз. духовници в Б-я. Към времето на първия Фотиев патриархат се отнасят и опитите на Византия за християнизаторски мисии в Армения и Русия. При мисионерската дейност на Виз. църква Ф. прилага съобразно с конкретната обстановка християнската теория словото божие да се разпространява на трите „свещени" езика – еврейски, гръцки и латински. За отдалечената Велика Моравия е допусната употребата на слав. език и писменост. Това обаче не става по отношение на съседна Б-я. Тази гъвкава мисионерска дейност спомага много за осъществяване на амбициозните планове на виз. външна политика през втората половина на IX в. Успехите ѝ до голяма степен се дължат и на факта, че начело на Цариградската патриаршия стои ерудиран, далновиден и енергичен политик и дипломат като Ф. Скоро след събора през 867 обаче във Византия настъпват промени, които слагат край на първия Фотиев патриархат.

Благоволението на имп. Михаил III преминава от кесаря Варда към имп. любимец Василий. Той е назначен за имп. паракимомен и със съгласието на Михаил III подготвя убийството на Варда (21 апр. 865). Скоро след това му е дадена титлата съимператор (26 май 866), но Василий устройва заговор и срещу своя благодетел. През нощта на 23 срещу 24 септ. 867 имп. Михаил III е убит, а властта преминава в ръцете на *Василий I* Македонянин (867–886), който основава нова, „Македонска" династия. Той незабавно предизвиква свалянето на патриарх Ф., който е заточен в манастира Скепе на Босфора. На 23 ноем. 867 патриарх става отново Игнатий и контактите с Римската църква са възстановени. Папски легати присъстват на събор в Цариград (869–870), когато е потвърдено свалянето на Ф. До истинско сближаване на двете църкви обаче не се стига, тъй като на събора е решено Бълг. църква да се свърже отново с Византийската и да ѝ се осигури широка автономия.

През 873 се постига разбирателство между имп. Василий I и свалени патриарх, който се завръща във виз. столица и се заема с възпитанието и обучението на имп. синове. Има основание да се смята, че Ф. се помирява с патриарх Игнатий; след смъртта му (877) започва вторият Фотиев патриархат. За да се преодолеят последиците от грубата дипломатическа грешка на папа *Адриан II* (867–872), станала причина Б-я „да напусне лоното на Римската църква", папа *Йоан VIII* (872–882) продължава политиката за привличане на българите към Католи-

ческата църква и дава да се разбере, че ако Византия отстъпи на Рим юрисдикцията над бълг. диоцез, е готов да сними анатемата, тегнеща над патриарх Ф. В Цариград са доволни от възможността за помиряване с Римската църква, но не възнамеряват да допуснат влиянието й да достигне до самите граници на империята. На събор във виз. столица (879–880) папските легати произнасят благословията на римския първосвещеник за сваляне на анатемата срещу Ф. и за възстановяване на неговия патриаршески сан, но въпросът за бълг. диоцез е ловко избягнат и единственото решение е бълг. епархии да не се включват в списъка на Цариградската патриаршия, което на практика потвърждава автокефалността на Бълг. църква. Ф. продължава да се интересува и от виз. просветно-духовна мисия във Велика Моравия. Отношението на папите Николай I, Адриан II и Йоан VIII към виз. мисионери е положително. Даже Адриан II определя Методий за епископ на *Панония* (870), а Йоан VIII го ръкополага за архиепископ на Моравия (873). Положението на Методий е много деликатно. Той е виз. мисионер, но и папски архиепископ и легат; служи, учи и проповядва на слав. език в земи, които по традиция се смятат за области за евангелска проповед на немското духовенство. Съществуват и някои литургични и догматически различия между Римската и Цариградската църква. Тези сложни условия, изглежда, принуждават Методий да отиде във виз. столица и да се консултира с императора и патриарха за своята по-нататъшна работа. При това посещение в Цариград остават двама негови ученици – свещеник и дякон, снабдени със слав. книги. Не е известна целта, с която те са задържани; съществуват предположения, че Ф. е предвиждал близкия край на Методиевата мисия и е запазил на сигурно място част от плодовете й.

Патриарх Фотий със св. Методий и св. Кирил. Триптих от Ф. Папула, 1969 г.

След залеза на Кирило-Методиевото дело във Велика Моравия най-видните Методиеви последователи търсят убежище в Б-я. Тяхната книжовна, просветна и църковноорганизаторска дейност създава условия грц. духовенство в страната да се замени от българско, а грц. език в църквите и училищата – с български. Протестите на грц. духовници остават без резултат; патриархът съзнава твърдата воля на Борис I да запази независимото положение на Бълг. църква. Израз на това е второто писмо на Ф. до бълг. владетел, в което деликатно се намеква, че възникналите недоразумения не трябва да слагат отпечатък върху добрите отношения между двете страни и двете църкви. Скоро Ф. е принуден за втори път да се раздели с патриаршеския сан. На 29 авг. 886 имп. Василий I загива при злополука по време на лов. Синът му имп. Лъв VI Философ (886–912) отстранява своя учител от патриаршеския престол и поставя на него най-младия си брат Стефан (886–893). Ф. е

обвинен от всесилния по това време василеопатор Стилиан Зауца в заговор и е заточен в манастир в Хиерия, до Цариград, където остава до смъртта си (вероятно на 6 февр. 893).

До днес е съхранено голямо книжовно наследство на Ф. в няколко жанра на богословската литература – екзегетика, догматика, паренетика и църковно право. На неговото перо принадлежат и много писма, единствената виз. творба по история на литературата, няколко поетически произведения. Към екзегетическите произведения на Ф. спадат неговите коментари на Новия завет, запазени във фрагментарно състояние. В този жанр той оставя и забележителен сборник от ок. 300 отговора на богословски въпроси, познат под името „Амфилохия". От предговора се разбира, че тези свои бележки Ф. е събрал на едно място по молба на ученика си Амфилохий, който става митрополит на Кизик (на Малоазийския бряг на Мраморно море). Сборникът няма ясен план или някаква хронологическа последователност на статиите; те се различават по задълбоченост и обем. Почти всички са посветени на богословски въпроси. От езическите философи единствено Платон и Аристотел са застъпени по-подробно. „Амфилохия" не е създадена изцяло в един период от време. Голяма част от сборника се заема от изложенията на Ф. по различни въпроси, задавани му от приятели и ученици от неговия интелектуален кръг. Произведението е подготвено след 867. Сред догматическите произведения на Ф. е трактатът му срещу манихейската ерес (всъщност срещу павликянството, широко разпространено по негово време). Към тях се отнася и негов трактат, посветен на Светия Дух. Разнообразни по тематика и съдържание са неговите проповеди, две от които са произнесени по време на руската обсада на Цариград през 860 и съдържат интересни сведения за това събитие. Значителен е приносът на Ф. за кодифициране на виз. църковно право – запазени са сбирка от църковни закони, *Номоканон* и Фотиевите отговори на десет въпроса по църковноправни проблеми. Смята се за сигурно, че Ф. е автор на увода и на една част от т. нар. Епанагога – широк корпус на виз. гражданско право, замислен от имп. Василий I и осъществен при сина му Лъв VI. В частта, написана от Ф., са изложени неговите схващания по въпроса за положението на императора и патриарха в държавата. Запазени са и няколко химнографски творби на Ф., писани по различни поводи, и голяма сбирка от негови писма, сред които са и двете писма до княз Борис I – важен извор за бълг. история от втората половина на IX в.

Най-ранното произведение на Ф., както той сам посочва в увода си, е неговият „Лексикон" – сборник от обяснения на всякакви думи и изрази от произведенията, които е чел, подредени по азбучен ред. Лексиконът няма научно-теоретическа стойност; съставен е по-скоро с практическа цел. Може би Ф. е правил своите анотации с оглед на бъдещо систематизирано изложение. В увода е отбелязано, че няма да се включва поетическата лексика, а само прозаическата, и то най-употребяваните думи. Не може да се каже, че в своята работа Ф. е изпитал пряко влияние от предшестващи автори на речници, но неговият „Лексикон" е използван от по-късните компилатори. Най-известният литературен труд на Ф. е „Мириовивлос" („Библиотека") – сборник от негови бележки върху произведения, които е чел. Те представляват единствената творба по литературна история, писана от виз. автор и запазена до наше време. Става ясно, че Ф. е притежавал много книги, които е анотирал и даже на места е имитирал стила на разглежданията автор. Описани са 279 произведения. В структурата на „Библиотека" не личи никакъв

принцип при подреждане на бележките. Може би те следват реда на прочетените книги. Сред анотираните автори не се срещат Платон, Аристотел, поетите, които той често цитира в други свои произведения. Може да се каже, че е отдадено предпочитание на християнската литература, но е проявено ново, хуманистично отношение към езическата древност – оставени са бележки за над 60 нехристиянски произведения, недостигнали до наши дни.

В Супр. сб. е поместен старобълг. превод на Фотиевото Слово за Връбница и четвородневния Лазар.

Ф. е несъмнено една от най-ярките личности във Византия през IX в. и един от най-образованите хора в Европ. средновековие. Дори противниците му, които оставят преценки за него, не могат да скрият забележителните му качества на далновиден държавник и дипломат. На неговата енергия до голяма степен се дължат постиженията на Византия в междудърж. отношения по онова време. Неговото толерантно отношение към проповядването на християнството не само на езиците, определени от *триезичната ерес*, е благоприятно за появата на слав. азбука и нейното приложение.

Съч.: Lexicon. Rec. S. A. Naber. 1. Leidae, 1864, 458 p.; 2. Leidae, 1865, 454 p.; Commentariorum in novum testamentum. – PG, 101, col. 1190–1254; Amphilochia (in sacris litteras et quaestiones diatribae). – PG, 101, col. 46–1172; Carmina. – PG, 102, col. 576–584; Homiliae. – PG, 102, col. 547–576; Narratio de manichaeis recens repullulantibus. – PG, 102, col. 15–263; De spiritus sancti Mystagogia. – PG, 102, col. 264–400; Epistolarum libri tres. – PG, 102, col. 585–990; Myriobiblon sive Bibliotheca. – PG, 103, col. 42–1588; 104, col. 9–356; Nomocanon. – PG, 104, col. 975–1218; Sintagma canonium. – PG, 104, col. 441–976; Interrogationes decem. Cum totidem responsionibus. – PG, 104, col. 1219–1232; Златарски В. Н. Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса в славянски превод. – БСт, 5, 1917, с. 3–64; Симеон митроп. Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса. – БСт, 5, 1917, с. 3–138; Epanagoga. – In: Zepos J., P. Zepos. Ius graeco-romanum. 2. Athens, 1931, p. 236–368; Mango C. The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople. English Translation, Introduction and Commentary. Cambridge, Mass., 1958, 327 p.; Bibliothèque. Texte établi et traduit par R. Henry. 1–8. Paris, 1959–1977; [9]. Index. By J. Schamp. Paris, 1991; ГИБИ, 4. С., 1961, с. 104–106.

Лит: Порфирий Успенский. Четыре беседы Фотия, святейшего архиепископа Константинопольского, и рассуждение о них. СПб., 1864, 120 с.; Hergenröther J. Photius, Patriarch von Konstantinopel. 1. Regensburg, 1867, 719 p.; 2. Regensburg, 1867, 758 p.; 3. Regensburg, 1869, 887 p.; Пальмов И. С. Цареградский патриарх Фотий и его отношение к современному ему славянству. СПб., 1890, 32 с. (същото в: Славянские известия, 13, 1891, с. 222–233); Малышевский И. И. Патриарх Фотий. – Церковные ведомости, 1891, 11, с. 372–382; 12, с. 374–382; Платонов Н. В. Патриарх Фотий: 891–1891. М., 1891, 146 с.; Красносельцев Н. Ф. Патриарх Фотий и византийское богослужение его времени. Одесса, 1892, 20 с.; Россейкин Ф. М. Первое правление Фотия, патриарха константинопольского. Сергиев Посад, 1915, 491 с.; Orth E. Rhetorische Forschungen. 1. Photiana. Leipzig, 1928, 138 p.; Hartmann G. Photios' Literarästhetik. Leipzig, 1929, 55 p.; Ziegler K. Photios. – In: Paulys Real-Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft. Herausgegeben von G. Wissowa. 20. Stuttgart, 1941, col. 667–737; Dvornik F. The Photian Schism. History and Legend. Cambridge, 1948, 504 p.; Grivec F. Constantinus Philosophus – amicus Photii. – OChP, 23, 1957, p. 415–422; Grivec F. Konstantin-Cyrills Freundschaft mit Photios. – Südost-Forschungen, 17, 1957, p. 46–51; Кажлан А. П. Социальные и политические взгляды Фотия. – Ежегодник музея истории религии и атеизма, 1, 1958, с. 107–136; Dvornik F. The Patriarch Photius in the Light of Recent Research. – In: Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongreß. München, 1958, p. 1–56; Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, p. 520–528; Politis L. Die Handschriftensammlung des Klosters Zavorda und die neuaufgefundene Photius-Handschrift. – Philologus, 105, 1961, p. 136–144; Diller A. Photius Bibliotheca in Byzantine Literature. – Dumbarton Oaks Papers, 16, 1962, p. 389–396; Kustas G. L. Literary Criticism of Photius. A Christian Definition of Style. – Ἑλληνικά, 17, 1962, p. 132–169; Ангелов Д. Кирил и Методий и византийската култура и политика. – Хиляда и сто години, с. 58–69; Scharf J. Die Briefe des Patriarchen Photios an die italischen Bischofe Marinus, Gauderich und Zacharias. – ЗбРВИ, 8, 1963, 1, с. 261–266; Ahrweiler H. Sur la carrière de Photius avant son patriarcat. – BZ, 58, 1965, p. 348–363; Beck H.-G. Die byzantinische Kirche im Zeitalter des photianischen Schismas. – In: Handbuch der Kirchengeschichte, 3., 1. Freiburg–Basel–Wien, 1966, p. 197–218; Τατάκη

В. N. Φώτιος, ὁ μεγάλος ἀνθρωπιστης. – Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος 1, p. 79–111; Гюзелев В. Княз Борис I. България през втората половина на IX век. С., 1969, с. 164–190; Трифуновић Ђ. Константинова (ћирилова) књижевна дела у светности неких Фотијевих књижевноестетичких погледа. – В: Симпозиум 1100-годишнина од смртта на Кирил Солунски. 1. Скопје, 1970, с. 249–261; Dvornik F. Byzantine Missions among the Slavs. New Brunswick, 1970, p. 49–193, 230–296. Каждан А. П. Социальные и политические взгляды Фотия. – ККФ 2, с. 91–96; Lemerle P. Le premier humanisme byzantin. Paris, 1971, p. 37–42, 177–204; Dvorník F. Photius' Career in Teaching and Diplomacy. – Bsl, 34, 1973, p. 211–218; Dvornik F. Photius, Nicholas I and Hadrian II. – Bsl, 34, 1973, p. 33–50; Speck P. Die Keiserliche Universität von Konstantinopel. München, 1974, p. 14–21; Hägg Th. Photios als Vermittler antiker Literatur. Untersuchungen zur Technik des Referierens und Exzerpierens in der Bibliotheke. Uppsala, 1975 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Graeca Upsaliensia, 8), 218 p.; Mango C. The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photius. – In: Bryer A., J. Herrin. Iconoclasm. Birmingham, 1977, p. 133–140; Prinzing G. Photios. – In: Biographisches Lexicon zur Geschichte Südosteuropas. 3, L–P. München, 1979, p. 453–455; Ангелов Б. Послание патриарха Фотия болгарскому князю Борису. – Bbg, 6, 1980, p. 45–50; Кочев Н. Философската мисъл във Византия IX–XII в. С., 1980, с. 47–66; Мечев К. Словото на патриарх Фотий за Връбница и четвородневния Лазар в Супрасълския сборник. – В: Проучвания върху Супрасълския сборник, старобългарски паметник от X век. С., 1980, с. 36–42; Treadgold W. T. The Nature of the Bibliotheca of Photius. – Dumbarton Oaks Papers, 18, 1980, p. 1–20; Булавин Д. М. „Окружное послание" константинопольского патриарха Фотия в древнерусских рукописях XVI– XVII вв. – Palaeobulgarica, 5, 1981, 2, p. 35–54; Dörmann H.-D. Probleme der antilateinischen Polemik des Patriarchen Photios im Streit um die Christianisierung Bulgariens. – In: Byzanz in der europäischen Staatenwelt. Berlin, 1983, p. 205–209; Булавин Д. М. Послание патриарха Фотия архиепископу Аквилейскому в древнерусском переводе. – В: Древнерусская книжность. По материалам Пушкинского дома. Л., 1985, с. 220–229; Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие (Конспект лекций). 2 изд. Нью Йорк, 1985, с. 318–324; Бакалова Е. Славянските апостоли Кирил и Методий и византийското изкуство от IX век. Към въпроса за формирането на естетическите им възгледи. – В: Кирило-Методиевски студии, 4, С., 1987, с. 23–24; Алтъкова-Драганова М. Цариградският патриарх Фотий и българската история. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 138–144; Икономцев И. Н. Византинизм, Кирилло-Мефодиево наследие и кръщение Руси. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 2. С., 1989, с. 118–120; Toth I. Constantin and Patriarch Photius. – In: Byzance et ses voisins. Rédigé par Thérèse Olajos. Szeged, 1991, p. 33–40; Поснов М. История на християнската църква 2. С., 1993, с. 421–430; Янева П. „Библиотеката" на патриарх Фотий и Симеоновият сборник. – В: Медиевистични ракурси. Топос и енигма в културата на православните славяни. С., 1993, с. 28–32; Toth I. Constantin and Patriarch Photius. – In: Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance. Szeged, 1994, p. 33–40; Νιχορίτης Κ. Ο πατριάρχης Φώτιος στη βουλγαρική παράδοση και γραμματεία. – In: Μνήμη Αγίων Γρηγορίου του Θεολόγου και Μεγάλου Φωτίου Αρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως. Θεσσαλονίκη, 1994, p. 613–629; Ταρναγίδις Ι. Ο πατριάρχης Φώτιος και η διάδοση του Χριστιανισμού στούς Σλάβους. – In: Μνήμη Αγίων Γρηγορίου του Θεολόγου και Μεγάλου Φωτίου Αρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως. Θεσσαλονίκη, 1994, p. 483–491; Майендорф И. Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми. С., 1995, с. 78–82; Шиваров Н. Св. патриарх Фотий и България. По случай 1100 г. от канонизирането му за светец. – ДК, 75, 1995, 10, с. 1–9; Νιχορίτης Κ. Η σλαβική μετάφραση της Ακολουθίας του πατριάρχου Φωτίου. – In: Ο Μέγας Φώτιος. Πρακτικά συνεδρίου. Θεσσαλονίκη, 1995, p. 336–411; Simeonova L. Bulgaria, Constantinople and Rome during the Second Patriarchate of Photios (877–886). – EB, 33, 1996, 3–4, p. 127–141; Simeonova L. Diplomacy of the Letter and the Cross. Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s–880s. Amsterdam, 1998, 7+439 p.; Тот И. Библейские цитаты в „вербальном поведении" Константина-Философа. – В: Кирило-Методиевски студии. 14. С., 2001, с. 40–44; Тарнанидис Й. Вселенският патриарх Фотий и славянският свят. – В: ПЪТИ ДОСТОИТЪ. Сборник в памет на Стефан Кожухаров. С., 2003, с. 400–414.

Илия Илиев

ФРАГМЕ́НТ НА КО́ДОВ – вж. *Триоден фрагмент* с глаголическа приписка.

ФРА́ЙДАНК, Дитрих (Freydank, D.) (29.VI.1928 – 5.X.1999) – немски славист. Роден в Битерфелд, Германия. Завършва славистика, германистика и индогерманистика в Унив. в Хале на Заале (1952). След дипломирането си постъп-

ва като асистент и научен сътрудник в Инст. по славистика към Университета. Специализира в областта на русистиката. През 1957 защитава дисертация върху местните имена в окръг Битерфелд. Хабилитира се с труд за уводните думи у А. М. Курбски (1970), в който с лингвистични методи се изясняват централни понятия в идеологията и съчиненията на този писател. Доц. (1973), проф. (1981). Чете лекции по история на руския език, съвременен руски език, старослав. език и староруска литература в Хале и в Гьотинген, където е гост-проф. (1990–1991). Ръководи изследователската работа по славистика в Секцията за езикознание и литературознание в Инст. (1976–1983). Умира в Хале.

Научните интереси на Ф. обхващат широк кръг проблеми по слав. ономастика, съвременен руски език, история на слав. езици, староруска литература, изворознание. Ранните му публикации са посветени на топонимията в германо-слав. гранични области. От началото на 60-те г. на XX в. интересите му се насочват главно към историята на руския език и към старославянския (разбиран като старобългарски) език. Лингвистичните аспекти на заниманията му го отвеждат към литературоведски проблеми от областта на староруската и старобълг. книжнина, рецепцията на виз. и на лат. литература в културата на православното славянство. Изследванията му се характеризират с прецизна работа върху средновековните текстове, с конкретност на резултатите и ясни обобщения.

Палеославистичните занимания на Ф. са свързани с издирване на грц. източници на старобълг. и други стари слав. преводни произведения, с анализ на състава на някои важни паметници, с интерпретация на отразените в тях религиозно-философски тенденции. Един от обектите на неговите проучвания е староруският Успенски сборник от края на XII – началото на XIII в. Ф. публикува подробен списък на грц. паралели на всички преводни четива в сборника (1973), като посочва точното им място в печатните издания на грц. текстове, анализира състава му и стига до извода, че ръкописът е съставен въз основа на различни грц. източници. В друга публикация (1980) проучва отделни слова от този паметник, сравнява техния език с езика на слова от Супр. сб. и установява, че слово 24 от Успенския сборник – преводна хомилия на Йоан Златоуст за вторник от Страстната седмица, се отнася към групата от три слова (32, 38, 39) от Супр. сб., посочена още от Н. *ван Вейк* като близка по езикови белези до произведенията на Йоан Екзарх.

Дитрих Фрайданк

В няколко статии Ф. се спира на различни страни от проблематиката около *Изборника от 1076*. В една от тях (1976) търси грц. паралели на включените в Изборника текстове, като целта му е да установи дали при съставянето му са използвани нови или вече готови преводи на патеричните сборници. Според него

съставителят на Изборника цитира откъси от Apophthegmata patrum от готова грц. компилация, а анализът на намерените цитати показва, че не може да се говори за наличие на слав. превод на Apophthegmata преди 1076. В друга публикация (1967) Ф. се спира на едно от словата в Изборника и установява, че грц. му източник е откъс от Пролога към Historia ad Lausum на Паладий. Сравнението с източника показва, че преводачът тенденциозно е заменил някои понятия и термини, за да изрази различни философски разбирания. Аргументацията на Паладий, издържана в духа на стоическата философия, е отстъпила място на разсъждения, водещи към преосмисляне на общата насока на текста. Преводът е направен специално за Изборника, смята Ф., тъй като променението текст отговаря на общата концепция на сборника. Една граматическа особеност е преценена като хиперкоректност на небългарин; тя позволява да се допусне, че преводът е направен от русин и че вероятно Изборникът е възникнал на руска почва. По-късно (1983) Ф. отново се връща към този въпрос и потвърждава становището си, че преводачът на откъса от Пролога към Historia ad Lausum не е българин, но оставя открит въпроса за народността му.

В няколко свои изследвания Ф. разглежда оригинални старобълг. паметници. В публикация за Македонския кирилски лист (1988) се присъединява към мнението, че по език, правопис и палеографски черти той не може да бъде отнесен към Кирило-Методиевата епоха и като цяло трябва да се свърже с Преслав. Според него текстът вероятно представлява предговор към евангелска катена, което отговаря на литературните насоки на преславския книжовнически кръг и е в съответствие с екзегетическия характер на трудовете на *Константин Преславски*.

В статия за литературните традиции на *Похвалното слово за Кирил и Методий* (1987) Ф. анализира структурата на текста му и прави опит да посочи използваните от автора източници. Сравнявайки го с шест виз. апостолски похвали, той открива редица сходства и посочва особената му близост с Похвалата за Петър и Павел, приписвана на Йоан Златоуст. Същевременно отбелязва, че авторът на старобълг. творба не използва дословно грц. източници, а изменя и адаптира към своята концепция апостолските топоси. Интерес представляват наблюденията на Ф. върху използването на слав. произведения като източници на похвалното слово. В първата му част той открива заемки от ЖМ и дословни цитати от *Написание за правата вяра*, а в края на първия абзац – пълно съвпадение с два стиха от *Проглас към Евангелието*. Тези факти го водят до заключението, че ако автор на Прогласа е Константин Преславски, то *Климент Охридски* не би могъл да е автор на Похвалното слово за Кирил и Методий.

Сред проучените от Ф. старобълг. творби е Хомилията за Възнесение, приписвана на *Йоан Екзарх*. При търсенето на грц. паралели към словата в Успенския сборник, където е поместена, той попада на две Псевдо-Златоустови хомилии за възнесение, части от които идентифицира като източници на старобълг. книжовник. Този факт категорично доказва, че Йоан Екзарх не е автор на текста, но остава въпросът, дали той е компилатор и преводач, или само преводач на грц. слова. Ф. установява, че и двете са съкратени от компилатора – както със стилистична цел, така и за да се промени идеологическата им насоченост. Разлики в превода на новозаветните цитати в компилацията сочат, че е възможно да са били използвани два вече преведени текста. Откриват се и редица

особености на езика, които са характерни за Йоан Екзарх или за близката до него школа, представена от слова 32, 38, 39 от Супр. сб.

Ф. разглежда и взаимните литературни влияния във виз.-слав. културна общност. В статия за виз. и бълг. традиции в старорускатa литература (1983) той посочва, че бълг. средновековна литература и бълг. книжовен език се развиват под влияние на Византия, но са резултат от стремеж към самостоятелност; същите процеси в Русия водят до възприемане на готовия вече книжовен език и литературни образци от Б-я. При започналия културен обмен между Русия и южните славяни старобълг. език играе ролята на международен слав. литературен език. Същевременно старобълг. литература е по-затворена и се концентрира върху репродуцирането на виз. образци, но именно поради това става важен посредник в грц.-руските литературни връзки.

Ф. прави опит да погледне Кирило-Методиевото дело и в по-широк европ. контекст. В отделна публикация (1986) той разглежда резултатите от дейността им в сравнение със западноевроп. средновековни опити за създаване на книжовни паметници. На този фон, където процесите са повече или по-малко стихийни, правят впечатление съзнателно създадената и прокарана от Кирил и Методий и техните ученици правописна система и систематичната репродукция на виз. литература в книжнината на средновековна Б-я. Проекцията на Кирило-Методиевата дейност на фона на най-високостояща в културно отношение свят в онази епоха – византийския, показва значението ѝ както за запознаването на слав. народи с виз. литература и култура, така и за създаването на собствена литература, която запазва своята народностна специфика през вековете.

Съч.: Die Ortsnamen des Kreises Bitterfeld. Dissertation. Halle, 1957; Interpretation einer griechisch-kirchenslawischen Übersetzung im Izbornik von 1076. – ZS, 12, 1967, p. 38–48; Изборник 1076 года. М., 1965 (рец.). – ZS, 12, 1967, p. 126–129; J. Hamm, Psalterium Vindobonense. Wien, 1967 (рец.). – ZS, 13, 1968, p. 766–767; A. Vaillant, L'évangile de Nicodème. Genf–Paris, 1968 (рец.). – ZS, 15, 1970, p. 300–302; E. Weiher, Die Dialektik des Johannes von Damaskus in kirchenslavischer Übersetzung. Wiesbaden, 1969 (рец.). – ZS, 15, 1970, p. 772–775; A. I. Sobolevskij, Slavjano-russkaja paleografija 1908. Leipzig, 1970 (рец.). – ZS, 17, 1972, p. 760–761; Verzeichnis griechischer Paralleltexte zum Uspenskij sbornik. – ZS, 18, 1973, p. 695–704; Bdinski Zbornik. London, 1972; Bruges, 1973 (рец.). – ZS, 19, 1974, p. 716–717; Die Himmelfahrtshomilie „Veselite se nebesa" des Exarchen Johannes und ihre griechischen Vorlagen. – ZS, 20, 1975, p. 382–390; Der Izbornik von 1076 und die Apophthegmata patrum. – ZS, 21, 1976, p. 357–365; E. Bláhová, Nejstarší staroslověnské homilie. Prag, 1973 (рец.). – ZS, 21, 1976, p. 410–412; Cyrillo-methodianum I–III. Thessaloniki, 1971–1975 (рец.). – ZS, 23, 1978, p. 144–145; Der altrussische Uspenskij sbornik und die Sprache des Codex Suprasliensis. – В: Проучвания върху Супрасълския сборник. С., 1980, с. 13–17; К сущности и предпосылкам стиля „плетения словес". – В: Търновска книжовна школа. 2. С., 1980, с. 89–93; Akademiemitglied Dmitrij Sergeevič Lichačev – 75 Jahre. – ZS, 26, 1981, p. 802–803; Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jh. Herausgegeben von V. Vavřínek. Prag, 1978 (рец.). – ZS, 26, 1981, p. 794–796; Der älteste serbische Psalter. Herausgegeben von M. Altbauer. Köln–Wien, 1980 (рец.). – ZS, 26, 1981, p. 796–797; G. Birkfellner, Glagolitische und kyrillische Handschriften in Österreich. Wien, 1975 (рец.). – ZS, 26, 1981, p. 296–297; K. Trost, Untersuchungen zur Übersetzungstheorie und -praxis des späteren Kirchenslavischen. München, 1978 (рец.). – ZS, 26, 1981, p. 791–794; Byzantinische und bulgarische Traditionen in der altrussischen Literatur. – In: Byzanz in der europäischen Staatenwelt. Berlin, 1983, p. 127–132; Заметки о стиле Жития Стефана Дечанского Григория Цамблака. – В: Търновска книжовна школа. 4. С., 1985, с. 37–40; W. Baumann, Die Faszination des Heiligen bei Kliment Ochridski. München, 1983 (рец.). – ZS, 30, 1985, p. 611–613; Die altbulgarische Literatur. Paradigmatisches und Besonderheiten. – Das Altertum, 32, 1986, 2, p. 122–125; Das Nachleben der Antike bei den slawischen Völkern. – In: Einleitung in die klassischen Altertumswissenschaften. Berlin, 1986, p. 346–348; Das Wirken von Kyrill und Method im europäischen Kontext. – ZS, 31, 1986, p. 289–294; Zur Charakterisük der Sprache Grigorij Camblaks. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 11. Стара българска литература. Литература на българското Възраждане. С., 1987, с. 144–151; Литературные традиции Похвального слова Кириллу и Мефодию. – В: Кирило-Методиевски студии. 4. С., 1987, с. 91–95; Bemerkungen zum Text des Kyrillischen mazedonischen Blattes. – Symposium Methodianum, p. 599–605; Die

kulturhistorische Bedeutung des Kirchenslavischen beim Aufbau des Russischen. – In: Tausend Jahre Christentum in Rußland. Göttingen, 1988, p. 348–355; Zur Sprache Grigorij Camblaks. – ZS, 33, 1988, p. 357–362; J. Schaeken. Die Kiever Blätter. Amsterdam, 1987 (peц.). – ZS, 33, 1988, p. 925–928; I. Ögren. K probleme ispol'zovanija pečatnych izdanij grečeskich tekstov pri issledovanii drevnich slavjanskich perevodov. Na primere slavjanskogo perevoda Pareneisa Efrema Sirina. Uppsala, 1991 (peц.). – ZSPh, 52, 1992, p. 189–192.

Лит.: Fleckenstein Ch., H. Schmidt. Prof. Dr. Dietrich Freydank zum 60. Geburtstag. – ZS, 33, 1988, p. 943–944; Beiträge zur slawischen Philologie. Dietrich Freydank zum 60. Geburtstag. Halle a. d. Saale, 1989; Schriftenverzeichnis [von Dietrich Freydank]. Eine Auswahl. – In: Sprache, Literatur und Landeskunde slavischer Völker..., p. 7–11; Sprache, Literatur und Landeskunde slavischer Völker. Funktionale Aspekte in der Beschreibung und Didaktik. Dietrich Freydank zum 65. Geburtstag. Frankfurt a. M. etc., 1994; Keipert H. Die Stockholmer Russisch-Paradigmatik des 18. Jahrhunderts („Extranea 157 : 6, 38") als hallescher Druck. – ZSPh, 56, 1997, p. 159–180; Мыслящю свободьно имѣньмь и правомь. Zu Ehren von Dietrich Freydank. Münster, 2000, 328 p.; Fahl S. Dietrich Freydank, der Philologe. – In: Мыслящю свободьно имѣньмь и правомь..., p. 325–327; [Menge l S.]. Laudatio auf Dietrich Freydank, gehalten auf dem Wissenschaftlichen Kolloquium des 70. Geburtstags von Prof. em. Dr. phil. habil. Dietrich Freydank. Halle, 29. 06. 1998. – In: Мыслящю свободьно имѣньмь и правомь..., p. 9–12; Sturm G. Dietrich Freydank zum Gedenken. – ZS, 45, 2000, p. 116–117; Verzeichnis wissenschaftlicher Veröffentlichungen von Prof. em. Dr. phil. habil. Dietrich Freydank. – Мыслящю свободьно имѣньмь и правомь..., p. 13–24.

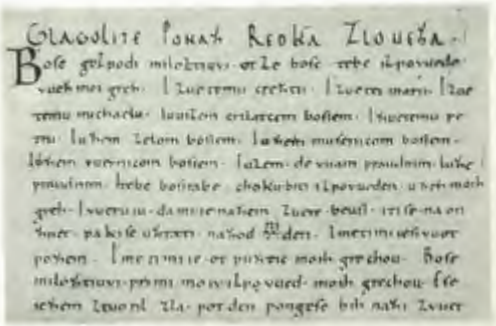
Ана Стойкова

ФРАЙЗИНГЕНСКИ МОЛИ́ТВИ. Фрайзингски откъси – три кратки текста на старославенски език върху пергамент, написани от четирима души през X–XI в. с латиница. Намерени са през 1803 във Фрайзингенския манастир, Бавария, в ръкопис Fris. 226 (по-късно Fris. 6426). Първият откъс е на л. 78а–78б (25 реда), вторият – на л. 158б–160а (113 реда), третият – на л. 160б–161а (74 реда). Първите кратки съобщения за тях се появяват в мюнхенски издания (1806, 1807). Й. *Добровски* и Б. *Копитар* им отделят значително място в кореспонденцията си (1811–1826). През 1822 Копитар издава първия откъс във виенския „Jahrbücher der Literatur", 17, p. 102–103. Цялостно ги издава с руска гражданска азбука П. Й. Кеппен (1827). Изданието е придружено от езиковедска студия, написана от А. Х. *Востоков* (с. 21–86) и препечатана през 1865. С латиница Ф. м. са издадени за пръв път цялостно от Копитар през 1836 в „Glagolita Clozianus" под заглавие „Specimen dialecti carantanicae sec. X", p. 33–47. Образцово е изданието на В. *Вондрак* (1896). То съдържа текста в оригинален правопис и в осъвременена лат. транскрипция и е придружено от лат. превод, литографски факсимилета, езиков и литературен коментар, речник индекс. Вондраковото издание е в основата на всички по-късни преиздавания и проучвания. Основни приноси в изследването на Ф. м. през XX в. са „Freisinger Denkmäler – Brižinski spomeniki – Monumenta Frisingensia. Entwurf und Redaktion Jože Pogačnik" (1968), „Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja" (1993), както и „Zbornik Brižinski spomeniki" (1996), в който Ф. м. са осветлени всестранно като феномен на историята, археологията, кодикологията, палеографията, генеалогията, типологията, филологията, тематологията, рецепцията, превода.

Първият откъс е църковна молитва преди тайнството изповед. Започва с обръщение към Бога, към светия кръст, Богородица, архангел Михаил и ангелите, св. Петър и всички божии пратеници, към мъчениците и праведниците и към свещенослужителя в храма с молба за изповед. Каещият се вярва в бъдния живот и в деня на Страшния съд, в опрощаването на греховете. И затова призовава Бога да приеме изповедта му за злините, които е сторил волно и неволно, съзнателно и несъзнателно (клевета и лъжа, кражба и завист, хула към светата неделя и постите, към Бога и кръста). Той се надява на божията милост и милостта на Богородица и всички светци,

на Бога отдава тяло и душа, слово, воля и дело, живот и вяра. Бог е слязъл от небето да страда за всички и да премахне всяко злодейство – молещият се вярва, че ще бъде изслушан в деня на Страшния съд и сам ще чуе божиите думи: „Елате, избрани бащини ми люде, приемете вечно веселие и вечен живот" (Мт 25: 34).

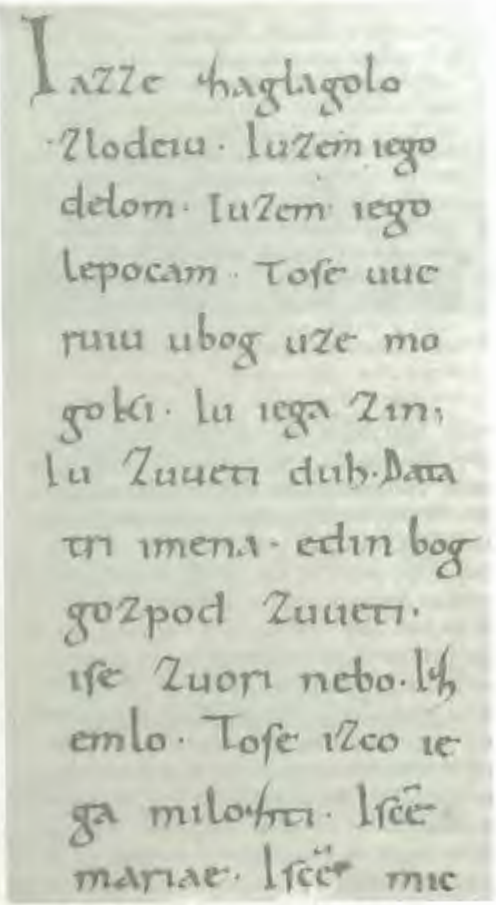
Вторият откъс е поучение преди изповед. Ако прадедът Адам не бил съгрешил, щял е да живее вечно, без старост, печал и сълзи. Но след като бил прогонен поради дяволска завист от божията слава, човешкият род узнал що е страдание и скръб, немощ и безвременна смърт. Но нека людете се опомнят, за да се нарекат пак божии синове. Свещеникът приканва паството си да се откаже от гнусните, сиреч от дяволските дела – да не извършва езически жертвоприношения, да не клевети, краде, убива, да се въздържа от преяждане и от обещания, които няма да спази, а напротив, ще наруши, да бяга от всякаква ненавист, защото нищо не е по-срамно пред божиите очи от подобни постъпки. За пример са посочени раннохристиянските светци и изповедници, които са възненавидели сатаната и са възлюбили божията благодат – затова вярващите им се кланят в църква, молят им се и ги тачат, дават им обет, за да спасят тялото си и душата си. Но онези, които дирят съвършенство, ще станат като тях едва тогава, когато започнат да следват примера им – да насищат гладните и да поят жадните, да обуват босите и да обличат голите, да наглеждат немощните и да сгряват премръзналите, да приемат под стряхата си скитниците и да посещават онези, които са затворени в тъмница и оковани в тежки железа, за да ги утешат в божието име (Мт 25: 35–36). Всички трябва да молят Бога, за да бъдат приети в царството му, приготвено извечно и навечно за неговите избраници. Никой не ще може да избяга или пък да скрие лицето си, когато

Фрайзингенски молитви – третият откъс

бъде призован да застане пред божия престол заедно със стария злодей – дявола, съперника на човешката добродетел. И всеки ще трябва да изповяда пред божиите очи със собствената си уста и със собствените си думи онова, що е сторил на този свят – добро и зло. За този съден ден трябва да се мисли, но не как той да бъде избягнат, а как да се застане пред божиите очи и да се спечели надпреварата с дявола. Христос е лечител на плътта и спасител на душата – той е предложил на хората най-сигурното средство да се избавят от сатаната и да се отрекат от него. Първите страдалци за вяра са бичувани и печени на ръжен, посичани и разпъвани, разчеквани с железни куки. Потомците могат да засвидетелстват същата вяра, за която някога са изтърпени толкова мъки – те трябва да повикат свещеника и да изповядат греховете си.

Третият откъс е отричане при изповед от злодея дявол и от всичките му дела и измами. Каещият се засвидетелства вярата си във всемогъщия Бог, в неговия Син и в Светия Дух – трите имена на единния и свят повелител, който е съзворил небето и земята. Той проси милостта му и моли Св. Богородица, св. Михаил и св. Петър, всички божии пратеници и мъченици, всички, които са били верни на божия закон, светите деви и

Фрайзингенски молитви – първият откъс

светите мощи да бъдат негови застъпници пред Бога заради сторените грехове – само така ще може да се изповяда чисто и да получи прошка. Пред Бога и Св. Богородица той изповядва всичките си грехове, неправедните си дела и помисли, всичко, което е извършил със или без умисъл, по принуда или по собствена воля, насън или наяве – напразни клевети и лъжливи слова, кражба и блудство, лакомия и преяждане, пиене без мяра, богохулство и всяко безчинство от деня, в който е бил кръстен, до часа на изповедта. Иска милосърдие, за да може без срам и студени тръпки да застане пред Бога, когато той дойде да съди живи и мъртви според делата им (1 Пет. 4: 5, Мт 16: 27, Никейски символ на вярата). На Бога поверява думи и дела, помисли и сърце, тяло, живот и душа. Моли Христос, който е слязъл на земята, за да отърве людете от дяволската власт, да го избави от всяко зло и да го спаси от съблазън (Мт 6: 13).

По език Ф. м. се отличават съществено от съвременните им старобълг. текстове. По-важните им фонетични и морфологични особености са следните: 1. В краесловие еровите гласни не се отбелязват, напр. zuet свѣтъ, moih монхъ, nenavist ненависть. 2. По правило слабите ерове не се отбелязват и когато не са в абсолютен изглас, напр. otze отьче, vuernicom вѣрьникомъ, mnozeh мъногъвхъ, но D pl zelom сълоѫъ от сълъ 'legatus', GL sg dine дьне, D pl vuizem вьсѣмъ, ze nebeze съ небесе, zemirt съмрьть, ze zopirnicom съ сжпрьникомь. 3. В силна позиция и на двете ерови гласни съответства i или e, напр. diniznego дьньшьнѣмего, vuiz, vuez вьсь, G pl sil сълъ, nestiden нестыдьнъ, den дьнь. 4. Протетична гласна e или i между шумова и сонорна съгласна се наблюдава във формите на спомагателния глагол – 1 sg praes iezem, ieſem, gezim есмь. 5. Сонантното r се отбелязва с r, ir, ri, а сонантното l – с lu, напр. mrzna мрьзьна, zemirt съмрьть, zridce срьдьце, G sg p(u)lti плъти. 6. На голямата носовка съответстват o, u (v), по изключение on, un, напр.: zodit сждитъ, L sg zudinem сждьнѣмь, bodo бждѫ, zaglagolo заглаголѭ, tuoriv творѭ, vuolu волѭ. 7. На малката носовка съответства e, напр. zuetemu свѣточнемоу, priel прилъ. 8. На ятовата гласна съответства e, напр. detd дѣдъ, pred прѣдъ, chotelo хотѣло. 9. На праслав. съчетание tj (респ. kt и предна гласна) съответства k, а на праслав. съчетание dj съответства j (g), напр. bozzekacho посѣштахѫ, zavuekati заѵѣштати, daj

даждь, ugongenige оугождение, tamoje, tamoge таможде, toje тажде. 10. На праслав. съчетание jь съответства i, напр. imam имамь, part praes act imugi имъı, ime има. 11. Праслав. съчетание or с циркумфлектова интонация преминава в ra, напр. razumeti разоумѣти, raztrgachu растрьгахж. 12. Праслав. съчетание dl остава непроменено, напр. modliti молити, 3 sg praes vsedli въселитъ, но D pl crilatcem крилатьцемъ от праслав. kridlo. 13. На гласната ъı съответстват i, ui, u, напр. zinzi сиицн, nine ныне, pomislenie помъıшление, buiti бъıти, 1 sg mui мъı, muzlite мъıканте. 14. Интервокалното ж преминава в r – tete тѣже. 15. На съгласната j може да съответства g, напр. 1 sg praes gesim несмь, 1 pl gezm несмъ, 3 sg ge не < нестъ, 1 sg pomgnu помыиж, neprigemlioki непрнемлюштн, ugongenige оугождение, но обикновено j се предава с i, напр. ugotoulieno оуготовлено, iego его. 16. Пред начална задна носова гласна се е развило протетично v – L pl vozich жжнхъ. 17. На окончанието за 2 sg praes -ши (-сн) съответства -š (-s), напр. ves вѣси, но poſtediſi пощтадиши. 18. Местоименното окончание за G sg m, n вместо -go е -ga, напр. uzega вьсего, mnogoga мъıогаго. 19. В отделни случаи окончанието за A pl m o-основи е -e, напр. greche грѣхъı, te тъı. 20. Окончанието за I sg f е -o вместо -ою, -еıж, -жıж, напр. to тоıж, neprijazninu непрнязнииою. 21. Окончанията за G и D sg m, n в сложното склонение на прилагателните и причастията са -ega, -emu, напр. vsemogokemu вьсемогжштоумемоу, vuirchnemo крьхънюемоу. 22. Гласната o в основата на притежателните местоимения *moj-, *tvoj-, *svoj- контрахира с окончанията им – tuima твоима, zuem своимь, tva твоя, mega моего, mo моıж, me мое, memu моемоу. 23. В отделни примери окончанието -t за 3 sg praes е изпаднало – ie, ge нестъ, ne нѣстъ, vsedli въселитъ, dostogi достоитъ. 24. В един пример представката iz- е заменена с vi-: vignan въıгънаıъ, срв. с глаголната представка въı- в Син. пс. и Клоц. сб., която е панонизъм. 25. Личното местоимение за 1 sg е iaz ıазъ вместо азъ, срв. с ѣзъ в Клоц. сб. 26. Формите за 1 pl praes на праслав. клас *-ajo завършват на -am, напр. klanam ze кланаюмъ са. 27. Вм. исповѣмь формата за 1 sg praes е ispovede исповѣдѣ, срв. с 1 sg praes вѣдѣ в откритата през 1975 част на Син. пс., което е панонизъм. 28. Формата на отрицателното местоимение е niċze вместо ничьтоже, срв. с ничьже в Клоц. сб. и Син. пс., което е панонизъм, както и с новословенското nič.

Като съвкупност посочените особености, част от които имат по-широко разпространение в слав. езици, са свойствени само на (старо)словенски и на неговите диалекти. Това е указание за езиковата среда, в която са възникнали Ф. м. Върху правописа им (особено във втория откъс) има баварско влияние, на което се дължи замяната на *p* с *b* в Anlaut и в съчетанието sp, на *i* с *e* и на *u* с *o*, напр. gozbod господь, boido пондж, vuirchnemo крьхънюемоу. За лексиката и фразеологията на Ф. м. са характерни редица *калки* от латински и старобаварски, които за удобство тук се цитират в осъвременен правопис – sel božii сълъ божии, boži rab божии рабъ, vsemogi (D sg usemogokemu) вьсемогъı omnipotens, allmahtig, срв. с виз. παντοκράτωρ, старобълг. калка от което е вьсевладъıка, zakonnik законьникъ 'свещеник' от старогорнонемското êuuart 'свещеник', производно от ê, êo 'закон', lichojedenie лнхоядение ubarâzilî, lichopitije лнхопитие ubartrunchilî, biti ispoveden vseh moich grech, срв. с пѣ вже вьсемогъи. тевъ вждж азъ исповѣдень. всѣхъ моихъ грѣхъ в Изповедния чин от Син. евх. л. 72, превод от баварски – Trohtin, dir uuirdu ih pigihtîg allerô mînerô suntôno (S. Emmeramer Gebet, IX в., ed. K. Müllenhoff – K. Scherer, 1, p. 248), česti pijem чьсти пиемъ minne trinkan. Типичен църковнохристиянски термин е krilatec крилатьць, съответстващ на новословенското krilátec 'ангел'. Вж. и leroća (D pl lepocam) лѣпота,

новословенски leroča 'великолепие, украса'. Вместо цркъı, цркъв- се пише circuv- (и circuvah), срв. с цьркъв- в Син. пс., което е панонизъм, и с circev в западнохърватските и източнословенските земи, дошло от баварското kirika. В третия откъс лат. sanctus е останало непреведено, в лат. облик е и amen вместо виз. ἀμήν аминъ, срв. с аменъ в откритата през 1975 част на Син. пс., което също е панонизъм. Като панонизми следва да бъдат възприети bali вместо вралъ (срв. с вълни в Мар. ев., Клоц. сб., Син. пс., Охридския апостол), bratr (срв. с братръ в Мар. ев., Клоц. сб.), česti pijem (klanam se i modlim se im i cesti ich pijem II. 36–38 – в старобълг. паметници не е засвидетелствано подобно съчетание), do koni вм. до коньца, срв. със старочешкото do koni и със словенския производен глагол dokoniti, еče вм. аште, срв. с новословенското če 'ако' от еče, mrzneje 'по-срамно' (niže tech del mrzneje pred božima očima, II. 26–27, срв. с чьто бо есть мьрѣзъчьше тацѣхъ дѣлъ къ члвцѣхъ в Поучение за апостол или мъченик, Климент Охридски. Събрани съчинения, 1, с. 99), както и с новословенското mržnja 'отвращение' от *mrъzьn-, natruti (3 pl imperf natrovuechu) вм. напитати, срв. с Мар. ев., Зогр. ев. Мт 25: 37 ги когда та видѣхомъ алъжюща і натроухомъ, което е панонизъм, lačen, срв. с новословенското lačen 'гладен' вм. алъченъ, neprijaznin от neprijazn 'сатана, дявол' – старобълг. непрїѣзнь (Мт 6: 13, Лк 11: 4) в тетраевангелската редакция е панонизъм, калка от старогорнонемското unholda, срв. с избави ма отъ лжкавааго в първоначалния Кирило-Методиев превод на Апракоса, storiti вм. сътворити, срв. с новословенското storiti (вариантът „сторя" се появява в българ. книжовни текстове много по-късно), spiten 'гневен' (v spitnich rotach), rota 'клевета', срв. с новословенското rota.

Ф. м. са преведени от старобавarски оригинали и/или са съставени въз основа на старобаварски изповедни формули, понякога формули при покръстване, част от които са билингви (лат. и германски текст). Успоредиците са многобройни и убедителни. Напр.:

Boże milostivi primi moju ispoved moich grechov... eže iesem ne spasal nedela ni sveta večera ni mega posta (I. 10; 17–19). Срв. Ih gihu gode almahtigen, uuanda ih sundig bin, daz ih heilegan sunnûndag unde andere heilige daga sô ne giviroda noh sô no gêroda... noh mina metdina noh mina messa ni gilosêda, sôse got habêt gebodan unde min sculd uuâri (Reichenauer Beichte, IX–X s., ed. K. Müllenhoff – W. Scherer, 1, p. 244).

Potom ostanem sich mrzkich del eže suti dela sotonina: eže trebu ivoriti, bratra oklevetam, eže tatva, eže razboj, eže pulti ugojenie, eže roti, eže nenavist (II. 17–25). Срв. Ita sunt criminalia peccata per quae diabolus mergit homines in infernum: Vitia carnis. âcusti thes lîchamen. Inmunditia. unhreinitha. Fornicatio. huar. Luxuria. furinlusti. Idolorum servitus. abgoto theonôst. Veneficia. eittarghebon. Inimicitia. fiantscaf. Contentiones. bâgâ. Aemulationes. antruoft. Irae. nidhâ. Rixae. secchiâ. Dissensiones. fliiz. Sectae. striiti. Invidia. abunst. Obstinatus. einuuillig. Homicidia. manslagon. Anxius. angustentêr. Ebrietas. truncalî. Adulteria. mêrhuarâ. Furta. thiubheit (Weissenburger catechismus, IX s., ed. K. Müllenhoff – W. Scherer, 1, p. 205). Вж. и Поучение за апостол или мъченик – си же соуть дѣла сотонина. идоложьртвиа. вратоненавидѣнииа. клеветы. гнѣводьржавиа. зависть. ярость. ненависть. татьбы. разбои. пианьство. обыадание. плъти оугоженне. обидѣвиа. пѣсни бѣсовьскыхъ. плачанна. хоуленна. срамословыа. възлшевенна. дѣтогоубыа. блоуженна. прелюбодѣианна. гърдость. лъжа. клатвопреставлиение. и иже клати са блиимъ имениьмь (Климент Охридски. Събрани съчинения, 1, с. 99; по Гал. 5: 19–21, 1 Кор. 6: 9–10).

Togo vsego izpoveden bodo bogu i sancte Marii i sancto Laurencu, gospodi, i vsem svetem, i tebe boži rabe. Kaju se moich grechov i rad se choću kajati (III. 41–48). ih uuirdu gode almahtdîgen bigihdîc unde vrouûn sancta

Mariûn unde sancte Michahêle unde sancte Pêtre unde allên godes heilegon unde dir sinemo boden (вариант ente di gotes scalche – Würzburger Catechismus, p. 245) (Reichenauer Beichte, p. 244)... Mînero missatâteo riuûn enti harmscara hapan môzi (S. Emmeramer Gebet, p. 248). Срв. с Изповедния чин в Син. евх. – і да аⷯ еще на семь свѣтѣ. монхъ грѣхъ покаіж сѧ. і достоино покаание имѣти могж (л. 72a).

Da bim nesramen i nestiden na sudinem dine pred tvima očima stojal igdaže prideš sodit živim i mrtvim komuždo po svem dele (III. 52–59). Daz ih fora dînên augôn unscamanti si (S. Emmeramer Gebet, p. 248)... Inde venturus iudicare vivos et mortuos. Dannân chumftîgêr ze irteillenne thanan quemendi ci ardeilenne quecchêm endi doodêm (Weissenburger Catechismus, p. 205). Срв. с Изповедния чин в Син. евх. – да и аⷯ непосрамлюсь прѣдъ очима твоима вѫдж (л. 72a).

В отделни случаи общият първоизточник (по предположение баварски) на Ф. м. и на Изповедния чин в Син. евх. не е оцелял, напр.: Tebe bože milostivi, poručo vsa moja slovesa i moja dela, i moje pomišlenje, i moje srdce, i moje telo, i moj život, i moju dušu. Kriste, boži sinu, iže jesi račil na si svet priti grešnike izbaviti ot zlodejne oblasti, uchrani me ot vsega zla i spasi me v vsem blaze (III. 59–74). рⷯи мн̃ помощи твоемоу рабоу. тⷭ ѣдинъ вⷭѣн гⷭ. какъ моа сжтъ вѣдѣ. вь твоіж мнлсть прѣдаіж аⷯ моі срце. і моіж мъісль. і моіж любовь. і мон животъ. і моа грѣхѣ. отъложи. моⷭ словесѧ. і моⷭ дѣло окончѫ гⷭ. і твоіж мнлсть. въ мнⷭ грѣшънѣ рабⷭ твоимь авн і ѡбави ма гⷭ отъ всего зѫла (л. 72b).

Много важен е фактът, че във Ф. м. и в беседите и поученията на *Климент Охридски* има редица общи места, сходства в богословската идея и във фразеологията. Близостта на концепцията в двата типа произведения се състои в следното – подучен от дявола, прародителят Адам е съгрешил, но човечеството ще се избави от първородния грях чрез сълзите на собственото си страдание и покаяние и чрез милосърдието (sex opera misericordiae, Мт 25: 35–36) в деня на Страшния съд (пак по Мт 25: 31–46) Бог ще раздели праведните от неправедните и ще въздаде на всеки според делата му. Налице е не само единен замисъл, но и несъмнена текстологическа прилика.

Макар и кратки, Ф. м. са от изключително значение за кирилометодиевистиката. Те са единствените текстове, които дават относителна представа за християнската практика в слав. земи, завоювани от Карл Велики (768–814) и попаднали във франкската държава още в края на VIII в. Според тезата на Вондрак Ф. м. са възникнали след епохата на Кирил и Методий, изпитали са влияние от старобълг. (кирило-методиевската) книжнина и едни от техните извори са словата и поученията на Климент Охридски (в частност Поучение за апостол или мъченик), както и Изповедният чин (чинъ надъ неповѣдаіжщимь сѧ), засвидетелстван в Син. евх. (този чин на свой ред съдържа несъмнени компилации и/или преводи от старобаварски катехизиси и изповедни молитви). Подобна теза обаче не е в съгласие с езиковите факти. Не може да се установи старобълг. влияние нито върху лексиката, нито върху фонетиката на Ф. м. (възможно е обаче някой от преписвачите да е бил запознат със старобълг. граматическа норма, за което свидетелстват форми като jego вм. jega и poštediši вм. poštediš в третия откъс). В тях липсват и така характерните за Кирило-Методиевата църковна и християнска терминология грц. заемки, с изключение на sotonin (dela sotonina) от Σατανᾶς, познато и на лат. средновековна традиция (satanas); няма и грц. калки. Съставителите на Ф. м. не са заимствали нито от чинъ надъ неповѣдаіжщимь сѧ, нито от Климентовите беседи и поучения. Обратно, съставителят на чинъ надъ неповѣдаіжщимь сѧ и Климент са заимствали от панонската християнска традиция, по-точно имали са

общи източници със съставителите на прототила на Ф. м., с което се обясняват и многобройните прилики и сходства. Общите източници са несъмнено от лат. и баварско потекло и датират откъм 60-те г. на VIII в. докъм епохата на Кирило-Методиевата *Моравска мисия*.

Пръв проповедник между *каринтийците* и хорутаните (по горното течение на Драва, северозападно и северно от дн. Любляна) бил епископ Модест, изпратен от Виргил, епископ на Залцбург (767–784) по времето на франкския крал Пипин Къси (751–768) (Excerptus de Karantanis, ИБИ, 7, с. 135). Самият Виргил (провъзгласен през 1233 за beatus Virgilius), по народност ирландец, през 743 вече е при двора на майордома Пипин. По настояване на Пипин баварският херцог (военачалник) Отилон поканил Виргил в Залцбург, закъдето той се отправил заедно с друг ирландец, епископ Доблагрек – „habuit secum proprium episcopum de patria nomine Dobdagrecus", както свидетелства *Залцбургският меморандум* (гл. 2), за да намери там втората си родина. Виргил и Доблагрек са двама от многобройните ирландски странници (peregrini), участвали в т. нар. *ирландски мисии* в Шотландия, Исландия, дн. Швейцария, Германия, Австрия, Северна Италия. Това са пътуващи проповедници, посветили се на апостолска дейност сред езическите племена в Централна Европа, сред които разпространяват между другото и култа към архангел Михаил, неведнъж споменаван във Ф. м. Сътрудници на Виргил в Залцбург са множество ирландски монаси, чиито имена са запазени в Liber confraternitatum vetustior (784) на манастира „Св. Петър" в Залцбург. Едно средновековно учение, изповядвано от Виргил, наричан от сънародниците си Virgilius Geometer, че съществува друг свят под земята, обитаван от друг вид хора, е решително осъдено от папа Захарий (741–752) в писмото му от 1 май 748. Това мнение на Виргил е отглас от античната представа за антиподите, следствие от питагорейската хипотеза за кълбовидната форма на Земята – тя е опасана отвсякъде от Световния океан, но отвъд него има друг свят, където живеят съвсем друг вид хора, намиращи се под нас. Това учение привържениците и последователите на Виргил разпространили и сред покръстените от тях славяни в Панония и Моравия, където се е наложило Константин Философ да се бори срещу него – *изъ и нѣмъ весѫстїю влахъ, глюще, яко подъ землею живоуть хлвци великаѥы* (ЖК, гл. 15). През Средновековието ирландците били наричани гърци, понеже ирландското монашество усилено изучавало грц. език, който в другите западноевроп. земи почти бил забравен – в лат. хроники, жития и писма Skotti нерядко се заменя с Graeci, самият спътник на Виргил е наречен Dobdagraecus, сиреч Dobda Graecus – собственото му име е всъщност Dobda или Dodo (ирландско Tuti). Споменатите в ЖМ (гл. 5) *оучителе...изъ грькъ (и соуть въ нѣи вѣшьли оучителе мнозѣ крьстиани изъ влахъ и изъ грькъ и изъ нѣмець оучаще нѣи разлиѵь)*, за които моравските пратеници разказват на имп. *Михаил III* (842–867), не са византийски, а ирландски мисионери, изпратени от Залцбург десетилетия преди Кирил и Методий – в реда на изброяването те са посочени преди баварското духовенство, но след *оучителе...изъ влахъ* (първоначално духовенството в Залцбург е било рето-романско).

Ирландците са първите западноевроп. свещенослужители, които извършват богослужение на родния си език. Отнасят се благосклонно към езика на варварските народи, сред които проповядват, и смятат за свое задължение да изучават местната реч. Навярно те първи започват да използват старонемски език за църковни нужди. На народен език те съставят преди всичко кратки текстове

(оглашения, молитви), с които новопосветените трябвало да се запознаят още преди да бъдат покръстени, но освен това и наставления, и изповедни формули. Първата Ф. м., която започва с Glagolite po nas redka slovesa (речитатив с паузи, повтарящ думите на свещеника), е по-скоро образец за публична или всеобща изповед, която се разпространява в Централна Европа през IX в. Възможно е обаче тя да е била последвана от частна (тайна) изповед, представена в третата Ф. м. Корените на европ. изповеден чин, представен в Син. евх., са ирландски. Ирландците са и първите съставители на Libri poenitentiales (образец от тях е засвидетелстван пак в Син. евх., чиято втора част е съдържателно свързана с панонската традиция). Няма съмнение, че доста рано слав. население в Каринтия (Карантания) и Долна Панония (между реките Дунав, Драва и Раб, при Балатонското езеро) е разполагало с кратки молитви на роден език, със списъци на греховете и с напътствия към добродетелност, с елементарна църковна терминология.

Разпространението на християнството се улеснява от завоевателната политика на Карл Велики. През 795 императорът на франките изпраща сина си Пипин в Хуния (Долна Панония), в държавата на *аварите*, с голяма войска. След пропъждането на аварите славяните отново започват да заселват земята, попадната под църковната юрисдикция на Залцбург (Залцбургски меморандум, гл. 10). Духовното управление на Долна Панония е възложено на архиепископ Арнон, който в присъствието на Карл Велики ръкополага за поместен епископ Теодорик. Още през 798 самият Арнон е изпратен от императора в слав. земи, за да проповядва там божието слово (exquirare voluntatem populi et praedicari verbum dei). Той освещава църкви, ръкополага свещеници и поучава народа. По-късни панонски епископи са Отон, ръкоположен от архиепископ Адалрам, Осбалд, ръкоположен от Лиупрам, и *Адалвин*, един от най-големите противници на Методий. Важни сведения за покръстването на славяните съдържа и един малко използван като истор. извор документ (PL, 105, coll. 641–644) – писмото на папа Евгений II (824–827) до някои епископи и до племенните вождове в *Панония*, Моравия и Горна Мизия, с което ги поставя под юрисдикцията си.

Още по времето на Карл Велики от слав. племена по Средния Дунав, които ставали поданици на *Франкската империя*, се изисквало при кръщение да се отрекат устно и на родния си език от дявола и от дяволските дела и да потвърдят вярата си във всемогъщия Бог Отец, в Христос и в Светия Дух, в божествената Църква, в задгробния живот. Според постановленията на църковния събор през 796/797 (Acta synodi Foroiuliensis) християните били длъжни да знаят на латински „Отче наш" („Pater noster") и „Символ на вярата" („Credo in deo") в опростена редакция. Баварските епископи допускали всеки да изрича тези текстове на собствения си език, като в тях понякога е бил поставян и списъкът на прегрешенията (Ita sunt criminalia peccata), както е във Вайсенбургския катехизис. Подобни текстове, а също и формули при кръщение и изповед, както и кратки напътствени слова (Exhortationes) са съществували и на старословенски език, доказателство за което са Ф. м. Заучавано наизуст и широко разпространявано като устна традиция и като свитъци с лат. букви, това невизантийско християнско наследство е било заварено от Кирил и Методий и учениците им в моравско-панонските земи и е оказало известно въздействие върху Кирило-Методиевата писменост и върху литературните творби на Климент Охридски.

Лит.: [Dobrowsky J.] Anzeige einiger Denkmäler der slavischen Sprache aus dem X. Jahrh. – Neuer literarischer Anzeiger, 1807, 12, col. 190–191; Dobrovský

J. Nachricht von drei slavischen Aufsätzen, welche in einer sehr alten lateinischen Handschrift der öffentlichen Bibliothek zu München gefunden worden sind. – In: Dobrovský J. Slovanka. Zur Kenntnis der alten und neuen slavischen Literatur, der Sprachkunde nach allen Mundarten, der Geschichte und Alterthumer. Prag, 1814, p. 241–259; Копитар П. Собрание словенских памятников, находящихся вне России. СПб., 1827, 94 с.+9 прил.; Schleicher A. Ist das Altkirchenslawische altslowenisch? – Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung, 1, 1856, p. 319–327; Востоков А. Грамматические объяснения на три статьи Фрайзингенской рукописи. – В: Филологические наблюдения А. Х. Востокова. СПб., 1865, с. 1–89; Срезневский И. И. Одна из Фрейзингенских статей и поучение Климента. – В: Срезневский И. И. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1866 (ЗИАН, 9. Приложение 6), с. 58–60; Удольский В. М. Об открытии и издании творений Климента, епископа словенска. 1. М., 1867, 8 с.; Braune W. Die altslovenische Freisinger Denkmäler in ihrem Verhältnisse zur althochdeutschen Orthographie. – Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 1, 1874, p. 118–132; Miklosich F. Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen. – DAWW, 24, 1876, p. 1–58; Ягич В. Письма Добровского и Копитаря в современном порядке. СПб., 1885 (СОРЯС, 39), 751 с.; Vondrák V. Althochdeutsche Beichtformeln im Altkirchenslavischen und in den Freisinger Denkmälern. – ASPh, 16, 1894, p. 118–132; Vondrák V. Frisinské památky, jejich vznik a význam v slovanském písemnictví. Praha, 1896, 82 p.; Vondrák V. Althochdeutsches in den slavischen Freisinger Denkmälern. – Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 22, 1896, p. 201–208; Vondrák V. Studie z oboru církevněslovanského písemnictví. Praha, 1903, p. 5–18, 45–66; Гаккке Н. Э. Разбор языка Фрейзингенских отрывок. – В: Изборник Киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому. Киев, 1904, с. 166–207; Jagić V. Meine Zusätze zum Studium der Werke des slavischen Klemens. – ASPh, 27, 1905, p. 384–411; Vondrák V. Zur Frage nach dem Verhältnisse des Freisinger Denkmals zu einer Homilie von Klemens. – ASPh, 28, 1906, p. 256–260; Nahtigal R. Freisingensia. Beiträge zur Erklärung der Freisinger Denkmäler. 1. Vuzmazi – vuzmaztue. 2. Zastopniki prvotnih slovan. nosnih samoglasnikov v brižinskih spomenikih. – Časopis za zgodovino in narodopisje, 12, 1915, p. 1–12, 77–122; Nahtigal R. Važnost latinskega dela Brižinskega kodeksa in njegovih pripiskov za vprašanje o postanku in domovini slovenskih odlomkov. Freisingensia 3. – Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 1, 1918, p. 1–63; Kos M. Paleografske in historične studije k Freisinškim spomenikom. – Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 4, 1924, p. 1–37; Nahtigal R. Programatične in druge opazke k Kosovi razpravi o Freisinških spomenikih (Dodatek k moji razpravi „Freisingensia 3". Freisingensia 4.) – Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 4, 1924, p. 171–184; Sievers E. Die altslavischen Verstexte von Kiew und Freising. – Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse, 76, 1924 (1925), 2, p. 1–54; Baesecke G. Die altdeutschen Beichten. – Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, 49, 1925, p. 268–355; Ušeničnik F. Slovenska „očitna izpoved" v liturgiji. – Bogoslovni vestnik, 6, 1926, p. 265–301; Ramovš F. O jeziku v Brižinskih spomenikih. – Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 7, 1928, p. 160–168; Kos M. Nove študije k Freisinškim spomenikom. – Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 8, 1931, p. 126–146; Grafenauer I. Poglavje iz najstarejšega slovenskega pismenstva. 2. So li Freisinški spomeniki osamljen slučaj? – Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino, 8, 1931, p. 103–106; Pirchegger S. Untersuchungen über die altslovenischen Freisinger Denkmäler. Leipzig, 1931, 150 p.; Stanislav J. Doterajšie výskumy o Frízinských pamiatkach. Kriticko-bibliografický prehľad. – Bsl, 4, 1932, p. 303–334; Grafenauer I. Karolinška kateheza ter izvor Brižinskih spomenikov in Чинъ надъ оглашающимъ са. Ljubljana, 1936 (Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede v Ljubljani, 13. Filološko-lingvistični odsek, 2), 165 p., Ramovš F., M. Kos. Brižinski spomeniki. Uvod. Paleografski in fonetični prepis. Prevod v knjižno slovenščino. Faksimile pergamentov. Ljubjana, 1937, 31 p., 9 tabl.; Grafenauer I. Starobavarska (svetoemmeramska) molitev v starem slovenskem in v stesl. jeziku. – Slovenski jezik, 1, 1938, p. 8–54; Issatschenko A. Die althochdeutschen Beichten und ihre altslavische Übersetzung. – ZSPh, 18, 1942, p. 283–309; Isačenko A. V. Jazyk a pôvod Frizinskych pamiatok. Bratislava, 1943, 105 p.; Horálek K. K otázce jazyka a stylu Frisinkých památek. – LF, 70, 1946, p. 241–246; Marsinková M. A. K štylistickému rozboru Frízinských pamiatok. – LS, 4–6, 1946–1948, p. 347–353; Isačenko A. Nachträgliche Bemerkungen zur Frage der ältesten deutsch-slavischen literarischen Beziehungen. – ZSPh, 19, 1947, p. 303–311; Grivec F. O cerkvenoslovanskih prvinah v drugem Frisinškem spomeniku. – SR, 2, 1949, 1–2, p. 126–137; Grivec F. Frisingensia, 1–4. – SR, 3, 1950, p. 107–124, 419–420; 4, 1951, p. 71–76; 8, 1955, p. 169–182; Repp W. Deutsch-slavische Kulturbeziehungen auf dem Raume Österreichs vor Kyrill und Method. – In: Vorträge auf der Berliner Slavistentagung. Berlin, 1956, p. 176–189; Reiffenstein I. Das Althochdeutsche und die irische Mission im oberdeutschen Raum. Innsbruck, 1958 (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Sonderheft 6), 91 p.; Zagiba F. Zum Vortrag der ältesten Sprachdenkmäler bei den Volkern im Donauraum (Die außerliturgischen Texte in den Volkssprachen). – Die Sprache, 6, 1960, 1, p. 94–102; Исаченко А. В. К вопросу об ирландской миссии у паннонских и моравских славян. – ВСЯ,

7, 1963, с. 43–72; P o g a č n i k J. Il Brižinski spomenik kot literarno-zgodovinski problem. – Slovo, 14, 1964, p. 78–100; K o l a r i č R. Ali so Brižinski spomeniki res starocerkvenoslovanski? – SFPS, 5, 1965, p. 145–153; К а р л и н с к и й А. Е. Проблематика Фрейзингенских отрывок. – В: Вопросы языкознания и методики преподавания иностранных языков. Алма-Ата, 1965, с. 7–18; H a m m J. Adhortatio ad poenitentiam. – RJAZU, 344, 1966, p. 37–62; К а р л и н с к и й А. Е. Графические особенности Фрейзингенских отрывков (К вопросу о происхождении памятника). – Иностранные языки, 3, 1967, с. 49–56; K o l a r i č B. Brižinski spomeniki. 2. Dodatek. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 11, 1968, 1, с. 125–132; Freisinger Denkmäler – Brižinski spomeniki – Monumenta Frisingensia (Literatur, Geschichte, Sprache, Stilart, Texte, Bibliographie). Entwurf und Redaktion J. Pogačnik. München, 1968, 218 p.; P o g a č n i k J. Das zweite Freisinger Denkmal als literaturgeschichtliches Problem. – In: Cyrillomethodianische Fragen, slavische Philologie und Altertumskunde. Wiesbaden, 1968, p. 175–178; T o m š i č F. Brižinski spomeniki. – Jezik in slovstvo, 13, 1968, 1, p. 203–207; T o m š i č F. Freisinger Denkmäler im Licht der geschichtlichen Tatsachen. – In: Cyrillo-Methodianische Fragen, slavische Philologie und Altertumskunde. Wiesbaden, 1968, p. 169–174; S t a n i s l a v J. Zo štúdia spovedných textov spred r. 863 na Veľkej Morave alebo v Panónii. – In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, p. 335–340; G v o z d a n o v i ć J. Akcenatski znakovi u prvom Brižinskom spomeniku. – Зборник за филологију и лингвистику, 17, 1973, 2, с. 23–30; W i e h l I. Untersuchungen zum Wortschatz der Freisinger Denkmäler. Christliche Terminologie. München, 1974 (Slavistische Beiträge, 78), 169 p.; K o r l a n d t F. Jers and Nasal Vowels in the Freising Fragments. – SR, 28, 1975, p. 405–412; O r o ž e n M. Brižinski spomeniki in njihovo razmerje do stare cerkvene slovanščine. – In: Srednji vek v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Ljubljana, 1989, p. 87–101; Z o r J. Brižinski spomeniki in slovenska redakcija cerkvene slovanščine. – Raziskovalec, 22, 1992, 1, p. 50–51; Brižinski spomeniki. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana, 1993 (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela, 39), 197 p.; J e ž J. Brižinski spomeniki in sveta brata Ciril in Metod. – In: Dom in svet. Zbornik MCMXCV. Ob 50-letnici zadnega letnika revije Dom in svet in konca druge svetovne vojne, 8. Maribor, 1995, p. 163–167; R a j h m a n J. Duhovna podoba Brižinskih spomenikov. – In: Dom in svet. Zbornik MCMXCV. Ob 50-letnici zadnega letnika revije Dom in svet in konca druge svetovne vojne, 8. Maribor, 1995, p. 167–181; Zbornik Brižinski spomeniki. Ljubljana, 1996 (Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Dela, 45), 498 p.

Иван Добрев

ФРАНКÒ, Иван Яковлевич (27.VIII. 1856 – 28.V.1916) – украински писател, славист и обществен деец. Роден в с. Нагуевичи, дн. Ивано-Франково, Дрогобицки район, Лвовска област, Украйна. Средно образование завършва в Дрогобицката гимназия (1875), а висше – във Философския фак. на Черновицкия унив. (1891). Защитава магистърска дисертация на тема: „Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман и его літературна історія" под ръководството на В. *Ягич* във Виенския унив. Издава украинското месечно списание „Житте і слово" (1894–1897), сътрудничи в украинския, полския, руския и немския периодичен печат. От 1898 е член на Научното д-во „Т. Г. Шевченко" в Лвов, активно участва и в Лвовското етнографско д-во. Умира в Лвов.

Като славист Ф. работи в областта на изворознанието и литературната история на слав. средновековни писмени паметници, на устното народно творчество на западните, източните и южните славяни, разработва въпроси на полско-украинските и чешко-украинските литературни връзки, на полската и чешката литература от края на XIX и началото на XX в., историята и етнографията на слав. народи, превежда на украински език произведенията на редица западнослав. автори. Ф. отделя специално внимание на бълг. и сръбския народен епос, изучава и превежда бълг. юнашки песни; кореспондира с Ив. Шишманов, Л. *Милетич*, Ст. *Романски*, П. Ю. Тодоров и др.

Ф. проявява интерес и към проблемите на кирилометодиевистиката. Най-обемното му изследване е посветено на *Херсонската легенда* („Святый Климент у Корсуні. Причинки до історії старорускої легенды"); в него изчерпателно разглежда Словото за пренасяне на мощите на св. *Климент Римски*, изворите и хронологията му, както и разпростра-

Иван Франко

нението му в старите слав. ръкописи. Според Ф. в основата на Словото, приписвано на Кирил Философ, е поставена легенда за мощите на Климент Римски, много по-стара от времето на мисията на слав. апостоли. Той защитава хипотезата, че инициатор за намирането на мощите е свещеник на име Филип, който след това сам разказал под формата на проповед към херсонците за резултатите от своите търсения. Ф. твърди, че именно този свещеник, херсонец по произход, е действал под покровителството на архиепископ Георги, съвременник на виз. император Никифор I в първите години на управлението му (802–803). Отъждествяването на Кирил с автора на легендата е станало според Ф. по-късно, в резултат на писмените сведения от велетрийския епископ *Гаудерик* и от *Анастасий Библиотекар*, които са дали отражение върху ЖК и върху *Италианската легенда*. Ф. наред с това е убеден, че докато ЖМ е писано недълго след смъртта на Методий и има несъмнена истор. стойност, ЖК му отстъпва по достоверност, което се отнася и до епизода с намирането на мощите на св. Климент Римски в *Херсон*. Възгледите на Ф. за Херсонската легенда остават изолирани в науката, но представляват определен етап в развоя на кирилометодиевистиката от началото на XX в. Важен принос на Ф. е, че издава за пръв път препис на Словото по ръкопис от XVI в. (№ 91 от сбирката на Московската духовна академия, дн. в Руската държ. библиотека в Москва) – втори по ред след публикувания от А. В. *Горски*. Ф. се съмнява в достоверността на Италианската легенда. Като съпоставя свидетелства от ЖК, ЖМ, Херсонската легенда, писмото на Анастасий Библиотекар и др. с нея (ASPh, 28, 1906), той заключава че лат. текст очевидно е по-късен от слав. извори и че за възникването му има две възможни обяснения: или Италианската легенда представлява „бледа и доста повърхностна извадка“ от ЖК, или е зависима от прототипа на Слово за пренасяне на мощите на св. Климент Римски, представлявайки негов преразказ. В полемика с Й. Фридрих и К. Гьотц, които я смятат за предшестваща Пространните жития, той се опитва да докаже, че тя не само не дава повече истор. факти от ЖК, но ги предава невярно и шаблонно. Съпоставяйки Италианската легенда с *Legenda aurea* на Яков Ворагински, Ф. смята, че дори този популярен автор не е използвал легендата. Студията е рецензирана в критичен план от П. А. *Лавров* (ЖМНП, 1907).

Други кирило-методиевски извори, предизвикали интереса на Ф., са Азбучната молитва и Проглас към Евангелието. Той им посвещава две студии (1914, 1916), в които прави опит да разкрие тяхната хронология и история на текста. Анализирайки *Азбучната молитва*, Ф. за пръв път аргументира тезата за кириловото авторство на творбата. Той обръща голямо внимание на заглавието на Азбучната молитва, където не един път фигурира името на Кирил Философ; без да отчита възможността творбата да се

приписва на Кирил поради авторитета на слав. апостол, той смята, че това представлява съществено доказателство. Ф. разглежда пръв противоречието от граматическо естество в различните преписи по отношение на фразата: оучителя ...ѥго и оучителю ...ѥю; склонен е да допусне, че първичното четене е в ед. ч., а не в дв. ч., което е аргумент в полза на авторството на Кирил (под „учител" се разбира Христос). Към студията на Ф. за Азбучната молитва е добавена критична бележка от Ягич под линия (ASPh, 35, 1914, с. 151), в която се отхвърля тази хипотеза. Аргументацията на Ф. за авторството на Азбучната молитва е доразвита от Е. *Георгиев* („Две произведения на св. Кирила", 1938). В студията си за *Проглас към Евангелието* Ф. публикува преписа, който по-рано е издаден от И. И. *Срезневски* и от А. Ф. *Гилфердинг* (четириевангелие от XIV в., Печка (Ипекска) патриаршия, дн. в Руската национална библиотека в Санкт Петербург, Гилф. № 2), с разночетения по четириевангелие от XIV в., сбирка на А. И. Хлудов, Държ. истор. музей в Москва, № 13; по-късно той публикува и руски препис от Троицко-Сергиевата лавра от XVI в. (дн. в РГБ, ф. 304, № 214) (ASPh, 36, 1916, с. 215–216). Ф. категорично смята за автор на Прогласа Кирил Философ, без да посочва конкретни доказателства. В критична бележка към текста на студията Ягич (ASPh, 36, 1916, с. 205–207) оспорва това гледище, но като отрича авторството на Кирил, не приема и авторството на *Константин Преславски*, а допуска, че творбата е дело на трети, неизвестен книжовник. Към мнението на Ф. се присъединяват редица видни учени – М. *Вайнгарт*, Н. К. *Николски*, Е. Е. *Голубински*, Срезневски, Георгиев, Р. *Якобсон*, В. Топоров и др. Въпросът за авторството на Прогласа и до днес остава дискусионен. Заслугата на Ф. е, че за пръв път обсъжда обема и характера на оригиналните произведения на Константин-Кирил. Той не само анализира вече известни преписи на Азбучната молитва и на Прогласа, но открива и нови (напр. преписа на Азбучната молитва в палея от Креховския манастир, Лвовска област, XV–XVI в., южноруски по произход, публикуван в Памятки українсько-руської мови і літератури. 1. Львов, 1896, с. XLVIII–LVI; ASPh, 35, 1914, с. 159). Вниманието на Ф. привлича и краткото Кирилово житие, т.нар. *Успение Кирилово* (1916), което той смята за българско по произход и възникнало след идването на Кирило-Методиевите ученици в Б-я. Ф. разглежда два лвовски преписа от Житието: от Университетската библиотека (№ 1, XVI в.) и от сбирката на А. Петрушевич в Народния дом (дн. в Държ. библиотека на Украинската АН, № 2, XV–XVI в.). Възгледите си за кирило-методиевските извори Ф. излага цялостно в рецензията си за студиите на Ал. *Брюкнер* (Mystifikationen. 1. Die Wahrheit über die Slavenapostel und ihr Wirken. – Beilage zur Allgemeinen Zeitung, № 163, 1903, p. 145–149; Cyril i Metody. – Przegląd Polski, 1, 1903, p. 427–474; Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej. Szkic z dzejów chrześcijaństwa u Słowian. – Rocznik Towarzystwa Przyjaźni Nauki w Toruniu, 30, 1903, p. 1–49), където отново отдава приоритет на ЖМ и ЖК. Ф., както и много други учени, се отнася критично към оценките на Брюкнер, когото упреква във „вреден хиперкритицизъм" (Записки Наукового Товариства імени Шевченка, 66, 1905, 4, с. 1–9).

Ф. има приноси в издирването и публикуването на преводни произведения в старите слав. литератури, най-често отнасящи се към дела на апокрифите и средновековната белетристика (напр. „Апокріфи і легенди з українських рукописів", 1896–1906). При изследване на текстовете Ф. подчертава българския им произход и значението на старобълг. литература за разпространението им в други слав. литератури.

С ъ ч.: Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і его литературна історія. – Записки Наукового Товариства імени Шевченка, 8,

1895, 4, с. 1–28, додаток I–XVI; 10, 1896, 2, с. 29–80; 18, 1897, с. 81–134; 20 1897, 6, с. 135–202; Притчата за еднорога и нейният български вариант. – СбНУ, 13, 1896, с. 570–620; Апокріфи і легенди з українських рукописів. (Памятки українсько-руської мови і литератури). І. Апокріфи старозавітні. У Львові, 1896, 66+394 с.; 2. Апокріфи новозавітні. А. Апокріфічні евангелия. У Львові, 1899, 78+443 с.; 3. Апокріфи новозавітні. Б. Апокріфічні діяня апостолів. У Львові, 1902, 68+360 с.; 4. Апокріфи есхатольогічні. У Львові, 1906, 47+524 с.; 5. Легенди про святих. 1. У Львові, 1910, 297 с.; Святый Климент у Корсуні. Причинки до історії староруської легенди. – Записки Наукового Товариства імени Шевченка, 46, 1902, 2, с. 1–44; 48, 1902, 4, с. 45–144; 56, 1903, 6, с. 145–180; 59, 1904, 3, с. 181–208; 60, 1904, 4, с. 209–256; 66, 1905, 4, с. 257–281; 68, 1905, 6, с. 281–310; Beiträge zur Quellenkritik der Cyrillo-Methodianischen Legenden. – ASPh, 28, 1906, p. 229–255; Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910, 5+444 с.; Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. 1. Konstantin's „Alphabetisches Gebet". – ASPh, 35, 1914, p. 150–179; Kleine Beiträge zur Geschichte der kirchenslavischen Literatur. 2. „Vorrede zum Evangelium". 3. Eine altbulgarische Redaktion der Vita Konstantini. – ASPh, 36, 1916, p. 201–222.

Лит.: Лавров П. – ЖМНП, н. с., 10, 1907, июль, с. 391–401 (рец.); Георгиев М. Две произведения на св. Кирила. С., 1938, с. 23–25, 66–68, 115, 119–120; Куев К. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974, с. 12, 18, 27–28, 133; Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды. Биобиблиографический словарь. 3. (Л–Я). Минск, 1978, с. 357–359; Санцевич А. В. Франко Иван Яковлевич. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 346–349; Терзийска Л. Иван Франко и нашето литературно наследство. – ГСУфсф, 79, 1986, 2, с. 155–210.

Анисава Милтенова

ФРÀНКСКА ИМПÈРИЯ. Франкската държава се изгражда в края на V и през първата половина на VI в., като първоначално е военно-политическо обединение на т. нар. салически (приморски) франки. От средата на IV в. те владеят областта Токсандрия (между реките Маас и Шелда) и са федерати на Римската империя. С нейния упадък успяват да разширят владенията си в римска Галия. През 486 франкският крал Хлодвиг I (481–511) разгромява суасонския римски наместник Сиагрий и заема територите на юг до р. Лоара, които имат ключово значение за контрола над цяла Галия. Поради това условно се приема, че франкската държава е образувана през 486. Същевременно Хлодвиг I успява да присъедини и кралството на т. нар. рипуарски франки по средното течение на р. Рейн, завладява и вестготското кралство на юг от р. Лоара, в Аквитания (508–509). Християнството е прието за официална религия (496). С основание този владетел от династията на Меровингите се смята за първи франкски крал. През следващите две столетия държавата е раздробена, водят се граждански войни между меровингските принцове. Но вече са създадени и етническите, и военно-политическите, и идеологическите предпоставки за издигането през IX в. на мощната държ.-политическа формация Ф. и.

Истор. перспективност на франкската държава се определя от няколко фактора. Първо, франките заемат територии, които имат благоприятно географско положение. Второ, същността на общественото развитие след настаняването на франките в Галия се заключава в симбиозата между донесените от тях германски отношения (общинната структура и дружинното политическо начало) и заварените късноримски отношения (робовладението и останките от идеологическата и политическата структура на доминàта). Тази симбиоза се извършва сравнително плавно и с предимство за германските отношения, особено през VI в. Вътрешната дисоциация се преодолява и към средата на VIII в. кралската власт на новата династия на Каролингите укрепва.

Всичко това, както и екстензивната същност на феодалния строй определят агресивната военно-политическа линия на франките спрямо техните съседи, особено в Централна Европа. След подчиняването на лангобардското кралство през

70-те г. на VIII в. най-важни за държавата са франко-аварските войни (791–802). Те завършват с пълно поражение за настанилите се в Панония *авари* и с унищожаване на някога могъщия Аварски хаганат от франкския крал Карл Велики. Приключва и последният етап от продължилите почти 30 г. саксонски войни, в хода на които саксите също са присъединени към франкската държава. С това се поставя началото на по-интензивни военно-политически контакти между франките и полабско-прибалтийските славяни.

На първо място между условията, които превръщат франкската държава в империя, е нейното превъзходство над останалите германски кралства, т. е. ранното укрепване на държавността, с което се създават предпоставки за решителните завоевания в края на VIII в. Ф. и. всъщност е изграденият от Карл Велики (768–814) военно-политически механизъм за господство и за управление на етническия конгломерат, който включва почти цяла Западна Европа, т.е. приблизително предишната Западна римска империя без Испания и Британия. Огромната територия и начините на нейното администриране са двата взаимнообуславящи се фактора на вътрешната имперска политика. С оглед на широкото разпространение на християнството в Европа през IX в. те определят насоката и на външната политика – стремеж към върховенство над все още неподчинените народи и племена. Раждането на имперската идея може да бъде обяснено чрез сравнително ранното разпространение на християнството сред франките и с продължителността на контактите им с късноримските институции. Франкската аристокрация познавала по традиция идеите на домината от Късната античност. Поради това именно франкските крале обличат стремежите си към военно-политическа хегемония в идеологическата обвивка на феодално-християнския римски универсализъм. Същността на тази доктрина, която консолидира вътрешно властта на новата феодална върхушка, е, че Римската империя не е загинала, а е пренесена (translatio imperii) при франките, а покъсно – в източната част на тяхната държава, т. е. в Германия.

През управлението на Карл Велики римският феодално-християнски универсализъм, допълнен със съюза между държавата и Църквата и с единодействието с Папската курия, се откроява най-релефно. Още при завладяването на лангобардското кралство през 70-те г. на VIII в. Карл Велики приема титлата „крал на лангобардите и патриций на римляните". А през първия ден на Коледа през 800 (т. е. на 25 дек.) папа Лъв III (795–816) го коронясва за римски император, като титулатурата му се разширява: „крал на франките и лангобардите, император и покровител на Рим". По този начин феодално-клерикалните универсалистки претенции на владетеля придобиват завършен вид. Императорската корона на Карл Велики е предимно плод на завоеванието. Същевременно неговият феодално-християнски универсализъм дава тласък за развитието на международните отношения в Централна и Западна Европа. Със своите имперски претенции той е един от първите радетели на идеята за културно и политическо единство на Западна Европа, въпреки че тази идея остава нереализирана през цялото Средновековие.

За да стабилизира Ф. и., Карл Велики се заема с нейното вътрешно устройство. Той се опитва да съгласува административния и политическия ред с мащаба на държавата и с дълбоките социално-икономически изменения в нея. По това време започва засилена инплантация на франкските институции в Аквитания, Северна Италия и другаде. По цялата територия се развиват васалноленните отношения и феодалният иму-

нитет, т. е. частната политическа власт на поземлените магнати. В тази насока важно значение има съдебната реформа на Карл Велики. Той одържавява имунитетните съдилища, като ги приравнява към центенарийните съдебни единици, а имунитетният съд е превърнат в задължителна съдебна инстанция. Всъщност частната власт на магнатите не само официално е призната, но поема и част от функциите на държ. власт. Главен белег на изграждащата се вътрешноадминистративна система на държавата е разделянето на страната на окръзи, т. нар. графства. В началото на IX в. те са около 230 на брой, като включват и пограничните военноадминистративни области, т. нар. маркграфства или марки. От тях с най-важно значение е образуваната след края на франко-аварските войни през 802 Панонска военна покрайнина, чието ядро е Източната марка в дн. Австрийско Приалпие. По на север е Сръбската марка с център крепост около дн. гр. Хале, а в Нордалбингия е разположена саксонската укрепена линия (Датската марка). В Северна Италия се намира една от най-рано образуваните марки – Фриулската. Управителите на тези окръзи, графовете, са предани на краля император и споделят неговите идеи за универсална християнска държава. Поради по-особеното положение, което заемат техните погранични владения, маркграфовете имат по-широки пълномощия и власт, особено в по-късния период.

По времето на Карл Велики и в началото на управлението на Лудвиг Благочестиви (814–840) във Ф. и. съществува значително социално сцепление, предизвикано от инерцията на завоеванието. Значителна роля изиграва нуждата от укрепване на вътрешната феодална структура, а етническите и другите различия остават на по-заден план. Скоро обаче във Ф. и. се зараждат разединение и несъгласия сред господстващата Каролингска династия. Несъмнено е, че Лудвиг Благочестиви, обявен за съимператор още през 813, като политик стои значително по-ниско от своя предшественик – вътрешнополитическите му начинания нямат успех, а във външнополитическата сфера те са минимални. Имперската идея вече е в упадък, което рефлектира и върху династията. Чрез редица реформи Лудвиг Благочестиви се старае да постигне единство на държавата, явно непосилна за него задача. Както пише Х.-Й. Бартмус, неговото желание било „чрез християнизация на цялостния държавнополитически живот да обнови Франкската империя". Това „християнско" единство трябвало да заличи етническите различия. В светската сфера от това време се откроява т. нар. Ordinatio imperii от 817. Според този документ най-големият син на Лудвиг – Лотар, е обявен за съимператор и наследник на трона. В случай, че Лудвиг умре, двамата братя на Лотар (Пипин и *Лудвиг Немски*) трябвало да признаят неговото върховенство, като запазвали кралските си титли. Освен това Пипин получавал като наследствено владение Аквитания, Лудвиг Немски – Бавария. Приживе Лудвиг Благочестиви запазвал върховната власт.

Събитията през 829 се оказват решаващи за разцеплението на Каролингската династия. На сейма във Вормс е обявено, че на родения през 823 син от втория брак на Лудвиг Благочестиви – *Карл Плешиви*, се дават като наследствени владения Елзас, Швабия, Реция и част от Бургундия, с което се нарушава Ordinatio от 817. Това предизвиква силно недоволство у неговите братя. През 830 се разбунтува войската, която трябвало да се отправи на поход срещу бретонците. Пипин, Лотар и Лудвиг Немски застават начело на бунта и се насочват към Париж. Лудвиг Благочестиви признава поражението си и на събора в Компиен през същата година обявява Лотар за регент, като фактически предава властта в неговите ръце. Но несъгла-

сия между братята позволяват на императора скоро да възвърне позициите си. През 832–834 се стига до нови противоречия между Лудвиг Благочестиви и неговите синове – тогава след несъстоялата се битка при Люгенфелд (до Колмар) той отново временно трябва да се откаже от властта. През 837 има пак конфликти с оглед на новата подялба, при която на Карл Плешиви са дадени Фрисландия и земите между Маас и Сена. Лудвиг Немски е недоволен, поради което императорът признава претенциите му във Francia orientalis. След смъртта на Пипин през 839 е извършена нова подялба само между Лотар и Карл Плешиви. Лудвиг Немски започва война срещу баща си, но е разбит.

След смъртта на Лудвиг Благочестиви Лотар, който наследява императорската корона според Ordinatio и решенията от 829, се готви да управлява сам, като събира около себе си поддръжници на единството на Ф. и. от средите на едрата феодална аристокрация. Другите двама братя обаче нямат намерение да му се подчинят и започват да търсят подкрепа от магнатите в териториите, които владеят. Лудвиг Немски отстранява някои господари в земите между Майн и Рейн в Бавария, понеже не били склонни да му гласуват доверие в осъществяваната от него самостоятелна източнофранкска политика. Такъв е случаят напр. с абата на Сенгаленския манастир Бернвик. Лотар прави неуспешни опити да разбие войските на двамата братя поотделно. Военната конфронтация между войските на Лотар и Пипин (син на починалия Пипин), от една страна, и на Лудвиг Немски и Карл Плешиви, от друга, става неизбежна. На 25 юни 841 при Фонтанетум, след ожесточено и с много загуби за двете страни сражение Лотар претърпява тежко поражение, вследствие на което много негови васали преминават на страната на противниците му. Но укрепилият се в Нормандия и Аквитания Пипин непрекъснато безпокои Карл Плешиви, докато Лудвиг Немски трябва да потушава избухналото през 841 в Саксония въстание Стелинга. През февруари 842 чрез т. нар. Страсбургска клетва Лудвиг Немски и Карл Плешиви потвърждават съюза си. В Аахен двамата братя се споразумяват да поделят помежду си земите на север от Алпите, като същевременно Лотар е обявен за негоден да управлява държавата.

Оловен печат на имп. Лудвиг Немски

Гражданските войни във Ф. и. завършват с Вердюнския договор (авг. 843), по силата на който империята се разделя на три части. Карл Плешиви получава земите на запад от Маас, Шелда и Рона; Лудвиг Немски – на изток от Рейн и на север от Алпите, а Лотар – територията на запад от Рейн до владенията на Карл и Италия, т. е. Francia media. Вердюнският договор премахва династичните несъгласия, но и обуславя на практика по-късното им задълбочаване. Последствията от него всъщност са израз

на очертаващи се различия в икономическото и културно-политическото развитие на отделните части на Каролингската империя, т. е. на начална фаза от формирането на немската и френската народност. Но по отношение на IX в. издържани от научно гледище са термините Източнофранкска и Западнофранкска държава, както и констатацията, че е налице известно изоставане в развитието на териториите на изток от Рейн – приблизително с около половин век.

През втората половина на IX и началото на X в. се развива кризата на Източнофранкската държава; това е времето на крайния упадък на Каролингската династия. Важни негови симптоми са слабостта и бездействието на императорите, особено на владетелите след Лудвиг Немски (843–876), нарастващото могъщество на местните магнатски фамилии, образуването на т. нар. нови херцогства (Швабия, Франкония, Бавария и Саксония). При така сложилите се обстоятелства неспособността на Каролингите да се справят с външните неприятели (нормани, датчани) е от голямо значение за новите херцогства (особено за Бавария и Саксония), които от своя страна стават важен катализатор за пълното отграничаване на източните от западните части на империята в края на IX в.

Чрез военно-политическите си контакти с обитаващите на изток и югоизток слав. племена Ф. и. оказва решаващо влияние за състоянието на международните отношения в Централна Европа. Първостепенна е ролята ѝ в развитето на среднодунавските и на полабските славяни. През първата четвърт на IX в. центърът на тези отношения е на север, около полабските славяни. Главните групи от тези племена са сърбите (чието основно ядро заема територията между Елба и Заале), абодритите (на северозапад, по долното течение на Елба) и велетите (на изток от тях). Сърбите са в непосредствена близост до Ф. и. и в резултат на военно-политическия ѝ превес техният вътрешен строй е много бързо подрит – те не успяват да се консолидират нито етнически, нито политически; у тях не възникват наченки на държавност, поради което те не са и в състояние да гравитират политически към родствените си съседи – велети, чехи и абодрити. Преходът към ранни форми на държ. устройство при втората група полабски племена – велетите, се отнася към второто десетилетие на IX в. Той е автономен, тъй като сключеният през 808 съюз с датчаните е временен и едва ли е оказал някакво съществено влияние. Ок. 821 след неуспешна война с абодритите велетите попадат под върховенството на Лудвиг Благочестиви. През втората половина на IX в. вътрешните междуособици постепенно довеждат до упадък и изчезване на възникналата през второто десетилетие на века единна великокняжеска власт. Но по това време велетите са извън обсега на външната политика на Източнофранкската държава.

Най-рано, със сериозната подкрепа и влияние на франкската държава като раннофеодална структура се оформя княжеството на абодритите – ок. началото на IX в. Абодритите са традиционни съюзници на франките в крайната фаза на саксонските войни, а също и неприятели на датчаните, които винаги подкрепяли саксите, но избягвали открития конфликт с франките. Тежкото поражение на абодритите във войната с датчаните през 808 спира процеса на изграждане на единна княжеска власт – подкрепата от страна на франките често е користна и непостоянна. При това положение съюзните отношения продължават до 817. През 819 се стига до открит конфликт между империята и абодритите. В избухналата война абодритският княз Славомир (810–819) претърпява поражение и е пленен. Нов конфликт има през 826, а през 844 след

военна експедиция на Лудвиг Немски единната великокняжеска власт е ликвидирана и е възстановено управлението на племенните князе.

Завоеванията на Карл Велики в Централна Европа поставят началото на контактите на империята с друга голяма политическа сила на югоизток – Византия. Първоначално те имат почти формален характер – Византия отказва да признае на Карл императорската корона, поради което дори през 803 избухват военни стълкновения (в Италия). Конфликтът приключва през 812, когато пратениците на новия виз. имп. Михаил I Рангаве (811–813) са приети в Аахен и Карл Велики получава исканото от него титулуване – император и базилевс.

От 20-те г. на IX в. центърът на международните отношения на Ф. и. се измества към среднодунавските територии, където се достига до сблъсък с издигащата се бълг. държава. Първите контакти са по времето на хан Омуртаг (814–831) и Лудвиг Благочестиви. През 818 източнофранкският владетел приема пратеници на различни племена, между които и на отцепилите се от „българския съюз" тимочани. През следващата година тимочаните се присъединяват към въстанието на княз Людевит Посавски (819–823) в Панонска Хърватия (вж. *Мутимир*). Въстанието е потушено с големи усилия от Лудвиг (822). Тези събития са използвани от българите, за да върнат отново тимочаните към държавата си. Около средата на 20-те г. на IX в., когато хан Омуртаг присъединява Банат и живеещите между долното течение на Тиса и Дунав славяни абодрити-преденеценти, се създават условия за нови несъгласия. Избухналата пограничка война (827–828) протича благоприятно за бълг. владетел. Нападенията на българите показват слабостта на границата в *Панония*, което принуждава Лудвиг Благочестиви да извърши реорганизация на източните марки през 828. Сформирана е „източна префектура", която се управлява от горнопанонския граф. Към тази военноадминистративна единица преминават Посавието (Панонска Хърватия) и Долна Панония (вж. *Коцел*), преди това подчинени на фриулския маркграф. По-голямата част от Панонска Хърватия от 829 до 838 се владее от княз Ратимир, който бил васал на българите. През 839 цялата територия е завладяна от управителя на Източната префектура Радбот. Лудвиг Немски също прави известни корекции в устройството на панонската военна покрайнина, но границата на империята в Панония през целия IX в. е нестабилна, което улеснява и идването на *угрите*.

В началните десетилетия на IX в. благодарение и на унищожаването на Аварския хаганат се издига *Велика Моравия*. Решителният й обединителен акт е ок. 833, когато моравският княз Моймир I (830–846) завладява Нитранската област. Имперските претенции на Лудвиг Немски в средата на века вече срещат съпротивата на стабилно изградената държ.-политическа структура на среднодунавските славяни. Първите враждебни действия между двете страни са през 846 и 855–858, но те не довеждат до решително надмощие на франките. Моравският княз *Ростислав* (846–870) в началото на 60-те г. се ориентира към съюз с долнопанонския княз Коцел, като установява и дипломатически връзки с Византия. От своя страна Лудвиг Немски сключва съюз с българите. На този фон започва *Моравската мисия* на братята Константин-Кирил и Методий, която още повече изостря политическата обстановка в Централна Европа. През 869 конфронтацията е най-силна, а през следващата година идва на власт княз *Светополк* (870–894). По време на неговото управление поради непоследователната му политика и поради сложните взаимоотношения между немското духовенство и Папската курия се стига

до неуспешния край на Моравската мисия (885). Но Източнофранкската държава не е в състояние да се справи със Светополк. Ок. 883 той дори успява да отнеме всичките владения на империята в Панония.

Трябва да се приеме, че след 843 съществуват две преходни формации – Източнофранкска и Западнофранкска държава. Едва към края на века може да се отнесе изграждането на двете големи раннофеодални държави на Запад – Немското кралство и Франция. Свалянето през 887 на „императора на франките" Карл III Дебели (881–887) и провъзгласяването за крал на Източнофранкската държава на Арнулф I (887–899) е важно събитие, но то свидетелства повече за разпадането на вътрешния порядък в източната част на Ф. и. и за процесите на дисоциация, които протичат и преди това. Някои специалисти (В. Шлезингер и др.) се съмняват в предварителните силни позиции на каринтийския маркраф Арнулф и подчертават, че идването му на власт е резултат на аристократически заговор, по-скоро случайно и внезапно.

Имперската политическа система на Ф. и. през IX в. е породена от специфичното социално-икономическо и политическо развитие на Европа през Ранното средновековие, но най-вече от същността на прехода от Античност към Средновековие. Политиката на франкските владетели спрямо живеещите в Централна Европа слав. народи е с противоречиви последици – и положителни, и отрицателни. Поради разпокъсаността на полабските славяни и географските особености на териториите, които те обитават, за този истор. период на преден план изпъкват негативните страни: силно се забавя формирането на държ. строй (като се изключат частично абодритите и то само за първото десетилетие на IX в.). При средиодунавските славяни обстановката е по-благоприятна. Ф. и. разгромява Аварския хаганат, който несъмнено би попречил на самостоятелното им развитие, и по стечение на обстоятелствата не е в състояние да предприеме сериозни агресивни действия срещу тях през първата половина на IX в., когато се консолидира Велика Моравия. Не трябва да се забравят и разпространението на християнството от германски духовни средища, влиянието на феодалните норми при установяването на военно-политическите контакти, възможността за връзки на великоморавския ареал с по-отдалечени центрове на средновековната цивилизация (Византия).

След разпадането на Ф. и. и възникването на силни раннофеодални държави в Централна Европа през X в. (Полша, Чехия, Унгарското кралство) имперската същност на Източнофранкската държава (респ. Немското кралство) се самоизчерпва.

Лит.: D ü m m l e r E. Geschichte des Ostfränkischen Reiches. 1. Ludwig der Deutsche. Berlin, 1862, 12+905 p.; 2. Die letzten Karolinger. Konrad I. Berlin, 1865, 10+711 p. (2 изд. Leipzig, 1887–1888; 3 изд. 1960); A b e l S., B. S i m s o n. Jahrbücher des Fränkischen Reiches. 2 изд. 1.–2. Leipzig, 1883–1888, 650 p.; S c h l e s i n g e r W. Die Entstehung der Landesherrschaft. Untersuchungen vorwiegend nach mitteldeutschen Quellen. Dresden, 1941 (reprint. Darmstadt, 1964, 22+265 p.); L i n t z e l M. Die Anfänge des Deutschen Reiches. Über den Vertrag von Verdun und die Erhebung Arnulfs von Kärnten. München–Berlin, 1942, 95 p.; G a n s h o f F. L. La fin du règne de Charlemagne. Une décomposition. – Zeitschrift für schweizerische Geschichte, 28, 1948, p. 433–452; L o t F. Naissance de la France. Paris, 1948, 863 p. (2 попр. изд. Paris, 1970, 728 p.); G a n s h o f F. Zur Entstehungsgeschichte und Bedeutung des Vertrags von Verdun. – Deutsches Archiv, 12, 1956, p. 313–330; S c h l e s i n g e r W. Kaiser Arnulf und die Entstehung des deutschen Staates und Volkes. – In: S c h l e s i n g e r W. Die Entstehung des deutschen Reiches (Deutschland um 900). Ausgewählte Aufsätze aus den Jahren 1928–1954 mit einem Vorwort v. H. Kämpf. Darmstadt, 1956 (Wege der Forschung, 1), p. 94–109; B e u m a n n H. Nomen imperatoris. Studien zur Kaiseridee Karls des Großen. – Historische Zeitschrift, 185, 1958, p. 515–549; O h n s o r g e W. Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums. Weimar, 1958, 573 p.; C l a s e n

P Die Verträge von Verdun und von Coulaines 834 als politische Grundlagen des Westfränkischen Reiches. – Historische Zeitschrift, 196, 1963, p. 1–35; Havlík L. Velká Morava a Franská říše (K otázce vzájemných politických vztahů). – Historické studie, 8, 1963, p. 129–180; Deér J. Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. – In: Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben. 1. Persönlichkeit und Geschichte. Duesseldorf, 1965, p. 719–791; Bartmuss H.-J. Die Geburt des ersten deutschen Staates. Berlin, 1966, 294 p.; Bosl K. Das Großmährische Reich in der politischen Welt des neunten Jahrhunderts. München, 1966 (Sitzungsberichte des Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München, Philosophisch-historische Klasse, 7), 33 p.; Gjuselev V. Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. – Bbg, 2, 1966, p. 15–39; Grafenauer B. Slovansko-nemška borba za Srednje Podonavje v 9. stoletju. – In: Hauptmannov zbornik. Ljubljana, 1966, p. 37–76; Bullough D. Karl der Große und seine Zeit. Wiesbaden, 1966, 212 p.; Lippelein S. Karl der Große: eine Biographie. Berlin, 1971, 163 p.; Ваничек В. Франкские пограничные марки и их соседи – чехи и моравы в IX в. – В: Славяне в эпоху феодализма. К столетию академика В. И. Пичеты. М., 1978, с. 150–163; Сапунов А. Н. Самосознание ободритов (к вопросу об образовании ободритской раннефеодальной народности). – В: Формирование раннефеодальных славянских народностей. М., 1981, с. 130–151; Fuhrmann H. Das Papsttum und das kirchliche Leben im Frankenreich. – Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto Medioevo, 27, 1981, p. 419–456; Glanz J., L. Häusler. Frankenreich Karls des Großen. – In: Deutsche Geschichte. 1. Vom Frankenreich zum Deutschen Reich 500–1024. Gütersloh, 1981, p. 21–76; Vocke R. Vom Frankenreich zum Deutschen Reich. – In: Deutsche Geschichte. 1. Vom Frankenreich zum Deutschen Reich 500–1024. Gütersloh, 1981, p. 147–183; Bartmuss H.-J. Das Entstehen und die Festigung des deutschen Feudalstaates und die Herausbildung des deutschen Volkes (Mitte des 9. bis Mitte des 10. Jahrhunderts). – In: Deutsche Geschichte. 1. Von den Anfängen bis zur Ausbildung des Feudalismus Mitte des 11. Jahrhunderts. Köln, 1982, p. 348–366; Bartmuss H.-J. Der Beginn des Zerfalls des karolingischen Großreiches in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts. – In: Deutsche Geschichte. 1. Von den Anfängen bis zur Ausbildung des Feudalismus Mitte des 11. Jahrhunderts. Köln, 1982, p. 323–332; Schneider R. Das Frankenreich. München–Wien, 1982, 196 p.; Примов Б. Византия, Франкската империя и България. – In: Trzynaście wieków Bułgarii. Wrocław, 1983, p. 191–205; Classen P. Karl der Grosse, das Papsttum und Byzanz: die Begründung des karolingischen Kaisertums. 2 изд. Sigmaringen, 1988, 13+107 p.; Сотиров Г. Франкската държава и полабско-прибалтийските славяни през IX в. – ГСУиф, 79, 1988, с. 18–59; Havlík L. Bulgaria und Moravia between Byzantium, the Franks and Rome. – Palaeobulgarica, 13, 1989, 1, p. 5–20; Bowlus Ch. R. Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907. Philadelphia, 1995, 18+420 p.; Fried J. The Frankish Kingdoms, 817–911: the East and Middle Kingdoms. – In: The New Cambridge Medieval History. 2. Cambridge, 1995, p. 142–168; Steinhübel J. Division of Pannonia among Franconian Marches. – Studia Historica Slovaca, 1, 1995, p. 7–34; Острогорски Г. История на Византийската държава. С., 1998, с. 256–261; Collins R. Charlemagne. Basingstoke, 1998, 15+234 p.; Nagel H. Karl der Große und die theologischen Herausforderungen seiner Zeit. zur Wechselwirkung zwischen Theologie und Politik im Zeitalter des großen Frankenherrschers. Frankfurt a. M., 1998 (Freiburger Beiträge zur mittelalterlichen Geschichte, 12), 261 p.; Bowlus Ch. R. Frankish-Moravian Conflicts in the Ninth Century a Turning Point in the History of Carpathian Basin. – In: Thessaloniki – Magna Moravia. Thessaloniki, 1999, p. 53–63.

Георги Сотиров

ФРАНЦЕВ, Владимир Андреевич (4/16.IV.1867 – 19.III.1942) – руски филолог славист. Роден в Новогеоргиевск край Варшава в семейството на руснак и полякиня. Завършва руска гимназия и Историко-филологическия фак. на Варшавския унив. със степен кандидат (1892). Ученик на А. С. *Будилович* и Й. Й. *Перволф*. Извънреден (1903) и редовен (1907) проф. във Варшавския унив., където чете лекции по нова чешка литература, истор. граматика на чешкия език, слав. древности, лингвистичен увод в славянознанието, истор. етнография на славяните, граматика на староцърковнослав. език. Работи в архивите на Петроград (дн. Санкт Петербург), Москва, Краков, Лвов, Загреб, Прага, Белград и София. През 1921 се установява в Прага. Като проф. в Карловия унив. чете лекции по история на руския език, руски фолклор, най-стара руска писменост, руска литература от XV–XVI в., история на слав. филология, кирилска палеография. В периода 1922–1937 ръководи Семинара по слав. филология към Философския фак. на Университета; работата в него е организирана в девет отдела, заниманията се

посещават не само от студенти и преподаватели, но и от т. нар. свободни слушатели. Когато в края на 20-те г. на XX в. в Прага е създаден Слав. институт като обединителен център на чешки и руски слависти (до 1941 го оглавява М. *Мурко*), Ф. се включва и в неговата дейност. Чуждестр. член на Чешката академия на науките, литературата и изкуствата (1904), Кралското чешко научно д-во (1913), БАН (1926); член-кор. (1915) и акад. (1921) на Руската АН. Умира в Прага.

Ф. е автор на повече от 300 публикации в областта на славянознанието. С най-значителен принос е работата му по издаване на извори. Обширен фактически материал съдържа публикуваната от него кореспонденция до В. *Ханка* (1905). През 1906 излиза на чешки език кореспонденцията на Й. *Добровски*. Висока оценка от съвременниците получава и издадената кореспонденция на П. Й. *Шафарик* с руски учени (1927). С използване на нови извори се отличават двете значителни монографии на Ф. – магистърската и докторската му дисертация. В първата от тях – „Очерки по истории чешского Возрождения" (1902), обстойно са осветлени факти за дейците на Чешкото възраждане. Привлеченият материал убедително представя въздействието на руската и полската култура върху процесите в чешките земи през разглеждания период. Според изследователите на делото на Ф. връх във варшавския период от неговата научна работа е докторската му дисертация „Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX столетия" (1906). Монографията дава подробна, неизвестна дотогава информация за трудовете на полските слависти, за връзките им с учени от други слав. страни. Шестата глава от труда съдържа сведения за М. К. *Бобровски*, за направеното от него описание на слав. ръкописи във Ватиканската библиотека. Анализирани са възгледите на Бобровски за значението на старослав. език в културния живот и истор. съдба на слав. народи. В по-малки по обем работи Ф. се спира на неизвестни факти около историята на проучването и издаването на *Реймското евангелие* (1900), Флорианския псалтир (1923), *Пражките листове* (1948). Отделна студия посвещава на идеологията и творчеството на поета славянофил А. С. Хомяков, като изтъква специално характерните за него кирило-методиевски мотиви (1933). Образите видения, чрез които Хомяков възкресява мисионерското дело на Константин-Кирил и духовната атмосфера на епохата, са съпоставени с аналогични прояви в чешката и бълг. поезия (Ян Православ Коубек, Р. *Жинзифов*). Между другото Ф. не приема тълкуването на П. А. *Лавров*, според когото в стихотворението „На Прагу" Хомяков поддържа с поетически средства популярното по негово време становище за епископски *сан на Кирил*.

Ф. публикува множество биографични бележки, библиографски обзори и рецензии. В голяма част от тях проявява интерес към трудове с кирило-методиевска проблематика (напр. към публикации на Й. *Калоусек*, Ч. Зибърт, Ст. *Бобчев* и др.). В статия, посветена на първите руски изследвания за славяните (1929), Ф. разглежда твърдението на А. Л. *Шльоцер*, че родината на църковнослав. език трябва да се търси в Б-я, и го оценява като един от първите пробляъци на основополагащ научен подход в славянознанието.

Съч.: К истории издания Реймского евангелия. СПб., 1900, 30 с.; К истории издания Реймского евангелия (доп. заметка) (По поводу издания проф. L. Leger. L'Évangéliaire slavon du Reims. dit Texte du sacre. Paris–Reims–Prague, 1899). – ЖМНП, 331, 1900, с. 126–155; Переписка П. И. Шафарика с П. И. Кеппеном. Три неизданных письма П. И. Шафарика. – ИОРЯС, 6, 1900, 2, с. 210–221; Главнейшие моменты в развитии чешского славяноведения. Вступительная лекция. Варшава, 1901, 43 с.; Очерки по истории чешского возрождения. Русско-чешские ученые связи конца XVIII и первой половины XIX столетия. Варшава, 1902,

2+386+77 с.; Апология св. Вячеслава. D-r Jozef Kalousek. Obrana knížete Václava Svatého proti smyšlenkam a křivým úsudkům o Jeho povaze. V Praze, 1901 (рец.). – ИОРЯС, 7, 1902, 2, с. 383–401; Prof. d-r Ceněk Zíbrt. Bibliografie české historie. 2., 1. Prameny. 2., 2. Zpracování. 1902 (рец.). – ИОРЯС, 7, 1902, 4, с. 420–422; Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель. Варшава, 1905. 16+1296+5 с.; Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX столетия. Прага, 1906, 682 с.: Korespondence Josefa Dobrovského. 2. Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Jiřího Samuele Bandtkého z let 1810–1827. Praha, 1906, 36+213 p.; Ст. С. Бобчев. История на старобългарското право. Лекции и изследвания. С., 1910 (рец.). – РФВ, 63, 1910, с. 190–191; И. И. Срезневский и славянство. Петроград, 1914, 74 с.; К истории издания Флорианской псалтыри. – Slavia, 1, 1922–1923, p. 600–604; Об одном старом общеславянском недуге. – В: Юбилеен сборник на Славянското дружество в България 1899–1924. С., 1925, с. 54–60; Korespondence P. J. Šafařika. Vzájemné dopisy P. J. Šafařika s ruskými učenci (1825–1861). 1. Praha, 1927, p. 1–480; 2. Praha, 1928, p. 481–1085; Болгарско-чешские литературные связи в половине XIX ст. Страница из истории болгарского возрождения. – СпБАН, 38, 1929, с. 33–80; Первые русские труды по изучению славянства, преимущественно южного. – В: Прослава на Освободителната война 1877–1878. С., 1929, с. 36–53; А. С. Хомяков, поет-славянофил. Неговите идеи и отражението им в славянските литератури. – БПр, 2, 1933, 1, с. 17–64; [Вступительная статья и примечания]. – В: Хомяков А. С. Стихотворения. Praha, 1934 (Knihovna Slovanského ústavu v Praze, 3), p. V–VIII, IX–LXXIV; Slavisté o hlaholských zlomcích Pražských v korespondenci s P. J. Šafaříkem. – In: Slovanské studie. Sbírka statí věnovaných prelátu univ. prof. Dr Josefu Vajsovi k uctění jeho životního díla. Praha, 1948, p. 133–138.

Лит.: Поливка Ю. И. Отзыв о сочинении В. А. Францева „Материалы для истории славянской филологии. Письма к Вячеславу Ганке из славянских земель". 1911. – В: Отчет о двенадцатом присуждении премии митрополита Макария. СПб., 1911, с. 55–71; Lapteva L. P. V. A. Francev a jeho koncepce rusko-české vzájemnosti. – Acta universitatis Carolinae, Philosophica et Historica, 1964, p. 71–78; Лаптева Л. П. В. А. Францев (по материалам его литературного наследия). – Sborník Národního muzea v Praze, Rada C, 10, 1965, 1, p. 1–30; Лаптева Л. П. В. А. Францев. Биографический очерк и классификация трудов. – Slavia, 35, 1966, p. 79–95; Лаптева Л. П. В. А. Францев как историк славянства. – В: Славянская историография. М., 1966, с. 204–246; Kudělka M. Francev V. A. – In: Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 121–122; Sylaba T. V. A. Francev. Bibliografický soupis vědeckých prací s přehledem jeho činnosti. Praha, 1977, 130 p.; Лаптева Л. П. Францев В. А. – В: Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979, с. 349–351; Pegierska-Piotrowska R. Znaczenie prac Włodzimierza Andriejewicza Francewa dla slowianoznawstwa polskiego. – Prace slawistyczne. 44, 1986, 159 p.; Урбан З., Л. Ржехачек. Прага и българската филология. С., 1992, с. 172–173; Кишкин Л. С. Русская эмиграция в Праге: печать, образование, гуманитарные науки (1920–1939-е годы). – Славяноведение, 1996, 4, с. 3–10.

Цветанка Янакиева

ФРЪЧЕК, Ян (Frček, J.) (12.VI.1896 – 8.VI.1942) – чешки славист, византолог и фолклорист. Роден в Прага. Следва във Философския фак. в Прага и е сред най-добрите студенти на Фр. *Пастърнек*. Защитава университетски докторат по славистика и романистика (1921). Работи като гимназиален учител в Прага и Бърно; преподава чешки език в Париж (в École nationale des Langues Orientales Vivantes), където, подтикнат от А. *Мейе*, започва своите занимания по палеославистика и византология. По време на окупацията на Чехословакия от Германия (1938–1939) е библиотекар в Слав. библиотека в Прага; участва в антифашистката съпротива, получава смъртна присъда и загива в Прага.

Ф. има публикации в областта на лингвистиката, старобългаристиката, литературната история, фолклористиката. Някои от трудовете му са отпечатани посмъртно. В областта на русистиката е автор на литературно-истор. анализ (1948) на „Задонщина" – най-значителния литературен паметник, който пресъздава борбата на русите срещу татарите през 1380, и на изследване върху съвременното развитие на руския литературен език (1937). В историята на чешката наука специално се изтъкват големите заслуги на Ф., който независимо от трудните политически условия става инициатор на подготовката за създаване на старославянобългарски речник на Кирило-Методиевия език. В материалите от

Третия международен конгрес на славистите стават ясни възгледите на Ф. за издаването на подобен пълен речник. Според него той трябва да обхваща целия словарен материал от всички класически старобълг. текстове и на всяка цена трябва да има тълкувания на езиците, от които е превеждано: гръцки, латински и старовисоконемски. След няколко десетилетия чешките слависти осъществяват тази идея, изработвайки „Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Praha, 1962–1997."

Проблемите около начина на издаване на старите езикови паметници са също обект на научен интерес от страна на Ф. В материалите от Третия международен славистичен конгрес се вижда, че той разглежда и особеностите на дипломатическото, реконструираното и критическото издание на даден ръкопис. Забелязва се сходство в предложенията на Ф. с казаното и направеното вече в това отношение от Мейе, А. *Мазон* и А. *Вайян*. Ф. се застъпва изцяло за начала и принципи, утвърдени в класическата филология. Той изтъква предимствата на критическите издания с текстов коментар и подчертава, че задачата на издателя е да предаде не само с точност целия ръкописен материал, но и да проникне в текста чрез коментар и успоредявания, за да може ръкописът да се използва с разбиране и от филолога, и от нефилолога, и от слависта, и от неслависта. Специално внимание се обръща и на критическия апарат, който изданието трябва да съдържа: най-важните палеографски данни, значими за езика и за интерпретацията на текста; от правописните варианти да се предлагат само интерпретационно важните, а вариантите от общ характер да се привеждат в уводната част на паметника; задължително да се дават паралелни места с източниците, позоваванията на библейски текстове и цитати; да има поправка на грешките на превода и на преписа, както и научен коментар на всяка неясната или езикова неточност на текста, на разминаванията с оригинала, от който е превеждано, и т.н. Придържайки се към утвърдени едиционни принципи в славистиката, Ф. предлага и редица изменения и подобрения, които прилага в своята едиционна практика.

Изданието на *Синайския евхологий* в две части (1933–1939), осъществено от Ф., е върхна точка в научната му дейност. Наред с изданието на същия паметник от Р. *Нахтигал* (1941–1942) публикацията на Ф. е високо оценена в славистичните среди. Той внася корекции в изданието на Л. *Гайтлер* (1882), разчитайки точно оригинала на ръкописа по снимки; част от съществените поправки са направени въз основа на грц. текст. Изданието на Ф. наистина е образцово: тъй като повечето текстове са превод от гръцки, а по-малката част – от латински и старовисоконемски, след всеки текст, съставен от една или няколко смислови цялости, Ф. дава френски превод, коментар с варианти за лексикалните и граматическите особености в съпоставка със старобълг. паметници и оригинала, от който е превеждано, гръцки успореден текст и при възможност – лат. и старовисоконемски (старогорнонемски) еквивалентен текст, подбран от него. Грц. успоредици към старобълг. текст са много добре подбрани, френският превод е прецизен, разчитането на тази богослужебна старобълг. книга с молитви за различни частни поводи и пенитенциал (списък на наказания при нарушаване на християнския морал) е професионално.

Към голямата тема на научното дело на Ф. – Синайския евхологий, се отнасят още няколко негови изследвания. Той проучва детайлно старослав. (старобълг.) текст на обреда на Епифаний в Син. евх. и неговото положение между литературите на Християнския изток (1934). Особено ценна е и статията „K textové kritice Sinajského euchologia (Řeholní

rituál)" (1947). Когато пише това изследване в отговор на отзивите за изданието, Ф. няма пред себе си, поради военните условия, неговата втора част. Той подчертава пред своите критици, че не е оставил нито един факт без внимание в изследователската част на изданието, изтъква необходимостта от съответните научни критики на текста и от правилния превод, без които езиковедското изследване не може да почива на здрава основа. Ф. разглежда подробно монашеския ритуал в Син. евх., застъпен в две молитви без заглавие и с два обредни текста (л. 80б – 102а), като допълва с грц. текстове анализирания материал. Първият текст е молитва от втора степен, следват я молитва и обред от първа степен, като най-голямата част на целия ритуал е обредът от трета степен (л. 82а – 101б). Ф. изследва най-детайлно обреда от трета степен и представя неговите грц. успоредици (и евентуални успоредици от старобълг. паметници, с. 34–35 в статията). Общият извод е, че тези текстове нямат онова преводаческо равнище, което е познато от старобълг. превод на Евангелието и от другите части на Син. евх. Според него на много места те са били погрешно разбирани и неточно тълкувани от изследователите, което е довело до грешни данни в словника и в граматиката.

Научните интереси на Ф. в областта на палеославистиката засягат и *Пространните жития на Кирил и Методий*. Потвърждение за това са неговите рецензии (1934 и 1935) за книгата на Фр. *Дворник* „Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance" (1933) и за труда на М. *Вайнгарт* върху тях „Analyse philologique des légendes slaves de Constantin et de Méthode" (1935).

Ф. проучва щателно и молитвата за постригването (посвещаване някого за духовник) в Първото слав. житие на св. Вацлав (1948). Той изтъква, че тя няма паралел нито в лат., нито в грц. евхологии. Обаче някои мотиви в нея могат да се успоредят с виз. молитви за постригването, както и с текст от Син. евх. Аргументите на Ф. му дават право да твърди, че текстът на молитвата в обреда на постригването принадлежи към източния ритуал. Според него обредът в конкретния случай е бил извършен от епископ Нотар, който е представял слав. богослужение в Чехия, и *Вацлав* е бил постриган според виз.-слав. ритуал.

Ян Фръчек

Съч.: R. P. D. Placido de Meester O. S. B. Liturgia bizantina. Studi di rito bizantino alla luce della Teologia, del Diritto Ecclesiastico, della Storia, dell' Arte e dell' Archeologia. 2., 6. Rituale – benedizionale bizantino. Roma, 1930 (рец.). – Bsl, 4, 1932, p. 187–190; Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française. [1.] Paris, 1933, 6+192 p. (същото в: Patrologia orientalis, 24., 5, p. 611–802); [2.] Paris, 1939, 186+6 p. (същото в: Patrologia orientalis, 25., 3, p. 487–617); Euchologium Sinaiticum. – Naše věda, 15, 1934, p. 141–145; F. Dvornik. Les Légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance. Prague, 1933 (рец.). – Naše věda, 15, 1934, p. 20–22; Staroslověnský text obřadu Epifanie v Sinajském euchologiu a jeho postavení mezi literaturami křesťanského východu.

– In: II Międzynarodowy zjazd slawistów (filologów słowiańskich). Księga referatów. 2. Warszawa, 1934, p. 28–34; M. Weingart. Analyze philologique des légendes slaves de Constantin et de Méthode (Actes du IVe Congrès des études byzantines, 1934) (рец.). – Lidové noviny, 63, 1935, č. 579, 19. XI. 1935; Osudy jazyka v revoluci. Přítomný vývoj spisovného jazyka ruského. Praha, 1937, 35 p.; Izdavanje potpunog staroslovenskog rečnika. – В: Одговори на питања. Саопштења и реферати. Допуне. III Међународни конгрес слависта (словенских филолога). 18–25. IX. 1939. 3. Београд, [1939], с. 21; Način izdavanja starih jezičkih spomenika. – В: Одговори на питања. Саопштења и реферати. Допуне. III Међународни конгрес слависта (словенских филолога). 18–25. IX. 1939. 3. Београд, [1939], с. 25–27; K textové kritice Sinajského euchologia. – Slavia, 18, 1947, p. 31–46; Byl li sv. Václav postřižen podle ritu východního či západního. – In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 144–158; Zádonščina. Praha, 1948, 259 p.

Лит.: Weingart M. – Bsl, 5, 1933–1934, p. 456–460 (рец.); Horálek K. Jan Frček (1896–1942). – Bsl, 9, 1947–1948, p. 406–408; Данилов В. В. Чешский славист Ян Фрчек. — ТОДРЛ, 12, 1956, с. 642–644; Kurz J. Úvod. – In: Slovník jazyka staroslověnského. Lexikon linguae palaeoslovenicae. I. Praha, 1962, p. II; Československé práce o jazyce, dějinách a kultufe slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 123–124; Blažek V. Bibliografický soupis publikační činnosti doc. PhDr. Jana Frčka s přehledem jeho činností. – In: Bibliografie významných slavistů – učitelů University Karlovy. 4. Praha, 1972 (1973), 37 p.; Урбан З., Л. Ржеха-чек. Прага и българската филология. С., 1992, с. 175–176.

Васил Василев

ФУ̀ЛСКО ПЛЀМЕ – според ЖК и *Похвално слово за Кирил* население на Кримския п-в, сред което Константин Философ проповядва в края на *Хазарската мисия*. В ЖК, гл. 12, житиеписецът съобщава: вѣше же въ фоульсцѣ ѥзыцѣ доубь велеⷩ, сѣрасль же се съ чрѣвшиею, и по имь же трѣбꙋ творахꙋ, наричающе того имеⷩ алеѯандрь, женьскомь полоу не дающе пристоупити къ немь, ни къ трѣвѣ его („Във Фулското племе имаше един голям дъб, сраснал с череша, под който извършваха обреди. Наричаха го с името Александър и не позволяваха на жени да пристъпват нито към него, нито към обредите“)(Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 103, 135). Чул за тези обичаи в *Херсон* при завръщането си от *Хазария*, Константин Философ отива при фулите и с проповед ги убеждава да отсекат дъба и да го изгорят. При покръстването на хазарите през VII в. основна дейност на християнските мисионери била именно изсичането и изгарянето на дъбове, почитани широко в п-в Крим като култови места на Тенгри-хан (С. А. Плетньова, 1976, с. 33–34, 67). Като се има предвид обаче следният пасаж от проповедта на Кирил: се ѥѵⷩ нѣкаго завѣта бжіа, въ ньже се есте и крⷭтиⷩ („Това е благовестието на Новия божий завет, в който сте се кръстили“), може със сигурност да се твърди, че в случая не става дума за покръстване, а само за изкореняване на езически обичаи сред вече християнизираното население. Кратко сведение за дейността на Кирил сред фулите дава и Похвално слово за Кирил, като в първичната му версия то е сведено само до израза: въ фоульсцѣ же ижѯцѣ безбожиꙗꙗ льстъ разорь („Сред фулския народ унищожи безбожната измама“). ЖК и Похвално слово за Кирил са единствените познати извори за Ф. п.

Различните преписи на двата паметника предлагат различни форми на етнонима: фильсцѣ, фульсцѣ, фильстѣ, ѳильстѣ (Климент Охридски. Събрани съчинения, 3, с. 116). Издателите предпочитат формата фоульстѣ, която се среща в най-ранния препис на първичната версия на Похвалното слово (срв. Й. Иванов, 1931) и само в някои късни преписи на ЖК (срв. П. А. Лавров, 1930, с. 25), защото тя се асоциира с името на средновековния кримски гр. Фула (Φοῦλαι). Той е засвидетелстван многократно в средновековни източници. За пръв сигурен извор се приемат Епархиалните списъци на Цариградската патриаршия (Notitiae episcopatuum), съставени веро-

ятно преди Седмия вселенски събор (786–787). В тях градът се споменава като център на хазарска епархия. Гр. Фула е споменат и в Житието на св. Йоан Готски от IX в. (В. Г. Василевски, 1878, с. 129, 151) като място на заточение на готския епископ след неуспеха на въстанието срещу хазарите през 80-те г. на VIII в. Името Фула постоянно се появява в нотициите чак до началото на XV в., което обаче не е сигурно доказателство за реалното съществуване на града през късния период, като се има предвид консерватизмът на църковната номенклатура (В. В. Кропоткин, 1958, с. 218).

Предполага се, че Ф. п. е населявало околностите на града, но местоположението на Фула все още е неуточнено. Според двете основни мнения градът се локализира или в източната част на Кримския п-в, на запад от гр. Кафа, дн. Феодосия (срв. Василевски, 1878, с. 152; Ю. А. Кулаковски, 1898, с. 198; Кропоткин, 1958, с. 202), или в западната част на п-ва, в околностите на гр. Бахчисарай (срв. А. Л. Бертьо-Делагард, А. Л. Якобсон). Въз основа на тези хипотези се правят различни опити за идентификация на Фула, най-популярни сред които са идентификацията със селището Коктебел, дн. Планьорское (Кропоткин), и с пещерния град Чифуткале близо до Бахчисарай (Бертьо-Делагард, Якобсон). Аргументите в подкрепа на двете хипотези се основават върху различно тълкуване на едни и същи факти от изворите – изборът на Фула като място за заточение на Йоан Готски и появата на обединени Кафо-Фулска и Сугдо-Фулска епархии след XII в. Археол. находки на християнски комплекс край Планьорское също не могат да бъдат сигурно доказателство за отъждествяването му с Фула, защото данните показват упадък на селището след X в., което противоречи на истор. сведения за епархиалния център.

Не е изяснен и етническият характер на Ф. п. Василевски говори за готски произход, докато Кулаковски, П. А. *Лавров* и Фр. *Дворник* допускат алански състав (Кулаковски, с. 201; Лавров, с. 33; Дворник, с. 206). Евентуалният готски произход на названието Фула (готското Fula, германското Fohlen, грц. πῶλος 'малко жребче', 'двегодишно животно' — С. Файст, с. 126) едва ли може да хвърли светлина върху този проблем.

Константин Философ отсича дъба. Илюстрация от М. Хишпанска-Нойман

Относно названието на дъба Александър Ив. *Дуйчев* предполага, че е съществувал изгубен грц. източник за Хазарската мисия, използван в ЖК, в който грц. дума ἀλεξανδρός е била употребена като нарицателно име („защитник на мъжете"). Поради непълно разбиране на грц. текст думата е била схваната като собствено име и не е била преведена (1951). Това тълкуване съответства на сведението от ЖК, че дъбът е бил табу-

иран за жени – типично явление за подобни култови практики в Северозападна Азия (Й. Г. Фрейзер). От друга страна, според животописа на Александър Македонски от Плутарх (гл. 9) край гр. Херсон (Гърция) имало дърво, наречено Дъб на Александър, тъй като под него била разпъната неговата шатра по време на битката при Херонея през 338 пр. н. е. Възможно е името да е пренесено от дъба в Беотия върху дъба в Таврида, включително и по чисто литературен път. Формалната връзка би могла да стане въз основа на общия топоним в двете области – гр. Херсон (срв. аналогични примери у И р е ч е к К. Пътувания по България. С., 1974, с. 73–74, 560–561).

Изследователите обръщат внимание и върху цитата от Исая 66:18–19, използван в проповедта на Константин пред Ф. п. Във всички преписи на ЖК (с четири изключения – срв. К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения, 3, с. 116) в цитата се среща името φουλ. Същата форма се открива само в евр. оригинал, докато в превода на Септуагинтата формата е Φούδ. Според Е. Мин (1925) формата „фул" е резултат от механична грешка – става дума за етнотопонима „фуд", познат още от Битие 10:6, и съответно грешката е коригирана в грц. превод. Словесната игра на Константин с този незначителен детайл на евр. оригинал се смята за доказателство на твърдението, че той е владеел евр. език (ЖК, гл. 8). Освен това пасажът е свидетелство за неговия ораторски талант – той използва всичките си знания, за да намери argumentum ad hominem (доказателство, валидно за даден човек): в проповедта е използвана тъкмо формата от евр. оригинал, за да се повдигне племенната гордост на фулите и по този начин да се укрепи тяхната християнска вяра.

Л и т.: В а с и л ь е в с к и й В. Г. Русско-византийские отрывки. 7. Житие Иоанна Готского. – ЖМНП, 195, 1878, с. 86–154; D e B o o r C. Nachträge zur Notitia episcopatuum. – Zeitschrift für Kirchengeschichte, 12, 1891, p. 591; К у л а к о в с к и й Ю. А. Где находились фуллы? – В: К у л а к о в с к и й Ю. А. К истории готской эпархии в Крыму в VIII в. СПб., 1898 (ЖМНП, 315), с. 173–202; К у л а к о в с к и й Ю. А. Прошлое Тавриды. Краткий исторический очерк. Киев, 1906, с. 77, 106–107; F r a z e r J. G. The Golden Baugh. 1., 2. London, 1913, p. 10; Б е р т ь е - Д е л а г а р д А. Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. – Известия Таврической ученной археологической комиссии, 51, 1920, с. 1–135; F e i s t S. Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache mit Einschluß des Krimgotischen und sonstiger gotischen Sprachreste. Halle, 1923, p. 126; M i n n s E. H. Saint Cyril Really Knew Hebrew. – In: Mélanges publiés en l'honneur de M. Paul Boyer. Paris, 1925, p. 94–95; В а с и л ь е в А. А. Готы в Крыму. 2. Время византийского, хазарского и русского влияния (с VI до начала XI в.). – Известия Российской Академии истории материальной культуры, 5, 1927, с. 179–282; Л а в р о в П. А. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. Київ, 1928, с. 33–34; Л а в р о в П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930 (Труды славянской комиссии, 1), с. 25; И в а н о в Й. Български старини из Македония. С., 1931, с. 330 (фототипно изд. С., 1970); М о ш и н В. А. Николай, епископ Тмутороканский. – In: Seminarium Kondakovianum. 5. Praha, 1932, p. 51–55; D v o r n í k F. Les Légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance. Prague, 1933, p. 206; D u j č e v I. Zur literarischen Tätigkeit Konstantins des Philosophen. – BZ, 44, 1951, p. 105–110; К р о п о т к и н В. В. Из истории средневекового Крыма (Чуфут-кале и вопрос о локализации города Фуллы). – Советская археология, 28, 1958, с. 198–218; Я к о б с о н А. Л. К вопросу о локализации средневекового города Фуллы. – Советская археология, 29–30, 1959, с. 108–113; Д у й ч е в Ив. Към тълкуването на пространните жития на Кирила и Методия. – Хиляда и сто години, с. 103–105; К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подг. за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 152–153; П л е т н е в а С. А. Хазары. М., 1976, с. 33–34, 67; P l e t n j o w a S. A. Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Leipzig, 1978, 172 p.; Сказания о начале славянской письменности. Вступит. статья, перевод и комментарии Б. Н. Флори. М., 1981, с. 122–123; Т р у б а ч е в О. Н. Несколько лингвистических глосс к моравско-паннонским житиям. – В: Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. М., 1987, с. 30–31.

Валентина Измирлиева

ФУ̀ЧИЧ, Бранко (Fučić, B.) (8.IX. 1920–1.II.1999) – хърватски историк на изкуството и културата. Роден в Дубашница на о-в Крък, Хърватско. Висше образование завършва през 1944 във Философския фак. на Унив. в Загреб, където изучава история на изкуството и културата, класическа археология, национална и обща история, помощни истор. дисциплини и италиански език. През 1965 става д-р на науките в Люблянския унив., а през 1986 е избран за д-р по теология в Богословския фак. на Унив. в Загреб. Извънреден член на Югославянската академия на науките и изкуствата (1983), член-кор. на Словенската академия на науките и изкуствата (1989). Носител на Хердерова награда (1985), както и на Републиканската награда на СР Хърватско за цялостната си дейност (1988). Умира в Риека.

Ф. е специалист по история на хърватската средновековна култура. Автор е на ок. 300 публикации в областта на хърватското средновековно изобразително изкуство и на хърватската глаголическа епиграфика. Теоретичните му приноси се основават на резултатите от конкретни теренни изследвания. Той е инициатор и активен участник в археол. експедиции из п-в Истрия, Кварнерските острови и Хърватското Приморие, по време на които издирва и реконструира много глаголически надписи – вградени в подови настилки, стъпала и стени на сгради, съзнателно разбити на парчета, променили до неузнаваемост първоначалния си облик, място и функции.

Ф. е убеден, че от чисто филологически позиции епиграфският материал е непривлекателен поради лапидарния характер на паметниците, т. е. тяхната бедност откъм буквени знаци и думи, затова търси пътища за новата им интерпретация, основана на филологически, археол. и изкуствоведски критерии. Изследвайки най-старите епиграфски паметници от Кварнерския залив и Истрия, той установява зависимост между тяхното топографско разпространение и някои етно-социални процеси, свързани със слав. заселване в тези земи, както и с функционирането на средновековната хърватска държава. В този тип проучвания той използва и данни от най-старата слав. топономастика.

Бранко Фучич

Ф. извлича нова информация дори от силно повредени надписи, съдържащи съвкупност от букви, които не могат да се допълнят в смислени думи. Един от многото подобни паметници е Сенската плоча. Ф. успява да възстанови първоначалната ѝ функция като плутеум на църковна преграда, а вследствие на палеографски анализ я отнася към формативния период на хърватската глаголица. При насилствено унищожените Хумски надписи (1552, 1562 и 1609) въз основа на цялостното познаване на принципите и духа на глаголическата епиграфика и особено на формулите за персонално датиране той реконструира титли, имена и дати. Така надписите хвърлят светлина върху етапите на изграждане на най-важните комунални постройки в Хум, дават нови сведения за местните майстори строители и градските управници. Ф. не се отказва дори от изследване на изгубени паметници, за които може да се съди по съществуващите пуб-

ликации. Такъв е случаят с глаголическия надпис от Зрене (XVI в.). Вследствие на критически анализ на научната литература Ф. успява да възстанови първоначалното предназначение на плочата и изказва ценни предположения за личността на нейния автор. Въпреки че съществено предимство на епиграфските паметници в сравнение с ръкописната книжнина е тяхната неподвижност, фиксираност във времето и пространството, често те се откриват на вторично място (напр. надписът от о-в Крък от XI в.). В подобни ситуации Ф. идентифицира първоначалната им функция и ги датира чрез широк съпоставителен анализ с други паметници от съответния период.

Ф. се занимава и с Валунската надгробна плоча, отразяваща едновременното съществуване на стария романски и на новозаселения хърватски етнически елемент през XI в. на о-в Црес. Въз основа на епиграфската традиция за анализ на билингвистични надписи той разчита и коригира нейния глаголически текст. Когато анализът на типа и стилизацията на всеки буквен знак не е достатъчен за датирането на паметника, прибягва до по-широко сравнение с палеографските особености на ръкописната книжнина (срв. напр. Гръдоселския отломък). Забелязаната от Ф. паралелна употреба на слав. графични системи – *кирилицата* и *глаголицата*, отразена в Супетарския отломък от XII в., му дава основание за важна констатация относно центровете за тяхното разпространение. Наличието на кирилица в най-старите глаголически епиграфски паметници от Истрия и Кварнер потвърждава южния път на слав. писменост, по който тя идва от *Охридското книжовно средище* в хърватските земи през XI–XII в. Въпроси около разпространението на глаголическата традиция се разискват и в изследването на Ф. за възникването на бенедиктинските манастири в Хърватско (1988), в което хърватският глаголизъм се тълкува като синтез между източните и западните културни влияния в слав. земи. Според Ф. той е бил възможен само в област, където е съществувала постоянна конфронтация между Изтока и Запада и където противоположните влияния непрекъснато са се преплитали. В процеса на реконструкция Ф. често прибягва до съпоставка с данни от хърватската антропонимия, какъвто е случаят с глаголическия надпис от Щерна, Северозападна Истрия, от 1541. Чрез използването на стилистичната аналогия в текста на надписа и чрез сравнителен анализ на наименования за звания и длъжности от края на Средновековието той стига до приносни резултати в областта на истор. лексикология.

Палеографският и филологическият анализ в публикациите на Ф. най-често се допълват или коригират от наблюдения над археол. и художествените особености на паметника. Именно този комбиниран подход в най-голяма степен изразява творческата индивидуалност на Ф. и допринася за пълноценното преосмисляне на епиграфския материал. Така е осъществено проучването върху Пломинския надпис (1962). Той е открит до късноантичен релеф, изобразяващ прастария „Зелен Юрай" – езическия Силван, върху една надгробна плоча. Ф. установява, че глаголическият надпис е вторичен графит, а релефът е допълнително вграден в църковната стена поради настъпилата контаминация на изображението на Силван с образа на св. Юрай.

Приносните моменти в подхода на Ф. особено отчетливо се проявяват при анализа на известни, фундаментални за хърватската култура паметници с повече от едновековна история на изследване, каквато е Башчанската плоча. Към направеното филологическо, палеографско и истор. проучване на нейното текстово съдържание Ф. добавя идентифицирането ѝ като археол. обект в неговата материална предметност, първоначална функция и пространствено разположение. В украсата ѝ той открива ти-

пични регионални явления в оформянето на плутеум, наблюдавани в паметниците от о-в Крък и Хърватското Приморие от края на XI и началото на XII в. Тъй като плочата е регистрирана на вторично място – в пода на църквата „Св. Луция", Ф. реставрира нейното пространствено битие от създаването ѝ до средата на XIX в. В Юрандворските отломъци той успява да възстанови елементи от текста на част от другата изгубена „Башчанска плоча". Надеждността на неговите изследвания се потвърждава и от някои по-късно издирени сведения за Башчанската плоча (едно новооткрито описание на църквата „Св. Луция", направено от Б. Балби през XVIII в., напълно съвпада с реконструкцията на септума, предложена от Ф.).

Ф. решава сложни проблеми около датирането на някои архитектурни паметници, произтичащи от разнообразни промени в съотношението между времето на съответния строеж и изработването на текста. При надписа от с. Камнея на о-в Крък неговото датиране на постройката според архитектурния ѝ стил и на текста – чрез палеографски анализ, потвърждава принадлежността им към различни хронологически пластове.

Ф. отделя специално внимание на глаголическите *графити*, като изтъква спецификата им по отношение на надписите – при графитите авторът на текста е същевременно и негов непосредствен изпълнител. Това ги превръща в ценен извор за нови данни относно развоя на глаголическото писмо. Сред множеството графити, открити и изследвани от Ф., се откроява т. нар. Рочки абецедар, съдържащ глаголическата азбука (вж. *Абецедар*). На основата на палеографски анализ с оглед на морфологическото развитие на отделните буквени знаци и състоянието на ръкописната продукция той датира надписа ок. 1200, което потвърждават и архитектурните особености на постройката. Както изяснява Ф., оформеният от опитна ръка на глаголаш от истренския Роч паметник е ценен образец на хърватската глаголическа азбука от по-стария период, защото съдържа важни сведения за последователността на буквите и за тяхната числена стойност.

Дългогодишните проучвания на Ф. в областта на хърватската глаголическа епиграфика са обобщени в неговата монография „Glagoljski natpisi" (1982), където всички известни надписи и графити са систематизирани, изчерпателно описани и анализирани. В този труд е представена обобщена картина на топографията на глаголическите надписи от XI до XVIII в., очертан е развоят на глаголическото писмо в неговата хилядолетна употреба, като са обособени етапите на обла глаголица, писмо от формативния период, устав (хърватска ъглеста глаголица), полуустав и курсив, характеризиран е хърватският глаголизъм, изредени са ценни сведения за съставителите и изпълнителите на текстовете, както и за средищата, където са създадени.

Съч.: Izveštaj o putu po otocima Crezu i Lošinju. – Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 55, 1949, p. 31–76; Izveštaj o putu po Istri 1949 godine (Labinski kotar i Kras). – Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 57, 1953, p. 67–140; Baščanska ploča kao arheološki predmet. – Slovo, 6–8, 1957, p. 247–262; Glagoljski natpis iz Šterne (1541). – Slovo, 11–12, 1962, p. 167–180; Glagoljski rukopisi. – In: Minijatura u Jugoslaviji. Katalog izložbe. Muzej za umjetnosti i obrt. Zagreb, 1964, p. 25–32; Sv. Foška kod Peroja. – Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, 13, 1965, p. 23–26; Karolinška zidna slika iz crkve sv. Andrije na otoku kod Bovinja. – Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, 13, 1965, p. 107–111; Humski grafit. – Riječki list, 1. I. 1969, p. 1; Najstariji hrvatski glagoljski natpisi. – Slovo, 21, 1971, p. 227–254; Senjska ploča. – Senjski zbornik, 5, 1971–1973, 5, p. 121–132; Ročki glagoljski abecedarij. – Slovo, 25–26, 1976, p. 193–201; Glagoljski natpis XVI st. iz Zrenja. – Slovo, 25–26, 1976, p. 383–387; Prostor Istarskog glagolizma. – Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, 26, 1977, 2, p. 14–20; Natpisi 1–13. – In: N a z o r A. Zagreb, riznica glagoljice. Katalog izložbe. Zagreb, 1978, p. 11–19; Arhivski podatak o Baščanskoj ploči. – Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 78, 1978, p. 573–576; Rekonstrukcija glagoljskih natpisa u Humu. – RJAZU, 381, 1978, Razred za likovne umjetnosti, 8, p. 127–135; Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike za-

padnog kršćanstva. Zagreb, 1979, 621 p. [Badurina A., B. Fučić, M. Grgić, R. Ivančević, E. Cevc, D. Nežić, D. Barićević]: Istarski glagoljski abecedariji. – Istra, 18, 1980, 3–4, p. 45–54; Glagoljica i dalmatinski spomenici. – In: Fiskovićev zbornik. I. Zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici života Cvita Fiskovića. Split, 1980 (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21), p. 274–284; Kulturno-povijesni vidovi glagoljske epigrafike. – Croatica christiana periodica, 5, 1981, 8, p. 135–189 (същото: Glagoljska epigrafika. Kulturno-historijski vidovi. Zagreb, 1982, 57 p.); Valunska ploča. – In: Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju. Znanstveni skup, Mali Lošinj, 11–13. listopada 1979. Zagreb, 1982, p. 193–199; Glagoljski natpisi. Zagreb, 1982 (Djela JAZU, 57), 420 p.; Glagoljica na natpisima u Bosni i Hercegovini. – Nova et Vetera, 32, 1982, 1–2, p. 255–267; Im Grenzbereich von Glagolica und Kirilica. – Die slawischen Sprachen, 8, 1985, p. 41–51; Granična područja glagoljice i ćirilice. – In: Bračkí zbornik. 15. Supetar–Zagreb, 1985, p. 17–31; Epochenmachende Bedeutung der Schüler der Hl. Brüder für die Geisteskultur der Slawen. – In: Bilten proslave 1100 obljetnice smrti svetog Metoda. 3. Djakovo, 4. VII. 1985; Die kroatischen Benediktiner-Glagoliten. – Symposium Methodianum, p. 93–110; Glagoljski natpisi. Dopune 1–6. – Slovo, 38, 1988, p. 63–73; Supetarski ulomak. – Slovo, 38, 1988, p. 55–62; Terra incognita. Zagreb, 1997, 359 p.

Лит.: Branko Fučić. – Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 79, 1979 (1984), p. 334–335; Tandarić J. Glagoljica izvan knjiga. – Croatica Christiana periodica, 6, 1982, 10, p. 120–124; Hercigonja E. Saxa loquuntur. – Odjek, 36, 1983, 8, p. 6–7; Lukežić I. Liber magnus. – Dometi, 16, 1983, 11, p. 107–111; Ružić I. – Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, 32, 1983, 1, p. 24 (рец.); Branko Fučić. – Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 87, 1983 (1984), p. 334–335; Damjanović S. To piša meštar Branko. – Oko, 11, 1983, 286, p. 12; Дограмаджиева Е. – Старобългарска литература, 17, 1985, с. 140–141 (рец.); Pernić R. Fučiću dodijeljena Herderova nagrada. – Otočki vjesnik, 7, 1985, 55–57, p. 42–43; Fučić Branko. – In: Hrvatski biografski leksikon. 4. (E – Gm). Zagreb, 1988, p. 490–491; Branko Fučić. – Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 40, 1989 (1990), p. 73–74; Ekl V. Vodič u doživljaje. – Vjesnik, No. 51, 15. XII. 1990, p. 16–17; Kusin V. „Tri ruke meštra Vincenta". – Vjesnik, 53, 7. X. 1992, p. 14b–15b; Marović T. Tercet iz Kastva. – Kronura, 1992, 11–12, p. 56; Šulić A. Vincent iz Kastva. – Riječki teološki časopis, 1, 1993, 1, p. 170–175; Vukov-Colić D. Vraške fraške glagoljaške. – Vienac, 4, 1996, 59, p. 4–5; Fučić Branko. – Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 47, 1996 (1997), p. 8, 20, 205; Cevc E. Branko Fučić (1920–1999). – Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 50, 1999 (2000), p. 131–133.

Найда Иванова

Х – двайсет и четвъртата буква в старобълг. *азбуки* (в грц. знакова последователност χ идва веднага след φ). Нарича се *хѣръ* – название с неясна етимология, но явно неславянско по произход (срв. първата дума в съответния стих на *Азбучната молитва* – *херовьскж*; думата *херовимъ* се явява в една от редакциите на „За буквите" от *Черноризец Храбър*, а също и в някои *абецедари*, така че не е невъзможно от първата ѝ сричка да се е получило названието на буквата, както не е изключено *ѣ* да е имал стойност на *е*). В Парижкия абецедар е посочено името hier, в Бандуричевия – *хѣр*. В старобълг. глаголически ръкописи не е засвидетелствано числено значение на знака; чрез косвени данни му се приписва стойност 600, каквато имат грц. χ и буквата *х* в *кирилицата*.

Старобълг. звук *х* се отбелязва с буква, която по графичен строеж е несъмнено много близка до глаголическото начертание за *г*; може да се третира като лишен от лявата си петлица *г*-знак. Конструкцията има две части – горна и долна. Горната се състои от обикновена чертица, която започва от горната редова ос и свършва в областта на средната; в повечето старобълг. глаголически почерци под това щрихче се нанася още едно, малко по-късо, и така се образува двусъставната хаста на начертанието. От всички древни глаголически текстове само в Мар. ев., Син. пс. и в трите по-късни колони на Асем. ев. (л. 29c, 29d и 30a) фигурката няма долна чертица (сх. ⱈ). Като цяло хастата по принцип има по-голям или по-малък наклон, най-чувствителен в Клоц. сб. и Асем. ев.

(тип); почти изправена може да се види в Син. евх. и в четвъртата главна част на Син. пс. (тип). Горната чертица обикновено има малък сериф, който в някои паметници се е развил в удължена (повече надясно) хоризонтална черта със самостоятелно значение (тип), напр. в Син. евх. (в него същото щрихче има фигурката за *р*), в първия главен почерк на Син. пс., *Охридските листове* и интерполираните листове в Зогр. ев.

Долната част е петлица, чиято заобленост или ъгловатост зависи от общия стил на всеки отделен паметник: в Асем. ев. тя се доближава до окръжност, в *Рилските глаголически листове*, Зогр. ев., Клоц. сб. и другаде е все по-сплескана фигура, а в Мар. ев. наподобява правоъгълник с малки разлики в дължината на хоризонталните и вертикалните стени. Съединителното щрихче между хастата и петлицата започва от долния край било на горната, било на долната чертица (сх. и); първият вид свързване е по-чест. За мотивировката на глаголическия *х*-знак и за връзките му с други буквени фигури вж. *Глаголица*.

Освен описаната рисунка за *х*, в два от глаголическите паметници се среща и друго, съвсем различно начертание – т. нар. паяковидно *х*. То е много рядко: намира се три пъти в Син. пс. (в първата и в последната главна част) и веднъж в Асем. ев., но фигурира и в Парижкия абецедар (в него е след *ф* и много пред *х* – разделят ги три други знака) и, както изглежда, в Мюнхенския абецедар (в него е още по-далече – между *ѫ* и *ш*, т.е. между двата знака за *х* има десет букви). За текстовата поява на тази буква са интересни някои позиционни особености: в регистрираните случаи паяковидното *х* е употребено само в началото на дума и винаги пред *л* (все в думата *хлѣм-*). Начертанието не е инициално – навсякъде е вътрешно в синтагматичната група и пред него е невъзможно да се постави точка; в три от примерите думата се предхожда от проклитичния съюз *и*, в четвъртия изразът е подобен. По размер обаче буквата е по-голяма, главно заради четирите камшичета, които излизат извън очертанията на реда.

Начертанието се състои от основната част във вид на леко сплескано неправилно кръгче и четири извити линийки, които излизат от срещуположни точки на корпуса. В Асем. ев. и в първия главен почерк на Син. пс. горните две са обърнати паляво (сх.); така е и в Парижкия абецедар; у четвъртия главен писач на Син. пс. се извиват една към друга (сх.), но при единия от двата примера дясната дъгичка не е нанесена; писачът на Мюнхенския абецедар се е опитал да направи нещо като петлици на тези места, както и при долните щрихчета. Долните линийки в Асем. ев. са изпъкнали наляво, обратно на горните (сх.), а в Син. пс. едната е почти права къса чертица (два пъти лявата и веднъж дясната), а другата е огъната наляво; в Парижкия абецедар тези дъги са обърнати една срещу друга. В неясния чертеж на Мюнхенския абецедар долните чертици са почти прави, но имат в края си по една петлица.

Фактът, че паяковидното *х* се явява в три различни глаголически почерка, а също и в двата най-стари абецедара, показва, че буквата е имала по-широко разпространение в някои древни книжовни школи, но сравнително рано е започнала да изчезва (третият от главните преписи на Син. пс. не я е употребявал, срв. 88b11, където е написал ї ѡлъмн, т.е. объркал е паяковидното *х* от оригинала си с близката по вид конструкция за широко *о*, срв. и названието, което е дал на буквата писачът на Парижкия абецедар – то е ot). Наличният днес палеографски материал не позволява да се определят нито изконността, нито ортографските функции на този чудноват знак. Фонетичната му стойност може би отразява някакво

по-особено звучене в групата *хл*, напр. засилена лабиализираност.

Най-старата кирилска буква за *х* има две характерни черти – двете съставящи я линии се пресичат в границите на буквения ред, а под реда излиза само линията отляво (Сав. кн., Ен. ап., надписите от Преслав). Още в най-стария период се оформя тенденция точката на пресичане на двете линии да слезе на долната линия на реда и двете линии да се удължат надолу (така е в Супр. сб., *Остромировото евангелие*, *Хилендарските листове*, Погодиновия псалтир, Шестоднева от 1263). Високо *х* документират до късно ръкописи с т.нар. народни почерци и ръкописи с висящо писмо (Слепченският апостол, Добромировото евангелие, Аргировият триод и др.). Линиите на *х* могат да бъдат различно извити, като по-права е лявата, а по-извита – дясната линия.

Петър Илчев,
Боряна Велчева

ХАВЛИК, Лубомир Емил (Havlík, L. E.) (30.VIII.1925–5.III.2000) – чешки историк медиевист. Роден в Зноймо, Чехия. Гимназия завършва в родния си град и в Кромнержиж (1944). Следва философия, английска филология и история в Бърненския унив. (1945–1951); получава докторат по философия (1952). Започва работа в Слав. институт при Чехословашката АН в Бърно (1956). Кандидат на истор. науки (1959). Работи в Инст. за европ. социалистически страни (от 1964), в Чехословашко-съветския инст. (от 1969), където става ст. н. с., и в новооснования Инст. по славистика при Чехословашката АН в Бърно (от 1988). Д-р на истор. науки (1987) с дисертация на тема „Geneze feudální společnosti a státu ve slovanském prostředí". През 1963–1985 чете лекции във Философския фак. на унив. „Я. Е. Пуркине" в Бърно, където се хабилитира в научния сектор „История на Византия и славяните през Средновековието" (1978). Главен редактор на поредиците извори за историята на *Велика Моравия*: Magnae Moraviae fontes historici (I. Annales et chronicae. Brno, 1966; II. Textus biographici, hagiographici, liturgici. Brno, 1967; III. Diplomata, epistolae, textus historici varii. Brno, 1969; IV. Leges-textus iuridici. Supplementa. Brno, 1971; V. Indices. Brno, 1977). Умира в Бърно.

Основната специализация на Х. е в областта на историята на обществото, държавите и културата в Централна, Югоизточна и Източна Европа през Ранното средновековие. Изследванията му засягат по-точно историята на старите славяни по течението на Дунав и чешко-полските взаимоотношения, чешко-южнослав. връзки през вековете и историята на народите на бивша Югославия, миналото на полабско-прибалтийските славяни, на Чехия, Византия, Грузия, Б-я, както и на някои народности, живеещи на територията на бившия СССР.

Х. представя историята на Велика Моравия главно с оглед на нейното международно правно и политическо положение в тогавашна Европа, като свързва възгледите си за общественото и държ. устройство и за културното й състояние с дейността на Константин-Кирил и Методий. За него политическите връзки между Б-я и Велика Моравия са част от сложните взаимоотношения между Византия, Западната римска империя и папата. През 60-те г. на IX в. двете страни проявяват подчертан стремеж за отърсване от политическия натиск на своите съседи. За Х. фактът, че Византия изпраща във Велика Моравия своя религиозно-културна мисия, има дълбоки външнополитически причини. Според виз. стратегия Б-я е трябвало да бъде обхванатa „в клещи", чиито северозападен край е заемала Велика Моравия. Тя пък, от своя страна, се е стремяла да си осигури подкрепата на Византия при защитата си от франките, както Б-я е полагала усилия да се предпази от виз. експанзия.

Походът на *Лудвиг Немски* (843–876) срещу Моравия през 864 няма успех и бързо е сключен мир без териториални промени. Не се осъществява и помощта за франките от страна на бълг. княз *Борис I*, който е принуден да се завърне в Б-я поради нахлуването в нея на виз. войски. Съвпадането на двете акции по време според Х. ясно говори за два антагонистични съюза: българо-франкски и моравско-византийски. На тези проблеми са посветени много негови статии и студии; в обобщен вид те са разгледани в книгите му.

Любомир Хавлик

Моравската мисия на Кирил и Методий Х. обсъжда във връзка със значението ѝ за държ. организиране на моравяните. Според него много важен е фактът, че Методий е имал опит като бивш военачалник и управител на виз. провинция. Той допуска, че Методий е бил наричан още Михаил по името на виз. имп. *Михаил III* (842–867), с когото е поддържал тесни връзки. По негово убеждение освен църковните книги през 863 слав. първоучители донасят в Моравия сборници с виз. светски закони (Еклога) и изложение на църковното право (Номоканон), на чиято основа на слав. език и със слав. азбука (*глаголицата*) Кирил изготвя сборник със светски, а Методий – с църковни правни предписания. Макар и косвено, тази дейност засилва стремежите във Велика Моравия и Б-я за външнополитическа независимост. Х. прави паралел между князете Борис I (852–889) и *Ростислав* (846–870) като изключителни истор. фигури, чиято цел е да укрепят положението в своите държави чрез християнската религия и книжовността на роден слав. език.

В „Geneze feudální společnosti a státu ve slovanském prostředí" (1987) политическото и обществено устройство на славяните в Централна, Източна и Югоизточна Европа от VIII до XI в. са разгледани в сравнителен план върху по-широк европ.-азиатски фон, включващ както западноевроп. въздействие, така и културното влияние от Иран и от Източната римска империя. Този подход позволява да се уточнят границите на най-ранните слав. държави и да се определи тяхната роля в еропейската и в световната история. Х. проследява приключването на периода на военна демокрация при славяните и оформянето на белези на раннофеодални обществени отношения, появата на династии и на военноадминистративен апарат, разделението на държ. територия, организацията на поземлената собственост и първите прояви на социално напрежение. При тези условия, изяснява той, възникват огромни по територия, но политически нестабилни държави. В труда „Slovanské státní útvary raného středověku" (1987) е констатирано, че в бълг., хърватската и великоморавската държава в началото на IX в., в руската, чешката и сръбската през X в. и в полската през втората половина на X в. се оформя окончателно система от владетел и васали, от техните заместници и началници на гарнизони. Усъвършенстват се начините на събиране на преки и непреки данъци, извършва се преразпределение на частната собственост в полза на властващата династия и свързаната с

нея администрация; завоюваните територии се включват към управленската система на държавата метрополия. В този контекст са разгледани подробно причините за разпадането на Велика Моравия и устройството на бълг. държава, като се подчертава нейният слав. характер. И тук мисията на Кирил и Методий е характеризирана във връзка с християнизацията на Велика Моравия и Б-я и като важна част от тяхната държ. политика. Основното в оценката на Х. се свежда до „непреходната заслуга" на мисията – нейната културна дейност, доколкото Великоморавското княжество става първият слав. просветен център. Важен резултат от тази дейност е и установяването, по-късно и задълбочаването на контакта с Римската курия. Княз Ростислав свързва подвластната му територия със западната част на „Римския универзум", постига и създаването на отделна архиепископия (функционирането ѝ всъщност започва от 873). Идеологическата поддръжка от страна на Рим осигурява териториалното разширение на Велика Моравия през 874–885. При обсъждането на тази фактология Х. подчертава и положителната роля на княз *Светополк* (870–894). Във всички случаи Х. подкрепя своите изводи с многобройни доказателства, почерпани от основните кирило-методиевски *извори*.

Книгата на Х. „Kronika o Velké Mogavě" (1987) съдържа откъси от хроники, летописи, документи, писма, юридически източници, географско-етнографски описания, биографии, трактати, агиографски паметници, календари, литургични текстове с български, чешки, руски, хърватски, унгарски, англосаксонски, арабски и персийски произход, посветени на съдбата на Велика Моравия. Делото на Кирил и Методий отново е преценено като мощен фактор, консолидиращ моравската държава и културния облик на тогавашното славянство. Въз основа на сведения от *Beatus Cyrillus* и *Чешката легенда* за покръстването на Моравия и Чехия Х. допуска, че Кирил и Методий на път за Велика Моравия са работили известно време в бълг. земи.

Според Х. създаването на трайни държ. формации в края на XI и началото на XII в. в Централна, Източна и Югоизточна Европа обуславя появата на обемни епически книжовни произведения. По този начин той разглежда напр. *Дуклянската хроника* (1976) и между другото сочи влиянието на старата бълг. литература върху нея – особено при описанието на дейността на Константин-Кирил. И тук той търси обяснение за срещаното в средновековни чешки паметници твърдение, че Кирил християнизира първо Б-я и после Велика Моравия. Х. смята, че преди включването на Далматинската легенда (възникнала след описвания от нея период 925–1060) в Дуклянската хроника, тя е била самостоятелно компилативно произведение с кирило-методиевска тематика. Нейната филиация и генеалогия е свързана със споровете за слав. литургия в Далмация, започнали към края на управлението на крал *Томислав* (910–928). Те стават причина в образите на Кирил и Методий и на някои от великоморавските владетели от двете произведения да се включат елементи от биографията на по-късни истор. личности. За Х. „Светопелек" очевидно е Светополк, но с допълнителни черти от хърватската действителност. Определянето на Методий като еретик отразява гледището на латинизираното далматинско духовенство. Другата част от духовенството, признаваща единствено Константин-Кирил за родоначалник на слав. литургия, смята, че той е утвърден отдавна от Църквата като творец на слав. писмо и затова глаголицата не е еретическа. Всичко това дава основание на Х. да допусне, че същността на Далматинската легенда се свежда до полемиката и обясненията за слав. литургия. Сред възможните извори на легендата вероят-

но са ЖК, ЖМ, *Италианската легенда*, папската кореспонденция до моравските владетели; не е изключено и влияние на *Пространното житие на Климент Охридски* и на *Успение Кирилово*.

В отделна публикация (1983) Х. анализира писмото на папа *Йоан VIII* „Industriae tuae" от 880 до княз Светополк, което осигурява на моравския владетел височайше покровителство. Като изяснява голямото значение на документа в политическата история на княжеството, Х. се спира по-специално на папските обръщения „dilectus filius", „gloriosus comes" и особено на „unicus filius". Според него те разкриват отношението на Римската курия спрямо Каролингите и утвърждават независимостта на Велика Моравия и позициите ѝ в Централна Европа. Светополк, смята Х., има една от най-важните роли във външната политика на папата в последната трета на IX в.

Съч.: Územní rozsah Velkomoravské říše v době vlády krále Svatopluka. – In: Slovanské štúdie, 3, Bratislava, 1960, p. 9–79; Tři kapitoly z nejstarších československých vztahů. – Slovanské historické studie, 4, 1961, p. 5–86; Staří Slované v rakouském Podunají v 6.–12. století. Praha, 1963, 100 p.; Velká Morava a Franská říše (K otázce vzájemných politických vztahů). – Historické štúdie, 8, 1963, p. 129–180; Slované ve Východní marce v 9.–11. století. – Slavia antiqua, 11, 1964, p. 245–299; Velká Morava a středoevropští Slované. Praha, 1964, 490 p.; Constantine and Methodius in Moravia. – SPFFBU, 13, C 11, 1964, p. 27–50; Slované v anglosaské chronografii Alfréda Velikého. – In: Vznik a počátky Slovanů, 5, Praha, 1964, p. 53–85; The Relationship between the Great Moravian Empire and the Papal Court in the Years 880–885 A. D. – Bsl, 26, 1965, p. 101–122; České a jihoslovanské země ve středověku. – In: Československo a Jihoslávia, Bratislava, 1968, p. 37–63; Der päpstliche Schutz und die slavischen Völker. – Annales Instituti slavici, 2, 1969, 2, p. 10–32; Представление о родственности славянских народов. – CC, 1969, 3, c. 27–40; Učitelé – křesťané z Vlach a z Řecka a z Německa. – In: Sborník Josefu Poulíkovi k šedesátinám, Praha, 1970, p. 117–120; Pravlast a jednota Slovanů – představy a historie. – Slovanský přehled, 57, 1971, 3, p. 210–223; Moesie a listy pasovského biskupa Pilgrima. – Jižní Morava, 8, 1972, p. 7–20; Dubrovnické kroniky a tradice o Svatoplukovi. – Slovanský přehled, 58, 1972, 3, p. 197–200; Roman Universalism and the 9th-Century Moravia. – Cyrillomethodianum, 2, 1972–1973, p. 14–22; Slovanské raněfeudální národnosti a otázky jejich geneze. – Slovanský přehled, 60, 1974, 1, p. 44–56; První slovanské státy. – Slovanské historické studie, 10, 1974, p. 5–49; Problematika raněfeudálního vědomí slovanského příbuzenství. – In: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury, Praha, 1975, p. 15–22; Моравская народность в эпоху раннего феодализма. – В: Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976, с. 156–185; Das Pannonische Erzbistum im 9. Jahrhundert. – Annales Instituti Slavici, 9, 1976, p. 45–60; Dukljanská kronika a Dalmatská legenda. Praha, 1976, 96 p.; Вопросы типологии генезиса феодализма в Европе и Передней Азии и славянские народы. – В: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978, с. 131–143; Morava v 9.–10. století. Praha, 1978, 160 p.; Geneze feudalismu a Slované. – Slovanský přehled, 65, 1979, 1, p. 38–48; Přehledné dějiny Byzance. Brno, 1979, 142 p.; Dějiny středověké Gruzie. Brno, 1980, 140 p.; Moravská společnost a stát v 9. století. – Slavia antiqua, 27, 1980–1981, p. 1–42; 28, 1981–1982, p. 71–92; Mähren und Kiewer Rus' im 9.–10. Jahrhundert. – In: Gesellschaft und Kultur Rußlands im frühen Mittelalter. Halle, 1981, p. 234–246; King Sventopluk's Image in the Middle Ages. – Critica storica, 38, 1981, p. 164–179; Vznik a počátky bulharského státu a národnosti. (K 1300 jubileu založení Bulharska). – Slovanský přehled, 67, 1981, 2, p. 134–143; Die Byzantiner über die Verfassung der Slawen im 6. Jahrhundert. – In: From Late Antiquity to Early Byzantium. Praha, 1983, p. 173–178; Kyjevská Rus a Velká Morava. – Slovanský přehled, 69, 1983, 4, p. 273–286; The Roman Privilege „Industriae tuae" for Moravia. – Cyrillomethodianum, 7, 1983, p. 23–31; Slované a Maďaři ve středním Podunají v IX–X. století. – In: Současný stav a úkoly československé hungaristiky. Brno, 1985, p. 65–82; Государство и держава мораван (К вопросу о месте Великой Моравии в политическом и социальном развитии Европы). – В: Великая Моравия, ее историческое и культурное значение. М., 1985, с. 96–101; Velká Morava v kontextu evropských a obecných dějin. – In: Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha, 1985, p. 187–214; Velká Morava – historie a legenda. – Slovanský přehled, 71, 1985, 2, p. 158–176; Pojetí počátku třídní společnosti a státu ve slovanském prostředí. – В: Зборник посветен на Бошко Бабиќ. Прилеп, 1986, с. 237–249; Proměny společnosti a postavení Moravy v 10.–12. století. – In: Moravica historica. Brno, 1986, p. 46–71; Kronika o Velké Moravě. Brno, 1987, 276 p.; On the Dating in the Old Slav Literary Monuments and on the Primary Slav Chronography. – Studia źródłoznawcze, 30, 1987, p. 1–28; Geneze feudální společnosti a státu ve slovanském prostředí. Praha, 1987, 172 p.; Slovanské státní útvary raného středověku. Praha, 1987, 252 p.; Etnogeneze Slovanů a hospodářsko-společenské základy formování raného feudalismu a státu ve slovanském prostředí. – In: Československá slavistika. Praha, 1988, p. 221–230; Bulgaria and Moravia between Byzantium, the Franks and Rome. – Palaeobulga-

rica, 13, 1989, 1, p. 5–20; Politische Züge der Tätigkeit Konstantins und Methods in Mähren. – В: Втори международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1986 г. Доклади. 21. Кирилометодиевистика. Симпозиум. С., 1989, с. 235–244; Ibn Rusta o králi Svatoplukovi a jeho sídelním městě. – Jižní Morava, 26, 1990, p. 9–17; Svatopluk Veliký, král Moravanů a Slovanů. Brno, 1994. 132 p.

Лит.: Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 147–148; Galuška L. L. Havlík [Nekrolog]. – ČČH, 98, 2000, 3, p. 664–666.

Иван Павлов

ХАВРАНЕК, Бохуслав (Havránek, B.) (30.I.1893–2.III.1978) – чешки езиковед, специалист по сравнително езикознание, теория и история на слав. книжовни езици. Роден в Прага. Баща му е гимназиален учител по чешки език и по класически езици, а майка му, също учителка, пази традициите на своето музикално семейство. Увлеченията на Х. се движат между филологията и изкуството. Първите си научни занимания започва още в Пражката академична гимназия, където преподават специалисти като келтолога и индоевропеиста Й. Баудиш, бохемиста М. Кашпар и латиниста Ц. Кржиш. След завършването на гимназията Х. постъпва в Карловия унив. в Прага – първоначално в специалността история на изкуството и естетика. Главно под влияние на Й. Зубати насочва интересите си към класическата и слав. филология, като едновременно се занимава с балтийска и староиндийска филология. Негови учители са Й. *Поливка* и И. Крал. От 1915 е сътрудник в канцеларията на Речника на чешкия език към Чешката академия на науките, литературата и изкуствата. Привиква да свързва изследователската си дейност с наблюдения върху богат конкретен материал, което остава характерен признак на цялата му научна дейност. С работата му над речника е свързана и първата му публикация (Topivo a palivo. — Naše řeč, 2, 1918, с. 161–164). През 1917 Х. завършва следването си с докторат по философия. След края на Първата световна война (1914–1918) прекарва един семестър в Белград, където слуша лекции при А. Белич и Г. Барич. По-късно на собствени разноски посещава и други страни – Германия (главно за изучаване на лужишките езици), Полша, отново Югославия, Б-я; през 1923 предприема дълго пътуване из Русия. От 1917 до 1929 учителства в различни пражки гимназии. Хабилитира се в Карловия унив. през 1928 с тема из областта на сравнителното слав. езикознание. От 1929 е извънреден проф., от 1934 – редовен проф. по слав. езикознание във Философския фак. на Бърненския унив. Декан на Факултета (1939–1945). През 1929 е привлечен и в дейността на Пражкия лингвистичен кръжок. В Бърненския унив. написва главната си монография – „Genera verbi v slovanských jazycích" (1928–1937) и няколко от най-важните си бохемистични работи – „Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura" (1932), „Nářečí česká" (1934), „Vývoj spisovného jazyka českého" (1936). През 1939, след смъртта на М. *Вайнгарт*, получава покана да оглави Катедрата по слав. филология в Карловия унив. Началото на Втората световна война през 1939 и окупацията на Чехословакия провалят плановете му. Х. се връща в Прага през 1945. От 1950 е ръководител на Катедрата по чешки език и общо езикознание в Карловия унив. През 1953 е назначен за ректор на Висшето училище за руски език и литература в Прага. През 1946 организира първия научноизследователски езиковедски център към Чешката академия на науките, литературата и изкуствата – Инст. за чешки език, чийто директор е до 1964. Участва в дейността на Славянския инст. Съавтор и редактор до края на живота си на „Slovník jazyka staroslovenského", главен редактор на „Slovo a slovesnost", редактор на „Slavia", „Byzantinoslavica", „Naše řeč". Член на редакционните съвети на чуждестр. лингвистични

органи „Zeitschrift für Phonetik", „Sprachwissenschaft und Komunikationsforschung", „Acta Linguistica Hafniensia", „Word" и др. При основаването на Чехословашката АН (1952) е избран за академик. Чуждестранен член на пет академии, между които е и БАН (1958). Орден „Кирил и Методий" I ст. Умира в Прага.

Главната научна област, в която Х. оставя трайни следи, е сравнителното слав. езикознание. Широка известност му донасят изследванията, посветени на залога в слав. езици. Големи са заслугите му за проучването на сравнителния слав. синтаксис. С тази проблематика са свързани международните конференции, организирани периодично в Бърно под негово ръководство. Особено ценна е работата му, посветена на слав. книжовни езици; Х. създава програма за изследване на междуслав. езикови контакти на книжовна основа и на условията за изграждане на слав. книжовни езици. Специално внимание заслужава статията му „Základní konfrontace podmínek a výsledků vývoje češtiny a bulharštiny" (1963), в която развитието на двата езика се разглежда на фона на сходните обществени условия (преди всичко в зависимост от чуждите въздействия, на които са били изложени).

Друга област, в която Х. оставя важни приноси, е историята на слав. филология. Той осветлява нови и малко известни черти от дейността на Й. *Добровски*, задълбочено преценява делото му и определя трайното му значение за слав. цивилизация (1940, 1953). На подобен анализ подлага и ролята на П. Й. *Шафарик* в историята на слав. филология.

Много съществени са изследванията на Х. върху слав. книжовни езици. Той е един от създателите на теорията за културните наддиалекти (наричани още културни езици), чиято поява предхожда писмената култура. С тази теория по-естествено се обясняват много явления в старите книжовни езици от епохата на

Бохуслав Хавранек

ранния феодализъм. В такава светлина Х. разглежда езиковата картина във Велика Моравия, както и цялостния обществен подем в страната след 863. Като привлича археол., езикови и литературни свидетелства, той представя този напредък като закономерно явление с корени във времето преди началото на Кирило-Методиевата мисия, но същевременно стимулирано от наличието на писмен „домашен" език, който притежава и обредни функции. Именно достъпният език, смята Х., не е позволявал духовните ценности да се затварят в тесни обществени прослойки. Наследник на тази традиция в западнослав. свят става Пршемисловата чешка държава („Počatky slovanského písma a psané literatury v době velkomoravské", 1963; „Die Bedeutunng Konstantins und Methods für die Anfänge der geschriebenen Literatur in Grossmähren", 1968; „Vznik slovanského písma a psané literatury před 1100 lety", 1963). В студията „Au sujet du caractère et de l'évolution convergente des langues balkaniques" (1967) Х. твърди, че на Балканите през IX в. е съществувал културен говорен език, който той нарича македоно-български.

В околностите на *Солун* според него трябва да се предполага билингвизъм, на основата на който се осъществява влиянието на говоримия грц. език върху говоримия слав. (бълг.) език. Тази постановка създава възможност гърцизмите в старобълг. текстове да се разглеждат не като насилие над слав. начин на езиково изразяване, а като резултат от естествено взаимодействие, при което те получават определена стилистична функция.

Проблеми на старобълг. език Х. разглежда и в други трудове – „Aspect et temp du verbe en vieux slave" (1932), „Залог (genus verbi) в старославянском языке в сравнительном плане" (1963) и др. В статията „Otázka existence církevní slovanštiny v Polsku" (1956) е застъпено гледището, че кирило-методиевската *традиция* е оказала известно влияние върху формирането на полския книжовен език през Средновековието. Това въздействие Х. открива по-определено в характера на религиозната терминология и в ограничен кръг текстове с лексикални реминисценции от рода на tworzec, gospodin, rozgreszyć и др.

Съществен дял от творчеството на Х. представляват изследванията върху езика на видни чешки писатели. Той участва като съредактор в изданията на чешки книжовни паметници, сред които е изданието на Далимиловата хроника (1957, 1988).

Съч.: Vyučování jazykům slovanským na střední škole a knihy k němu potřebné. – Střední škola, 1, 1921, p. 63–68; K názvům lingua sclavonica, boemo-slavica – český jazyk a Sclavus, Slavus – Čech, Slovák. – LF, 52, 1925, p. 111–120; Přehled vědecké činnosti Josefa Zubatého. – Časopis pro moderní filologii, 11, 1925, p. 193–205; Genera verbi v slovanských jazycích, 1. Praha, 1928, 184 p.; 2. Praha, 1937, 205 p.; Aspect et temp du verbe en vieux slave. – In: Mélanges Bally. Genève, 1932, p. 223–230; Expanze spisovné češtiny ve středověku. Vývoj spisovného jazyka českého. – In: Československá vlastivěda (dodatky). Praha, 1936, p. 44–48; Staročeská literatura v hlaholském písemnictví charvátském. – In: Co dały naše země Evropě a lidstvu, 1. Praha, 1939, 52 p.; Josef Dobrovský, zakladatel vědecké slavistiky. – In: Co dały naše země Evropě a lidstvu, 2. Praha, 1940, p. 10–15; Naše pojetí slovanské filologie a její dnešní úkoly. – Slavia, 18, 1947–1948, p. 249–268; Kritické poznámky k první staroslověnské legendě o sv. Václavu. – In: Slovanské studie. Praha, 1948, p. 139–143; Význam Josefa Dobrovského pro slovanskou jazykovědu. – In: Josef Dobrovský 1753–1953. Praha, 1953, p. 97–116; Otázka existence církevní slovanštiny v Polsku. – Slavia, 25, 1956, p. 300–305; Nejstarší česká rýmovaná kronika t. řeč. Dalimila. Praha, 1957, 308 p. [Havránek B., J. Daňhelka]; Charakter a úkoly srovnávacího studia spisovných jazyků slovanských. – Slavia, 27, 1958, p. 153–160; Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků. – In: K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků. Praha, 1958, p. 77–88; Залог (genus verbi) в старославянском языке в сравнительном плане. – В: Исследования по синтаксису старославянского языка. Прага, 1963, с. 15–100; Místo Pavla Josefa Šafaříka ve vývoji jazykovědné slavistiky. – Slovanské štúdie, 6, 1963, p. 241–251; Počátky slovanského písma a psané literatury v době velkomoravské. – In: Velká Morava. Tisíciletá tradice státu a kultury. Praha, 1963, p. 77–96; Studie o spisovnem jazyce. Praha, 1963, 372 p.; Vznik slovanského písma a psané literatury před 1100 lety. – Nová mysl, 1963, 6, p. 671–680; Základní konfrontace podmínek a výsledků vývoje češtiny a bulharštiny. – In: Československo-bulharské vztahy v zrcadle století. Praha, 1963, p. 369–373; Au sujet du caractère et de l'évolution convergente des langues balkaniques. – Les études balkaniques tchécoslovaques, 2, 1967, p. 5–10; Die Bedeutung Konstantins und Methods für die Anfänge der geschriebenen Literatur in Grossmähren. – In: Cyrillo-Methodianische Fragen. Wiesbaden, 1968, p. 1–12; Vztahy kláštera Na Slovanech k jazyku a literatuře charvátskohlaholské. – In: Z tradic slovanské kultury v Čechách. Sázava a Emauzy v dějinách české kultury. Praha, 1974, p. 145–148; Staročeská kronika tak řečeného Dalimila. Vydání textu a veškerého textového materiálu. K vydání připravili J. Daňhelka, K. Hádek, B. Havránek, N. Kvítková, 1. Praha, 1988, 308 p.

Лит.: Иванчев Св. Академик Бохуслав Хавранек на 60 години. – БЕ, 3, 1953, 1, с. 82–83; Horálek K. Přehled Havrankové vědecké činnosti. – In: Studie a práce lingvistické, 1. Praha, 1954, p. 11–35; Studie a práce lingvistické, 1. K šedesátým narozeninám akademika Bohuslava Havránka. Praha, 1954, 552 p.; Hausenblas K. K sedmdesátinám akademika Havránka. – SaS, 24, 1963, p. 1–8; Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 148–152; Dokulil M. 80 let akademika Bohuslava Havránka. – SaS, 34, 1973, p. 1–14; Tylová M. Soupis prací akademika Bohuslava Havránka za léta 1963–1972. – SaS, 34, 1973, p. 14–20; Буюклиев Ив. Бохуслав Хавранек (1893–1978). – Palaeobulgarica, 2, 1978, 4, p. 93–96; Леков Ив. Бохуслав Хавранек (1893–1978). – БЕ, 28, 1978, 5, с. 494–495; Sborník k poctě

stého výročí narození akademika Bohuslava Havránka. Praha, 1990 (Acta Universitatis Carolinae, Philologica, 1–3. Slavica Pragensia, 34). 435 p.; Tylová M. Bibliografický soupis publikovaných prací akademika Bohuslava Havránka. – In: Sborník k poctě stého výročí narození akademika Bohuslava Havránka. Praha, 1990, p. 309–358; Урбан З., Л. Ржегачек. Прага и българската филология. С., 1992, с. 176–179; Slavica na Masarykově univerzitě v Brně. Literární věda, jazykověda, historiografie, uměnovedy. 2 изд. Brno, 1993, p. 130–132.

Иван Буюклиев

ХАЗÀРИЯ. Хазарски хаганат – средновековна номадска държава на хазарите. Възниква ок. средата на VII в. в съседство с Кубратова Б-я върху останките на Западнотюркския (Тюркютския) хаганат. Първоначално обхваща земите на дн. Дагестан; столица е гр. Беленджер (на мястото на дн. гр. Буйнакси). Още тогава хазарите влизат в продължителен и остър конфликт с Кубратовите българи, който довежда до разпадането на „Старата", „Голямата" Б-я. Една част от тях, вероятно начело с най-възрастния Кубратов син Баян (Батбаян), признава върховенството на хазарския хаган и започва да се нарича „черни" или „вътрешни" българи. Останалата част от българите и особено тези, които се изтеглят на запад към Долни Дунав под предводителството на Аспарух, продължават борбата с хазарите. В една от битките с тях може би загива и основателят на средновековната бълг. държава. В началото на своята политическа самостоятелност Х. се разширява на запад главно за сметка на българите. В зората на своето съществуване тя изпитва и първия удар на арабската експанзия в Закавказието, който застрашава столицата Беленджер, но е отблъснат от хазарите.

Хазарското настъпление към Северното Причерноморие представлява опасност за виз. интереси по тези места и особено на п-в Крим. Към края на VII в. хазарите овладяват северните и средните райони на полуострова, населени предимно с готи, алани и тюрко-българи, а империята запазва своето влияние само над южната му част около *Херсон*. В 695 там е заточен свалените виз. имп. Юстиниан II (685–695; 705–711), който не след дълго се оженва за сестрата на хазарския хаган. През 705, когато хаганът се опитва да го предаде на неговия съперник, Юстиниан II избягва в Б-я и с помощта на хан Тервел (ок. 700 – ок. 721) си възвръща престола в Константинопол. Междувременно херсонци организират местно самоуправление под протектората на Х., предизвиквайки по този начин отмъщението на императора и едва ли не избухването на виз.-хазарска война. След продължителна и драматична борба, от която най-много пострадва Херсон, хазарите подкрепят въстаналите срещу централната власт негови граждани и без да претендират за техния град, помагат на новия кандидат за престола Филипик Вардан, който през 711 сваля в Константинопол Юстиниан II. Х. си осигурява здрав и дълговременен съюз с ромеите, съвместна борба против общия враг – арабите, и разделяне на сферите на влияние в Закавказието и Северното Причерноморие.

Междувременно арабите засилват своя натиск към хазарските владения в Прикаспието. През 713–714 арабският пълководец Маслама извършва първото значително нападение отвъд прохода Дербент. Особено силен е арабският удар през 721–722, ръководен от арменския наместник Джаррах, при който арабите, макар и временно, успяват да овладеят Беленджер. През 730–731 хазарите организират мощно настъпление срещу Азърбайджан и Армения, при което достигат чак до Иранското плато, но са спрени, принудени са да се оттеглят и претърпяват значителни поражения от последвалата арабска контраофанзива. Най-голям удар обаче Х. понася през 737, когато ок. 150-хилядна

арабска армия под предводителството на Мервана навлиза в нейните предели, завладява новата столица Семендер и прониква на север по поречието на Волга. Поражението е толкова голямо, че само липсата на достатъчно арабски сили не довежда до гибелта на Х. Макар че хазарският хаган е принуден да приеме исляма, арабското завоюване на страната се оказва краткотрайно поради невъзможността там да бъде поддържан силен военен арабски контингент. След като основните сили се изтеглят, Х. отново се чувства независима. Въпреки че запазват мира с арабите до 762, към края на VIII в. хазарите подновяват своята борба за господство над Закавказието. Това намира подкрепата на Византия, която цени усилията на своя съюзник да отвлича вниманието на враговете ѝ на север – дори когато хазарите застрашават господството ѝ по Северното Причерноморие. Напр. Византия не само не подкрепя антихазарското въстание през 80-те г. на VIII в. начело с кримския епископ Йоан Готски, но и прави всичко възможно за неговото предотвратяване. Заедно с това Византия успява да получи от хазарите смекчаване на участта на Йоан и значителни отстъпки, в крайна сметка изгодни за империята, в полза на хазарските християни.

Християнството и ислямът намират добър прием в Х., която е представлявала пъстра федерация от племена, запазващи не само вътрешната си самостоятелност, но и част от собствената си външнополитическа дейност, поради което е съществувала и значителна веротърпимост. Нито една от двете религии обаче не успява да заеме господстващо положение в държавата. Предпочетен е юдаизмът. Приемането му се свързва с името на Булан, но всъщност действителното му превръщане в държ. религия към началото на IX в. е резултат от реформите на Обадий. Той е бек, съуправител (както и в други тюркски номадски държави, в Х. съществувала титулатурата на двойните владетели), който става първият хазарски цар, като принизява ролята на хагана до положение на сакрален владика. Същността на религиозната реформа е въвеждането на равинизма. Недоволни от новите преобразования, които силно ограничават властта им, част от хазарските аристократи вдигат въстание, което довежда до избухване на гражданска война. Има основание да се смята, че към тези събития не е безразлична и средновековната бълг. държава по времето на хан Омуртаг (814–831). Византия също не остава безучастна и първоначално окупира Кримска Готия, но впоследствие (към 834) подпомага хазарите в укрепяването на границата им по р. Дон (крепостта Саркел), която е застрашена от *угрите*. По-голямата част от кримските градове, в които живеели много християни, остават все още под хазарска зависимост. Заинтересувана от съюза си с Х., империята е можела да им окаже само морална и дипломатическа помощ. Такава е целта на т.нар. *Хазарска мисия* начело с Константин-Кирил Философ, най-вероятно през 860–861, при която навярно са били възстановени свободата на вероизповеданието за християните и тяхната църковна организация.

След нашествието на печенезите ок. 889 Хазарският хаганат загубва властта си над степите на Северното Причерноморие. Това дава повод на Византия да скъса съюза си с хазарите и да възстанови влиянието си над Кримския п-в. От началото на X в. империята последователно подбужда околните тюркски племена, аланите и Киевска Русия да воюват срещу хаганата. Особено катастрофален в това отношение се оказва ударът на руския княз Светослав I през 965, който завладява и столицата Итил. Към края на X в. Х. престава да съществува в резултат на експанзията на Хорезъм, киевския княз Владимир I (980–1015) и огузите.

Лит.: Moravczik Gy. Byzantinoturcica. I. Berlin, 1958. p. 81–86; Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962, 524 с.; Гумилев Л. Н. Древ-

ние тюрки. М., 1967, 540 с.; Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars. New York, 1967, 293 p.; Дуйчев Ив. Едно легендарно сведение за Аспарух. – В: Дуйчев Ив. Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. С., 1972, с. 122–133; Кочев Н. Хазарите и мисията на Константин-Кирил. – ИП, 28, 1972, 6, с. 54–67; Božilov I. One of Omurtag's Memorial Inscriptions. – BHR, 1, 1973, p. 72–76; Pletnjowa S. A. Die Chasaren. Mittelalterliches Reich an Don und Wolga. Leipzig, 1978, 172 p.; Golden P. B. Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Budapest, 1980, 1., 291 p.; 2., 252 p.; Гюзелев В. Два еврейски извора от X в. за произхода на прабългарите. – В: Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, с. 120–129; Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата (по материалам археологических исследований и письменным данным). М., 1983, с. 175–195; Димитров Хр. България и хазарите в VII–VIII вв. – BHR, 17, 1989, 2, p. 47–66; Dziffer G. Konstantin und die Chazaren. – WSt, 34, 1989, p. 354–361; Noonan Th. S. Byzantium and the Khazars: a Special Relationship? – In: Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990. Aldershot, 1992, p. 109–132; Zuckerman C. On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. – REB, 53, 1995, p. 237–270; Chekin L. S. Christian of Stavelot and the Conversion of Gog and Magog: A Study of a Ninth-Century Reference to Judaism among the Khazars. – Russia Mediaevalis, 9, 1997, 1, p. 13–34; Nikolov S. The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes. – Byzantine and Modern Greek Studies, 21, 1997, p. 79–92; Shepard J. Byzantine Relations with the Outside World in the Ninth Century: An Introduction. – In: Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive? Aldershot, 1998, p. 167–180; Shepard J. The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy. – OSP, New Series, 31, 1998, p. 11–34; Noonan Th. S. The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension. – Archivum Eurasiae Medii Aevi, 10, 1998–1999, p. 207–230; Трендафилов Хр. Хазарската полемика на Константин-Кирил. С., 1999, 254 с.

Христо Димитров

ХАЗА̀РСКА МЍСИЯ – втората по време мисия на Константин-Кирил Философ, с участието и на Методий; осъществена най-вероятно през 860–861 при хазарите – тюркска народност, населявала територия между Каспийско и Черно море. Подробни сведения за нея съдържа ЖК (гл. 8–12). В ЖМ е спомената бегло (гл. 4).

Според ЖК хазарски пратеници очертават пред виз. император следната ситуация: хаганът желае да изостави езичеството, сродно с вярата на старите азиатски тюрки; за да затвърди международното положение на своята страна, която по онова време играе важна роля във военния и политическия живот на Източна Европа, той трябва да избере една от трите световни религии, в преимуществата на всяка от които се стараят да го убедят мохамедански, юдейски и християнски мисионери. Отправените към Византия молби за верска мисия безспорно са били и част от хазарския план за траен политически съюз, нужен и на двете преговарящи страни.

По онова време в *Хазария* нахлуват печенезите и въпреки че главните градове не са засегнати, много пастирски селища са опустошени, а *угрите* – военни съюзници на хагана, са принудени да побягнат на запад – от Дон покрай северните брегове на Азовско море към Днепър. В началото на 861 Константин Философ се среща с една унгарска дружина на п-в Крим. Много по-страшен враг са норманите варяги, наричани още руси, които се разполагат по устието на Днепър, по бреговете на п-в Крим и на Азовско море. През пролетта на 860 към Босфора се отправят 200 (според Йоан Дякон – 360) варяжки ладии. Точната дата на варяжкото нападение срещу Цариград – 18 юни 860, е посочена в Σύνοψις χρονική – виз. хронограф от IX в., наричан още Anonymus Bruxellensis (Cumont F. Analecta Bruxellensia. 1. Gant, 1894, p. 33). Преди да обсадят града, норманите руси опустошават бреговете и островите на Пропонтида (Мраморно море). Имп. *Михаил* III (842–867) незабавно прекратява похода си срещу сарацините, за да се върне в столицата и да присъства на големия молебен, който патриарх *Фотий* (858–867, 877–886) от-

служва във Влахерийския храм „Св. Богородица". От църквата е изнесена честната риза (светият мафорий) на Богородица; с тържествени песнопения и горещи молитви за избавление шествието минава по крепостните стени. Продължителят на *Георги Амартол* (PG, 110, col. 1053) разказва, че полите на божествената риза били потопени във водите, които се укротили, но веднага след това се надигнала страшна буря, която преобърнала и разбила ладиите на нашественицте и малцина от тях успели да се спасят. Според друга легенда (N u n c k A. Lexicon Vindobonense. Petropoli, 1897, p. 222) варварите сами спели обсадата. В Anonymus Bruxellensis се свидетелства, че ромеите дори надвили неприятеля. Най-обективен е Йоан Дякон, капелан на венецианския дож Пиеро Орсело. Според неговото истор. съчинение Chronicon Venetum, писано между 980 и 1008, норманското племе дръзнало да нападне Цариград, но понеже не могло да напакости на непобедимия град, завоювало крайградските имения, избило мнозина и се завърнало с плячка у дома си (PL, 139, col. 905).

Скоро след това в ромейската столица пристигат хазарските пратеници. Тяхното посещение вероятно е повод за Византия да влезе във военни преговори с хагана и да намали опасността от ново варяжко нападение. Константин Философ тръгва за Хазария като обикновен мисионер – пеш и бос, но Михаил III го изпраща да представлява царската власт и достойнство: „Или със съответните почести и с царска помощ" (ЖК, гл. 8). Несъмнено е, че Византия се е стремяла да покръсти северните варварски народности – българи, хазари и тавроскити, т. е. нормани или руси. Достъпните извори обаче не съдържат преки данни за причините и целите на виз.-хазарското сближение. Те не личат и от посланието на хазарския хаган до виз. император, съставено, когато Кирило-Методиевата мисия е приключила работата си: „Всички ние сме приятели на твоето царство и сме готови да ти служим, където поискаш" (ЖК, гл. 11). Ясно е, че срещу богати дарове Хазария е съгласна да предостави военна сила в полза на виз. интереси. По настояване на Константин Философ хаганът освободил 200 души грц. пленници. Ако сведението от ЖК е достоверно, то показва стремеж да се установят междудърж. връзки, породени от общ интерес. Но ще е прекалено да се твърди, че виз. пратеничество е пристигнало в Хазария с ясно поставена политическа задача и че само покрай другото е бил засегнат и въпросът за официалната религия в страната.

Централни за вътрешния живот на хазарската държава през 861 са дискусиите между представителите на трите вероучения. Те са отразени от различни гледни точки и с различна степен на достоверност в слав., евр. и арабски извори, които някъде си противоречат, а другаде взаимно се допълват. Несъмнено ЖК е главен и най-ценен документ, създаден по пресните спомени на съвременниците и въз основа на беседите на Константин-Кирил срещу юдаизма. То съдържа автентични сведения за вероизповеданията в Хазария през втората половина на IX в. Част от семитските извори имат легендарен характер.

От ЖК е известно, че на път за Хазария, в *Херсон*, Константин Философ започва усилено да изучава евр. език. За да вникне още по-дълбоко в текста на Стария завет, той се сдобива и с книги на *самаритански език*. Съществува предположение, че той предварително се е запознал с т. нар. Таргум на Акила или на Онкелос – халдейско-арамейски преразказ на Петокнижието и Пророците, изпълнен с месиански идеи и със старинни тълкования, удобни за целите на християнската апологетика. Очевидно под аргумента аꙗкѡ ѳѡ тако гл҃еть (ЖК, гл. 9), използван в един от споровете на Ки-

рил с привържениците на юдаизма, не бива да се подразбира библейският превод от еврейски на гръцки, извършен от Акила през II в., а Акиловата парафраза на Мойсеевото Петокнижие, особено свободна при поетическите текстове. Самите полемически беседи са изложени в ЖК в съкратен вид (вж. *Полемически трудове на Константин-Кирил Философ*). Но житиеписецът отбелязва, че в пълнота те могат да се намерят в Кириловите съчинения, които събрал архиепископ Методий, като ги разделил на осем части. Според ЖК (гл. 8) в Херсон Константин Философ намира евангелие и псалтир, „написани с руски букви", и среща човек, говорещ на тоя език, на който философът скоро започнал „да чете и да говори" (вж. *Рушки писмена*). В гл. 8 от ЖК се разказва също как са намерени мощите на св. *Климент Римски*.

При хазарите Константин Философ е поканен от хагана на тържествен обед, по време на който се водят теософски спорове. След това участва в голям двудневен верски диспут. През първия ден той оспорва мнението на защитник на юдаизма, че християнството е несъвършено, а през втория ден, призовавайки за съдия самия хаган, спечелва словесната борба с един хазарски сановник, познавач на Корана, който твърдял, че Мохамед е последният по време пророк. Антиюдейската полемика засягала шест основни теми – учението за Св. Троица, възможността Божият син да бъде роден от жена, въпроса за обрязването, втория закон след Мойсеевия, т. е. Новия завет, времето, когато ще дойде Месията, иконопочитанието. В разискванията Константин Философ изявява дарбата си на блестящ диалектик и с умело поставени въпроси подтиква опонентите си към отговори, които отричат собствената им теза. Той изтъква преимуществата на християнското смирение и доказва, че Христовото учение е по-висше от вярата на юдеи и сарацини. Първият съветник на хагана заявява, че Кон-

Константин Философ намира мощите на св. Климент Римски. Илюстрация от М. Хишпанска-Нойман

стантин „с божия помощ повалил на земята цялата юдейска гордост", с което било признато и предимството на християнството. На виз. император хаганът написал: „Ти, господарю, ни изпрати такъв мъж, който ни обясни със слово и с примери, че християнската вяра е свята. Като се убедихме, че тя е истинската вяра, ние наредихме всички да се покръстят доброволно, като се надяваме и ние да направим същото". Но обещанието, че ако виз. мисионери оборят юдеите и сарацините, християнството ще стане официална религия в хазарската държава, не е изпълнено. Дадена е само светска свобода на онези, които искат да се покръстят по своя воля, да постъпят така. Кръщение приемат около 200 езичници, които се отказват от „поганските мерзости и от беззаконните женитби". За останалите е решено да приемат християнската вяра постепенно, а всички, които се покланяли на запад, молели се по евр. обичай или пък изповядвали мохамеданството, са заплашени със смъртно наказание (ЖК, гл. 11).

ЖК свидетелства, че в Хазария по времето на солунските братя юдаизмът вече е пуснал здрави корени сред управляващото съсловие. В обкръжението на хагана са го изповядвали мнозина, а други са били мохамедани. Когато по време на диспута Константин Философ се докосва до старозаветна тема, опонентите му не изпадат в недоумение и на всяко запитване той бързо получава търсения отговор. Многобройните библейски намеци, някои твърде далечни, с които са изпълнени беседите му, тутакси се разбират от всички. Многократно упоменаваните юдеи едва ли са били дошли отвън мисионери, по-скоро те са били местни люде, които са изповядвали и проповядвали юдейска вяра. Хаганът обаче все още е бил привърженик на прατюркския монотеизъм. На тържествения обед неговият тост е: „Да пием в името на единия бог, който е създал всяка твар" (ЖК, гл. 9). Хазарският (тюркският) бог създател е известен и от други източници. Хаганът обаче е бил запознат и със старозаветната традиция: „...вие славите Троица, а ние само един [бог], придържайки се о Писанието" (ЖК, гл. 9).

Според *Проложното житие на Кирил* хазарският хаган носи старозаветното име Захария и следователно вече е юдеизиран. Несъответствието с ЖК отпада, ако се приеме, че първоначалният текст е бил: послани же бѣша послании w̃ хазарїа кнаsа гаггана къ цр҃ю, както се чете в Лвовския препис (Иванов Й.Български старини из Македония. С., 1931, с. 286), т. е. ако хазарїа е метатеза от хазарїа. Явяват се обаче спънки от синтактично естество, поради което текстовата критика не е в състояние да реши кое от двете четения е първично – w̃ хазарїа кнаsа гаггана може би е по подражание на тюркското съчетание „хазар каган" със съществително определение на първо място. От оскъдните и несигурни извори за историята на хазарите не е познат хаган на име Захария. Въпросът се усложнява и от характера на държ. институции у хазарите, при които властта е разпределена между двама владетели – един изборен (бег) и един наследствен (хаган).

През 861, когато Константин Философ и Методий са в хазарската столица, въпросът за официалната религия на владетеля още не е окончателно решен. Докато хаганите, потомци и наследници на прατюркските ябгу-хагани от VI–VII в., се придържат към старата тюркска вяра, беговете (наместниците на хагана, упражняващи реалната власт) и знатното съсловие са привърженици на юдаизма. Много е възможно обаче това да не е официалният ортодоксален юдаизъм, основан на Талмуда, чиято най-важна част Мишна (V–IV в. пр. н. е.) тълкува религиозно-нравствените норми на Мойсеевото Петокнижие. Талмудизмът не допуска прозелитизъм – приобщаване на

хора от неюдейска народност към юдейско вероизповедание, и следователно не би могъл да се разпространи сред хазарите тюрки. В Херсон Константин Философ се запознава със самаританския текст на Библията, който от IV в. пр. н. е. не бил променян и в някои отношения се различавал от официалния масоретски текст на юдеите. Този факт не е маловажен – Константин е осведомен, че му предстои диспут срещу представители на секта, която пази и тачи древната библейска традиция, и се постарава да се подготви за него колкото може по-добре. Противниците му не са равинисти и талмудисти, крепители на еврейския монотеизъм, който отъждествява вяра и народност. В Хазария юдаизмът бил вероизповедание, но не и народностен признак, ето защо хазарската верска община не поддържала връзка с централната юдейска организация в Ирак и по-често се споменава у караитските автори, отколкото у равините.

Караитите (от семитския корен kr- 'чета, изучавам' – подразбира се Свещеното писание) са юдейска антиравинска секта, възникнала към средата на VIII в. отчасти въз основа на садукейската традиция (но караитите, за разлика от садукеите, вярват във възкръсването на мъртвите и в безсмъртието на душата), отчасти под влияние на мутазилизма – арабска теософска и философска школа, признаваща един-единствен, лишен от човешки черти бог, който може да се възприеме само със сърце, но не и с разум. Според караитите пряк извор на религиозно знание и на нравствено законодателство е библейската традиция на евр. език, но разбирана предимно като устно слово, а не като писание – всеки вярващ е длъжен да осмисли това слово сам за себе си, без посредници, тълкуватели и учители. Не може да се докаже, че по време на Х. м. Константин Философ е спорил с караити, но между опонентите му е имало хора, които са споделяли възгледите на караитството. Един от въпросите, зададени от знатния и хитър мъж, който тръгнал да го посрещне, е: „Защо вие изказвате всичките си доводи, като държите Библията в ръка? Ние не постъпваме така, а изнасяме цялата мъдрост от гърдите си и не се гордеем с книгите като вас". Този изказ съдържа библейско загатване (Йеремия 15; 16), но едновременно с това и едно от ръководните начала на караитството – Писанието трябва да се изучава и наизустява грижливо и самостоятелно, със собствена преценка и разбиране, без да се следват чужди мнения. Отличителна черта на някои от късните секти на юдаизма (исуитство, караитство, хазарски юдаизъм), възникнали в Персия (дн. Иран) и Предна Азия, е и тяхната веротърпимост.

Всички семитски извори, независимо от вложената в тях тенденция (равинска, караитска, мохамеданска), потвърждават, че юдаизмът става официална религия в Хазария едва след големия диспут с участието на християнски, мохамедански и юдейски представители. Според ЖК главният спор е между юдеи и християни. Сарацинско пратеничество (за каквото съобщава Кеймбриджкият аноним) няма, паложило се обаче Константин Философ да обори един царедворец мохамеданин. Юдаизацията на Хазария ок. 861–865 е била частична и е засегнала предимно знатното съсловие, сред което юдейското вероизповедание е имало многобройни привърженици и преди идването на Константин и Методий. С юдейско верско убеждение е бил най-висшият сановник – бегът. Всъщност за юдейската вяра е трябвало да бъде спечелен върховният символичен владетел, хаганът, който и според ЖК бил склонен да стане християнин. Но за да се изпълни даденото от него обещание, не е имало същински предпоставки – той не бил суверенен в решенията си, с християнството не били съгласни царе-

дворците, в страната имало твърде много мохамедани, мохамеданска била и гвардията, и търговско-занаятчийската корпорация. Държавническите решения пряко или косвено трябвало да се съобразяват с всичко това. Поради веротърпимостта си юдейската секта в Хазария имала предимство пред мюсюлманския фанатизъм и непримиримото ромейско православие. Съществували и династични съображения – властта на хагана задължително се предавала по наследство; за хазарите патриархалната библейска традиция била много по-приемлива от виз. практика, при която онаследяването на престола по мъжка линия не било строго спазван принцип (напр. поставеният на 2 окт. 811 имп. Михаил I Рангаве не е царски потомък, а царски зет; на 11 юли 813 император става стратегът Лъв Арменец; за следващ владетел на 24 дек. 820 е поставен полуграмотният аморейски стратиот Михаил Травел, дядо на имп. Михаил III, и т. н.). Династичният въпрос е обсъждан по време на Х. м. Първото запитване, което Константин Философ чува още по пътя към хазарската столица, е: „Защо вие имате лошия обичай да поставяте на мястото на един цар друг цар, от друг род? Ние [винаги] правим това според рода". А Философът отговаря: „И Бог на мястото на Саула, който не вършеше нищо благородно, избра Давида, който угаждаше Богу, и неговия род" (ЖК, гл. 9).

Х. м. не завършва с успех за Фотиевата политика, която се е стремяла да обвърже чрез християнската вяра северните варварски народности с интересите на виз. държава. Похвалите, които Константин Философ получава, и двестата спечелени за християнството езичници не означават, че надеждите, възлагани от Виз. църква и държава, са оправдани. Но хазарското пратеничество дава възможност на Константин Философ още веднъж да изяви таланта си на полемист, основно да проучи библейския текст в оригинал и да се запознае със старата семитска писмена култура; то разширява кръгозора и жизнения опит на солунските братя, утвърждава ги като мисионери, с което ги подготвя и улеснява за предстоящата *Моравска мисия*.

Лит.: Ильясов В. А. Кирилл и Мефодий по западным легендам. СПб., 1871, с. 376–456; Гаркави А. Н. Сказания еврейских писателей о хазарах и хазарском царстве. СПб., 1874, с. 137–138; Altjudische Denkmäler aus der Krim. Mitgeteilt von A. Firkowitsch (1839–1872) und geprüft von A. Harkavy. – Mémoires de l'Académie Imp. des Sciences de Saint-Pétersbourg, 7 série, 24, 1877, 1, 288 p. (фотопечат. изд. Wiesbaden, 1969); Cassel P. Der Chazarische Königsbrief aus dem 10. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des Südlichen Rußland. Berlin, 1877, 104 p.; Гаркави А. Сообщение о хазарах. (По рукописям Имп. Публичной библиотеки). – Еврейская библиотека, 7, 1879, с. 143–165; 8, 1880, с. 135–159; Гаркави А. Известия караима Абу-Юсуфа Якуба аль-Киркисани об еврейских сектах. – Записки восточного отделения Имп. Русского археологического общества, 8, 1894, с. 247–321; Петров А. К вопросу о проповеднически-просвятительной деятельности св. славянских апостолов у хазар (по новым данным). – Странник, 2, 1896, 5–7, с. 145–153; Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903, p. IX–X, 13–18, 21–23; Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе. 23. Когда хазары приняли Закон Моисея. – ЖМНП, н. с., 14, 1908, март, с. 34–36; Schechter S. An Unknown Khazar Document. – Jewish Quarterly Review, New Series, 3, 1912–1913, p. 181–219; Коковцов П. К. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X в. – ЖПМН, н. с., 48, 1913, ноябрь, с. 150–172; Брунков Ю. Д. Письмо хазарского еврея X в. – Еврейская мысль, 1, 1922, с. 31–71; Minns E. H. Saint Cyril Really Knew Hebrew. – Mélanges publiés en l'honneur de M. Paul Boyer. Paris, 1925, p. 94–97; Mošin V. Hipoteza Lamanskoga o hazarskoj misiji sv. Ćirila. – JΦ, 6, 1926–1927, с. 133–152; Ильинский Г. Один эпизод из корсунского периода жизни Константина Философа. – Slavia, 3, 1926–1927, p. 45–64; Мошин В. Еще о новооткрытом хазарском документе. – В: Сборник Русского археологического общества в Королевстве Сербохорватском. Белград, 1927, с. 41–60; Мошин В. Ἐπαρχία Γοτθίας в Хазарии в VIII веке. – В: Труды Съезда русских академических организаций за границей. 1. Белград, 1929, с. 149–156; Мошин В. Питање о првом покрштењу Руса. – Богословље, 5, 1930, 1, с. 51–72; 2, с. 122–143; Encyclopaedia judaica. 5. Berlin, 1930, col. 338–350; Mošin V. Kad su Hazari prešli na židovsku vjeru. – Rijec, 27, 1931, 45, p. 8–10; 46, p. 2–5; 47, p. 7–10; 48, p. 6–9; 49, p. 6–8; Mošin V. Les Khazars et les Byzantins d'après l'Anonyme de

Cambridge. – Byzantion, 6, 1931, p. 309–325; Трифонов Ю. Константин Философ (Свети Кирил) като царски пратеник при сарацини и хазари. – В: Сборник в чест на проф. Любомир Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му (1863–1933). С., 1933, с. 307–320; Grégoire H. La verité sur le judaisme des Khazares. – Byzantion, 9, 1934, p. 484–488; Лавровский Л. Я. Колі хазари перейшли на жидівство. – Богословіе, 12, 1934, с. 66–69, 193–206, 295–299; 13, 1935, с. 47–49; Halévy M. A. Le problème des Khazares. – ИБАИ, 9, 1935, с. 384–388; Grégoire H. Le 'Glozel' Khazare. – Byzantion, 12, 1937, p. 225–266; Vernadsky G. The Date of the Conversion of the Khazars to Judaism. – Byzantium, 15, 1940–1941, p. 72–86; Vasiliev A. A. The Russian Attack on Constantinople in 860. Cambridge, Mass., 1946, 12+245 p.; Zajączkowski A. Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim. Kraków, 1947, 99 p.; Левченко М. В. Фальсификация истории византино-русских отношений в трудах А. Васильева. – ВВр, 4, 1951, с. 149–159; Grégoire H. Le Gens de la Caverne, les caraites et les Khazares. – Le Flambeau, 35, 1952, p. 477–485; Rozenkranz H. Das Chazarenproblem im Lichte der historischen Entwicklung des Judaismus und Chazaro-Judaismus. Univ. Diss. Wien, 1953, 3+264 p.; Szyszman S. Le roi Bulan et la problème de la conversion des Khazars. – Ephemerides Theologicae Lovanienses, 33, 1957, p. 68–76; Szyszman S. Les Khazars, problèmes et controverses. – Revue de l'histoire des religions, 152, 1957, p. 171–221; Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. 1. Горган и Поволжье в IX–X вв. М., 1962, с. 117–229; Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962, 524 с.; Obolensky D. The Empire and its Northern Neighbours 565–1018. – In: The Cambridge Medieval History. 2 изд. 4, 1. Ed. J. Bury. Cambridge, 1966, p. 473–518; Филарет архиеп. Труды святых Кирилла и Мефодия на территории русского государства в русской исторической литературе. – Журнал Московской патриархии, 1967, 3, с. 55–58; Dunlop D. M. The History of the Jewish Khazars. New York, 1967, 293 p.; Pänzer B. Der Chazaren-Disput (Kap. IX–XI). – ZSPh, 34, 1968, p. 78–84; Никодим митроп. Миссионерское дело святого Кирилла среди хазар. – Журнал Московской патриархии, 1969, 7, с. 31–41; Събев Т. По някои въпроси на хазарската мисия. – ККФ 1, с. 105–125; Събев Т. Пространното житие на Константин-Кирил първостепенен исторически извор за хазарската мисия. – ККФ 2, с. 305–315; Szyszman S. Où la conversion du roi khazar Bulan a-t-elle eu lieu? – In: Hommages à André Dupont-Sommer. Paris, 1971, p. 523–538; Dunlop D. M. Khazars. – In: Encyclopedia Judaica. 10. Jerusalem, 1971–1972, p. 945–954; Nagrodzka-Majchrzyk T. Chazarowie. – In: Hunowie Europejscy, Protobulgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975, p. 377–477; Szyszman S. Les inscriptions funéraires découvertes par Abraham Fircowicz. – Journal asiatique, 263, 1975, p. 231–264; Pritsak O. The Khazar Kingdom's Conversion to Judaism. – Harvard Ukrainian Studies, 3, 1978, 2, p. 261–281; Golden P. B. Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars. Budapest, 1980, 1., 291 p.; 2., 252 p.; Мориясу Т. Хазарская миссия Константина (Ее значение в Житии Кирилла). – Старобългарска литература, 10, 1981, с. 39–51; Магомедов М. Г. Образование хазарского каганата. М., 1983, 224 с.; Šašel J. Die Beweggründe für die Übersetzung der griechisch verfaßten Disputation des Konstantinos Philosophos über den wahren Glauben ins Altslavische (Vita Const. 9–11). – BZ, 80, 1987, p. 77–79; Кочев Н. Хазарската мисия на Константин Философ – Кирил в светлината на Кембриджския аноним и известията на Йехуда Алеви. – В: Кирило-Методиевски студии. 5. С., 1988, с. 91–97; Pritsak O. Turkological Remarks on Constantine's Khazarian Mission in the *Vita Constantini*. – Orientalia Christiana Analecta, 231, 1988, p. 295–298; Dziffer G. Konstantin und die Chazaren. – WSl, 34, 1989, p. 354–361; Трендафилов Хр. Хазарската полемика на Константин-Кирил и старобългарската култура от края на IX – началото на X век. – В: Преславска книжовна школа. 1. С., 1995, с. 138–149; Butler F. The Representation of Oral Culture in the *Vita Constantini*. – SEEJ, 39, 1995, p. 367–384; Zuckerman C. On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. – REB, 53, 1995, p. 237–270; Chekin L. S. Christian of Stavelot and the Conversion of Gog and Magog: A Study of a Ninth-Century Reference to Judaism among the Khazars. – Russia Mediaevalis, 9, 1997, 1, p. 13–34; Nikolov S. The Magyar Connection or Constantine and Methodius in the Steppes. – Byzantine and Modern Greek Studies, 21, 1997, p. 79–92; Zuckerman C. Two Notes on the Early History of the *Thema* of Cherson. – Byzantine and Modern Greek Studies, 21, 1997, p. 210–222; Ha-Levi Y. The Kuzari: In Defense of the Despised Faith. Transl. by D. Korobkin. [б. м.], 1998, 544 p.; Rostkowski G. Konwersja Chazarii na mozaizm na przełomie VIII i IX w. – In: Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowowschodniej. Warszawa, 1998, p. 7–15; Shepard J. Byzantine Relations with the Outside World in the Ninth Century: An Introduction. – In: Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive? Aldershot, 1998, p. 167–180; Shepard J. The Khazars' Formal Adoption of Judaism and Byzantium's Northern Policy. – OSP, New Series, 31, 1998, p. 11–34; Noonan Th. S. The Khazar-Byzantine World of the Crimea in the Early Middle Ages: The Religious Dimension. – Archivum Eurasiae Medii Aevi, 10, 1998–1999, p. 207–230; Трендафилов Хр. Хазарската полемика на Константин-Кирил. С., 1999, 254 с.

Иван Добрев

ХАЗА́РСКИ ХАГАНА́Т – вж. *Хазария.*

ХАЛИФА́Т НА АБАСИ́ДИТЕ – вж. *Багдадски халифат.*

ХА́ЛОУПЕЦКИ, Вацлав (Chaloupecký, V.) (12.V.1882 – 22.XI.1951) – чешки историк. Роден в Детеница, Ичинско, Чехия. Учи гимназия в Ичин. Завършва философия във Философския фак. на Карловия унив. в Прага, където през 1907 защитава докторска дисертация на тема „Jan IV z Dražic, poslední biskup pražský", издадена през 1908. През периода 1907–1919 работи като управител на архива на князете Лобковиц в библиотеката в Роуднице на Елба, където написва няколко различни по тематика и значение работи: монография за Фр. *Палацки* (1912), изследване върху чешкото въстание от 1619–1620 в Подрипско (1918), книгата със страноведски характер „O Říp u" (1919), монография за Прага (1919). След Първата световна война (1914–1918), в която участва, Х. се установява в Братислава (1919) като инспектор на архивите и библиотеките. През 1922 се хабилитира по чехословашка история в Братиславския унив. От 1923 е редовен проф. в него. Председател на Шафариковото научно д-во; декан и ректор на Университета. От 1938 е проф. по чехословашка история във Философския фак. на Карловия унив. Член на Чешката академия на науките, литературата и изкуствата. Редактор на „Český časopis historický" (от 1945). Умира в Детеница.

Възгледите на Х. в областта на кирило-методиевската проблематика са синтезирани в обширния му труд „Prameny X. století. Legendy Kristianovy o svatém Václavu a svaté Ludmile" (1939), посветен на учителя му Й. *Пекарж*. В „Nejstarší kronika česká" (1903) Пекарж доказва, че *Кристиановата легенда* не е фалшификация от XIV в., както я определят Й. *Добровски* и последователите му, а автентична творба, създадена в края на X в. Пекарж е сигурен и в това, че при написването на легендата Кристиан е използвал по-стари извори (имал е пред себе си легенда за Кирил и Методий, обширната легенда за *Людмила*, а от легендите за *Вацлав* – Crescente fide и Гумполдовата легенда). Х. достига в изследването си до аналогични изводи, но докато Пекарж поставя акценти върху доказването на старинността и автентичността на легендата, Х. потвърждава извода му за създаването ѝ по времето на епископ Войтех и поставя тежестта в работата си главно върху реконструкцията на нейните извори, историческото ѝ тълкуване и ръкописната ѝ традиция. Значението на направените заключения е голямо – както за старата чешка история, която има вече опора в паметници от X в., създадени по времето на описваните събития, така и за кирилометодиевистиката, тъй като Кристиановата легенда е един от най-старите *извори* за живота и делото на създателите на слав. писменост. Х. смята, че първата част на Кристиановата легенда, посветена на св. Людмила (съпруга на чешкия владетел *Борживой* и баба на княз Вацлав), има за основа (както предполага и Пекарж) пространната легенда за св. Людмила, която се среща самостоятелно в средновековни ръкописи и започва с думите „Fuit in provincia Bohemorum". Х. отнася нейното възникване към времето на княз Вацлав (921–929). Към тази легенда е присъединен друг текст, разказващ за покръстването на Борживой и Людмила. Това е легендата Diffundente sole, апология на слав. християнство от втората половина на X в., както я определя Х. (вж. *Чешка легенда*). Изучавайки нейните преписи, той достига до извода, че тя не образува цялост с хомилията Factum est; според него това са две самостоятелни произведения, възникнали в различно време и в различна среда. Той отнася хомилията Factum est към края на XI в. В процеса на проучванията си открива легендата за

Кирил и Методий *Beatus Cyrillus*, която издава за пръв път в труда си. Датира я към началото на XII в.

Към историята за покръстването на Борживой в Кристиановата легенда, смята Х., е прибавено доста обширно апологетично описание за началото на християнството в Моравия и идването на солунските братя, за въвеждането на слав. богослужение и неговото победоносно признаване и утвърждаване. Разказът за Кирил и Методий според него има за основа незапазеното до днес съчинение Privilegium Moraviensis ecclesiae от края на X в. Това са според Х. истор. извори за първата част на Кристиановата легенда. Що се отнася до втората ѝ част, посветена на св. Вацлав, Х. поддържа становището (пак в съгласие с Пекарж), че тя е литературна обработка на две по-стари легенди за Вацлав – Crescente fide и Гумполдовата легенда. Така Х. разглежда Кристиановата творба като хроника, създадена върху по-стари текстове, разказващи за началото на християнството в чешките земи. Втората част на труда на Х. съдържа текстовете на легендите, като освен споменатите по-горе е включена още *Моравската легенда* (Tempore Michaelis Imperatoris), която той смята за възникнала към края на XIII или началото на XIV в. в Чехия или Моравия. Х. предполага, че тази легенда и Beatus Cyrillus имат общ първоизточник (т. нар. Privilegium). Книгата включва още стихове и антифони за св. Людмила. Наред с основните глави в труда е включена и глава за политическото, културното и истор. значение на слав. богослужение в Чехия през X и XI в. Х. поддържа мнението за широко и непрекъснато разпространение на слав. богослужение в Чехия през този период.

Х. изследва и отношението на някои чешки владетели към слав. богослужение. Той анализира критично напр. съобщението, което се съдържа в хронограф, публикуван от М. П. *Погодин* в 1825 по

Вацлав Халоупецки

ръкопис от 1494. В него се говори за създаването на слав. писмо и разпространението му в Моравия, Чехия, Полша и Русия. А преследването на слав. богослужение се приписва на владетеля Войтех (края на X в.). Въпреки че хронографът е запазен по късни преписи, придавано му е голямо значение, посочвани са прилики между него и *Повесть временных лет* и е изразявано предположението, че двамата автори са използвали вероятно някаква по-стара слав. легенда. Х. излага аргументи в защита на св. Войтех, като подкрепя и доразвива мнението на Й. *Калоусек*, изразено още през 1882, което последователно поддържат и биографите на Войтех Фр. Крал и Й. Йежек. Х. смята, че авторът на хронографа е заемал сведения от Моравската легенда. Съобщението във втората му част, където се говори за антислав. дейност на Войтех, е възникнало според Х. чрез изопачаване на първоначалния текст, което доказват някои от преписите му. В тях, смята той, всъщност се говори за лат. войски, а не за Войтех. Словосъче-

танието „voje latinské" е било променено и всичко, казано за латинците, е било приписано на личността на Войтех. Съобщението в хронографа Х. отнася към края на XIV или XV в. и следователно то няма никаква стойност за действителното отношение на Войтех към слав. литургия. Х. напомня, че Войтех се нарежда между светците и мъчениците на Православната църква, т. е. почитането му в Русия се основава именно на факта, че е бил доброжелател на слав. богослужение. Освен това в двете негови жития – от Канапарий и от Бруно, той е обрисуван като човек, който има слав. съзнание. От особена важност според Х. е и отношението на съвременника на Войтех – Кристиан, който посвещава своята легенда – открита апология на слав. литургия, на Войтех. Х. се позовава и на факта, че старата народна традиция приписва на Войтех авторството на най-старата слав. църковна песен „Hospodine, pomiluj ny". Със своята солидна защита на св. Войтех Х. не само изразява мнение за недостоверността на хронографа като истор. източник в случая, но преди всичко категорично отхвърля становището на онези изследователи, които смятат Войтех за неприятел на слав. литургия.

Личността на Войтех е обект и на други изследвания на Х., в които се осветляват процесите, свързани с началото и организацията на християнството в Централна Европа, антагонизмът между двата чешки княжески рода – Пршемисловци и Славниковци, взаимоотношенията между Чехия, Унгария, Полша.

В монография от 1941 Х. представя личността на първия пражки архиепископ Арношт (1346–1364), оценява ролята му в духовния живот на епохата като представител на средновековното просвещение, разглежда обществената му дейност, както и влиянието му върху крал Карл IV (1347–1378). Анализирайки реформаторската дейност на Арношт, Х. очертава съдържателна картина на църковните отношения в Чехия ок. средата на XIV в. В специална публикация (1949) Х. споделя мнението, че Морава е освободена от полско господство и присъединена към чешката държава в 1018 във връзка с пренасочването на политическите интереси на полския княз Болеслав I Храбри (992–1025) на изток към Киевска Русия.

Значителен принос в изследването на старата чешка литература представлява трудът на Х. „Střědověké legendy prokopské" (1953). Идеята за цялостно проучване на ръкописната традиция на житийните текстове за св. Прокоп възниква по време на работата на Х. над реконструкцията на т. нар. Privilegium Moravensis ecclesiae. Връзката на този предполагаем документ с легендата за св. Прокоп събужда интереса му за по-обстойно изследване на литературния развой на цяла група от текстове от XI до XIV в. Голямата пъстрота в мненията за тях Х. обяснява с две обстоятелства – първо, с огромния брой ръкописи, в които легендите за основателя на *Сазавския манастир* са достигнали до наше време, и второ, с липсата на критически издания на някои от основните им текстове. Х. се заема със задачата да направи подобно издание, като използва всички известни му ръкописи. Преди да пристъпи към истор. анализ на преписите, той прави цялостен преглед на мненията върху генезиса на легендите. За него те са мост между старата Моравия със слав. християнство от Кирило-Методиевата епоха и Чехия на първите Пршемисловци. Х. смята, че между 1061 и 1067 в Сазавския манастир е създадена слав. легенда за св. Прокоп. Тя не е запазена и макар да липсва каквато и да е следа от нея, той, както и други учени, допуска по логически път нейното съществуване, тъй като манастирът е бил славянски и е имал твърде богата литературна дейност на старослав. език. След латинизирането

му слав. житие вероятно е преведено на лат. език – това е легендата Vita s. Procopii antiqua, която според Х. е създадена на прелома между XI и XII в. Х. намира, че въпреки някои интерполации от по-късно време този текст има старинен облик и е много близък до първооснова-та на легендата за св. Прокоп, а негови-ят автор очевидно още е помнел най-старата история на Сазавския манастир. В научната литература тази легенда се среща и като Legenda F (по името на своя издател Юл. Фейфалик). Към началото на XII в. Х. отнася възникването на Vita s. Procopii minor, известна и като Legenda P. Тя представлява стилистична редакция на Vita antiqua. Х. я определя като една от най-важните не само в литературната история на легендите за св. Прокоп, но и в историята на слав. богослужение и на традициите на християнството в Чехия изобщо. Като следваща редакция Х. определя De exordio monasterii Zazavensis от началото на втората половина на XII в. Тази лат. история за основаването на Сазавския манастир се съдържа в Letopis Mnicha sázavského, написан според Х. през втората половина на XII в., вероятно около 1177. Житието на св. Прокоп, включено в Летописа на Сазавския монах, често е означавано като Legenda S. Х. отбелязва, че този текст е смятан от много учени от времето на Й. *Добровски* насам за първооснова-та на легендите за св. Прокоп. Друга редакция на Житието е по-късният чешки превод на Vita minor – Život sv. Prokopa от средата на XIV в. Освен Летописа на Сазавския монах особено известна е била следващата в класификацията на Х. обработка на Житието, запазена в много ръкописи – т. нар. Голяма легенда за св. Прокоп – Vita s. Procopii maior, издадена още в 1721 от боландистите в „Acta sanctorum" и поради това известна в литературата като Legenda B. Основа на Голямата легенда за св. Прокоп според Х. са Vita minor и Letopis Mnicha sázavského. Възникването ѝ той отнася към средата на XIV в. Два от запазените ѝ преписи съдържат втори пролог към читателите, в който се споменава, че лат. легенда за св. Прокоп е преведена от съчинение, написано на слав. език. В края на класификацията Х. поставя свързаната по съдържание с Vita major Стихотворна чешка легенда за св. Прокоп (Veršovaná legenda česká o sv. Prokopovi), която датира към третата четвърт на XIV в., и Прозаичната чешка легенда (Prozaická legenda česká – rukopis Dzikovských) от края на XIV в. Х. посочва и други обработки на Житието на св. Прокоп от XIII и XIV в., а и от по-късно време – стихове и антифони за светеца или редакции на легендата в чешки и полски ръкописи.

Съч.: Jan IV. z Dražic, poslední biskup pražský. Praha, 1908, 79 p. (zvláštní otisk z Časopisu společnosti přátel starožitností českých v Praze, 16); František Palacký. Praha, 1912, 196 p.; Česká rebelie na Podřipsku. Praha, 1918, 70 p.; O Řípu. Praha, 1919, 120 p.; Praga caput regni. Praha, 1919, 74 p.; K nejstarším dějinám Bratislavy. Bratislava, 1922, 23 p.; Staré Slovensko. Bratislava, 1923 (SFFUKB, 3), 423 p.; Selská otázka v husitství. Bratislava, 1926, 64 p.; Radla-Anastasius, druh Vojtěchův, organizátor uherské církve. Několik kritických poznámek. – Bratislava, 1, 1927, p. 210–228; Slovenské dioecese a tak řečená apoštolská práva. – Bratislava, 2, 1928, p. 1–69; Martinská deklarace a její politické osudy. Praha, 1928, 23 p.; Zápas o Slovensko 1918. Praha, 1930, 251 p.; Svatý Vojtěch a slovanská liturgie. – Bratislava, 8, 1934, p. 37–47; Kniha Žilinská. Bratislava, 1934, 239 p.; Svatopluk, král moravský. – In: Rohden P. R., K. Stroukal. Tvůrcové dějin. 2. Praha, 1934, p. 61–68; Dva články o Pribinovi. Nitra a počátky křesťanství na Slovensku. Napísal V. Chaloupecký. Nitranské pamiatky. Napísal J. Hofman. Praha, [b.r.], 25 p.; Anastasius, bibliotekář římský, o Cyrilovi. – Bratislava, 10, 1936, p. 446–447; Dějiny lidstva od pravěku do dneška. 3. Základy středověku. Napsali J. Bidlo, J. Cibulka, V. Chaloupecký, J. Macůrek, J. Schránil, K. Stroukal, J. Šusta, F. Tauer. Praha, 1937, 46+768 p.+23 tab.; Středověké listy ze Slovenska. Bratislava–Praha, 1937, 266 p.; Palackého dějiny národa českého a jejich význam pro minulost a přítomnost. – In: Palacký F. Dějiny národa českého v Čechách a na Moravě. 6. Praha, 1939, p. 657–698; Prameny X. století. Legendy Kristianovy o svatém Václavu a svaté Ludmile. Praha, 1939 (Svatováclavský sborník. 2., 2), 630 p.; Arnošt z Pardubic, první arcibiskup pražský (1346–1364). Praha, 1941 (2 изд. Praha, 1946, 164 p.); Na úsvitu křesťanství. Z naší literárné tvorby románské v století IX.–XIII. Uspořádal V. Chaloupecký za spolupráce J.

Ludvikovského. B. Ryby, F. Stiebitze a J. Vašici Praha, 1942, 295 p.; Karel IV a Čechy (1316–1378). – In: Vlastní životopis Karla IV. Z latiny přeložil dr. Jakub Pavel. Úvodní studii doprovodil prof. dr. Václav Chaloupecký. Praha, 1946, p. 5–87; Kníže svatý Václav. – ČČH, 28, 1946, p. 4–54; Valuši na Slovensku. Praha, 1947, 116 p.; Karlova universita v Praze 1348–1409. Praha, 1948, 144 p.; Praha romanská, historický úvod. – In: Chaloupecký V., J. Květ, V. Menčl. Praha romanská. Praha, 1948, p. 7–41; Kdy byla Morava připojena k českému státu. – ČČH, 29, 1947–1948 (1949), p. 241–247; Slovanská bohoslužba v Čechách. – Věstník České akademie věd a umění, 59, 1950, p. 65–80; Středověké legendy prokopské. Jejich historický rozbor a texty. Vydání textů dokončil, z dalších rukopisů rozmnožil a kritickým aparatem opatřil B. Ryba. Praha, 1953, 285 p.

Лит.: Holinka R. K šedesátinám univ. prof. Dr. Václava Chaloupeckého. – Časopis společnosti přátel starožitností, 1941–1942 (1946), p. 266–272; Urbánek R. Legenda t. zv. Kristiána ve vývoji předhusitských legend Ludmilských i Václavských a její autor. 1. Praha, 1947, 216 p.; 2. Praha, 1948, 550 p.; Urbánek R. O Kristiána (Diskuse). (Ke statím V. Chaloupeckého a Záv. Kalandry v ČČH 1947–1948). – ČČH, 30, 1948–1949, p. 337–345; Prážák A. Prof. dr. Václav Chaloupecký. – Slovesná věda, 4, 1951, p. 238–239; Holinka R. Chaloupeckého příspěvěk k vlastivědě. – Časopis společnosti přátel starožitností, 60, 1952, p. 172–176; Enciklopédia slovenska. 2. Bratislava, 1978, p. 393.

Гинка Карабелова

ХАМ, Йосип (Hamm, J.) (3.XII.1905 – 23.XI.1986) – хърватски филолог славист. Роден в Гат на Драва, Славония, Австро-Унгария (дн. в Хърватия). Завършва класическа гимназия в Осиек, следва славистика и германистика в Загреб; през 1934 защитава докторат по философия. Към изследване на глаголическата писменост го насочват неговите преподаватели Ст. Ившич и Др. Боранич. Специализира в Краков, Лвов и Варшава, където се запознава с научната дейност на Т. *Лер-Сплавински*, Я. *Розвадовски*, М. *Малецки*, Ст. Шобер и др. Работи като гимназиален учител в Прищина, Карловац и Загреб (1931–1934). Лектор по полски език и литература (от 1932), редовен преподавател по църковнослав. (старобълг.) език (1941), доц. (1948), извънреден (1954) и редовен (1958) проф. по слав. филология в Загребския унив. През 1948 заедно със Св. Ритиг и В. *Щефанич* възобновява кръчката Старослав. академия, която в 1952 е трансформирана в Старослав. институт в Загреб, и поставя началото на неговите периодични издания „Slovo" (отговорен редактор на кн. 1–13 и 21) и „Radovi Staroslavenskog instituta". От 1959 организира работата в Старослав. институт по експерпирането на словното богатство на хърватските глаголически ръкописи, създавайки основа за изработването на „Rječnik crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije". От 1960 е проф. във Виенския унив. и ръководи Инст. по слав. филология, като продължава създадените от Н. С. *Трубецкой* и Р. *Якобсон* традиции чрез участието си в Международната асоциация по фонология и същевременно оглавява описването на слав. ръкописи в Австрия. Редактор на списанията „Wiener slavistisches Jahrbuch" и „International Journal of Slavic Linguistics and Poetics". Член-кор. (1956) и редовен член (1976) на Югославянската академия на науките и изкуствата в Загреб, член-кор. (1964) и действ. член (1966) на Австрийската АН, в която ръководи езиковедския сектор на Балк. комисия, почетен д-р на университетите в Киев и Вроцлав. Представител на Австрия в Международния комитет на славистите, председател на Международната комисия за транскрипция, член на международните комисии за общослав. лингвистичен атлас, за фонетика и фонология, за история на слав. филология, за речник на църковнослав. език, и др. Орден „Кирил и Методий" I ст. (1963). Умира във Виена.

Многостранната научна дейност на Х. обхваща въпроси на сравнителното слав. езикознание (често пъти с общолингвистична ориентация), сърбохърватския език (диалектология, фонология и акцентология), полския език и литература; в центъра на вниманието му са лингвистични и филологически теми из най-ранната история на слав. книжовен

език и слав. писменост, както и на покъсните южнослав. редакции на този език и оформилите се книжовни школи. Х. е автор на старобълг. граматика – труд с важно теоретико-методологическо значение, който обобщава тогавашните постижения в науката и предлага оригинални решения на редица въпроси (1947, 2 изд. 1958, и др.; Х. използва за езика названието „starocrkvenoslavenski" в първото издание, в следващите – „staroslavenski"). Важно място в нея се отделя на старинността на двете слав. *азбуки*, като се посочват критериите, от които трябва да се ръководят изследванията в тази насока. Обосновава се схващането, че глаголицата е по-стара от кирилицата и че е създадена от един човек, докато кирилицата е колективно дело, при което е много вероятно заимстването от глаголицата (на графеми и образци). В кирилицата азбучният ред е възприет от глаголицата, но при стилизацията на глаголицата не са използвани като образец нито кирилицата, нито грц. източници. Според Х. езикът в глаголическите паметници е по-старинен. Принос е палеографският анализ на глаголицата, при който знаковете се разглеждат като корелации от графеми – примарна и секундарна. По богатство на форми и съвършенство на организацията по-старата азбука може да бъде сравнявана с всяко европ. писмо и е неправилно да бъде смятана за по-усложнена от кирилицата. В граматиката се застъпва схващането, че езикът на Кирил и Методий трябва да се нарича „староцърковнославянски", защото е запазен цялостно само в богослужебните книги. Авторът приема названието „старославянски" условно, като по-общо. В граматиката се съдържат данни за всички източници за живота на Кирил и Методий, както и кратък коментар за основните глаголически и кирилски паметници. Посочена е и обширна библиография – общи трудове, граматики, палеографски изследва-

Йосиф Хам

ния, христоматии, речници. Изложението на материала е подчинено на структурен подход (система от алтернации, опозиции, варианти). Като допълнение към граматиката Х. съставя *христоматия* – „Čitanka starocrkvenoslavenskog jezika s rječnikom" (1947). В нея са включени нормализирани откъси от глаголически и кирилски паметници, придружени с бележки и речник. Някои от тях са транслитерирани с латиница.

На проблемите, свързани с датирането на глаголическите текстове от периода XI–XV в., е посветена обширна студия на Х. (1952), която съдържа указания за конкретна работа с паметниците и за установяване на хронологията чрез косвени данни (бележки, знаци, размери и форма на буквите, характерни за времето и школата графически особености, календар и др.). Тези методологически положения са използвани при палеографския анализ на най-стария датиран глаголически надпис – Башчанската плоча (ок. 1100), при който се установяват пет графогенетични части, дело на раз-

личии автори. Според Х. всяка от тях има самостоятелна хронология (от края на XI до XII в.).

Дългогодишни са усилията на Х., вложени в проучването на библейските текстове в старите слав. ръкописи; техен резултат са осъществените от него критически издания. Той издава Песен на песните по хърватски глаголически ръкописи от XIV и XV в., като се съсредоточава върху отношението на преводния текст към лат. оригинал (1957). Подробно се занимава и с библейската кн. Юдит в хърватската глаголическа традиция; текста ѝ издава въз основа на ексцерпция на 16 ръкописа от XIII до XV в. и на два печатни бревиара от XV–XVI в. (1958). В анализа си подчертава, че в направените от хърватските глаголаши преводи, както и в по-късните редакторски промени личи висока книжовна култура – преди всичко умение да се предават адекватно смисълът и различни по тип стилистични особености. На Х. принадлежи и критическото издание (с лат. транслитерация) на единствения псалтир с тълкования в хърватската глаголическа книжнина – Фрашчичевия псалтир от 1463, чийто текст е съпоставен със старобълг. *Синайски псалтир*. Непубликуван остава подготвеният от Х. за издаване Бревиар на Вид Омишлянин от 1396 – един от най-архаичните като текст хърватски глаголически паметници. Х. издава критически и Апокалипсиса (1960) по три босненски кирилски сборника – Хвалов, Венециански и Радославов, като обосновава мнението, че основата на босненските текстове е хърватскоглаголическа (тезата за влиянието на хърватската глаголическа традиция върху босненската кирилска книжнина през Средновековието е предмет на негова специална студия – „Der Glagolismus im mittleren Balkanraum", 1956).

През 1979 Х. издава *Киевските листове* (с лат. транслитерация, успореден лат. текст и цветни снимки), разглежда палеографските и езиковите им белези и подробно обсъжда различните становища за времето и мястото на тяхното възникване. Въпреки че се съмнява в автентичността на фрагментите (това убеждение не намира подкрепа сред специалистите), той предлага немалко наблюдения с научна стойност.

Изследователските интереси на Х. засягат и следните палеославистични проблеми: преводаческите решения на отделни книжовници; *Патерика* в хърватското книжовно наследство; вариантите в средновековните слав. ръкописи (и особено произтичащите от стихийни промени); отношенията графема–фонема (по-конкретно дистрибуцията на буквите за *и* в *Клоцовия сборник* и тяхната фонетична стойност); евентуалното готско (на готите ариани и на евангелския превод на Улфила) влияние върху ранната слав. писмена култура, т. е. върху глаголицата и старобълг. преводи; фазите във функционирането на глаголицата в хърватските земи, пренасянето ѝ от хърватски глаголаши в Прага през 1347, ролята ѝ в писмеността на южнослав. протестанти, и др.

С ъ ч . : Ze studiów nad akcentem serbsko-chorwackim. – PF, 17, 1937, p. 66–75; Postanak glagoljskog pisma u svijetlu paleografije. – Nastavni vjesnik, 46, 1937–1938, 1–5, p. 39–61; Glagoljica i sv. Braća. – Hrvatska smotra, 7, 1939, 9, p. 435–448; Über den gotischen Einfluß auf die altkirchenslavische Bibelübersetzung. – Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, N. F., 67, 1940, p. 112–128; Iz prošlosti glagoljske azbuke. – Nastavni vjesnik, 49, 1941, 4, p. 239–267; Etymologicon Illyricum. – Nastavni vjesnik, 51, 1942, 1–2, p. 12–36; Čitanka starocrkvenoslavenskog jezika s rječnikom. Zagreb, 1947, 136 p.+15 tabl. (2 изд. Staroslavenska čitanka. Zagreb, 1960, 160 p.+20 tabl.; 3 изд. 1970); Gramatika starocrkvenoslavenskog jezika. Zagreb, 1947, 4+182 p. (2 изд. Staroslavenska gramatika. Zagreb, 1958, 203 p.; 3 изд. 1963; 4 изд. 1971; 5 изд.1974); Štokavština Donje Podravine. – RJAZU, 275, 1949, p. 5–70; Vatroslav Jagić i Poljaci. – RJAZU, 282, 1951, p. 75–222; Datiranje glagoljskih tekstova. – RSslI, 1, 1952, p. 5–72+8 ill.; Glagolitika u fototekama Jugoslavenske akademije i Sveučilišne knjižnice u Zagrebu. – Slovo, 1, 1952, p. 83–85; Varijante u prijepisima hrvatskih glagoljaša. – Slovo, 2,

1953, p. 13–36; Der Glagolismus im mittleren Balkanraum. – WSl, 1, 1956, p. 265–276; Glagolizam i njegovo značenje za Južne Slavene. – Slavia, 25, 1956, p. 313–321; Starohrvatski prijevod „Pjesme nad pjesmama". – Slovo, 6–8, 1957, p. 195–230; Akcenatske opozicije u slavenskim jezicima. – RSslI, 2, 1958, p. 61–73; Judita u hrvatskim glagoljskim brevijarima. – RSslI, 3, 1958, p. 103–201; Jedna glagoljska dvanaesteračka pjesma iz XIV. stoljeća. – RSslI, 4, 1959, p. 91–99; Apokalipsa bosanskih krstjana. – Slovo, 9–10, 1960, p. 43–104; Register der Korrespondenz von Vatroslav Jagić im Besitz der Universitätsbibliothek in Zagreb. – WSJ, 8, 1960, p. 75–111; Rückblick auf die Geschichte der Slavistik und die Slavistik in Jugoslavien. – WSJ, 8, 1960, p. 61–74; Iz prošlosti slavenske fleksije. – SPr, 4, 1962 (Věnováno akademiku Bohuslavu Havránkovi k sedmdesátým narozeninám), p. 157–162; Zur Periodisierung der südslavischen Spachen. – WSJ, 9, 1962, p. 5–31; Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. – Slovo, 13, 1963, p. 43–67 (същото на немски език в: WSJ, 10, 1963, p. 11–39); Сербская и хорватская редакции общеславянского литературного языка. – ВЯ, 13, 1964, 3, с. 84–87; Phonologie und Phonematik. – WSJ, 11, 1964, p. 74–78; Structure and Typology of Dialectal Differentiations. – In: Proceedings of the IXth International Congress of Linguists, Cambridge, Mass. Den Haag, 1964, p. 123–127; Zur Verskunst Konstantin-Kyrills. – Cyrillo-Methodiana, p. 382–392; Некоторые замечания к диахроническим исследованиям. – ВЯ, 14, 1965, 1, с. 22–36; Общеславянский лингвистический атлас и славянские поселения в неславянских странах. – В: Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. М., 1965, с. 48–60; Развитие стихотворной формы в хорватской литературе XV в. – В: Проблемы современной филологии. Сборник статей к семидесятилетию акад. В. В. Виноградова. М., 1965, с. 457–461; Сумерки глаголической письменности. – В: Тържествена сесия за 1100-годишнината на славянската писменост. 863–1963. Доклади и материали. С., 1965, с. 89–92; Z fonematyki cerkiewnosłowiańskiej. – In: Studia z filologii polskiej i słowiańskiej. 5. Warszawa, 1965, p. 123–127; Adhortatio ad poenitentiam. – RJAZU, 344, 1966, p. 37–62; Entropy in Slavic Morphology. – IJSLP, 10, 1966, p. 39–51; Textkritische Erwägungen. – WSJ, 13, 1966, p. 54–72; Verborgene Quellen. – In: Orbis scriptus. Dmitrij Tschižewskij zum 70. Geburtstag. München, 1966, p. 341–348; Psalterium Vindobonense. Der kommentierte glagolitische Psalter der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien, 1967 (Schriften der Balkan-Komission, Linguistische Abteilung, 19), 371 p.+16 tabl.; Grammatik der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden, 1967 (Slavistische Studienbücher, 5), 9+124 p. (2 изд. Wiesbaden, 1975); Kratka gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika za strance. Zagreb, 1967, 122 p.; Об обследовании некоторых неславянских территорий для Общеславянского лингвистического атласа. – В: Материалы и исследования по общеславянскому лингвистическому атласу. М., 1968, с. 122–126; Thessaloniki's Sendung im Norden und Osten. – Balkan Studies, 9, 1968, 1, p. 91–100; Die Verschiebung der Velarkonsonanten. – WSJ, 15, 1969, p. 38–58; Phonologische Erwägungen: Das Urslavische. – WSJ, 16, 1970, p. 55–76; Das Rätsel der Kiewer Blätter. – Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse, 20, 1970, p. 175–177; Hrvatski glagoljaši u Pragu. – Зборник за славистику, 1, 1970, с. 84–99; Glagoljica u predrenesansno doba. – In: Studia palaeoslovenica. Sborník studií věnovaných sedmdesátinám Univ. prof. Dr. Josefa Kurze, DrSc. Praga, 1971, p. 95–104; Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima. – Slovo, 21, 1971, p. 213–222; Dvama-Dvime. – В: В памет на проф. Стойко Стойков. Езиковедски изследвания. С., 1974, с. 501–507; Paterik kod Hrvata. – Slovo, 24, 1974, p. 189–201; К истории древнеславянского перевода Псалтыри. – В: Культурное наследие Древней Руси. М., 1976, с. 359–363; Старобългарското ѣать, мн.ч. ѣати. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев. С., 1979, с. 370–373; Das glagolitische Missal von Kiew. Wien, 1979, 152 p.; Роль мнимых мелочей в изучении культурного наследия. – В: Проблемы культурного наследия. М., 1985, с. 369–373; Morfonologija slavenskih jezika i njezino značenje za opću lingvistiku. – In: Litterae slavicae medii aevi. Francisco Venceslao Mareš sexagenario oblatae. München, 1985, p. 97–106; Transkripcija i slojevitost u opisivanju slavenskih rukopisa. – В: Кирило-Методиевски студии. 3. С., 1986, с. 276–279; Макавейските книги (Оценка). – В: Хиляда и сто години от смъртта на Методий. С., 1987 (Кирило-Методиевски студии, 4), с. 254–258; Randbemerkung zur Entstehung und Entwicklung der serbokroatischen Schriftsprache. – In: Sprachen und Nationen im Balkanraum. Köln, 1987 (Slavistische Forschungen, 56), p. 65–76; Hamm J. Pojava i razvitak ćirilometodskog pisma na hrvatskom tlu i njegove veze s Makedoniom. – В: Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија. Прилози од научниот собир одржан по повод 1100-годишнината од смртта на Методиј Солунски. Скопје, 1–3 октомври 1985 година. Скопје, 1988, с. 167–175.

Лит.: Freydank D. – ZS, 13, 1968, p. 766–767 (рец.); Dostál A. – Bsl, 30, 1969, p. 130–134 (рец.); Hauptová Z. – Slavia, 38, 1969, p. 656–660 (рец.); Bereiche der Slavistik. Festschrift zu Ehren von Josip Hamm. Wien, 1975, 360 p.; Mareš F. Josef Hamm. – WSJ, 21, 1975, p. 9–17; Bibliografija znanstvenih i stručnih radova Josipa Hamma. – Slovo, 25–26, 1976, p. 5–16; Damjanović S. Josip Hamm (1905–1986). In memoriam. – Croatica, 24–25, 1986, p. 202–205; Лашкова Л. Йосип Хам (1905–1986). – Съпоставително езикознание, 12, 1987, 4, с.

127–128; Миничева А. Йосип Хам. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 3, p. 129–130; Nazor A. Josip Hamm (3. XII. 1905 – 23. XI. 1986). – Slovo, 37, 1987, p. 7–12; Hercigonja E. Josip Hamm – paleoslavist, istraživač glagolizma, tekstolog i arheograf. – In: Josip Hamm (1905–1986). Zagreb, 1990, p. 31–40; Hercigonja E. Josip Hamm. Jedan od utemeljitelja Staroslavenskog instituta u Zagrebu, urednik „Slova", paleoslavist i istraživač hrvatsko-glagoljske jezično-književne baštine. – Slovo, 44–46, 1994–1996, p. 425–436.

Лили Лашкова,
Маргарет Димитрова

ХАНЗАК, Ернст (Hansack, E.) (2.XII. 1947) – немски славист. Роден във Фар, Германия. Следва славистика, германистика и история във Вюрцбург, по-късно и философия в Мюнхен. През 1973 защитава дисертация върху Житието на Йоан Златоуст от Георги Александрийски („Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in kirchenslavischer Übersetzung"), която излиза от печат в три тома през периода 1975–1984. Занимава се с библиотекознание в Мюнхен и Вюрцбург, от 1977 работи в Университетската библиотека на Регенсбург. Н. с. в Инст. по славистика на Регенсбургския унив. (от 1988), където от 1985 води занятия по старобълг. и старoруски език и по слав. езикознание. Хабилитира се през 1997 с труда „Die altrussische Version des „Jüdischen Krieges": Untersuchungen zur Integration der Namen".

Х. изявява интереси в областта на палеославистиката (специално с оглед на издаването и изследването на стари текстове), историята на философските разбирания за езика и преводаческата теория и практика, сравнителноистор. езикознание, слав. лексикология и библиография. Още с дисертационния си труд той въвежда в славистиката непроучен превод, направен в *Преславското книжовно средище*; за автора смята, че е грц. монах, живял в Италия в края на VII и началото на VIII в., а в осъществяването на превода предполага участие и на *Йоан Екзарх*. Текстът представлява компилация от всички важни извори за живота на *Йоан Златоуст*, към които слав. преводач е добавил и част от „Църковната история" на Созомен. В обширния увод (с. 11–100) към изданието на слав. превод Х. разглежда изворите на грц. житие и въпроса за неговото авторство, представя трите най-ранни запазени слав. преписа – два сръбски от XIV и XVI в. и един руски от XVI в., изследва стила и преводаческата техника, датира превода като старобългарски от X в., описва ръкописа от XIV в. и проследява по-късните преработки на текста, изяснява принципите на изданието. Трудът на Х. се отличава със задълбочен текстологически анализ (старобълг. текст не е реконструиран). Към излезлите досега три тома Х. подготвя още два и един индекс на словоформите. Изданието на този пръв слав. превод на Житието на Йоан Златоуст е не само принос към осветляването на преводаческите принципи на преславските книжовници, но има първостепенно значение и за разбирането на първоначалния виз. текст.

По-нататъшните публикации на Х. показват задълбочаване на интереса му към езиково-философските основи на старобълг. преводаческа техника. В студиите си върху преводаческия стил на Йоан Екзарх (1977, 1979) той коригира досегашните представи за наличие на синоними в творбите на този писател. Богатият материал от над 1000 лексикални единици (включително и от Житието на Йоан Златоуст), от които са цитирани над една пета, дава за пръв път в славистиката убедителна представа за техниката на двойния превод, на стилистичните дублети, които не са свързани с литературния похват на синонимите в грц. риторика. Очертани са три типа преводачески дублети: 1) двойката лексеми представя дословен и смислов превод на една и съща дума; 2) при една от лексемите дублети е налице пренос на значението; 3) при една от лексемите дубле-

ти значението се предава чрез описание. Х. анализира теоретичните основи на преводаческия стил на Йоан Екзарх в неговия Шестоднев (1981, 1986) във връзка с особеностите на ранносредновековната теория на превода и схващанията на виз. неоплатонизъм за езика. Според него Екзарх следва изискването на най-изявения му представител *Дионисий Ареопагит* – да се предава не само формата на лексемата, а нейният смисъл; да се търсят не само идентични по структура, т. е. по „етимология" (пословен превод), но преди всичко по значение и смисъл съответствия (смислов превод). Именно това изискване за адекватност и еднозначност на превода обуславя техниката на лексикалните варианти, на употребените по двойки лексеми дублети, характерни за християнската преводаческа техника на Европ. средновековие изобщо и отличаващи в по-висока степен преводаческия стил на Йоан Екзарх от стила на Константин-Кирил. Философско-филологическият метод за постигане на истината в преводаческата практика на средновековния книжовник е подчинен на една цел – познанието на Бога чрез езиково-философска оценка на Свещеното писание като божествено откровение. Според Х. решаващ критерий за разбиране на Йоан-Екзарховите езиково-философски изказвания е употребата на централния термин „истина" (във философско-познавателен смисъл – онтологична истина, етимология), чрез постигането на която се цели познанието на същността. Според Платоновата теория на отражението названията на нещата изразяват тяхната същност. Проблема за едновременното отразяване на същността на предмета (която е иманентна) и неговото „име" (което представя произволно означение според християнската антична философия), т. е. проблема за смисъла и формата на думата, Йоан Екзарх разрешава изискано чрез техниката на отделното им отразяване, на двойния превод въз основа на типичната за неговото време двузначна оценъчна логика. Интерес представляват: приведените от Х. паралели между старобълг. и староанглийската преводаческа практика; проследеното развитие на философските представи за преводаческите принципи от предхристиянската епоха до Ранното средновековие; очертаната промяна на античната „метафорична" интерпретация на словото в „алегорична" (при църковни писатели като Ориген, Касий, но също така и Августин, Амброзий, Йероним, *Григорий I* Велики и др.); отношението на Йоан Екзарх към въпроса за етимологичния подход (застъпван от Исидор Севилски, 560–636, и широко дискутиран на Запад и през XII–XIII в.); ролята на смисъла в преводаческата практика на неговата епоха. Подчертават се големите заслуги на Константин-Кирил и Йоан Екзарх за приобщаването на слав. народи към мисловните структури на християнска Европа, обособени по грц.-лат. образец.

Натрупаните познания върху „техниката на двойния превод" (1987) дават възможност на Х. да направи важни наблюдения върху първото ѝ описание на европ. почва в лат. препис на едно Предисловие (Praefatio Brixiana, подвързано по-късно заедно с Codex Brixianus, възникнало в средата на V в. и вероятно предхождало готския превод на Стария завет или на цялата Библия) и приложението ѝ в преводаческия стил (от латински на старовисоконемски) на Ноткер Немски (950–1022). Приведените паралели с преводаческата концепция и техника на Йоан Екзарх говорят недвусмислено за явление от общоевроп. мащаб, изявено широко в първите християнски преводи на народностни езици.

Важен принос към тълкуването на *Македонския кирилски лист* е новото издание на този текст (1986), в което Х. за пръв път осъществява разделянето му на думи и изречения, изготвя коментар

към всеки ред и превод на немски език. Според него езиковите особености на паметника изключват авторството на Константин-Кирил, тъй като са налице типичните за Преславското книжовно средище лексикални и правописни черти; застъпва се тезата, че Македонският кирилски лист е представлявал увод към коментар на евангелски текст от голямата група на оучителскыа сказанига, направен от Йоан Екзарх (или от някой от учениците му). С това си схващане Х. се присъединява към мнението на И. И. *Срезневски*, В. *Ягич* и Г. А. *Илински*.

В няколко статии Х. сравнява новозаветни преводи на Западната църква със старобълг. текстове, за да коригира преводачески грешки в немския текст на библейската кн. Деяния апостолски 28:30 (1975, 1977) и в евангелския текст на Лк 2: 14 (1977).

Х. издава индекс на словоформите (1990) и Обратен речник (1990) към слав. превод на „Юдейската война" от Йосиф Флавий, изследва неговата лексика в областта на личните имена (1991, 1999), както и пълногласните форми в основния препис от Вилнюс (1991).

Х. е автор и на рецензии върху важни палеославистични изследвания.

Съч.: Die Vita des Johannes Chrysostomos des Georgios von Alexandrien in kirchenslavischer Übersetzung. 1. Würzburg, 1975, 255 p.; 2. Freiburg i. Br., 1980, 396 p.; 3. Freiburg i. Br., 1984, 266 p. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, 10, 13, 18); „Es lebte ... von seinem eigenen Einkommen" (Apg. 28.30). Zu einem Übersetzungsfehler in der Bibel. – Biblische Zeitschrift, 19, 1975, p. 249–253; Luk 2.14: „Friede den Menschen auf Erden, die guten Willens sind"? Ein Beitrag zur Übersetzungstechnik der Vulgata. – Biblische Zeitschrift, 21, 1977, p. 117–118; Nochmals zu Apostelgeschichte 28.30. – Biblische Zeitschrift, 21, 1977, p. 118–121; Der Übersetzungsstil des Exarchen Johannes. – Palaeobulgarica, 1, 1977, 3, p. 33–59; H. Kämmerer, Untersuchungen zur Flexion der Substantive in der bulgarischen Schriftsprache des 14./15. Jahrhunderts. München, 1977 (рец.). – WSl, 22, 1977, p. 218–221; Zum Übersetzungsstil des Exarchen Johannes. – WSl, 24, 1979, p. 121–171; Die theoretischen Grundlagen des Übersetzungsstils des Exarchen Johannes. – WSl, 26, 1981, p. 15–36; Materialien zu einer slavistischen Bibliographie. Arbeiten der in der Bundesrepublik Deutschland, Österreich und der deutschsprachigen Schweiz tätigen Slavisten (1973–1983). München, 1983, 424 p. [Hansack E., E. Kaiser]; Das Kyrillisch-mazedonische Blatt und der Prolog zum Bogoslovie des Exarchen Johannes. – WSl, 31, 1986, p. 336–414; Sprachphilosophie im Hexaemeron des Exarchen Johannes. – AnzSPh, 17, 1986, p. 57–100; Zur Technik der Doppelübersetzung. Zwei Beiträge aus slavistischer Sicht: 1. Die Praefatio Brixiana. 2. Notker der Deutsche. – AnzSPh, 18, 1987, p. 79–127; W. Baumann. Die Faszination des Heiligen bei Kliment Ochridski. Neuried, 1983 (рец.). – Kirche im Osten, 31, 1988, p. 190–191; Die Lexik der altrussischen Version des „Jüdischen Krieges" des Flavius Josephus. 1. Belegstellenverzeichnis. Regensburg, 1990, 232 p.; 2. Rückläufiges Belegstellenverzeichnis. Regensburg, 1990, 319 p.; 3. Namen (1). Regensburg, 1991, 328 p.; Der altrussische „Jüdische Krieg". Zu den Polnoglasieformen der Wilnaer Handschrift. – In: Festschrift für Erwin Wedel zum 65. Geburtstag. München, 1991, p. 85–92; Paläoslavistik und Computer: die Erschließung des kirchenslavischen Erbes. – AnzSPh, 22, 1993, p. 87–96; Н. А. Мещерский. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. М.–Л., 1958 (рец.). – AnzSPh 21, 1993, p. 87–96; Теоретични предпоставки за преводаческия стил на Йоан Екзарх. – В: Преславска книжовна школа. 1. Изследвания и материали. С., 1995, с. 192–197; Psalterii Sinaitici pars nova (рец.). – AnzSPh, 25, 1997, p. 219–220; Das Kirchenslavische des 14. Jh. – In: Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag. München, 1999 (WSl, Sammelbände, 5), p. 73–81; Die altrussische Version des „Jüdischen Krieges": Untersuchungen zur Integration der Namen. Heidelberg, 1999, 560 p.

Лит.: Herodes S. – Bsl, 37, 1976, p. 62–63 (рец.); Budich W. – AnzSPh, 22, 1977, p. 432–436 (рец.); Wedel E. Zur Entwicklung der Slavistik an der Universität Regensburg. – In: Materialien zur Geschichte der Slavistik in Deutschland. 1. Berlin, 1982, p. 173–183.

Румяна Златанова

ХАНИК, Кристиан (Hannick, Chr.) (3.IX.1944) – белгийски славист и византолог. Роден в Ньовщато, Белгия. Изучава богословие и музикознание в белгийския бенедиктински манастир Шевтон. Учи славистика, семитска филология, индоевроп. езикознание (включително арменология и балтийски езици) в Бонския унив. (1964–1967) и византинистика, слав. филология и философия във Виенския унив. (1967–1969), където през авг. 1969 става д-р на филологическите

науки с дисертация върху анастасимите в синайските ръкописи. От 1971 до 1979 е научен асистент в Инст. за изследване на текста на Новия завет към Мюнстерския унив. и съиздател на пълната Симфония на грц. Нов завет. През това време изнася лекции върху виз. и слав. музика в Поатие, Франция, и по арменология в Семинара по индоевропейско езикознание в Мюнстерския унив. Хабилитира се през март 1979 с дисертацията „Maximos Holobolos in der kirchenslavischen homiletischen Literatur" и става доц. във Виенския унив. Проф. по слав. филология в Унив. в Трир, Германия (от 1981). От 1976 оглавява Комисията за издаване на старослав. музикални паметници към Международния комитет на славистите. Съиздател на международната серия „Monumenta Musicae Byzantinae" (от 1984). Член на Комисията по византинистика на Австрийската АН (от 1982), на Комисията за слав. ръкописи на СИБАЛ към ЮНЕСКО (от 1985) и на Библейската комисия при Международния комитет на славистите.

Интересите на Х. са в областта на византинистиката и славистиката и на пограничната им проблематика. Започнал като езиковед и археограф, постепенно той става признат специалист в комплексното изследване на слав. и грц. богослужебни книги – текстолог, литургист, музиковед. По тази причина кирило-методиевските въпроси заемат важно място в научните му занимания. Х. изследва както общи истор. и културни проблеми (Кирил и Методий и виз. мисионерство, мястото на *Солун* в историята на виз. църковна музика и др.), така и конкретни факти и явления из историята на старобълг. литература (*акростиха* в химнографските текстове, най-старите библейски преводи, историята на ранното слав. богослужение). Специално внимание посвещава на *преводната литература*: проучва текстовете на *Патерика*, на „Диалектиката" на

Кристиан Ханик

Йоан Дамаскин, на *Октоиха* и Ирмология. Като сравнява от лексиколожка гледна точка преводаческите методи, приложени спрямо „Диалектиката" на Йоан Дамаскин в слав. и в грузинската средновековна литература, Х. намира, че слав. превод се характеризира с дословност и с известна изкуственост, а езикът и съдържанието на това съчинение не оказват силно влияние върху философската мисъл сред славяните. Грузинските мислители установяват по-тясна връзка с виз. философска система, като използват и антични грц. съчинения. Тяхната изходна позиция е по-плодотворна за развитието на философската терминология в Грузия. Х. смята, че първите слав. преводачи на Ирмология вземат от грц. ръкописи само онези части, които остават в употреба след богослужебната реформа при възстановяването на иконопочитанието и така съставят слав. книги. Ценни са приносите на Х. към изучаването на панегиричната литература; в книгата си за Максим Оловол той прави пръв по рода си опит да реконструира библиотеката на *Студийския ма-*

пастир, като насочва усилията си главно към омилетично-агиографската ѝ част. В резултат на проучванията на голям брой слав. и грц. ръкописи възстановява хомилиара за 12-те месеца и посочва слав. съответствия на всяко грц. слово.

Много резултатни са дългогодишните изследвания на Х. в областта на средновековната източна църковна музика. Отличен познавач на виз. и слав. музикални паметници, той тълкува от неизползван досега ъгъл данните за най-стария период на бълг. и слав. писменост и особено за възникването на слав. *химнография*. Х. подчертава пастойчиво методическото значение на музикалните (напр. невмологичните) компоненти, неотделими от историята на литургичните форми и отражението им във всички разновидности на химнографските сборници. Понякога неочаквани, изводите му хвърлят нова светлина върху големия въпрос за грц. влияние в бълг. културна история. Според Х. наличните старобълг. химнографски паметници отразяват много древно (от IX в.) състояние на виз. църковна музика, което в самите грц. ръкописи не е запазено и поради това слав. материал е незаменим при възстановяването ѝ. Като взема предвид обаче отсъствието на сигурно датирани бълг. химнографски ръкописи преди началото на Второто бълг. царство, ясното определение за *Климент Охридски* в Пространното му житие като „пръв епископ на българския език" и предположението, че през 886 той е изпратен в Кутмичевица поради това, че в Плиска се е служело на грц. език, Х. заключава, че като литургичен език, на който се е пеело, старобълг. език е въведен широко в практиката на богослужението в Б-я едва в края на XII в., т.е. след освобождението ѝ от виз. владичество; ако преди това той се е използвал, това е било епизодично. Това заключение се оспорва от редица учени, не са общоприети и възгледите на Х. за обема на най-старото бълг. химнографско творчество (преводно и оригинално). Сигурно е обаче, че грц. влияние в бълг. земи има многовековна история и съществени негови периоди са именно епохите на най-голям разцвет на старобълг. култура: IX–X в. и XIV в. При това характерът на рецепцията не е пасивен – влиянието е по-скоро мощен импулс за развитие.

Съч.: Cyrillo-Methodiana. – Irénikon, 41, 1968, p. 97–105; Studien zu den liturgischen griechischen und slavischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien, 1972, 175 p.; Cyrillo-Methodianische Fragen. Wiesbaden, 1968 (рец.). – Irénikon, 45, 1972, p. 435–436; Das Neue Testament in altkirchenslavischer Sprache. – In: Die alten Übersetzungen des Neuen Testaments, die Kirchenväterzitate und Lectionare. Berlin–New York, 1972, p. 403–435; Fragmenta Chilandarica Palaeoslavica. – Irénikon, 45, 1972, p. 371–375; Le texte de l'Oktoechos. – In: Dimanche. Office selon les huit tons (Ὀκτώηχος). Chevetogne, 1972 (La prière des Eglises de rite byzantin, 3), p. 37–60; Zur Schreibertätigkeit des Ieromonach Mefodie. – WSJ, 17, 1972–1974, p. 408–416; Die Akrostichis in der kirchenslavischen liturgischen Dichtung. – WSJ, 18, 1973, p. 151–162; Die griechische Überlieferung der Dialogi des Papstes Gregorius und ihre Verbreitung bei den Slaven im Mittelalter. – Slovo, 24, 1974, p. 41–57; The Old Slavonic Version of the New Testament. – The Bible Translator, 25, 1974, p. 143–146; La version slave des Paterika. – Irénikon, 47, 1974, p. 355–359; Erwin Koschmieder et la musique ecclésiastique slave ancienne. – Irénikon, 50, 1977, p. 210–221; Die byzantinischen Missionen. – In: Kirchengeschichte als Missionsgeschichte, 2., 1. München, 1978, p. 279–359; Aux origines de la version slave de l'Hirmologion. – In: Fundamental Problems of Early Slavic Music and Poetry. Copenhagen, 1978 (Monumenta Musicae Byzantinae. S. Subsidia, 6), p. 5–120; Die Übersetzungen ins Altkirchenslavische. – In: Theologische Realenzyklopädie, 6. Berlin, 1980, p. 200–205, 213–215; Maximos Holobolos in der kirchenslavischen homiletischen Literatur. Wien, 1981 (Wiener Byzantinische Studien, 14), 439 p.; Cyrillus und Methodius. – In: Theologische Realenzyklopädie, 8. Berlin, 1981, p. 266–270; Jakov von Serres und der Codex Sin. slav. 21. – Археографски прилози, 3, 1981, с. 137–142; Das slavische Buch im Spiegel der Geistesgeschichte. Trier, 1982, 56 p.; Bibeldichtung (Süd- und Ostslavische Literatur). – In: Lexikon des Mittelalters, 2. München, 1982, p. 82; Biographie (Slavische Literatur). – In: Lexikon des Mittelalters, 2. München, 1982, p. 209–211; Thessalonique dans l'histoire de la musique ecclésiastique byzantine. – In: Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξὺ ἀνατολῆς καὶ

δύσεως. Thessalonike, 1982, p. 111–120; Zur Tonalität im Bolgarskij rospev. – В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум Болгарский роспев. С., 1982, с. 7–11; Byzantinische, altslavische, georgische und armenische Musik. – In: Lexikon des Mittelalters. 2. München, 1983, p. 1208–1221; Byzantinische Literatur bei den Slaven. – In: Lexikon des Mittelalters. 2. München, 1983, p. 1204–1208; Chrabr. – In: Lexikon des Mittelalters. 2. München, 1983, p. 1895; Clemens von Ochrid. – In: Lexikon des Mittelalters. 2. München, 1983, p. 2146–2148; Die Entstehung des bulgarischen Artikels im Licht der Akzentverhältnisse in der Nominaldeklination im Russischen und im Bulgarischen. – Die slawischen Sprachen, 3, 1983, p. 15–26; Ioannes Kukuzeles und die byzantinische Kirchenmusik des 14. Jahrhunderts. – Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich, 6, 1984, 2, p. 55–58; Eine südslavische Epitome der Homilie der Ps.-Chrysostomos auf die Theophanien (BHG 1928). – Cyrillomethodianum, 8–9, 1984–1985, p. 339–354; Kyrillos und Methodios in der Musikgeschichte. – Musices aptatio. Liber Annuarius, 1, 1984–1985, p. 168–177; Gabriel Hieromonachos. Abhandlungen über den Kirchengesang. Wien, 1985 (Monumenta Musicae Byzantinae. Corpus scriptorum de re musica, 1), 157 p.; Текстологши развитак ирмоса у старословенских литургијских рукописа. – Научни састанак слависта у Вукове дане, 14, 1985, с. 39–44; Heiligenverehrung in der orthodoxen Kirche. – In: Theologische Realenzyklopädie. 14. Berlin, 1985, p. 660–664; Der liturgische Standort der Prager glagolitischen Fragmente. – In: Litterae slavicae medii aevi. Francisco Venceslao Mareš sexagenario oblatae. München, 1985, p. 107–117; Musiques grecque et slavonne. – Le monde de la Bible, 37, 1985, p. 45–50; Enzyklopädie (Byzantinische Literatur, Slavische Literatur). – In: Lexikon des Mittelalters. 3. München, 1986, p. 2036–2038; Grégoire Camblak, métropolite de Kiev. – In: Dictionaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, 21. Paris, 1986, p. 1486–1488; Historische Wörterbücher der slavischen Sprachen. – Mitteilungsblatt des Mediävistenverbandes, 3, 1986, 3, p. 34–40; 4, 1987, 1, p. 19–23; Диалектика Иоанна Дамаскина в старославянском и грузинском переводе: опыт сравнения методов переводов. – Palaeobulgarica, 11, 1987, 1, p. 67–71; Byzantinische Hagiographie aus der Hämus-Halbinsel in den südslavischen Homiliarien. – In: Miscellanea Bulgarica, 5. Wien, 1987, p. 131–137; Russische Geschichte bis zur Christianisierung: Das russisch-orthodoxe Christentum und der Einfluß von Byzanz bis zum Tatarensturm. – In: Das Heilige Rußland – 1000 Jahre Russisch-Orthodoxe Kirche. Freiburg, 1987, p. 10–23; Das musikalische Leben in der Frühzeit Bulgariens. – Bsl, 49, 1988, p. 23–37; Das „Slovo na prenesenie moštem sv. Klimenta" als liturgiegeschichtliche Quelle. – In: Christianity among the Slavs. The Heritage of Saints Cyril and Methodius. Acts of the International Congress Held on the Eleventh Centenary of the Death of St. Methodius, Rome, October 8–11, 1985. Rome, 1988 (Orientalia Christiana Analecta, 231), p. 227–236; Sobor-Synode in den Vitae der Slavenlehrer. – Symposium Methodianum, p. 607–612; Das Hirmologion in der Übersetzung des Methodius. – В: Международен симпозиум 1100 години от блажената кончина на св. Методий. 1. С., 1989, с. 109–117; Der Einfluß von Byzanz auf die Entwicklung der bulgarischen Kirchenmusik. – In: Kulturelle Traditionen in Bulgarien. Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa-Kommission, 16.–18. Juni 1987. Göttingen, 1989, p. 91–102; Die byzantinischen liturgischen Handschriften. – In: Kaiserin Theophanou. Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 1000. Todesjahr der Kaiserin. 2. Köln, 1991, p. 33–40; Liturgische Merkmale einer Bestimmung der kirchlichen Einflusse in der kiever Rus'. – In: The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the Millenium of the Conversion of Rus' to Christianity. Thessaloniki, 26–28 November 1988. Thessaloniki, 1992, p. 305–319; Early Slavic Liturgical Hymns in Musicological Context. – RSlav, 41, 1994, p. 9–30; Die Freisinger Denkmäler innerhalb der Entwicklung des slavischen christlichen Wortschatzes. – In: Zbornik Brižinski spomeniki. Ljubljana, 1996, p. 239–243; Начала славянской гимнографии в кириллометодьевскую эпоху. – In: Tessaloniki – Magna Moravia. Proceedings of the International Conference, Tessaloniki 16–19 October 1997. Tessaloniki, 1999, p. 347–354; Достижения Горского и Невоструева в сравнении с методами и целями описания греческих и славянских литургических рукописей западными исследователями. – В: Рукописные собрания церковного происхождения в библиотеках и музеях России. Сборник докладов конференции (17–21 ноября 1998 года, Москва). М., 1999, с. 9–22.

Елена Велковска

ХАНКА, Вацлав (Hanka, V.) (10.VI. 1791 – 12.I.1861) – чешки славист, поет, преводач. Роден в Хоржиневес, област Градец Кралове, Чехия. Завършва гимназия в Градец Кралове (1809). Висше образование (право) получава в Прага и Виена (1814), където сътрудничи на виенски вестници. От 1819 е уредник на Пражкия истор. музей; в него работи от 1823 до края на живота си като библиотекар и архивист. Издирва много стари ръкописи и книги и попълва с тях библиотеката му. От 1848 е частен доц. в Пражкия унив., където преподава старослав. език, руски, полски и чешки език и литература. Поради широките си връзки със слав. свят е бил смятан за глава

Вацлав Ханка

на чешката славистика. Член-кор. на Петербургската АН (1840). Умира в Прага.

Х. е представител на възрожденската генерация чешки интелигенти, която се посвещава изцяло на националните идеали. Автор е на няколко фалшификата на „старочешки" текстове, създадени от него, за да внушат патриотичната идея за древността на чешкия народ и старинната му културна традиция подобно на останалите слав. и други европ. народи. Фалшификатите „Rukopis Královédvorský", „открит" от Х. през 1817, и „Rukopis Zelenohorský", „изпратен анонимно" до Х. през 1818, представляват „откъси от по-големи старочешки ръкописи" в стихотворна форма, отнасящи се до XIII и XIV в. Други мистификации на Х. са „Milostné písně krále Václava" (1819), „Evangelium svatojanské" (1828) – фалшификат по *Остромировото евангелие*, „Proroctví Libušino" (1849) – със сюжет от XIV в., и др. Тези съчинени от Х. произведения дълги години са били смятани за автентични документи – въпреки изричното предупреждение на Й. *Добровски*, който нарича Зеленогорския ръкопис още при появата му „литературно мошеничество", и са изиграли съществена роля за осъзнаването на чешкия народ в духа на национално-романтичните идеали. Първият ръкопис е издаден в специален многоезичен подбор – „Polyglotta Královdvorského rukopisu" (1852), в който преводите на бълг. език са направени от възрожденците Ив. Шопов и К. Петкович. Р. *Жинзифов* включва свой превод в книгата си „Новобългарска сбирка" (1863).

Докато по времето на Добровски поголям авторитет в славистиката имат лат. книжовни паметници, Х. и неговите съмишленици разкриват и популяризират значението на слав. ръкописно наследство. Важно място в това отношение имат неговите публикации (предимно преводи от руски език), отнасящи се до Кирило-Методиевото дело, благодарение на които вниманието на учените се насочва към слав. извори. В „Petrohradská Legenda o svatém Václavu. Ze staroslovanského přeložena a některými poznamenánjmi opatřena od Vaclava Hanky, Bibliotekáře českého národnjho Museum" (1830) Х. представя своя превод на съвременен чешки език, снабден с кратки коментари, на т. нар. Второ старославянско житие на св. Вацлав. Той защитава становището на А. Х. *Востоков*, според когото лат. произведение е превод от слав. оригинал.

През 1841 под заглавие „Životové slovanských učitelův Kyrilla i Methoda" Х. публикува своя чешки превод на *Проложното житие на Кирил* и *Проложното житие на Методий* по текста им в книгата „Кирилл и Мефодий. Славянские первоучители" (М., 1825) – руски превод на труда на Добровски, допълнен от М. П. *Погодин* с редица неизвестни до момента паметници, между които са и двете проложни жития по два ръкописа – единия от 1432, другия от XVI в. В краткия коментар са отбелязани различията между тях, от една страна, и старинните ЖК и ЖМ, от друга. Х. допуска възможността загадъчният град Кана-

он/Каон, споменат в проложните жития, да е слав. название на селището Мозабург – седалището на панонския княз *Коцел* (861–874) на брега на Балатонското езеро.

Х. подготвя обширен превод – подбор от съдържанието на сп. „Москвитянин" (№ 6, 1843), озаглавен „O sv. Kyrille i Methodiu" и прочетен на сбирка на Кралското чешко научно дружество на 27 февр. 1845 (издаден е през 1846). С този превод той насочва вниманието на чешката научна общност към *Пространните жития на Кирил и Методий* като към първостепенни *извори* за живота и делото им, противопоставяйки се на едностранчивото им възприемане в изследванията на Добровски и на други автори от неговото поколение, които приемат за съществени единствено латиноезичните паметници. Важността на слав. извори според Х. се определя от тяхната старинност – ЖМ е написано скоро след смъртта му, а авторът му вероятно произхожда от Коцелова Панония. Близко по време и място на създаване е и ЖК, макар че в него има и някои руски интерполации. Х. смята, че значението на житията се потвърждава и от съпоставянето им с други ранни истор. извори и събития. Той предава в подробности съдържанието на двете агиографски творби и прави многобройни истор. коментари и бележки по редица дискусионни по негово време въпроси.

Сред славистичните изяви на Х. са и две граматики. В „Mluvnické přednosti řeči české v přirovnání s jejími slovanskými sestrami" (1835) се изтъкват предимствата на чешкия език по отношение на останалите слав. езици. „Počátky posvátného jazyka slovanského (Начала священнаго языка словян)" (1846) е много кратка граматика на „църковнославянския език" с упражнения и таблици на двете слав. азбуки. Х. разделя слав. езици на две групи, а всяка от тях на пет наречия. В югоизточната група включва руското, църковнослав. (българското), сръбското, хърватското и словенското наречие, а към западната причислява словашкото, чешкото, полското и горно- и долнолужишкото. За създател на двете слав. азбуки Х. сочи Константин-Кирил Философ. Дадени са различията в числените съответствия между глаголическите и кирилските букви. Важно място в славистичните занимания на Х. имат и подготвените от него издания на стари слав. паметници. Макар и да не са критически и да не се отличават с прецизност, те са важни явления в чешката възрожденска славистика. Сред тях е „Святое евангелие по Остромирову списку" (1853), нормализирано издание на текста (с. 1–194) с разночетения (с. 195–203). Във въведението Х. дава кратко описание и сведения за ръкописа и неговата история, като подчертава, че това е най-старият известен датиран кирилски ръкопис, който освен това е и най-близо по езиково-правописните си особености до най-ранния период на слав. писменост.

По-специално внимание Х. отделя на въпросите около историята на *Емаузкия манастир* в Прага и неговата книжовна дейност. През 1839 излиза статията му „O slovanském evangelium v Remeši", в която той съобщава за ръкописа по публикацията на П. М. Строев в сп. „Северная пчела" (№ 260, 1839), като включва и добавки. Х. препечатва приписката към глаголическата част на *Реймското евангелие* в кирилска транслитерация, внася в разчитането на Строев някои корекции и прави новочешки превод на неговото и своето разчитане. Х. се присъединява към мнението на Строев, че приписката опровергава всички дотогавашни теории за произхода на ръкописа и категорично доказва неговия чешки произход, като го свързва с Карл IV и св. Прокоп. Х. приема безрезервно известието в приписката, че автор на кирилската част на ръкописа е св. Прокоп. Той е убеден, че тя е доказателство за наличието на

слав. писмена традиция в *Сазавския манастир*. Прилага и подбрани откъси от лат. жития на св. Прокоп, а след това се спира по-подробно върху историята на Емаузкия манастир. В края сравнява няколко пасажа от кирилската част на Реймското евангелие с Острожката библия и стига до заключението, че големите разлики в двата превода доказват по-голямата старинност на евангелието. Като допуска възможността св. Прокоп да е написал текста още преди времето на своето отшелничество, Х. заключава, че най-старото известно за момента кирилско евангелие – Реймското, е чешко по произход и го датира поне половин столетие преди *Остромировото евангелие* (1056–1057).

В книгата си „Sazavo-Emauzskoje svjatoje blagověstvovanije nyněže Remeskoe (Сазаво-Еммаускоe святое благовьствование ныне же Ремеское)" Х. публикува кирилската част на Реймското евангелие (с. 2–188) с паралелна транслитерация на латиница и с дадени под линия съответстващи пасажи по Остромировото евангелие (без месецословните указания). Във въведението представя историята на ръкописа и дава кратко описание на неговото съдържание и палеографските му особености. Той отново защитава становището, че кирилската част е автограф на св. Прокоп, дарен от Карл IV на новооснования Емаузки манастир. Представено е и парижкото издание на евангелието, а накрая са добавени кратка история и описание на Остромировото евангелие.

В книгата на Х. „Ostatky slovanského bohoslužení v Čechách" (1859) са събрани всички известни дотогава чешки глаголически паметници, създадени в Емаузкия манастир – десет глаголически фрагмента (от Псалтира и старозаветните книги) с паралелен кирилски текст (по Остромировото евангелие и Острожката библия) и с лат. транслитерация. Включени са и кратки сведения за историята на всеки фрагмент. Х. застава зад схващането за пряка приемственост между Велика Моравия и Чешкото княжество (смята, че княз *Борживой* е покръстен от Методий, а първите чешки храмове имат „народен характер" и от тях „християнството се разпространява на славянски език по цялата територия на княжеството"); тя е прекъсната в периода XII–XIII в., но обновена в епохата на имп. Карл IV (1347–1378). Много разпалено Х. защитава старинността на кирилската част на Реймското евангелие, за чийто автор мнозина по това време смятат Прокоп Сазавски. В статията „Zrněčka k paleografii staroslovanské" (1851) Х. прави кратко описание на ортографските особености на намерените от него два и половина пергаментни листа, съдържащи два текста на кирилица – приписка към Деяния на апостолите, според която ръкописът се датира от 1277, и част от молитва. Заключението му е, че правописните различия между тези текстове и кирилската част на Реймското евангелие доказват нейната по-голяма старинност. В подкрепа на тази теза той припомня и приписката към глаголическата част на Реймското евангелие, според която първата част на паметника е автограф на самия св. Прокоп.

От днешни позиции Х. може да бъде възприет по-скоро като популяризатор, отколкото като продължител на делото на Добровски, но и като един от най-значителните представители на Чешкото възраждане.

Съч.: Petrohradská Legenda o svatém Václavu. Ze staroslovanského přeložena a některými poznamenánjmi opatřena od Václava Hanky. Bibliotekáře českého národnjho Museum. – ČČM, 4, 1830, p. 453–462; O slovanském evangelium v Remeši. – ČČM, 13, 1839, 4, p. 491–499; Životové slovanských učitelův Kyrilla a Methoda. – ČČM, 15, 1841, 4, p. 464–467; Počátky posvátného jazyka slovanského (Начала священного языка словян). Praha, 1846, 47 p.; O sv. Kyrille i Methodiu. – ČČM, 20, 1846, 1, p. 5–33; Sazavo-Emauzskoje svjatoje blagověstvovanije nyněže Remeskoe (Сазаво-Еммаускоe святое благовествование ныне же Ремеское). Praha, 1846, 22+200 p.; Zrněčka k paleografii staroslo-

vanské. – ČČM, 25, 1851, 1, p. 155–157; Святое евангелие по Остромирову списку. Praha, 1853, 12+206 p.; Ostatky slovanského bohoslužení v Čechách. Praha, 1859, 21+74 p.

Лит.: Строев С. М. Письмо к В. Н. Ганке в Прагу. – Северная пчела, 1840, 41, с. 161–162, Срезневский И. И. – ИИАН, 8, 1859–1860, с. 296–302 (рец.); Vrťátko A. J. Hanka a Dobrovský v poměru k sobě a rukopisům Královédvorskému a Zelenohorskému. – ČČM, 45, 1871, p. 287–307; Truhlář J. Desatero falsifikátů musejních. – Atheneum, 3, 1886, p. 355–356; Hanuš J. Literatura česká devatenáctého století. Praha, 1902, p. 940; Jakobson R. K časovým otázkám nauky o českém verši. 1. Staročeský verš a rukopisy. 2. Český verš před tisíci lety. – SaS, 1, 1935, p. 46–53; Ryšánek F. Kirillské a jiné připisky v rajhradském Martyrologiu. – LF, 76, 1953, p. 249–279; Pražáková B. Václav Hanka (1791–1861). Literární pozůstalost. – In: Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze. Praha, 1986, p. 3–63; Урбан З., Л. Ржехачек. Прага и българската филология, С., 1992, с. 179–180; Lexicon české literatury. 2., 1. H–J. Praha, 1993, p. 57–63.

Десислава Атанасова

ХАНÒН (Hanno) – фрайзингенски епископ. Вж. *Анон*.

ХАРТОФÝЛАКС (грц. χαρτοφύλαξ) – църковна длъжност във Виз. империя, заемана при патриарха или в епархиалните църкви. Означава надзорник и ръководител на служебните списъци. В Патриаршията Х. първоначално е завеждал архива към църквата *„Света София"* и същевременно е бил секретар на патриарха, следователно и негов непосредствен помощник. На тази служба обикновено се назначавали доверени на императорския двор лица, посочвани често от самия император. Това е указание за важността на Х. както в духовните, така и в светските дела и в отношенията между императора и патриарха.

В гл. 4 на ЖК се посочва, че логотетът Теоктист посетил императрицата и пожелал Константин да бъде посветен в духовно звание, като получи службата библиотекар на патриарха при храма „Св. София", за да може да бъде спечелен за полза на Църквата. Това сведение не се съдържа в другите житийни и химнографски творби за Константин-Кирил. В съответния текст на Житието е употребена думата библиотекарь (лат. еквивалент на термина), която не е чужда на гръкоезичната виз. литература.

Константин е роден ок. 827. Назначен е за Х. ок 843–850, т. е. когато е бил между 16- и 23-годишна възраст, вероятно по-близо до втората. В ЖК е казано още, че той се постригал и посветил в духовно звание (попов'ство). Това място поражда известни колебания у изследователите на творбата. Според постановленията на църковните събори възрастта, на която едно лице може да се постриже, за свещеник е 30 г., за иподякон – 20 г. и за дякон – 25 г. Това правило рядко е било нарушавано. Следователно би могло Константин да е посветен за дякон или за иподякон. Когато се оценява степента на истор. достоверност на сведението, трябва да се изхожда от двете основни идейни насоки на ЖК – първо, да се представи светецът като лице, което се движи в кръга на висшата дворцова аристокрация и дори в непосредствена близост с императора, т. е. като доверен на дворцовия кръг, и второ, да се изтъкне, че той е безупречно образован и неотклонно православен в убежденията си. Като се има предвид значението на длъжността за Църквата и двореца, както и липсата на опит в тези дела от страна на Константин, може да се изрази съмнение в абсолютната достоверност на известието. За да отстранят противоречието, някои изследователи допускат, че той е бил само библиофилакс, т. е. библиотекар в днешния смисъл на понятието към Патриаршеската църква. Не е изключено обаче авторитетът на *Теоктист* и дарбите на Константин да са допринесли за назначаването на младия философ за Х. Константин обаче не остава дълго на тази служба. По неизвестни днес причини той се оттегля в манастир (вероятно Клидион) на Босфора.

Лит.: Theodoros Balsamonis, Zonarae et Aristeni. Commentaria in canones ss. apostolorum, conciliorum et in epistolas canonicas ss. patrum. In can. IX conc. VII oecum. – PG, 137, p. 920 et not. 26; Dvornik F. Les Légendes de Constantin et de Methode vues de Byzance. Prague, 1933, p. 52; Pseudo-Kodinos, Traité des offices. Introduction, texte et traduction par J. Verpeaux. Paris, 1966, p. 291, 318; Darrouzès J. Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine. Paris, 1970, p. 19–28, 53–59, 345–349, 508–525, 538–525; Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Подг. за печат Б. Ст. Ангелов, Хр. Кодов. С., 1973, с. 145.

Бистра Николова

ХАТАЛА, Мартин (Hattala, M.) (4.XI. 1821–11.XII.1903) – словашки езиковед славист, един от главните кодификатори на съвременния словашки книжовен език. Роден в с. Тръстена, окръг Долни Кубин, Словакия. Ученическите си години прекарва в Братислава и Търнава, по-късно завършва теология във Виена, където изучава лингвистика при Я. Грим и Ф. А. Пот. При по-нататъшните си занимания по препоръка на П. Й. *Шафарик* специализира славистика и сравнително езикознание при А. *Шлайхер* и В. *Ханка* в Карловия унив. в Прага, където през 1854 се хабилитира и през същата година е назначен за извънреден проф., а от 1861 е редовен проф. През цялото време на преподавателската си дейност (1857–1892) чете лекции по фонетика, морфология и синтаксис на слав. езици, а през учебната 1865–1866 води курсове върху произхода на слав. азбуки, история на слав. езикознание, сравнителна фонетика и сравнителна морфология на „главните" слав. езици. Член на Кралското чешко научно д-во и на Чешката академия на науките, литературата и изкуствата, член-кор. на Петербургската АН (1862). Почетен член на БКД, дн. БАН (1884). Умира в Прага.

Първоначалните лингвистични занимания на Х. са съсредоточени върху граматиката на словашкия език и особено върху съпоставянето на неговата граматическа структура със структурата на чешкия и на немския език. Подобно на Шафарик той се занимава и с някои от основните за славистиката през XIX в. проблеми, на първо място с отношението на старобълг. книжовен език към останалите слав. езици, с произхода и взаимоотношенията на слав. *азбуки* и др. При анализа на фонетичните особености на отделните слав. езици Х. стига до извода, че Кирило-Методиевият език не е майка на всички съвременни слав. езици (наречия по неговата терминология) и че за негово продължение трябва да се смятат само българският и словенският; съвременният руски език е най-малко свързан с него. Общия и единен древен слав. език, от който са се развили всички слав. наречия, Х. нарича „кирилски", а самите наречия класифицира в две големи групи: езици от първи ред – кирило-методиевски, български, словенски, хърватски, сръбски и руски; езици от втори ред – словашки, чешки, полски и лужишки.

Х. разглежда известните и публикувани по негово време преписи на съчинението „За буквите" от Черноризец Храбър, въз основа на които обяснява произхода на слав. писмо. Според него преписите са направени от кирилски оригинал и самата творба е написана в защита не на глаголицата, а на кириди-цата; в нея не се споменава, че създадената от Кирил азбука е нова, а изброяването на буквите следва последователността на грц. азбука. Следите от глаголица, посочени от А. В. *Горски*, той приема за грешки на преписвачите.

Х. участва дейно в обсъждането на лингвистични и културно-истор. въпроси, някои от които получават широк обществен отзвук (сред тях е напр. полемиката около фалшифицираните от В. *Ханка* ръкописи – Зеленогорския и Краледворския). Научните му интереси засягат и въпроси из областта на сравнителната индоевропеистика. В трудо-

вете си по синтаксис той се ориентира към модерната методика, в трудовете си по граматика надраства позициите на своя учител Шлайхер – отхвърля разбирането на езика като организъм и прилагането на биологически методи при неговото проучване. Връх в неговите професионални занимания са работите му върху развоя на групите съгласни в слав. езици. Те се основават на богат езиков материал и отразяват стремеж да се въведат новите за лингвистиката по онова време статистически методи. След трудовете на Л. Щур и М. Ходжа граматическите постановки на Х., особено в областта на словашкия език, допринасят решително за утвърждаването на съвременната му книжовна норма.

Мартин Хатала

Съч.: Grammatica linguae Slovenicae collatae cum proxime cognata Bohemica. Schemnicii, 1850, 20+178 p.; Čechisch-slovakische und deutsche Aufgaben beiderseitigen Übersetzen und Lesestücke. Pressburg, 1851, 112 p.; Krátka mluvnica slovenská. Bratislava, 1852, 71 p.; Oprava posúdenie mojej mluvnice. – Slovenské pohľady, 3, 1852, č. 9–11; Zvukosloví jazyka staro- i novo-českého a slovenského. 1. Praha, 1854, 8+109 p.; Posouzení Frant. Lad. Čelakovského Čtení o srovnávací mluvnici Slovanské. – ČČM, 28, 1854, p. 103–142 (отд. отп. Praha, 1854, 40 p.); Skladba jazyka českého. 1. Praha, 1855, 105 p.; O poměru cyrillčiny k nynějším nářečím slovanským. – ČČM, 29, 1855, p. 81–104 (отд. отп. Praha, 1855, 24 p.); Obrana skladby prof. M. Hattaly proti panu J. Frantovi Šumavskému a proti jakémusi panu N, sepsaná jím samým. Praha, 1855, 32 p.; Srovnávací mluvnice jazyka českého a slovenského. Praha, 1857, 330 p.; O ablativě ve slovančině a litvančině. – ČČM, 31, 1857, p. 227–250, 564–580; 32, 1858, p. 347–357, 518–533 (отд. отп. Praha, 1858, 65 p.); Mnich Chrabr. Příspěvek k objasnění původu písma slovanského. – ČČM, 32, 1858, p. 117–129; Obrana Libušina soudu ze stanoviska filologického. – ČČM, 33, 1859, p. 326–346; 34, 1860, p. 59–81; Obrázek azbuky. Praha, 1860, 1 f.; O enklitickém ž a ť co důkaze přesnosti rukopisu Zelenohorského a Královědvorského. – ČČM, 34, 1860, p. 313; Výklad počátků mluvnice československé, přidaných ku prvé čítance slovenské. Vídeň, 1860, 87 p.; Výsledky historického jazykozpytu a mluvnice ruská. – ČČM, 38, 1864, p. 187–212, 227–249; Mluvnica jazyka slovenského. 1. Pešť, 1864, 156 p.; 2. B. Bystrica, 1865, p. 157–268; Původ gotského naus a slovanského navь. – Krok, 1, 1865, p. 166–172, 211–221; De mutatione continguarum consonantium in linguis slavicis. Praha, 1865, 104 p.; O nosnich samoglasih u bugarštini u obče i nepose u novoj. – Književnik, 2, 1865, p. 414–421, 461–476; Početne skupine suglasah hrvatskih i srpskih. – RJAZU, 4, 1868, p. 104–175; O jazykozpytě a přírodozpytě. – ČČM, 43, 1869, p. 211–242, 332–365; August Schleicher und die slavischen Consonantengruppen. Praha, 1869, 94 p.; Počátečné skupiny souhlásek československých. Praha, 1870, 88 p.; O všeslovanském jazyku a písmě. – Osvěta, 1, 1871, p. 707–724; 2, 1872, p. 207–220, 297–312, 379–392, 622–636; Brus jazyka českého. Příspěvek k dějinám osvěty vůbec a slovanské i české zvláště. Praha, 1877, 309 p.; O pavlace Dalimilově kroniki. – ČČM, 60, 1886, p. 444–448; Příspěvek k obrané Rukopisu Královédvorského. – Světozor, 21, 1887; č. 43–51; Obrana rukopisu Královédvorského. Praha, 1911, 408 p.

Лит.: V l č e k J. Hattaliana. – LF, 31, 1904, 1, p. 34–38; R i z n e r L. Bibliografia písomníctva slovenského. 2. Turčiansky Sv. Martin, 1931, p. 71–73; B à n s k y J. O Hattalovi po päťdesiatich rokoch. – Kultúrny život, 9, 1954, 3, p. 11; J ó n a E. M. Hattala a spisovná slovenčina (1821–1903). Martin, 1961, 32 p.; Československé práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od r. 1760. Biograficko-bibliografický slovník. Praha, 1972, p. 144–146.

Маргарита Младенова

ХАТО̀Н (Hatho Moguntiensis, Hatto von Mainz) (ок. 850 – 15.V. 913) – архиепископ на Майнц. Роден в Швабия. Възпитан в манастира *Райхенау*, където получава духовно звание. През 888 е издигнат от баварския крал Арнулф I (887–899) за абат на манастира. Наред с това става

доверен съветник на краля и до смъртта си играе важна роля в политическия живот на страната. През 894–895 Арнулф, придружаван от Х., предприема два похода в Италия, властта над която по това време осигурява признаване на имп. титла. Стремежите на немския крал към тази титла са подкрепяни и от римския папа *Формоза* (891–896). При втория поход през 895 Х. е приет от папата и получава палиум в тържествена обстановка, въпреки че кралят го определя за архиепископ на Майнц още в 891. Х. се намесва енергично в сложните отношения между съперничещите си партии на знатните в немската държава. Той председателства събора в Трибур (897) и успява да осигури правото на престолонаследие за сина на Арнулф – Лудвиг, а по-късно е регент настойник на малолетния владетел. След смъртта на Лудвиг Младши (899–911) – последния представител на Каролингската династия, на събора във Форхайм Х. осигурява престолонаследието за Конрад I Франконски (911–918).

Авторитетът на Х. в политическата дейност рефлектира и върху значението на Архиепископията на Майнц за останалите немски църкви. Ето защо баварските епископи, обединени в *Залцбургската архиепископия*, търсят неговото застъпничество пред папа *Йоан IX* (898–900). Конфликтът между папството и немските епископи има дълга история и се свежда до съперничество за духовно

отношения между съперничещите си партии на знатните в немската държава. Той председателства събора в Трибур (897) и успява да осигури правото на престолонаследие за сина на Арнулф – Лудвиг, а по-късно е регент настойник на малолетния владетел. След смъртта на Лудвиг Младши (899–911) – последния представител на Каролингската династия, на събора във Форхайм Х. осигурява престолонаследието за Конрад I Франконски (911–918).

Авторитетът на Х. в политическата дейност рефлектира и върху значението на Архиепископията на Майнц за останалите немски църкви. Ето защо баварските епископи, обединени в *Залцбург-*

от месец немските мисионери, пристигнали там в края на 866, водени от епископа на Пасау *Херманрих*. При папа *Адриан II* (867–872) за архиепископ на среднодунавските слав. страни в качеството на апостолически легат е определен слав. първоучител Методий (870). Той обаче е арестуван от баварските епископи почти веднага след пристигането си в Моравия и прекарва около три години затворен в манастира *Елванген*. Моравските земи по традиция се смятали за мисионерска област на Пасауското епископство и тогавашният епископ Херманрих Пасауски не се подвоумил да си послужи с груба сила за защита на своите интереси. Съборът на Залцбургската архиепископия протестира пред папата и относно областите Панония и Каринтия, които влизат отчасти в диоцеза на Методиевата църква. През 871 в Рим е изпратен по този случай *Залцбургският меморандум*. Конфликтът временно е разрешен в полза на Методий и на неговия могъщ покровител папа *Йоан VIII* (872–882), който издейства от крал *Лудвиг Немски* (843–876) слав. архиепископ да бъде освободен и да оглави Моравската църква. След смъртта на Методий обаче (6 апр. 885) само за няколко месеца със слав. богослужение и просвета в среднодунавските земи е приключено. За моравски архиепископ е определен немецът *Вихинг* – един от най-яростните врагове на Методий и неговото дело.

Баварските епископи, решени да бра[illegible] послужи с груба сила за защита на своите интереси. Съборът на Залцбургската архиепископия протестира пред папата и относно областите Панония и Каринтия, които влизат отчасти в диоцеза на Методиевата църква. През 871 в Рим е изпратен по този случай *Залцбургският меморандум*. Конфликтът временно е разрешен в полза на Методий и на неговия могъщ покровител папа *Йоан VIII* (872–882), който издейства от крал *Лудвиг Немски* (843–876) слав. архиепископ да бъде освободен и да оглави Моравската църква. След смъртта на Методий обаче (6 апр. 885) само за няколко месеца със слав. богослужение и просвета в сред-